

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXIV. kötet 1. szám

Budapest, 1972

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felölős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENNEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST
1972

Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőitől

1. VÉRTES EDIT Rekonstrukció és valószínűségszámítás c. cikke (NyK. LXXII, 297—322) keltette fel érdeklődésemet a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőitől iránt.

VÉRTES csak a szibilánsokkal foglalkozik, s azt az általánosan elfogadott feltevést igyekszik megcáfolni, hogy az uráli, illetve a finnugor alapnyelvben *s*, *ś*, *š* szibilánsokkal kell számolni. Kétségtelenül szembetűnő hasonlóságot mutatnak az uráli *s* és *š* szamojéd és ugor folytatói: szamojéd *t*, osztják *l*, *ɹ*, *t*, *θ*, *j*, *ø*, vogul *t*, magyar *ø*; mind a két nyelvcsoportban fel kell tennünk, hogy az említett szibilánsok *θ*-n keresztül fejlődtek *t*-vé, *l*-lé stb. VÉRTES szerint „Az ugor-szamojéd egyező kettősséget az alapnyelvi rekonstrukciók¹ elvi megindokolásakor tehát nem szabad semmi esetre sem figyelmen kívül hagynunk!” (308). Valamivel lejjebb ezt írja: „Ősi örökségként még akkor is számolhatunk három szibilánssal, ha az ugor-szamojéd egyező kettősség kialakulását véletlen egybeesésnek minősítjük. Kérdés azonban, hogy mekkora a valószínűsége ilyen véletlen egybeesésnek” (308—9). Ezután felvázolja az eddigi kutatások eredményeként megállapított három alapnyelvi szibilánsnak az *ó á l t a l a* lehetségesnek tartott fejlődési variációit. Ezek a következők (309):

A) *ś*, *s*, *š*

B) *ś*, *s* × *š* $\begin{cases} \acute{s}, s > \acute{s} \\ \acute{s}, s < \acute{s} \\ \acute{s}, s \times \acute{s} > \text{új hang} \end{cases}$

C) *ś* × *s*, *š* $\begin{cases} \acute{s}, \acute{s} > s \\ \acute{s}, \acute{s} < s \\ \acute{s}, \acute{s} \times s > \text{új hang} \end{cases}$

D) *ś* × *š*, *s* $\begin{cases} s, \acute{s} > \acute{s} \\ s, \acute{s} < \acute{s} \\ s, \acute{s} \times \acute{s} > \text{új hang} \end{cases}$

E) *ś* × *s* × *š* $\begin{cases} > \acute{s} \\ > s \\ > \acute{s} \\ > \text{új hang} \end{cases}$

VÉRTES EDIT szerint tehát minden lehetséges, még az is, amire nincs példa, tehát nem igazolható; más szóval: hallgatólágyosan tagadja, hogy a nyelv rendszer, s benne a fonémák is meghatározott rendszert alkotnak. Mielőtt azonban tovább követnénk VÉRTES valóban érdekfeszítő és sok „újat” tartalmazó gondolatait, vegyük szemügyre az általa lehetségesnek tartott variációk fonológiai létjogosultságát (csak a problematikus pontokra térek ki):

1. A „B” variáció lehetséges, de:

a) az „ $s, s > \acute{s}$ ” fejlemény fonológiailag képtelenség, ezért egészen természetes, hogy nem ismerik a finnugor nyelvek; az $s > \acute{s}$ lehetséges, de a rendszerkénszer hatására be kell következnie az $\acute{s} > s$ változásnak (l. a következő pontban),

b) az „ $s, \acute{s}, s \times \acute{s} > \acute{u}$ hang” kétféleképpen lehetséges: $s \times \acute{s} > s > \acute{u}$ hang vagy $s \times \acute{s} > \acute{s} > \acute{u}$ hang. Megjegyzendő azonban, hogy az előbbi esetben az „ $s > \acute{u}$ hang”, az utóbbiban pedig az „ $s \times \acute{s} > \acute{s}$ ” fázisban szükségszerűen bekövetkezik az $\acute{s} > s$ változás, mivel megszűnt az $\acute{s}$ - s fonológiai oppozíciója, a rendszerből kiesett a korrelatív pár egyik tagja, az s , és ennek következtében a palatalizáltság elvesztette megkülönböztető jegy szerepét, s mint felesleges, megszűnt létezni: $\acute{s} > s$; egyébként is, a szibilánsok rendszerének alapvető, kötelező tagja az s , ha egy nyelvben csak egy szibiláns van, az feltétlenül s .

2. A „C” fonológiailag lehetséges, de:

a) csak az „ $\acute{s}, \acute{s} > s$ ” reális, míg az „ $\acute{s}, \acute{s} < s$ ” csak „ $\acute{s} \times s > \acute{u}$ hang” formában lehetséges, ez viszont szükségszerűen maga után vonja az $\acute{s} > s$ változást, de az újonnan keletkezett s fonéma igen tág határok — $s \leftrightarrow \acute{s}$ — közt ingadozhat (egy ellentétes irányú — $\acute{s} > h, \acute{s} > s$ — fejlődés ugyanerre az eredményre vezetett a finnben, ahol az s fonéma az s és az $\acute{s}$ közötti széles skálán realizálódik, nem lévén a finnben „szibiláns¹—szibiláns²” oppozíció).

3. A „D” variáció egyáltalán nem lehetséges, mert az $s, \acute{s}, \acute{s}$ szibilánsrendszernek az s a központja: $\acute{s}$ — s — $\acute{s}$, egybeesés a rendszernek csak a „merkmallos” és „merkmalhaft” tagja közt lehetséges ($s \times \acute{s}$ vagy $s \times \acute{s}$). Megjegyzés: A cseremiszből bizonyos esetekben számolnak ugyan $\acute{s} > \acute{s}$ folyamattal (WICHMANN: FUF. VI, 23—5, 38; BEKE: FUF. XXII, 122) — a jelek szerint VÉRTES EDITnek erről nincs tudomása —, a szibilánsoknak a cseremiszből külön életében bekövetkezett változásait azonban még korántsem tekinthetjük tisztázottnak; az $\acute{s} > \acute{s}$ aligha valószínű, inkább $\acute{s} > s > \acute{s}$ fejlődésre kell gondolni, az viszont még felderítésre vár, hogy mik voltak ennek a feltételei.

4. Az „E” variáció lehetetlen (l. a 2. pontot), illetve csak két fokozatban lehetséges: a) 1. $\acute{s} \times \acute{s}, \acute{s} > 2. s, \acute{s}$ 3. $s \times \acute{s} > s$, b) 1. $s \times \acute{s}, \acute{s} > 2. s, \acute{s}/\acute{s} > 3. \acute{s} \times \acute{s} > s$, valamint $s \times \acute{s} > \acute{s}$ (mint pl. a cseremiszből); ha a rendszerben van $\acute{s}$, s -nek is kell lennie (VÉRTES a cseremiszt tévesen interpretálja, ott is van s a finnugor eredetű szókincsben is, csak éppen jóval kisebb a megterheltsége, mint az $\acute{s}$ -é, és a nyelvjárások közötti megfelelések is eléggé tarkák). Eszerint tehát az „E” a „C”-be, ill. a „B”-be sorolandó be, de azon belül már csak szekundér.

VÉRTES teóriája szerint (310) a három alapnyelvi szibilánsnak $h\ u\ s\ z\ o\ n\ ö\ t$ lehetséges fejlődési útja van. Fent elmondott kifogásaink értelmében ebből a huszonötből csak azok számíthatnak reális lehetőségeknek, amelyek — pozíciótól függetlenül — s -t tartalmaznak. (VÉRTES azért jutott téves következtetésekre, mert nem vette figyelembe, hogy a „lehetőségek” nem tetszés szerintiék,

hanem meghatározott törvények biztosítják bizonyos változások (reális) lehetőségét, ill. zárják ki a kaotikus változásokat. Irreálisak VÉRTES lehetőségei azért is, mert nem számolt azzal, hogy a szibilánsok rendszerében keletkező esetleges „üres” helyet a nyelv új hangfejlődésekkel megszüntetheti, pl. az affrikátáknak szibilánsokká való fejlődése révén, amint ez a vogulban és a legtöbb osztják nyelvjárásban be is következett.)

VÉRTES EDIT kockajátékkal kívánja eldönteni, hogy az általa lehetségesnek tartott fejlődési variációk közül melyiknek mekkora a valószínűsége: a kocka hat lapjából ötöt az öt legvalószínűbb lehetőség számára foglal le (vagyis azok számára, amelyekben a szibilánsok fejlődése megegyezik szókezdő és szóbelseji helyzetben), míg az összes többi — húsz lehetőség: a szókezdő és a szóbelseji képviselő eltér — a kocka egy lapját kapja. Ezután következik a „valószínűségszámítás”: ennek „eredményeivel” nem kívánok foglalkozni, minthogy hibás a kiindulási pont. Csak egy apróságot említek meg: VÉRTES EDIT a „Dd” variációinak — ami szerint ugyancsak azonos módon fejlődtek volna a szókezdő és a szóbelseji szibilánsok, l. a „D” lehetőséget — egy egész kockalapot biztosít, a „valószínűségszámítás” során (311) viszont már meg sem említi, hogy a kockadobálás milyen mértékben valószínűsíti ezt a nyelvtörténeti abszurdumot!

A szerző az elvégzett „valószínűségszámítás” alapján az alábbi következtetésekre jutott (a 313. laptól): az uráli alapnyelvben csak egy szibiláns volt, az *s* (> ugor, szamojéd *s*, finn-permi *š*), *s* mellette volt egy *θ* (> ugor, szamojéd *θ*, finn-permi *s*, *š*). Lehetségesnek tartja (318), hogy az uráli és a finnugor alapnyelv korában az *s* kiejtése az *s* és az *š* között ingadozott (!), ezért ebből a finn-permi alapnyelvben egységesen *š* lett (de hogy lehetséges ez, ha egyszer nem volt *s* ? !), míg a *θ* a finn-permi alapnyelv egyik nyelvjárásában *s*-szé, a másokban *š*-sé lett, majd összekveredtek ezek a nyelvjárások és kialakult a finn-permi szibilánsok hármasszere !!! Ez valóban frappáns megoldás: létrejönnek olyan finn-permi nyelvjárások, amelyek szembenállnak a nyelvi törvényszerűségekkel, majd pedig, hogy ezt megszüntessék (pontosabban: hogy VÉRTES EDITET igazolják), összekeverednek. Van itt azonban még egy más baj is: a szerző — úgy látszik — nincs tisztában azzal, hogy a *θ*-val mit is jelöl. „Tegyük fel, hogy volt az uráli alapnyelvben egy olyan hang, amelyből *t* is fejlődhetett és szibiláns is, valamilyen közelebbről meg nem határozható dentális spirantikus hang, aspiráta, jelöljük *θ*-val” (315—6; kiemelés tőlem: H. L.). „A finn-permi alapnyelvben ez a *θ* hang képzési mozzanatai közül éppen azt veszítette el, amit a szamojédság megtartott (a zármoatívumot, a *t*-féleséget), s megtartotta azt a mozzanatot, ami a szamojéd alapnyelvben elveszett belőle, a részt, a szibiláns jellegét” (316; kiemelés tőlem: H. L.). Furcsa ez a VÉRTES-féle *θ* hang: „közelebbről meg nem határozható”, de „dentális spirantikus hang” (szóval annyi azért mégis biztos, hogy spiráns!), ugyanakkor azonban van záreleme: „*t*-féleség” és réseleme: „szibiláns jelleg”. Ezek szerint a *θ* mégsem spiráns, hanem affrikáta ? ! LAZICZIUS a *θ*-t egyáltalán nem olyannak írta le (Fonetika. Budapest, 1963. 54), mint amilyennek VÉRTES EDIT kitalálta.

Teljesen szükségtelen egy ilyen nyakatekert teóriát kiötleni pusztán azért, mert az uráli nyelvcsalád két csoportjában az alapnyelvi *s*-nek és *š*-nek hasonló vagy részben azonos folytatói vannak. Nyelvcsaládunkon belül másutt is találkozunk párhuzamos fejlődéssel: az uráli és finnugor alapnyelvi *mp*, *nt* és *ŋk* hangkapcsolat folytatói mind a magyarban, mind a permiben *b*, *d* és *g*,

ezek azonban más-más fejlődési úton vezettek azonos eredményre (l. RÉDEI: ALH. XIX, 328, 331).

Megjegyzés: VÉRTES EDITÉHEZ hasonló elképzelés található COLLINDER-nél (Proto-Lappish and Samoyed. 94). VÉRTES tud erről (3. 16. jegyzet), ERKKI ITKONENNEK ezzel kapcsolatos elutasító véleményét (UAJb. XXVIII, 59) azonban nem akceptálta.

2. LAURI POSTI From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic c. tanulmányában (FUF. XXXI, 1–91) az ősfinnben lezajlott jelentős hangváltozásokat kívánta leírni. Úgy vélem, hogy sok részletkérdést tisztázott, de a leglényegesebb problémákat (a finnugor alapnyelvi affrikáták képviselője, a fokváltkozás létrejötte) nem oldotta meg. POSTI *m i n d e n* fontosabb, az ősfinnben végbe ment hangfejlődést balti és germán hatással magyaráz, fejtegetései éppen ezért nem mindig meggyőzőek.

Mivel minket az alapnyelvi affrikáták finnségi fejleményei érdekelnek, nézzük meg, miként magyarázza POSTI ezek kissé bonyolult képviselőit. „To account for the double treatment of FU *tš in medial position, it has been assumed that it goes back to an old dichotomy *tš* ~ *š*. According to this assumption PrF *t* goes back to *tš*, and *h* to *š*” (12). „In some cases there perhaps existed a geminate affricate *tšš, corresponding to the geminated stops” (uo.). „An initial affricate *tš* (or an initial cluster *t + š*) occurred in neither Proto-Baltic nor Proto-Germanic. It would have been only natural if the speakers of Baltic, when speaking Finnic, had simplified the initial affricate by substituting *š* for *tš*. *š* could thus be the outcome of a Baltic superstratum. In any case, initial *š* representing FU *tš* cannot be explained as resulting from gradation, even if it could be proved that gradation had something to do with the treatment in medial position. But on the other hand it is perfectly possible that *tš* > *š* in initial position is a spontaneous sound change, which could have occurred already before the foreign contacts took place” (13). (Csak a legutóbbi megállapítással lehet egyetérteni.) POSTI az *š* > *h* fejlődést germán hatással magyarázza: „It thus seems possible to assume that people of Germanic origin, living in close contact with Proto-Finns and speaking Finnic, substituted *h* for Proto-Finnic *š*. This pronunciation was subsequently adopted by the neighboring Proto-Finns themselves, and gradually spread over the whole area of Proto-Finnic” (6, hasonlóan a 14. lapon is). Ezzel kapcsolatban jogosan teszi fel a kérdést MÁGISTE (Vir. 1953:311), hogy miért *h*-val és miért nem *s*-szel helyettesítették a germánok a finn *š*-t, hisz a germán fonéma-rendszerben ez volt a hozzá legközelebb eső fonéma. De kövessük tovább POSTI fejtegetéseit: „What then would have been most likely way of rendering Proto-Finnic *tš* in the Germanic system if . . . *th* did not come in the question? It would seem that the closest equivalent was *þ*, which goes back to Pre-Gmc *th*. Consequently, we may assume that Germanic *þ* was substituted for Proto-Finnic *tš*. When this pronunciation was adopted by the Proto-Finns themselves, most of them were unable to pronounce *þ* and substituted *t*.” (14; kiemelés tőlem: H. L.). Hogyan lehetséges az, hogy az ősfinnnek „adoptálták” ugyan a germán *þ*-t, de kiejteni nem tudták, és ezért *t*-vel helyettesítették még ősi szavaikban is: *č* > *þ* > *t*???. Hasonlóan magyarázza a *č* képviselőit is (19–20, 25), sőt, TOIVONENRE hivatkozva (FUF. XIX, 245–8) feltételezi (25), hogy volt az alapnyelvben egy *c* affrikátája is: „it seems

possible". Ezt azonban sem TOIVONENNEK, sem másnak nem sikerült bebizonyítania.

MÄGISTE szerint (Vir. 1953:311) a nyelvben végbement folyamatoknak idegen nyelvi hatással való magyarázata „on sekä kiitosta ansaitsevaa että joskus myös vaarallista”. „Teoreettisesti ei ainakaan voida jyrkästi kieltää Postin substituutioteorioiden mahdollisuutta, ja käytännöllisemminkin on näihin hämäriin kantasuomen kysymksiin mahdotonta käydä käsiksi” (uo.; kiemelés tölem: H. L.).

POSTI fejtegetéseiből — némi egyszerűsítéssel — az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: a) a finnugor eredetű népesség, vagyis az ősfinnt beszélők szolgái módon igyekeztek utánozni indoeurópai származású, azaz balti és germán anyanyelvű szomszédaiknak — a POSTI kreálta — torz finn kiejtését, b) a baltiak és a germánok azzal a minimális nyelvérzékkel sem rendelkeztek, hogy a feltehetően tartós együttélés ellenére egy, az övékétől eltérő nyelv fonémarendszerét — legalábbis bizonyos fokig — elsajátítsák.

Megjegyzés: POSTI a fokváltakozás kialakulását is germán hatással magyarázta (l. a 75. laptól). Akaratlanul is felvetődik az olvasóban az a kérdés, hogy a finnségi nyelvekénél sokkal gazdagabb, színesebb fokváltakozási rendszerrel rendelkező lapp nyelvjárásokban vajon miért nem következtek be a „finn → germán → finn”-féle hanghelyettesítések? Vagy a fokváltakozást a lappok csak az intenzív finn-germán érintkezések, azaz az ősfinn kor vége felé „tanulták el” a finnektől és fejlesztették azt tovább, a szubsztitúciók elől azonban határozottan elzárkóztak?

3. ALO RAUN a finnugor konsonantizmusról szóló tanulmányában (Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants. Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. Bloomington — The Hague. Uralic and Altaic Series. Volume 107. 5—44) feltételezi (38—9), hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben a szibilánsok csak szókezdő és szóvégi helyzetben, míg az affrikáták csak szóbelseji helyzetben jelentkeztek. A kiegyenlítődés már csak a finn-permi alapnyelvben következett be. RAUN egyébként ezt már korábban is felvetette (Lause- ja sanafonetiikka. Vir. 1961:37—8). STEINITZ sokkal rugalmasabban fogta fel ezt a kérdést: szerinte a szibilánsok és a nekik megfelelő affrikáták jelentkezése kombinatorikus szabályokhoz volt kötve (FgrKons. 15, 26, 27). JOKI szerint viszont az összamojédra, sőt az uráli alapnyelvre is lehet rekonstruálni szókezdő affrikátát (Vir. 1960:357). Finnugor részről is ellene mond RAUN feltételezésének az a tény, hogy számos olyan etimológia van, amelyek egyértelműen szókezdő affrikátára, ill. szóbelseji szibilánusra utalnak. Abból semmiképpen sem szabad messzire menő következtetéseket levonnunk, hogy *v i s z o n y l a g* kevés uráli vagy finnugor eredetű szóban számolhatunk alapnyelvi affrikátával, hiszen nem lehet azt várni egyetlen nyelvtől sem, hogy minden fonémájának megközelítően azonos legyen a megterheltsége. Sőt, bizonyos fonématiszpusok megterheltségében is megfigyelhetők általános törvényszerűségek (MELIKISCHWILLI, Einige universelle Gesetzmäßigkeiten in dem System der Affrikaten. 72 [A „Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages” c. kötetben, Budapest, 1970. 63—73]).

4. HARTMUT KATZ (Randbemerkungen zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. Kézirat; rövidesen megjelenik az ALH-ban.) az „előugor” korra az alábbi szibilánsokat és affrikátákat

teszi fel: *s, ś, š, ś, č, č*. A *č*-t mások is meg szokták említeni, de csak vagylogosan: *č* vagy *č*. Kétségtelen, hogy a *č-č* pár hihetőbbnek látszik, mint a *č-č*, de a *č* felvételét legfeljebb a magyar *cs*, esetleg a fonetikailag *č* értékű zürjén *č*, a votják *č* és a lapp *č* igazolhatná, míg a többi nyelvben *č* > *č* változással kellene számolnunk. Az *š* rekonstruálása TOIVONENTŐL származik (Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten. MSFOu. LXVII, 377–84). TOIVONEN ezt arra alapozza, hogy néhány finnugor (ill. uráli) eredetű szóban a kikövetkeztetett alapnyelvi palatalizált szibilánsnak bizonyos vogul (T, AK és a nyugati) nyelvjárásokban *š* a képviselője, míg egyéb esetekben — ugyanazokban a nyelvjárásokban — *s*-t találunk. Ezért tehát szerinte alapnyelvi *š*-szel és *š*-sel kell számolni, amit a finnugor kori iráni jövevényszavak is bizonyítanak. Ezt azóta csak COLLINDER fogadta el (CompGr. 56–7, 96–8). Amint láttuk, KATZ is lehetségesnek tartja, hogy két palatalizált szibiláns ismert a finnugor alapnyelv, mivel a vogul *s* ~ *š* képviselő mellett szól, ill. a vogul és az osztják zürjén jövevényszavai — szerinte — így könnyebben megmagyarázhatók. Az uráli és a finnugor *š* kettős vogul megfelelése valóban gyanús, az *š* egykori meglétét azonban nehéz valószínűsíteni, hisz az *š* kizárása mellett szól az a tény, hogy az alapnyelvben csak a dentális területen képzett mássalhangzó-fonémák ismerték a jésítettségi korrelációt: *n-n*, *l-l*, *đ-đ'*, továbbá mindössze néhány vogul nyelvjárás őrizné az *š* nyomát, az összes többi uráli nyelvben pedig egybeesett volna az *š*-szel.

Lehetségesnek tartom, hogy az ősvogulban, amikor még *s, č, č* volt a nyelvben, az *s* egyelőre meg nem határozott fonetikai feltételek között *s*-re és *š*-re hasadt szét, amit a *č* megléte válthatott ki, noha a *č* nem tételezi fel szükségszerűen az *š* meglétét (l. MELIKISCHWILI, i. m. 66), de a *č*-vel rendelkező nyelvek többségében van *š* is; az *š* a *č*-t ismerő rendszernek kívánatos, bár nem szükségszerű tagja. A keleti osztják is azt bizonyítja, hogy *š* nélkül a *č* eléggé labilis a rendszerben, s ezért ott *č* > *č* fejlődéssel kell számolnunk (l. lentebb). A finnugor (uráli) *š* > vogul *s, š* problémáját azonban csak egy történeti vogul konzonantizmus oldhatja meg (amint a Seulaset egy régebbi számából értesültünk róla, ilyen tárgyú munka már készül is, VUOKKO KULMALA dolgozza fel ezt a témát).

Megjegyzések: 1. Néhány AK vogul szóban a T és a nyugati nyelvjárások *š*-ének megfelelően *š* volna várható, ezzel szemben *s*-t találunk. Ennek az az oka, hogy KANNISTO alsó-kondai nyelvmesterei közt volt egy beszédhibás, ill. olyan is, aki csak *s*-t ejtett, ez utóbbiról azonban semmi lényeges információ nem található KANNISTO feljegyzései között (LIIMOLA: MSFOu. 101, XXI. és jegyzet).

2. A finnugor *š*-nek három esetben *t, ś* folytatója van az osztjékban a várható *s* helyett: osztj. V *töräs*, DN *läräs*, Kaz. *söräs*, O *säräs* 'tausend' ~ vog. (MUNK.) T *säterä*, K. *söter*, P *säter*, KL *šoäter*, *söter*, É *säter*, zürj., votj. *šurs*; osztj. Kam. Ko. *tärpa*, Ni. *särpa*, Kaz. *särpi* 'männliches Elentier' ~ vog. AK *šöräp*, KK *sörp*, FK *šörp* (!), P *šörp*, Szo. *sörpi*, m. *szarv*, fi. *sarvi*; osztj. Ni. Kaz. *šor* 'Kot' ~ m. *szar*, mord. É *šerñe-*, *särñi-*, M *šarondo-*, *säreñde-*. Az osztj. *töräs* esetében már TOIVONEN számolt azzal a lehetőséggel, hogy zürjén jövevényszó (FUF. XXXII, 102 „Entlehnung oder Urverwandschaft?”), FOKOS pedig már bizonyosra vette (NyK LV, 20). Kétségtelen, hogy jövevényszóval van dolgunk, hiszen ha ősi volna, a szóvégi *s* helyén *t*-nek, *ä*-nek stb. kellene lennie (hasonlóan, mint a vogulban, ahol egyébként metatézis történt). A másik két szót azonban nem lehet jövevényszónak magyarázni, ezért szabálytalan

mássalhangzó-képviselőjük talán tabuisztikus, ill. affektív jellegük rovására írható; vö. még vog. FK *sörp*. A finnugor alapnyelvi *š*-nek *sz* ~ *s* kettős képviselőjével találkozunk a magyarban is, egy-egy szó változataiban (ezeket l. RÉDEI, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 57, jegyzet). Ezek a „szabálytalanságok” nyilván már az egyes nyelvek külön életének történetébe tartoznak.

5. Az alábbiakban megkísérlek néhány kérdésre választ adni. Ezek a következők:

1. az *ńć*, *ńč* mássalhangzó-kapcsolatok képviselője a finnségi nyelvekben,
2. az affrikáták képviselője a finnségi nyelvekben egyéb pozíciókban,
3. az *ńć* képviselője a magyarban,
4. a finnugor *s* „szabálytalan” *s* folytatója az ugor nyelvekben.

6. A bizonyítás során felhasznált etimológiákat az Uráli Etimológiai Szótár eddig elkészült anyagának (erről a munkálatról l. részletesen: RÉDEI: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. ALH. XX, 411–24), továbbá a SKES, a FUV és az MSzFE szócikkeinek felhasználásával állítottam össze. A nyelvi adatokat — a finn, az észti és a magyar kivételével — az Uráli Etimológiai Szótár által alkalmazott fonematikus átírásban közlöm, illetve néhány vogul és osztják nyelvjárás esetében eltérek ettől. Az esetleges szamojéd megfelelőket nem említem meg; az egyes etimológiai szócsaládok bizonytalan finnugor tagjait általában mellőzöm. A szócikk felépítését illetően a FUV módszerét követem: a finnségi nyelvektől (a finn, az észti és esetenként a liv figyelembevételével) haladok a magyar felé; ha egy etimológiának nincs finnségi tagja, de magyar van, a magyar szó áll az első helyen. Az egyes szócikkekben csak az első adat jelentését közlöm, a forrást nem adom meg, minthogy többnyire az említett etimológiai szótárakból és folyóirataikból vett, közismert etimológiákról van szó.

6. 1. HARTMUT KATZ Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und des Samojedischen (kézirat) c. munkájában tett megállapításoknak megfelelően az eddig affrikataként számon tartott fonémát *t̥*-ként fogom fel (= KARJALAINEN: *t̥š*, STEINITZ: *č̥*) a keleti osztják nyelvjárásokban. MELIKISCHWILI (i. m.) meglehetősen sok nyelv szibilánsainak és affrikátáinak kapcsolatát megvizsgálva arra a következtetésre jutott (66), hogy ha egy nyelvben van *c*, kell lennie *s*-nek is, a *č̥* viszont nem tételezi fel szükség-szerűen az *š*-t, bár a nyelvek többségében a *č̥* mellett van *š* is. Eszerint tehát a keleti osztják *t̥š*-t is felfoghatnánk *č̥*-ként. Megemlítek KATZ érvei közül egyet, ami igazolja, hogy a *t̥š* fonematikus értéke *t̥*: a többes szám *t* jele helyén *t̥š*-t találunk kakuminális mássalhangzó utáni helyzetben: (KT. 298) Vj. *kol̥* 'Zwischenraum', többes számban: *kol̥t̥š* = *kol̥t*. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a KARJALAINEN által kakuminális affrikátával jelölt hangot — ha ilyet tartalmazó szó átkerül a jurákba — a jurák *t*-vel helyettesíti: (KT. 951) V. *t̥šunt̥š* = *tunt̥* 'Floh' (~ fi. *sonsar*) > jur. *tunt* (STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 285). (A vachi osztják *č̥*-ről l. még GÜLYA: NyK. LXVII, 186.) Palatalizált mássalhangzó után pedig palatalizálódik a *t* többes jel (KATZ, i. m.). Erre a jelenségre egyébként már STEINITZ (FgrKons. 29, jegyzet) is utalt, de váltakozásnak tekintette.

A déli osztják nyelvjárásokban szótagkezdeten *č*, szótagzáró helyzetben pedig rendszerint *š* van (vö. STEINITZ, i. m. 29). Itt indokoltnak látszik csak *š* fonémával számolni, miként az északi nyelvjárásokban is *š* van, kivéve az obdorszkit, ahol $\check{c} > \check{s} > s$ változás történt (a déliben a keleti *č*-nek és az északi *š*-nek *č* (< *č*) felel meg, tehát az ősi affrikáták képviselőiteinek tekintetében a déli nyelvjárások átmenetet jelentenek a keleti és az északi nyelvjárások között).

A tavadai vogul nyelvjárásról ugyancsak elmondhatjuk, hogy nem ismeri az affrikátákat: a (KANNISTO:) *čš*, *š* (= STEINITZ: *čš*, *š*) jelentkezése szigorú kombinációs szabályhoz van kötve: a *čš* csak szótagkezdő, az *š* csak szótagzáró helyzetben jelentkezik. (Erre is találunk utalást STEINITZnél: FgrKons. 27, jegyzet, de ezt is csak váltakozásnak tekinti.) A *čš* és az *š* fonematikus értéke *š*.

Megjegyzés: Hasonló alternációt vélek felfedezni *gyümölcs* szavunknak a Halotti Beszédben szereplő alakjaiban (tehát szótagkezdő helyzetben affrikátával, szótagzáró helyzetben szibilánssal találkozunk): *gimilcictul* (*gimil-ciktul*), *gimilštul* (*gimilš-tul*), *gimilšben* (*gimilš-ben*), *gimilšnec* (*gimilš-nec*).

6. 2. A fent elmondottak értelmében az obi-ugor nyelvek az (uráli, finnugor, ugor) alapnyelvi *č*, *č* fonémákat csak variánsokként őrizték meg, történeti fonológiai szempontból minden obi-ugor nyelvjárásban dezaffrikáció következett be.

7. A felhasznált etimológiai anyag

č-

1. votj. *čum* 'Kammer'; zürj. *čom*, *čum*; osztj. V *soyem*
2. m. *csillog*- 'glänzen'; mord. E. *čildor*; cser. KH *čalyža-*, *colyža-*, *colya*, U *čalyža-*, *čolyža-*, K *čalyža-*; votj. *čilal-*, *čilal-*; zürj. *čuljal-*; osztj. Kaz. *šulpi-*; vog AK *šuly-*, P *süll-*, Szo. *šuly-*
3. m. nyj. *csir* 'Dippeleisen'; votj. *čiri*, *čere*; zürj. *čir*
4. m. *csokol*- 'küssen'; vog. AK *šoxal*
5. m. *csorog-*, *csurog-* 'rinnen, fließen'; osztj. Vj. *torog-*, DN *čara-*, Kaz. *šori-*, O. *šari-*; vog. TJ *šork-*, AK *šory-*, P *šurr-*, Szo. *šury-*
6. m. *csupor* 'Töpfchen'; zürj. *čibleg*, *čipiš*
7. m. nyj. *csün-* 'erschaffen, welken'; votj. *šin-*; zürj. *čin-*; osztj. DN *čən-*, O *šin-*
8. fi. *se* 'es, der, jener'; é. *se*, *see*; mord. E *še*, M *sä*; osztj. V *ti*, *tit*, Ni. *šit*, O *ši*
9. fi. *setä* 'Onkel'; lp. N *čæcce*, L. *tjiehtjē*, T *čiecce*, Kld. *čšieptšE*, Not. *čšieottšE*; mord. E *čiče*; cser. KH *čäčä*, U *čučä*, K *čučö*; votj. *čuž*; zürj. *čož*, *čož*; vog. AK *šäš*, P *šęš*, Szo. *sasiy*
10. fi. *solmu* 'Knoten'; é. *sölm*; lp. N *čuol'bmä*, L. *tjuol'ma*, Ko. P *tšüöima*; mord. E *šulmo*, M *šulma*; m. *csomó*
11. fi. *sonsar* 'Floh'; liv *šiezâr*; mord. E *čičav*, M *šičav*; cser. KH U *šuršä*, K *šuršo*; osztj. V *čunč*, DN *šunš*, O *sus*; vog. TJ *šoš*, AK *šonš*, P *šuš*, Szo. *sus*
12. é. *sünk* 'höherer Rasenhügel'; cser. KH *šünjä*, J *šunja*; osztj. O *šunč*; vog. AK *šöx*, Szo. *šanč*, FL *säkær*; m. +*seg*

13. m. *szeg* 'säumen'; votj. *čig-*, *čigj-*; zürj. *čeg-*, *čig-*; osztj. V *sönet-*, DN *senk-*, Kaz. O *sen-*; vog. TJ *sänkäp*, AK *söñkäp*, P *sanġap*, FL *sänġap*
14. fi. *säle* 'Latte'; lp. N *čalle-*; cser. KH *šela-*, K *šela-*; votj. (irodalmi nyelv) *čališ*; zürj. *čelav-*; osztj. V *sül-*, Kaz. *šil-*, O *sil-*; vog. (MUNK.) K *sělt-*, P *šilt-*, É *sil-*; (KANN.) FL *sil-*, Szo. *siltäl-*; m. *szel-*
15. m. *szu* 'Holzwurm'; cser. KH *šəvə*, M *šüvö*; votj. *čej*; zürj. *čej*; osztj. V *soy*, DN *saw*, Kaz. *sow*, O *saw*; vog. (MUNK.) K *säu*
16. m. *segg* 'Arsch'; cser. KH *šəŋəñ*, U K *šəŋyel*, M *šəŋkel*; vog. TJ *səñ*, AK *söñk*, P *söñk*, Szo. *səñk*
17. m. *sért-* 'verletzen', *sérül-* 'sich verletzen'; osztj. Trj. *terəy-* Ko. *tərəj-*, Kaz. *šari-*; vog. TJ *šark-*, AK *söry-*, AL *šarr-*, Szo. *šary-*

-6-

18. é. *aas* 'Wiese, Bachwiese'; zürj. *až*; m. *aszó*
19. m. *ásít-* 'gähnen', *ácsorog-* 'herumstellen'; cser. U K *üste-*; osztj. V *usil-*, DN *wäses-*, O *os-*; vog. TJ *ösant-*, AK *üsant-*, P *üsantöl-*, Szo. *üsint-*
20. m. *es-* 'fallen'; votj. *uš-*; zürj. *uš-*; osztj. V *ěsəl-*, DN *estə-*, O *esləl-*; vog. AK P Szo. *is-*
21. fi. *isä* 'Vater'; lp. N *æčče*, T *jiečče*, Not. *ehč*, A *jěč*; cser. KH *əzä*, U *iza*, M *iza*, K *iza*; vog. AK P *äš*; m. *ös*
22. fi. *itse* 'selbst'; é. *ise*; lp. N *ieš*, *jieš*, L *ietj*, T *jiečče*, Kld. *ičč*, Not. *jiehč*, *jehč*, A *ic*; mord. E *eš*, *äš*, M *eš*; cser. KH *eške*, *ške*, U *äške*, M *iške*, K *ške*; votj. *ač-*, *ac-*; zürj. *ac-*; osztj. J *-əs*, O *is*: *isxör*; vog. KK *is*: *iskär*, Szo. *is*: *isxör*; m. nyj. *isz*
23. m. *öcs* 'jüngerer Bruder'; votj. *uži*, *užj*; osztj. Trj. *iteki*; vog. TJ *iši*, AK *iš*, P Szo. *ēs*
24. m. *össze* 'zusammen, zu, aneinander, zueinander'; mord. E *veši*, *väsij*; votj. *veš*, *voč*; zürj. *vac*
25. m. *hasad-* 'sich spalten', *hasit-* 'spalten'; vog. TJ *kašmät-*, *kašl-*, AK *xäšmät-*, *xäšl-*, FL *xašmat-*, *xašl-*
26. m. *hös* 'Held'; vog. AK *xuš*, P *kuš*, Szo. *xuš*
27. fi. *keso*, *kesämä* 'kleine Fischart'; lp. L *kätjuk*; zürj. *gic*, osztj. DN *kösə*; vog. TJ *käsən*, FK *kösən*, P *kösən*, Szo. *käsəw*; m. *keszeg*
28. m. *keserü* 'bitter'; vog. (MUNK.) K *kwaškertaxt-*, P *kwašert-*, É *kwošertaxt-*
29. é. *kets*, *kits* 'Rad'; osztj. V *kösə*, Ko. *kösə*, O *kusi*
30. m. *kísér-* 'begleiten'; osztj. V *köl-*, DN *köl-*, Kaz. *küş-*
31. m. *köles* 'Hirse'; vog. Szo. *kolas*
32. m. *les-* 'lauern'; vog. TJ *läš-*, AK *lšš-*, P *lšš-*, Szo. *läš-*
33. fi. *metsä* 'Wald'; é. *mets*; lp. L *miehttjēn*, I *metštilä*; m. *messze*
34. fi. *puserta-* 'pressen, drücken'; é. *puserda-*; votj. *pežirt-*; *pežert-*; zürj. *pežirt-*; osztj. VK *posər-*, Kr. *pusər-*; m. *facsar-*
35. m. *rés* 'Loch'; cser. KH *raž*, U K *rož*; zürj. *rož*
36. fi. *riisu-* 'ausziehen', *riitsi-* 'reißen'; é. *resu-*; lp. L *rihtjō-*, Kld. *rehče-*

-čk-

37. fi. *paska* 'Scheiße'; é. *pask*; lp. N. *bai'ká*, L *pai'hka*, T *paške*; mord. E *pškiže-*, M *peškiže-*; cser. KH *päskedä-*; osztj. Trj. *pöt*, DN *pät*, O *päs*; vog. TJ *poš*, AK *páš*, P Szo. *poš*; m. *fos*, *fos-*
38. fi. *pääsky(nen)* 'Schwalbe'; é. *pääsu*, *pääsuke(ne)*; mord. E *pežgun*, M *pižgun*; votj. *poškj*; zürj. *pišci*, *pišti*; m. *fěcske*

-čt-

39. m. *ostor* 'Peitsche'; vog. TJ *qštər*, AK *ōštər*, P *ōstər*

-jč-

40. m. *fejsze* 'Axt, Beil'; vog. TJ *pāšt*

-mč-

41. fi. *lämsä, lämsi* 'Klappe'; lp. N *law'že*; cser. KH *lapšem*; zürj. *leč*; osztj. V *lis*, DN *tis*, Kaz *lis*, O *lis*; vog. TJ *lis*, AK *lēs*, P *les*, Szo. *lēs*

-ńč-

42. m. *agyar* 'Hauer, Hauzahn'; votj. *važer, važer*; zürj. *vožir, vežir*; vog. TJ *qńšər*, AK P *āńšər*, Szo. *ańšar*
43. fi. *osa* 'Teil'; é. *osa*; lív *vozà*; lp. N *oaž'žje*, L *ādtjē*, T *viōńče*, Kld. *uiońč*, Not. *uańčč*; cser. (irodalmi nyelv = KH) *užaš*; K *ūžaš*; m. *oszt-*
44. fi. *otsa* 'Stirn'; é. *ots*; lív *vōntsa, vūntsa*; cser. KH *anzāl*, U *ońčəl*, K *ońčəl*; votj. *až, až, až*; zürj. *vož, ož*; m. *agy*
45. m. *hagy-*: *hagymáz* 'Typhus; hitziges Fieber'; osztj. V *kańt-*, O *xas-*; vog. AK *xoš, xos*
46. m. R. *húgy* 'Stern'; votj. *kižili, kižili*; zrj. *kožul*; osztj. V *kos*, DN *xus*, O *xos*; vog. TJ *kōńš*
47. fi. *kasa* 'Haufen, Stoß'; lp. N *gæčče*, L *kiehtjē*; m. *hëgy* (másképp: MSzFE)
48. m. nyj. *keshed-* 'fadenscheinig od. abgenützt werden'; osztj. V *kāńt-*, Kaz. *kańš-*; vog. (MUNK.) *É kańš-*
49. fi. *kosku, koskus* 'dicke Baumrinde'; é. *kosk*; zürj. *kaž, kač, kačka*; osztj. Trj. *kińt*; m. *hárs*, R. *has, hass*, nyj. *hásja*
50. fi. *kusi* 'Harn'; é. *kusi*; lp. N *guž'žja*, L *kādtjā*, T Kld. *końč*, Not. *kočč*; cser. KH *kāž*; votj. *kiž, kež*; zürj. *kuž*; osztj. V *kōs*; DN *xōs*, O *xōs*; vog TJ *koš, końš-*, AK *xoš, xońš-*, P *kuš, kuńš-*, Szo. *xuš, xuńš-*; m. *húgy*
51. fi. *kusainen, kusilainen* 'Ameise'; é. *kusilane*; votj. *kužili, kužili*; zürj. *kožul*; m. *hangya, hangyál*
52. m. *lágy* 'weich', *langyos* 'lau'; lp. N *loaž'žja*, L *luotsas*, Kld. *liońč*, Not. *luočče-*; osztj. DN *luńtə*, O *lōńsi*; vog. TJ *lańšəŋ*, AK *lāńšəŋ*, P *lańšəŋ*, Szo. *lońšəŋ*
53. m. *légy* 'Fliege'; votj. *luž, luž*; zürj. *lež*
54. m. *magyar* 'Ungar'; osztj. V *māńt*, I *mońt*, O *maš*; vog. TJ *māńši*, AK *mōńš*, P *mōńš*, Szo. *mańši*
55. m. *mese* 'Märchen'; osztj. V *mańt*, DN *mońt*, O *maš*
56. lp. N *báčče-* 'press', L *pahtje-*, T *pačča-*, Kld. *pačče-*, Not. *pāhče-*; cser. KH *pānze-*, U *puńče-*, K *puńčal-*; zürj. *pički-*; osztj. V *pōs-*, DN *pus-*; vog. TJ *pos-*, AK *pās-*, P Szo. *pos-*

-ńč-

57. fi. *seiso-, seise-* 'stehen'; é. *seisa-, saisa-*; lp. N *čuož'žjo-*, L *tjuodthō*, T *čiońča-*, Kld. *čuońče-*, Not. *čuočče-*, A *čoańč-*; mord. E M *šta-*; cser. KH *sənze-*, U K *šiońče-*; zürj. *siž-*; osztj. V *lińt-*, Vj. *jińt-*, DN *tońt-*, O *laš-*; vog. TJ *tōńš-*, AK P *tuńš-*
58. fi. *seitsemän* 'sieben'; é. *seitse*; lív *seiš*; lp. N *čiežá*; mord. E M *sisem*; cser. KH *šəm*, U *šəm*, M *šišim*; votj. *šižim*; zürj. *sižim*

59. fi. *sisilisko* 'Eidechse'; é. *sisalik*; lp. N *stæ̃z̃l̃ádláges*, L *tádtjulij*; cser. KH *šáksälä*, J *šəpəzälə*, U K *šəŋšälə*, M *šəŋšälə*; votj. *kenžali*, *kenžali*; zürj. *čožul*, *žoži*; v. osztj. V *sösəl*, DN *säs*, O *säsəl*
60. fi. *veitsi* 'Messer'; liv *veiš*; zürj. *vež-*; osztj. V *wänt-*; m. *vés-*
61. fi. *joutsen*, nyj. *joeksen* 'Schwan'; é. *jōudsin*, nyj. *joos*, *jues*; lp. N *njuklčá*; mord. E *lokšij*, *lokštim*, M *lokšti*; cser. KH *jükšə*, U *düksə*, M *jükšü*, K *jükö*; votj. *juš*, *dus*; zürj. *juš*; vog. R. *josch-*: *joschwoi*

č-

62. votj. *čəŋ* 'Rauch'; zürj. *čín*; osztj. V *tüy*, DN *šiw*, O *siw*; vog. AK *šəx*, P *šəx*, Szo. *səŋk*
63. m. nyj. *csegeľy* 'keilförmiges Ackerfeld'; votj. *čog*; zürj. *čeges*
64. fi. *hapan* 'sauer'; é. *hape*; mord. E *čapamo*, M *šapama*; cser. KH *šapā*, K *šowo* ~ ? m. *savanyú*, l. 65.
65. m. *savanyú* 'sauer'; osztj. Vj. *ťəy-*, Kaz. *šüw*, O *suw-*; vog. AK *ššym*, AL *šəw-*, FL *sāw-* ~ ? fi. *hapan*, l. 64.
66. fi. *hama*: *hamaan* (illat.) 'bis in, bis zu'; é. *ammak*; osztj. V *täma*, DN *šäma*, O. *sämi*; vog. TJ *šamāw*, AK *šämi*, P *šomey*, Szo. *soma*
67. fi. *hántä* 'Schwanz'; é. *händ*; osztj. V *tönt*, DN *šəŋš*, O *säs*; vog. TJ AK *šiš*, P *šiš*, Szo. *šis*
68. fi. *henki* 'Seele'; é. *hing*; osztj. Trj. *təŋk*, Ko. *šəŋk*, O *səŋk*; [? vog. TJ *säk*, AK *sāx*, P *sax*, Szo. *sāŋk*, a vog. szóról l. WICHMANN: FUF XI, 270—1, PAASONEN: FUF. XII, 302]
69. fi. *hupa* 'angenehm'; é. *huba*; mord. E *čova*, M *šuva*; m. *sovány*
70. m. *siet-* 'eilen, sich beeilen'; mord. E *čije-*
71. m. *sok* 'viel'; cser. KH *čakata*, K *čokata*, C *čoka*; zürj. *ček*; vog. TJ *šaw*, AK *šöw*, P *šow*, Szo. *sāw*
72. m. *sötét* 'dunkel'; osztj. DN *šətimə-*; vog. AK *šätəp-*, Szo. *satap-*
73. m. *süpped-* 'einsinken'; vog. AL *šəp-*, Szo. *sep-*
74. m. *süt-* 'braten (tr.)'; vog. (MUNK.) T *šet-*, KL *šit-*, P *šitl-*, (KANN.) AL *šittäl-*

-č-

75. fi. *odotta-* 'erwarten, warten'; é. *oota-*; lp. (svéd) *ádsote-*; mord. E M *učo-*; cser. KH *wäče-*, U *wúce-*
76. fi. *otava* 'Lachsnetz; der Große Bär'; lp. N *oacce*, L *āhtsē*; mord. E M *oš*; zürj. *vož*; osztj. V *wať*, Kaz. *woš*, O *wäs*; vog. TCs. *oš*, AK *uš*, AL *uš*, Szo. *ūs*
77. fi. *utele-* 'nachfragen'; lp. N *occá-*, L. *āhtsā-*, Kld. *óvtsəv-* (TERHO ITKONEN: Sananjalka 12:5—11)
78. m. *fest-* 'sich trennen, sich lösen'; osztj. V *päti-*, Vj. *pětäyəl-*; vog. TJ *pišt-*, AK P *pěšt-*, Szo. *pəsət-*
79. m. *füst* 'Rauch'; osztj. O *pəšəŋ*; vog. (MUNK.) T *pošem*, (KANN.) P *pošem*, Szo. *posim*
80. fi. *huosi-* 'schwalbern'; votj. *čuž-*; osztj. V *ťat-*, DN *šošəm-*, O *sasəm-*; vog. TJ *šāš-*, AK P *šoš-*, Szo. *sös-*
81. fi. *kade* 'neidisch, eifersüchtig', *kadehti-* 'neidisch sein, beneiden'; é. *kade*, (déli) nyj. *kade*, *kahe*; lp. (svéd) *katse-*
82. fi. *kaha* 'Bastkorb', *kahi* 'Schlitten mit Rückenlehne und Seitenbrettern'; é. *kaha*; osztj. DN *xošə*, O *xošap*; vog. AK *xosp*, Szo. *xusap*
83. fi. *kehä* 'Kreis, Ring'; é. *keha*; mord. E *či*, M *ši*; cser. KH *kečə*, U *kečə*,

- K *keče*; votj. *kič*, *kiš*; zürj. *kič*; osztj. V *kõt*; vog TJ *küş*, AK *kis*, P *kiš*, Szo. *kis*
84. m. *kés* 'Messer'; cser. KH *kəzə*, U K *küzö*, M *küzü*; osztj. V *kötəy*, DN *kešə*, O *kesi*; vog. AK *käsi*, Szo. *kasaj*
85. fi. *kide* 'Kristall'; é. *kidu*; cser. KH *käčä*, U *kätčäk*
86. fi. *kitu-* 'kränkeln; verkümmern'; é. *kidu-*, *kidi-*, *kide*; votj. *kiž*; zürj. (WIED.) *kiž*; osztj. V *kētə*, DN *kēšə*, O *käsi*
87. m. *köcsög* 'Milchtopf'; mord. E *keče*, M *kečenä*; osztj. Trj. *kötəm*, DN *köšəm*, O *kusəm*; vog. AK *köšəm*, Szo. *kosəm*
88. *kyte-* 'glühen, schwelen'; é. *küde-*; osztj. V. *kõt-*, DN *köš-*, O *kös-*; vog. TJ *küş-*, AK P *käš-*, Szo. *kos-*
89. fi. *piha* 'Hof'; é. *pihe* (gen. *pihte*), *piht* (gen. *piha*); cser. KH *pičə*, U *pečə*, K *peče*; votj. *puč*, *puš*; zürj. *poč*
90. fi. *pote-* 'krank sein'; é. *pöde-*, *pödi*; lp. N *buocčä-*
91. fi. *setä* 'Onkel', l. 9.
92. fi. *vaadin* 'Rentierkuh'; lp. N *vača*, L *vāča*, Kld. *vābž*
93. fi. *vihhi*, *viti* 'frisch gefallener Schnee'; lp. N *vacca*, (svéd) *wattsa*, T *vačtsA*, Kld. *večtsA*
94. fi. *wuhi*, *wutu* 'Mutterschaf'; mord. M *uča*; cser. KH *žəγa*, U *užγa*; votj. *žž*; zürj. *žž*; osztj. V *ač*, DN *oš*, Kaz. *oš*, O *as*; vog. AK *os*, P *oš*, Szo. *oš*

-čk-

95. m. *esküsz-* 'schwören, beeiden'; votj. *ušjal-*; zürj. *oški-*; osztj. O *isək-*; vog. TJ *äšk-*, AK *ěsy-*, P *ješš-*, Szo. *ěsy-*
96. fi. *hetki* 'Weile'; mord. E M *ška*; votj. *čož*; zürj. *čež*, *čez*
97. fi. *katkea-*, *katko-* 'brechen'; é. *katke-*; cser. KH *käškedä-*, U B *kuškedä-*; votj. *kwačkal-*, *kwačkal-*
98. fi. *katkera* 'bitter'; lp. N *guocčä*, L *kuočtsa*, T *kicc*, Kld. *kücc*, Not. *kuohc*; cser. KH *kačə*, U *kočo*, K *kočo*; votj. *keš*
99. fi. *katku* 'Geruch'; é. *katk*; mord. E *kačəmo*, M *kačəm*
100. fi. *kätke-* 'verbergen'; é. *kätk*; mord. E *kekše-*, M *keše-*
101. fi. *kotka* 'Adler'; lp. N *goaskem*; mord. E *kučkan*, M *kučkan*; cser. KH *kučkəž*; votj. *kuč*; zürj. *kuč*
102. fi. *kitke-* 'jäten, aufreißen'; é. *kitku-*; lp. N *gáske-*, L *kaskē-*; mord. E M *kočko-*
103. é. *kitkita-* 'eine Haut zum Trocknen ausspannen'; lp. N *gieška*, *geska*, L *kēška-*; cser. KH *kečke-*, U *kičke-*
104. fi. *notka*, *notkea* 'biegsam, elastisch'; é. *nötke*; lp. N *njoas'ke*; mord. E M *nučka-*
105. fi. *pätkä* 'Stummel, Stumpf'; lp. N *bəas'ke*; mord. E M *pečke-*; cser. KH *pačkä-*, U *püčka-*, K *pečke-*
106. fi. *potka* 'Schenkel'; é. *pötk*; lp. N *boas'ke*, L *pāskē*, T *pičtššk*, Kld. *pučtššk*, Not. *püčtššk*
107. fi. *puhko-* 'durchstechen', *puhki* 'quer durch'; é. *puhke-*; votj. *bičk-*, *bešk-*; zürj. *bički-*
108. fi. *putki* 'Rohr, Röhre'; é. *putk*; lp. N *bəas'ká*, L *pāskā*; mord. E *počko*, M *počka*; cser. KH *pəč*, U *puč*, K *puč*

-čr-

109. fi. *kehrä*, *keträ* 'Rolle'; é. *kehr*, *keđr*; mord. E *štere*, *ščere*, M *kištir*

-kč-

110. fi. *haaksi* 'Fahrzeug, Schiff'; mord. E *šakš*, *čakš*, M *čakške*

-nč-

111. fi. *häntä* 'Schwanz', l. 67.112. fi. nyj. *juntu* 'Pfad'; osztj. Kr. *juš*, O *jos*; vog. (KANN.) AK *jčš*, P *jaš*, (MUNK.) P *jaš*, É *jos*113. m. *keskény* 'schmal, eng'; lp. N *gæecce*, T *kience*, Kld. *kieinc*, Not. *kiecc* (lehetséges, hogy a magyar szó a nyj. *keshed*- 'fadenscheinig od. abgenützt werden' (48) igével függ össze, l. MSzFE)114. fi. *kynnys* 'Schwelle'; é. *künnis*; lív *kіндеks*; lp. I *kō,dzqš*; mord. E *kenkš*, *keňš*, M *kenkš*, *kenčiks*, vö. fi. *kynsi* 'Nagel' (115)115. fi. *kynsi* 'Nagel'; é. *küüs* (gen. *küüne*, *küüse*); lív *kintš*, *küntš*; lp. N *gáž'žá*, Kld. *keñvtsA*; mord. E *kenže*, M *keňžä*; cser. KH *káč*, U *küč*, K *küč*; votj. *gižj*; zürj. *gžž*; osztj. V *köñt*, DN *könš*, Kaz. *köš*, O *kos*; vog. TJ *künš*, AK *käns*, *käš*, KK *käns*, FK *käs*, P AL *käš*, ÉV DV *känš*, FL Szo. *kos*116. fi. *kyntä*- 'pflügen'; é. *künda*-; cser. U *künče*-, M *künže*-117. fi. *mettos* 'Turteltaube'; é. *mötus*; osztj. Kos. *mänšim*; vog. AK *mänšam*, Szo. *mansin*118. mord. E *panžo*-, M *panže*- 'aufmachen, öffnen'; cser. KH *pača*-, U *poča*-, K *poča*-; osztj. V *punč*-, DN *punš*-, O *pus*-; vog. TJ *pönš*-, AK *pünš*-, P *punš*-, Szo. *puns*-119. fi. *sonsar* 'Floh', l. 11.120. lp. N *važ'žē*- 'go', L *vaddšē*, T Kld. *vāince*-, Not. *vāicce*-, A *vaince*-; cser. KH *wanše*-, U *wonče*-, M *wonče*-; votj. *viž*-, *vžž*-; zürj. *vuž*-; osztj. V *unč*-, DN *unš*-, O *us*-, *wus*-; vog. TJ AK *onš*-, P *wunš*-, Szo. *uns*-

-rč-

121. fi. *karhi* 'Egge'; mord. E *kurčt* (plur.), M *karča*-; cser. KH *karša*122. fi. *verha*, *verho* 'Decke, Hülle'; mord E *oršta*-, *orča*-, M *uršta*-

8. STEINITZ (FgrKons. 16—7) és COLLINDER (CompGr. 137, 139) tétel-szerűen megfogalmazták, hogy az alapnyelvben volt *ńc* ~ *ć* és *nč* ~ *č* változás. Ezen megállapításukat arra a közismert tényre alapozták, hogy bizonyos etimológiai szócsaládokban egyes nyelvekben e hangkapcsolatok folytatóival, másokban pedig csak az affrikáta folytatóival találkozunk. A magyarban rendszerint *ńc* > *gy*, az obi-ugor nyelvekben pedig paradigmátikus jelenség, hogy a „nazális + rés- vagy zárhang” kapcsolat elveszíti nazális elemét (l. STEINITZ, FgrKons. 16, bővebben: Uó, OVE I., OstjChr.²), ill a nazális nélküli forma meg is szilárdulhatott. Az őspérmiben általános denazalizáció következett be (l. RÉDEI: ALH. XIX, 328—9). Váltakozás tapasztalható a cseremis paradigmában (BEKE, CserNyt. 99—; STEINITZ, FgrKons. 16) és a finn szóképzésben is. Sok etimológia arról tanúskodik, hogy a cseremisz őrzi, ill. elvesztette, míg a mordvin megőrizte az említett mássalhangzó-kapcsolatok nazálisát. A lapp és a finnségi nyelvek ugyancsak kettősséget mutatnak. Mindez természetesen nem jogosít fel bennünket arra, hogy uráli, finnugor, ugor, finnpermi, finn-volgai kori alapalakok rekonstruálásakor egyes nyelvekben *ńc*-vel, *nč*-vel, másodikban pedig csak *ć*-vel, *č*-vel számoljunk. A finnben például

az *ńc* folytatójaként *s*-szel találkozunk, más — nem finnségi — nyelvekben viszont megőrződött sok esetben a nazális is. Ebből semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy az uráli, finnugor stb. alapnyelvnek az a nyelvjárása, amelyből évezredek (!!!) múlva a finn kialakult, csak a nazális nélküli változatot ismerte, míg az *ńc* hangkapcsolatot megőrizte (> *nt*). Teljesen kizártnak tartom tehát, hogy pl. a finnugor alapnyelvben rendszerbe nem foglalható, kaotikus *ńc* ~ *ć* és *ńč* ~ *č* váltakozás lett volna, s bizonyos mai finnugor nyelvek szavaiban egyszer e kapcsolatokkal, másszor pedig csak az affrikátákkal kell számolnunk, míg a többi rokon nyelv azt igazolja, hogy az alapnyelvre az illető szókban mássalhangzó-kapcsolat teendő fel. Ennek egyértelműen ellentmondanak az etimológiák is, l. 42–56, 111–120. Nem magának a váltakozásnak a lehetőségét vonom kétségbe, de ha volt ilyen, akkor az a paradigmában volt lehetséges, ami az obi-ugor nyelvekben ma is élő jelenség. Minthogy szinte minden finnugor nyelvben találkozunk az alapnyelvi *ńc*, *ńč* esetében nazálisos és denazalizált folytatóval, arra gondolhatunk, hogy ez a jelenség alapnyelvi paradigmatis, nem pedig interdiálektális váltakozás nyomait őrzi, de a váltakozástól független denazalizációval is számolni kell. GERHARD GANSCHOV a finnugor alapnyelv névszótöveivel foglalkozó cikkében (Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme. SFU VII, 239–49) arra az eredményre jutott, hogy a finn-volgai nyelvek tanúsága szerinti, állítólagos *e*-töví névszók valójában csak a szuffixumos alakokban ismerték az *e* vokálist, nominativusban mássalhangzós (csonka) tövük szerepel. Úgy vélem hogy *e* csonka *tő* jelentkezhet a *CV* szerkezetű szuffixumok előtt is, és ilyenkor jöhetett létre az *ńc* ~ *ć*, *ńč* ~ *č* váltakozás: *ńc* + *CV* > *ćCV*, *ńč* + *CV* > *čCV*. Ha az igeragozásban is volt teljes és csonka *tő*, ugyancsak biztosítva volt az ilyen váltakozás feltétele (vö. vog. TJ *tõñš* 'er steht' ~ *tošñē* 'er würde stehen').

„Дело в том, что языки, развившиеся из одного и того же «общего языка», сохраняют не только определенные древние черты, но и устойчивую склонность к тождественным либо сходным новообразованиям. Вследствие этого некоторые элементы общего языка исчезают бесследно или оставляют следы столь слабые, что их нельзя заметить, если «общий язык» фактически не известен» (A. MEILLET, Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва, 1954, 20).

Megjegyzés: Lehetségesnek tartom, hogy az *ńc* ~ *ć*, *ńč* ~ *č* paradigmatis váltakozás csak a finnugor alapnyelvben alakult ki, az uráliiban még nem volt, mivel az uráli szócsaládok szamojéd tagjai a nazálist tartalmazó kapcsolatokra utalnak (vö. COLLINDER, CompGr. 137–8, 139–40), feltéve, hogy az *ńc*-t képviselő szelkup *s* külön nyelvi denazalizáció eredménye.

8. 1. Mint már említettem, STEINITZ feltételezte, hogy a finnugor alapnyelvben az affrikátáknak és a szibilánsoknak bizonyos pozíciókban való jelentkezése kombinatorikus szabályokhoz volt kötve (FgrKons. 15, 26, 27). COLLINDER viszont már alapnyelvi „affrikáta ~ szibiláns” váltakozást tételez fel (CompGr. 53, különösen: 92). Ez a feltevés olyan etimológiákon alapul, amelyekben a finn-permi ág *č*-re, az ugor ág pedig *š*-re (> *s*) utal. Váltakozás helyett ez esetben célszerűbb azzal számolnunk, hogy az ugor alapnyelvben bizonyos körülmények között dezaffrikáció következett be. Különösen szókezdő helyzetben nem indokolja semmi sem az „affrikáta ~ szibiláns” váltakozást.

9. A finnben (és a többi finnségi nyelvben) az uráli, finnugor stb. alapnyelvi *ńc*-t mindig *s*, az *ńč*-t *nt* képviseli. Mivel még a finn-lapp alapnyelvben is *ńc*-vel és *ńč*-vel kell számolni, a mai finnségi hangképviseleteknek az ősfinn korban kellett kialakulniuk. Feltevésem szerint szóbeljei helyzetben ekkor az affrikáták „zárhang + réshang” kapcsolatra estek szét (vö. Beitr. 263), szóelején közvetlenül $\acute{c} > \acute{s}$, $\acute{č} > \acute{\acute{s}}$ dezaffrikáció következett be, mivel ebben a helyzetben nem állhatott mássalhangzó-kapcsolat. Szóbeljében tehát: $\acute{c} > \acute{t}\acute{s}$, $\acute{č} > \acute{t}\acute{\acute{s}}$, $\acute{ńc} > \acute{ńt}\acute{s}$, $\acute{ńč} > \acute{ńt}\acute{\acute{s}}$ stb. Az affrikátáknak hangkapcsolatra való szétesése megtalálható a finnségben kívül másutt is: a mordvinban pl. az alapnyelvi *kč* hangkapcsolatnak a *kš* mellett van metatézissel keletkezett *kšt* ($< ktš$) folytatója is, l. TOIVONEN: FUF. XIX, 217, vö. továbbá mord. E *oršta* ~ *orča* (122); a zürjénben is ismeretes ez a jelenség, sőt a palatalizált mássalhangzók (*ł, đ, ś, ź*) *j* + mássalhangzó-kapcsolatra esnek szét, l. Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. 457, 462–3.

Az ősfinnben az affrikátáknak hangkapcsolatra történt bomlása törölt két fonémát (*ć, č*) a rendszerből, viszont egy új kombinatorikus variáns (*ł*) jött létre *ś* előtti helyzetben. Amikor az $\acute{s} > \acute{h}$ változás bekövetkezett, az (*ńtš >*) *ńth* kapcsolat *h* eleme fonetikai helyzete miatt azonnali pusztulásra volt ítélve (a hármás mássalhangzó-kapcsolatok egyébként sem lehetnek hosszú életűek, az ősfinn ilyeneket aligha örökölt a korábbi nyelvallapotból). Az így keletkezett *nt* teljes mértékben beleillett az ősfinn mássalhangzóinak rendszerébe, hiszen homorgán zárhangok kapcsolatáról van szó, és a finnségi nyelvek különben is megőrizték a finnugor alapnyelvi *nt* kapcsolatot. Az *ńtš* hangkapcsolat szibilánsát nem fenyegette a pusztulás veszélye sem a depalatalizáció előtt, sem utána. Azonban ennek a hármás mássalhangzó-kapcsolatnak is egyszerűsödnie kellett: csak a *ł* nem eshetett ki, hiszen az ősfinn nem ismerte az *ńś* kapcsolatot, *ns*-t pedig, amely esetleg biztosíthatta volna fennmaradását, nem örökölhette a finnugor alapnyelvből. Az *ń* kieshetett volna ugyan, mivel a $\acute{c} > \acute{t}\acute{s}$ révén az *ńtš > łś* fejlődésnek lett volna létjogosultsága (egy esetben — *otsa* (44) — ez történt, l. alább), mégis a homorgán mássalhangzók kapcsolata esett ki, míg az *ńtš* esetében éppen a homorgán mássalhangzók kapcsolata maradt fenn, ezzel sajátos reciprok képviselet alakult ki, amely tulajdonképpen a „palatalizált — nem palatalizált” ellentétből származhat:

$$\begin{array}{l} \acute{ńc} > \boxed{\acute{ńt}\acute{s}} > s \\ \acute{ńč} > \boxed{\acute{ńt}\acute{\acute{s}}} > nt. \end{array}$$

A finn *otsa* (44) csak a nazálist vesztette el, a liv *vōntsa* pedig még azt is megőrizte. Ennek csak egy oka lehetett: az *osa* (43) szóval való homonímia elkerülése, ui. mindkettő finnugor *ońca* alapalakra megy vissza. A *mettos* (117) szónak korábban nyilván volt *ment*-tőalternánása, amely szabályszerűen elvesztette *n*-jét, amikor a *-tos* képzőbokor a tőhöz járult; erre vö. még *tuttu* $<$ *tunt-tu* (*tunte-*), *katta* $<$ *kant-ta* (*kansi*). A *sonsar* (119) *ns*-e az állatnevekben tapasztalható szabálytalan hangképviseletben leli magyarázatát, vö. még *sisilisko* (59), *joutsen* (61), l. alább. БЕКЕ (CserNyt. 98) és ПОСТИ (FUF. XXXI, 15) a finn *petäjä* 'Kiefer' szóban is *ńč*-t tesz fel, mivel a cser. U *pünčē*, M *pünčō* *ńč*-re mutat. Szerintem a cser. szó *ń*-je a (SZIL.) *piń* (o: *pin*) 'magnak hagyott fenyő' szóval történt kontamináció eredménye (ez utóbbi a m. *fenyő* 'Tanne, Fichte' megfelelője, l. MSzFE). Tehát mind a finn *petäjä*, mind a cser. *pünčē*, *pünčō* *pečä* alapalakból származtatandók.

9. 1. A *čk* egyetlen folytatója az *sk* (természetesen nemcsak az általam említett két (37., 38.) etimológia bizonyítja ezt). Létrejött a fent vázolt módon történhetett, az affrikáta hangkapcsolatra esett szét, majd a dentális zárhang — talán még a depalatalizáció előtt — kiesett.

9. 2. A *čk* folytatói: *tk*, *hk*. A *tk* kapcsolatban bizonyos észti nyelvjárá-sokban regresszív asszimiláció történt: *kk*, ill. a *tk t*-je másodlagosan affrikáló-dott a déli észti nyelvjárásban és néhány kisebb finnugri nyelvben (I. TOIVONEN: FUF. XIX, 22; KETTUNEN, Eestini kielen äännehistoria. 32; POSTI: FUF. XXXI, 17). A *čk* mai képviselői az alábbi módon jöttek létre: *čk* > *tšk* > *thk* > *tk/hk*. Természetesen fontos lenne kideríteni, hogy mikor melyik jelent-kezik. Mindössze egy esetben határozható meg: *tk* a kötelező folytató, ha a szó-kezdő mássalhangzó *k* (97–103), és talán akkor is, ha *n* van a szó elején (104). Ennek ellentmondani látszanak a *kehkerä* és a *nahkea* szónak a SKES által közölt egyeztetései, az előbbi azonban kétségtelenül belső keletkezésű, ono-matopoétikus jellegű szó, mordvin egyeztetése téves, az utóbbinak pedig a *nahka* szóból való magyarázata látszik helyesnek. Egyéb esetekben — tehát ha a szó elején nem *k* (vagy *n*), hanem egyéb mássalhangzó vagy éppen magán-hangzó van, a *čk* kettős képviselőket mutat: *hk* (107), *tk* (96, 105, 106, 108). A *čk*-nak ezekben az esetekben teljesen fakultatív jellegű fejleményei vannak. A fakultatív fejlődést különösen az intervokális *č* és *č* mai képviselői bizo-nyítják, l. alább.

Megjegyzés: A finnben a *k.hk*. szerkezetű szavak nagyon ritkán fordulnak elő (I. SKES), jobbra csak deskriptív, onomatopoétikus szavakban jelent-kezik a mássalhangzóknak ez a sora. A SKES, továbbá a FUV és a CompGr. etimológiai anyagának tanúsága szerint az uráli, finnugor stb. alapnyelvben nem voltak *k.šk*. szerkezetű szavak.

9. 3. A *kč* hangkapcsolatra mindössze egy példám van: *haaksi* (110). Ez *kt* mássalhangzó-kapcsolatot rejt magában, amely *kt*-ként sohasem realizá-lódik, hanem a fonetikai környezettől függően *ks(i)* ~ *ht(e)* kapcsolatként jelentkezik: *haaksi* ~ *haahden* (gen.). A finnben manapság ugyan nincs *kt* kapcsolat, de a tőalternánsok (morfológiai) változásakor — egyéb esetek-ben is — ezzel kell számolnunk, pl. *yksi* ~ *yhden*, *kaksi* ~ *kahden*.

9. 4. Ar *rč* folytatója *rh*: *karhi* (121), *verha* (122). (*rč* > *rtš* > *rš* > *rh*, bár *r* után a fonetikai környezet miatt lehetségesnek tartom a közvetlen dezaffrikációt: *rč* > *rš*.)

9. 5. A *čr*-re egy adatom van, a *č*-t *h* is, *t* is képviseli ugyanabban a szóban: *kehrä* ~ *keträ* (109) (ugyanabban a szóban néhány finnugri nyelvben „szibiláns + r” (!) található, l. SKES).

9. 6. *mč* > *mtš* > *mš* > *ms*: *lämsä* (41).

9. 7. Az *ŋč* affrikátája hangkapcsolatra esett szét, az *ŋ* vokalizálódott és a megelőző magánhangzóval diftongust alkotott, a *tš* folytatója lehet *ts* és *s* egyaránt: fi. *seitsemän*, é. *seitse* ~ liv *seiš* (58), fi. *veitsi* ~ liv *veiš* (60) — a liv *s*-ről másképp POSTI: MSFOu. LXXXV, 169 —, *seiso-* (57). A *sisilisko* (59) első szótagában az *i* + *ŋ* helyén *ii* volna várható, más állatnevekben is

találkozunk azonban szabálytalanságokkal: *joutsen*, de *joeksen* (61) is, továbbá *sonsar* (119), ez utóbbit l. a 9. pontban. Az említett állatnevek rokon nyelvi megfelelőiben is több-kevesebb szabálytalanság figyelhető meg, ami talán tabuisztikus, ill. affektív jellegükből fakad.

9. 8. $\acute{c} > t\acute{s} > > ts/s$. Képvisellete, fejlődése a $\acute{c}$ -éhez hasonló, a különbség köztük csupán annyi, hogy ez esetben a dentalis zárhangot követő szibiláns nem tűnhetett el. A fejlődés fakultatív volt, a zárhang kieshetett, de meg is maradhatott, különösen azok a szavak szólnak egyértelműen emellett, amelyekben mindkét képviselettel találkozunk: fi. *itse* ~ é. *ise* (22), fi. *riisu-* ~ *riitsi-* (36).

Megjegyzés: A fi. *isä* (21) *s*-ét *ś*-re szokták visszavezetni, az ugor megfelelők azonban csak akkor tartozhatnak ide, ha a szóban alapnyelvi $\acute{c}$ -t teszünk fel.

9. 9. Az intervokális $\acute{c}$ -nek ugyancsak kettős megfelelése van: $\acute{c} > t\acute{s} > > t$, ill. $\acute{c} > t\acute{s} > > h$. Teljesen fakultatív, hogy mikor melyik folytató jelentkezik. Eleinte valószínűleg párhuzamosan mindkettő megjelenhetett ugyanabban a szóban is, és az egyik rendszerint kiszorította a másikat, ugyanakkor azonban néhány szóban mind a mai napig fennmaradt a kettős képviselét, ami igazolja a fakultatív fejlődés lehetőségét: fi. *kade*, é. (déli) nyj. *kade* ~ *kahe* (81), fi. *vihi* ~ *viti* (93), fi. *uuhi* ~ *wutu* (94). A *viti* szóban az *i*-nek kései hangnak, eredetét tekintve képzőnek kell lennie – vö. még fi. *sepä* ~ *sepi* (gen. *sevin*) 'Vorderteil des Schlittens' –, amely a *ti* > *si* változás után került a töre, vö. KALIMA: FUF XXII, 3. Az é. *pihe* (gen. *pihte*) ~ *piht* (gen. *piha*) (89) szóban a *t* aligha lehet analógiásan megjelent hang (POSTI: FUF XXXI, 10, jegyzet) – ugyan miféle analógia hathatott volna itt? –, hanem inkább arra kell gondolnunk, hogy ($\acute{c} >$) $t\acute{s} > \acute{s}t$ (> *ht*) sporadikus metatézissel van dolgunk, s ezért mindkét hang megőrződött.

10. Az ősfinn affrikátáknak hangkapcsolatra való felbomlása, ill. intervokális helyzetben a „fakultatív fejlődés”, a „szabad választás” lehetősége nem megalapozatlan feltételezés. Minden kétséget kizáróan emellett szólnak az *ńc* és az *ńč* egymással ellentétes képviseletei, továbbá a *h*-t és *t*-t, ill. az *s*-t és *ts*-t tartalmazó alakváltozatok. A fentiek alapján teljesen lehetetlennek tartom, hogy az ősfinnben szóbeliséjében közvetlen $\acute{c} > \acute{s}$ (> *h*), $\acute{c} > t$, $\acute{c} > \acute{s}$ (> *s*) változás történt volna (de vö. mégis a „9. 4.” pontot). A finn nyelvjáráásokban a fent ismertetetteken kívül a $\acute{c}$ -nek van még egy sereg képviselője (l. KETTUNEN: MSFOu. LVIII, 66–72), véleményem szerint azok is az affrikátának hangkapcsolatra való bomlásával magyarázhatók.

Megjegyzések:

1. POSTI meggyőzően bizonyítja (FUF XXXI, 24), hogy a finnben a $\acute{c}$ folytatója szonor mássalhangzók mellett *h*. Ez a hangfejlődés már abban a korban következett be, amikor ($\acute{c} > >$) *s* előzte meg a szonor mássalhangzót. Ugyanez a változás figyelhető meg a finn nyelv korai germán jövevényszavaiban is (i. m. 64–5). POSTI megemlíti továbbá azt is (68), hogy a finn irodalmi nyelvi *ssa* ~ *ssä* (< *s-na* ~ *s-nä*) inessivusragnak a finn és észti nyelvjáráásokban *hn(a)* ~ *hn(ä)* felel meg, vagyis nem ment végbe az *sn* > *ss* progresszív asszimiláció, mint pl. a múlt idejű melléknévi igenevekben: *pessyt*

(*pestä* 'waschen', de vö. fi. nyj. *pesnū*, é. *pesnud*), valamint az említett inessivusragban. POSRI szerint (69) az igenevekben, valamint a *käsnä* 'Baumschwamm', *läsnä* (*läs* + *nä* essivusrag) 'zugegen' szavakban azért nem következett be az *sn* > *hn*, mert első szótagi rövid magánhangzó előzi meg. Ennek a magyarázatnak azonban ellentmond a fi. nyj. *mihnä* 'missä', *kuhna* 'kussa', *johna* 'jossa', amelyekben az első szótag rövid magánhangzóját követő *sn*-ből *hn* lett. A jelenség oka nyilván másutt keresendő: *sn* nem > *hn*, ha a két mássalhangzó között morfémahatár van: *läs* + *nä*, *pes* + *nü* vagy az *sn* egyetlen morféma-ból álló szóalak része: *käsnä*, viszont *sn* > *hn*, ha az *s* előtt morfémahatár van: *mi* + *hnä* < *mi* + *snä*. Ez utóbbi megállapításból következik, hogy az *sn* > *hn* változás idején a raghalmozással létrejött inessivusrag már oszthatatlan egész, e g y morfémát alkotott. POSRI (80–1) a *kirves* 'Axt' ~ (gen.) *kirveen* (< *kirvehen*) tőalternánsainak *s* ~ *h* > $\emptyset$ váltakozását a fokváltakozással magyarázza: az ősfinnben a nominativus *kirves*, a genitivus *kirvezen* volt, s a z „törvényszerűen” *h*-vá fejlődött (62). HAKULINEN elfogadja ezt a magyarázatot, s ennek szellemében okolja meg, hogy a mai finnben miért van *pesä* 'Nest' ~ (gen.) *pesän* és nem *pesä* ~ *pehän*: „Radikaalin astevaihtelun alaisena lienee ollut myös *s* esim. sellaisissa tapauksissa kuin *pesä* ~ *pezän. Tämän vaihtelun tasoittuminen vahvan asteen *s*:n yleistymisen tietä selittyä varmaan siitä, että säännöllinen kehitys olisi johtanut vaihteluusteeseen *pesä* ~ *pehän, jolloin ei olisi enää esiintynyt muiden vastaavien astevaihtelutapauksien edellyttämää soinnittoman ja soinnillisen yksinäiskonsonantin vastakohtaa” (Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki, 1968. 55). RAUNNAK jogos az ellenvetése: „Here one would like to ask the question: if voiced vs. voiceless was not a distinctive feature, and **-b-*, **-d-*, **-g-* and **-ž-* are not reconstructed for Proto-Finnic, would it not be out of place and time to reconstruct a **-z-*?” (Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants, 37). Az ősfinnben a fokváltakozás létrejötté után a rövid mássalhangzókat illetően *p* ~ *w*, *k* ~ γ , *t* ~ δ váltakozó párokkal kell számolni. Ezek viszonyában nem a „zöngétlen – zöngés”, hanem a „zárhang – réshang” a váltakozásra jellemző jegy, s ebbe az *s* ~ *z* váltakozás nem fér bele. Az ősfinn – amint RAUNNAK is állítja – nem ismerte a „zöngétlen – zöngés” korrelációt. Ezek szerint tehát a *kirves* ~ *kirveen* (< *kirvehen*), *pesä* ~ *pesän* kettősség oka másutt keresendő: Az ősfinnben a *pesä* – éppúgy, mint ma – csak magánhangzós tövű volt, míg a *kirves*-nek csak mássalhangzós töve volt, amit a partitivusi alak: *kirvestä* is bizonyít. A *kirves* tőtípusú névszókhöz az e g y mássalhangzóval kezdődő, önálló szótagot alkotó *ta* ~ *tä* partitivusrag közvetlenül járult hozzá, míg a csak mássalhangzóból álló, tehát önálló szótagot nem alkotó és a mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő, önálló szótagot alkotó ragok *e* előhangzóval járultak a tőhöz: *kirves* + *en* (gen.), *kirves* + *elnä* (vagy *kirves* + *ellä*, adess.). Szerintem tehát a *pesä* és a *kirves* *s*-ének sorsát – vagyis azt, hogy szonor mássalhangzók előtt *h*-vá vált vagy nem – az határozta meg, hogy közvetlenül morfémahatáron volt vagy nem: a *pesä* + *n* *s*-e megmaradt, mert nem morfémahatáron állt, a *kirves* + *en* *s*-e *h*-vá lett, mert morfémahatáron állt. A *kirves* típusú névszóknál a *kirves* + *e* > *kirvehe* + *e* > *kirveø* + *e* > *kirvee*- folyamat a morfémahatár eltolódását eredményezte, s az így létrejött magánhangzós tőalternáns benyomult szinte az egész paradigmába, az eredetibb, mássalhangzós tőalternáns pedig csak a nominativusban, a partitivusban és a többes számú genitivusban őrződött meg.

2. Az ősfinnben a *ti* > *si* változás a balti és a germán érintkezés között zajlott le, amint a jövevényszavak is tanúsítják (POSTI: FUF XXXI, 48–55). POSTI a *t* tövű igék múlt idejű alakjairól így nyilatkozik: „In some cases in standard Finnish both regular and analogical forms may occur, e.g. *suosi* ~ *suoti*: *suotaa* 'to row', *vuosi* ~ *vuoti*: *vuotaa* 'to leak'. Some verbs now have only the analogical form, e.g. *veti*: *vetää* 'to pull, to draw', *kuti*: *kutea* 'to spawn', *piti*: *pitää* 'to keep, to hold'” (52). Ezek a példák is egyértelműen azt mutatják, hogy az első szótagban rövid magánhangzót tartalmazó, *t* tövű igék múlt idejében *ti* nem > *si*, viszont ha az első szótagban diftongus van, legalábbis az esetek egy részében *ti* > *ti/si*, vagyis éppúgy fakultatív fejleményről beszélhetünk, mint az affrikáták finnsegi képviselőiteinek vizsgálatakor tettük!

11. Amint már korábban említettem, néhány finnugor etimológiában a finn-permi ág *č*-re, az ugor *š*-re utal. Ha igaznak fogadjuk el azt az állítást, hogy a permi nyelvek a szibilánsok és az affrikáták megőrzését illetően a legkonzervatívabbak, csakis az a lehetőség jöhet számításba, hogy az ugor alapnyelvben bizonyos szavakban dezaffrikáció következett be. Könnyen meglehet, hogy a dezaffrikációnak megvoltak a feltételei, ezek azonban még felderítésre várnak. Szerintem az alábbi szavakban történt ugor kori dezaffrikáció: osztj. *soyam* (1), m. *szeg-* (13), m. *szel-* (14), m. *szú* (15), m. nyj. *isz* (22), m. *össze* (24), m. *keszeg* (27), m. *messze* (33), osztj. *pos-* (56), osztj. *sösäl* (59).

12. A magyarban a *č* közönséges, megszokott képviselője a *cs*: *csillog-* (2), *csir* (3), *csókol-* (4), *csorog-* (5), *csupor* (6), *csün-* (7), *csomó* (10), *öcs* (23), *fecske* (38), ill. ritkábban találkozunk *s* folytatóval is: *+seg* (12), *segg* (16), *sért-* (17), *hasad-* (25), *keserű* (28), *kísér-* (30), *köles* (31), *les-* (32), *rés* (35). Az *s* alsó nyelvállású (vagy legalábbis korábbi alsó nyelvállású) magánhangzók szomszédságában, a *cs* nem alsó nyelvállású magánhangzók környezetében jelentkezik (erről l. még RÉDEI: NytudÉrt. 58: 167–71). Problematikusak azonban a következő szók: *ácsorog* (~ *ásít* 19), *ős* (21), *hős* (26), *facsar* (34), *fos* (37). Az *ős* magánhangzója — a vogul megfelelő alapján — korábban alsó nyelvállású lehetett, a *hős* eredetileg veláris hangrendű volt, magánhangzója korábban szintén alsó nyelvállású volt. A többi szó „rendhagyó” mássalhangzóját talán e szavak onomatopoeitikus, deskriptív jellege magyarázza, sőt ezeket még obi-ugor megfelelőikkel is nehéz közös nevezőre hozni. A *köles*, *ásít*, *facsar*, *segg* obi-ugor megfelelőiben feltehetőleg külön nyelvi depalatalizációval kell számolni. (Az MSzFE szerint a m. *köles* és a vog. Szó. *kolas* szibilánsa *č*-re megy vissza, véleményem szerint *č*-ből közvetlenül megmagyarázható volna.) Az *ostor* (39) *s*-e és a *fejsze* (40) *sz*-e nyilván fonetikai környezetükkel magyarázhatók.

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy a *č* kettős képviselőinek kérdésére kielégítő választ lehet adni a bebizonyíthatatlan hipotézisek világába tartozó *cs*-zó és *s*-ező ősmagyar nyelvjárásokról szóló elmélet mellőzésével.

13. A *č* magyar folytatója rendszeren *s*, példaanyagunkban azonban két esetben *cs* is jelentkezik: *csegely* (63), *köcsög* (87). Talán szórványos *cs* > *s* > *cs* hangfejlődéssel van dolgunk (vö. LAKÓ: Melich-Eml. 207).

Az MSzFE közöl három olyan — nagyon bizonytalan — etimológiát, amelyekben a finnugor alapnyelvi *č*-nek állítólag *gy* felel meg a magyarban: nyj. *fágy* 'drehen, winden stb.', *fogy* 'abnehmen, schwinden, sich vermindern',

nyj. *kęgyelet*, *kegyelet* 'Regenbogen' (2. egyeztetés). Szerintem aligha indokolja valami is a $\check{c} > gy$ fejlődést, hiszen a palatalizált affrikáta is csak *ńc* hangkapcsolatban vagy nazális előtt (l. *hagyma* 'Zwiebel, Lauch' MSzFE) képvisel-teti magát *gy*-vel.

14. Az *ńc*-nek a magyarban kettős képviselete van, nazálisos és denazalizált: *agyar* (42), *agy* (44), *hagymáz* (45), *húgy* (46), *hęgý* (47), *húgy* (50), *hangya*, *hangyál* (51), *lágý* ~ *langyos* (52), *légy* (53), *magyar* (54). Az *ngy* *n*-jét az MSzFE inetimologikus hangnak tekinti (l. *hangya* és *lágý* alatt). Szerintem az *ngy* ~ *gy* megfelelések talán az egykor megvolt paradigmikus *ńc* ~ $\check{c}$ váltakozás nyomát őrzik: az *ngy* ősmagyar kori képzett szavainkban jelentkezik: *langyos*, *hangyál* (a *hangya* ebből elvont alak, l. MSzFE). A képzőtlen szavakban (pl. *lágý*) és a elhomályosult (finnugor, ugor) alapnyelvi derivátumokban (*agyar*) és a szóösszetételekben (*magyar*): *ńc* $>$ *gy*. *keshed-* (48), *hárs*, *has* (49) és *mese* (55) szavainkban denazalizáció történt, s ezekben a $\check{c}$ szabályos folytatóival találkozunk. Az *ńc* egyébként olykor palatalizálta a szomszédos veláris magánhangzót, s így néhány szóban „veláris $\rightarrow$ palatális” hangrendi átcsapás történt: *hęgý* (47), *mese* (55), sőt *magyar* (54) szavunknak a régiségben volt magas hangrendű változata, ill. földrajzi nevekben van ma is, l. MSzFE.

Megjegyzés: Nagyon lehetségesnek tartom a *kengyel* 'Steigbügel' és a *kęgyelet*, *kegyelet* 'Regenbogen' alapszavául szolgáló R. *kęgy* 'Kreis, Ring' (l. MSzFE) összetartozását, feltéve, hogy az *ngy* és a *gy* korábbi *ńc*-ből erednek (a *kęgyelet* ajánlott finnugor megfelelői nagyon bizonytalanok, aligha helyesek). Morfonematikusan jól megmagyarázható az idekapcsolt (*isten*) *kecskéje* 'Regenbogen' is: *ńc* + *k* $>$ *čk* $>$ *csk*. Az *ngy* ~ *gy* váltakozásról adott magyarázatunk ellen szól — látszólag — maga a *kęgyelet*, amely egy kihalt *kęgyel* ige származéka (l. MSzFE), s ugyancsak ősmagyar kori képzésnek kell lennie, következésképpen benne *ngy* volna várható. Szükségesnek látom megjegyezni, hogy az igékben és a névszókbán nem feltétlenül vezetnek azonos eredményre a történeti hangváltozások. Jó példa erre, hogy a finnugor alapnyelvi *sk* a vogulban másképp van képviselve a névszókbán, mint az igékben: fi. *poski* 'Backe, Wange' ~ vog. AK *pāt*, *pājt*, ÉV *pēt*, Szo. *pājt*, de fi. *puske-* 'stoßen' ~ vog. TJ *powt-*, AK *powt-*, P *pūwt-*, Szo. *puwt-*, lp. N *suos'ká-* 'chew, bite' ~ vog. TJ *tawt-*, AK *towt-*, P *tēyt-*, Szo. *tōwt-*; a finnben az *st* hangkapcsolat másképpen viselkedik a denominális és a deverbális származékokban: *veitsi* 'Messer': *veits* + *tā* $>$ *veistä* (part.), *veits* + *tā* $>$ *veistä-* 'schneiden, schnitzen'; *valits* (e)- 'wählen': *valits* + *ta* [*tst* $>$ *tt* + zárt szótag $>$ *t*] $>$ *valita* (inf.). Úgy vélem, hogy az *így* ~ *ingyen* (ezekről l. TESz.) viszonya is így (*lágý* ~ *langyos*) magyarázható.

15. A finnugor *s* „szabálytalan” *s* folytatója az egyes ugor nyelvekben.

15. 1. Néhány esetben a finnugor alapnyelvi *s*-nek szókezdő helyzetben *s* a folytatója az osztjákban, mégpedig olyankor, ha a második szótagban *s* ($<$ finnugor *š*) van: (MSzFE) *arasz* 'Spanne' ~ osztj. O *sprās*, de: vog. AK *tōrās*, Szo. *tōras*, (MSzFE) *aszik* 'dorren, trocken' ~ osztj. V *sos-*, DN *sās-*, Kaz. *sös-*, O *sās-*, de: vog. TJ *tāš-*, AK P *tōš-*, Szo. *tōs-*, (SKÉS) fi. *syksy*, m. *ősz* 'Herbst' ~ osztj. V *šōyās*, DN *sēwās*, Kaz. *sūs*, O *sus*, de: vog. TJ *tüks*, AK *tāxs*, P *tāks*, Szo. *taks*.

15. 2. A m. nyj. *ev, év* 'Eiter' (l. MSzFE) vogul megfelelőiben szókezdő *s-t* találunk: TJ *sáj*, AK *sāj*, P *sej*, Szo. *saj*, ugyanakkor az osztják megfelelőiben *t-, l-* stb. van. Az MSzFE szerint az *s* megőrződése a *j* palatalizáló hatásával magyarázható. Ha ez igaz, a m. *ujj* 'Ärmel' vogul megfelelőiben is *s*-nek kellene lennie, de mégis *t-t* találunk: TJ *tajət*, ÉV *tēt* (plur. *tajət*), DV *tēt*, P *tajt*, Szo. *tājat* (< *sōja, CompGr. 409). A m. *hét* 'sieben' vogul megfelelői szintén *s* kezdetűek: TJ *sāt*, AK *sōt*, P *sōt*, Szo. *sāt*, míg az osztjában *t-, l-* stb. van. (l. MSzFE). Az MSzFE szerint: „Az ősvogulban az eredeti **s-* a rákövetkező palatális magánhangzó hatására jésült, majd a fgr. **s-* folytatóival együtt depalatalizálódott: **s-* > **s̄-* > *s-* . . .” Ha ez igaz volna, azt várhatnánk, hogy a m. *ősz* 'Herbst' vogul megfelelőiben is *s-t* találunk, ám ezek *t*-vel kezdődnek: TJ *tüks*, AK *tāxs*, P *tāks*, Szo. *taks*. Ebből máris kiviláglik, hogy az MSzFE magyarázata nem kielégítő, a két eset igazolására felhozott érvek csak egy t t igazak: szókezdő helyzetben a vogulban akkor áll *s* (~ osztj. *t, l* stb., m. *ø*), ha a szó palatális hangrendű és az első szótag határán *j* van vagy *j* anyelnyek el. A vog *sāt* stb. szóban korábban *pt* mássalhangzó-kapcsolat volt, amelynek *p* eleme *j*-n keresztül tűnt el. A mássalhangzó előtti *p* egyéb esetekben is eltűnt: (MSzFE) m. *iz* 'Geschmack' ~ vog. TJ *āt*, AK P *āt*, Szo. *at*, de: osztj. V *ewal*, DN *epāt*, Kaz. *epəΔ*, O *epal* (e szócsaládban eredetileg *ps* volt, amely az ugorban *pθ*-vá vált), (FUV) fi. *hapsi* 'langes Haar' ~ vog. TJ *āt*, Szo. *āt*, de: osztj. V *awat*, DN *upāt*, Kaz. *opāt*, O *opat*. Ennek ellentmondani látszik a (CompGr. 413 *sapéz* ~ *sāpéz* >) vog. TJ *tās*: *kāptās* 'Hintersteven des Bootes', osztj. V *sōyəs*, Ko. *sewəs*, Kaz. O *sewes* 'Hinterteil, Hintersteven des Bootes', amelynek COLLINDER szerint (FUV 113) ész, lapp és zürjén megfelelői is vannak. Ez az etimológia azonban téves, az ész, lapp és zürjén a finn *sapsa*, *sapso* megfelelője (l. SKES), a lapp és zürjén szók pedig — valószínűleg orosz közvetítéssel: *coney* 'Steuerruder' — jövevényszók a finnugri nyelvekből (SETÄLÄ: FUF II, 252; KALIMA: MSFOu. XXIX, 128; T. I. ITKONEN: Annales Academiae Scientiarum Fennicae XXVII/7:64; VASMER, REtWb.); az obi-ugor szók összetartoznak egymással, ősoibi-ugor előzményük *θāyəs*, de a finnugriekkel nem, mivel finnugor *-p*-nek a keleti osztjában nem lehet *-γ-* folytatója!

Az MSzFE szerint *ér* 'berühren' szavunk állítólagos vogul megfelelője: *É sarātali* *s-e* alapnyelvi *s-t* képvisel. Igaz ugyan, hogy a vogul szó eredetileg palatális hangrendű volt, benne azonban sem *j-t*, sem *p-t* (> > *j* > *ø*) nem tehetünk fel, ezért ezt az egyeztetést tévesnek kell tekintenünk, sőt, az *ér* igét törölni kell finnugor eredetűnek tartott szavaink közül, mivel ajánlott cseremiszi megfelelője csuvas, vogul megfelelője pedig valószínűleg zürjén jövevényszó (BERECZKI: NyK. LXX, 451; LIIMOLA: Sananjalka 11:194).¹

¹ KATZ új etimológiai összefüggésbe kívánta behelyezni *ér*-szavunkat (NyK LXXIII, 143–6). Az ajánlott új etimológia — a KATZ által is ismertetett nehézségeken túlmenően — ugyancsak elfogadhatatlan: az osztj. Serk. *arə* (STEINETZ, DEWO 155) csak jelentésénél fogva pontos ekvivalense a V *är* 'viel' szónak, alaktanilag azonban nem, ui. a V Vj. *ärəy*, Trj. J *ärəy*, Ni. Kaz. *ara*, O *arri* 'getrennt stb.' (uo.) szóhoz tartozik, amely az *är* 'viel' derivátuma (vö. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen 145 kk.); a Serk. nyelvjárásban az *ar* (~ V *är*) és az *arə* (~ V *ärəy*) jelentése egybeesett. Mivel az osztjában a *γ* képző, nem pedig (az abszolút) *tő* része, a magyar „Gammametathese” feltétele elesik. De még ha el is fogadnánk, hogy a V *är* és a Serk. *arə* egyaránt finnugor vagy ugor alapalakra megy vissza, a keleti osztjában legalább egy szóvégi redukált magánhangzónak kellene lennie! Szerintem egyébként — a DEWO-val ellentétben — az osztj. V *är* 'viel' stb. és a C *ərəy*, *örəy* 'zuviel' (DEWO 169) összetartoznak,

15. 3. Elvértve ugyan, de szóbelseji helyzetben a finnugor *s*-t a magyarban *sz* képviseli. Az egyetlen biztos példa erre *fészék* 'Nest' szavunk. Az MSzFE nem is kommentálja a magyar *sz*-t. LAKÓ *e* szavunkat illetően a szóbelseji finnugor *s* közvetlen, szabályos magyar folytatójának az *sz*-t tekintí (l. Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. 70), figyelmen kívül hagyva, hogy a vogulban és az osztjákban ez esetben is *t*-t, *l*-t stb. találunk. HAJDÚ (BUNyt. 106; l. még RÉDEI alább idézendő cikkét is) úgy vélekedik, hogy a szomszédos palatális magánhangzó hatására jésült az *s* és ennek köszönheti megmaradását, vagyis teljes joggal azt tételezi fel, hogy a magyarban éppúgy, mint az obi-ugor nyelvekben, egyezniük kellene az alapnyelvi szibilánsok fejleményeinek szókezdő és szóbelseji helyzetben egyaránt. (Az említetten kívül van még néhány bizonytalan, magyar tagú etimológia, amelyekben a finnugor alapnyelvi intervokális *s* képviselőjében magyar *sz*-t találunk.)

15. 4. Az ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerében bekövetkezett legkarakterisztikusabb hangváltozás az 1. $\acute{s} > s$, 2. $s > \theta$, 3. $\acute{s} > s$ volt. Nehéz elképzelni, hogy az ugor alapnyelv már a mai magyar, vogul és osztják nyelvnek pontosan megfelelően három nagy, egymástól többé-kevésbé elkülönült nyelvjárássra oszlott és a finnugor korból örökölt *s*-t más-más körülmények és feltételek között, különböző pozíciókban, egymásnak ellentmondó módon mentették meg az $s > \theta$ hangfejlődés érvényesülésétől. Az ilyenfajta ugor alapnyelvi nyelvjárássok feltételezése azt is jelentené, hogy a vogul $pt > > jt > t$ hangváltozást is az ugor korra kellene datálnunk, sőt az ugor kor legelejére tennünk, még mielőtt az $s > \theta$ lezajlott volna. Sokkal ésszerűbb elfogadnunk az $s > \theta$ kivételnélküliségét, azzal a megszorítással, hogy az osztják külön életében $\theta > s$, ha a következő szótagban *s* (< finnugor $\acute{s}$) állt (HARTMUT KATZ erről ugyanígy vélekedik; szóbeli közlés), a vogul külön életében szókezdő helyzetben $\theta > s$, ha a szó magas hangrendű volt és az első szótag határán *j* volt, a magyarban szóbelseji helyzetben $\theta > s$ palatális magánhangzó szomszédságában. A θ egyébként egyáltalán nem volt a „rendszerbe nem illő”, „a rendszerből kirívó hang”, amely „már a bomlás csiráját hordozta magában” (KÁLMÁN: MNy. LXI, 390, 391), mégpedig azért nem, mert volt a mássalhangzó-rendszerben *t* (< finnugor *t*) és *s* (< finnugor $\acute{s}$), illetve a $k \sim \gamma$, $p \sim w$ mellé a $t \sim \theta$ nagyon is illett, olyannyira, hogy az osztjákban lényegében egészen a mai nyelvjárássok kialakulásáig fennmaradt.

Mindazok az uráli és finnugor kori szavak, amelyekben szóbelseji *s* vagy $\acute{s}$ volt, az ősmagyar kori $\theta > \theta$ változással egyidejűleg kihaltak nyelvünkben

noha a magánhangzó-megfelelést nem tudom beleilleszteni a magánhangzó-váltakozások rendszerébe, viszont nem ez az egyetlen példa a keleti osztjákban az $\acute{a} \sim \acute{e}$ megfelelésre: V *püti* ~ Vj. *pētäyäl* (78). Idekapcsolható a vog. TJ *är* 'viel': *jalkkatas är tññi äjñi* 'es erschien viel Speise und Tränke' (MSFOu. 111 : 165), ill. TJ *ärw*, Szo. *ariy* 'zu viel' (MSFOu. 127 : 156, DEWO 169).

KATZ a zürj. *arkm̄j*- 'entstehen, gedeihen stb.' szót is az *ér*-hez kapcsolja, és elutasítja UOTILA magyarázatot (MSFOu. LXV, 346), miszerint az *arkm̄j*- az *artm̄j*- ua. igéből keletkezett disszimilációval. Nagyrészt valóban azon múlik az új egyeztetés helyessége, hogy a *k*-t tartalmazó szóról sikerül-e bebizonyítani, hogy a másikkal nem függ össze. KATZ fejtegetéseinek azonban nincs bizonyító ereje, UOTILÁNál találunk ugyanis még néhány példát a zürjén (és votják) $k \sim t$ váltakozásra (i. m. 345–6, vö. még 301, 302, 328–9).

(I. RÉDEI KÁROLY, *L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralienne et finno-ougrienne VC_s/šV et CVC_s/šV*. Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire. Budapest, 1972. 231–5), ezt a sorsot csak azok kerülhették el, amelyek mellett palatális magánhangzó állt, ami a $\theta > s$ feltétele volt.

Megjegyzés: Véleményem szerint azon ugor kori szavainkban, amelyekben m. $\emptyset$, vog. t , osztj. t , l stb. felelnek meg egymásnak, θ rekonstruálandó. Ilyen *arany* 'Gold' szavunk is, amely ugor kori átvétel valamilyen iráni nyelvből, de az átvétel kétségtelenül az ugor kor legelején történt, mert a feltehető iráni z -nek a mai ugor nyelvekben az uráli, finnugor s -ével egyező megfelelései vannak. Ebből két következtetés adódik: 1. az ugor alapnyelvben az iráni z -t s -szel helyettesítették, 2. az átvétel az ugorra jellemző $s > \theta$ változás előtt történt. Ezért helyesebbnek látom az ugor alapalakot *šaraña*, nempedig *saraña* (MSzFE) formában rekonstruálni, minthogy az ugor rekonstrukció célja az ugor alapnyelvnek a felbomlás előtti állapotát tükrözni, nempedig azt a legkorábbi ugor nyelvallapotot, amit a finnugorból örökölt, s ami a finnugor alapnyelv hangrendszerétől még aligha különbözött. Ehhez hasonlóan, ha mind a három ugor nyelvben s -t találunk az etimológiailag összetartozó szavakban (vogul interdiálektális $s \sim \acute{s}$), ugor kori etimológia esetében nem lehet $\acute{s}$ -szel számolni, mivel a többször emlegetett $s > \theta$ rendszerkénszerűen magával hozta az $\acute{s} > s$, tehát a felbomlás előtti ugor alapnyelvben nem volt $\acute{s}$. Ezért a m. *aszik* 'dorren, trocken' MSzFE-féle $ss\acute{s}$ -rekonstruált alapalakja két ponton is téves: ugor kori szót finnugor korinak rekonstruál; helyesen: $\theta ss\acute{s}$.

HONTI LÁSZLÓ

Bemerkungen zu den Vertretungen der Sibilanten und Affrikaten der finnisch-ugrischen Grundsprache

Im ersten Teil des Artikels setzt sich der Verfasser mit der Thematik der Studien von EDIT VÉRTES "Rekonstrukció és valószínűségsszámítás" (Rekonstruktion und Wahrscheinlichkeitsrechnung) (NyK. LXXII, 297–322) und LAURI POSTI „From Pre-Finnic to late Proto-Finnic” (FUF. XXXI, 1–91) auseinander: er trifft die Feststellung, daß einerseits VÉRTES in mangelnder Kenntnis der phonologischen Gesetzmäßigkeiten den Versuch unternimmt, die historischen Vorbedingungen der sondersprachlichen Entwicklung und Entstehung der uralischen Sibilanten von neuem zu erleuchten, andererseits POSTI seine Substitutionstheorie „finnisch → baltisch → finnisch” und „finnisch → germanisch → finnisch”, was den urfinnischen Wechsel der Affrikaten betrifft, ad absurdum getrieben hat, berücksichtigt er darin doch so gut wie kaum phonologische Gesetzmäßigkeiten und führt jeden, im Urfinnischen stattgefundenen Wechsel auf äußere Ursachen zurück.

Der Verfasser sieht die frühere Existenz eines möglicherweise finnisch-ugrischen (uralischen) $\acute{s}$ nicht als gesichert an, da in den — drei Sibilanten kennenden — wogulischen Dialekten die doppelte Vertretung: $s \sim \acute{s}$ des $\acute{s}$ der Grundsprache eine innerwogulische Entwicklung darstellen kann, und sich im übrigen für die Annahme von $\acute{s} - \acute{s}$ der Grundsprache nur einige wogulische Dialekte zum Beweis anführen ließen; darüberhinaus dürfte man, was die Grundsprache betrifft, nur im Falle der dental gebildeten Konsonantenphoneme mit mouillierten Korrelationspaaren rechnen, wobei nur die Affrikaten eine Ausnahme darstellen, die jedoch durch andersartige Gesetzmäßigkeiten bedingt wird, vgl. MELIKISCHWILI, Einige universelle Gesetzmäßigkeiten in dem System der Affrikaten (Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Budapest, 1970. 65–73).

Nach der in der Arbeit dargelegten Konzeption entstanden die heutigen Vertretungen der grundsprachlich belegten Affrikaten in den finnischstämmigen Sprachen dergestalt, daß im Wortanlaut unmittelbare Desaffrikatisierung eintrat, im Wortinneren die Affrikaten in Verbindungen von „Klusil + Sibilant“ zerfielen. Diese Annahme wird durch die reziproken Vertretungen von $\acute{n}c > \acute{n}ts > > s$ und $n\acute{c} > nts > > nt$ gestützt, die wahrscheinlich mit der ursprünglichen Opposition von „mouilliert – nicht mouilliert“ in Zusammenhang zu sehen sind, ebenso wie die fakultativ bedingte Entwicklung von $\acute{c} > > ts/s$, $\acute{c} > > t/h$. Die Fortsetzung des $\acute{c}$ der Lautverbindung $\acute{c}k$ durch t wird dann verbindlich, wenn der Konsonant im Wortanlaut auf k (und $?n$) lautet: $k.\acute{c}k. > > k.tk.$ ($?n.\acute{c}k. > n.tk.$). Für den Zerfall der Affrikaten in Lautverbindungen einerseits und die fakultative Weiterentwicklung der Affrikaten andererseits sprechen auch jene Varianten, die sowohl ts als auch s , bzw. t und h enthalten.

Die obgrischen Sprachen stimmen nach Meinung des Verfassers insofern überein, als in sämtlichen Dialekten Desaffrikatisierung eingetreten ist, und Affrikaten in den Dialekten beider Sprachen höchstens in Form vom kombinatorischen Varianten auftreten.

STEINITZ (FgrKons. 15, 16–7, 26, 27) und COLLINDER (CompGr. 53, 92, 137, 139) zufolge existierte ein Wechsel $\acute{n}c \sim \acute{c}$, $n\acute{c} \sim \acute{c}$ in der Grundsprache; nach Auffassung des Verfassers konnte dieser nur innerhalb des Paradigmas auftreten. Der interdialektale Wechsel von $\acute{n}c \sim \acute{c}$, $n\acute{c} \sim \acute{c}$ darf also bei der Rekonstruktion der Grundsprache nicht berücksichtigt werden, da die Formen ohne Nasal erst nach der Trennung in Tochtersprachen entstanden sein müßten; ein Wechsel $\acute{c} \sim \acute{s}$ sei – vor allem im Wortanlaut – vollkommen unwahrscheinlich: wenn dem $\acute{c}$ des finnisch-permischen Zweiges im Ugrischen $\acute{s}$ entspricht, wäre es eher gerechtfertigt, mit einer Desaffrikatisierung in ugrischer Zeit zu rechnen.

Nach Ansicht des Verfassers war die, für das Ugrische anzusetzende Lautentwicklung ($\acute{s} > s$) $s > \theta$ ($\acute{s} > s$) ein Lautgesetz, das keine Ausnahme kannte. Das in einzelnen ugrischen Sprachen anstelle vom finnisch-ugrischen s erscheinende s sei daher Ergebnis der jeweils unter anderen Bedingungen verlaufenden (wenn man so will: „regressiven“) Entwicklung von $\theta > s$, nicht aber das Ergebnis eines in der ugrischen Grundsprache sporadisch auftretenden Wechsels von $s > \acute{s} > s$. Die Annahme einer solchen, in der ugrischen Grundsprache vollzogenen, nur sporadisch nachweisbaren Lautentwicklung setzt im Stillen voraus, daß zur Zeit des für die ugrische Periode charakteristischen Lautwandels die ugrische Grundsprache bereits in die, dem heutigen Ungarischen, Ostjakischen und Wogulischen entsprechenden Dialekte gegliedert war (nicht also in Dialekte des Urungarischen und des Urobugrischen). Der Widerspruch einer solchen Erklärung entsteht dadurch, daß man, in dem Bestreben, für die einzelnen Erscheinungen eine Erklärung zu finden, die starke Trennung in den heutigen Sprachen entsprechende Dialekte auf früher als notwendig datierte und gleichzeitig eine Grundsprache voraussetzt, in der bestimmte Kräfte einheitlich wirksam waren.

LÁSZLÓ HONTI

A votják nyelv orosz jövevényszavai*

II.

1. Az orosz hangok votják megfelelései

1.1. Más salhangzók

1.1.1. A szójegyzékben megadott orosz alakok és a nekik megfelelő votják szavak hangjai közötti eltéréseket az oroszban meglévő kiejtési sajátosságok és nyelvjárási különbségek is okozhatják. Ott ezeket nem vehettem figyelembe, mert 1. a kiejtési sajátosságok nincsenek szótározva, 2. nincs megfelelő orosz nyelvjárási szótár. A kikövetkeztetett alakokból való származtatást pedig lehetőleg kerülni akartam. Hogy mindezek ellenére valós képet kapjunk a hanghelyettesítésekről, alábbiakban tárgyalom az orosz kiejtési és nyelvjárási sajátosságok egyes eseteit.

1.1.1.1. Kiejtési sajátosságok. Az orosz beszédben a zöngétlen mássalhangzó előtt vagy szóvégen álló zöngés mássalhangzó zöngétlenül. Így az alábbi megfelelések oka az oroszban keresendő: $b \sim p$ (206¹, 531, 598), $d \sim t$ (54, 255, 437, 577, 579, 587), $d' \sim t'$ (25, 26, 554), $g \sim k$ (56, 75, 82, 406), $v \sim f, p$ (95, 168, 243, 318, 423), $z \sim s$ (313, 368, 404, 446, 460), $ž \sim š$ (365).

Az orosz *ш* betű *šč* hangkapcsolatot jelöl. Kiejtése azonban a köznyelvben leggyakrabban *šš*. Ez a megfelelés jelentkezik a következő szavakban: 38, 90, 141, 145, 187, 264, 366, 410, 438, 514, 515, 536.

Az orosz köznyelv a *чм* és *чн* hangkapcsolatokat *št* illetve *šn*-nek ejti. Ilyen megfelelést találunk a következő szavakban: 275, 429, 517, 518 illetve 297.

1.1.1.2. Nyelvjárási változások az oroszban. Két jelenség érdemel figyelmet: a *чд* hangkapcsolat *žn*-re változik (304 sz. szó), a *ч* pedig *t'*-vé lesz (38, 39, 43, 219) az északi orosz nyelvjárásokban (vö. KUZNYECOV, Dial. 59).²

1.1.2. A votják és orosz mássalhangzó-rendszer legfontosabb különbsége, hogy az oroszban a palatalizált — nem palatalizált korreláció majdnem minden mássalhangzóra kiterjed (a *ž* és *j* kivételével), a votjában viszont csak a $t \sim t'$, $d > d'$, $s \sim s'$, $z \sim z'$, $č \sim č'$, $l \sim l'$, $n \sim n'$ pároknál találunk ilyen szembenállást. Ezért a többi orosz palatalizált mássalhangzót a hozzájuk legközelebb álló nem palatalizáltakkal helyettesítette a votják.

Például or. *к*, *кб* ~ votj. *k*, or. *р*, *рб* ~ votj. *r* stb. Ez a hanghelyettesítés minden esetben bekövetkezett, ezért a továbbiakban együtt tárgyalom a két csoport megfeleléseit.

1.1.3. Zárhangok

1.1.3.1. Az orosz *n*, *m*, *κ*, *б*, *д*, *з*, *mb*, *дб* szabályos megfelelői a votjában *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*, *t'*, *đ*.

* Az első közleményt l. NyK. LXXII, 323—362.

¹ A számok itt és a továbbiakban a megfelelő szócikkeknek a szójegyzékben kapott sorszámát jelzik.

² A rövidítések jegyzékét l. az első közlemény végén.

Példák	or. <i>n</i> ~ votj. <i>p</i>	or. <i>пара</i>	> votj. <i>par</i> (339)
		or. <i>лана</i>	> votj. <i>lapa</i> (242)
	or. <i>m</i> ~ votj. <i>t</i>	or. <i>билет</i>	> votj. <i>belet</i> (20)
		or. <i>только</i>	> votj. <i>tolko</i> (528)
	or. <i>κ</i> ~ votj. <i>k</i>	or. <i>картовка</i>	> votj. <i>kartopka</i> (168)
	or. <i>б</i> ~ votj. <i>b</i>	or. <i>баяр</i>	> votj. <i>bojar</i> (28)
		or. <i>арбуз</i>	> votj. <i>arbuz</i> (7)
	or. <i>ð</i> ~ votj. <i>d</i>	or. <i>да</i>	> votj. <i>da</i> (64)
		or. <i>пуд</i>	> votj. <i>puđ</i> (422)
	or. <i>z</i> ~ votj. <i>g</i>	or. <i>гобец</i>	> votj. <i>gubel's</i> (115)
		or. <i>огурец</i>	> votj. <i>ogireč</i> (319)
	or. <i>mb</i> ~ votj. <i>t</i>	or. <i>тюрма</i>	> votj. <i>turma</i> (535)
		or. <i>фатера</i>	> votj. <i>paler</i> (346)
	or. <i>ðb</i> ~ votj. <i>d'</i>	or. <i>дядя</i>	> votj. <i>đadađ</i> (85)

1.1.3.2. Kivételek

Palatális környezetben néha palatalizáció történik a votjában. A jelenleg a szakirodalomban ismert (vö. JEMELJANOV 40, ТУЕПЛЈАСИНА 25, UOTILA 417). Esetei:

or. <i>m</i> ~ votj. <i>t', d'</i>	(356, 465)
or. <i>ð</i> ~ votj. <i>d'</i>	(332, 435)

Az alábbi szavakban szórványos depalatizációt látunk:

or. <i>mb</i> ~ votj. <i>t</i>	(214, 349, 352, 383, 417, 497)
or. <i>ðb</i> ~ votj. <i>d</i>	(25, 68, 120, 195)

A fonetikai környezet okozhatta az affrikációt az alábbi két esetben:

or. <i>mb</i> ~ votj. <i>č, č'</i>	or. <i>тяж</i>	> votj. <i>tšaž, čaž</i> (49)
or. <i>ðb</i> ~ votj. <i>ž, đđž</i>	or. <i>подьячий</i>	> votj. <i>pěžaš, podđžalš</i> (377)

Szórványos nyelvjárási változás a következő (vö. JEMELJANOV 42):

or. <i>б</i> ~ votj. <i>v</i>	(296)
-------------------------------	-------

A G. nyelvjárásban a *k* ~ *t* kölesönös váltakozását figyelhetjük meg (vö. UOTILA 437):

or. <i>m</i> ~ votj. <i>k</i>	or. <i>вѣрст</i>	> votj. G. <i>vijorsk</i> (556)
or. <i>κ</i> ~ votj. <i>t</i>	or. <i>церковь</i>	> votj. G. <i>tšert</i> (51)

Az alábbi ritka hangváltozások oka ismeretlen:

or. <i>б</i> ~ votj. <i>d</i>	(382)
or. <i>ð</i> ~ votj. <i>t</i>	(331, 402, 435)
or. <i>ðb</i> ~ votj. <i>b</i>	(195)
or. <i>κ</i> ~ votj. <i>g</i>	(195, 280)

1.1.4. Spiránsok

1.1.4.1. Az orosz réshangok közül kettőnek nincs megfelelője a votjában: *φ* és *χ*. Ezeket a votják a hozzájuk legközelebb álló hangokkal helyettesítette.

Példák:	or. <i>φ</i> ~ votj. <i>p</i>	or. <i>φлаг</i>	> votj. <i>pīlag</i> (367)
	or. <i>χ</i> ~ votj. <i>k</i>	or. <i>хрен</i>	> votj. <i>kiren'</i> (179)

A *v* zöngétlenedésével az oroszban keletkezett *f* hang (vö. 1.1.1.1. pont) szabályos megfelelője a votjákban ugyancsak *p* (l. 95, 168, 243 sz. szócikkeket).

Néhány szóban azonban már nem következett be a fenti hanghelyettesítés, hanem megmaradt az *f* (2, 161, 318, 423, 500) és a *χ* (79, 445). Ez arra mutat, hogy a lejegyzés időpontjában a két új hang megkezdte behatolását a votják nyelvbe. Új fonémák keletkezésének gyakori előidézői a jövevényszavak más nyelvekben is.

1.1.4.2. Tarka képet mutatnak az or. *ε* megfelelői.

or. <i>ε</i> ~ votj. <i>v</i>	or. <i>ведро</i> > votj. <i>vedra</i> (548)
	or. <i>бечева</i> > votj. <i>bešova</i> (18)

A szóvégi or. *ε* a votjákban általában nem maradt meg. Vagy más hanggá változott, vagy lekopott:

or. <i>ε</i> ~ votj. <i>w, y</i>	or. <i>канав</i> > votj. <i>kanaw</i> (159)
<i>l</i>	or. <i>постав</i> > votj. <i>pustol</i> (427)
<i>ø</i>	or. <i>фальшив</i> > votj. <i>palči</i> (338)

A változás útja a következő lehetett: $*v > w \begin{matrix} > l \\ > ø \end{matrix}$

Az eredeti szóvégi *v* lekopásáról a votjákban UOTILA (255 l.) és JEMELJANOV is megemlékezik. További kutatást igényelne a változás idejének megállapítása.

Néhány szóban or. *ε* ~ votj. *b* megfelelést találunk (310, 452, 471, 587 sz. szócikk). Ez szórványos nyelvjárási fejlődés következménye (vö. UOTILA 259).

1.1.4.3. or. *ũ* ~ votj. *j*. Példák: or. *ямыцук* > votj. *jamtšik* (141)
or. *давай* > votj. *davaj* (66)

Nyelvjárási hangmegfeleléseket láthatunk az alábbi esetekben (vö. UOTILA 378 és 71):

or. <i>ũ</i> ~ votj. <i>l</i>	or. <i>шайка</i> > votj. <i>šalkka</i> (503)
	or. <i>якорь</i> > votj. <i>lăgjr</i> (140)
or. <i>ũ</i> ~ votj. <i>đ</i>	or. <i>ямыцук</i> votj. K. ³ <i>damše-k</i> (141)
	or. <i>ядро</i> votj. MU. <i>đadra</i> (1939)

A következő szóban az *m* hasonító hatása okozhatta néhány nyelvjárársban a változást:

or. <i>ũ</i> ~ votj. <i>ń</i>	or. <i>семья</i> > votj. B. K. MU. <i>šemña</i> (494)
-------------------------------	---

1.1.5. Szibilánsok

1.1.5.1. Az orosz szibilánsok szabályos megfelelői az azonos minőségű votják hangok.

Példák: or. <i>c</i> ~ votj. <i>s</i>	or. <i>сказка</i> > votj. <i>skaska</i> (460)
or. <i>з</i> ~ votj. <i>z</i>	or. <i>завод</i> > votj. <i>zavod</i> (587)
or. <i>сь</i> ~ votj. <i>š</i>	or. <i>семья</i> > votj. <i>šemja</i> (494)
or. <i>зь</i> ~ votj. <i>ž</i>	or. <i>землянка</i> > votj. <i>žemlanka</i> (591)
or. <i>ш</i> ~ votj. <i>š</i>	or. <i>шляпа</i> > votj. <i>šlapa</i> (513)
or. <i>ж</i> ~ votj. <i>ž</i>	or. <i>жаль</i> > votj. <i>žal</i> (593)

³ A votják nyelvjárársok rövidítését l. az első közlemény végén.

1.1.5.2. Kivételek

or. *c* ~ votj. *š* (180, 274, 452, 489)

or. *u* ~ votj. *š* (513)

or. *з* ~ votj. *ž* (122)

or. *cb* ~ votj. *š* (464)

A fenti esetekben palatalizáció illetve depalatalizáció történt, l. erről az **1.1.3.2.** pont megjegyzését.

Minden orosz szibilánsnak van affrikáta megfelelője is, ezek azonban csak szórványos nyelvjárási változások eredményei (vö. UOTILA 37, 41, 186, ТУЕПЛЈАСИНА 20, 24, JEMELJANOV 44, LYTJIN Vok. 14⁴):

or. *c* ~ votj. *č, č* (446, 450, 454)

or. *з* ~ votj. *ž* (13, 600)

or. *cb* ~ votj. *č* (370, 497)

or. *зб* ~ votj. *ž* (185, 543)

or. *u* ~ votj. *č* (257, 338)

or. *ж* ~ votj. *ž, ž* (281, 408, 454)

Ugyancsak szórványos fejlődés eredménye az alábbi megfelelés (vö. JEMELJANOV 48) or. *u* ~ votj. *s* (492).

A következő hangváltozások oka ismeretlen:

or. *з* ~ votj. *s* (23)

or. *ж* ~ votj. *š* (292)

1.1.6. Affrikáták**1.1.6.1. Az orosz *у* megfelelései:**

or. *у* ~ votj. *šš*   or. *ууѣ* > votj. *eššo* (90)

A megfelelés okáról l. az **1.1.1.1.** pontot.

or. *у* ~ votj. *č* (366)

or. *у* ~ votj. *č* (38, 141, 366)

Ezekben a szavakban a *у* betű *šč*-nek hangzott, melyet a votják, mint számára idegen *č, č*-vel helyettesített.

1.1.6.2. A két orosz affrikáta *у* (*č*) és *у* (*c*) szabályos megfelelői a votjában azonosak. A votjában ugyanis nincs (nem palatalizált) *c*, ezért az orosz *c* megfelelői hanghelyettesítéssel palatalizált affrikáták.

or. *у, у* ~ votj. *c*: WICHAMANN-nál a B. G. U. nyelvjárásban és WIEDEMANN-nál (51, 69, 111, 143, 305, illetve 18, 39, 53, 61, 63, 182, 278, 293, 376 sz. szócikk),

or. *у, у* ~ votj. *č*: a többi nyelvjárásban és MUNKÁCSINÁL, ТУЕПЛЈАСИНА-nál a G. U. nyelvjárásban (51, 141, 8, 27, 39, 41, 45, 48, 59, 278).

A *č* és a *č* a votjában nem külön fonémák, hanem nyelvjárási változatok, melyek sokszor egy nyelvjáráson belül is váltakoznak. MUNKÁCSI votják szótárában (305 l.) így ír erről: „A G. J. K. M. dialektusokban a *č* ~ *č*-vel váltakozik, erre a szócikkben külön utalás nincs.”

⁴ В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.

Néhány esetben a fentiek ellenére or $y \sim$ votj. c megfelelést látunk (10, 42, 44, 84, 570). Úgy látszik, idővel a c is új fonémaként jelentkezhett a votjákban (vö. 1.1.4.1. pont).

Az alábbi szavakban lezajlott dezaffrikáció nyelvjárási különfejlődés eredménye (vö. ТУЕПЛЈАСИНА 24, УОТИЛА 154). Hasonló változás az északi orosz nyelvjárásokban is előfordul:

- or. $y \sim$ votj. s (226, 368)
 or. $y \sim$ votj. $ś$ (226, 305, 471)
 or. $ч \sim$ votj. $ś$ (353, 377)

Két szóban a fonetikai környezet hatására zöngésültek az affrikáták:

- or. $y \sim$ votj. $ž$ (76)
 or. $ч \sim$ votj. $ž$ (599)

A következő esetekben az or. $ч$ a nem-palatalizált fonetikai környezet ($č, š, t$) hatására vesztette el palatalizáltságát és kakuminálódott:

- or. $ч \sim$ votj. $č$ (38, 48, 62, 329, 574)

1.1.7. Liquidák

1.1.7.1.

- or. $л \sim$ votj. l például or. *лампа* > votj. *lampā* (241)
 or. $л \sim$ votj. MU. $ʎ$ (157, 195, 406, 407, 447, 598)

Ez a megfelelés csak a MU. nyelvjárásra jellemző, ahol a szóbelseji $l > ʎ$ -ra változott (УОТИЛА 195).

- or. $л \sim$ votj. b or. *балалайка* > votj. *balabaika* (12)

Egy esetben a hangváltozás oka ismeretlen:

- or. $л \sim$ votj. n (213)

1.1.7.2.

- or. $ль \sim$ votj. l például or. *лямка* > votj. *lamka* (259)

Depalatalizáció szórványos nyelvjárási fejlődés eredményeként:

- or. $ль \sim$ votj. l (186, 188, 248, 249, 261, 366, 510)

A MU. nyelvjárásra jellemző az alábbi megfelelés (l. az előző pontot):

- or. $ль \sim$ votj. $ʎ$ (366)

Egy esetben hasonulás történt:

- or. $ль \sim$ votj. n' or. *целовальник* > votj. *čelovańnik* (50)

1.1.7.3.

- or. $p \sim$ votj. r például or. *родня* > votj. *rodn'a* (435)

Csak egy kivétel van, amelyet elhasonulás okozott:

- or. $p \sim$ votj. l or. *пророк* > votj. *pirolok* (372)

1.1.8. Nazálisok

1.1.8.1. Szabályos megfelelések:

or. <i>м</i> ~ votj. <i>m</i>	például	or. <i>монета</i>	> votj. <i>mańet</i> (271)
or. <i>н</i> ~ votj. <i>n</i>	például	or. <i>набор</i>	> votj. <i>navor</i> (296)
or. <i>нб</i> ~ votj. <i>n</i>	például	or. <i>нефть</i>	> votj. <i>ńep</i> (307)

1.1.8.2. Kivételek:

n ~ *m* nyelvjárási váltakozás, amely más votják szavakban is megfigyelhető (vö. ТУЕПЛЈАСИНА 31):

or. <i>м</i> ~ votj. <i>n</i>	(13, 34, 157)
or. <i>н</i> ~ votj. <i>m</i>	(80, 161, 368)

Szórványos nyelvjárási depalatalizáció (vö. ТУЕПЛЈАСИНА 31):

or. <i>нб</i> ~ votj. <i>n</i>	(33, 142, 185, 239, 298, 369, 389, 411)
--------------------------------	---

A következő szavakban az *n* a palatális környezet hatására vált *ń*-né: 179, 187, 266, 310, 325, 332, 453, 549.

Szintén a fonetikai környezet (*k*) okozta az alábbi hangváltozást:

or. <i>н</i> ~ votj. <i>ń</i>	or. <i>ярманка</i>	> votj. <i>jarmanġa</i> (144)
	or. <i>поминка</i>	> votj. <i>pomenġka</i> (391)

1.2. Magánhangzók

1.2.1. Itt is, mint a mássalhangzóknál külön kell tárgyalnunk azokat az eseteket, amikor az eltérés oka az orosz kiejtésben vagy nyelvjárási sajátágban van.

Az orosz köznyelvi kiejtésben és egyes nyelvjárásokban a hangsúlytalan *o* és *e* redukálódik, *a* illetve *i*-szerű hanggá válik. Ez a jelenség az északi orosz nyelvjárásokra éppen nem jellemző, de a votjakkal érintkező orosz lakosság egy része távoli vidékekről vándorolt ide, s az ő nyelvéből ilyen alakok is kerülhettek át. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a hangsúlytalan orosz *o*-nak egyes esetekben *o* (< északi orosz), más esetekben *a* (< köznyelvi, déli orosz) megfelelése van. Ez a jelenség mutatkozik a 11, 154, 156, 161, 163, 171, 204, 214, 239, 268, 269, 271, 337, 447, 449, 523, 548 illetve a 50, 54, 90, 190, 305, 382 sz. szócikkekben.

Az északi orosz nyelvjárások jellemző vonása, hogy a palatális környezetben álló *a* > *e*-vé, az *e* > *o*-vá válik. Ezt a következő szócikkekben tapasztaljuk: 39, 278, 324, 349, 356, 369, 430, 584 illetve 18, 21, 93, 274.

A többi orosz hangsúlytalan magánhangzó esetében is elképzelhető, hogy az oroszban végbement redukció a votjában hanghelyettesítéssel minőségi változást okoz, de erre határozott bizonyítékunk nincs.

1.2.2. Az orosz magánhangzók votják megfelelései változatosabbak mint a mássalhangzókéi, és sokszor nyelvjárásonként is eltéréseket mutatnak.

A szabályostól eltérő megfelelések magyarázatát több tényező is nehezíti:

a) Forrásaim hangjelölése nem egységes. Így bizonyos esetekben nehéz megállapítani, hogy esetleg különböző betűk azonos hangokat vagy azonos betűk különböző hangokat jelölnek az egyes forrásokban.

b) A rendelkezésemre álló anyagban egyenlőtlenül van képviselve a votják nyelvjárási szókészlete. Ezért sokszor nehéz eldönteni, hogy tendencia-szerű vagy csak szórványos változás történt-e.

c) Nincsenek megfelelően kidolgozva a votják nyelvjárások magán-

hangzói közötti összefüggések. Bár néhány mű (WICHMANN: SUST. XXXVI, ТЫЕПЛJАСИНА) támpontul szolgálhat egyes megfelelések magyarázatakor.

A fent részletezett körülmények miatt a szabályostól eltérő megfelelésekre adott magyarázataim (néhány kivételtől eltekintve) csak abból állnak hogy utalok arra, ha az illető váltakozásra — a votják nyelvjárások között — más példa is van.

Ahol ez nem lehetséges, ott más példák nélkül is nyelvjárási különfejlődést kell feltennünk. Hogy ezek a most csak feltett váltakozások mennyiben felelnek meg a votják nyelvjárások magánhangzói közötti viszonyoknak, azt csak további kutatásokkal lehet majd eldönteni.

1. táblázat

Az orosz mássalhangzók votják megfelelései

orosz hang	megfelelők					
	azonos negf.	eltérő megfelelők, az eltérés oka:				
		hanghelyet-tesztés	hangfejl. tendencia	nyelvjárási változás	fonetikai környezet	ismeretlen
<i>p</i>	<i>p</i>					
<i>b</i>	<i>b</i>			<i>v</i>		<i>d</i>
<i>t</i>	<i>t</i>			<i>k</i>	<i>t, d</i>	<i>t</i>
<i>d</i>	<i>d</i>				<i>d</i>	
<i>l</i>	<i>l</i>			<i>t</i>	<i>č, č</i>	
<i>đ</i>	<i>đ</i>			<i>d</i>	<i>ž, dž</i>	<i>b</i>
<i>k</i>	<i>k</i>			<i>t</i>		
<i>g</i>	<i>g</i>					
<i>f</i>	(<i>f</i>) ⁵	<i>p</i>				
<i>v</i>	<i>v</i>		<i>w, u, l, o</i>	<i>b</i>		
<i>χ</i>	(<i>χ</i>)	<i>k</i>				
<i>j</i>	<i>j</i>			<i>l, d</i>	<i>n</i>	
<i>s</i>	<i>s</i>			<i>č, č</i>	<i>s</i>	
<i>z</i>	<i>z</i>			<i>ž, ž</i>	<i>z</i>	<i>s</i>
<i>š</i>	<i>š</i>			<i>č, č</i>	<i>š</i>	
<i>ž</i>	<i>ž</i>			<i>č, s</i>	<i>š</i>	
<i>ž</i>	<i>ž</i>			<i>ž, ž</i>		<i>š</i>
<i>šč</i>	<i>šč</i>	<i>č, č</i>				
<i>c</i>	(<i>c</i>)	<i>č, č</i>		<i>s, š</i>	<i>ž</i>	
<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž, č</i>	
<i>l</i>	<i>l</i>		<i>u</i>		<i>b</i>	<i>n</i>
<i>l</i>	<i>l</i>		<i>u</i>	<i>l</i>	<i>n</i>	
<i>r</i>	<i>r</i>				<i>l</i>	
<i>m</i>	<i>m</i>			<i>n</i>		
<i>n</i>	<i>n</i>			<i>m</i>	<i>η, n</i>	
<i>n</i>	<i>n</i>			<i>n</i>		

⁵ Az oroszsal azonos hang, de a votjában szabálytalan, ritka megfelelés.

1.2.3. Szabályos megfelelések

or. *a* ~ votj. *a* minden nyelvjárásban, l. pl. az 1, 3, 5, 9, 10, 28, 38, 81, 335 sz. szócikket.

or. *o* ~ votj. *o* minden nyelvjárásban, l. pl. a 11, 24, 27, 28, 41, 51, 53, 54, 59, 70, 90, 191, 302 sz. szócikket.

or. *e* ~ votj. *e* minden nyelvjárásban, l. pl. a 19, 20, 21, 23, 51, 88, 90, 219, 260 sz. szócikket.

or. *u* ~ votj. *i* a Szam. nyelvjárásban nincs rá példa, a többiből példák a 2, 3, 10, 15, 20, 59, 60, 118, 250, 369 sz. szócikkben.

or. *ы* ~ votj. *í* (*i, e, y*)⁶, példák: G. 518, J.11, M. 124, Sz. 11, 135, 269, Szl. 301, WIEDEMANN 204, 234, 252, nincs rá példa a B. K. MU. S. Szam. T. U. UB. nyelvjárásban.

or. *γ* ~ votj. *u* a S. nyelvjárásban nincs rá példa, a többiből l. a 7, 14, 31, 32, 34, 35, 77, 81, 82, 208, 219, 226, 285 sz. szócikket.

1.2.4. Tendenciaszerű változások

1.2.4.1. A votják magánhangzó-rendszer egyik viszonylag fiatal jelensége az *o* > *u* változás (LYTKIN, Vok. 19, ITRONEN: FUF. XXXI, 267 és kk.). Feltételezhetjük, hogy ebben a változásban még az orosz jövevényszavak egy része is részt vett. Ezen a véleményen van BUBRICH, és LYTKIN is elfogadni látszik. WICHMANN viszont a *kuso*, *ukno*, *kuľčo* szavakról azt tartja, hogy azok tatár közvetítéssel kerültek a votjákba.

Úgy tűnik, hogy az ilyen megfelelést mutató szavaknál nem kell tatár közvetítést feltételeznünk, mert a rendelkezésre álló tények alapján ezek az oroszból is jól magyarázhatók.

Ilyen megfelelést mutatnak a következő szavak: or. *до́чка* > votj. *dusko* (78), or. *ко́ца* > votj. *kuso* (230), or. *ко́льцо* > votj. *kuľčo* (223), or. *о́кно* > votj. *ukno* (538), valamint a 115, 401, 427, 542 sz. szó.

Hogy az *o* > *u* fejlődés fiatal jelenség a votjákban, azt LYTKIN a következőkkel bizonyítja: a votjából az oroszba került egyes helynevek ma az oroszban *o*-val hangzanak, a votjákban viszont *u*-val. Pl. a *Sosma* folyó neve or. *шосма*, votj. *šušmj*. Tehát ez a tendencia az oroszokkal való első érintkezések után kezdődött, feltevésünk szerint a XV–XVI. században. Az orosz jövevényszavak tömeges behatolásának idején, a XIX. században a tendencia már nem érvényesült, mert az *o*-t tartalmazó orosz jövevényszavak nagyobb része (kb. 60–70 szó) ilyen változást nem szenvedett.

Tehát az ide tartozó szavak legkésőbb a XVIII. század első felében kerülhettek a votjákba.

Ide vonhatjuk a két szóban mutatkozó or. *o* ~ votj. K. *ü* (107), or. *o* ~ votj. S. *u* (230) megfelelést is. A délnyugati votják nyelvjárásokban ugyanis az eredeti *u* az első szótagban palatalizálódott (l. LYTKIN Vok. 19).

1.2.4.2. Ide kapcsolódik egy másik, hasonló folyamat a szóvégi *a* > *o* változás. Ez csak akkor következett be, ha az első szótagban *o* vagy *u* állt (LAKÓ GYÖRGY, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói FgrÉrt. 2:27 l.).

Esetei: or. *до́чка* > votj. *dusko* (78), or. *ко́ца* > votj. *kuso* (230), or. *о́браз* > votj. *obros* (313), or. *но́чма* > votj. *pustol* (427).

Figyelembe véve, hogy az ide vont öt szó közül négyben az *o* > *u* változás is megtörtént, és hogy az *o* > *u* fejlődésben részt vett szavak közül

⁶ Ezek a jelek is az *i* fonémát jelölik. Az *i* MUNKÁCSI szótárában, *o* TYEPLJASINÁ-nál, *y* WIEDEMANN-nál található.

valamennyi idetartozó szóban végbement az $a > o$ fejlődés is, feltételezhetjük, hogy ez a tendencia időben nagyjából egybeesett az előbbivel.

A feltehetően későbbi orosz jövevényszavakban a változás nem következett be.

1.2.4.3. Az u fent említett palatalizálódásának eredményei szórványosan az or. y megfelelőiseiben is mutatkoznak.

or. $y \sim$ votj. B. G. J. MU. Szam. u (76, 226, 422, 423, 424, 499, 540), U. $ü$ (35, 222). Ez a megfelelés tehát tendenciaszerű fejlődés eredménye (vö. LYTKIN Vok. 19–21).

Ugyancsak egyes nyelvjárásokban végbement tendenciaszerű változások eredménye (l. LYTKIN Vok. 21–23) az or. $y \sim$ votj. J. MU. Sz. U. i (i) (26, 76, 319, 531, 549), J. Szl. i (26, 549) megfelelés is.

1.2.5. Szórványos nyelvjárási változások

or. $a, o, e \sim$ votj. U. $â$ (2, 241). A labiális $â$ csak MUNKÁCSI ufai adataiban szerepel, ott is csak szórványosan. Nem ad felvilágosítást arról, hogy milyen környezetben jelenik meg ez a hang, és a rendelkezésre álló kisszámú adatból ezt nem is lehet megállapítani.

or. $o \sim$ votj. G. Sz. $ö$ (107, 409), J. MU. $ö$ (96, 107), K. e^o (377), M. e (107). A megfelelésre l. TYEPLJASINA 23.

or. $e \sim$ votj. K. Sz. e^o (511, 561), H. J. Sz. o (529). Az $e \sim o$ megfelelésről l. JEMELJENOV 20, az $e \sim e^o$ -ról TYEPLJASINA 23.

or. $u \sim$ votj. J. K. M. MU. i (i) (3, 251, 294, 312, 359, 363, 366, 455, 542, 543, 553), B. G. U. i (363, 542, 553), K. $ê$ (183, 366, 553). Az $i \sim i, i$ megfelelésről l. TYEPLJASINA 30, az $i \sim ê$ -ről uo. 19.

or. $u \sim$ votj. K. u (37). Vö. TYEPLJASINA 30.

or. $y \sim$ votj. K. MU. Sz. UB. o (80, 219, 371, 549). Itt is szórványos nyelvjárási változást látunk (vö. TYEPLJASINA 30).

1.2.6. Az alább felsorolt megfeleléseknél jobb híján szintén szórványos nyelvjárási váltakozást kell feltennünk, bár erre jelenleg nincs bizonyíték. Figyelemre méltó, hogy több megfelelés elég sok nyelvjárást érint.

or. $a \sim$ votj. G. J. K. Sz. U. o (5, 8, 129, 241, 430, 434, 452), K. M. $ê$ (165, 174, 241, 261, 445), J. K. i (144, 162), Sz. i (34), B. $â$ (424).

or. $o \sim$ votj. B. G. K. Sz. Szam. Szl. T. U. a (86, 139, 267, 279, 507, 557). Az oroszban ezekben a szavakban hangsúlyos o áll, így nem számolhatunk redukcióval (vö. 1.2.1. pont).

or. $o \sim$ votj. Sz. o (107, 510), Sz. i (186), U. i (216).

or. $e \sim$ votj. G. J. K. MU. Sz. a (123, 142, 163, 178, 187, 290, 354, 374).

or. $u \sim$ votj. K. e^o (6, 262, 359, 364, 455), G. K. Sz. e (20, 52, 92, 390, 391), K. a (177).

or. $u \sim$ votj. B. i (33).

or. $y \sim$ votj. MU. a (75).

2. Változások az orosz jövevényszavak fonológiai szerkezetében

2.1. A mássalhangzó-torlódások

Mássalhangzó-torlódás keletkezik, ha szókezdő és szóvégi helyzetben legalább két, szóbelseji helyzetben legalább három mássalhangzó kerül egymás mellé. Az oroszban, mint a szláv nyelvekben általában gyakoriak az ilyen alakulatok.

A finnugor nyelvek nem kedvelik a torlódásos alakokat, hanem általában megszüntetik a torlódást. Ez történt a votjákba került orosz szavak mássalhangzó-torlódásaival (pontosabban egy részükkel) is.

2.1.1. Az idevágó szakirodalom tanúsága szerint néhány egyszerűsödés már az átadó orosz nyelvjárásokban megtörtént. Ezek: $-vl > -f(p)$, $-st > -s$, $-st' > -s'$, $-ždn- > -žn-$, $-zdñ- > -zn-$.

2.1.2. Az alábbi esetekben változatlan maradt a mássalhangzó-csoport: $kv-$ (3)⁸, $sl-$ (1), $sv-$ (2), $šp-$ (1), $tm-$ (1), $zn-$ (2), $-rsk-$ (1), $-rstv-$ (1), $-stv-$ (1), $-rt$ (1), $-rt'$ (3).

2. táblázat

Az orosz magánhangzók votják megfelelői

az orosz hang	megfelelők			
	azonos megfelelés	eltérő megfelelők, az eltérés oka:		
		hangfejlődési tendencia	nyelvjárási változás	feltételezett nyelvjárási változás
<i>a</i>	<i>a</i> ⁷	<i>o</i> : G.J.K.MU. S.Sz.Szam.	<i>á</i> : U.	<i>o</i> : G.J.K.Sz.U. <i>é</i> : K.M. <i>i</i> : J.K. <i>í</i> : Sz. <i>á</i> : B.
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>u</i> : B.G.J.K.M. MU.S.Sz.Szam. <i>u</i> : S. <i>ű</i> : K.	<i>ö</i> : G.Sz. <i>ö</i> : J.MU. <i>é</i> : K. <i>á</i> : U. <i>e</i> : M.	<i>a</i> : B.G.K.Sz.Szam.Szl. T.U. <i>e</i> : Sz. <i>í</i> : Sz. <i>i</i> : U.
<i>e</i>	<i>e</i> <i>é</i> : K.M.		<i>é</i> : K.Sz. <i>á</i> : U. <i>o</i> : G.J.Sz.	<i>a</i> : G.J.K.M.MU.Sz.
<i>i</i>	<i>i</i>		<i>í</i> , <i>i</i> : J.K.M.MU. Sz.T. <i>í</i> : B.G.U. <i>é</i> : K.	<i>e</i> : G.K.Sz. <i>e</i> : K. <i>a</i> : K.
<i>y</i>	<i>í</i> , <i>i</i> : J.M.Sz. Szl. <i>e</i> : G.		<i>u</i> : K.	<i>i</i> : B.
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i> : B.G.J.MU. Szam. <i>ü</i> : U. <i>í</i> , <i>i</i> : J.MU.Sz.U. <i>i</i> : J.T.	<i>o</i> : K.MU.Sz.	<i>a</i> : MU.

⁷ Ha a megfelelés után nem áll nyelvjárási megjelölés, az illető megfelelés minden nyelvjárásban megtalálható.

⁸ A zárójelben levő számok itt az előfordulás gyakoriságát mutatják.

2.1.3. A következő torlódások mindig feloldódtak: *bl-* (8), *br-* (4), *fš-* (1), *ft-* (3), *gl-* (1), *mj-* (1), *sč-* (1), *šk-* (1), *vdr-* (6), *vr-* (2), *žb-* (2), *-ngl-* (6), *-nstr-* (1), *-stn-* (2), *-lk* (4), *-pt'* (1), *-rb* (2), *-rg* (1), *-rn* (1).

2.1.4. A legtöbb esetben ingadozást látunk. Ugyanaz a mássalhangzó-csoport egyes szavakban megszűnik, másokban megmarad. Gyakori, hogy ugyanabban a szóban némely nyelvjárás megszünteti a torlódást, mások viszont nem. Ezt azonban nem tekinthetjük az illető nyelvjárás(ok) sajátosságainak, mert más szavakban ugyanez a helyzet fordítva ismétlődik meg.

Elképzelhető, hogy az ingadozást az átvételek időpontja közötti különbség okozza. Eszerint a korábbi átvételekben megszűnt volna a mássalhangzó-torlódás, míg a későbbiekben nem. Ezt a feltevést indokolja, hogy már a XIX. században (ekkor kerülhetett át a votjákba a legtöbb orosz szó) elterjedhetett a votjások között az orosz nyelv ismerete (a hivatalos érintkezés, egyház, katonaság, kereskedelem révén), az oroszul is beszélő votjások így megszokhatták a torlódásos alakokat. E feltevés bizonyítása azonban további vizsgálatokat igényel.

Alábbiakban közlöm az ingadozó eseteket, feltüntetve az előfordulás gyakoriságát.

Torlódás	Feloldva	Nincs feloldva
<i>dr-</i>	4	3
<i>đj-</i>	4	1
<i>gr-</i>	3	4
<i>kl-</i>	2	1
<i>kn-</i>	3	2
<i>kr-</i>	10	10
<i>pl-</i>	6	3
<i>pr-</i>	15	17
<i>šk-</i>	5	3
<i>sl-</i>	1	2
<i>sm-</i>	2	1
<i>sp-</i>	4	3
<i>sr-</i>	3	1
<i>st-</i>	3	9
<i>str-</i>	1	3
<i>šl-</i>	4	4
<i>št-</i>	5	3
<i>tr-</i>	5	5
<i>zv-</i>	2	1
<i>-lšt-</i>	3	1
<i>-lg</i>	1	1
<i>-nt</i>	1	2
<i>-rk</i>	1	4
<i>-rst</i>	1	1
<i>-št</i>	1	1

A nyelvjárási alakokat is külön számolva összesen 243 szóban találunk az orosz jövevényszavakban mássalhangzó-torlódást, ebből 140 esetben (58%) a torlódás feloldódik, 103 esetben (42%) változatlan marad.

2.1.5. A mássalhangzó-torlódás feloldásának módjai

2.1.5.1. A mássalhangzó-csoport egyik tagjának kiesése. Szókezdő helyzetben az első, szóvégén a második hang tűnik el. Ez történt a 3, 4, 46, 62, 82, 86, 87, 95, 121, 175, 180, 275, 284, 307, 400, 411, 433, 471, 498, 530, 547, 556 sz. szavakban.

2.1.5.2. Járulékos magánhangzó kifejlődése a mássalhangzó-csoport tagjai közé vagy (szókezdő helyzetben) elé. Ez lehet *i* (főként a Sz. nyelvjárásban) 25, 35, 69, 70, 72, 94, 102, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131–137, 185, 187, 188, 357, 359, 367–370, 372, 373, 387, 414, 458, 459, 525, 527, 531, 561, *ĭ* 51, 136, 180, 187, 216, 359, 363, 479, 481, *î* 137, 363, 407,

ê (főként a K. nyelvjárásban) 69, 129, 135, 136, 137, 176, 357, 359, 387, 459, 474, 513,

i 25, 56, 67, 68, 122, 125, 177, 179, 189, 222, 227, 282, 360, 363, 513, 561,

a 186,

u 82, 407,

o 318 sz. szóban.

2.1.5.3. A kiejtés megkönnyítése asszimilációval:

or. *əðp-* > votj. *zdr-* (82)

or. *əm-* > votj. *st-* (530).

A *v* mindkét esetben képzéshely szerint asszimilálódott a kiejtés megkönnyítésére.

2.1.5.4. Metatézis: or. *зривенка* > votj. *girvenka* (93). Hasonló jelenség játszódott le a 3, 116, 511 sz. szavakban is.

2.2. A szóvégi magánhangzó viselkedése

A votjákba átkerült orosz jövevényszavak tövégi magánhangzójukat általában változatlanul megőrzik, leszámítva néhány morfológiai és hangtörténeti jellegű változást (vö. 1.2.4.2. és 3.1.1., 3.1.3. pont).

Néhány szóról azonban a votjákban hiányzik a tövégi magánhangzó: or. *ѣмєпа* > votj. *pafer* (346), l. még a 92, 138, 159, 270, 271, 275, 285, 312, 317, 323, 339, 346, 378, 386, 397, 600.

Megfigyelhető, hogy az orosz szó 14 esetben *a*-ra végződik, s csak 2 esetben *o*-ra. Azonban ezeket is ide számíthatjuk, mert a hangsúlytalan *o*-nak egyes orosz nyelvjárásokban és a köznyelvben rövid *a*-szerű kiejtése van. Ugyancsak közös jellemzője az orosz szóvégnek itt a hangsúlytalanság. Ez alól valószínűleg az utolsó szó sem kivétel (az ugyanis a szótári adatokban véghangsúlyos az oroszban), mert az orosz hangsúly mozgó, így könnyen elképzelhető, hogy az átadó orosz nyelvjárásban más hangsúlyozása van.

Nem gondolhatjuk azonban, hogy általános tendenciával van dolgunk. Ennek ellentmond egyrészt a votják hangtörténet (vö. LAKÓ, i. m. 56), másrészt maguk az orosz jövevényszavak is. Ugyanis hasonló fonetikai helyzetben 29 *a*-végű orosz jövevényszóról nem kopott le a tövégi magánhangzó.

Mi okozhatta szóvégi *a* lekopását, s vajon miért csak ezekben a szavakban történt meg?

A lekopást lehetővé tevő tényezők közül kettő érdemel figyelmet:

1) A vizsgált hangok hangsúlytalansága. A hangsúlytalan orosz magánhangzók ugyanis a köznyelvben, különösen szóvégén erős redukción esnek át, így a beszélt nyelvben alig vagy egyáltalán nem hangzanak.

2) Az említett szavaknak kivétel nélkül van olyan függő esete (plur. gen.) az oroszban, amelyül a véghangzó nélküli puszta tó szolgál. Ez is elősegíthette a véghangzó nélküli alakok meghonosodását a votjákban.

A változás azonban így is szörványos maradt, és az eseteknek csak 35%-ára terjedt ki.

Azt, hogy a lekopás miért éppen ezekben a szavakban történt meg, nem tudtam megállapítani. Arra gondolhatnánk, hogy talán az *a* előtti mássalhangzó minősége befolyásolta a folyamatot. A 16 szóban a végmagánhangzó előtt 9 féle mássalhangzó áll. Ezek közül csak az *r* (5), illetve a *t* (4) fordul elő többször. Az első esetben 2, a másodikban 4 ellenpélda van, vagyis olyan szó, amelyről teljesen hasonló körülmények között sem kopott le az *a*. A 16 szónak összesen 12 ellenpéldája van, tehát ezt a megoldást el kell vetni.

2.3. A nyílt szótagok magánhangzójának viselkedése

A három vagy több szótagú orosz szavak második (néha harmadik) nyílt szótagjának magánhangzója a votjákban kiesett. Például or. *кобыла* > votj. *kobla* (191). Ezt a jelenséget a votják leíró nyelvtan is ismeri.⁹

A kiesés feltételei:

- (1) a megelőző szótag nyíltsága;
- (2) a kieső magánhangzó előtt vagy után szonáns mássalhangzó (folyékony hang vagy nazális) áll;
- (3) a kieső magánhangzó hangsúlytalansága az oroszban;
- (4) a következő szótag nyíltsága.

Mind a négy feltétel megvalósult 7 szóban (143, 225, 273, 295, 320, 371, 540) megtörtént a kiesés, egyben (457) nem.

Az (1) feltétel hiányzik egy szóban (113), a (2) ugyancsak egy szóban (243).

A két utolsó feltétel hiánya esetén ingadozást látunk. Csak a (3) hiányzik 6 esetben, megtörtént a kiesés (69, 191, 195, 266, 276, 569), 9 esetben nem (111, 154, 155, 159, 193, 194, 476, 495, 569). Csak a (4) hiányzik 2 szóban (319, 394), kiesett a magánhangzó 25 szóban (50, 74, 142, 163, 164, 173, 229, 319, 340, 372, 390, 392, 396, 397, 403, 414, 449, 508, 546, 547, 558, 562, 584, 590, 594) nem.

Ez azt mutatja, hogy a (3) és (4) feltétel döntő szerepet játszik a kiesésben.

Ha a felsorolt négy feltételből legalább kettő hiányzik, a kiesés nem következett be.

3. Az átvételek alaktani sajátosságai

Az orosz jövevényszavak morfológiai és szófaji tekintetben általában változatlanok maradnak a votjákban. Néhány esetben azonban morfológiai és szófaji változásokat figyelhetünk meg.

⁹ Грамматика современного удмуртского языка Ижевск, 1962. 37. lap

3.1. Főnevek

3.1.1. Néhány orosz képzett szónak a kikövetkeztetett képzőtlen alakját vette át a votják. Így elmaradhatott az orosz szavak végéről a *-ka* (41, 183, 229, 363, 525 sz. szó), az *-ue* (464 sz. szó) és az *-uh* (4, 28, 187, 217) képző.

A *-ka* kicsinyítő képző a votjákban is ismert, így analógiásan vonódhatott el az orosz szavakból a képzőtlen alak.

Az or. *uh-* képző eltűnését két tényező is okozhatta. Egyrészt ezeknek az orosz szavaknak van olyan függő esete (plur. gen.) amelyül a képzőtlen szótól szolgál, másrészt a votják *-in* inesszivuszrag hatására is elvonódhatott egy feltételezett tő.

3.1.2. Más esetekben viszont az orosz szó kapott képzőt a votjákban. Így *-ka* kicsinyítő képző (14, 81, 123, 136, 410 sz. szó), *-i*, *i* kicsinyítő képző (85, 224), *-an* denominális névszóképző (222) és *-tšik* denominális névszóképző (357) járulhatott az orosz jövevényszavakhoz.

3.1.3. Néha függő eset szolgált az átvétel alapjául. Ez lehetett sing gen. (195, 552) vagy plur. nom. (30, 114, 135, 194, 232, 365, 504, 560, 569 sz. szó). A többes számi átvételek oka általában az, hogy az illető szavakat az oroszban gyakran használják többes számban.

A fenti folyamat fordítottja is előfordul, mikor az oroszban csak többes számban használt főneveknek kikövetkeztetett egyes számát veszi át a votják (l. a 135, 161, 446, 508, 337 sz. szócikkeket).

3.1.4. Orosz főnévnek melléknévi használatával találkozunk a következő szavakban: 18, 102, 172, 357, 360, 380, 534, 547. A képzőtlen orosz főnév a votjákban melléknévként szerepelhet, mert a votjákban a melléknévnek külön formai kifejezőeszköze nincs. Az 527 sz. szóban az eredeti főnév a *-täm* votják fosztóképzővel ellátva szerepel.

Az orosz főnév a votják *-mi-*, *-jask-*, *ačk-*, *-al/-a-*, *-i-* igeképzők vagy a *kar-* 'tesz' ige segítségével igévé is válhat. Ez történt a 19, 25, 120, 309, 593, 599, 574 sz. szócikkben.

3.2. Melléknevek

Az orosz melléknevek egyes szám hímnemű alakukban kerültek a votjákba, de nem az irodalmi és köznyelvi *-üü*, hanem az északi orosz nyelvjárá-sokban honos *-oj* végződéssel. Ez a tendencia annyira erős, hogy a votják irodalmi nyelv újabb jövevényszavaiban is kivétel nélkül ezt találjuk.

Néhány esetben az orosz melléknév rövidebb, predikatív alakja került a votjákba (l. 3, 96, 338, 351, 400, 420, 452 sz. szócikket).

Igévé is válhatott a melléknév a *lūi-* 'lenni' ige segítségével (298 sz. szó). Az 59 sz. szóban pedig az eredeti orosz melléknév névmási, illetve határozószói szerephez jutott a votjákban.

3.3. Igék

3.3.1. Az átvétel alapja az orosz főnévi igenév, ehhez járulhat a *-ti-* votják igeképző (24, 128, 131, 146, 189, 286, 362, 383, 414, 458, 487, 551 sz. szócikk) vagy segédigeként a *kar-* 'tesz' ige (60, 71, 119, 128, 189, 301, 333, 390, 414, 417, 458, 468, 487, 536, 584, 585 sz. szócikk). Ez utóbbi esetben csak a segédige ragozódik. Előfordul, hogy ugyanánál a szónál mindkét megoldást megtaláljuk.

3.3.2. Az átvétel alapja az orosz ige töve, melyhez járulhat az említett *kar-* ige (379) vagy az *-l-, -ti-, -t-, -čk-, -šk-, -ni-* votják igeképzők valamelyike (199, 272, 330, 342, 341, 551, 586 sz. szó).

Végül kivételesen előfordul, hogy az orosz igető képző és segédige nélkül kerül át a votjákba (316, 521).

4. Az átvételek szófaji megoszlása

Főnév	463	77,5%
Melléknév	53	8,8%
Számnév	2	0,3%
Névmás	5	0,8%
Ige	38	6,4%
Határozószó	18	3,0%
Indulatszó	1	0,1%
Kötőszó	16	2,7%
Felszólító segédszó	1	0,1%
Kérdőszócska	1	0,1%
Felsőfok segédszava	1	0,1%
Mondatszó	1	0,1%
Összesen	600	100%

A főnevek nagy száma egyrészt, az igék kis száma másrészt azt bizonyítja, hogy a votjákra gyakorolt orosz hatás elég intenzív, de viszonylag kései volt.

A votjákra ősi örökségképp kötőszavak nem maradtak, ez magyarázza a jövevény kötőszavak feltűnően nagy számát.

5. Az átvételek nyelvjárási megoszlása

5.1.

szarapuli nyj.	247 szó	40,1% ¹⁰
kazáni nyj.	175 szó	29,1%
glazovi nyj.	173 szó	28,8%
jelabugai nyj.	111 szó	18,5%
malmyzsi nyj.	66 szó	11,0%
malmyzs-urzsumi nyj.	63 szó	10,5%
beszermán nyj.	45 szó	7,5%
szlobodai nyj.	35 szó	5,8%
tilovaji nyj.	27 szó	4,5%
ufai nyj.	35 szó	5,8%
sosmai nyj.	11 szó	1,8%
ufa-birszki nyj.	8 szó	1,3%
szamarai nyj.	6 szó	1,0%

¹⁰ A % az összes szócikk (600) számához viszonyítva értendő.

A fent közölt adatok nem mutatják hűen az illető nyelvjárásra gyakorolt orosz hatás nagyságát. Ugyanis a feldolgozott anyagban nagyon egyenlőtlenül vannak képviselve az egyes nyelvjárások. Csak akkor lehetne a szavak számából az orosz hatás mértékére reálisan következtetni, ha további szövegek és szójegyzékek állnának rendelkezésünkre.

5.2. Ha a statisztikát a szavak elterjedése szerint állítjuk össze, a következő képet kapjuk:

WIEDEMANN-nál ¹¹	112 szó	18,7%
egy nyelvjárásban	257 szó	42,9%
két nyelvjárásban	90 szó	15 %
három nyelvjárásban	67 szó	11,2%
négy nyelvjárásban	33 szó	5,2%
öt nyelvjárásban	14 szó	2,4%
hat nyelvjárásban	14 szó	2,4%
hét nyelvjárásban	8 szó	1,4%
nyolc nyelvjárásban	4 szó	0,7%
kilenc nyelvjárásban	1 szó	0,2%

található.

A feldolgozott források összesen tizenhárom nyelvjárásból közölnek adatokat, azonban egyetlen szó sem található meg valamennyi nyelvjárásban.

A gyakrabban előforduló szavak listája:

öt nyelvjárásban: 1, 96, 107, 191, 210, 211, 226, 265, 369, 395, 449, 542, 549, 566,

hat nyelvjárásban: 39, 85, 118, 230, 271, 280, 352, 448, 513, 528, 548, 553, 554, 587.

hét nyelvjárásban: 49, 51, 90, 180, 366, 450, 454, 598,

nyolc nyelvjárásban: 494, 538, 557, 593,

kilenc nyelvjárásban: 302 sz. szó található.

Feltételezhetnénk, hogy a több nyelvjárásban előforduló szavak már régebben kerültek a votjákba, de az említett nehézségek (5.1. pont) ennek bizonyítását nem teszik lehetővé.

6. Az átvételek jelentésköri csoportjai

A jelentésbeli csoportosítás mindig hordoz bizonyos szubjektív elemet, hiszen a valóság jelenségei, s így az azokat képviselő szavak is igen sokféle-képpen csoportosíthatók, azonban a votjákra gyakorolt orosz hatás bemutatásához ez feltétlenül szükséges.

A magyar szó után zárójelben álló szám a szócikk sorszáma. Minden szó csak egy csoportban szerepel.

6.1. Az egyházi és vallásos élettel kapcsolatos szavak: ámen (5), atyuska (8), ördög (22, 61, 87), áldani (24), templom (51), diakonus (68), sír (fn. 94), gyónni (120), dicsőíteni (128), kereszt (180), kikeresztelkedett (187), keresztelni (189), szerzetes (268), kolostor (269), farsang (273), malaszt (284), engesztelni (286), ima (287), szentkép (313), próféta (372), énekel (383), gyász-

¹¹ WIEDEMANN nem közöl az adatoknál nyelvjárási megjelölést.

szertartás (391), gyászszertartást végez (390), pap (395), bőjti (400), egyház-falu (405), székesegyház (463), esket (551), koszorú (552), bűnös (558).

6.2. A hivatalos és állami élettel kapcsolatos szavak: úr (15), cár (42), cárság (44), írnök (67), bebizonyít (71), palota (84), postaszolga (97), császár (105), állam (106), határ (110, 111), kormányzóság (113), falusi bíró (133), bejelent (146), börtön (173), fejedelem (185), pecsét (190), király (207), főnök (293), felügyelő (295), jobbágy (308), pecsét (349), falusi jegyző (377), ítélet (413), törvényszolga (415), száműzetés (470), ítélet (486), íté (487), bíró (488), tanú (491), eskü (509), börtön (535), szabad (nem jobbágy 565), törvény (578).

6.3. Katonáskodás: tiszt (2), dragonyos (80), ágyúgolyó (139), generális (142), csapat (156), őrség (164), kaszárnya (174), lovas (198), kopja (205), vár (216), puszkakakas (227), felvétel (296), osztaghoz tartozó (332), kard (335), sátor (336), kvártély (346), tábori orvos (354), sorozó ház (357), puska (366), zászló (367), ezred (387), puszkagolyó (424), ágyú (428), fogoly (433), szablya (442), katona (447), szolgálni (458), állj (vezényszó 483), sátor (492), puszkavessző (510), kard (516), parancs (537), háború (564), parancs (582), töl-tés (583), puskát tölteni (584), zsold (594).

6.4. A mindennapi életben használt anyagok, tárgyak, eszközök, ipar-cikkek nevei: gerenda (35), teáskanna (40), pálinkás pohár (43), óra (45), csésze (47), merítő kanál (55), tisztít (60), léc (69), deszka (78), fazék (107), mész (123), emelő rúd (124), zsámoly (125), szurok (129), gyufa (130), szekrény (134), pohár (136), fakanna (137), láda (145), petróleum (163), keményítő (176), téglá (181, 182), szőnyeg (212), ágy (214, 337), kulcs (222), gyűrű (223), korszó (231), dézsa (239), lámpa (241), pad (243), lap (249), lapát (253), gép (276), zsák (280), kalapács (288), olja (307), ágytakaró (317), fénymáz (323), nyírkéreg-kosár (352), fűrész (361), fűrész (362), lámpa (393), edény (401), csészealj (402), oldat (431), érc (441), szamovár (449), spiritusz (466), kis csésze (471), veder (548), villa (555), acél (473), pálinkás pohár (479), táska (489), kén (496), fakanna (503), kefe (515), satu (524), vargaszurok (544), csavar (559), töl-csér (568), zár (580), gyár (587), arany (590).

Ruházkodással kapcsolatos szavak: bársony (16), zsinór (91), nadrág (135, 508), sapka (169, 505), kalocsni (193), szalag (246), mellény (157), kesztyű (353), öv (358), kenderbársony (359), ruha (374), fejkötő szalag (380), csat (412), finom posztó (427), csizma (450), szatén (453), szövőszék (474), sál (502), köpeny (512), kalap (513), suba (520).

Ételek, italok nevei: ánizs (6), zsemlye (32), tea (39), mustár (99), cukorka (161), savanyú zabpép (178), torma (179), pereg (188), kalács (192), füstölt (200), kávé (201), citrom (262), ebédel (309), töltött rétes (364), sütemény (365), mézeskalács (369), cukor (445), töltött lepény (504), sáfrány (500), kömény (526), ecet (539), mazsola (543), bor, pálinka (557), sült (595).

6.5. Kereskedelem, utazás: jegy (20), mázsáló (23), pénztárca (33), kocsmáros (50), negyed (57), számolás (62), adósság (72), bevétel (79), súlyvas (92), font (93), garas (112), állomás (132), vasmacska (140), kocsis (141, 219), vásár (144), kocsmá (150), hajó (186), kopejka (202), kereskedő (226), bolt (244), csónak (255), vontató kötél (259), rubel (271), árbóc (275), számadás (329), hamis(pénz) (338), pár (339), gőzhajó (340), vitorla (343), útlevél (345), rovás

(348), negyed kopejka (388), fél rubel (389), jármű (404), fél korsó (űrmérték) (407), pud (422, 423), font (425), posta (429), költség (437), kis szán (446), öl (hosszmérték) (454), áru (523), táviró (oszlop) (534), verszt (hosszmérték) (556), elszámol (574), zálog (577).

6.6. Mezőgazdasággal kapcsolatos szavak: görög dinnye (7), lógós (ló) (18, 410), barázda (29), szekérszíz (49), cséphadaró (76), napraforgó (81), gyep (86), a szekér négy kereke (126), négy kerekű szekér (127), alma (138), nyári rozs (143), burgonya (168), kecske (171), kanca (191), kerék (194), ás (199), pata (204), szekérfas (206), kasza (230), szamár (254), mező (258), len (263), mák (265), polyva (266), mezsgye (281), csűr (310), uborka (319), patkolás (326), ugaron hagy (342), patkó (378), paradicsom (392), kert (443), sárga ló (452), nyáj (472), kaszálógép (495), gabonás láda (499), nyaklósíz (511), hármastog (525), tengelyagy (530), vontató(kötél) (533), őszi vetés (542), szekérrakomány (572), marha (jószág) (597).

Vadon élő növények és állatok neve: erdő (38), liget (48), lazac (95), vad (122), hörcsög (197), kánya (208), boglárvirág (225), hófajd (229), (állat) talpa (242), bojtortján (245), durda-hal (264), fodormenta (282), menyhal (294) gomba (325), tokhal (328), páva (347), vessző (440), fű (532), teve (550), varangy (592).

Vadászat, halászat: sörét (70), horog (227), háló (299), vadász (321), ághegyháló (444), háló (497).

6.7. Földrajzi nevek: part (21), falu (88, 493), város (104), kőhalom (117), árok (158), tenger (290), környék (322), keresztutca (371), tó (421), puszta (426), liget (438), sztyeppe (477), utca (540), folyók köze (561).

6.8. A ház és részei: ház (73), kemencés szoba (101), sut (115), kút (195), ablak (210, 538), hombár (235), ablakráma (320), kemencenyílás (350), pince (381, 382), padló (385), mennyezet (403), ágykárpit (406), szín (451), fél-szer (455), fal (484), kapu (569), kerítés (573), árnyékszék (579), földkönyhó (591).

6.9. Foglalkozásnevek: munkás (34, 434), paraszt (217), inas (240), orvos (261), mester (274), muzsik (292), pásztor (344), ács (375), szolga (462), csósz (465), asztalos (478), szakácsnő (480), erdőkerülő (481).

Rokonságnevek: báty (30), iker (83), nagybácsi (85), koma (224), menyecske (267), anya (277), rokonság (435), szülő (436), árva (457), vó anyja (490), család (494), háznép (545).

Egyéb személyek nevei: hős (11), gazdag (27), ingyenélő (65), barát (75), törpe (166), manó (247), bölcs (291), rabló (432), öreg (ember) (475), öreg (asszony) (476), nyalka legény (514), rablókapitány (546), varázsló (549), tolvaj (566).

Testi állapotot, tulajdonságokat, betegségeket, testrészeket jelentő szavak: balzsam (13), kicsapongó (25), sorvadás (41), meztelen (96), púpos (98), púp (102), torok (103), ajak (114), süket (116), kolera (154), kancsal (209), göndör (221), beteg (234), ujj percc (252), pestis (289), néma (306), kopasz (360), buta (527), halánték (560), himlőhely (570), heves (575).

6.10. Kisebb fogalmi csoportokat alkotó szavak.

Időegységek neve: perc (285), ünnep (411), határidő (459), idő (561),

szürkület (600), hétfő (394), kedd (318), szerda (456), csütörtök (56), péntek (356), szombat (485).

Népek nevei: angol (3), cigány (58), kínai (184), német (305), francia (368), olasz (522).

Kultúra: papír (54), körző (52), ceruza (152), könyv (177), betű (31), tinta (53), levélpapír (376), újság (547), lecke (541).

Szórakozás: citera (12), hegedű (14), hangszer (121), harmonika (147), kártya (167), sas-krajcár játék (322), cigaretta (397), mese (460), húr (482), pipa (531).

6.11. Egyéb, főként elvont és általános jelentésű szavak: baj (19), rész (46), gondolni (77), kész (108), teljesíteni (119), vitatkozni (131), csepp (162), vörös (215), rend (236), minőség (270), hely (279), bosszankodni (298), szükség (304), szokás (311), sérelem (312), elpusztítani (330), felelni (333), felelet (334), tarka (351), első (355), hozomány (363), egyszerű (373), felfogad (379), adály (396), forma (398), utolsó (399), tűzvész (408), sorban (409), elfogadni (414), megbocsátani (417), szapora (420), sor (430), pontosan (439), dicsőség (461), egyetértés (464), vita (467), vitatkozni (468), lépés (501), golyó (507), tárgy (519), titkol (521), megvendégetni (536), kupac (567), égés (576), megédesíteni (585), készlet (581), rátalálni (586), jel (589), sajnál (593), sors (596) crsodálkozik (599).

6.12. Határozószók és segédzők: felszólító mód segédzava (66), hirtelen (82), még (90), bizonyára (152), rendben van (237), csak (250), -e (251), inkább (257), na (303), ismét (324), amíg (384), el (416), ellen (419), a felsőfok segédzava (448), egyszerre (469), csak (528), hiszen (554), íme (571), tehát (588)

Kötőszók: de (1, 302, 315), amint (26), és (64, 118), ha (148), is (149, 529), hogy (151, 517, 518), bár (211), vagy (248), ámde (331), mégis (498).

Névmások: mind (59), milyen (153), mindegyik (175).

7. Összegezés. Az átvétel kora és szakaszai

7.1. Az eddigiek során egy-két kivételtől eltekintve az orosz jövevényszavak problémáinak leíró elemzését adtuk. Hátra van még az átvételek korának és szakaszainak meghatározása. Ennek a kérdésnek a megoldását több tényező nehezíti:

1) A votjáknak, mint a legtöbb finnugor nyelvnek nincsenek régi nyelvemlékei. A legkorábbi írásos feljegyzések a XVIII. századból valók. Ezek a zömmel kéziratos anyagok ТУЕПЛJАСИНА jeles munkájában¹² már hozzáférhetőek. Az általa kiadott szójegyzékek azonban korlátozott terjedelműek, szóanyaguk nagyjából azonos, így érthető, hogy csak 14 orosz jövevényszót találtam bennük. (Ezek szójegyzékemben a 82, 85, 109, 135, 229, 230, 262, 278, 280, 302, 309, 366, 379, 450 számú szócikkekben találhatók.)

2) A votják hangtörténettel kiváló kutatók (WICHMANN, LAKÓ, E. ITKONEN, LYTGIN, UOTILA) foglalkoztak, de műveikben — a fent részletezett okok miatt — kevés utalást találunk az egyes hangváltozások időpontjára, pedig

¹² И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII. века Москва, 1966.

csak ilyen utalások tennék lehetővé az orosz jövevényszavak kronológiájának pontosabb meghatározását.

3) Ugyancsak nagy segítséget nyújtana mind a hangtörténet, mind az orosz jövevényszavak kutatása számára a votják nyelv tatár jövevényszavainak feldolgozása.

4) Többször utaltam már arra is, hogy egyes nyelvjárásokból csak kevés anyag áll rendelkezésünkre.

7.2. Így csak néhány biztos támpontunk van egyes átvételek időpontjának meghatározására.

A XVI. századnál előbb csak elvéve kerülhettek orosz szavak a votjákba. A votjások ugyanis a kazáni tatár kánság fennhatósága alá tartoztak 1552-ig.

Az orosz jövevényszavak legnagyobb része (legkevesebb kétharmada) minden bizonnyal a XIX. században került a votjákba. Erre mutat az, hogy legtöbb szó a lejegyzés időpontjában (általában a XIX. sz. vége – XX. század eleje) az oroszhoz képest változatlan alakban élt a votjákban.

Legkésőbb XVII–XVIII. századi jövevényszavak azok, amelyek részt vettek az $o > u$ (1.1.2.4.1. pont) és $a > o$ (1.2.4.2. pont) hangfejlődésben, a szóvégi v lekopásában (1.1.4.2. pont), illetve amelyek XVIII. századi feljegyzésekben (7.1. pont) találhatóak. Ezek a kritériumok azonban az orosz jövevényszavaknak igen kis részére (kb. 20–25 szó) vonatkoznak.

Művelődéstörténeti adatok alapján¹³ elképzelhető, hogy bizonyos jelentés-körökbe tartozó szavak (pl. a ház és részei 6.7. pont) szintén az orosz jövevényszavak régebbi rétegéhez tartoznak.

Munka-hipotézisként feltehetjük, hogy bizonyos jellegzetes hangmegfeleléseket (pl. affrikációt), fonémaszerkezeti (mássalhangzó-torlódás feloldása) és alaktani változásokat mutató szavak ugyancsak régebbi eredetűek. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása azonban további és minden bizonnyal hosszas munkát tesz szükségessé.

CSÚCS SÁNDOR

Русские заимствования удмуртского языка

Статья занимается только русскими заимствованиями удмуртских диалектов. Автор разработал все диалектные тексты и словари удмуртского языка.

Первая часть статьи (см. НУК. LXXII, 323–362.) содержит список слов в алфавитном порядке. В списке нет слов церковных текстов, имен собственных и слов неопределенного происхождения.

Построение словарных статей: номер, слово, диалект, значение, источник, русская форма слова, объяснение. Слова даются в оригинальной форме.

Вторая часть

1. Удмуртские соответствия русских звуков

Согласные

Русские согласные в удмуртском языке в большинстве случаев не изменяются. Но всё таки найдутся исключения: в удмуртском языке нет ϕ и x , вместо них появляется n и k .

В некоторых случаях разницы удмуртских диалектов вызвали звуковые изменения. См. например русс. $\delta \sim$ удм. v , русс. $m \sim$ удм. k , русс. $k \sim$ удм. m , русс. $c \sim$ удм. $ч$ и т. д.

¹³ L.: Az uráli népek történelme és műveltsége. Bp. 1966. 355. l.

В других случаях фонетическое окружение вызвало изменения. См. например следующие палатализации: рус. *m* ~ удм. *ть*, рус. *d* ~ удм. *дь* рус. *c* ~ удм. *сь*, рус. *з* ~ удм. *зь*, рус. *н* ~ удм. *нь* и другие.

Иногда причина изменений неизвестна. Например рус. *б* ~ удм. *д*, рус. *к* ~ удм. *г*, рус. *з* ~ и. т. д.

См. об этом ещё таблицу номер 1.

Гласные

Некоторые изменения произошли уже в русском языке (аканье, оканье, *a* ~ *e* в северных диалектах).

Русские гласные обычно тоже остаются в неизменном виде в удмуртском. Но некоторые гласные принимали участие в звуковых изменениях удмуртского языка. Например рус. *o* ~ удм. *у/рус. коса* ~ удм. *кусо*, рус. *окно* ~ удм. *укно* и т. д.). Здесь *o* перешло в *у* в удмуртском языке приблизительно в XV—XVI. веках.

Таблица номер 2. подробно показывает соответствия гласных.

2. Изменения в фонологической структуре заимствований.

2.1. Удмуртский язык в 58%-е случаев снимает оригинальное стечение согласных. Данный процесс происходит выпадением одного из согласных. В других случаях гласный возникает среди согласных или перед группой согласных.

2.2. В некоторых случаях безударное *a* и *o* исчезли на исходе заимствований в удмуртском языке. Это явление редкое и его причины неизвестны.

2.3. Безударный гласный открытого слога в заимствованных словах выпал, если перед ним и после него были тоже открытые слоги.

3. Морфологические изменения

Русские заимствования обычно перешли в удмуртский язык в неизменной морфологической форме.

Но всё таки наблюдаются некоторые исключения.

Так при существительных: иногда выпали в удмуртском суффиксы *-ка*, *-ие*, *-ин*. Некоторые существительные перешли в удмуртский язык в форме родительного падежа ед. ч. или именительного падежа мн. ч.

Русские прилагательные перешли в удмуртский в форме именительного падежа ед. ч. мужского рода, но в северной диалектной форме, с суффиксом *-ой*.

Удмуртский язык заимствовал русские глаголы в форме инфинитива или основы. Слова в обоих случаях получают удмуртские глагольные суффиксы. Иногда при русском инфинитиве употребляется вспомогательный глагол *карыны* 'делать'.

4. Распределение по частям речи заимствованных слов

Существительное	463 (77,5%)
Прилагательное	53 (8,8%)
Глагол	38 (6,4%)
Другие части речи	46 (7,3%)

5. Число перечисленных русских заимствований в удмуртских диалектах зависит от количества текстов стоящих в распоряжении автора из данного диалекта. Большая часть заимствований встречается только в одном (42,9%), в двух (15%) или в трёх (11,2%) диалектах.

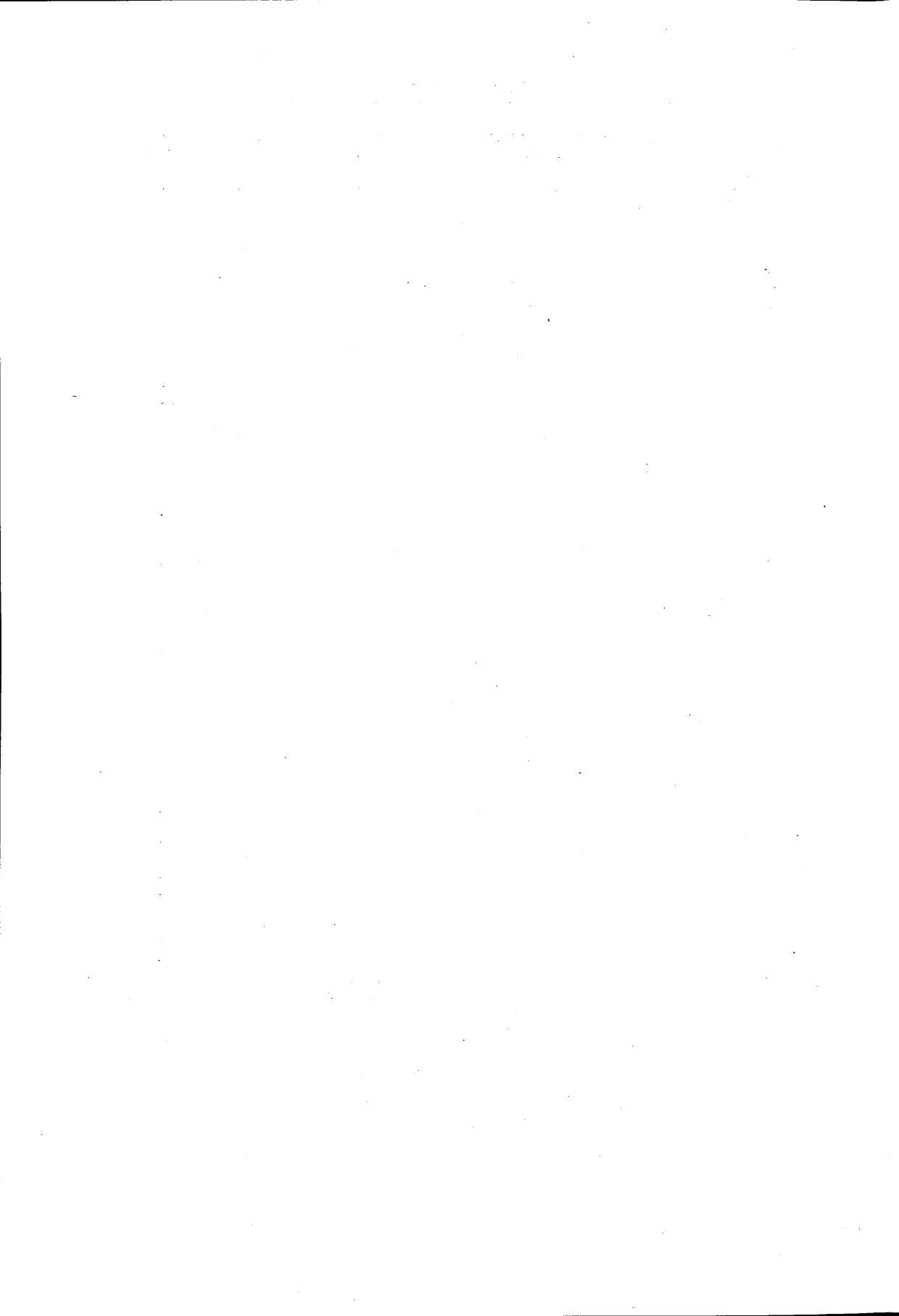
6. Значение русских заимствований в удмуртском языке обычно то же самое как в русском.

7. Трудно установить хронологию русских заимствований. Старыми заимствованиями можно считать те слова, которые встречаются уже в письменных памятниках XVIII-ого века (пункт 7.1.), и те, которые принимали участи в изменении звуков удмуртского языка (см. пункты 1.1.4.2., 1.2.4.1., 1.2.4.2.).

Возможно, что есть ещё и другие старые заимствования. Например слова со значением дом и его части, слова в которых произошли типичные звуковые изменения (аффрикация и др.), слова в которых снялись группы согласных и т. п.

Для решения этих вопросов нужна ещё дальнейшая работа.

Шандор Чуч

A nyelvi kontaktusok kérdéseiről

A magyar nyelv — továbbá a többi finnugor nyelv — változásaiban és fejlődésében¹ fontos szerepet játszanak a nyelvi kontaktusok² (vagy másképp: nyelvi kapcsolatok, nyelvi kölcsönhatás, interlingvisztika;³ régebben pedig: nyelvi keveredés).

A nyelvi kontaktusok problémáinak tanulmányozása több évszázados múltra tekint vissza. De az e problémakörhöz tartozó kérdéseket csak napjainkban kezdik behatóan vizsgálni. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak a kutatók az ún. nyelvi interferenciának, amelynek tanulmányozása a modern nyelvészet egyik legizgatóbb problémájává vált. De e kérdések tisztázása folyamán olykor ellentétes, sőt polárisan szembenálló nézetek születtek. Így nyelvészeti irodalomban már évek óta élénk vita folyik arról, hogy milyen mélyen hatolhat be az átvevő rendszerébe a nyelvi kontaktusok által bekerült idegen elem, s milyen nyelvi szintekbe képes egyáltalában behatolni.⁴

A keleti szláv és a finnugor, valamint a közép- és délkelet európai nyelvek és nyelvjáráások kölcsönhatása avagy kontaktusai eredményének tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvi interferencia dinamikája, hatékonysága, a nyelvi szintekbe való behatolás mértéke, a nyelvek genealógiai és tipológiai alkatától, a nyelvi kontaktusok típusától, intenzitásától, időtartamától és más extern és intern nyelvi tényezőktől függ. Igaz, egyes ellentétes nézetek abból erednek, hogy a nyelvészek különféleképpen határozzák meg a nyelvi interferencia fogalmát. Ez főleg abból fakad, hogy — V. M. RUSZANYIVSZKIJ és K. K. CILUJKO szavaival — a kutatók gyakran „nem különböztetik meg a nyelvi kontaktusok folyamatát ezek eredményeitől”.⁵

¹ A „nyelvi változás” és a „nyelvfejlődés közötti különbségről” vö. А. ЧИКОБАВА, Эволюция языка: Внутренние стимулы и внешние факторы. Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию. „Основные проблемы эволюции языка” 1, Самарканд, 1966, 2.

A. M. POT, О движущих силах и закономерностях развития языка, Уо. 42—48.

² Ezt a szakkifejezést A. MARTINET francia nyelvész alkotta.

³ Vö. O. JESPERSEN, A. New Science: Interlinguistics, Cambridge, 1930. Az „interlingvisztika” szakkifejezésen néha nemzetközi műnyelveket is értenek, ld. MAGYAR ZOLTÁN Mi az interlingvisztika? A nemzetközi műnyelvekről, „Alföld”, Debrecen XVI, 1965, 8 sz. 64—68.

⁴ Ld. erről részletesen a „Slavica” VII (1967), „Studia Slavica” XIII (1967)-ban megjelent tanulmányaimban.

⁵ В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, К. К. ЦІЛУЙКО, Типи мовних контактів і методи їх вивчення, «Методологічні питання мовознавства», Київ, 1966, 136.

A nyelvi kontaktusok eredményei pedig a nyelvi interferenciában nyilvánulnak meg; ezen gyakorlatilag a nyelvi kölcsönhatás okozta nyelvi eltéréseket kell értenünk.⁶

A kontaktuselméleti problémák tisztázásához:

V. I. ABAJEV, P. ARISTE, BIHARI JÓZSEF, H. BIELFELDT, I. K. BILOGYID, A. I. BAUDOUIN DE COURTENAY, DEME LÁSZLÓ, J. O. DZENDZELIVSKIJ, J. D. DESERIJEV, DEZSŐ LÁSZLÓ, W. DOROSZEWSKI, ERDÓDI JÓZSEF, H. FOTT, GOMBOCZ ZOLTÁN, B. V. GORNUNG, HAJDÚ PÉTER, E. HAUGEN, R. JAKOBSON, JUHÁSZ JÁNOS, KÁLMÁN BÉLA, V. I. LITKIN, A. MARTINET, E. MARTINS, A. MEILLET, H. A. MENONSCSIKOV, F. J. OINAS, J. V. OPELBAUM, H. PAUL, E. PETROVICI, R. RASK, RÉDEI KÁROLY, A. ROSETTI, V. J. ROSENTSVEJG, K. SCHÖNFELDER, B. A. SZEREBRENNYIKOV, A. SAUVAGEOT, SIMONYI ZSIGMOND, TEMESI MIHÁLY, U. WEINREICH, J. M. VERESCSAGIN, A. VON WEISS, V. VILDOMEČ, J. O. ZSLUKTENKO

és mások tanulmányai járultak hozzá messzemenően.

Valamennyien a nyelvi interferencia konkrét megnyilvánulásainak tanulmányozását szorgalmazzák. Érthető, hogy ezen a téren különösképpen a soknemzetiségű országok (mint például a Szovjetunió, az USA) területén élő nemzetek és nemzetiségek közötti nyelvi kontaktusok eredményeinek a tanulmányozása adhat legtöbbet. Hiszen a SZU-ban 130-nál több nemzet és nemzetiség él, és ezek legkülönbözőbb genealogiai származású (indoeurópai, török, ibériai–kaukázisi, abház-adigei, dagesztáni, finnugor, szamodij [szamojéd], mongol, tunguz, altaji, paleoázsiai és más)⁷ tipológiailag különböző struktúrájú (poliszintetikus, agglutináló, flekktáló-szintetikus és analitikus) nyelveket beszélnek. És ezek a nyelvek, amelyek között találunk mind nyelvi kolosszusokat (pl. az orosz 129 millió, vagy az ukrán 41 millió embernek az anyanyelve), mind egészen törpe nyelveket (pl. a korják 7000 vagy a nganaszám 752 embernek az anyanyelve⁸) a legkülönbözőbb nyelvi kontaktusokat eredményezik.

Ezért V. V. AKULENKO, P. ARISTE, V. AVROVIN, V. I., ALATIREV, V. D. ARAKIN, F. P. ASZTEMIROV, I. A. BAHMUT, N. A. BASZKAKOV, BEREZKI GÁBOR, N. A. BERTAGAJEV, A. A. BOKARJEV, A. SZ. CSIKOBAVA, A. B. DOLGOPOLSKIJ, A. P. FEOKTISZTOV, V. P. GRIGORJEV, K. H. HANZAROV, A. F. JEFREMOV, H. P. JIZSAKEVICS, KÁLMÁN BÉLA, N. G. KORLETYÁNU, I. F. PROTCSENKO, RÉDEI KÁROLY, N. M. TERESCSSENKO, T. SZARIJEVA és mások, akik a szovjet népek nyelveinek kölcsönhatását és nyelvi interferenciáját tanulmányozzák, újabb megfigyelésekkel, konklúziókkal gyarapítják a nyelvi kontaktusok elméletét.

Történelmi fejlődése folyamán a finnugor nyelvek különböző típusú kontaktusokat teremtettek különféle, köztük keleti szláv nyelvekkel is. E különböző típusú kontaktusok tanulmányozásának, nyelvi interferenciájuk egybevetésének nagy jelentősége van a történelmi-összehasonlító lexikográfia módszereinek a kidolgozásában, a finnugor, illetőleg keleti szláv nyelvek tör-

⁶ Ld. erről részletesen, A. M. ROT, A magyar nyelv fejlődése. A magyar–keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev–Uzgorod. 1968.

⁷ Ld. erről Ю. Д. ДЕШЕРИЕВ, И. Ф. ПРОТЧЕНКО, Развитие языков народов СССР в советскую эпоху, Москва 1968.

⁸ Az 1970-es népszámlálás adatai szerint.

ténetének tisztázásában,⁹ a nyelvi kölcsönhatás elméletének további fejlesztésében.¹⁰

De a finnugor — keleti szláv nyelvi kontaktusok konkrét elemzéséből származó eredmények növeléséhez tisztáznunk kell a nyelvi kölcsönhatás, a nyelvi interferencia egyes általános elméleti kérdéseit.

A „nyelvi kontaktusok” fogalmát a nyelvészeti irodalomban különféleképpen értelmezik. Így, pl. U. WEINREICH,¹¹ E. HAUGEN,¹² V. J. ROSENSTVEJG,¹³ J. O. ZSLUKTENKO¹⁴ és mások a „nyelvi kontaktusok”-on „egy és ugyanazon a személy által két vagy több nyelv használatát” értik. Így tehát a nyelvi kontaktusok problémáinak vizsgálatát a bilingvizmus és multilingvizmus jelenségeinek a tanulmányozására szűkítik le.

Voltak olyan kísérletek is, hogy a nyelvi kontaktusok fogalmát a szubszt-rátum jelenségeire korlátozzák.¹⁵

O. JESPERSEN,¹⁶ B. A. SZEREBRENNYIKOV,¹⁷ J. V. OPELBAUM¹⁸ és mások a „nyelvi kontaktusok” fogalmát szélesebben értelmezik. Mindennemű nyelvi érintkezést vagy kapcsolatot értenek alatta, amely két vagy több nyelv illetve nyelvjárás között jött létre. A „nyelvi kontaktusok” e tágabb értelmezése tükrözi vissza szerintem legjobban a nyelvi kapcsolatok legkülönbözőbb megnyilvánulásait.¹⁹

A nyelvi kontaktusok típusainak kérdésében a nyelvészek álláspontjai még jobban eltérnek egymástól. Ez azzal magyarázható, hogy ezeket a legkülönbözőbb extralingvisztikai,²⁰ kevésbé interlingvisztikai²¹ kritériumokból kiindulva határozzák meg.

*

A finnugor — keleti szláv valamint a Kárpát-medencében élő nyelvek és nyelvjárások kontaktusait tanulmányozva, külső és belső nyelvi tényezőkből kiindulva, néhány jellegzetes típusú nyelvi kapcsolatot emeltünk ki. Ezeket jellegük, az interferencia dinamikája, tartalmuk és intenzitásuk különbözteti meg egymástól:

⁹ О. С. АХМАНОВА, В. В. ВИНОГРАДОВ, В. В. ИВАНОВ, О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии, «Вопросы языкознания» 1956, № 3.

¹⁰ Vö. E. В. ОПЕЛЬБАУМ, Восточнославянские лексические элементы в немецком языке (Автореферат докторской диссертации), Киев, 1969.

¹¹ U. WEINREICH, Languages in Contact, New York, 1953.

¹² E. HAUGEN, Language Contact, „Proceedings of the 8 th International Congress of Linguists”, Oslo, 1958.

¹³ В. Ю. РОЗЕНЦВЕЙГ, О языковых контактах, «Вопросы языкознания» 1963, № 1.

¹⁴ Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти, Київ, 1966.

¹⁵ Ld. erről V. Н. ЯРЦЕВА, Теория субстрата в истории языкознания, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», № 9, Москва, 1956.

¹⁶ O. JESPERSEN, A New Science: Interlinguistics, Cambridge, 1930.

¹⁷ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Взаимодействие языков, «Вопросы языкознания», 1955, № 1.

¹⁸ Ю. В. ОПЕЛЬБАУМ, Українські лексичні елементи в німецькій мові, «Мовознавство», 1969, № 2.

¹⁹ Vö. А. М. ПОТ, Венгерско-восточнославянские языковые контакты, Москва, 1969, стр. 3.

²⁰ Uo.

²¹ L. erről А. М. ПОТ, А magyar nyelv fejlődése. А magyar-keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev—Uzsgorod, 1968, 145—150.

A) A kazuális nyelvi kapcsolatok, vagyis a nyelvek (nyelvjárások) közötti ideiglenes, laza, alkalmi kapcsolatok a nyelvi közösségek rendszertelen, epizodikus érintkezésekor jönnek létre. Az ilyen kapcsolatok (pl. a XIV–XIX. sz.-beli magyar–orosz) eredményeképpen legfeljebb néhány szót, kifejezést vesz át az egyik nyelv vagy nyelvjárás a másiktól

B) A permanens nyelvi kapcsolatok, vagyis a nyelvek, illetőleg nyelvjárások közötti tartós, szoros kapcsolatok a nyelvi közösségek huzamosabb idejű intenzív érintkezésekor alakulnak ki. Az ilyen kapcsolatok (pl. a XVII–XX. sz.-beli udmurt–orosz) rendszerint jelentős hatással vannak az érintkező nyelvek (nyelvjárások) különböző szintjeire, illetőleg ezek fejlődésére.

A permanens nyelvi kapcsolatok viszont két fontos altípusra oszlanak:

1. külső kapcsolatokra; ilyen jön létre nyelvek (nyelvjárások) között olyan nyelvi közösségek érintkezése folyamán, amelyek más-más társadalmi-politikai egységhez tartoznak, egymás szomszédságában élnek, és állandó szoros gazdasági, politikai, kulturális és más kapcsolatokat tartanak fenn egymással. Az ilyen kapcsolatok (pl. az 1945 utáni magyar–orosz) eredményezik azt, hogy az egyik nyelv (nyelvjárás) a másiktól jelentős számú lexikális egységet (lexikális átvételt), tükörszavakat, szólásokat, idiomatizmusokat kölcsönöz.

2. belső nyelvi kapcsolatokra; ezek kialakulhatnak olyan nyelvi közösségek érintkezése folyamán, amelyek egy társadalmi-politikai egységet alkotnak, egy területen élnek, és közös a gazdasági, politikai életük. Az ilyen nyelvi kapcsolatok (pl. a kalinini területi karjalai és orosz nyelvjárások között) rendkívül intenzív kölcsönhatását idézik elő az érintkező nyelvek (nyelvjárások) szókincsében (lexikai behatolások), valamint interferenciák a többi nyelvi szinteken.

A következő esetekben is megfigyelhetők belső nyelvi kapcsolatok:

a) Egyes határmenti területeken, kiváltképp, ha a politikai és az etnikai határ nem esik egybe, vagy egy helyen több nyelvi közösség határai futnak össze (pl. a kárpát-ukrajnai magyar és ukrán avagy a Bánáti [RSZK] magyar, román, német, szerb-horvát, bolgár, nyelvjárások között).

b) Az úgynevezett „nyelvszigetek” területén, ahol az egy nyelvet (nyelvjárást) beszélők kisebb települései idegen nyelvterületbe ékelődnek be. Mivel ezek a települések kicsik, és lakóik szoros kapcsolatban vannak a környező közösség életével, a „nyelvszigetet” mindenfelől áthatja az idegen nyelv (nyelvjárás) hatása. (Ilyen helyzetben van pl. a vót nyelv).

c) Hasonló kapcsolat jöhet létre egy nyelvterület egyes helyein is, ha ott szétszórtan más nyelvet beszélők élnek nagy számban, vagy ha az ország törzslakossága nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az anyanyelvén kívül még egy nyelvet beszéljen (pl. a manysi nyelv a Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzet területén).

A nyelvtudományi szakirodalomban a nyelvi kapcsolatoknak az az osztályozása terjedt el, amely az érintkező közösségek területi elhelyezkedését veszi alapul:

1. A nyelvek (nyelvjárások) marginális érintkezésének jellemző vonása a szomszédos területen élő közösségek érintkezése. Itt nem következik be az egyik nyelvet (nyelvjárást) beszélők mély behatolása a másik nyelv (nyelvjárás) elterjedésének területére.

2. A nyelvek intraregionális érintkezésére az jellemző, hogy az egyik nyelvet (nyelvjárást) beszélők nagy tömege mélyen behatol a másik nyelvet (nyelvjárást) beszélők területére (pl. az orosz–izsor nyelvi kontaktusok).

3. A nyelvek (nyelvjárások) nem marginális érintkezésének jellemző vonása az, hogy olyan közösségek érintkeznek egymással, amelyek nem élnek szomszédos területen. E közösségek nyelvének (nyelvjárásának) kölcsönhatása „tervszerűen” főleg utazó egyének, írott termékek fordítása révén (pl. magyar—orosz nyelvi kontaktusok) jön létre.

Ez az osztályozás látszólag mintha pontosan megfelelné a permanens nyelvi kapcsolatok fentebb ismertetett, külső és belső kapcsolatokra való felosztásának, és mintha valóban fennálló eltéréseket tükrözne. Mindamellett bírálták, mert bár a területi elhelyezkedés „nem kis szerepet játszik, mégsem elsőrendű fontosságú, mivel más, fontosabb tényezőktől függ”.²² A külső és belső nyelvi kapcsolatok közötti különbséget nem annyira az érintkező felek más-más elhelyezkedése okozza, mint inkább a kölcsönös érintkezés jellege, a történelmi, szociális és politikai, valamint demográfiai feltételek, amelyek a nyelvi kontaktusokat megszabják, kísérik, az érintkező nyelvek (nyelvjárások) rendszerének strukturális jelenségei, ezek státusa.

Figyelembe kell venni azokat az alapvető eltéréseket is, amelyek a nyelvi kapcsolatok két (természetes és mesterséges) formája között fennállnak:

1. a természetes nyelvi kapcsolatok akkor keletkeznek, ha a különböző nyelveket beszélők gyakorlati tevékenységük folyamán közvetlenül érintkeznek egymással;

2. a mesterséges nyelvi kapcsolatok arra kialakított helyzetben — egyik vagy másik idegen nyelvnek — iskolában vagy más hasonló intézményben való tanulása során alakulnak ki.

A permanens belső kapcsolatok legtöbbször természetes nyelvi kapcsolatok, míg a külső és kazuális kapcsolatoknak természetes és mesterséges formája is előfordulhat. Ha az idegen nyelv iskolai tanulása befejeződik vagy megszakad, a permanens külső kapcsolat mesterséges formája természetes formává alakulhat át, vagyis megkezdődik a megtanult nyelv közvetlen használata az idegen nyelvi közösség képviselőivel való érintkezés eszközeként. Korunk jellemző vonása, hogy tömeges jellegűvé vált az idegen nyelvek tanulása, s nagyarányú fejlődést ért el a művelődés és a kultúra; tehát a nyelvi kapcsolatok mesterséges formájának mint a természetes nyelvi kapcsolatok megteremtéséhez vezető előkészítő szakasznak a szerepe napjainkban különösen megnövekedett. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni a jelenkori és a múltbeli nyelvközi kontaktusok tanulmányozásánál. „A nyelvek egykori kölcsönhatásának feltételei és a nyelvek jelenkori kölcsönhatásának feltételei — állapítja meg M. M. GUHMAN — az írásbeliség, az irodalom, a közoktatás, a rádió stb. folytán minőségileg annyira eltérőek, hogy megnyilvánulásait nem lehet összetéveszteni”.²³

A nyelvi kapcsolatok természetes és mesterséges formája között a következő alapvető eltérések fordulnak elő:

Természetes kapcsolat spontánul létrejön a közvetlen információcsere folyamán. Az idegen nyelv felhasználása eközben csak eszköz. A nyelvi kapcsolat mesterséges formái viszont olyankor jönnek létre, amikor közvetlen cél egy másik nyelv tanulása, miközben az információcsere lehetőségeinek meg-

²² Ld. «Дискуссия о субстрате. Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, Москва 1956, № 9.

²³ M. M. ГУХМАН, Выступление на дискуссии о субстрате, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР». № 9, Москва, 1956, 164.

teremtése az illető nyelv segítségével csak távolabbi általános feladat. A kommunikatív funkció ebben a két esetben teljesen eltérő célt követ, ezért különféleképpen hat az érintkező nyelvekre.²⁴

A természetes nyelvi kapcsolatnál eltérhetők azok a nyelvi hibák, amelyek nem akadályozzák a kölcsönös megértést, gyakran egyáltalán ki sem küszöbölik őket; ezzel szemben mesterséges nyelvi kapcsolat esetén a beszélők minden figyelme a kezdet kezdetétől arra irányul, hogy elérjék a hibátlanságot és elsajátítsák a „helyes” idegen nyelvet.

A nyelvek mesterséges kapcsolatát a tanító szakszerű irányítása hozza létre, megfelelően összeállított tan- és segédkönyvek felhasználásával, több szakosított technikai segédeszköz (audio-vizuális) alkalmazásával. A nyelvek természetes kapcsolata ilyen kiegészítő tényezők nélkül jön létre. Ebben az esetben az egyedüli „tanítómester” az érintkezés gyakorlata, az eredményesség kritériuma pedig a kölcsönös megértés foka.

A mesterséges nyelvi kapcsolatnál szembetűnő körülmény, hogy főszerepet játszik a tanuló anyanyelvének hatása a tanult nyelvre. Természetes kapcsolatok esetén mindkét nyelv kölcsönösen hat egymásra, de eközben az anyanyelvre nehezedik különös nyomás.

A nyelvészeket elsősorban a természetes nyelvi kapcsolatok érdeklik, míg a mesterséges nyelvi kapcsolatok folyamán keletkező törvényszerűségek inkább a pedagógusok, a pszichológusok és a módszertani szakemberek figyelmét keltik fel. Az érdeklődést azonban nem lehet ilyen túl szigorúan felosztani, noha gépiesen azonosítani sem szabad a természetes és a mesterséges nyelvi kapcsolatokat, bár sok a közös vonásuk.

Amikor két nyelv között bizonyos típusú kapcsolat jön létre, egyik sem marad tétlen. Minden egyes nyelv nemcsak a kölcsönös viszonyok elvont váza vagy összehasonlítások rendszere: elsősorban az emberi tevékenység bizonyos formája. Éppen ezért a nyelvek minden hasonló esetben nagyon aktívak egymással szemben. A belső energiakészletek a nyelvekben oly nagyok, hogy még ha számukra nem előnyös helyzetbe kerülnek, akkor is minden nyelv megőrzi azt a tulajdonságát, hogy bizonyos módon hasson a vele érintkező más nyelvi rendszerekre.²⁵ Amit rendszerint a nyelvek kölcsönhatásának neveznek, az nem más, mint azoknak a dinamikus folyamatoknak az összessége, amelyek a nyelvekben végbemennek, amikor kapcsolat jön köztük létre. Ide tartoznak az ösztönzési és gátlási folyamatok, a nyelvi anyag és a modellek átvétele, a nyelvi és artikulációs megszokások összefonódása, a megkülönböztető jegyek hatásának kölcsönös megszabása és sok más jelenség.

A nyelvi kapcsolat létrejöttének minden egyes esete nyelvi kölcsönhatási folyamatok keletkezésével jár. Ezzel kapcsolatban némely nyelvész azonosítja a nyelvi kapcsolat fogalmát a nyelvek kölcsönhatásának fogalmával. Az ilyen értelmezés téves, és komoly hibákhoz vezethet. A nyelvi kapcsolat és a nyelvek kölcsönhatása között különbséget kell tennünk. A kettő úgy viszonyul egymáshoz, mint ok és okozat. Amíg két nyelv (nyelvjárás) között nem jön létre bizonyos típusú kapcsolat, addig semmilyen kölcsönhatást sem gyakorolhatnak egymásra. Két nyelvpár (nyelvjáráspár) között azonos típusú kapcsolat

²⁴ Ld. erről A. M. ROT, Кибернетика, программирование, использование технических средств в обучении иностранным языкам, Ужгород, 1966.

²⁵ Pl. A kárpátukrán nyelvjárások, noha majdnem 1000 évig fejlődtek nehéz körülmények között, mégis hatottak a szomszéd, köztük magyar nyelvjárásokra is.

jöhet létre, de kölcsönhatásuk különböző jellegű lehet, nyelvészeti és nem nyelvészeti tényezők egész sorától függően.

A külső tényezők és körülmények a nyelvi hatás irányát és intenzitását szabják meg, viszont az érintkező nyelvek egyikében vagy másikában bekövetkezett változásoknak a lényege az illető nyelvek (nyelvjárások) szerkezetének viszonyától függ. Minél több azonos vagy hasonló modell, szerkezeti elem, ragozási forma, tö stb. van a két nyelvben (nyelvjárásban), annál több kedvező lehetőség nyílik a kölcsönhatás folyamatainak fejlődésére. Ebből kiindulva, B. V. GORNUNG a nyelvi kölcsönhatás következő típusait tekinti a legfontosabbnak:

1. Nem rokon nyelvek, vagyis teljesen eltérő szerkezetű nyelvek kölcsönhatása (például a magyar és a japán, az orosz és az arab nyelv).

2. Rokon, de igen eltérő nyelvtani szerkezetű és szókincsű nyelvek kölcsönhatása, például az orosz és az angol nyelv (jóllehet mindkettő az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik, de az egyik szintetikus, a másik pedig analitikus nyelv).

3. Közeli rokonságban levő nyelvek kölcsönhatása, olyan nyelveké, amelyek megőrizték hasonló szerkezetüket, s igen nagy mennyiségű közös szótövék és azonos szóalkotó elemük van. Ilyen típusú kölcsönhatás figyelhető meg például az orosz, az ukrán és a belorusz nyelv között, vagy a finn és az észti nyelv között.²⁶

Ez az osztályozás azért is megfelelő, mert az érintkező nyelvi rendszerek szerkezeti kölcsönhatásán alapul. Ez lehetővé teszi, hogy megállapítsák a kölcsönhatás folyamatainak és jelenségeinek éppen a nyelvészeti jellegét, meghatározzák az érintkező nyelvek bizonyos azonos és eltérő elemeinek és mintáinak hatását.

A nyelvtudósok egy része (H. PAUL, A. MARTINET, U. WEINREICH stb.) körében az a vélemény terjedt el, hogy az érintkező nyelvi rendszerek kölcsönhatásának jellege nem függ különbözőségük fokától, vagyis lényegében véve semmi különbség sincs, ha két különböző nyelv hat egymásra, vagy ugyanannak a nyelvnek két dialektusa, sőt egy nyelvi közösség két képviselőjének „individuális nyelve”. „Kutatásaink célja szempontjából — írja U. WEINREICH — nem lényeges, hogy az adott két rendszer „nyelv”, „egy nyelv dialektusa”, vagy „egy dialektus két változata”.²⁷ A kölcsönhatás mechanizmusa U. WEINREICH véleménye szerint azonos lesz, „ha például a kínai és a francia nyelv vagy az angol nyelv két olyan altípusa érintkezik, amelyet két szomszédos család használ”.²⁸ De ez nem így van. Természetesen, nem vitatható, hogy az említett esetekben a kölcsönhatás folyamatainak lesznek bizonyos közös momentumai, de az utóbbiak szerepét nem szabad túlbecsülni. Két egymásra ható jelenség viszonyának jellegét nagy mértékben e jelenségek lényege és belső tulajdonságai határozzák meg. Ha különböző nyelvek hatnak egymásra, két sajátos, minőségileg eltérő, egyedülálló rendszer közötti viszony alakul ki. Ha akadnak is bennük bizonyos hasonló vonások, ezek sajátosan nyilvánulnak meg, olykor ez véletlen hasonlatosság lehet, az ilyen elemek eltérő funkciót tölthetnek be, és különböző szerepet játszhatnak az egész rendszer-

²⁶ В. В. Горнунг, К вопросу о типах и формах взаимодействия языков и диалектов, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», № 2, Москва, 1952, 4.

²⁷ U. WEINREICH, *Languages in Contact* . . . , 1.

²⁸ Uo.

ben. Ezért az eltérő nyelvekben beszélő személyek vagy csoportok érintkezése rendszerint megköveteli egy másik nyelv megtanulását. Ha egy nyelv két dialektusa érintkezik, akkor úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy jelenség két változata, egy rendszer két alfaja, amelyek között nincs lényegesebb eltérés. A kifejezőmód eltérése ilyen esetekben csak ritkán zavarja a kölcsönös megértést. Ha különböző dialektust beszélő két személy tárgyal egymással, mindegyik a maga dialektusát használja, és arra számít, hogy akivel beszélget, az megérti. Ezért kétnyelvű személy nagyon sok van, „két-dialektusú” viszont rendkívül kevés.

Mindamellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a nyelveket és a dialektusokat olykor csak nagyon feltételes határ választja el egymástól. A minden fenntartás nélkül nyelvnek elismert nyelvészeti rendszerek között akadnak szerkezetileg és lexikálisan egymáshoz olyannyira közelállók, hogy az e nyelveket beszélők megértik egymást, fordítás igénybevétele nélkül (ilyen például a svéd és a norvég, a cseh és a szlovák, az orosz és a belorusz nyelv stb.). „Az ilyen nyelvek viszonya — állapította meg A. I. SZMIRNYICKIJ — mintha „potenciálisan dialektális” volna, és minden egyes alkalommal, amikor egy érintkezés folyamán valóságosan használják ezeket a nyelveket, azonosítják a megfelelő szavakat . . . A közöttük levő eltérések a dialektus-varriációkhoz hasonló változatok közötti eltéréseként nyilvánulnak meg”.²⁹ Másrészt, viszont, például a német vagy az olasz nyelven belül vannak dialektusok, amelyek annyira eltérnek egymástól, hogy az őket beszélők úgyszólván egyáltalán nem értik egymást.

A nyelvi kapcsolatok vizsgálatában meg kell különböztetni a kapcsolat-tartás egyes típusait. Például J. D. DESERIEV így határozza meg a nyelvek kölcsönhatás-folyamatának legfontosabb típusait:

1. differenciáció vagy egy nyelv felbomlása több önálló nyelvre, és
2. integráció vagy több nyelv összeolvadása egy nyelvvé.³⁰

Ugyanígy V. A. ZVEGINCEV azt ajánlja, hogy a nyelvek kölcsönhatásánál tekintsük „tipikus eseteknek” a következő jelenségeket:

1. Egyes nyelvek teljes kiszorítását más nyelvek által (például a kelta nyelvek kiszorítása a latin és a germán nyelvek által az európai kontinens jelentős részén).

2. Két nyelv, amely egy történelmi időszakban találkozott és bizonyos hatással volt egymásra, később külön utakra tért és megőrizte önállóságát (például az arab nyelv a kalifátus idején kölcsönös kapcsolatba került a török és a perzsa nyelvvel, de ez a kapcsolat később megszakadt).

3. Két egymástól függetlenül létező nyelv egyike jelentősen gazdagítja a másik szókincsét (például az angol nyelv szókincsének 55–75%-a román eredetű).

4. Két nyelv érintkezése és kölcsönhatása következtében egyszerűsödik az egyik nyelv szerkezete (például az óangol nyelv szerkezete a dán nyelv hatására).

5. Egyes, gyakran különböző szerkezetű nyelveknek nyelvi kötelékei, vagyis tipológiai közeledései alakulnak ki, ha ezek a nyelvek tartós egymás mellett létezés következtében fejlődnek (például a balkáni nyelvek nyelvi kötelékei).

²⁹ А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, Москва, 1954, 241.

³⁰ Ю. Д. Дешериев, Развитие младописьменных языков народов СССР, Москва, 1958, 152.

6. Úgynevezett „keresztveződött” vagy „hibrid” nyelvek, illetve zsargonok keletkezése.³¹

Ez a felsorolás csupán a kontaktusok folyamatainak lehetséges végeredményeit adja meg, nem véve figyelembe a folyamatok nyelvészeti természetét és a maguknak a nyelvi kontaktusoknak a mechanizmusát.³²

Nem nyelvészeti tényezőkből kiindulva határozzák meg a nyelvi kölcsönhatások típusait más nyelvtudósok is. Például A. K. BOROVKOV rámutat a társalgási nyelv és a könyvnyelv, a nemzeti és a zónaközi nyelv (eltérő funkció) kölcsönhatására, az uralkodó és az alattvaló nép nyelvének kölcsönhatására (eltérő az érintkező közösségek helyzete stb.). Egyesek kiemelik a nyelvek kölcsönhatásának olyan típusait, mint például az anyaország nyelvének és a gyarmat nyelvének, a nemzetiségi kisebbség nyelvének és az államszervező nemzet nyelvének, a bevándorlók nyelvének és a helyi nyelvnek a kölcsönhatása stb.

A nyelvi kapcsolatok problémáinak megoldását bizonyos mértékben megnehezíti az a körülmény, hogy a nemzetközi nyelvészeti szakszókincs még nincs teljesen összeegyeztetve, és használatában sok eltérés figyelhető meg.

Így például R. A. BUDAGOV a nyelvek kölcsönhatásánál az egyik legfontosabb típusnak a nyelvi rokonságot tekinti.³³ Valójában a nyelvek rokonsága nem más, mint tipológiai hasonlatosság, amely a közös származástól, vagyis attól függ, hogy az illető nyelvek ugyanattól az alapnyelvtől veszik kezdetüket. Az ilyen nyelveknek közös a kiindulási anyaguk és többé-kevésbé hasonló belső törvényszerűségek szerint fejlődnek, ezért mai szerkezetükben és szókincsükben megőriztek sok közös vonást. Mindamellet nem minden rokon nyelv hat kölcsönösen egymásra, ha nem volt közöttük állandó kapcsolat. Például nem hatott egymásra a magyar és a lapp nyelv, mert nem alakult ki közöttük nyelvi kapcsolat, tehát nyelvi kölcsönhatás sem. Következésképpen a nyelvek rokonsága és kölcsönhatása elvileg eltérő jelenségek.

Gyakran előfordul a nyelvészeti irodalomban az is, hogy helytelenül azonosítják a nyelvek kölcsönhatását a szóátvételekkel. A „szóátvétel” kifejezést rendszerint két különböző értelemben használják. Ezzel jelöljük azt a folyamatot, amikor egy nyelv átveszi egy másik nyelv egységeit, vagyis azoknak a nyelvészeti változásoknak bizonyos formáját, amelyeket a nyelvek kölcsönhatása idéz elő érintkezésük idején. A „szóátvétel” ugyanakkor jelent egy másik nyelvbe átvitt egységeket is, vagyis a nyelvek kölcsönhatásának eredményeit, amelyek megmozdulhatnak ebben a nyelvben azután is, amikor a kölcsönhatás már megszűnt. Tehát a „szóátvétel” kifejezés egyik értelmezésében sem jelenti azt, amit „a nyelvek kölcsönhatása” kifejezés.

Egyes szerzők azonosítják a nyelvek kölcsönhatásának fogalmát a szubsztrátum fogalmával. Megjegyzendő, hogy a „szubsztrátum” kifejezés, noha nagyon régi, mégsem egészen pontos. Egyes nyelvtudósok szerint a szubsztrá-

³¹ В. А. ЗВЕГИНЦЕВ, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962, 222.

³² A X. Nemzetközi nyelvészeti kongresszuson Bukarestben V. ROSENTSVEIG a nyelvi interferencia problémáit fejtegetve, rámutatott arra, hogy a nyelvi kapcsolatok nem „hatásokban”, hanem a „kontaktusok mechanizmusában” jelentkeznek. Álláspontjával egyetértve, mégsem gondolom, hogy mellőznünk kellene a nyelvi „hatás”, „kölcsönhatás” szakkifejezéseket.

Vö.: V. ROSENTSVEIG, «Влияние» или «механизм контактов»? Résumés des Communications Xème Congrès International des Linguistes, Bucarest, 1967, 307—308.

³³ Р. А. БУДАГОВ, Введение в науку о языке, Москва, 1958, 399.

tum olyan „nyelv, amelyet egy másik nyelv legyőzött kölcsönhatásuk és egy terület határain belül vívott harcuk következtében”,³⁴ tehát ebben az értelmezésben a „szubsztrátum” kifejezés egyáltalán nem lehet azonos a „nyelvek kölcsönhatása” kifejezéssel. Beszélhetünk a szubsztrátum befolyásáról, de eközben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez elvben semmiben sem különbözik annak a hatásnak bármilyen más megnyilvánulásától, amelyet egy nyelv gyakorol egy másikra. „A szubsztrátum nyelv befolyása — állítja B. A. SZEREBRENNYIKOV — lényegében csupán egyik típusa a sok közül annak a befolyásnak, amelyet egy nyelv gyakorol egy másikra”.³⁵ A különbség csak az lehet, hogy a „szubsztrátum esetében a kölcsönhatás azzal végződik, hogy az érintkező nyelvek egyike kimegy a használatból, viszont a nyelvi kölcsönhatás mechanizmusa változatlan marad, függetlenül attól, hogy az érintkező két nyelv továbbra is egymás mellett létezik-e vagy pedig az egyik szubsztrátummá válik. Más nyelvtudósok szerint „a szubsztrátum nem kiszorított nyelv, hanem a legyőzött nyelv nyomai a győztes nyelvben”.³⁶ R. A. BUDAGOV például művének más helyén elismeri, hogy a szubsztrátum „a nyelv sajátos talaj alatti rétege”, amelybe beletartoznak a legyőzött nyelv olyan elemei a győztes nyelv rendszerében, mint, egyes átvett hangok, nyelvtani alakok, szavak stb.³⁷ V. I. ABAJEV még tágabban értelmezi a szubsztrátumot: „A nyelvi szubsztrátum — hangoztatja — azoknak a törvényszerű hibáknak az összessége, amelyeket a legyőzött nyelvet beszélők követnek el, mialatt áttérnek az új nyelvre . . . A szubsztrátumhoz tartozik mindaz is, amit az adott környezet megtart az anyanyelvéből, mert nem talál egynértékűt abban a nyelvben, amelyet tanul, de nem csak azért, mert rosszul ismeri az utóbbit”.³⁸ A felsorolt idézetekből kitűnik, hogy ilyen értelmezésben is tévedés azonosítani a szubsztrátum és a kölcsönhatás fogalmát. Teljes joggal egyetértünk A. A. REFORMATSZKIJ szavaival: „Maga a szubsztrátum nem a nyelvek kölcsönhatásának fajtája, hanem a nyelvek bizonyos fajta kölcsönhatásának eredménye . . .”.³⁹ Ez, természetesen, vonatkozik az adsztrátum és szupersztrátum fogalmára is.

Régebben a nyelvek kölcsönhatásának folyamataival a nyelvtudományi művek „A nyelvek keveredése” cím alatt foglalkoztak. Ezt a kifejezést egyes szerzők még most is „két vagy több nyelv egyoldalú vagy kölcsönös befolyása”⁴⁰ értelmében használják. Mindamellet a mai nyelvtudósok többsége sikerületlennek tartja ezt a kifejezést. L. V. SCSEBA még 1925-ben rámutatott arra, hogy a nyelvek keveredésének fogalma a nyelvtudomány egyik legkevésbé tisztázott fogalma, mert teljesen eltérő jelenségeket értenek rajta: jövevényszavakat, idegen nyelv hatására bekövetkezett változásokat, az idegen nyelv fogyatékos elsajátításának következményeit stb. Ezzel kapcsolatban L. V. SCSEBA azt ajánlotta, hogy e kifejezés helyett „a nyelvek kölcsönös befolyása”

³⁴ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Взаимодействие языков . . . 9.

³⁵ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Взаимодействие языков . . . 9.

³⁶ О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, 303.

³⁷ БУДАГОВ, Введение в науку о языке . . . , 390.

³⁸ В. И. АБАЕВ, О языковом субстрате, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», № 9, Москва, 1956. 60.

³⁹ А. А. РЕФОРМАТСКИЙ, Выступление на дискуссии о субстрате, Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, № 9, 1956, III.

⁴⁰ Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти, Київ, 1966, 18.

kifejezést használják.⁴¹ Ugyanilyen megfontolásokból mondott le a „nyelvkeveredés” kifejezésről SIMONYI ZSIGMOND. A szóban forgó kifejezés pontatlanságát hangsúlyozza SULÁN BÉLA is.⁴² SULÁN BÉLA szerint a keveredés teljesen új lényeg kialakulását és mindkét komponens eltűnését vagy többé-kevésbé rendszertelen jellegű áthelyeződését irányozza elő. A beszélő egyidejűleg nem merít két nyelvből. Aránylag gyorsan át tud térni az egyik nyelvről a másikra, de az adott pillanatban csak az egyiket beszél, még hogyha közben segítségért is fordul a másikhoz. Ezért a legújabb nyelvtudományi művek szívesebben használják „a nyelvek kölcsönhatása” kifejezést, mert az pontosabb.

A nyelvek kölcsönhatásának kérdéseivel foglalkozó irodalomban találhatóunk más kifejezést is: az úgynevezett „nyelvkereszteződés”. Ennek jelentése lényegében alig különbözik a „nyelvkeveredés” kifejezés jelentésétől, és azért használják, hogy az intenzívebb „keveredés” érzékeltessék. Ez a kifejezés szintén nem tükrözi a nyelvek közötti kölcsönhatás igazi lényegét, teljesen elavult és ma már nagyon ritkán használják.

Nemrégén még a nyelvi kapcsolatok jelenségeit tanulmányozó nyelvtudósok legtöbbször azt tűzték ki célul, hogy meghatározzák egyik vagy másik jövevényező forrását, és nem fordítottak kellő figyelmet magának a kölcsönhatásnak a folyamatára. Ennek a szemléletnek a szűklátókörűségét először a prágai iskola nyelvészei (R. JAKOBSON és N. SZ. TRUBECKOJ) vették észre, akik helyette a nyelvi kapcsolatok tipológiai szemléletét javasolták az érintkező nyelvek szerkezeti viszonyának okvetlen tanulmányozásával. Manapság a nyelvek kölcsönhatásával kapcsolatos jelenségek tanulmányozásánál alapvetővé vált a szerkezeti-tipológiai szemlélet. Azok a nyelvtudósok, akik ezzel a módszerrel tanulmányozzák a nyelvek közötti folyamatokat, nemcsak az illető nyelv egyik vagy másik szerkezeti elemének idegennyelvi jellege iránt érdeklődnek. „A nyelvész feladata az — írja V. J. ROSENCEVJEV —, hogy leltározza ezeket az elemeket, és összeállítsa a hatások mérlegét, megszabva az aktívákat és a passzívákat. Lényegbevágóan fontos, hogy a kapcsolatokat, mint olyan folyamatot írják le, amelynek megnyilvánulási típusai az egyik szakasztól a másikig terjedően különböznek egymástól . . . Ha csak az érdekel bennünket, mi az eredménye annak, hogy egy nyelv hatott a másikra, akkor csupán hangok, szavak, képzők, szószervek, szemantikus egységek átvételét fedezhetjük fel, és semmi többet. Ha a nyelvi kapcsolatok tanulmányozásánál ennyivel megelégszünk, akkor az azt jelenti, hogy az összehasonlító nyelvész feladatát csak abban látjuk, hogy megállapítsa genetikailag egymáshoz közel álló két nyelv egységeinek rokonságát”.⁴³ Emellett azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az érintkező nyelvek szerkezeti viszonyának egymagában nincs mindig döntő jelentősége, mivelhogy a nyelvek kölcsönhatásának folyamataira óriási kihatással vannak nem nyelvészeti tényezők.⁴⁴

Az a hatás, melyet egyik nyelv fejt ki a másikra, még tovább terjedhet, áttérhet a szomszédos nyelvi rendszerekre. „Ha bebizonyosodott — írja B. A. SZEREBRENNYIKOV —, hogy egy nyelv bizonyos mértékben hathat a vele szom-

⁴¹ Л. В. ШЕРБА, О понятии смешения языков, «Избранные работы по языкознанию и фонетике», т. I., Ленинград, 1958.

⁴² SULÁN BÉLA: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. MNy. 49: 253—65.

⁴³ В. Ю. РОЗЕНЦВЕЙГ, О языковых контактах, «Вопросы языкознания» 1963, № 1, 60.

⁴⁴ А. М. РОТ, О характере иноязычного влияния в процессе взаимодействия языков, Доповіді та повідомлення УжДУ, серія філологічна, 1958.

szédos nyelvire, akkor idővel az összes nyelvek, amelyek egymás szomszédai és egy hosszú sort alkotnak, elkerülhetetlenül az úgynevezett nyelvi attrakció hatása alá kerülnek, más szóval minden nyelv átvesz a szomszédjától bizonyos vonásokat⁴⁵. Igaz, a nyelvi közösségek többszöri helyváltoztatás következtében vagy a sokoldalú nyelvi kapcsolatok miatt nehéz megtalálni a nyelvek olyan sorrendjét, amelyben minden nyelv megőrizné a nyelvi hatás vonásait az attrakció módszere szerint. Ezzel egyidejűleg bizonyos nyelvi jelenségek elterjedése a nyelvek egész hosszú sorában bebizonyosodott tény. A középkor elején a balkáni nyelvek területén mindenütt végartikulusok keletkeztek, továbbá segédigék abból az igéből, amelynek jelentése „lenni”, „bírnivalamit” vagy „valamivé válni”, továbbá a befejezett történési melléknévi ige-névből perfektum és passzív jelentésű alakok. Már HERMANN PAUL rámutatott: „A kétnyelvűségnek leggyakrabban az ad lökést, hogy vannak kétnyelvű személyek, akik több nyelven beszélnek, vagy az anyanyelvükön kívül legalább még egy nyelvet értenek”.⁴⁶ A kétnyelvűség önmagában véve érdekes probléma. Igen elterjedt, és lépten-nyomon találkozunk vele. A földkerekség sok országában és területén a lakosság jelentős része kétnyelvű, például a Szovjetunióban, az USA-ban, Kanadában, Ausztráliában, Belgiumban, Svájcban, Elzászban, Vasconiában, Katalóniában, Walesban, Írországbán, Tirolban, Indiában, Pakisztánban és másutt. A kétnyelvűség tényezője nagy szerepet játszik ezeknek az országoknak a társadalmi életében, kultúrájában és oktatási rendszerében.

A kétnyelvűség jellege mindenekelőtt a nyelvi kapcsolatok típusától függ. Kazuális nyelvi kapcsolatnál kétnyelvű személy nagyon kevés akad, a kétnyelvűség leggyakrabban csak az egynyelvű környezetben szétszórt egyénekre jellemző. Az ilyen kétnyelvűséget individuálisnak nevezik; előfordul olyankor is, ha egyes személyek önállóan idegen nyelvet tanulnak.

A nyelvtudományi irodalomban van egy irányzat, amely a kétnyelvűség összes folyamatait a kétnyelvű személy pszichológiájához vezeti vissza. U. WEINREICH hangsúlyozza, hogy „a kapcsolat létrejöttének [helye a kétnyelvű személy”.⁴⁷ V. ARVINTE arra hívja fel a figyelmet, hogy a kétnyelvűség idején két különböző nyelvi rendszer „létezik és fonódik össze egy beszélő agyában”.⁴⁸ Az a törekvés, hogy a kétnyelvűség vizsgálatát csupán azokra a folyamatokra korlátozzák, amelyek az egyénre jellemzőek, igen leszűkíti a kétnyelvűséggel kapcsolatos problémakört. Valójában az individuális kétnyelvűség csupán külsőleg tartozik az egyes személy szférájába, megjelenése válasz a társadalom bizonyos szükségleteire és kezdettől fogva társadalmi jellegű. Ezért a kétnyelvűség tanulmányozása nem teljes és részletes, ha a kutató nem fordít figyelmet „a kétnyelvűség keletkezésének és létrehozásának társadalmi feltételeire az adott közösségben”.⁴⁹

Permanens külső kapcsolatnál — az intenzívebb jellegű nyelvi kapcsolatok esetében — jelentősen megnő a különböző nyelvi közösségek kölcsönös

⁴⁵ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Теория волн И. Шмидта и явления языковой аттракции, «Вопросы языкознания», 1957, № 4.

⁴⁶ Г. ПАУЛЬ, Принципы истории языка. Перевод с немецкого, Москва, 1960, 460.

⁴⁷ U. WEINREICH, Languages in Contact . . . , 1.

⁴⁸ В. АРВИНТЕ, Один из случаев славяно-румынского двуязычия в связи с румынскими элементами в говоре липован деревни Думаски, „Revue de linguistique” t. IV, 1959, 1.

⁴⁹ В. Н. ЯРЦЕВА, Теория субстрата в истории языкознания «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», № 9, Москва, 1956, 14.

érintkezésének szükségessége, ennek folytán növekszik a kétnyelvűek száma, ezek egész csoportot alkotnak. Ez a csoportos kétnyelvűség nagy jelentőségre tesz szert a megfelelő nyelvi közösségek életében és jelentős nyomot hagy az érintkező nyelvekben. Szövevényesebbekké válnak az érintkezés formái és a nyelvi szituációk; gyakoribbak lesznek a kommunikációnak azon aktusai, amelyek az individuális kétnyelvűségre voltak jellemzőek, és megjelenik egy új alfajuk: a kétnyelvűek érintkezése.

Permanens belső kapcsolat esetén feltételek alakulnak ki a tömeges kétnyelvűségre. Egész nyelvi közösség vagy annak jelentős része kénytelen megtanulni és az anyanyelve mellett állandóan használni egy másik nyelvet. A tömeges kétnyelvűség megjelenése még jobban megszilárdítja a kapcsolatokat az érintkező nyelvek között, elősegíti kölcsönhatásuk folyamatainak elmélyülését, és jelentős befolyással van a nyelvi fejlődésre. Megjelennek az érintkezés új formái:

- a) a kétnyelvű személy és a kétnyelvűek csoportja között;
- b) különböző kétnyelvű csoportok között;
- c) a kétnyelvűekből és egynyelvűekből álló vegyes csoportok között.

Tehát a csoportos és tömeges kétnyelvűség viszonyai között a kétnyelvűség társadalmi jellege és jelentősége még jobban megnövekszik, és már az egész kétnyelvű csoport a kapcsolat létrejöttének helyévé válik.

A nyelvi közösséget az fogja egybe, hogy minden tagjának azonos az anyanyelve. Belső nyelvi kapcsolat esetén a társadalom, természetesen, néhány nyelvi közösségből és csoportból áll. Emiatt a kétnyelvű csoport összetétele is egyenetlen lehet. Beletartozhatnak:

- a) egy nyelvi közösség képviselői, akik megtanultak egy másik nyelvet;
- b) két érintkező közösség képviselői, akik megtanulták egymás nyelvét;
- c) közbeeső (természetesen, kis számú) sora azoknak a személyeknek, akik gyermekkorukban egyidejűleg tanulták meg mindkét nyelvet, és ezért mintha egyszerre mindkét érintkező nyelvi közösséghez tartoznának.

A gyakorlatban viszont gyakrabban előfordul, hogy a kétnyelvű csoport főleg egy nyelvi közösség képviselőiből áll. Természetesen, kétnyelvűek a nemzetiségi kisebbségek képviselői, míg az ország alapvető nyelvi közösségének képviselői ritkán vállalják a kisebb csoport nyelvének megtanulásával járó nehézségeket. Például az USA-ban és Kanadában egyes bevándorló csoportok, mondjuk a magyarok, az ukránok, az olaszok stb. kétnyelvűek, viszont az ország angol anyanyelvű lakossága csak a saját nyelvét beszéli.⁵⁰

A kétnyelvűség meghatározásánál semmit sem mondanak arról, mikortól kell az egyént kétnyelvűnek tekinteni, vagyis a másik nyelv ismeretének milyen fokát kell elérni valakinek ahhoz, hogy kétnyelvűnek tarthassuk. U. WEINREICH nyitva hagyja ezt a kérdést. Más tudósok hangsúlyozzák, hogy a másik nyelv jobb-rosszabb ismeretének nagy jelentősége van mind a gyakorlati kétnyelvűség, mind pedig a nyelvek kölcsönhatása szempontjából. Így V. M. ZSIRMUNSZKIJ azt állítja, hogy csak olyan állapotot lehet kétnyelvűségnek tekinteni, amikor az egyén egyformán jól beszéli mindkét nyelvet.⁵¹ Ez a véle-

⁵⁰ Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти, Київ, 1966, 24.

⁵¹ В. М. ЖИРМУНСКИЙ, Выступление на дискуссии о субстрате, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», Москва, 1956, № 9, 94.

ménye V. A. AVRORINNAK is. L. BLOOMFIELD szerint a kétnyelvűség „az a képesség, amikor úgy beszéljük a két nyelvet, mint az anyanyelvünket”.⁵² Az a vélemény, amely szerint a kétnyelvűség két egyenlő státussal rendelkező nyelv ismeretét jelenti, annyira elterjedt és meggyökeresedett, hogy a nyelvtudósok egy része más kifejezéseket kezdett használni két nyelv nem egyforma ismeretének meghatározására. Például azt az esetet, amikor egy kétnyelvű személy az egyik nyelvet megszokottabban és gyakrabban beszéli, a másikat pedig csak mint hivatalos, csiszoltabb és keresettebb nyelvet használja, az utóbbi időben a „diglosszia” kifejezéssel jelölik.⁵³

Mindamelletts sok szerző hajlamos kétnyelvűségnek tekinteni azt az állapotot is, amikor a másik nyelv ismerete nem eléggé tökéletes. Például B. V. GORNUNG azt ajánlja, hogy különböztessük meg a „teljes” kétnyelvűséget (a kétnyelvűek teljesen elsajátították a másik nyelv rendszerét) és a „nem teljes” kétnyelvűséget (a másik nyelv tudása jelentősen elmaradt az anyanyelv tudásától).⁵⁴ R. S. GRAHAM szintén azt érti a kétnyelvűségben, hogy „ki tudjuk magunkat fejezni két nyelven, nem okvetlenül mindkettő azonos fokú ismerete mellett”.⁵⁵ A. WEISS ezzel a kifejezéssel jelöli „két nyelv közvetlen, vagyis nem fordításos aktív és passzív használatát”. Véleménye szerint „a kétnyelvűségtől meg kell különböztetni azt, ha valaki akármilyen ismereteket szerzett az iskolában, de még nem éri el a használat fentebb meghatározott fokát”.⁵⁶ E. HAUGEN azt állítja, hogy a kétnyelvűségnek több stádiuma lehet, de kezdete az a momentum, amikor a beszélő más nyelv eszközei segítségével kerek, értelmes kijelentéseket fogalmaz. Azt javasolja, hogy ezt a momentumot nevezzük kétnyelvűség előtti stádiumnak. „Ettől kezdődően meglehetősen az összes lehetséges fokozatai egészen olyan tökéletesség eléréséig a másik nyelvben, amelynek alapján úgy tekinthető, hogy ez az egyén több mint egy nyelvi közösség tagja”.⁵⁷ E. HAUGEN későbbi munkájában lehetségesnek tartja a „passzív” kétnyelvűség létezését is, amikor az ember érti a másik nyelvet, de még nem beszéli.⁵⁸ A nyelvi kapcsolatok problémájának kiváló ismerője, A. MARTINET, a „nyelvi kapcsolatok” kifejezés szerzője szintén hangsúlyozza: „A tökéletesség kritériumának ebben a tekintetben nincs alapja: akármilyen nyelvi közösségben akadnak csak egy nyelvet beszélők, akik olyan formákat használnak, amelyeket helyteleneknek tartanak. Az az ember — írja tovább —, aki csak egy nyelvet beszél, nem tökéletesen sajátítja azt el, hanem csak olyan mértékben, amely elegendő ahhoz, hogy kielégítően érintkezzen a környezetében élő és bizonyos szociális csoportba tartozó emberekkel. Azokban az esetekben viszont, amikor egy személy több nyelvet használ, az említett kritérium egyáltalán nem felel meg: bizonyos idő szükséges, hogy ez a személy szervesen beleolvadjon egyik vagy másik szociális csoportba”.⁵⁹ Ezen az alapon A. MAR-

⁵² Л. БЛУМФИЛД, Язык. Перевод с англ., Москва, 1968, 70.

⁵³ Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти . . . , 47.

⁵⁴ Б. В. ГОРНУНГ, idézett műve 57. old.

⁵⁵ R. S. GRAHAM, Widespread Bilingualism and the Creative Writer. Word, vol. XII. 1956, № 369.

⁵⁶ A. WEISS, Zweisprachigkeit und Sprachbegabung, „Orbis”, t. V., 1956. 1. old.

⁵⁷ E. HAUGEN, The Norwegian Language in America, vol. 1—2. Philadelphia, 1953, 6.

⁵⁸ E. HAUGEN, Bilingualism in the Americas, New York, 1956—9.

⁵⁹ А. МАРТИНЕ, Основы общей лингвистики, «Новое в лингвистике» вып. 3, Москва, 1963, 523.

TINET arra a következtetésre jut, hogy a tökéletesség foka, amellyel a kétnyelvűek egyik vagy másik nyelvet beszélnek, eltérő lehet. A kétnyelvűség fogalma kiterjed minden fokozatra, a két (vagy több) nyelv teljes elsajátításától csupán gyenge ismeretűig annak a nyelvnek, amely nem a saját, első anyanyelve.

A szovjet és a magyar nyelvészek, továbbá pszichológusok többségének szintén a véleménye, hogy a kétnyelvűség olyan állapot, amelyben a másik nyelv ismerete különböző fokú lehet. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a kétnyelvű csoportba különböző kétnyelvű személyek tartoznak.

A kétnyelvű szituációk túlnyomó többségében mindkét nyelv egyenlőtlen helyzetben van. A WEISS azt ajánlja, hogy a kétnyelvűknél különböztessék meg alapnyelvüket, amely mindennapi érintkezésünk fő eszközéül szolgál, és második vagy pótnyelvüket, amelyet korlátozottabb mértékben, szakosítottan, csak az érintkezés bizonyos területein használnak. Sok esetben a kétnyelvűek alapnyelve egyúttal anyanyelvük is. Ez az a nyelv, amelynek segítségével az ember gyermekkorában megismerte a világot, megismerkedett a világ jelenségeivel, folyamataival és viszonyaival, megtanulta kifejezni az érzelmeit, tanulmányozta a társadalom más tagjaival való érintkezés formáit stb. Ezért az a nyelv rendkívül szoros kapcsolatban áll mindennel, ami az embert körülveszi, az egész társadalommal, az előző élettapasztalattal. Éppen ezzel magyarázható az anyanyelv pozíciójának rendkívüli szilárdsága a kétnyelvű ember és a két nyelvű csoport általános kommunikatív rendszerében. Huzamos idejű kétnyelvűség esetén mindkét nyelv helyzete természetesen megváltozik, de olyan állapot, hogy mindkettő teljesen egyforma helyet foglaljon el az ember nyelvi tevékenységében, igen ritkán figyelhető meg és nem sokáig tart.

A nyelvi kontaktusok egyik vitás problémája az a kérdés: vajon a kétnyelvű ember mindkét nyelve továbbra is önálló rendszerként áll-e fenn, vagy egy rendszerbe olvad össze. U. WEINREICHnek az a véleménye, hogy mindkét nyelv párhuzamosan áll fenn, mint különálló rendszer. Egyes tudósok, olyan orvosok megfigyeléseire hivatkozva, akik a kétnyelvűek beszédképességének elvesztésével kapcsolatos jelenségeket (afáziát) vizsgálták, arra a következtetésre jutnak, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv ismerete különböző helyeken lokalizálódik az agykéregben, tehát a nyelvi magatartás két különböző rendszerként nyilvánul meg. Más nyelvészek rámutatnak arra, hogy a kétnyelvű ember legtöbbször nem teljesen sajátítja el a másik nyelvet, ezért ilyen kétnyelvűeknél nem beszélhetünk két nyelvi rendszer fennállásáról. „Kétségbe vonható — írja E. HAUGEN —, hogy minden kétnyelvű embernek két egymás mellett létező rendszere van. Sőt az interferencia megjelenése feltehetőleg teszi, hogy valamivel kevesebb mint két, bár egynél több rendszere van”.⁶⁰

E. HAUGEN általános törvénynek tekinti, hogy „az egyén tapasztalatai az egyik nyelvben okvetlenül elmaradnak a másik nyelvben szerzett tapasztalataitól”.⁶¹ Még azok a személyek is, akik mindkét nyelvet gyermekkoruktól kezdődően egyidejűleg tanulták, megszokják, hogy mindegyiket más-más téren használják.

Az a körülmény, hogy a kétnyelvű egyén gyengébben ismeri a második

⁶⁰ E. HAUGEN, *Language Contact* . . . , 772.

⁶¹ E. HAUGEN, *The Norwegian Language in America*. . . . , 10.

vagy pótnyelvét, mindenek előtt azzal magyarázható, hogy nagyon nehéz elérni e nyelv „teljes” elsajátítását. Bármilyen nyelv ismerete összefügg az emberi tevékenység teljes diapozonjával. A magatartás nyelvi rendszerét az ember a külső világ tanulmányozásával és a szellemi élet folyamatainak tudatosításával egyidejűleg sajátítja el. Hogy ugyanekkora tökéletességre tegyen szert egy más nyelvben, ahhoz újra meg kell tennie ezt az egész utat.

A nyelvek egyenlőtlen helyzete a kétnyelvű egyénnél több más okkal is magyarázható. E nyelvek egyike nagyon gyakran fejlettebb kultúrát képvisel. A tőkés társadalomban bizonyos nyelv ismerete valamilyen mértékben megkönnyítheti a kedvezőbb társadalmi vagy gazdasági helyzet elérését. Az uralkodó nyelv alapos elsajátítása esetén elérhető bizonyos kiváltságok igen ösztönöznek ennek a nyelvnek a megtanulására, és jelentősen megszilárdítják helyzetét az anyanyelv helyzetével szemben.

Ami az érintkező nyelvek belső tulajdonságait illeti, mindkét rendszer teljesen biztosítja az érintkezés szükségleteit, a nyelv szerkezete nem szabja meg a kölcsönhatás következményeit. A nyelvi kapcsolatokat leíró művekben gyakran a következő kifejezésekkel jelölik az érintkező nyelveket: „magasabb” és „alacsonyabb” nyelv (L. BLOOMFIELD), „ellenálló” és „nem ellenálló” vagy „ellenállóbb” és „kevésbé ellenálló” nyelv (J. D. DESERLJEV) stb. A szerzők legtöbbször nem veszik figyelembe azt, hogy ha kikötések nélkül használnak ilyen kifejezéseket, akkor kisebb-nagyobb mértékben megsérthetik bizonyos közösségek képviselőinek érzéseit, akiknek nyelve az érintkezés folyamán kedvezőtlenebb helyzetbe került. Ezért hangsúlyozni kell, hogy az ilyen meghatározások egyáltalán nem jellemzik a nyelveket belső tulajdonságaik szempontjából, hanem csupán funkcionális helyzetükre vonatkoznak, amelyet rendszerint a társadalmi életviszonyok határoznak meg. Ugyanaz a nyelv, az érintkezés különböző helyzeteibe kerülve, nem azonos állapotba jut; például a román nyelv, ha Románián belül kerül kapcsolatba a magyarral, kétségkívül uralkodó helyzetet foglal el mint az államszervező nemzet nyelve; viszont Magyarország területén ugyanaz a román nyelv a helyi magyar nyelv erős befolyásának van kitéve, és „alacsonyabbnak”, „nem ellenállónak” bizonyulhat.

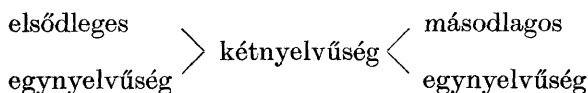
Permanens belső kapcsolat esetén az érintkező nyelvekben a következő változások állnak be:

1. Eleinte a kétnyelvűek fő érintkezési eszköze továbbra is az anyanyelv marad; a megtanult másik nyelvnek szűkebb, szakosított funkciói vannak.

2. Terjed a másik nyelv használata, ez a nyelv mind nagyobb szerepet játszik a kétnyelvűek érintkezésében, anyanyelvük használati területe pedig fokozatosan szűkül.

3. Az anyanyelv használatának szférája annyira leszűkül, hogy alapnyelvből pótnyelvvé válik, míg a tanult nyelv a kétnyelvűek alapnyelvévé lesz.

Sok eset ismeretes, amikor a kétnyelvűség ezen a szakaszon hosszú időre megakad. Például a magyar–ukrán és ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát-tónál, már több mint 800 éve fennáll. Mindemellett megfigyelhető, hogy a kétnyelvűség legfeljebb két–három nemzedéken át tart, miután a megtanult idegen nyelv az érintkezés egyetlen eszközévé, anyanyelvvé válik, és a kétnyelvűségből új egynyelvűség lesz. A kétnyelvű közösség egyik nyelve kimegy a használatból, bekövetkezik a nyelvek helyváltoztatása. Ennek alapján egyes tudósok azt a következtetést vonják le, hogy az

sorrend a nyelvi kapcsolat fejlődésének elkerülhetetlen szakasza vagy legalábbis „klasszikus formája”.⁶² „Olykor — írja V. A. AVRONYIN — például a tadzsikoknál és üzbégeknel a kétnyelvűség nagyon sokáig, néhány évszázadig fennállhat, de előbb vagy utóbb mégis helyet ad az egyszerű új egynyelvűségnek”.⁶³

Bármilyen nyelvi kapcsolat fejlődéséről vallott ilyen fatalista nézetnek, véleményünk szerint, nincs kellő alapja. Valójában a nyelvek kölcsönhatása egyáltalán nem olyan egyenesvonalú, és a nyelvi kapcsolatoknak igen eltérő következményei vannak (vegyük összehasonlításul például V. A. ZVEGINCEV osztályozását tanulmányunk 56-7 oldalán).

A nyelvek változásának a történelemben bizonyított eseteit a nyelvtudományi művekben nem mindig magyarázzák helyesen. Annak idején A. SCHLEICHER, gépiesen kiterjesztve a nyelvre a darwinizmus elméletét, azt tartotta, hogy a nyelvek között, csakúgy mint a természetben mindenütt, harc folyik a létért, amelyből azok a nyelvek kerülnek ki győztesen, amelyek életképesebbek. WILHELM VON HUMBOLDT szintén azzal magyarázta az indoeurópai nyelvek elterjedését a világ jelentős részében és győzelmüket sok más nyelv fölött, hogy az indoeurópai nyelvek állítólag tökéletesebbek és életképesebbek. Ezek a nézetek bizonyos változatokban mindmáig elterjedtek egyes nyelvtudósok műveiben. A nyelvekre valójában nem jellemző semmilyen természetes harc, közöttük, mint immanens jelenségek között, nem folyhat semmilyen „harc a létért”. A nyelvi befolyás és kölcsönhatás jelenségeit mindig külső, nem nyelvészeti tényezők váltják ki. „A nyelvek teljes változását természetesen politikai okok idézik elő”⁶⁴ — állapítja meg V. N. JARCEVA. A politikai helyzetekre viszont, mint ismeretes, egyáltalán nem jellemző az állandóság. Például 1944-ig Kárpátontúlon egyesek teljesen reménytelennek látták az ukrán nyelv helyzetét, amikor azonban ez a vidék újraegyesült a Szovjet-Ukrajnával, a nyelvi helyzet gyökeresen megváltozott, és az ukrán nyelv helyzete jelentősen megszilárdult. A történelem ismer olyan eseteket, amikor egy vidék egész lakossága többé-kevésbé huzamosabb idejű kétnyelvűség után megváltoztatta nyelvét (például a bolgár-törökök elsajátították a szláv népnyelvet és elfelejtették anyanyelvüket), és viszont: amikor egy ország lakossága tartós kétnyelvűség után visszatért az elsődleges egynyelvűséghez (például az angolok visszatértek saját angol egynyelvűségükhöz, miután Angliában néhány évszázadon át az angol-francia kétnyelvűség uralkodott, mialatt a normann-francia nyelv nyilvánvalóan dominált az angol fölött). „A szubsztrátum nyelvek sorsa különböző lehet — írja B. A. SZEREBRENJNIKOV. — Előfordul, hogy a szubsztrátum nyelv teljesen eltűnik és úgyszólván lehetetlen felújítani ezekben az esetekben. De nem ritkák az olyan esetek sem, amikor csak részlegesen tűnik

⁶² Ю. Д. ДЕШЕРИЕВ, Выступление на дискуссии о субстрате, Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, № 9, Москва, 104. 1956.

⁶³ В. А. АВРОНИН, Ленинская национальная политика и развитие литературных языков народов СССР, «Вопросы языкознания», 1960, № 4.

⁶⁴ В. Н. ЯРЦЕВА, Теория субстрата в истории языкознания. . . , 13.

el. Egy része valamilyen formában fennmarad. Ezt a jelenséget a szubsztrátum nyelv szegmentális eltűnésének nevezzük”.⁶⁵

Úgyszólván lehetetlen pontosan megállapítani, hogy mikor változik át egy nyelv másik nyelvvé. Még azután is, hogy az embernek lemondani látszanak egykori anyanyelvük használatáról, ez utóbbi még sokáig megmarad tudatuk mélyén, érzelmi kitörések idején törve a felszínre. Hirtelen erős felindultság állapotában, amelyet öröm, csodálkozás, harag, félelem, fájdalom stb. vált ki, előfordulhat, hogy az egyén meglepetésszerűen anyanyelvének szavait használja. Ilyen esetekben leggyakoribbak az anyanyelvi felkiáltások, az átkozódások és más „erős” kifejezések.

Mint már említettük, a kétnyelvű személyek rendszerint közvetítői teendőket végeznek, az összekötő láncszem szerepét játsszák két egynyelvű közösség között. Tí hátfeltételhez fűző, hogy a kétnyelvűség csak addig állhat fenn, amíg megőrzi közvetítői jelentőségét. Így például E. HAUGEN azt állítja: „... Ahhoz, hogy ilyen csoport bármennyire is számottevő ideig kétnyelvű maradjon, nyilvánvalóan jelentős szociális nyomás szükséges. Amíg ez a csoport valóban összekötő láncszem az anyanyelvűk között, van ilyen nyomás. De ha az egynyelvűk az egyik oldalon eltűnnek, kétnyelvűekké válva vagy teljesen áttérve a másik nyelvre, a kétnyelvűség okai megszűnnek és a kétnyelvűség funkcionális jelentősége csökken”.⁶⁶ A Kárpátontúl kétnyelvű jelenségeknek, a többi között a viski (huszti kerület) magyar-ukrán és ukrán-magyar bilingvizmus, a szolotvinói (técsői kerület) magyar-román-ukrán multilingvizmus, a Nove Szlo-i (mukacsevói kerület) német-magyar bilingvizmus jelenségeinek megfigyelése azonban azt mutatja, hogy ez nem így van. A kétnyelvűség azután is fennáll, hogy az egész közösség már nem egynyelvű. Noha a belső érintkezési szükségleteit a csoportban ebben az esetben már két nyelv segítségével elégítik ki, az anyanyelv még sokáig megőrzi fölényét ezen a területen az elsajátított idegen nyelvvél szemben. Ezenkívül sok esetben a kétnyelvű közösség tagjai szükségét érzik az anyanyelv megőrzésének ahhoz, hogy legyen egy olyan érintkezési eszközük, amelyet nem értenek más közösségek tagjai és amelyet úgy használnak, mint bizonyítékot arra, hogy saját csoportjukhoz tartoznak (a nyelv úgynevezett ezoterikus funkciója).

Eléggé elterjedt az a vélemény, hogy a kétnyelvűség minden egyes esetben ideiglenes, múló jelenség, és csak az az állapot „természetes”, amikor minden ember és minden nép csupán egy nyelvet használ. Ennek ellentmond mind a nyelvi gyakorlat, mind pedig a szocialista országok nyelvi politikája. Ezekben az országokban ugyanis minden feltételt megteremtettek a nyelvek egymás mellett létezéséhez és kölcsönös gazdagodásához, továbbá a tartós kétnyelvűséghez. A Szovjetunió sok nemzetiségének fő érintkezési eszköze továbbra is az anyanyelv, ugyanakkor azonban a nemzetközi érintkezési céljaira, s más népek kulturális és tudományos vívmányainak elsajátítására mind elterjedtebben használják az orosz nyelvet. Az SZSZKSZ alkotmánya megköveteli, hogy ezenkívül is biztosítsák a szovjet népek nyelvének szabad fejlődését, a Szovjetunió minden állampolgárának teljes szabadságát arra, hogy bármilyen nyelven beszélhessenek, neveljék és oktassák gyermekeiket, nem tűrve meg semmiféle kiváltságot, korlátozást vagy kényszert egyik vagy másik nyelv használatában. A népek testvéri barátságának és kölcsönös bizalmának viszo-

⁶⁵ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, Взаимодействие языков . . . , 14.

⁶⁶ E. HAUGEN, The Norwegian Language in America, . . . , 7.

nyai között a nemzeti nyelvek az egyenjogúság és a kölcsönös gazdagodás alapján fejlődnek. A kétnyelvűség jelentősége korunkban nem hogy csökkenne, hanem, ellenkezőleg, növekszik. „A mi időnkben — állapítja meg B. A. LARIN — az egy nyelvűség nagy területen átengedi helyét a kétnyelvűségnek és többnyelvűségnek. A legszélesebbkörű nemzetközi kultúrcsere, a változatos és szilárduló kapcsolatok a kétnyelvűség mind nagyobb elterjedéséhez vezetnek”.⁶⁷

A Kárpátontúlon élő 18 nemzetiség kétnyelvűségével és többnyelvűségével kapcsolatos jelenségek megfigyelésénél megállapítottuk, hogy alapvetően egyes nyelvtudósoknak azon kijelentései, amelyek szerint előfordulhatnak a huzamos idejű, tartós kétnyelvűség esetei, amikor egész csoportok használhatják mindkét nyelvet szembetűnő torzítások nélkül. A természetes kapcsolatok viszonyai között — V. J. ROSENSTVEJG szavai szerint — a „keve-retlen” kétnyelvűség igen ritka jelenség.⁶⁸

A kétnyelvűség jellege jelentős mértékben még attól is függ, milyen módszerrel — természetes vagy mesterséges módszerrel — tanulták a másik nyelvet, más szóval, vajon a másik nyelvet beszélgetéssel, imitatíván, idegen nyelvű személyekkel folytatott közvetlen gyakorlati érintkezéssel sajátították-e el, avagy pedagógus vezetésével tanulták valamilyen tanintézetben. Az első esetben a nyelvek kölcsönhatásának intenzitása jóval nagyobb. Ugyancsak ismeretes, hogy a másik nyelv ismeretének foka sok tekintetben attól függ, hogy az illető személynek milyen korában jött létre a kétnyelvűség: a gyerekek és a felnőttek kétnyelvűsége között eléggé jelentős az eltérés. A felnőttek akkor sajátítják el a másik nyelvet, amikor anyanyelvi jártasságuk már szilárd automatizált rendszerre alakult ki, amely igen nagy hatással van a másik nyelvben való, még csak kialakulóban levő jártasságra. A nyelv imitatív tanulásának viszonyai között a felnőttek azért követnek el sok hibát, mert önkéntelenül is anyanyelvi megszokásaik szerint igyekeznek elemezni az idegen nyelvet. Ezenkívül a felnőtteknél az anyanyelv különösen szorosan összefügg különféle külső körülményekkel, az anyanyelvnek érzelmi nimbusza van, homályos visszaemlékezések és előítéletek fűződnek hozzá. Ezért a felnőttek rendszerint csak nagy nehézségekkel tudják megváltoztatni nyelvüket. Az amerikai magyarok körében például sokan vannak olyanok, akik több évtizedet éltek le Kanadában vagy az Egyesült Államokban, és mégis megőrizték nyelvüket. Ha viszont a kétnyelvűség gyermekkorban alakult ki, amikor a nyelvi magatartás programja az anyanyelven még csak kialakulóban van, akkor sokkal könnyebben és gyorsabban lehet jártasságot szerezni más nyelvben. A gyerekek sikeresen küzdik le az anyanyelv befolyását, és a másik nyelvet, természetesen, helyesebben beszélnek, mint a felnőttek. Emiatt sok pedagógusnak az a véleménye, hogy az iskolában minél előbb meg kell kezdeni az idegen nyelv tanítását.

Egyes nyugati tudományos körökben igen elterjedt volt az az elmélet, hogy a kétnyelvűség árt az ember szellemi fejlődésének. I. EPSTEIN, E. LUDOVICY és mások „asszociációs pszichológiájának” hívei szerint a gondolkodás az eszmék és a szavak asszociációja, tehát bizonyos eszme és idegen nyelvű szó között közvetlen kapcsolat jöhet létre.⁶⁸ Viszont egy nyelv ismerete okvet-

⁶⁷ B. A. ЛАРИН, У филологии близкого будущего. Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1963 1/21, 192.

⁶⁸ Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти . . . 34—35 lapok alapján.

⁶⁹ Ld. erről részletesen — Ю. О. ЖЛУКТЕНКО, Мовні контакти, . . ., 36—38.

lenül beleavatkozik a később tanult más nyelvek ismeretébe. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a kétnyelvűség nehézséget okoz gondolkodás közben, és ezek a nehézségek kiváltképp akkor érezhetőek, ha a nyelvet szokatlan területen vagy olyan emberekkel való érintkezés közben használják, akikkel addig más nyelven beszélgettek.

Ezek az elméletek sok pszichológus és nyelvész ellenvetéseit váltották ki. U. STERN azt bizonygatta, hogy „a nyelvek különbözősége nem váltja ki az interferencia jelenségeit, sőt hatalmas ösztönzést ad a gondolkodás egyes mozzanataihoz, az összehasonlításokhoz és a differenciációkhoz, a fogalmak kiterjedésének és határainak tudatosításhoz, a finom jelentésárnyalatok megértéséhez”.⁷⁰

A haladó tudomány nem tartja ártalmasnak a kétnyelvűséget, sőt ellenkezőleg az ember fejlődésének fontos pozitív tényezőjét látja benne. A Szovjetunió iskoláiban és főiskoláin kötelező az idegen nyelv tanulása, és sok iskolában már az első osztályban elkezdődik. Még egyes óvodákban is tanulnak idegen nyelvet. A nemzeti köztársaságok iskoláiban jelentős helyet biztosítanak az orosz nyelv tanulásának, mert ez a nemzetközi érintkezés eszköze. Viszont nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy, noha a kétnyelvűség a szovjet iskola sajátos vonása, a neveléstudomány és a pszichológia tudós művelői még mindig nem fordítanak elegendő figyelmet a gyerekek kétnyelvűségének problémáira.

A kétnyelvűségnél valamivel kisebb mértékben terjedt el a többnyelvűség vagy multilingvizmus. Többnyelvűek vagy több nyelven beszélők (néha poliglottoknak is nevezik őket) azok, akik több mint két nyelvet ismernek és használnak. A tudományos irodalomban gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, hogy a kétnyelvűség és a többnyelvűség között csak mennyiségi jellegű eltérés van. E. HAUGEN véleménye szerint a többnyelvűség nem más, mint a többszörös kétnyelvűség válfaja. Valóban sok szoros jelenség figyelhető meg a két nyelvűségben és a többnyelvűségben, mindkettőt egész sor közös törvényszerűség jellemzi, viszont megfigyeléseink szerint nagy közöttük a különbség is. A többnyelvűségnél bonyolultabbakká válik a viszony az érintkező nyelvek között, egész sor közbenső folyamat jön létre, a nyelvi hasonlóságok és azonosságok néha több fokozatú átmenet formáját öltik fel. Egyrészt a kétnyelvűség előző tapasztalata megkönnyíti minden következő nyelv elsajátítását; másrészt viszont, amikor valaki a harmadik, negyedik stb. nyelvet tanulja, akkor közben nemcsak az anyanyelv befolyását érzi hanem az idegen, korábban tanult nyelvekét is, tehát a nyelvek kölcsönhatása összetettebbé válik. Természetes nyelvi kapcsolatok viszonyai között gyakran figyelhető meg a nyelvek szubsztitúciójának jelensége: ha valakit ismeretlen nyelven megszólítanak, önkéntelenül is valamelyik ismert idegen nyelven, csak éppen nem az anyanyelvén válaszol.

Egyes nyelvek ismerete és használatának begyakorlottsága felhasználható a következő idegen nyelvek tanulásánál és megkönnyítheti elsajátításukat. A tudományos irodalom sok olyan poliglottot említ, aki csodálatos sikereket ért el a nyelvek tanulásában. Így például V. VILDOMEK közli, hogy Emil Krebs (1867—1930) német diplomata bizonyos adatok szerint 60 nyelven beszélt és olvasott, más adatok szerint viszont 59 nyelven beszélt, de több mint százat értett. Giuseppe Mezzofanti bíboros (1841—1917) állítólag 56 nyelven beszélt.

⁷⁰ U. WEINREICH, *Languages in Contact.*, 71. alapján idézem.

A cseh nemzetiségű František Vymazal (1841–1917) 29 nyelven adott ki tankönyveket. Állítólag 20–30 nyelvet ismert Mitridat és Pico de la Mirandola. R. Rask nyelvtudós (1787–1832) több mint 50 nyelven tudott olvasni. A Krimszkij (1871–1942), az Ukrán SZSZK akadémikusa több mint 40 nyelvet beszélt, A. A. Zaliznyak professzor (Moszkva) pedig több mint 20 nyelvet sajátított el.

A kétnyelvűséget és a többnyelvűséget tanulmányozó tudósnak azt is figyelembe kell vennie, hogy az idegen nyelv tanulásával párhuzamosan az egyén bekapcsolódik egy más nép kultúrájába. Azok a személyek, akik számkra új kultúrát sajátítanak el, rendszerint úgynevezett „kultúrakcentussal” rendelkeznek. Ennek a természete hasonlít a nyelvi akcentushoz, és szintén két olyan ellentétes megszokási rendszer kölcsönhatásának eredménye, amelyik kitarthatóan interferál egymással. Mivelhogy a kultúrakcentus azt jelenti, hogy megmaradnak azzal az előző környezettel fennállott szoros kapcsolatok, amelyből az egyén kikerült, ez az akcentus egyidejűleg arról is tanúskodik, hogy az anyanyelvnek szilárd a helyzete az új kultúra nyelvével fennálló kapcsolatában. Sok jelenség, amelyet néha nehéz megmagyarázni a két nyelvű személy nyelvi rendszereinek kölcsönös viszonya szempontjából, magyarázatra találhat a kétkultúrájúság folyamataiban.

Látjuk, milyen érdekes problémákat ölel fel a nyelvi kontaktusok és a nyelvi interferencia elmélete. Ezek segítségünkre lehetnek a magyar–keleti-szláv, valamint a finnugor–keleti szláv nyelvi kapcsolatok konkrét elemzésénél.

ALEKSZANDR M. ROT

Вопросы языковых контактов

Автор показывает, что теория языковых контактов (интерлингвистики, межъязыковых отношений, взаимодействия языков) была за последние десятилетия обогащена рядом интересных исследований. И тем не менее в лингвистической литературе, посвященной вопросам взаимодействия языков, до сих пор сосуществуют не только противоречивые, но и иногда диаметрально противоположные суждения о том, какие явления следует включить в понятие «языковые контакты», каковы типы межъязыковых отношений и какова динамика их лингвистической интерференции. Рассмотрение языковых контактов не следует сужать до анализа явлений билингвизма, их нельзя отжествлять и с представлениями о субстрате. Широкое толкование понятия «языковые контакты» лучше всего отражает многообразие межъязыковых отношений.

Результатом языковых контактов является лингвистическая интерференция. В работе показано, что для правильной оценки результатов межъязыковых отношений необходимо учитывать, в каком же статусе находились взаимодействовавшие языки и насколько соответствуют эти результаты эталону лингвистической интерференции. Это однако не значит, что мы можем подходить к многообразию межъязыковых отношений с готовыми формулами и схемами. Глубокое проникновение в сущность явлений языковых контактов, всестороннее изучение особенностей интерференции на разных лингвистических уровнях являются предпосылками успешного решения задач интерлингвистики.

Изучение многовековых финно-угорско-восточнославянских языковых контактов, помогли автору увидеть, что экстралингвистические критерии, локализуя межъязыковые отношения или устанавливая факты определенных интерлингвистических связей между территориально несмежными языками и диалектами, предопределяют деление языковых контактов на: 1. внутренние контакты; 2. внешние контакты. Внутренние контакты могут быть: а) маргинальными (пограничными); б) интрарегиональными. Внешние контакты являются только немаргинальными.

Экстралингвистические критерии помогают установить продолжительность и интенсивность межъязыковых отношений. Автор различает: а) перманентные языковые контакты; б) казуальные языковые контакты. Существенны различия между: а) естественными языковыми контактами; б) искусственными языковыми контактами. Однако экстралингвистические критерии не дают возможности заглянуть в лабораторию межъязыковых отношений и выяснить особенности процесса влияния или «механизма контактов», определить динамику лингвистической интерференции, её типы. Для этого нужны критерии интралингвистические, но, именно они, разработаны слабо. Поэтому наслучайно в лингвистической литературе так много противоречивых суждений и выводов, особенно в вопросах о динамике лингвистической интерференции и глубине проницаемости структуры различных уровней контактирующих языков. В своем большинстве эти выводы сделаны на основе незначительного, разрозненного материала лингвистической интерференции языковых контактов, в основном индоевропейских языков, без учета того, идет ли речь о межъязыковых отношениях: а) неродственных (разноструктурных) языков; б) родственных, но далеко разошедшихся по грамматическому строю и составу лексики языков; в) близкородственных языков, имеющих большое структурное сходство и большое количество общекорневых слов (Б. В. Горнунг). Однако пока нет и не может быть универсальной классификации типов языковых контактов. Нельзя с уверенностью предсказать динамику лингвистической интерференции у того или иного типа языковых контактов или на основе результатов контактов построить абсолютизированную ретроспекцию и сказать, к какому типу межъязыковых отношений восходят они. Анализ результатов межъязыкового отношения финно-угорских и восточнославянских языков показал, что слишком многообразны соотношения факторов развития языка и роли лингвистической интерференции в нем, с одной стороны, и структурные особенности контактирующих языков систем различного статуса, с другой. Но решать эти вопросы нужно. Конкретные исследования самих явлений лингвистической интерференции, основанные на «полевых изысканиях» явлений различных типов межъязыковых отношений, — путь к решению сложных задач интерлингвистики.

А. М. РОТ

Jakobson fonológiai elmélete egy magyar hangtani vizsgálat szemszögéből

1. A dolgozat létrejöttének oka, körülményei, célja

1.1. Az utóbbi időben meglehetősen sokat hangoztattuk és hangoztatjuk az általános (absztrakt) és a speciális (konkrét) nyelvészet egymásra vonatkoztatásának fontosságát; s ugyanígy azt is: milyen nagy szükség van arra, hogy a hazai kutatást a nemzetközivel szinkronban tartsuk.

Itt következő dolgozatom e két, szerintem csakis helyeselhető elv gyakorlati megvalósításának lehet egyik példája. Arról kívánok ugyanis benne számot adni: miként jutottam fokozatosan, az elmélet és a gyakorlat, az általános és a speciális, a nemzetközi és a hazai nyelvészeti kutatás kölcsönhatásának eredményeként arra az elhatározásra, hogy feltárom és megvizsgálom a mássalhangzós oppozíciók *k/g*, *p/b*, *g/gy* stb.-féle realizációit, amelyek a magyar köznyelvi és nyelvjárási szókincs elemeinek egybevetésekor létrejövő *kunyhó/gunyhó*, *csipog/cсібog*, *gerezd/gyerezd* stb. típusú szó-alakváltozatokon feltűnően nagy számban jelentkeznek.

1.2. Beszámolóm mondanivalója három nagyobb részbe kívánkozik. Az elsőben röviden ismertetem azokat a tényezőket, amelyek a szóban forgó speciális nyelvtudományi vizsgálat elvégzésére készítették. — A másodikban — mivel e konkrét kutatási feladattal több ponton és többféle vonatkozásban érintkezik — az úgynevezett bináris oppozíciók elvével, illetőleg a megkülönböztető jegyek elméletével foglalkozom. Ezt az alkalmat azonban egyúttal arra is szándékomban van felhasználni, hogy JAKOBSON nevezetes fonológiai elméletét legalább fő vonásaiban kritikailag elemezzem, némiképpen kitekintve ennek a tudományban való előzményeire, illetőleg utóéletére is. — S végül a harmadik részben vetném egybe speciális hangtani vizsgálatomat az ismertetett elmélettel, mérlegelve kölcsönhatásuk tanulságait.

2. A főt említett speciális nyelvtudományi vizsgálat problematikája

2.1. Az Új Magyar Tájszótár naponkénti szerkesztési munkája — mint erről már a debreceni kongresszuson tartott előadásomban beszéltem (Nytud-Ért. 58. 369–73) — igen hamar felhívta a figyelmemet arra, hogy a köznyelvi *kunyhó*/nyelvjárási *gunyhó*, köznyelvi *gerezd*/nyelvjárási *girizd*-féle szópárokban felismerhető *k/g*, *e/i* oppozíciók a köznyelvi és nyelvjárási szókincs viszonylatában a várhatónál lényegesen nagyobb számban, és — főként — többféle változatban találhatók meg. Mennél többet küszködtünk a szerkesztési munka során az alakváltozatoknak a megfelelő címszók alá való besorolásával, annál inkább erősödött bennem a meggyőződés, hogy e szópárokat, illetőleg a bennük

jelentkező hangbeli oppozíciókat „a szerkesztési gyakorlatban való felhasználásukon túl is érdemes szemügyre venni, mert nem lehetetlen, hogy a mai magyar hangrendszerrel kialakult képünket új vonásokkal egészíthetik ki.” (i. m. 370)

Rövid idő alatt fel kellett ismernem azt is, hogy bár vizsgálódásom anyagát a nyelvjárási szókincs szolgáltatta majd, kutatásom elsősorban mégsem dialektológiai eredményeket ígér. Munkám célját legtömörebben talán így fogalmazhatnám meg: a mai magyar hangrendszernek bizonyos, eddig még felderítetlen vagy — legalábbis — meg nem vizsgált jellemzőit szeretném feltárni egy meglehetősen nagy, mintegy 600 000 cédulát számláló nyelvjárási szókincsanyag, pontosabban: az ebből nyerhető, előreláthatólag kb. 30 000 adat felhasználásával. — Nem az olyan nyelvjárási tendenciák kutatásáról van tehát szó, mint az *i*-zés vagy az *ö*-zés; de mégcsak nem is olyan szűkebb területre és kevesebb egyedre kiterjedő, de még mindig szabályszerűnek mondható jelenségekről, mint például a palóc palatalizáció. Hanem az olyan eddig még ismeretlen, illetőleg fellépésük arányait és törvényeit, természetüket tekintve csak kevéssé ismert oppozíciók számbavételéről, amilyen például a *o/h* (*áfonya/háfina*) és a *h/ø* (*hecsepecse/ecsepecse*), a *g/gy* (*gerezd/gyerezd*), *sz/c* (*bajusz/bajuc*) stb., amelyeknek (vagy legalábbis: amelyek közül egyeseknek) a nyelvjárási szókincs határain túl, a magyar hangrendszer egésze szempontjából is lehet jelentősége.

2.2. A problematika felbukkanásával párhuzamosan azonban — természetesen — bizonyos nehézségek is jelentkeztek. Az anyag heterogén és néhány szempontból kevéssé megbízható volta, a vizsgálandó és kirekesztendő jelenségek elhatárolásának buktatói és más hasonló problémák arra késztettek, hogy még az anyaggyűjtés elveinek végleges kialakítása előtt módszertani kísérletet végezzek. Ennek eredményéről máshol (NytudÉrt. 67: 117–133) részletesen beszámoltam, úgyhogy itt csupán a továbbiak megértéséhez szükséges tudnivalókat foglalom röviden össze.

Kísérleti vizsgálatom alapjául az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagának a mintegy 30 000 cédulát tartalmazó, *c* és *cs* betűvel kezdődő részét választottam, s ebből valamennyi említett jellegű (tehát nem tendenciaszerű) magán- és mássalhangzós oppozíciót kicéduláztam. Az így nyert kb. 1700 adat elemzéséből az derült ki, hogy a ké-szülő tájszótár anyaga a magánhangzós szembenállások vizsgálatára különféle, idézett munkámban részletesen ismertetett okokból nem alkalmas; a mássalhangzós oppozíciók kutatására viszont jól megfelel. Úgy döntöttem tehát, hogy a további munkában kizárólag ez utóbbiak felderítésére és elemzésére szorítkozom; e tekintetben viszont minél nagyobb teljességre törekszem, s például azokat a szembeállásokat is számba veszem, amelyek nyilvánvalóan csupán valamelyik nyelvjárásra jellemzőek, de nem tendenciaszerűen (mint pl. a *d/gy*, *t/ty* oppozíciók a köznyelvi szóalak és a palóc területekről, vagy a *j/gy* és *j/ty*-félék a köznyelvi szóalak és a Dunántúl bizonyos részeiről való adatok viszonylatában).

A módszertani kísérlet másik fontos eredménye az volt, hogy e viszonylag kis mennyiségű adatból is kiderült: a szópárok különbségét nem mindig csupán egyetlen hangban való eltérés hordozza, hanem a *k/g*, *sz/c*-féle alaptípusok mellett vannak a szótest több tagjára kiterjedő szembenállások is, mégpedig szintén nagy számban és sokféle változatban. A párosan fellépő *l-l/r-r* (*celecula/cecura*), *cs-cs/c-c* (*csecsés/cecés*)-féle oppozíciókon kívül szép számmal

akadnak a nyúlást és rövidülést (p/pp : *cipő/cüppő* és l/l : *cella/cela*), a hangátvetést ($l-m/m-l$: *csalamádé/csamaládé*), a mássalhangzótörlődést, illetőleg ennek feloldását (d/rd : *család/csalárd*, illetőleg mb/m : *combos/comos*), a hasonulást (pf/pp : *copf/copp*) stb. illusztráló oppozíciók, ami arra a reményre jogosít, hogy az idetartozó szembenállástípusok vizsgálata esetleg az ilyenféle jelenségek természetének, törvényeinek jobb megismeréséhez is hozzásegít bennünket.

S végül a kísérlet lényeges tanulsága volt az is, hogy a mássalhangzó-oppozíciók vizsgálata közben a szomszédos magánhangzóra, illetőleg magánhangzókra, igazában tehát a morfémák egészére is figyelni kell. Bizonyos szabályokra ugyanis — úgy látszik — ebben a vonatkozásban is lehet számítani.

Módszertani kísérletemet tehát azzal a gondolattal zártam, hogy a mássalhangzó-rendszer oppozícióinak vizsgálatát érdemes elvégezni. Összegeztem a *c* és *cs* betűvel kezdődő szóanyag elemzéséből adódott tanulságokat, s szempontjaimat ennek megfelelően kialakítva megkezdtem a rendszeres anyaggyűjtést.

3. A Jakobson-féle binarizmus mint elmélet

3.1. Az itt vázolt problematika hamarosan ráirányította a figyelmemet a *bináris oppozíciók* [kétértékű szembenállások] *elvére*. Ennek alaposabb tanulmányozása pedig csak még inkább meggyőzött arról, hogy valamely hangrendszert (jelen esetben a magyart) a benne meglévő és reá jellemző hangalaki szembenállásokból, oppozíciókból kiindulva is érdemes, sőt szükséges vizsgálni. Ezek után természetes, hogy a hasonló megfontolásokon alapuló vizsgálatokkal, azok eredményeivel, de legfőképpen a mögöttük álló elmélettel minél alaposabban kívántam megismerkedni. Így jutottam el — mint a bináris oppozíciók elvének legújabb és legpregnansabb megfogalmazásához — a JAKOBSON-féle *binarizmus*hoz, s ezzel egyúttal a modern nyelvtudomány egyik igen előremutató és izgalmas elméletéhez.

3.2. ROMAN JAKOBSON binarizmusa nem áll előzmény nélkül a nyelvtudományban, s ez nem meglepő. A szellemi tevékenység különféle területein igen sokszor lehetünk tanúi annak, hogy korábban már megvolt elemek egy újabb korszakban gazdagabban, szélesebb körben bontakoznak ki. A nyelvtudományi irányzatok, a szóban forgó binarizmus esetében sincs ez másképp.

3.2.1. Ennek — mint fonológiai indítású elméletnek — a gyökerei a múlt század utolsó harmadába nyúlnak vissza, amikor időben nagyjából egyszerre, egymástól függetlenül több tudós is fölismerte, hogy a hangok nem csupán fizikai—fiziológiai produktumok, hanem az emberi beszédtevékenység olyan legkisebb elemei, amelyeknek sajátos, a jelentés vonatkozásában döntő fontosságú szerepük van.¹ WINTELER svájci dialektológus például egy konkrét nyelvi vizsgálat során azt állapította meg, hogy bizonyos hangalaki szembenállások jelentésbeli vagy nyelvtani különbségek kifejezésére szolgálnak, mások

¹ Az itt következő tudománytörténeti összefoglalás forrásául a cikkem végén levő szakirodalmi listában szereplő művek, de főként APRESZJAN, FODOR ISTVÁN, MILKA IVIĆ, KELEMEN JÁNOS, LAZICZIUS GYULA munkája és a TELEGGDI ZSIGMOND szerkesztette Szöveggyűjtemény megfelelő fejezetei együttesen szolgáltak; minthogy tehát az ezekre egyenként és lapszám szerint való utalás igen nehézkes és zavaró lenne, ettől eltekintek.

viszont nem töltenek be ilyen funkciót. A kazányi iskola két vezéralakja, BAUDOIN DE COURTENAY és KRUSZEWSKI viszont elméleti síkon jutott el — mai terminusokkal élve — a fonetikai értelemben vett hang és a fonológiai értelemben vett fonéma megkülönböztetéséhez. BAUDOIN DE COURTENAY azt állította, hogy a hangok különféle sajátságai, amelyek közül a leglényegesebbek változatlanok, invariánsak, jelentésmegkülönböztetésre valók. Ebből módszertani következtetést is vont le; két tudományágat követelt, amelyek közül az egyik a hang fizikai — fiziológiai adottságait, a másik beszédbeli funkcióját vizsgálná. KRUSZEWSKI a fonéma fogalmát továbbfejlesztette, s ezzel még közelebb került mai nézeteinkhez; ő ugyanis ezt már egyenesen a beszéd útján történő érintkezésben, vagyis mai szóval: a kommunikációban sajátos szerepet betöltő egységnek ítélte.

A két kitűnő tudós idevágó elgondolásai azonban (más hasonlóan fontos nyelvelméleti felismeréscikkkel együtt) meglehetősen hosszú ideig latensek maradtak, s legfeljebb ezektől függetlenül jöttek létre rokon elméletek, mint például SAPIR *sound pattern* [hangminta]-*elmélete* is.

3.2.2. A binarizmus előzményeit kutatva így jutunk el SAUSSURE-höz, aki bizonyos tételivel szinte előkészítette a talajt a fonológia tulajdonképpeni megteremtői számára. Sajátos módon ezek egyáltalában nem a hangokra vagy a hangok vizsgálatára vonatkozó nézetei voltak. A Cours-ban — mint ismeretes — hosszú, több mint húsz lapos függelék foglalkozik a hangok leírásával, de ez módszerét tekintve teljes mértékben fonetikai; a *fonéma* és *fonológia* terminusok használata nem téveszthet meg bennünket, hiszen SAUSSURE fejtegetései nem hagynak kétséget afelől, hogy az előbbit a fizikai — fiziológiai értelemben vett hang, az utóbbit pedig fonetika jelentésben használja. S bár a jel — jelölő — jelölt hármasságáról, a jelölőket egymástól megkülönböztető alaki differenciáról azt írja, hogy „a nyelvnek valamennyi anyagi természetű elemére vonatkozik, beléértve a fonémákat is” (Bevezetés 151 — 2), ebből nem vonta le, vagy legalábbis nem fogalmazta meg félreérthetetlenül azt a módszertani következtetést, hogy a hangok beszédbeli funkciójának vizsgálatához más, új, a fonetikától különböző stúdiumra van szükség. Ebben a tekintetben — mint láttuk — BAUDOIN DE COURTENAY előbbre jutott nála. — Annál hatásosabban segítette viszont az első fonológusokat a korunkban oly sokat emlegetett és szinte a nyelvtudomány minden területén alkalmazott általános nyelvészeti tételeivel, mint a *langue* és *parole* különbségéről, a nyelv jel- és értékrendszer voltáról, a nyelvi jeleknek és értékeknek e rendszeren belüli oppozícióiról, a nyelvi jel hangbeli és fogalmi oldalának megkülönböztetéséről szóló tanítás. Az új diszciplína megteremtőire valójában nem várt egyéb, minthogy ezeket a nyelvre és a beszédre általában vonatkozó tételeket a hangra mint a nyelv és a beszédtevékenység legkisebb elemére vonatkoztassák, levonják a belőlük logikusan következő módszertani elveket; s minthogy a hangnak mint a nyelvi rendszer elemének vizsgálatára a fonetika már készen állt, kialakítsák mellé a hangot beszédbeli funkciójában vizsgáló tudományágat, amelynek majd fonológia lesz a neve. — S ez — mondanom sem kell — nem is kevés.

3.2.3. A prágai iskola tagjai, főként TRUBETZKOY végezték el ezt a fontos feladatot. Fonémakoncepciójukat, fonológiai alapelveiket a binarizmus közvetlen előzményeként szokták emlegetni, de ez csak elméleti vonatkozásban igaz. A binarizmus kialakulásának történetéhez azonban az a bár személyi vonatkozású, de szerintem egyáltalában nem lényegtelen tény is hozzátartozik, hogy megalkotója, JAKOBSON már a prágai iskolának is kiemelkedő tagja volt,

s nagyon is fontos szerepet játszott e kör általános nyelvészeti elveinek, köztük a fonológiai elveknek a kialakításában. Amikor tehát a leghatározottabban TRUBETZKOY által megfogalmazott koncepció egyes pontjait továbbfejlesztve binarizmusát létrehozta, tulajdonképpen egy olyan elméletet épített tovább, amely bizonyos mértékig szintén sajátja.

Ha már most az vizsgáljuk, hogy a TRUBETZKOY megfogalmazta tételek közül melyek azok, amelyek a binarizmus kiindulópontjául szolgálhattak, legalább a következőket ki kell emelnünk:

A hang egyfelől objektív fizikai – fizioológiai jelenség, másfelől egy funkcionális rendszer legkisebb eleme. Mint utóbbit fonémának nevezzük, amelynek az említett funkcionális rendszeren belül önálló, nevezetesen jelentésmegkülönböztető szerepe van; valamely fonémának egy másikkal való felcserélése a jelentés megváltozását eredményezi.

Mivel egy fonéma jelentésmegkülönböztető funkcióját csak ugyanazon nyelvi rendszer többi fonémájának ugyanezen funkciójához viszonyítva lehet vizsgálni, a fonológus munkája csakis az egyes nyelvek fonémarendszerének mint egésznek a szemléletén alapulhat. Meghatározni egy fonémát annyira, mint megjelölni a helyét az aktuális, adott fonémarendszeren belül.

A hang artikulációs és akusztikus jellemzők komplexuma. E jellemzők között azonban vannak a kommunikáció szempontjából lényegesek, relevánsak, és lényegtelenek, irrelevánsak, sőt fölöslegesek, redundánsak. A fonéma a kommunikáció szempontjából lényeges hangképzési és hangészlelési sajátosságok minimumát foglalja magába.

Egy fonémarendszer tagjai abban a tekintetben, hogy melyikükben mely sajátosságok vannak meg és melyek nincsenek, különböznek egymástól, hiszen csak így tölthetik be funkciójukat. A különbség igen sokszor csak egyetlen jellemzőben jelentkezik. Ha egy fonémarendszeren belül a fonémák között lehetséges egy jellemzős különbségeket kimutatjuk, akkor az úgynevezett bináris oppozíciók, vagyis kétértékű szembenállások egész sorát kapjuk. Az egyszerű bináris oppozícióban az egyik tag, nevezetesen az, amelyik a vele szembeállított másiknál eggyel több tulajdonsággal bír, jelölt; a másik, amelyiket az előbbivel szembeállítottunk, jelöletlen. A valamely nyelvi rendszeren belül lehetséges bináris oppozíciók feltárása, valamint a nem lehetségesek kizárása segít egyrészt az egyes fonémák egymás közötti és a fonémarendszerhez való viszonyának tisztázásában, vagyis a vizsgált nyelv fonológiai struktúrájának megismerésében.

A fonémamodell kidolgozásához nélkülözhetetlen a fonetikai struktúra vizsgálata. Az oppozíciók kialakításában az akusztikai elem mint megkülönböztető tényező igen fontos.

S végül, de nem utolsó sorban: a fonológia nem elégedhet meg azzal, hogy a fonémának hangbéli oppozíciókban realizálódó jelentésmegkülönböztető funkcióját csupán szavakban vizsgálja; ugyanazt meg kell tennie az alak-tani elemek és a szókapcsolatok, illetőleg a mondatok szintjén is. A *lexikális fonológián* kívül van tehát *morfológiai fonológia* (röviden: *morfonológia*) és *szintaktikai fonológia* is.

3.2.4. Noha a prágai fonológiai iskola fenti tételeit valóban bátran tekinthetjük a jakobsoni elmélet követlen előzményének, még mindig nem térhetünk rá magának a binarizmusnak az ismertetésére. Addig legalábbis nem, amíg — ha röviden is — a modern amerikai nyelvészeti törekvé-

sekkel, főként az információelmélettel való viszonyát nem tisztáztuk. A szakirodalom állásfoglalása ugyanis abban a tekintetben, hogy például az információelmélet segítette-e JAKOBSONT a binarizmus megalkotásában, vagy éppen fordítva, a binaritás elvének tőle elvégzett nyomatékos megfogalmazása könnyítette meg az információelmélet kibontakozását, egyáltalában nem egyértelmű. Nézetem szerint JAKOBSON elmélete és az információelmélet, illetőleg bizonyos amerikai iskolák bizonyos tételei között leginkább kölcsönhatásról kell beszélnünk. Nem egyik segítette a másikat, hanem egymást segítették kölcsönösen abban, hogy a binaritás elve a nyelvi valóság megragadásának egyik precíz, jól használható eszközévé váljon. Nem véletlen, hanem a körülményekből, a technika fejlettségi fokából adódott szükségszerűség, hogy a binaritás elve, amely már a múlt század utolsó harmadában felbukkant, a század elején pedig egyre nagyobb hangsúllyal többször is visszatért, éppen az ötvenes évek táján kapott — egyszerre több oldalról is — frappáns megfogalmazást. A *conditio sine qua non* érkezett el ebben az időszakban JAKOBSON elmélete számára, s ebben a kondícióban (nem előzményként tehát, hanem csak a különböző hatóerők egyikeként) a fejlődő, alakuló információelmélet is benne van, és más amerikai iskolák bizonyos tételei is benne lehetnek.

3.3. Rátérve most már magára a JAKOBSON-féle binarizmusra, hadd bocsássam előre a következőket: nem célom e fonológiai elmélet legapróbb részletekig való ismertetése, hiszen ezt már előttem mások mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban megtették. Most inkább ennek csupán azokat a leglényegesebb, legjellemzőbb tételeit emelném ki, amelyek egyrészt a nyelvtudomány általános fejlődése szempontjából fontosak, másrészt, de az előbbtől nem függetlenül, amelyek saját jelenlegi speciális nyelvtudományi vizsgálódásomban segítségemre lehetnek, vagy amelyekkel legalábbis számolnom kell. — Munkámnak ebben a szakaszában tartózkodom minden kritikai megjegyzéstől pro és kontra egyaránt; JAKOBSON nézeteinek a lehető legtárgyilagosabb bemutatására törekszem. A róluk és velük kapcsolatban kialakult saját véleményemet alább, az elmélet hatásával foglalkozó fejezetben kívánom elmondani.

3.3.1. JAKOBSON binarizmusát — mint ismeretes — a *megkülönböztető jegyek* [*distinctive features*] *elmélete*² néven is szokták emlegetni, sőt újabban ezzel a megjelöléssel találkozunk gyakrabban. Ez nem véletlen: a fonémát alkotó megkülönböztető jegyek valóban annyira középponti helyet foglalnak el ebben az elméletben, hogy még az azonosításukhoz okvetlenül szükséges bináris oppozíciók elve is (amelyre ti. a *binarizmus* elnevezés utal) némi-képpen háttérbe szorul mellettük.

JAKOBSON ugyanis kutatásaiban most már nem annyira a fonémára mint egységre volt kíváncsi, hanem arra: melyek azok a jellemzők, amelyeknek segítségével ez beszédbeli funkcióját betöltheti. Ezzel tehát behatolt a fonéma belsejébe, tovább-bontotta és összetevői szerint kezdte vizsgálni. S így végül is arra a következtetésre jutott (vö. Hang—Jel—Vers 12), hogy a nyelvben és a nyelvészeti elemzésben két szintet kell megkülönböztetni: egyrészt a szemantikai, amely magában foglalja mind az egyszerű, mind a komplex jelentéssel bíró elemeket, tehát a morféákat, mondatokat, nyilatkozatokat; másrészt a

² Itt jegyzem meg, hogy a magyar irodalomban itt-ott felbukkanó *megkülönböztető elem(ek)* terminust — legalábbis JAKOBSONRA és elméletére vonatkoztatva kevésbé szerencsésnek tartom.

megkülönböztető jegyekét, amelyek egymással való viszonylataik felhasználásával megkülönböztetik, összekapcsolják és szétválasztják, illetőleg kiemelik a sokféle jelentésű egységet. A megkülönböztető jegyek jelölő szerepe mindig ugyanaz: minden egyes jegy azt jelöli, hogy az a jelentéssel bíró egység, amelynek eleme, nem azonos egy másik jelentéssel bíró egységgel, amely ugyanazon a helyen egy más jegyet mutat. A pusztán különbözőségein kívül viszont egyebet sohasem jelölnek, saját tartalmas jelölő szerepük tehát nincs, s ennek a hiánya választja el őket, valamint a belőlük összetevődött fonémákat is a nyelv többi egységétől.

Az eddig mondottakban, ha kissé elmosódottan is, de a jakobsoni elméletnek két másik fontos tézise is benne van. Az egyik a nevezetes fonéma-definíció, amelyre azzal utaltam, hogy a megkülönböztető jegyekből összetevődött fonémákat említettem. A másik a bináris oppozíciók elve, amelynek nagy szerep jut a megkülönböztető jegyek főntebb érintett „egymással való viszonylatainak” feltárásában.

3.3.2. A fonéma-definícióval itt, az ismertető részben nincs sok dolgunk, hiszen lépten-nyomon találkozunk vele mind JAKOBSON korábbi és újabb műveiben, mind a reá, illetőleg rájuk vonatkozó szakirodalmi hivatkozásokban. A különböző megfogalmazási formákat legcélszerűbben talán így foghatnánk össze: a fonéma egyidejűleg és együttesen fellépő megkülönböztető jegyek nyalábja. Logikusan, sőt szinte kikerülhetetlenül következett ez az eredetileg legkisebb egységként kezelt fonémának még kisebb egységekre, a tovább már nem osztható megkülönböztető jegyekre történt szétbontásából, majd az így nyert legkisebb egységekből való újra felépítéséből.

3.3.3. A bináris oppozíciók elvének a megkülönböztető jegyek síkján való érvényesülésével, illetőleg érvényesítésével viszont már többet kell foglalkoznunk. Ehhez azonban előbb a megkülönböztető jegy mibenlétéről kell még az imént mondottak kiegészítéseképpen néhány szót ejtenünk. *Contradictio in adiecto*, hogy e — legalábbis JAKOBSON szerint — teljes mértékben szemiotikai, vagyis fonológiai kategóriát csakis fonetikai ismereteink segítségével közelíthetjük meg. A megkülönböztető jegyek ugyanis valójában hangtulajdonságok, amelyek a hangképzés, a hangzás, a hallás síkjain keletkeznek, illetőleg foghatók meg a megfelelő fonetikai eszközökkel. Ha például a számunkra megszokottabb artikulációs síkon maradunk, és a magyar *b* hangot (a MMNyR.-nek terminológiáját mechanikusan átvéve) két ajakkal képzett zöngés felpattanó zárhangnak nevezzük, akkor megjelöljük azokat a tulajdonságokat, amelyek a magyar fonéma-rendszernek ezt a tagját a képzés helye, a hangszalagok viselkedése és a képzés módja szempontjából jellemzik. E hangtulajdonságok azután a fonéma-rendszer többi tagjának hasonló tulajdonságaival egybevetve megkülönböztető jegyekké válnak. Az összehasonlítás révén ugyanis eljutunk ahhoz az egy vagy több jellemzőhöz, amelynek vagy amelyeknek a különböző volta lehetővé teszi az adott hangnak a fonéma-rendszer többi tagjától való elkülönítését. A *b*-t mint két ajakkal képzett zöngés felpattanó zárhangot a *p*-től mint két ajakkal képzett zöngétlen felpattanó zárhangtól csupán egy képzőmozzanat, a hangszalagok viselkedése, a zöngéesség megléte, illetőleg hiánya különbözteti meg; a *b*-t a *k*-től mint a szájpaddlás hátulsó részénél képzett zöngétlen felpattanó zárhangtól már kettő, a képzés helyének és a hangszalagok viselkedésének különbsége. Valamely fonéma-rendszer valamennyi megkülönböztető jegyének feltárásához tehát az ilyenféle összehasonlítások, illetőleg szembeállítások egész sorozatának elvégzése szük-

séges. Ezt jelenti a megkülönböztető jegyek „egymáshoz való viszonyatai”-nak kutatása, más szóval: így jut jelentős szerephez a megkülönböztető jegyek elméletében a bináris oppozíciók elve. JAKOBSON ezt valahogy ilyesféleképpen fogalmazza: a fonémák valamennyi összefüggése a tovább már oszthatatlan megkülönböztető jegyek bináris oppozícióira bontható.

E bináris oppozíciókból kétértékű, pozitív és negatív pólusú (vagy a prágai iskolára visszautaló terminussal: jelölt és jelöletlen) megkülönböztető jegyeket kapunk, ami valamely hangtulajdonság meglétét, illetőleg hiányát jelenti. Az imént említett magyar *b* és *p* fonéma *b/p* oppozícióján belül a zöngés-ség szempontjából a *b* pozitív pólusú, jelölt, a *p* pedig negatív pólusú, jelöletlen.

A lehetséges bináris oppozíciók, illetőleg megkülönböztető jegyek száma egy nyelv fonémarendszerén belül természetesen korántsem végtelen, hanem nagyon is korlátozott. Mint fentebb már utaltam rá, ezek számba vehetők mind artikulációs, mind akusztikai szinten. JAKOBSON a gyakorlatban valószínűsítette meg a prágai iskolának az utóbbiak fokozottabb figyelembevételére vonatkozó elképzelését. A nyelvész HALLE-val és az elektroakusztikus FANT-tal közösen írt, első ízben 1952-ben megjelent *Preliminary to Speech Analysis [Bevezetés a beszédelemzésbe]* című nevezetes tanulmánya, amely egyúttal a binarizmusnak leglátványosabb kifejtése is, a beszédhangokra akusztikai szinten jellemző bináris oppozíciókat tárja fel és veszi számba. A szerzők eszközfonetikai úton, a hangszíneképek adataira építve s ezeket még bizonyos, a hangképző szervekre vonatkozó anatómiai megfigyelésekkel kiegészítve 12 ellentétpárt állítanak fel, amelyekbe a beszédhangok a rájuk jellemző hangtulajdonságok megléte, illetőleg hiánya szerint, az egyszerű *igen/nem* döntési elv alkalmazásával beoszthatók.

3.3.4. Igaz ugyan, hogy a szerzők e 12 akusztikai arculatú oppozíciónak a beszéd fonológiai elemzésében, a fonémák azonosításában döntő fontosságot, eléggé általános és közvetlen érvényt tulajdonítanak, mégsem tartom szükségesnek, hogy ezeket egyenként részletesen ismertessek, vagy akár csak fel is soroljam. Nemcsak azért, mert saját jelenlegi vizsgálódásomban ezek alkalmazását anyagom természete és saját eszközfonetikában való járatlanságom egyaránt lehetetlenné teszi, hanem azért is, mert úgy gondolom, hogy a jakobsoni elmélet legfőbb, elvi-elméleti jellemzőinek bemutatásához nincs is erre szükség. Így helyett csupán arra szorítkozom, hogy néhány szóban az artikulációs szintről már ismert oppozíciókkal összehasonlítsam őket.

Leglátványosabb az ott feltárhatókénál lényegesen kisebb számú, amiben a szerzők az egyszerűség elvének érvényesülését látják. Továbbá: hogy az artikulációs és az akusztikai szint oppozíciói bizonyos pontokon érintkeznek: például a zöngés/zöngétlen és a nazális/orális szembeállítás mindkét aspektusból igen fontos ellentétpár. Más pontokon viszont, például az artikulációs szinten megszokott magánhangzó/mássalhangzó oppozíció és az akusztikai szint magánhangzó/nem magánhangzó és mássalhangzó/nem mássalhangzó ellentétpárjai között lényeges különbség van.

Az akusztikus oppozíciók boncolgatása helyett ezúttal sokkal fontosabbnak tartom azoknak az elveknek az ismertetését, amelyek a nyelvtudomány általános fejlődése szempontjából jelentősek, illetőleg azzal egybeesnek, s eddig még nem vagy alig ejtettém róluk szót.

3.3.5. JAKOBSON sok helyen és sokszor hangoztatta azt az információ-, illetőleg kommunikációelméletből már előttünk is jól ismert nézetet, hogy nyelvészeti vizsgálatainkban a beszéd folyamat egészét, annak minden szakaszát

figyelembe kell vennünk, s a két szélső pólusnak, a beszélőnek és hallgatónak (vagy ha jobban tetszik: az adónak és vevőnek, a kódolónak és dekódolónak) a szerepét a maga sajátosságainak a szem előtt tartásával kell elemezni. Hiszen a hallgatató útja a felismert megkülönböztető jegyeken, a fonémákon keresztül a grammatikai formához, a jelentések megértéséhez vezet, s itt a valószínűségi tényezők óriási szerepe van. A beszélő számára az egyes nyelvi fokozatok sorrendje éppen fordított. Ő a mondatból kiindulva tart a megkülönböztető jegyek felé. A nyelvi érintkezésben, vagyis a kommunikációban mindkét szempont egyszerre megvan, és a köztük kölcsönös viszonya a komplementaritás, vagyis a kiegészülés elvén nyugszik. De ugyanígy megvan mindkét szempont egyszerre a beszélőnél és hallgatónál egyaránt, csak hogy az az irány, amely az egyik számára elsődleges, a másik számára másodlagos. Mindkét álláspont joggal igényli, hogy a nyelvész leírja. El kell azonban döntenie, hogy melyiket írja le, mert az igazi vesztély akkor jön létre, ha szabálytalan kompromisszumot köt a két szempont között. JAKOBSON azzal, hogy a megkülönböztető jegyek elemzését akusztikai szinten végezte el szemben az addigi, artikulációs szinten végre hajtott vizsgálatokkal, a fonológia területén gyakorlatilag is jelentős lépést tett előre abban az irányban, hogy a beszédtevékenység minél több szakaszára derüljön fény, s hogy — amennyire ez napjainkban lehetséges — ne csak a beszélő, hanem a hallgató szempontja is érvényesüljön.

3.3.6. SAUSSURE-nek az a tétele, hogy a nyelv értékek rendszere, a nyelvi értékek hierarchikus rendjének, egymás fölé helyezett voltának hangsúlyozásával épül tovább. A fonéma alatti, szubfonemikus szintnek, vagyis a megkülönböztető jegyeknek a feltárása arra a meggyőződésre vezette JAKOBSONT, hogy a hierarchia törvénye nemcsak a nyelv különböző szintjének, tehát a mondat, szó, hang síkjainak egymáshoz való viszonyában érvényesül, hanem ugyanazon szintek korrelatív egységei is alá vannak ennek vetve. Tehát például a megkülönböztető jegyek rendjét és viszonyait a fonémarendszeren belül, vagy talán még pontosabban: a fonémarendszer alatt ugyancsak ez határozza meg.

3.3.7. Más vonatkozásban viszont, legalábbis saját nyilatkozata szerint (vö. Hang-Verk 89–90), szembe kell tenni SAUSSURE-vel. Tagadja ugyanis a nyelvi jelek, illetőleg nyelvi értékek önkényes voltának elvét. Úgy találja, hogy ezek hierarchikus rendjét, pontosabban: azoknak a differenciális elemeknek a megválasztását, amelyekben ez nyugszik, nem önkényes vagy véletlen erők, hanem — éppen ellenkezőleg — egyetemes és állandó érvényű törvények vagy — legalábbis — tendenciák irányítják. Ő tehát a célszerűség, a finalitás elvét látja megvalósulni a nyelvi rendszerben; olyan irányított és rendezett eszközt lát a nyelvben, amely fogalmak kifejezésére szolgál. Szemben SAUSSURE-vel, aki szerint — idézi — „A nyelv — azzal a helytelen elképzeléssel szemben, amelyet szívesen alkotunk róla — nem fogalmak kifejezése céljából alkotott és elrendezett mechanizmus”

3.3.8. JAKOBSON a maga részéről mindent megtesz, hogy a nyelvi rendszeret kormányozó, úgynevezett implikációs törvények közül fonológiai síkon minél többet feltárjon. S a konkrét szabályok sorából vonja el azt az általános törvényszerűséget, mely szerint valamely nyelvi rendszeren, illetőleg rendszeren belül *A* elem megléte megköveteli, implikálja *B* elem meglétét, vagy ellenkezőleg: hiányát. Meg van győződve arról, hogy a különféle nyelvi rendszernek implikációs törvényeinek feltárása és a nyelveknek ezekre épülő tipológiai osztályozása a valamennyi nyelvben vagy legalábbis a nyelvek több-

ségében érvényes törvényszerűségek, más szóval: a nyelvi univerzálék, illetőleg kvázi-univerzálék megismeréséhez vezet.

3.3.9. Mutatis mutandis ugyanerről van szó, amikor a fonémán túli megkülönböztető jegyek kutatásában a fonémarendszer változatlan, invariáns elemeinek a felderítését látja, ami csakis a főlösleges, redundáns tulajdonságok „eltávolítása” útján és után lehetséges. Hiszen az implikációs törvények kizárólag az előzőleg már feltárt invariáns elemekre épülnek.

3.3.10. Amire az implikációs törvényekkel és az invariáns elemekkel kapcsolatban utaltam, az a binarizmusra mint elméletre általánosságban is igaz: JAKOBSON tételei a fonológiai szinten végzett konkrét kutatásokra épültek, de megfogalmazásuk már mindig a nyelvi rendszer többi (pl. morfológiai, szintaktikai) szintjére való kitekintéssel, sőt a nyelvekre általában vagy csaknem általában érvényes törvények megállapításának igényével történt. Értékelni és bírálni is csak ennek a szem előtt tartásával szabad.

3.4. Mindezideig nem ejtettem szót arról, hogyan viszonyul JAKOBSON, illetőleg a jakobsoni elmélet a prágai iskola klasszikus fonémadefiníciójához, mely szerint a fonémának jelentésmegkülönböztető szerepe van, azaz: valamely fonémának egy másikkal való felcserélése a szójelentés megváltozását eredményezi. Mivel ebben a tekintetben JAKOBSON megnyilatkozásai és kutatói gyakorlata között bizonyos fokú ellentmondást látok, ez a kérdés már átvezet az eddigi tárgyilagos (vagy legalábbis arra törekvő) ismertetésből a saját nézeteimet vagy ezeket is tartalmazó kritikára. (Ez a nyomatékoks „is” első-sorban azt jelenti, hogy bírálatomban — mint erre többször utalni fogok — felhasználtam a megfelelő szakirodalom, pontosabban a megfelelő szakirodalom egy részének tanulságait; teljességre természetesen ebben a vonatkozásban már csak időbeli és területi okokból sem törekedhettem.)

3.4.1. Az, hogy a binarizmus lényegét minden nehézség nélkül ismertettem anélkül, hogy az előbb említett fonémadefiníciót érintettem volna, önmagában is jellemző. Túllépett rajta a szerző, gondolhatnánk, különösen ha azt is számon tartjuk, hogy elmélete révén új fonémameghatározást alkotott, amely esetleg elmoshatta előle a tulajdonképpeni kiindulópontot. Csakhogy a fonéma jelentésmegkülönböztető szerepét még akkor is hangsúlyozza, amikor a fonémát már rég első-sorban mint megkülönböztető jegyek nyalábját tekinti, s e jegyek felderítése közben ki kellett derülnie, hogy ezeknek, illetőleg a belőlük alakult fonémáknak nem ilyen közvetlenül, hanem csak közvetve, a morfémán keresztül van a szójelentéshez köze. Az, hogy a Preliminaries-t megelőző munkáiban ez így van, még érthető, hiszen elmélete hosszú időn keresztül csak alakult. De már például az, hogy a klasszikus definíció, pontosabban ennek példákban való bemutatása ennek bevezetőjébe is bekerül, eléggé meglepő. Legmelegebb azonban mégis az, amikor jóval elméletének összefoglaló kifejtése után is találkozunk ugyanezzel az állásfoglalással, sőt ennek részletes elemzésével, mint például a legújabbban 1968-ban megjelentetett, a fonológiának a fonetikához való viszonyáról írott terjedelmes tanulmányában.

A kutatók többsége a binarizmus értékelése, alkalmazása közben erről az ellentmondásról egyáltalában nem vesz tudomást. De ha valaki JAKOBSON-nak a fonéma jelentésmegkülönböztető szerepéről mondott nyilatkozatait is számon tartja, ami különben nemcsak jogos, hanem természetes is, akkor könnyen maga is ellentmondásokba keveredik, két különböző mederben kénytelen evezni egyszerre. Ez történt például SAUMJAN-nal, aki a fonológus sze-

mével nézte az eszközfonetikai úton felderített megkülönböztető jegyeket, s JAKOBSON „fonéma” terminusa mögött a prágai meghatározást kereste; s bár így is a binarizmus jeles bírálójaként és továbbfejlesztőjeként tartják számon, ha ezzel a nyilvánvaló ellentmondással leszámol, még előbbre jutott volna. Mint ahogy a fonéma jelentésmegkülönböztető szerepének tisztázásában többen, köztük például TAMÁS LAJOS, DEME LÁSZLÓ és FODOR ISTVÁN — nézetem szerint legalábbis — előbbre jutottak.

Hadd idézzem itt közülük DEME LÁSZLÓT, aki szerintem igen helyesen ragadta meg a fonéma funkciójának lényegét. Felfogását több munkájában is megfogalmazta; a MMNyR.-ben (I, 57) például így: „[a fonémák] a szavak, illetőleg szóelemek felépítésének önálló és teljes értékű [...] elemei. [...] A nyelvben a legkisebb önálló jelentést hordozó egység egyrészt a szó, illetőleg ebben is a szótó [...], másrészt a többi — toldalék — szóelem [...]. A fonéma önmagában már nem jelentéshordozó egység, hiszen a *h*, *á*, *z* hangnak nincs külön-külön jelentése, csak a *ház* hangsornak együtt. Még csak feltétlen jelentésmegkülönböztető egységnek sem mondhatjuk, hiszen a hangalakjában alig eltérő *ház*, *láz*, *száz*, *máz*, *gáz* szó jelentése jobban eltér egymástól, mint a merőben különböző alakú *ház* és *viskó* vagy a *máz* és *zománc* stb. szópáré, [...]. A fonémának nem is az a tulajdonképpeni feladata, nyelvi funkciója, hogy önmagában jelentést hordozzon vagy különböztessen meg, hanem az, hogy többedmagával hagyományos csoportosulásba lépve [...] szavak és szóelemek hangtestének felépítésében s ezzel egyben egymástól való megkülönböztetésében vegyen részt, anélkül azonban, hogy a hangtest egésze által hordozott jelentéshez közvetlen köze volna.” (A kiemelések tőlem. — B. L. É.) — Megjegyzendő, hogy a régi definíciót gyakorlati kutatómunkájában sokszor maga JAKOBSON is mellőzni látszik. Minthogy azonban a megkülönböztető jegyek elméletének legpregnansabb összefoglalását ezzel vezeti be, s újabb munkáiban is találkozunk vele, úgy gondolom, a binarizmus ismertetésekor erre a — szerintem különben egyáltalában nem lényegtelen, s mint SAUMJAN példája mutatja, nem is veszélytelen — ellentmondásra ki kellett térnem. De különben — mint később kiderül — saját aktuális hangtani vizsgálódásaimat sem kezdek el addig, amíg a fonéma jelentésmegkülönböztető szerepének kérdését a magam számára nem tisztáztam.

3.4.2. Nem problémátlan azonban JAKOBSON saját fonémadefiníciója sem. Az a megállapítás ugyanis, hogy „a fonéma egyidejűleg és együttesen fellépő megkülönböztető jegyek nyalábja” — bármily logikusan következék is bizonyos saussure-i, trubetzkoy-i és jakobsoni megfontolásokból — meglehetősen egyoldalú, a valóságnak csak részben és csak bizonyos szempontból felel meg. A fonémákat ugyanis negatíve, a reláció oldaláról ragadja meg; abban, amiben a többi fonémától eltér, nem pedig abban, ami pozitíve jellemzi.

Távol áll tőlem, hogy a relációk jelentőségét a nyelvben, illetőleg a relációs szemlélet fontosságát a nyelvtudományban tagadjam. De e tekintetben azokhoz a nyelvészekhez állok közelebb, akik a reláció abszolutizálását, vagyis ennek a szubsztancia fölé helyezését helytelenítik. Az 1970-ben Moszkvában megjelent, A leninizmus és a nyelvtudomány elméleti kérdései c. tanulmánykötetben például több szerző is ilyen értelemben nyilatkozik. Itt csupán röviden utalhatok FILIN (7—24), MELNYICSUK (38—67), SZOLNCEV (208—231) és mások cikkére, akik — többféle oldalról megközelítve a kérdést — mind úgy vélekednek, hogy a nyelvi rendszert szemlélve és vizsgálva a szubsztancia elsődleges és önálló voltáról nem szabad megfeledkezni. Tiszta relációk ugyanis

nincsenek a relációkat hordozó elemek nélkül. Amennyire igaz és helyes az a megállapítás, hogy az elemek nem léteznek összefüggésükön kívül, annyira számon kell vizont tartani azt is, hogy tulajdonságaikhoz és viszonylataikhoz képest maguk az elemek az elsődlegesek. MELNYICSUK ilyen szempontból TRUBETZKOY (60), valamint a modern fonológia más képviselőit külön is bírálja; úgy gondolja, hogy akinek a fonéma csak relációk keresztesződése, az nem tudja megmagyarázni például azt, hogyan állhat fonémákból a morféma (67). Ezeket a fonéma szubsztanciális és relációs szemléletéről szóló gondolatokat különben DEME LÁSZLÓ — éppen TRUBETZKOY fonémadefiníciójával kapcsolatban — már 1958-ban szinte szóról szóra ugyanígy fogalmazta meg (NytudÉrt. 17. sz.). SZOLNCEV fonémajellemzését olvasva pedig ugyancsak az ő főntebb részletesen idézett definíciójára kell gondolnunk. A fonémát ugyanis SZOLNCEV DEMÉHEZ hasonlóan elsősorban mint a morféma és a szó építőelemét határozza meg. Szerinte a nyelvi egységek megkülönböztető szerepe anyagi szubsztanciájuk minőségileg meghatározott voltától függ; a fonéma egy minőségileg meghatározott fizikai hang reprezentációja, s megkülönböztető jegyei e minőségtől függenek. Ettől a ténytől elemzés közben el lehet tekinteni, de tudni kell róla (224–28).

Positíve, a szubsztancia felől határozza meg a fonémát MARTINET (Economie 67) is, aki szerint ez két vagy több jellemző vonás kombinációja; olyanoké, amelyek a nyelv több más fonémájában is fellelhetők.

Visszakanyarodva azonban most már JAKOBSON definíciójára megjegyzendő, hogy a meghatározás, a szóhasználat és a szemléletmód — mint főntebb is láttuk — nem okvetlenül esik egybe. Ezt mutatja a Preliminaries egyik társszerzőjének, HALLE-nak a példája is, aki egyik újabb keletű, 1964-ből való munkájában (On the Bases of Phonology 325) ezt írta: „a fonémákat úgy tekintjük, mint több tulajdonság egyidejű megvalósulását.” Gyakorlatában viszont, így elsősorban a CHOMSKY-féle transzformációs-generatív nyelvtan fonológiai koncepciójának kidolgozása során továbbra is elsősorban a különbségekre figyel, s előbb idézett tanulmányában ilyen mondatokkal találkozunk (i. m. 329): „A nyelvészeti leírásokban a nyilatkozatokat mint különálló szegmentumok láncolatát ábrázolják, amelyekben magukat a szegmentumokat megkülönböztető jegyekkel jellemzik.” Kétségtelen: valamely jelenségre valaminek a hiánya is lehet jellemző, de csakis másodsorban, valamihez képest, valami mással való összehasonlításban. Ez az összehasonlítás azonban csak akkor lehetséges, ha előzőleg az összehasonlított dolgok saját, pozitív tulajdonságait már megismertük és meghatároztuk.

3.4.3. A következőkben a fonémák szintjének és a megkülönböztető jegyek szintjének a nyelvi rendszer hierarchiáján belüli rangjáról, egymáshoz és a többi nyelvi szinthez való viszonyáról kívánok néhány megjegyzést tenni. JAKOBSON ugyanis azzal, hogy a fonémát kisebb összetevői szerint vizsgálta, s ezeknek a sajátságait próbálta felderíteni, új nyelvi szintet vélt felfedezni. A bináris oppozíciók skáláját a fonémarendszer működése szempontjából alapvetően fontosnak ítélte, s bár segítségükkel a fonémák azonosítását óhajtja elvégezni, művei azt sugallják, mintha a megkülönböztető jegyeket a nyelvi rendszeren belül a fonémákkal azonos rangúnak tartaná, melléjük és nem alájuk rendelt elemekként kezelné. Az ilyenféle megnyilatkozások, mint például: „Az univerzális nyelvészeti egységek hierarchiájának — a nyilatkozattól a megkülönböztető jegyig —” (Implications 211), vagy: „A nyelvi szintek (a fonológiai megkülönböztető jegyek, a morfémák, szavak, mondatok és a beszéd

nagyobb egységei) egyaránt vizsgálándók” stb. (Előszó a Hang—Jel—Vers c. kötethez 5) erről árulkodnak, pedig ez így aligha elfogadható szemlélet. A fonéma — úgy gondolom — a megkülönböztető jegyek elmélete után is a beszéd legkisebb funkciós egysége maradt; egység, amelynek vannak bizonyos tulajdonságai (ha tetszik: megkülönböztető jegyei), amelyek funkciójának betöltését lehetővé teszik. A nyelvi rendszer hierarchiáját továbbra is a nyilatkozatok, mondatok, morfémák és fonémák szintje alkotja; s az első három mindegyikén belül ugyanúgy megtalálhatók a megfelelő alsóbb szintek, mint a fonémarendszer alatt a hangtulajdonságok szubfonemikus rendszere. (Bizonyos fókig hasonlóan DUKELSZKIJ, vö. SZÁNTÓ: ÁNyT. III, 200.)

Persze hangsúlyozom: vannak JAKOBSONnak olyan munkái (a legfrissebbek között is találunk ilyeneket), amelyekben nincs szó a fonémának a megkülönböztető jegyekkel szemben való háttérbe szorulásáról, s nagyon is kifejezésre jut ezeknek a fonéma alá rendelt volta. Minthogy azonban túlságosan gyakran tapasztaljuk, hogy a kétféle szint között a hierarchián belüli különbség elmosódik, aligha lenne helyes e jelenséget figyelmen kívül hagyni.

3.4.4. Még kell még említenünk azt is, hogy a megkülönböztető jegyek elmélete az akusztikai szinten végzett vizsgálatokat a kívánatosnál jobban előtérbe helyezte. JAKOBSON ugyanis miközben — a prágai iskola követelését örvendetes módon megvalósítva — az addig csak, vagy legalábbis főként artikulációs aspektusból vizsgált hangokat akusztikai oldalról is elemezte, e kétféle módszer együttes, egymással párhuzamosan történő alkalmazásának szükségességét, egymást kiegészítő voltát nem mindig hangsúlyozta eléggé. Sőt munkái olykor azt sugallják, hogy az akusztikai szinttől kapható információkat úgy tekinti, mintha ezek a fonémarendszer arculatát önmagukban is jellemezhették. Erről több bírálója is szólt. Így például — hogy csak néhányat említek közülük — MARTINET, FODOR, FÓNAGY és a szovjet DUKELSZKIJ (vö. SZÁNTÓ: NyK. LXVI, 154) mutatis mutandis mind azt fejtegetik, hogy az akusztikai vizsgálatok egyrészt csak bizonyos körülmények és határok között alkalmazhatók haszonnal, célszerűen; másrészt, hogy ezek általában nem pótolják, hanem csak kiegészítik az artikulációs elemzéseket. (Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy néhány évvel a Preliminaries megjelenése után az egyik szerzőtárs, mégpedig éppen az akusztikus FANT is ilyen értelemben nyilatkozott a VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson.)

De bírálói közül néhány — szerintem jogosan — még két igen lényeges dolgot kérdőjelez meg. Egyfelől azt, hogy ez a teljes mértékben eszközfonetikai eredményekre épült elmélet mennyiben nevezhető fonológiai; másfelől, hogy a bináris oppozíciók általában, a JAKOBSON—HALLE—FANT-féle akusztikus oppozíció-típusok pedig különösen is kielégítő mértékben érvényesíthető-e a különböző fonológiai struktúrák vizsgálatában.

3.4.5. Alighanem igaza van FODORNak, amikor azt írja (NyK. LXIII, 154), hogy a tőle megkülönböztető elemeknek nevezett jegyekkel végzett analízis lényegében funkcióikra való tekintet nélkül vizsgálja a hangokat, csak azt látva fontosnak, hogy az egyszerű döntés értelmében akusztikai típusokba sorolja őket; a fonológikus és morfológikus elemzés csak azután kezdődik, amikor az ily módon már azonosított hangok funkcionális viszonyainak a bogozására kerül sor. — Ilyesmire utal MARTINET (Economie 68) is, amikor arról beszél, hogy bizonyos hangtani jelenségek kétségtávolan jobban megfigyelhetők az eszközfonetika módszereivel, mint ezek nélkül, de végső soron az akusztikusok mégis inkább csak adalékokat szolgáltatnak, s a problémák megoldását ők

is a nyelvészekről várják. — Más oldalról megközelítve ugyan a problémát, de DUKELSZKIJ (vö. SZÁNTÓ: ÁNyT. III, 200) is azt hangoztatja, hogy az akusztikai folyamatnak önmagában és közvetlenül semmi köze sincs a fonematikus szinthez, hanem csupán információkkal szolgál az emberi apperceptiálás számára a fonémák kialakításához. Amiből — úgy gondolom — megint az következik, hogy a hangok akusztikai szinten végzett analízisét sem tarthatja fonológiai szempontú vizsgálatnak.

3.4.6. A bináris oppozíciók, illetőleg sajátosan az akusztikus megkülönböztető jegyek oppozícióinak módszertani alkalmazhatóságát, érvényét tekintve magam FÓNAGY IVÁN véleményéhez (ÁNyT. III, 238) állok legközelebb, aki — konkrét példákra hivatkozva — úgy véli, hogy az esetek egy részében (talán többségében) a bináris ábrázolás tükrözi leghívebben a fonémák közötti viszonyt; de azt, hogy ez mindig így lenne, kétségbe vonja. Körülbelül ugyanígy gondolkodik FODOR (NyK. LXIII, 149) is, amikor megállapítja, hogy az ellentétpárok nem feltétlenül binárisak, nem lehet rájuk minden esetben az egyszerű döntés elvét alkalmazni. Ezzel a problémával maguk a Preliminaries szerzői is szembekerülnek, s amikor kénytelenek három tagból álló szembenállással számolni, akkor áthidaló megoldással, kettős ellentétre való felbontással kísérleteznek, ami azonban nem jár kielégítő sikerrel.

MARTINET (Economie 73-74) már sokkal szkeptikusabb, mint FÓNAGY és FODOR. Úgy véli, hogy az elmélet megalkotói és hívei egy csupán szűk határok között érvényes részeredményt ítélnék általánosnak. A megkülönböztető jegyek hangbeli természetének objektív vizsgálatát sürgeti, mert úgy találja, hogy a binaristák ehelyett csupán manipulálnak az adatokkal. Szerinte csak akkor állíthatnák teljes joggal, hogy minden fonologikus oppozíció bináris, ha előzőleg már igen sok nyelvet megvizsgáltak volna, s ezek valóban igazolnák ezt a tételt. Meglehetősen indulatosan írja azután (i. m. 125-126), hogy nem a nyelv kötelessége alkalmazkodni a nyelvészek megállapításaihoz, hanem nekik kell módszereiket a vizsgált nyelv természetének megfelelően kialakítani. (Amivel egyébként — ha nem is az indulat, de a tartalom vonatkozásában — egyetértek.)

Nála is elutasítóbb DUKELSZKIJ (vö. SZÁNTÓ: NyK. LXVI, 154), aki a bináris osztályozást sem akusztikai, sem artikulációs szinten nem tartja elfogadhatónak. Ő különben REFORMATSZKIJ-ra is hivatkozik, aki részletes elemzés útján ugyancsak azt kívánta bizonyítani, hogy a bináris oppozíciók elve az artikuláció szintjén nem érvényesíthető.

3.5. Egy elmélet értékét azonban végső soron — ha még oly találóak vagy továbbfejlesztőek is — nem a bírálatok határozzák meg. Ez ténylegesen csakis azzal mérhető: mennyire alkalmazható az illető elmélet a kutatás gyakorlatában, s alkalmazzák-e valóban; vagyis: van-e utóélete a bírálatokon kívül, illetőleg ezeken túl is a tudományban. S ha igen, a kérdést még mindig tovább kell differenciálni: alkalmazása kizárólag a szó legszorosabb értelmében vett adaptációkban, az érintett szakterület határain belül realizálódik-e, vagy elvei, illetőleg elvei közül legalább egyesek általánosabb érvényt is mutatnak, s megfelelő módosításokkal a szaktudomány több területén is haszonnal értékesíthetők, sőt esetleg más tudományágakba is behatolnak.

A JAKOBSON-féle elmélet utóéletének rendkívül gazdag, sokrétű és sokszínű volta köztudomású. A fonológiai adaptációktól a különböző nyelvi szintek vizsgálatában való alkalmazásán át egészen a más tudományzakokban

való felhasználásig minden lehetséges viszonylatban találkozunk vele. Ennek érdemben való felmérése és bemutatása, de főként értékelő bírálata ezen a helyen többféle okból sem lehet feladatomban. Ennek méreteit megsejtetendő azonban hadd tegyek legalább néhány utalást.

3.5.1. A fonológia területén való alkalmazások közül két igen jelentősről, a SAUMJANÉRÓL és HALLEÉRŐL más vonatkozásban fentebb már beszéltem. SAUMJAN a lengyel nyelv fonémarendszerének történeti fejlődését vizsgálva használta fel a megkülönböztető jegyek elméletének tanulságait, saját anyagából leszűrt tapasztalatai alapján egyúttal több lényeges ponton módosítva is azt. HALLE viszont — mint mondtam — a transzformációs-generatív nyelvtan fonológiai koncepciójának kialakításakor alkalmazta a jakobsoni elméletet, amelynek legteljesebb megfogalmazásában maga is részt vett. Ez utóbbit, tudniillik a halle-i koncepciót magyar nyelvi anyagon tette próbára SZÉPE GYÖRGY Az alsóbb nyelvi szintek leírása c. tanulmányában (ÁNYT. VI, 359—466), amely így — ha közvetve is — szintén a megkülönböztető jegyek elméletének gyakorlati alkalmazása.

3.5.2. Ez azonban, minthogy — a tanulmány címéből is láthatóan — nemcsak a magyar nyelv fonológiai struktúrájával foglalkozik, hanem ezzel együtt a morfológiai struktúra bizonyos problémáit is vizsgálja, átvezet bennünket a jakobsoni elméletnek más nyelvi szintek vizsgálatában való alkalmazásaihoz. — A fonológiai és morfológiai szint szoros kapcsolatáról, szinte elválaszthatatlan voltáról (amelyre a *morfonológia*, illetőleg *morfofonológia* műszó is utal) különben maga JAKOBSON is sokat beszél, s nem egyszer dolgozik munkáiban konkrét morfológiai, illetőleg morfonológiai bináris oppozíciókkal. Azt pedig, hogy például GREENBERGnek grammatikai szinten 45 implikációs univerzálét tartalmazó listát sikerült összeállítania, imponáló eredménynek tartja (Implications 212). — De bevonult JAKOBSON elmélete a szintakszisba, sőt a jelentésstanba is. Bizonyos vonatkozásokban érintkezik vele például a transzformációs-generatív nyelvtan szintakszisa, és még inkább az ugyancsak ennek köréhez tartozó FODOR—KATZ-féle szemantikai koncepció. A más természetű szintaktikai alkalmazások közül — mint időben talán lefgrissebbet — hadd említsem még meg GÜLYA JÁNOSÉT (kéziratban), aki nemrégiben keleti osztják mondattani összefüggéseket vizsgált megkülönböztető jegyeik feltárása útján.

A legfeltűnőbb, illetőleg legnyilvánvalóbb természetesen JAKOBSON elméletének a kommunikációkutatással való összefüggése. Itt azonban sohasem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy — mint fentebb részletesen kifejtettem — inkább kölcsönhatásról van szó.

3.5.3. Az elmélet más tudományterületen való alkalmazásaként magam csupán LÉVY—STRAUSS megkülönböztető jegyekkel dolgozó etnológiai vizsgálatát tudom említeni; de ezt is csak közvetve, KELEMEN JÁNOS MÍ a strukturalizmus? c. könyvéből ismerem. Ami persze egyáltalában nem jelenti azt, hogy hozzá hasonlók más tudományterületekben nem jöttek létre; az alaposabb utánanézés minden bizonnyal számos ilyet deríthetne fel.

3.5.4. Az elmélet súlyát, jelentőségét pedig — magam legalábbis úgy gondolom — nem annyira az adaptációk vagy kvázi-adaptációk, hanem inkább éppen elveinek és a belőlük következő módszertani eljárásoknak szélesebb körben való alkalmazásai mutatják. Mert bármily nagy segítséget jelent, ha egy elmélet azon a területen, amelyen kialakult, az alapvizsgálathoz hasonló más vizsgálatok végzéséhez is használható elvi—módszertani keretet ad,

rugalmisságát és a tudomány fejlődése szempontjából számottevő voltát mégis az bizonyítja leginkább, ha e keret a vizsgálandó anyag természete szerint módosítható. Más szóval: ha az elmélet alapelvei egy adott terület szűk határain túl is érvényesíthetők.

4. A vizsgálandó nyelvtudományi kérdés és a binarizmus egymásra vonatkoztatásának tanulságai

Hátravan még, hogy az itt bemutatott fonológiai elmélet és saját hangtani vizsgálatom viszonyát mérlegeljem.

4.1. Az eddigiek ismeretében nyilvánvaló, hogy készülő munkám — bár a fonémarendszert kívánja vizsgálni — nem sorolható majd a JAKOBSON-féle fonológiai elmélet adaptációi, illetőleg kvázi-adaptációi közé. A jakobsoni elméletnek tipikusan azok közé a felhasználásai közé tartozik, amelyek általános, elvi—módszertani szinten kapnak az elmélettől indíttatást és segítséget.

JAKOBSON megállapításai alapvető kérdések tisztázására kényszerítették, a vizsgálódásnak olyan lehetőségeire hívták fel a figyelmemet, amelyekre addig nem, vagy csak kevésé gondoltam.

4.1.1. Példaként hadd említsem mindjárt a fonémakoncepció kérdését. Fontosabb eléggé részletesen kifejtettem, hogy saját felfogásom ebben a tekintetben eltér JAKOBSON nézetétől, mégpedig a prágai iskolától öröklött és a tőle kialakított definíció vonatkozásában egyaránt (vö. 80-2). Azt azonban, hogy a korábbinál sokkal pontosabban megfogalmazódott bennem, mit is értek fonémán, nagyon is a jakobsoni elmélet alapos tanulmányozásának köszönhetem. — S ugyanúgy azt is, hogy tisztázódott: milyen hangbeli jelenségnek tekinthetők a *túr/dúr*-féle szópárok *t/d* típusú oppozíciói. A különböző — hazai és külföldi — fonémakoncepciók végiggondolása nyomán úgy látom, hogy a jelentésében azonos *túr/dúr* szavak szókezdő *t* és *d* hangja ugyanolyan fonéma, mint a jelentésében eltérő *tér/dér*-*t*-je és *d*-je. Nem lenne helyes tehát például, ha a köznyelvi *k*, *t*, *p*, *s*, *sz* stb. hangokkal szemben ugyanazon a hangtesten, a jelentés változatlanul maradása mellett fellépő *g*, *d*, *b*, *zs* vagy *cs*, *z* vagy *c* stb.-ben variánst keresnénk, s nem ugyanolyan fonémát, mint a más hangtesteken hasonló helyzetben előforduló *g*, *d*, *b*-ben. (Itt jegyzem meg, hogy az olyan konkomitens variánsokra, mint a *fojtam* etimologikus *g*-je helyén álló kiejtésbeli *k*, vagy a *háztető* kiejtésekor az *z* helyett kikerülhetetlenül fellépő *sz*, vizsgálódásaim nem terjednek ki) — De a fenti, elméleti kiindulású problémákkal való foglalkozás vezetett el ahhoz a másik kérdéshez is: mi az efféle oppozíciók fonológiai tartalma? Erről azonban — legalábbis egyelőre — mást aligha mondhatok, minthogy a szóban forgó mássalhangzó-oppozíciókon át mindössze egyetlen, egy köznyelvi/nyelvjárási szembenállásban összefogható, szinte azt mondhatóm: stilisztikai tartalom fejeződik ki. (Hasonlóképpen vö. PAPP ISTVÁN, Lektor magyar hangtan 106).

4.1.2. Igen hasznosnak bizonyult számomra a JAKOBSON-féle implikációs szabályok megismerése is. Megemlítenédőnek tartom, hogy módszertani kísérletem csekély számú részeredményei is mutatják bizonyos szabályok kontúrjait, amelyek az új elméleti ismeretek nyomán ma világosabbak lőttek, mint amilyenek a kísérlet végzésének időpontjában voltak. Mutatóban hadd álljon itt közülük legalább néhány: 1. szó belsejében intervokális vagy *m*

utáni helyzetben *gyakraan*: közny. *p/nyj. b* (*csipeg/csibeg; compó/combó*), illetőleg közny. *b/nyj. p* (*cibál/cipál; csámbolyog/csámpolyog*). Ugyanez más helyzetekben *ritkán* vagy *egyáltalában nem* fordul elő. — 2. szó kezdetén bármilyen magánhangzó, de főként *i* előtt *gyakraan*: a) közny. *cs/nyj. s* (*csak/sak, csikari/sikari*); b) közny. *cs/nyj. c* (*csepp/cepp, csiger/ciger*); c) közny. *cs/nyj. s* + a köznyelvi szóalakétól eltérő magánhangzó (*csomolyog/sumujag, csirke/sürke*); d) közny. *cs/nyj. c* + a köznyelvi szóalakétól eltérő magánhangzó (*csütörtök/csetertek; i* előtti példa nincs); e) közny. *c/nyj. sz* (*ceruza/szeruza, cirmos/szirmos*); f) közny. *c/nyj. cs* (*cenzár/cenzár, cipekedik/csipekedik*). — 3. szó belsejében és szó végén két különböző mássalhangzó közül valamelyik — egyikük zöngés vagy zöngétlen felpattanó zárhang — a másikhoz hasonul: közny. *pf/nyj. pp* (*copf/copp*) vagy közny. *pf/nyj. ff* (*copf/coff*). Stb., stb.

Ilyen és hasonló szabályok levonását anyagom megengedi, de ezek természetesen — mint fentebb, megfogalmazásuk során is igyekeztem ezt sejtetni — sohasem kivétel nélküliek. A nyelvi valóság ábrázolásában tehát csak akkor és úgy nyújtanak majd segítséget, ha érvényük arányaira és határait is minden esetben rámutatunk.

4 1.3. Nagyjából ugyanígy vélekedem az *igen/nem* döntés nyelvtudományban való alkalmazásának lehetőségéről is, amelyekkel ugyancsak JAKOBSON elméletén át néztem először komolyan szembe. Meggyőződésem, hogy ennek mint mérőeszköznek a felhasználása szintén sok esetben visz majd bennünket közelebb a nyelvi valóság megismeréséhez; különösen ha a nyelvi valóság ismeretében eleve számolunk azzal, s ezt nem szűgyelljük minden esetben be is vallani, hogy a nyelvi tényekről *nagyon sokszor*, de *nem mindig* lehet *igen/nem* döntést hozni, hanem sokszor meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy kettőnél több eset van. Magam természetesen ezzel a szemlélettel igyekszem majd a fonémaoppozíciók vizsgálatában — az elmélet tanulságait is felhasználva — minél egzaktabb eredményekhez jutni.

4 1.4. A legfontosabb tanulságot azonban természetesen az a felismerés jelentette számomra, hogy a kétértékű szembenállások vizsgálata JAKOBSON elméletében és más elméletekben, amelyekhez ennek révén szintén eljutottam, valamint napjaink speiciális kutatásaiban is, fontos szerepet játszik. A konkrét nyelvi anyag most sem volt rossz tanácsadó: a *k/g, t/d*-féle opozíciók olyan jelenségre hívták fel a figyelmemet, amely már több évtizede, a mai napig is számos kutatót foglalkoztatott és foglalkoztat. — Az pedig, hogy most kénytelen vagyok arra utalni: az ilyenféle hangbéli szembenállások anyagom tanúsága szerint nem mindig és nem feltétlenül binárisak, tehát hogy a gyakorlat az elméletet megint csak részben igazolja majd, a fentiek után talán természetes is.

4 2. Könnyen felvetődhet még az a kérdés is: vajon a szóban forgó speiciális vizsgálat ad-e majd valamiféle többletet az elméleti kutatásnak. Erre tulajdonképpen már az előző pontban megtalálható a felelet: hiszen itt viszonylag részletesen mutattam rá, hol és milyen vonatkozásban fogok *eltérni* JAKOBSON elméletétől. Minden kutató, aki egy elméletet a gyakorlatban alkalmazni próbál, elkerülhetetlenül a konkrét anyag tanulságaival és az ezek alapján kialakított saját nézeteivel állítja azt szembe. (SAUMJAN példája mutatja a legjobban, hogy ez még a jó adaptáció esetében is így van.) Az ilyenféle szembeállítások sorozata pedig okvetlenül az elmélet alakulását, fejlődését

szolgálja. (Aligha véletlen például, hogy JAKOBSON és szerzőtársai a Preliminaires-ben lefektetett téziseket később, a bírálatok és adaptációk tanulságai nyomán bizonyos fokig maguk is módosították.) Az általános nyelvészet éppúgy nem nélkülözheti a speciális kutatások tanulságait, mint ahogy nem képzelhető el korszerű speciális nyelvészeti vizsgálat a körébe tartozó legmodernebb elméleti eredmények ismerete nélkül; még akkor sem, ha ezek közül csak egyeseket tud hasznosítani, másokat pedig határozottan elutasítandóknak ítélni.

Ezért merem remélni, hogy speciális hangtani vizsgálatom eredményei — ha még oly szerények lesznek is — legalább bizonyos (talán éppen az előző pontban érintett) kérdések tekintetében az általános nyelvészet, az elméleti kutatás számára is szolgálhatnak bizonyos tanulságokkal.

4.3. Ha már most végül azzal a problémával nézek szembe, hogy vajon a fenti elméleti ismeretek miként alakítják vagy éppen alakítják át a speciális vizsgálatot, akkor azt látom: erre a kérdésre igazán csak az a kész munka adhat majd választ, amelyben a vizsgálat eredményeiről beszámolok. Hiszen végső soron a konkrét adatok mérlegelésekor dől el: az elméleti tézisei hogyan válnak be a kutatás aprómunkájában. Egyelőre tehát csak sommásan válaszolhatok, de jelenlegi dolgozatom szempontjából alighanem ez a fontosabb: anyaggyűjtésem nagyjából ma is a már korábban kialakított megfontolások szerint halad, mégis úgy találom, s ezt megpróbáltam dolgozatom utolsó nagy (4.) fejezetében néhány konkrét példával is igazolni, hogy a módszertani kísérletemben tükröződő *szemlélettől* meglehetősen messze kerültem. Ezt pedig csakis az okozhatta, hogy a konkrét nyelvi anyag *háttérben* bizonyos új, általánosabb elméleti ismeretek jelentek meg, amelyek a vizsgálat eredeti szempontjait újakkal, mégpedig nem is lényegtelennel gazdagították.

B. LŐRINCZY ÉVA

A legfontosabb szakirodalom

1. APRESZJAN, J. D., A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Budapest, 1970.
2. DEME L., A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. NytudÉrt. 17. (1958), 134—154.
3. FANT, C. G. M., Modern Instruments and Methods for Acoustic Studies of Speech. — Proceedings of the Eight International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 282—362.
4. FODOR I., A megkülönböztető elemek jelentősége. NyK. LXIII (1961), 129—160.
5. FÓNAGY I., R. Jakobson Selected Writings I. Phonological Studies c. művének ismertetése. ÁNyT. III (1965), 232—242.
6. HALLE, M., On the Bases of Phonology. — J. A. Fodor—J. Katz, The Structure of language. New Jersey, 1965. 324—333. Magyar fordítása: Szöveggyűjt. (ld. alább a 17. tétel) 327—337.
7. IVIĆ, M., Trends in Linguistics. Mouton & Co. 1965.
8. JAKOBSON, R., Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969.
9. UŐ., Implications of Language Universals for Linguistics. — Universals of Language. Cambridge, Massachusetts, 1963. 208—219.
10. UŐ.—FANT, C. G. M.—HALLE, M., Preliminaries to Speech Analysis. Cambridge, Massachusetts, 1963. [Ötödik kiadás.]
11. UŐ., Selected Writings I. Phonological Studies. Hága, 1962.

12. KELEMEN JÁNOS, *Mi a strukturalizmus?* Budapest, 1969.
13. LAZICZIUS GY., *Bevezetés a fonológiába.* NyK. XLVIII. (1931–1934), 1–30, 165–206.
14. ЛЕНИНИЗМ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ, Москва, 1970.
15. MARTINET, A., *Economie des changements phonétiques.* Berne, 1955.
16. TAMÁS L., *Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek.* MNy. XXXV (1939), 273–282.
17. TELEGDY ZS. (szerk.), *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Kézirat gyanánt. Budapest, 1968.

Jakobson's Phonological Theory from The Point of View of A Hungarian Phonetic Analysis

Nowadays the importance of correlating general and specific linguistics, synchronising the domestic and international research are often emphasized. The author's intention is to give an example of the practical realization of these two — according to her — sound principles.

The paper consists of three parts.

In the first part based on the material of the New Hungarian Dialect Dictionary in preparation, the author introduces the factors which made her discover and examine the realization of the consonant oppositions such as *k/g*, *p/b*, *g/gy* which appear in remarkably great number in the wordform variations in comparing standard and dialectal Hungarian vocabulary like *kunyhó/gunyhó*, *csipog/csibog*, *gerezd/gyerezd*. She gives a short account of the methodological experiment she tried on the vocabulary beginning with *c* and *cs* in the above mentioned dictionary in order to delimit the problems for future research and to form its methods. The results of this experiment were published earlier in the *Nyelvtudományi Értekezések*, 67: 117–133.

The second part deals with the principle of binary oppositions and the theory of the distinguishing features because they touch on several points and in various ways the above mentioned special linguistic task. It also gives an opportunity to an objective presentation of Jakobson's phonological theory, moreover to a critical analysis at least of its main characteristics. It examines e. g. the question of the phoneme definition both as given by the Prague School and by Jakobson; it adds some remarks concerning the problems of the hierarchy of language levels, the acoustic oppositions brought into focus, the phonologic and non-phonologic characteristics in Jakobson's theory. It also gives a short survey of the preliminaries and the influence of this important theory.

In the third part the author compares her special research with the already mentioned theory considering the results of their reciprocity. She examines what place her own phonetic analysis will have among the different utilizations of Jakobson's theory. She mentions that to raise and to clear the questions connected with her special research is possible only as the result of the thorough cognition of the mentioned theory; that of such questions as the phonemes as such, the aspect of the oppositions of the *k/g*, *p/b* types to be examined, the utilization of the implication rules, the applicability of the yes-no selection.

ÉVA B. LÓRINCZY

Az ún. mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az ígére

I.

I. A mély és a felszíni szerkezet kettősségének generatív nyelvtani elmélete ma már bizonyára általánosan ismert a hazai szakemberek előtt. A generatív nyelvtannak arról a változatáról van szó, amely N. CHOMSKY korábbi, legelőször a „Syntactic Structures”-ben közzétett tervezetéhez képest a mondatalkotás genetikusan magyarázó modellje kíván lenni. E szerint a nyelvi formák, beleértve a világ nyelveinek sokféleségét, végső soron egy közös gondolkodási struktúrára vezethetők vissza, illetve belőle magyarázhatók meg, belőle vezethetők le.

Alaptéziseinek felidézésére a magyar szakirodalomból közlöm az alábbi meghatározásokat: „A generatív nyelvelmélet az emberi nyelvi képesség . . . elmélete kíván lenni.” „Ez a képesség nyilván vele születik a gyerekekkel. Ez az emberi nemnek általános-egyetemes tulajdonsága, ha úgy tetszik, antropológiai-biológiai attribútuma.” (SZÉPE GYÖRGY, Valóság, 1969, 6, 24. 5.) „A generatív nyelvtani modell meghatározott szabályok véges halmaza, amelyek meghatározott sorrendű alkalmazásával létre lehet hozni, „generálni” lehet valamely nyelv valamennyi jó mondatának a struktúráját. A „struktúra” fogalma meghatározott és nem egyenlő azzal, amit a deskriptív iskola struktúrán ért. A Chomsky-féle nyelvtan megkülönböztet „mélystruktúra”-t és „felszíni struktúra”-t. A mélystruktúra az „alapmondat” tartalmának, logikai szerkezetének felel meg, a felszíni struktúra a mondat morfématikus tagolásának absztrakt formája”. „A transzformációs generatív nyelvtan elmélete nem egyszerűen egy nyelv generatív leírásának a módszere. Mind Chomsky mélystruktúrája, illetőleg a szabálysornak az a része, amit Chomsky kategoriális komponensnek nevez, mind Saumján applikatív modellje absztrakt és univerzális jellegű”. (KÁROLY SÁNDOR, ÁNyT. VI. 14, 18). „. . . a mondatok szintaktikai mély szerkezete 'testetlen' térbeli elhelyezés nélkül 'logikai' struktúra . . . A szintaktikai mély szerkezetekben (az „elemi ítéletek”-nek megfelelő) „elemi mondatok” találhatóak, de meghatározott „logikai” viszonyaik, alárendeltségük feltüntetésével.” (SZÉPE GYÖRGY: ÁNyT. VI. 362. 3) „A jelenlegi felfogás szerint a generálás kiinduló része a mélyszerkezet, az a része a szabálysornak, amelyen keresztül a nyelvészeti vizsgálat a logikaihoz és a pszichológiaihoz kapcsolódik.” „A mélyszerkezet tipológiailag univerzális, tehát univerzális szemantikai-mondattani viszonyokat, jegyeket tartalmaz.” (DEZSŐ LÁSZLÓ, ÁNyT. VI. 27, 28).¹

¹ A nyelvtani vagy a nyelvtanelméleti szakirodalomban előfordulhatnak a mély és a felszíni szerkezet fogalmának másféle értelmezései is. Velük azonban nem foglalkozom, mivel mondanivalóm a fenti felfogásra, még pontosabban a legutóbbi évek magyar nyelvtani kutatásaiban jelentkező realizációjára vonatkozik. Dolgozatom 1971 elején készült el, ezért a tárgykörömbe vágó szakirodalomból az 1970. év végétől megjelent műveket már nem vehettem figyelembe.

A szerzők hangoztatják, hogy a nyelv ilyen módszerű generatív leírását csak fokozatosan lehet megvalósítani. A célkitűzés azonban még így is meglehetősen merésznek tűnik fel. Hiszen, amint látjuk, a mély szerkezet elmélete a nyelv és a gondolkodás, a nyelvi és a tudati tevékenység, sőt a nyelv és a biológiai alkotó egész kérdéskomplexumát megmozgatva törekszik ezeken a ma még csak igen hézagosan ismert területeken az egyetemestől az egyediig ható törvényszerűségek megállapítására és egzakt megfogalmazására. Az elgondolás, igaz, korántsem alaptalan: a nyelvi képesség az emberi idegrendszer működésére valóban egyetemesen jellemző. Az agyműködés mechanizmusa az egész emberiség viszonylatában azonos, és teljes joggal feltételezhető, hogy a nyelvnek és a gondolkodásnak vannak univerzáléi. Még a veleszületettség tanának is igaznak kell lennie legalább olyan értelemben, hogy a ma született gyermek agya is agy, azaz olyan szerv, amely minden agyi funkció, így a beszédfunkció ellátására is alkalmas. Ezeket a szférákat számos tudományág kísérletileg is kutatja, s a grammatikának fontos szerepe lehet e kutatásokban. Minden attól függ, hogy a grammatika mint szaktudomány mennyire tudja hitelesen bemutatni tárgyát, annak specifikumát. A generatív nyelvtannal szemben alighanem ez utóbbi ponton merülhet fel elsősorban kifogás. Az a képesség ugyanis, hogy a nyelv működésében a sajátosat bemutassa, a generatív nyelvtannak sohasem volt erős oldala, és okkal mondhatjuk: ma sem az. Erre vall már az is, hogy a modellt pszichológiailag sok szempontból nem tartják reálisnak, illetve realitását tudomásom szerint eddig még nem sikerült igazolni (vö. A. A. Леонтьев, Психолингвистика, Ленинград, 1967, 38—45; uő.: Психолингвистические единицы, Москва, 1969, 1. főként 80—108; Irányzatok és eredmények a mai pszicholingvisztikában, ERŐS FERENC és PLÉH CSABA ismertetése, Magyar Pszichológiai Szemle, 1970. 1, 145—51); gyengéi természetesen méginkább megmutatkoznak lingvisztikai adatok tükrében. Annak ellenére is meg kell ezt állapítanunk, hogy maga a generatív elv, a nyelvhasználatnak mint teremtő tevékenységnek az elve lényeges kiegészítője volna a nyelvről mint jelrendszerről alkotott képnek.

Az adverbális bővítményhálózat kötöttségeinek vizsgálata során (vö. ÁNyT. IV. 157—65; NyK. 70, 422—8; Nyr. 93: 229; ÁNyT. VI. 229—70) folyamatosan törekedtem annak tisztázására, hogy a vizsgálati eredmények milyen mértékben igazolják a generatív nyelvtan teóriáját. Korábbi tapasztalataimról egy tanulmányban beszámoltam (l. MNy. LXV. 262—77). Azóta készültek el a már idézett és más, magyar nyelvi anyagon végzett generatív módszerű elemzések, amelyekben a mély szerkezet elméletét bőséges anyagon alkalmazzák. E publikációk a generatív nyelvészet mai átalakulási folyamatát tükrözik, s nagy számban közölnek új megfigyeléseket is a magyar nyelv használatára, szerkezeti összefüggéseire vonatkozóan. De a generatív nyelvtannal szemben fennforgó aggályokat nem oszlatják el. Sőt, a konkrét elemzésekből méginkább kiviláglik, hogy egy oldalról a generatív elv és a generatív nyelvtan (= a tulajdonképpeni levezető, magyarázó szabályok módszere és tartalma), más oldalról a generatív nyelvtan és a nyelvi tények között több ponton továbbra is ellenkezés, ütközés van. Hogy vélekedésem szerint ez miben áll, az alábbiakban szeretném részletezni.

2. Már az irányzat első jelentkezésekor, CHOMSKY „Syntactic Structures”-jében, majd az utána következő, különféle nyelveken végzett első generálási kísérletekben feltűnhetett a nyelvtaníróknak, hogy e nyelvtantípus a mondatot

a hagyományos és — tegyük hozzá — elméletileg is megalapozott alany-állítványi tagolás² helyett a közvetlen összetevők grammatikájának gyakorlathoz igazodva nominális és verbális csoportra bontja ($S \rightarrow NP + VP$). Ebből kiderült: a) a mondat szerkezetét szófaji alapon akarja levezetni, b) mondatnak a kéttagú, igei állítványú mondat típust számítja. Az eljárást többféleképpen lehetett érteni és értelmezni, de maguk a generativisták nem adtak rá kielégítő magyarázatot. Pedig az $S \rightarrow NP + VP$ bontás ellenkezni látszott magának a generatív nyelvtannak az elméleti téziseivel is. Egyrészt: az egytagú, a tagolatlan mondat fajtái ismereteink szerint az emberi nyelv keletkezésétől napjainkig tartóan jellemző megnyilatkozási formái a közlési tevékenységnek. Másrészt: a mondatnak mint közlési egységnek jegyeiről, lélektani, logikai és grammatikai szerkezetének összefüggéséről, a mondatrészek s a szófajok történeti kialakulásáról és viszonyáról rendkívül terjedelmes irodalom áll rendelkezésre, amelynek alapján a kezdeti generálói modell bizony a dolgok többség leegyszerűsítéseként hatott. Meglepő volt, hogy CHOMSKY az említett problematikát eleinte teljesen kikapcsolta a generálásból, holott éppen a nyelv kreatív aspektusának, a mondatalkotás mechanizmusának tanulmányozása szempontjából lehetett volna rá szüksége. A nyelvi „magnak” „mély szerkezetű” való átértelmezésével egyebek között ezt az ellentmondást igyekezett feloldani.

A modell átépítésének nem kis jelentőségű következménye volt, hogy a vele megindult fellazulási, kísérletezési folyamatban a generatív elemzés több vonatkozásban közelebb került a nyelv „hagyományos” szemléletéhez. Magyarországon talán legközvetlenebbül ahhoz a nyelvtani felfogáshoz, amely a SAUSSURE utáni európai strukturális-funkcionális nyelvészet maradandó értékeit hordozza. A „hagyományos” nyelvtan, amint kiderült, fogyatékoságai ellenére sem vádolható fenomenalizmussal és empirizmussal, s nemcsak hogy nem nevezhető a nyelvi elemek pusztá inventáriumának,³ hanem épp ellenkezőleg: elveinek, régebbi és újabb fogalmi eszközeinek alkalmazására éppen a mély szerkezeti relációk elemzésében mutatkozik szükséglet. A generatív nyelvtani munkákban fokozatosan megjelenik a predikatív szerkezet és a mondatrészek fogalma, a mondati hierarchia és az aktuális tagolás elve, a mondatfajta a mély szerkezetben; feltűnnek a mondati-jelentéstan kategóriák, sőt a mély szerkezeti elemzés velejét tevő levezetési műveletben is egy „hagyományos” gondolatot: a nem predikatív szerkezeteknek predikatív szerkezetből való eredeztetését láthatjuk viszont, csak abszolutizált formában.

3. Ebben az alapjában véve pozitív irányú folyamatban azonban erősen hiányolhatjuk a következetességet: a mély szerkezet elmélete kívánalmainak következetes érvényesítését a nyelvi tények megközelítésében, s viszont, annak pontos felmérését, mi következik a nyelvi tényekből a mély szerkezet elméletére és a generálás módszerére vonatkozóan.

Feltűnik például, hogy a nyelvi kommunikáció egyes aspektusairól, amelyeket joggal tételezhetünk egyetemesnek, a generatív nyelvtanban nehe-

² Egyetértek TOMPA JÓZSEFFEL, aki az alany-állítványi viszonyban nem egyszerűen a formális logikai $S-P$ függvény mását látja, hanem mindenekelőtt a nyelv szerkezetének sokféle összefüggése által meghatározott mondati viszonyt, I. MNy. LXVI. 17–20; MNy. LIX, 322–33.

³ SAUSSURE-t a generativisták félreértették; e kérdésről I. G. HERDAN, *The Crisis of Modern General Linguistics*, La linguistique, 1967. I, 27–37.

zen dönthető el, hogy a mély struktúrába tartoznak-e vagy a felszínibe. Ilyen egyebek között a szórend és a topic-comment viszony (vö. DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY: NyK. 69, 387—8.). — DEZSŐ LÁSZLÓ érdeme, hogy a mondatfajták egyáltalán szóba kerülnek a mély szerkezettel kapcsolatban (l. ÁNyT. VII, 83). Ám ezzel a minden valószínűség szerint univerzális kategóriával voltaképpen még ma sem számol a generatív nyelvtan. Ugyanakkor olyan területeken, ahol jóval nehezebben ítéhető meg, mi egyetemes és mi nem — ilyen a szemantika és a szintaxis —, az univerzálé fogalmának általában szokatlanul laza értelmezésével találkozunk. A mondatstruktúra egyes oldalainak, szintjeinek (kommunikatív, logikai, mondattani, szintaktikai, szemantikai oldal, szint) egymáshoz viszonyításában némelykor egymásnak is ellentmondó és a realitásnak sem megfelelő megoldásokat találunk (itt vetődik fel újból, de most már élesebben a mondat szófaji alapú levezetésének problémája is).

3.1. Nem derül ki világosan, de úgy látszik, hogy a generativisták mély szerkezetéről akkor beszélnek, ha valamely nyelvi egység a vizsgált nyelvben a „felszínen” is szerkesztett (például mondat, összetett szó, képzett szó) vagy ha hiányos (hiányos mondat). Az összetett egység összetevőire bontandó, a hiányos pedig kiegészítendő úgy, hogy eredményül „elemi ítéletet” tartalmazó kijelentő mondatokat kapjunk. Például: *Dieu invisible a créé le monde visible* ← *Dieu est invisible*; *Dieu a créé le monde*; *le monde est visible* (SZÉPE GYÖRGY: Valóság, 1969, 6, 26—7); *jégverem* ← *A verem van valamire*; *Az emberek tartanak jeget a veremben* (KÁROLY SÁNDOR: ÁNyT. VI, 279); *páras* (*levegő*) ← *Pára van (a levegőben)* (NAGY FERENC: ÁNyT. VI, 334); *A padon vágta* ← *Valaki a padon vágott valamit* (DEZSŐ LÁSZLÓ, ÁNyT. VII, 80). Az így kapott „alapmondatok” szemantikai-szintaktikai szerkezete a levezetett egység ún. mély szerkezete.

Ez a módszer egy ismert műveletet reprodukál, mondhatnánk: terít ki. Mégpedig azt, amikor a nyelvészeti elemzésben (a köznapi nyelvi érintkezésben is) ilyen kérdésekre adunk választ: „Hogyan értendő ez?” „Mi ennek és ennek az elemnek a jelentése, funkciója?” Például: „Hogyan értendő: *jégverem*?” „Jég tartására való verem.” „Mit jelent: *páras levegő*?” „Pára van a levegőben, a levegő páráját tartalmaz.” „S mi ebben a szerkezetben az -s képző jelentése?” „Valamit tartalmazó, tartalmazás.” Stb. A hagyományos elemző módszerrel dolgozó nyelvész a jelentés analízisét gondolatban végzi, s csak a végeredményt rögzíti (vö. például az -s képző jelentéselemzését a MMNyR-ben, I. 404—5). A generáló nyelvész magát a gondolkodási műveletet is explikálni igyekszik, hogy az eredményt ilyen úton „levezesse”. Az utóbbi módszer a vizsgált nyelv egyes grammatikai transzformációinak felismerésében előnyös. A „levezetés” lehetőségében azonban erősen kételkedem. Nem látom bizonyítottnak, hogy az „alapmondatból” nyert információk és feldolgozásuk mai apparátusa elegendőek ahhoz, hogy a módszer egyszerre „megfordítható” legyen, azaz hogy lehetővé váljék bármely (vagy valamely kívánt) jelentésű szerkezet automatikus előállítás. Hogy mit értsünk elemi ítéleten, s hogy primér ítélettartalmak hogyan alakulnak vagy tevődnek össze nyelvi jelentésekké, ennek meghatározása — alább látni fogjuk — nem oly könnyű feladat.

Kérdés mindenekelőtt, hogy az egyetemesség szemszögéből valamely nyelv logikai-szemantikai alkatában mit nevezhetünk egyszerűnek és összetettnek, eleminek és leszármazottnak, teljesnek és hiányosnak. Ugyanis: a) megfigyelhetjük, hogy a generálás alapjául vett összetevők — az „alapmondatok” — maguk is lehetnek összetettek, így nekik is mindig lehet vagy

van egy még mélyebb szerkezetük (például: [*Dieu est*] *invisible* 'láthatatlan' ← *Nem lehet látni* . . . ← *Az ember lát; Valamit lehet csinálni*, stb.), b) az egyik nyelv monorém egysége gyakran a másik nyelv komplex egységének felel meg (orosz *ozopod* — magyar *veteményes kert*),⁴ c) ugyanazon fogalmat jelölő (komplex) egység megalkotásához különböző nyelvközösségek tagjai különböző „elemi ítéletek” útján juthatnak el (magyar *zsebkendő* — votják *ныр кышет* 'orrkendő', l. KÁROLY SÁNDOR: MTA I. OK. 23, 1966, 244), d) ugyanazon nyelvközösségen belül ugyanazon tartalom kifejezésére monorém egység is, meg komplex egység is szolgálhat (*vidám* — *jókedvű*), e) ugyanazon nyelvközöség ugyanazt a fogalmat más és más „elemi ítéletekből” kiindulva jelölheti meg (*konyhakert* — *veteményes kert*), f) a hiányosság mindig egy adott nyelv szempontjából határozható meg (egy szélsőséges példa: a magyar mondatból nem *h i á t y o z n a k* a kvakiutl indiánok nyelvének deiktikus elemei).

Kevésbé ismert nyelvek adatainak tükrében ezek a nehézségek természetesen még teljesebben megmutatkoznak.

Mit kell tehát és milyen összetevőkre visszavezetnünk, hogy tovább nem bontható (bontandó) ítélettartalmakat kapjunk? Félő ugyanis, hogy a fenti módszerrel felderített szemantikai réteg még nagyon is az egy é n i a r c á t képviseli az egyes nyelveknek vagy egyes nyelvek egyes jelenségeinek. Amikor a generativisták a szemantika = mély szerkezet azonosságból indulnak ki, nem számolnak vele, hogy a j e l e n t é s s t r u k t ú r á n a k i s l e h e t n e k, v a n n a k „mélyebb” és „felszínibb” rétegei, á t f o g ó b b é s k i s e b b h a t ó k ö r ű m e c h a n i z m u s a i.

Nem akarnám eldönteni, de úgy vélem, hogy *Az emberek jeget tartanak a veremben* szerkezet például meghaladja az elemiség fokát. Hiszen maga a 'tartás, tárolás' jegy is legalább két jelentésmozzanatra bontható, egy helyjelentésre és egy időjelentésre; tárolni a. m. hosszabb időre elhelyezni valahol valamit. A fenti mondat a *jégverem* szó jelentéséhez l e g k ö z v e t l e n e b b ű l f ű z h e t ő, rá legjellemzőbb interpretáció (l. KÁROLY SÁNDOR, ÁNyT. VI, 276–9). Kérdés azonban, hogy a legközvetlenebb interpretációk nem éppen az ö s s z e t e t t e b b e k - e, nem éppen az elemi(bb) jelentésmozzanatok felszínre hozását nehezítjük-e velük. A *farkasverem* szemantikai jegye a *jégverem* mintájára a +fogás volna, ebből a szerkezetből: *farkas fogására való verem*? S a *jégtömlő* szót hogyan jellemezhetnénk? A jégtömlőben jeget nem tárolnak, hanem beleteszik, hogy hűtsenek vele. Tehát: +belevetés, (+hűtés)? A következő ez volna. Az így kapott jegyek azonban csupán különálló szócsoportokat, esetleg csak szóegyedeket jellemeznek. Nem mintha KÁROLY nem fedezné fel a szóösszetevés mélyebb, valódi generatív hatóerőit is (ilyennek látszik például a céljelölő vagy a fajtajelölő tendencia, amelyekre épp a szerző hívja fel a figyelmünket), de róluk az „alapmondatok” elemzésétől függetlenül, mintegy azok kiegészítéseként kénytelen szólni.

Ám itt már át is léptünk a következő problémakörbe.

3 2. A magyar nyelv generatív nyelvtanában a mély szerkezeti relációk meghatározására szemantikai jegyeket is alkalmaznak. Ezek viszonya az „elemi ítéletekhez” nem egészen világos. Úgy tűnik fel, mindkét esetben elemi információk megadásáról van szó, de a szerkesztett egységet „elemi mondat” is, meg szemantikai jegy is determinálja, a szerkesztetlent csak az utóbbi. Tehát például a *kosár* szó „mélyén” nem vesznek fel egy „nem él' elemi ítéletet, hanem egy — élő jegyet alkalmaznak.

⁴ Az ismert jelenségekre csupán emlékeztetőül hozok fel példát.

Tudvalevő, hogy a nyelv jelentésviszonyainak formalizálására a mai napig már számos kísérlet történt. Ezúttal azonban csupán a legújabb magyar generatív nyelvtani vizsgálatokban végzett jelentéselemzésekhez fűzöm megjegyzéseimet, anélkül, hogy kutatnám kapcsolatukat az említett jelentélméletekkel. Az itt alkalmazott jegyek kialakítását és használatát illetően legrészletesebben KÁROLY SÁNDORNnak két tanulmányából (ÁNyT. VI, 159–227; 271–328), valamint NAGY FERENCnek a szóképzésről szóló, azonos módszerű tanulmányából (ÁNyT. VI, 329–57) tájékozódhatunk. Az alábbiakban KÁROLYnak a főnévi összetételeket tárgyaló dolgozatát veszem alapul.

Az összetételek levezetéséhez használt szemantikai jegyeket — a legáltalánosabbak (például a $\pm$ élő) kivételével — KÁROLY az ún. alapmondatok jelentéséből vonja el; így *Az emberek jeget tartanak a veremben* mondatból elvonja a +tárolás jegyet, az *erdőőr* szónak *Erdőt őriz az őr* alapmondatából elvonja a +gondoskodás jegyet, stb. Ezekből kiindulva vezeti le az összetett szavakat, megjegyezve azonban, hogy levezetésen ezúttal nem a teljes generálhatóságot érti (l. ÁNyT. VI. 276).

Rövid vizsgálódás után megállapíthatjuk, hogy a megadott szabályok — köztük még azoknak többsége is, amelyeket a szerző kategorikusan produktívnak tekint! — valóban inkább az összetett szavak típusainak, olykor csak egyes csoportjainak szemantikai jellemzését, mint e szóalkotási mód generatív leírását nyújtják. Csak akkor „generálnak”, ha már előre tudjuk, mit akarunk létrehozni velük.

Nagy számban engednek meg n e m l é t e z ő összetett szavakat. Például *hóvölgy*, *ködhegy*, *vízvidék*, *tengersziget* a 24. szabályból: 'természeti tárgy befed, ellep térszíni formát', mint *mocsárvidék*. *Hangbetű*, *italbor*, *bölcsességbagoly*, *lakásbarlang*, *apaanya* stb. a 31. szabályból: 'vkit, vmit helyettesít, képvisel, ábrázol vki, vmi, mint *fajbor*, *falanszter-jelenet*. Olykor meglevőket kizárnak, például a *zöldségeskőfa* szót kizárja a 26. szabály, mert ilyen esetben csak jelöletlen összetételt tart lehetségesnek, mint *halárus*. A *hókupac*, *szénkupac*, *salakhegy* szót kizárja a 45. szabály, mert az előtag alapmondatbeli megfelelőjének többes számban kell állnia, mint *kőkupac* ← *Kövekből áll a kupac*. A *diótorta*, *gyümölcsrizs* stb. szót kizárja az 54. szabály, mert ez esetben csak melléknemes kapcsolatot enged meg, mint *zsiroskenyér*. A *bazalthegy*, *agyagrég* szót kizárja mind a 45., mind az 55. szabály: az előbbiről l. fent, az utóbbi pedig azért, mert az utótagot +készítés jeggyel szorítja meg, mint *részfazék*. A *nadrágkosztüm* szót kizárja a 43. szabály, mert a 'valami része valaminek' jelentés esetén csak melléknemes kapcsolatot enged meg, mint *füleskosár*; megjegyzendő, hogy a *nadrágkosztüm* valóban kivételnek látszik, de megvan! Az is gyakori, s ez már súlyosabb hiba, hogy a szabály l é t e z ő, de más jelentésű szót hoz létre. Például a 31. szabályból: *Számok helyettesítik a szavakat* → *szószám*, tényleges jelentése 'a szavak száma'. A 24. szabályból: *Hó borítja a hegyet* → *hóhegy*, tényleges jelentése 'hóból való hegy' stb.

KÁROLY, igaz, több helyen is hangsúlyozza, hogy eredményei nem véglegesek, finomításra, javításra szorulnak. Ez természetes, ezért itt csupán a módszerből eredő néhány problémára térek ki.

Mindenekelőtt a domináns jelentésviszony kiválasztásának, a jellemző szemantikai jegyek meghatározásának esetlegessége az, ami feltűnik az ismertetett eljárásban. Arra ugyanis, hogy mi legyen a kiinduló alapmondat, egy bizonyos határon belül, úgy látom, nincsen kritérium. A *vadászfegyver* szót nem értelmezhetjük úgy, hogy *Vadásszák a fegyvert*, mint talán a *hajítófegyver* szót (*Hajítják a fegyvert*). Bizonyos megkötések tehát vannak. De az már, mondhatnánk, eldönthetetlen (miért kell akkor eldönteni?!), hogy *A vadász használja a fegyvert* mondatból vezessük-e le, amikor is a *vadász*-előtag +foglalkozás jegyű (25. szabály), vagy a *Vadásznak ezzel a fegyverrel, Vadá-*

szásra alkalmas ez a fegyver mondatból, amikor az előtag + tevékenység jegyű lehet (17. szabály). KÁROLY az előbbi megoldást választja, nem számolva azzal, hogy amikor a vadászfegyver a harcászati fegyverrel áll szemben, a megkülönböztetés alapja a vele folytatott tevékenység. Szó sincs arról, hogy KÁROLYnak ne volna ugyancsak igaza. Sőt, inkább arra szeretnék rámutatni, hogy több egyenrangú interpretáció is lehetséges. Emellett azonban lennie kell a magyar beszélő tudatában olyan „szabálynak” is — ilyen típusút KÁROLYnál nem találunk —, amelynek a következménye, hogy a magyarban például a vadászáshoz szükséges összes speciális kellékeket vadász-előtaggal láthatjuk el: ~bakancs, ~kalap, ~kés, ~szék, ~táska, ~töltény, ~kutya, ~súlyom stb. A ruhaneműek elnevezése KÁROLYnál *A vadász viseli a ... t* mondatból vezetendő le (20. szabály), az állatoknak pedig nem is jut hely, ha csak be nem soroljuk őket az 'eszköz' kategóriába. Ezt megtehetjük.

Hasonló a bányászruha és a bányászásó példája is (i. m. 303. l.). Igaz, hogy az egyiket a bányász viseli, a másik munkaeszköze, de akkor a bányászfelszerelés szónak egy harmadik típusba kell tartoznia. — KÁROLY kimutatja, hogy a boszorkánytanya szó rokon szerkezetű szemantikailag a barackfával, viszont más típusú, mint a munkásbarakk (i. m. 305—6. l.). Szerintem részint más, részint azonos. — A hőmező, jégmező szót a *Hő, jég borítja a mezőt* mondatból vezeti le (303. l.), én a *Hóból, jégből való mező* (értsd: nagy kiterjedésű, réteg, felület) szerkezetből magyaráznám; a malomkő szónak a *Malomban használják ezt a követ* értelmezés helyett (i. m. 312. l.) *A malom tartozéka, alkatrésze ez a kő* értelmezést adnám, s ezzel rögtön más lenne a mély szerkezete is (!). — Arra is sok példa volna, hogy a szemantikai jegyek számát tetszőlegesen szaporíthatnánk, mivel nincs mérce rá, hogy milyen határig terjedjen a disztinkció. Az esőköpeny szót értelmezhetem úgy, hogy *Esőben hordják a köpenyt*, s akkor a KÁROLY alkalmazta módszerrel a + hordás, használás jegyet kapom. De ha így magyarázom: *Esőtől véd a köpeny*, akkor egy +védés, védekezés jegyhez jutok, (vö. *napszemüveg, hósapka, jégpatkó* stb.), amely ugyanazon jögon szerepelhetne a meglévő jegyek között.

Úgy gondolom, a fenti példákból kitűnik, hogy az összetett szavak szemantikai összefüggései részint egyszerűbbek, részint bonyolultabbak, mindenestre több oldalúak, több rétegűek, mint ahogyan az alapmondatok mutatják. A jellemző alapmondat visszakeresésének módszere ezért nem biztosítja a vizsgált szerkezetek szemantikai struktúrájának, illetőleg a bennük érvényesülő szemantikai törvényszerűségeknek a feltárását. A leírt összefüggések lehetnek egyenként vagy esetenként igazak, de a tipológia és a szabályrendszer egészében mégis hamis. Gyengéit jól mutatja, hogy a KÁROLYtól megfigyelt szemantikai jegyek listáján (i. m. 281) az elvontságnak igen különböző fokain álló terminusok sorakoznak; a fogalmak vagy szinte teljesen fedik, vagy keresztezik egymást, vagy egyik a másikat magában foglalja. A főnevekre 31 jegy vonatkozik, az 'idő'-től, 'tér'-től, 'anyag'-tól az 'élelem'-ig, az 'irat'-ig, és az 'út'-ig; az igékre 24 jegy, amelyek között külön szerepel a 'gondoskodás', a 'befedés' és a 'megtöltés', a 'tevékenység', a 'dolgozás' és a 'foglalkozás vmivel' stb. Azt hiszem, arra, hogy ezek egyenrangúan elemi ítélettartalmak volnának, nem is gondolhatunk. De KÁROLY nem is törekedett a szemantikai jegyek koherens rendszerének kidolgozására. Megjegyzi, hogy nehéz és talán értelmetlen dolog is volna e jegyeket kétértékű rendbe foglalni. Véleményem meglepő és egyben elgondolkodtató. Meglepő, mert a szemantikai jegyek — fogalmaim szerint — eo ipso kétértékűek: minden jegy kiemel és kizár egyszerre. Ugyanakkor a szerző szemmel láthatóan ±értékű jegyeket alkalmaz, csakhogy esetlegesen és nem is definiálva őket. A szemantikai jegyeket láthatóan kivétel nélkül megismerési evidenciáknak tekinti, de ebben nincsen igaza. Hogyan értsük

például a +halmaz jegyet? Mit értsünk azon a szabályon, hogy +összetettség jegy esetén az összetett szó utótagjának 'halmaz' jelentésűnek kell lennie (a példaként felhozott *csapat*, *kupac*, *sor* stb. szóhoz dasonlóan, l. i. m. 309)? Melyik szó tekintendő — halmazjegyűnek? „Szabad-e” megalkotnunk a *gyönyörfüggöny* szót is, vagy csak a *gyönyörsort*? A *kártyavár*-at is, vagy csak a *kártyacsomó*-t? Az *erdőgyűrű*-t is, vagy csak az *erdőállomány*-t? A *virágszőnyeg*-et is, vagy csak a *virágcsokor*-t? A *szekrényfal*-at is, vagy csak a *szekrény-sor*-t? — Persze tudjuk, hogy a nyelvben még a definiálásra nem szoruló fogalmak — mint az élő és az élettelen fogalma — is sajátos módon tükröződnek (a banális példák: *szalad az idő*, *mosolyog a nap*, *ír a ceruza* stb.); a valóságviszonyoknak és azok tudati feldolgozásának dialektikája képződik le nyelvi viszonyaikban. A szerző bizonyára ezt érzékelte, amikor nem vállalta a dichotomikus szemantikai rendszer kidolgozását. Hogy szabályai mégis egy dichotomikus rendet imitálnak, ennek eredménye egy érdekes negatív kép lett: a felsorakoztatható ellenpéldák tükrében tűnik elő, valójában miként szerveződnek, kereszteződnek, fedik át egymást a jelentések a nyelvben.

Nem kétséges, és ezt KÁROLY idézett tanulmánya is igazolja (sőt, elsőnek mutatja be nagyobb anyagon a magyar szóösszetételek irodalmában), hogy a nyelvi tevékenységnek alapvetően fontos megnyilvánulása a nominalizáció, amelyből bizonyos határok között hatékonyan alkalmazható elemzési módszer is szűrődött le (vö. még TELEGDI ZSIGMOND: *ÁNYT.* III, 203–12 és *ÁNYT.* IV, 189–97). Csak az nem igazolódott be, hogy ez a módszer *s z i n t é z i s r e*, ezáltal a szó szoros értelmében vett generálásra is alkalmas. Talán helyesebb volna abból kiindulni, hogy a nominalizáció elsősorban mégiscsak konkrét történeti (valóságos) jelenség, és egyáltalán nem biztos, hogy törvényszerűségei kimerülnek azokban az összefüggésekben, amelyeket ma logikusnak találunk, vagy hogy a nyelvi folyamatok mozgástörvényei bármely területen kimerülnek (vagy: leírhatók) a nominalizáció szabályaiban.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, megállapíthatjuk, hogy az alapmondatokból elvont szemantikai jegyek halmaza alkalmatlan a vizsgált szóösszetételi mód szabályainak felszínre hozására. Következésképp e jegyek nem is univerzálisak, pontosabban: nem lehet tudni, hogy vannak-e köztük univerzálisak vagy sem. Ha pedig ez a tétel igaz, akkor kimondhatjuk, hogy e kérdésre: támaszkodhatunk-e az ún. alapmondatokra mint univerzális (elemi) ítélettartalmak hordozóira, a generativista felfogással szemben a válasz *t a g a d ó*.

3.3 A fentiekben az „elemi ítéletekre”, illetőleg az „elemi mondatokra” támaszkodó generáló módszert csupán az ítélettartalmak elemzésének és az ily módon kapott szemantikai jegyek alkalmazásának oldaláról szemléltük, s úgy találtuk, hogy nemcsak a levezetett szerkezeti egységeknek, hanem már maguknak az ún. alapmondatoknak a tartalma is lehet bizonyos szerveződésnek az eredménye. Felderítésére talán további alapmondatokat kellene felvenni? A vizsgált tanulmányok mindenestre nem mennek túl a jelzett határon, az egyetemesség felvetődő problémája pedig valamiképpen úgy oldódik meg, amint ezt KÁROLY SÁNDOR megfogalmazza: „Ezek [ti. a magyarban feltételezett egyes szemantikai relációk, például a *számára*-viszony, a *szándék*-viszony, a peyoratív fokozás viszonya stb.] feltételezően univerzális viszonyok, hiszen valószínűleg minden nyelvben — így vagy amúgy — kifejezhetők” (*ÁNYT.* VI, 173; kiemelés tőlem, H. M.I.). — Érvélmódjába nem nyugodhatunk bele, méghozzá éppen azért, mert mi

az ami nem fejezhető ki így vagy amúgy más nyelvekben? — KÁROLY azt állítja, hogy a szemantikai az univerzális, az „így vagy amúgy”, vagyis a kifejezés módja pedig a nem univerzális. Eszerint a 'kifejezésmód' és a 'szemantikai' diszjunkt fogalmak. Ám az 'így vagy amúgy' nem vonatkozhat másra, mint hogy ilyen vagy amolyan jelentésű (és nyelvtani funkciójú) eszközök segítségével. Akkor pedig a 'szemantikai' és a 'kifejezésmód' nem diszjunkt fogalmak, és a szemantikai lehet nem univerzális. Itt van az ellentmondás. A konkrét elemzések alapján valószínűleg a szemantika különböző mélységű rétegeinek problémájához jutnánk el ezúttal is. De mivel az előző pontokban e problémát már szemléltettem, részletekbe itt nem bocsátkozom.⁵ KÁROLY véleményéből kiindulva most egy másik irányban szeretnék továbbhaladni, s visszatérni újból a mondat szemantikai „mélyének” kérdéséhez.

A generatív nyelvészek, amikor a grammatikai formától elvonatkoztatott, ún. tisztán kognitív tartalmak cirkulációját vizsgálják, ezekhez a tartalmakhoz teljesen érthetetlen módon gyakran rendelnek hozzá egy-egy meghatározott szintaktikai struktúrát is, a mély szerkezeten belül. Például KÁROLY nemcsak a 'tárolás' jegyet tekintti a jégverem szó mély szerkezetére jellemzőnek, hanem a *jégverem* „alapmondatának” szófaji struktúráját is. Azt tudniillik, hogy az „alapmondat” egy főnevet, létigét s egy újabb névszói részt (*A verem van valamire*), a *valamire* rész „alapmondata” pedig egy további főnevet, igét, s egy negyedik és egy ötödik főnevet tartalmaz (*Az emberek tartanak jeget a veremben*), amelyek egymással meghatározott függőségi viszonyban vannak (l. ÁNyT. VI, 279; vö. még i. m. 324—7, 364). A *Dieu invisible*... kezdetű mondat (vö. fentebb) esetében SZÉPE GYÖRGY hasonlóan jár el; a következő kategóriáknak meghatározott struktúráját veszi fel a mély szerkezetbe: névszói csoport, igei csoport, főnév, tulajdonnév, létige, tranzitív ige, melléknév, névelő.

Az eljárás nyilvánvalóan ellentmond az „így vagy amúgy” való kifejezés tézisének, e tézis tudniillik épp az ellenkezőjét állítja, azt, hogy egy adott tartalom kifejezése nincsen egy adott grammatikai struktúrához kötve, hanem különböző nyelvekben különböző lehet.

De megközelíthetjük a kérdést más oldalról is.

A mély szerkezet ágrajzaiban feltüntetett kategóriák és kategóriaviszonyok a generatív nyelvtan elmélete értelmében grammatikai univerzálék, a nyelvi kompetenciának egyetemes jegyei. Ezt a tételt pedig a nyelvi tények nem igazolják.

Nem igaz, hogy a mondat eleve kéttagú. A tagolt mondat történeti fejlemény, és mindig voltak és vannak egytagú (nem kihagyásos!) mondatok. — Nem igaz, hogy a tagolt mondat eleve egy főnévi és egy igei csoport kapcsolata; vannak nominális és egyéb állítmányú mondatok is. — Nem igaz, hogy a

⁵ A problémára újabban a generativisták is felfigyeltek; vö. MÁTHÉ JAKAB, A felszíni és a mélystruktúra néhány kérdése a generatív transzformációs grammatikában, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XIV. 2., 287—8; DEZSŐ LÁSZLÓ, Öszerbhorvát mondatban, kéziratban.

szófaji rendszer eleve nomenre, verbumra, adiectivumra stb. tagolódik. Számos nyelvben nem találjuk a mi fogalmainknak megfelelő szófaji megoszlást. — A nomen és a verbum sem választható szét mereven. Vannak nomen-verbumok; egyes nyelvekben vannak nomenszerű verbumok vagy verbumszerű nomenek (ahogy mi osztályoznánk őket). S tudjuk azt is, hogy egy-egy fogalomra egyszer nomen, máskor verbum utal.

Mindez arra mutat, hogy szófaji tagolódás, illetőleg a számunkra legtermészetesebbnek tetsző szófaji tagolódás nélkül még lehetséges nyelv. A nyelvek szófaji rendszere is történeti fejlemény és származék jelenség. Az ide vonatkozó tények ismertek, így példákat és szakirodalmat nem idézek. Viszont annál kevésbé érthető, miért oly maradandó a generatív nyelvtanban az a nézet, amely a mondatalkotás modellálásakor éppen a szófaji kategóriaviszonyokat számítja elsőlegesnek. Hiszen a tekintetben, hogy ha nem ezek, akkor melyek a nyelv elengedhetetlen ismérvei, nem vagyunk tanácstalanok. A kérdést vélekedésem szerint úgy kell feltenni, amint R. JAKOBSON megfogalmazza: „Az információnak mely aspektusai kötelezők a világon mindenütt, minden nyelvi kommunikációban, és melyek csupán bizonyos nyelvekben?” „Azokon a fogalmakon kívül — írja JAKOBSON —, amelyek grammatikalizáltak és következésképp bizonyos nyelvekben kötelezők, de másokban lexikalizáltak és csupán fakultatívak, BOAS felfedezett bizonyos viszonyulási kategóriákat, amelyek a világon mindenütt kötelezőek. A módszerek, amelyeknek a segítségével ezek a viszonyok kifejezésre jutnak, nagyon sokfélék, de szükségképpen a grammatika elemei. Ide tartozik például az alany és állítmány, valamint az állítás és a tulajdonítás közötti különbség éppúgy, mint a grammatikai utalás az üzenet címzettjére és küldőjére (kiemelés tőlem, H. M. I.; l. R. JAKOBSON, *Hang — Jel — Vers*, Budapest, 1969, 136). Ez a felfogás, amellyel BOAS és JAKOBSON egyáltalán nincsen egyedül, a mondatot közvetlenül a közlési tevékenység oldaláról szemléli, így alaptermészetét hívebben tükrözi, mint az előbbi.

Sokak véleménye, hogy akár a nyelv történeti fejlődéséből vonunk le következtetéseket, akár az aktuális közlési tevékenységet vesszük alapul, a nyelv használata során mindig a beszélő, a hallgató és a valóság viszonylatában megvalósuló aktív tevékenységgel van dolgunk, amely — régi, de jó kifejezéssel élve — mind az egytagú, mind a kéttagú, mondat esetén a mondat állítmányiségében, predikatív jellegében, a kéttagú mondatban pedig középpontban az állítmánnyal fejeződik ki. Ezt a predikatív, cselekvő és viszonyító mozzanatot, amely egyébként a modern pszicholingvisztikai kutatásoknak is középpontjában áll, tekinthetjük a nyelv legáltalánosabb kötelező jegyének. A mondat szerkesztés szabályainak, egyebek között a szófajok rendszerének kialakulásában ugyanezt mint történeti hatóerőt ismerhetjük fel: az ún. nyelvi ökonómia vagy a célszerűség elvén is a nyelvi tevékenység aktívan tükröző jellegét, — BÁRCZI GÉZA szép kifejezésével élve — az egyre bővülő, „öblösödő tudattartalom” adekvát kifejezésére való folyamatos törekvést kell érteni (vö. BÁRCZI GÉZA *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, 1963, 70—1; PAPP ISTVÁN: *MNy*. LIX, 359—70; BALÁZS JÁNOS: *ÁNyT*. III, 21—34; HAJDÚ PÉTER, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, 1966, 22; és sokan mások). Úgy gondolom hát, hogy amennyiben a szemantikai struktúra mélységi fokozatairól beszélhetünk, e struktúra legmélyebben fekvő tényező-

jét a mondat predikatív jellegében láthatjuk. Ez a kiindulás volna legjobban összhangban azzal a tanítással is, hogy a nyelv kreatív tevékenység.⁶

Érdekes jelenség, hogy némely nyelvben az állítmányi funkció morfológizálódott (vö. М. Н. Коляденков, Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков, Саранск, 1954, 92–105). Ez a tény is amellett szól, hogy reális dolog az állítmányiságot mint eredendően kötelező jegyet a jelölt fogalomtól és a szófajtól elvonatkoztatva is szemlélni, keresni az állítmányiság kötelező és nem kötelező jegyeit. A magyar generatív nyelvtani kutatásokban leginkább DEZSŐ LÁSZLÓNAK azok a vizsgálatai mutatnak ilyen irányba, amelyekben a szerző egyes, a nyelvi közlésre sajátosan jellemző jegyek — $\pm$ Det, $\pm$ Anaph stb. — szerepét az alany és az állítmány viszonylatában elemzi (ÁNyT. VI, 25–158).

A finnugor nyelvek főként a nomenverbumok meglétével szolgáltatnak értékes anyagot a szófajok és a mondatrészek viszonyának, továbbá az állítmány kötelező jegyeinek tanulmányozásához (vö. PAPP ISTVÁN, Nyelvtani tanulmányok, Budapest, 1961, 49–67; VÉRTES EDIT: ÁNyT. I, 336–8; HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Budapest, 1966, 58–60, 77). VÉRTES és HAJDÚ, igaz, nem fogadja el azt a feltevést, hogy létezett egy közös nomenverbum kategória. HAJDÚ PÉTER csupán bizonyos tórmorfémák ambivalenciájáról szól, amelyek a konkrét beszédaktusokban vagy csak mint nomen, vagy csak mint verbum realizálódtak. E felfogás természetesen nem mond ellene annak, hogy az ige és a főnév kategóriájának átmeneteiről beszéljünk, sőt bizonyos értelemben még erősíti is. Mégis felvethetjük, hogy előfordulhatott olyan beszédhelyzet, illetőleg olyan mondattani helyzet (ilyen lehet a kijelentő módú, 3. személyű állítmány?), amelyben nem dől el szükség-szerűen, hogy nomenről vagy verbumról van-e szó. — Az állítmány kötelező jegyeinek kutatásához igen érdekes támpont HAJDÚNAK az a megállapítása, hogy a finnugor alapnyelvi verbum (állítmány?) legsajátabb vonása nem a személyrag és az időjel volt, mert ez névszókhoz is járulhatott, hanem a módjel (i. m. 59). Ez őstörténeti adalék annak a bally-i — vinogradovi tanításnak a támogatására, hogy a mondat állítmányiságának lényegi eleme a modalitás (I. CH. BALLY, Linguistique générale et linguistique française, Berne, 1944, 35–6, 82; В. В. Виноградов: О категории модальности и модальных словах в русском языке, Труды Института русского языка II. Москва—Ленинград, 1947; vö. még H. MOLNÁR ILONA: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben, Nyelvtud. Ért. 60.)

Mármost gondolhatunk arra, hogy NP+VP tagolás esetén a V szimbólum talán az állítmányi funkciót — vagy azt is — jelképezi a generatív nyelvészek

⁶ Mint említettem, a magyar generatív nyelvtani kutatásokban újabban a mondat predikatív (alany—állítmányi) tagolódását is regisztrálni szokták a szemantikai jegyekkel és a szófaji szerkezettel párhuzamosan. Ez az eljárás azonban önmagában még nem biztosítja a kommunikációs szempont előtérbe helyezését, és a vizsgálatok zömében a generatív szintet sem éri el. Azt a szintet tudniillik, amely megfelelne a jelen dolgozat első pontjában idézett meghatározásoknak, s amelyeknek módszertani követelményéről KÁROLY SÁNDOR írja: „A mondat generálási szabályaiban mindig feltétel valósul meg, a generálási szabályokban, *ha, akkor* típusú összefüggéseket tárunk fel” (ÁNyT. VI, 15). A gyakorlatban helyett lényegükben *konjunkciós (A és B és C)* típusú megállapításokat találunk a mondattani, szintaktikai és szemantikai jelenségeket illetően. (Az azonban előfordul, hogy e megállapítások formailag *ha, akkor* típusú szabályokban vannak megfogalmazva.)

felfogásában. De ha tüzetesebben utánanéznünk, el kell vetnünk ezt a feltevésünket.

SZÉPE GYÖRGY egy tanulmányában (ÁNyT. V. 269–83) igen érdekes, de következtetéseiben nem világos fejtegetésbe bocsátkozik a nominális állítmány generatív nyelvtani feldolgozásának lehetőségeiről. Afelől hajlik, hogy a nominális állítmány mély szerkezetében leginkább egy C (kopula) szimbólumot volna célszerű fölvenni, amely a nomen állítmányiságát szimbolizálná. Logikus, hogy ha a V az állítmányi funkciót jelölné, akkor nem volna szükség a C szimbólumra, hanem akkor egységesen egy V szimbólumból lehetne kiindulni. Ha viszont a mély szerkezetben felveszünk egy C szimbólumot, amely az állítmányiságot jelképezi, akkor nemcsak a nominális, hanem a verbális állítmány levezetésében is szerepelnie kellene a C szimbólumnak, amelynek keretében az állítmányiság jegyei volnának elemezhetőek. Ez utóbbi megoldásra mint a lehetőségek egyikére SZÉPE is utal, ilyen levezetést azonban nem találunk; a V mindenütt mint *ig e i s z e r k e z e t t a g j a*, azaz nem mint *m o n d a t t a n i*, hanem mint *s z i n t a g m a t a n i* fogalom szerepel. Vagyis az S szimbólum átírásának egy meghatározott lépcsőfokán szemponttörés is következik be: a mondattani kiindulás *s z ó s z e r k e z e t t a n i* elemzésre vált át.

A V szimbólum értelmezésében sajátos felfogást alakított ki KÁROLY SÁNDOR, amely ugyancsak kizárja, hogy a V az állítmányi funkció jelképe (is) legyen. KÁROLY a logikai-szemantikai bázis N, V és A (nomen, verbum, adiectivum) kategóriáiról a következőt írja: „Az említett szimbólumok nem grammatikai értelemben vett szófajszimbólumok, nem szintaktikai szófajosztályok képviselői, hanem azok invariánsai. Egy V szimbólumnak igei, főnévi és melléknévi szintaktikai szófajosztály egyaránt megfelelhet: *bánkódik, bankódás, bánat, bankódó, bankódni, bankódva* (Általános és magyar jelentéstan, 1970. 97). Az idézett helyen a szerző egy figyelemkeltő új szemantikai-szintaktikai modell keretébe helyezi a szubsztancia- és akcidenciafogalmak megkülönböztetésének ismert elvét (vö. TELEGGI ZSIGMOND, Nyelvtani tanulmányok, Budapest, 1961, 25–48; VÉRTES EDIT: ÁNyT. I, 325–38; H. MOLNÁR ILONA: Nyelvtud. Ért. 60., 33–4), kifejtve, hogy körülbelül az arisztotelészi kategóriáknak megfelelően három, illetőleg négy szóosztályt különböztet meg: az N (szubsztancia-, illetőleg tárgy- és dologfogalmak jelölői), a V (cselekvésfogalmak jelölői), az A (tulajdonság- és minőségfogalmak, a V-vel együtt akcidenciafogalmak jelölői) és a D (viszonyfogalmak jelölői?) osztályát. — Hogy e tézisek helyességéről vagy használhatóságáról meggyőződhetünk, következményeit kellene felmérni, ezt azonban most mellőznünk kell. Annál is inkább, mivel — amennyire ezt meg tudom állapítani — generatív nyelvtani elemzéseiben KÁROLY még (vagy már?) nem a fenti elveket alkalmazta. A melléknévi csoportot (l. ÁNyT. VI, 159–227), amely egy állítmányként álló melléknéből és vonzatából áll, AP-vel jelöli. Itt az A kategóriába sorol olyan szavakat is, amelyeket újabban valószínűleg inkább V -vel jelölne, a *bánkódó* mintájára. Nyilván a foglalkozásnevek s azok a főnevek, amelyek valamely személynek valamely minőségben való tevékenykedésére utalnak, azaz ún. akcidenciafogalmat jelölnek, mint *kereskedő, orvos, tanár, őr, tiszt, vezér, tolvaj, fegyenc, gyilkos* stb., ugyancsak a V kategóriába kellene, hogy tartozzanak, nem pedig az N-be (vö. i. m. 299–316); a *bátorság* főnévnek, amelyet szintén egy mély szerkezeti N-re vezet vissza (i. m. 325), a *bánat* mintájára szintén V-nek kellene lennie. — A melléknévi csoportnak AP-vel való jelölése ter-

mésztesen már eleve kizárja, hogy a V-t vagy akár a VP-t az állítmány szimbólumának (is) tekinthessük.

Ha mindezek alapján meg akarjuk határozni, hogy mi végül is a V, N és az A szimbólum tényleges jelentése a generatív levezetésekben feltüntetett mély szerkezetekben, nem kétséges, hogy ezek a szimbólumok sem nem mondattani, sem nem logikai-szemantikai kategóriákat jelölnek, hanem a szó szoros értelmében vett szófajokat: igét, főnevet és melléknévet, illetve — nem egészen következetesen — igei, főnévi és melléknévi töveket. Mégpedig azt látjuk, hogy ahol a magyarban ige vagy igei tő van (mondom, e vonatkozásban némi következetlenséget észlelünk), ott egy mély szerkezeti V-hez, ahol főnév(i), ott N-hez, ahol pedig melléknév(i), ott A-hoz vezet a gráf . . . A magyar morfémaszerkezetek bizonyos tartalmi összefüggéseibe ilyen úton valószínűleg jobban be lehet hatolni, mint a hagyományos szószerkezetteni elemző módszerrel, s ez pozitívum. De senki sem gondolhatja komolyan, hogy az így leírt összefüggések univerzálisan vagy akár csak egy nyelv vonatkozásában is kötelezőek az adott tartalomra. A mély struktúrát különféle nyelvekbeli kifejezések sokaságára átváltható gondolkodási struktúráként felfogni és ugyanakkor egy adott magyar mondat tipikus szószerkezetként jellemezni, e kettő összeférhetetlen vagy talán egyszerűen értelmetlen. Nem hinném azonban, hogy véletlen tévedésről volna szó. A szintaxis szemantikai „mélyének” feltárásához nézetem szerint a grammatikai formák történetileg kiképződött összefüggéseinek beható vizsgálatára volna szükség. A generatív nyelv-tanban viszont a jelentés analízise nem így történik, hanem mintegy felette lebeg a grammatikai formáknak. Ez utóbbi olykor már-már csupa véletlenek halmazának tűnik fel, amelyben logikus szabályok segítségével lehet csak rendet teremteni. Holott a rend nyilván magában a nyelvi kifejezésben van adva (l. még alább; vö. BAKOS FERENC hozzászólása, Általános nyelvészetünk helyzete . . ., A debreceni nyelvészaktívá anyaga, 1968, 38—40; ZSILKA JÁNOS, NyK. 70, 409—26; uő., I. OK. 26, 1969, 267—84), csak ki kell belőle fejteni! — A kérdés megvizsgálásra szorulna, még akkor is, ha nem egyébről, csupán egy generativista hagyomány értelmetlen őrizgetéséről van szó.

II.

I. A mondatgenerálás súlypontjának a szintaktikai szintre való áttevődése azt is jelenti, hogy az a jelenségsoport kerül a mély szerkezeti elemzés középpontjába, amelyet a grammatikusok az ige vonzása, tranzitív vagy tranzlatív jellege, rekcója, valenciája és intenciója s egyéb elnevezéseken tartanak számon. Ily módon a generatív nyelv-tanban is felvetődik az igei vonzatkör determináltságának sokat vitatott problémája, sőt univerzáléinak kérdése. Az alábbiakban ezt a problémát szeretném még érinteni.

I. I. L. TENSNIÈRE valenciaelméletétől CH. J. FILLMORE esetgrammatikájáig a témának igen sokféle megközelítését és feldolgozását ismerjük (l. egyebek között L. TENSNIÈRE: *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959; E. PAULINY: *Struktúra slovenského slovesa*, Bratislava, 1943; P. МРАЗЕК: *Вопросы Языкознания*, 1964, 3/50—62; J. RUŽIČKA (szerkesztő): *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava, 1966, 389—409; ELEKFI LÁSZLÓ: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, 1966, 183—214; Ю. Д. АПРЕСЯН, *Экспериментальное исследование семантики русского глагола*, Москва, 1967; KÁROLY SÁNDOR:

ÁNyT. V. 189–218; Г. Почепцов, Вопросы Языкознания, 1968, 1/145–8; CH. J. FILLMORE, The case for case, Universals in Linguistic Theory, Holt, Rinehart and Winston, 1968; HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai, Budapest, 1969; 9–10, 14–33, 60–138; ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság, Budapest 1970; vö. még a fenti művekben és az ÁNyT. VI. 269–70. lapon megadott irodalmat), áttekintésük és egybevetésük azonban most nem célo. Ezúttal egyetlen kérdéshez szeretnék némileg közelebb férkőzni, ez viszont mindenféle vonzateméletben felvetődik: vajon milyen mértékben determinálhatja az ige vonatkörét a jelölt valóság részlet természete, illetőleg lehetnek-e általános érvényű szabályai annak, hogy valamely szituáció hogyan tükröződik a nyelv szintaktikai szintjén?

TESNIÈRE a vonzat feltételét az ún. cselekvéshordozók megjelölésének szükségességében látja, s úgy vélekedik, hogy a cselekvéshordozók az alany, a tárgy és a részeshatározó jelölte fogalmakkal azonosak (elméletének magyar nyelvű ismertetését és bírálatát l. KÁROLY SÁNDOR tanulmányában, ÁNyT. I, 168–71; továbbá ZSILKA JÁNOS-nál, MNy. LXIV, 416–26). — A valenciaelméletnél szélesebb alapon nyugvó, átfogó elmélet EUGEN PAULINY-nak, a prágai mondattani irányzat képviselőjének az ige intenciójáról szóló tanítása, amelynek hagyományai ma is elevenek a szlovák és a cseh grammatikában (vö. J. RUŽIČKA, i. m.; P. MPAZEK, i. m.). Az intenció PAULINY szerint az igének az a tulajdonsága, hogy megkívánja-e az agens – patiens viszonyban a k extern módon (külön szóval) való kifejezését vagy sem. Az agens – patiens viszonyt más és más grammatikai esetek fejezhetik ki; az esetfunkciók elemzésében a szerző a jakobsoni esettanra támaszkodik. — A magyar nyelvtanírásban a legelterjedtebb az ige fogalom körülcsoportosításának (cselekvés, állapot, folyamat stb. kifejezése) és a tranzitív vagy intranzitív jellegnek bizonyos párhuzamba állítása (l. főként ELEKFI, i. m.). — Ismeretes ZSILKA JÁNOS-nak a kérdés nemzetközi irodalmában is új elmélete az esetrendszer szerves összefüggéseiről és részint közvetlen, részint közvetett valóságtükröző funkciójáról (hasonló törekvéssel csupán Ю. СРЕПАНОВ-ПАК Проблема классификации падежей с. cikkében találkoztam, l. Вопросы Языкознания, 1968. 6 (36–48).

Az a szinte mindenütt hangoztatott nézet, hogy az ige vonatköre többé vagy kevésbé a tárgyi valóság összefüggéseinek a róluk alkotott fogalmaknak és ítéleteknek a függvénye, a generatív nyelvtanban is megfogalmazódik, de kategorikusan és szimplifikáló módon. A generatív grammatika tulajdonképpen már azzal állást foglal a vonzat kérdésében, hogy a nomen + verbum kapcsolatokat a mély szerkezetből eredezteti. Eszerint ugyanis egy-egy ige bővítésének szabálya az emberi gondolkodásban eleve adva van. Sőt ugyanilyen megítélés alá esik, úgy látszik, az igének egy szűkebb körű jelensége, a tárgyasság – tárgyatlanság is. Amikor egy tanulmányukban DEZSÓ LÁSZLÓ és SZÉPE GYÖRGY a *Péter lovat vesz* mondatnak csupán szórendi változatait utalják a felszíni elemzés hatáskörébe (NyK. 69, 365–88), s amikor a *Dieu a créé le monde* mondat mély szerkezetébe SZÉPE GYÖRGY felveszi a tranzitív igét (Valóság, 1969, 6, 26–7), valamely adott tartalom és a tárgyas szerkezet kapcsolata is értelemserűen univerzálénak minősül. Ez a tétel pedig már erősen kétséges. DEZSÓ LÁSZLÓ egy másik tanulmányában szól is a mély szerkezeti elemzésnek effajta nehézségeiről: „Egyelőre nehezen lesz elválasztható az univerzális a tipikustól, a tipikus az egyeditől, a felszíni a mélyebb összefüggéstől” — írja (ÁNyT. VI. 29). De hogy ez valóban bonyolultabb, mint gondolnánk, arra rögtön maga a szerző szolgáltat példát: „A tárgyra nem irányuló cselekvést, állapotot kifejező viszony — írja a következő lapon — tipológiailag jelöletlen, s így típuszabályokhoz nem szolgál kiindulásul, tehát *A fiú sétál* magyar mondatnak megfelelő mondat alighanem minden nyelvben alany

esettel és intranzitív igével fejeződik ki, akárcsak a magyarban”. — Lehetséges, hogy a *sétál*-ra vonatkozóan DEZSŐ-nek épp igaza van (ha a *sétál*-lal egy kategóriába veszi a jelentés visszaható igével való kifejezését, pl. *me, te, se, stb. promener!*), a kifejtett tipológiai elv mégsem biztos, hogy helyes. Nem lehetünk ugyanis meggyőződve róla, hogy a világ nyelvei egységesek abban, hogy miféle cselekvést tüntetnek fel tárgyra irányulónak; a tárgytalanságot nem tekinthetjük eleve adott, fix kategóriának. Épp a finnugor nyelvek, köztük a magyar az egyik példa rá, hogy „logikusan” tárgyra nem irányuló igék egész sorának lehet tárgya. Plyenek egyes testhelyzetet jelentő igék, mint a magyar *áll, ül*, továbbá, ha a *sétál* nem is, de a mozgást jelentő igéknek egy része: *bújja, futja, járja, kússza, mássza* stb. a szóban forgó területet vagy távolságot (vö. BEKE ÖDÖN, NYT. 54: 77–83). — M. N. KOLJAGYENKOV nyelvtana szerint a mordvinban az ige jelentésétől egyáltalán nem is függ, hogy van-e a mondatban tárgy (M. H. КОЛЪЯДЕНКОВ, i. m. 191–2). Úgy látszik tehát, hogy a „tárgyra nem irányuló” cselekvések kifejezése is lehet tipológiailag releváns, sőt a „tárgyra irányuló cselekvés” kifejezésének relevanciája feltételezi a előbbi relevanciáját is.

1.2. A szintaxis mély szintjének és felszíni jelenségeinek következetes szételemezésére s egy új típusú szintézis megteremtésére CH. J. FILLMORE tett kísérletet fentebb említett művében. FILLMORE észreveszi, hogy a generativisták gyakorlatilag sokszor a felszíni szerkezet viszonyait elemzik mély szerkezet címén, s arra vállalkozik, hogy a valódi szintaktikai univerzálékat megállapítsa. Elveti a hagyományos mondatrészi tagolás elvét is, és a bírált eljárásokkal sajátos, univerzálisnak tekintett esettanát állítja szembe, amely az igenvonzat egyfajta elmélete is egyben. A szerző hat mély szerkezeti „esetet” — értelmezése szerint velünk született, a gondolkodás természetéből adódó viszonyfogalmat — állapít meg. A következőket: Agentiv (a cselekvés végrehajtójának esete, mindig élő személy); Instrumental (a cselekvésben mellékesen részt vevő jelenség vagy tárgy esete); Dative (valamely cselekvéstől érintett vagy valamely állapottal jellemzett élőlény esete); Factitive (a cselekvés, állapot eredményeként létrejövő tárgynak vagy annak a valaminek az esete, ami az ige jelentésének részeként fogható fel); Locative (a cselekvés helyének vagy térbeli orientációjának esete); Objective (az ige szemantikai interpretációjának tekinthető, szemantikailag semleges eset (l. i. m. 24–5)). A szerző szerint a fenti esettartalmak egyazon nyelven belül is és nyelvenként is különféleképpen fejeződhetnek ki, állandó viszont, hogy az egyes igei jelentéseket az esettartalmaknak milyen köre övezi. Néhány példa: a *bend* 'hajlít, feszít', *move* 'mozdít, mozgat', *open* 'kinyit', *rotate* 'forgat, felvált', *turn* 'fordít, forgat' igének van egy kötelező Objective, és egy fakultatív Agentiv illetőleg Instrumental esete. A *szél kinyitja az ajtót* mondat alánya nem Agentiv, hanem Instrumental, mert a szél csak előidézője a történéseknek. — A *see* 'néz, lát', és a *know* 'tud, ismer' ige grammatikai alánya Dative, a *look* 'néz, tekint' és a *learn* 'tanul' igéé viszont Agentiv. A *murder* 'öl' igének FILLMORE kötelező Agentiv és Dative, továbbá fakultatív Instrumental esetet tulajdonít, az ige nyelvtani tárgya Dative; stb. (l. i. m. 28–31). — FILLMORE gazdag példanyagon mutatja be módszerét és felszínre is hoz segítségével olyan rejtett szemantikai összefüggéseket, amelyeket a magyarban is felfedezhetünk. Mégis megjegyzem, hogy FILLMORE a mély szerkezet elméletét vélekedésem szerint mentalista irányban fejlesztette tovább, s ez nem válik előnyére. A dolognak

csak egyik oldala, hogy vajon az igék univerzális esetkeretének tételét a nyelvi tények mennyire igazolják. A másik, hogy a felszíni esetek interpretációja mennyire felel meg a nyelvi intuíciónak. FILLMORE néhány ponton alighanem túlmegy az ún. nyelvi logika megszabta határon. Arra gondolok, hogy például a magyar beszélő tudatában a *Péter kinyitja az ajtót és a szél kinyitja az ajtót* mondat alanya bizonyára egyaránt ágens, a *Ring a csónak a vízen, Gurul a labda a földön, Heverészik a gyerek a parton* mondatokban pedig egyaránt alany és helyhatározó van. Lehet ugyan másként is magyarázni (a *csónak* objektum, a *vízen* instrumentális stb.), de kérdés, hogy mit nyerünk vele. Azt hiszem, FILLMORE is abban téved, hogy lebecsüli a grammatikai formák történetileg kialakult jelentésének és funkciójának informatív értékét a gondolkodási és a nyelvi tevékenység kölcsönviszonyára vonatkozóan. Erre a tipikusan generativista vonásra korábban már utaltam; benne látom a mély szerkezet elméletének szinte a legproblematisusabb pontját.⁷

1.3. A valóságviszonyok, a gondolkodás és az igei bővítmenyviszonyok összefüggésének kérdésében az általam ismert szerzők közül KÁROLY SÁNDOR hangoztatja a FILLMORE -éval ellentétes véleményt: az ige jellemző kiegészítésének problémáját teljes egészében az egyes nyelvek szintaxisában utalja (l. Általános és magyar jelentéstan, Budapest, 1970, 123). Eddigi tapasztalataim alapján a KÁROLY képviselte véleményt kiindulásként reálisabbnak látom FILLMORE hipotetikus konstruktumainál. Úgy vélem, a bővítmenyviszonyoknak a valóság gondolati tükrözésével való magyarázatok, annak konkretizálásakor, a valóságbeli, a gondolkodási és a nyelvi jelenségek viszonyának egyedi meghatározásakor a legnagyobb óvatossággal tanácsos eljárni. Épp a cél érdekében, vagyis azért, hogy a nyelvi tükrözést, annak sajátos jellegét minél pontosabban megismerjük. Már maga a tudat sem pusztá lenyomata a valóságnak, a nyelvi tevékenység pedig újabb áttételen keresztül valósul meg. Ha a nyelvi kifejezést már eleve közvetlenül valamely valóságviszonyból próbáljuk meg „logikusan” levezetni (például így: tárgyra irányuló cselekvés → tárgyias ige; tény, állapot kifejezése → tárgyatlan ige), épp az áttételes jellegét téveszthetjük szem elől (vö. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. IV, 157–65; ÁNyT. VI, 232–3, 236–7). Különösen kényes feladat a kapcsolatok szükségszerűségének, egyetemes, illetve pankron jellegének megállapítása.

Az igei bővítmenyek kérdését strukturális szempontból a magyarra vonatkozóan más helyen már részletesen tárgyaltam (ÁNyT. VI, 229–70). A jelenség jelentéstani háttéréről e vizsgálatok alapján egyelőre csupán annyit láttam indokoltnak megállapítani, hogy (széles értelemben vett) tranzitivitáson az igének azt a tulajdonságát kell érteni, hogy a valóságot mint *v a l a h o n n a n é s / v a g y v a l a h o v a* (valamely objektumra, helyről helyre, állapotból állapotba stb.) *í r á n y u l ó* cselekvést, folyamatot ragadja meg. (Ez az eredmény igen közel áll a PAULINY-féle intencióelmélethez, amely ugyancsak az irányulás mozzanatát tartja alapvetőnek. Az eltérést leginkább abban látom, hogy az irányulás fogalmát én bizonyos igék melletti hely- és idő-

⁷ Itt jegyzem meg, hogy dolgozatom elkészülte után hangzott el az MTA Nyelvtudományi Intézetében Dezső László előadása „Egyetemes és tipikus a mondattanban” címen. Kitűnt, hogy Dezső László nézetei számos kérdésben (főként a mély szerkezet kategóriáinak és a kommunikatív funkcióinak a viszonyát, a mély szerkezet hierarchikus felépítését illetően, s néhány további kérdésben is, például Ch. Fillmore esettanának megítélésében) az enyémhez hasonlóan alakulnak.

viszonyok kifejezésére is kiterjesztem: vonzatnak számítom például az *esik valahonnan valahova, tart valamettől valameddig* szerkezetek határozóit is. Ezt azért is említem, mert a továbbiakban az intenció műszót kívánom alkalmazni, de a jelzett mértékben módosítva a pauliny-i fogalmat: az igének arra a tulajdonságára vonatkoztatva, amelyet korábbi dolgozatomban szélesebb értelemben vett tranzitivitásnak neveztem. Ilyen értelemben beszélnek intenció, bővítményt vonzó és intenció nélküli, bővítményt nem vonzó igéről.) Azt a problémát viszont, hogy az ige intenció vagy intenció nélküli voltát milyen mértékben befolyásolhatja az ige fogalmi tartama, illetőleg a jelölt valóságszituáció, közelebről még nem vizsgáltam meg.

1.4. Most a kérdés további tanulmányozására tájékozódó jellegű vizsgálódást végeztem, mégpedig finnugor eredetű igéink körében. Célom finnugor eredetű magyar igék és rokon nyelvi megfelelőik intenciójának összehasonlítása volt. Nem az egyes nyelvek konkrét vonzatait kutattam tehát — erre nem is vállalkozhattam volna —, hanem azt kíséreltem meg kideríteni, hogy van-e valami hasonlóság a magyar és a rokon nyelvi igeegyedek, igecsoportok között irányulást vagy nem irányulást kifejező, s ezen belül tranzitív vagy intranzitív jellegük tekintetében. Arra gondoltam, hogy amennyiben az ige bővítésének vannak általánosan érvényes, az emberi gondolkodás természetéből következő szabályai, annyiban a vizsgált igék összevetésekor — különösen mivel rokon nyelvekről és ugyanazon igékről van szó — meg kell találnom a megfelelő konstans jegyeket.

Munkám fogyatékosága, hogy rokon nyelvi szövegeket nem elemeztem, hanem csupán etimológiai szótárainkra, esetenként a bennük megadott irodalomra, továbbá a rokon nyelvek nyelvtanaira és kétnyelvű szótáira támaszkodtam.⁸ Úgy gondolom azonban, hogy ezek adatai megfelelnek a tudomány mai állásának, s így a belőlük levonható következtetések is megközelíthetik a valóságot.

2. Vizsgálódásom alapjául a MSzFgrE.-nek, közvetlenül I. kötetének biztos etimológiájú igéi (finnugor eredetű, biztos etimológiájú igékészletünknek mintegy a harmadrésze) szolgáltak, nevezetesen a következők: *ad, akad, áll, alszik, apad, art, aszik, avat, azik, csókol, csünik* (nyelvjárási), *dob, dug, él, ered, esik, eszik, facsar, fagy, fágy* (nyelvjárási), *fakad, fal, fárad, farag, fázik, fed, fejt, fél, fen, feslik, fog, fogy, fon, fő, fúj, fül, fúr, fut, fülük, fűz*. (A TESz-ben továbbra is vitásnak tekintett *edz*, továbbá a magyarban elavult *ellik* 'aufs Pferd oder auf Esel steigen, sich setzen' igét nem vettem figyelembe.)

Kedvező, hogy az ide tartozó igék között megfelelő arányban találunk a mai használat szerint tárgyatlanokat (pl. *fagy, fő*), határozói vonzattal járókat (pl. *fél vkitől, vmitől*) és tárgyasakat (pl. *ad, fen, fűz*) egyaránt. De, amint látjuk, a MSzFgrE. I-ben címszóként szereplő igéknek csupán egy része tórmorféma. Másik részük képzett szó vagy ige, amely nem feltétlenül alkalmas rá, hogy intenciója a rokon nyelvi megfelelőkével közvetlenül összevethető legyen. Az összevetésnek fő feltétele, hogy se a magyar, se a rokon nyelvi alak ne tartalmazzon olyan toldalékot, amely az ige intencióját a tárgyasság vagy a tárgyatlanság irányában befolyásolja. Elsősorban tehát ne tartalmazzon műveltető vagy kauzatív képzőt (a gyakorító és a mozzanatos képzők, mint például a *farag, feslik, fül* igék *g*-je, illetve *-l*-je, általában nem módosítják a tő tárgyasság vagy tár-

⁸ Munkámhoz nyújtott szíves segítségükért RÉDEI KÁROLYNAK és K. SAL ÉVÁNAK ezúton mondok köszönetet.

gyatlan jellegét; a *-d* képzőnek van ugyan intranszitiv funkciója, vö. RÉDEI KÁROLY NyK. 71: 100, de az *akad*, *apad*, *ered*, *fakad*, *fárad* szók esetében nincsen nyoma annak, hogy a képző tárgyastól változtatott volna tárgyatlanná), s ne tartalmazzon olyan *-ik* toldalékot, amely tárgyastól járul (pl. *tör-török*). Ez utóbbi feltétel a jelen esetben megvan; az *esz-eszik* alakok között tárgyasság tekintetében nincsen és régebben sem volt éles ellentét (vö. BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza, Budapest, 1963, 155). A műveltető képzős *avat* és *fejt*, s az esetleg műveltető képzős *árt* címszók helyett azonban célszerű egy *avik*, *fejlik*⁹ és *árik* igével számolnunk (egyik sem fiktív alak, mindhárom élt nyelvünkben). — Gondolnunk kell arra is, hogy az ige intenciója jelentősen megváltozhat morfológiai alakjának változásaitól függetlenül is, főként ha átvitt jelentései alakulnak ki. A 'fél, húzódozik vmitől' jelentésű *fázik* igenek például mai nyelvünkben a *fél*-hez hasonlóan ugyancsak *-tól, -től* ragos vonzata van, amely egyben strukturális megkülönböztető jegye is az adott jelentésnek a bővítmény nélkül megjelenő 'frieren' jelentéssel szemben. A fentiek közül néhány ige — leginkább az *ad* és az *áll* — a magyar nyelv külön életében rendkívüli mértékben kiterjedésesedett, s ezzel párhuzamosan sokféle vonzatos szerkezete is alakult ki. Ezeket a változásokat, illetőleg egy-egy ige teljes mai jelentésszerkezetét és vonzatrendszerét ezúttal nem vehetem figyelembe, mivel a cél, mondhatnám, éppen az ellenkezőjét kívánja meg. A kérdés ugyanis nem az, hogy mi minden történhetik egy alapnyelvi igével a származék nyelvekben, hanem hogy miként jelenik meg, hogyan fest valamely ősi ige a feltételezett alapnyelvit legjobban megközelítő funkciójában. Ezért van, hogy az alábbiakban — az *ad* és az *áll* példájánál maradván — elsősorban 'geben, schenken' jelentésű *ad* igeről és 'sich in einer Lage befinden, nicht fortschreiten, emporragen' jelentésű *áll* igeről lesz szó.

2.1. A vizsgálandó igék aszerint, hogy az ősihez legközelebb álló mai jelentésükben hogyan egészülnek vagy egészülhetnek ki bővítményekkel, a következő főbb típusokba sorolhatók:

I. Intenció nélküli, csak alannyal járó igék:¹⁰ *áll*, *alszik* (nem tekintve figura etymologicabeli használatát), *apad*, *árik*, *aszik*, *ázik*, *csünik*, *fagy*, *fogy*, *fárad*, *fázik*, *fejlik*, *feslik*, *fő*, *fűlik*. (A *fagy* egyben alanytalan, tagolatlan mondatként előforduló ige is.)

II. Intenciós igék.

1. Határozói bővítményt vonzó igék: *akad* (*vmibe* v. *vmín*), *avik* (*vmibe*), *él* (különböző vonzatokkal, pl. *vmivel*), *ered* (*vhova*—*vhonnan*), *esik* (*vhova*), *fakad* (*vmiből*), *fél* (*vkitől*, *vmitől*), *fúl* (*vmibe*), *fut* (*vhonnan* *vhova*). (Több-ségükben használatosak vonzat nélkül is.) 2. Tárgyat és esetleg határozói bővítményt is vonzó igék: *ad* (*vmit* *vkinek*, *vminek*), *csókol* (*vkít*, *vmit*), *dob* (*vmit* *vhova*), *dug* (*vmit* *vmivel*—*vmit* *vhova*), *eszik* (*vmit*), *facsar* (*vmit*), *fágy* (*vmit*), *fal* (*vmit*), *farag* (*vmit*), *fed* (*vmit* *vmivel*), *fen* (*vmit*), *fog* (*vmit*), *fon* (*vmit*), *fúj* (*vhova*—*vmit* *vhova*), *fúr* (*vmit*), *fűz* (*vmit* *vhova*). (Egy részük használatos vonzat nélkül is.)

2.2. E csoportok első pillantásra teljes mértékben igazolni látszanak azt a nézetet, amely az intenció és a jelölt valósággrészlet között egyenes összefüggést tételez fel. A fenti igék kapcsolatai „logikusnak” mondhatók; magától értetődőnek tűnik fel, hogy például az *alszik* igehez, amely a szervezetnek egy

⁹ A *fejt* és a *feslik* viszonyára vonatkozóan l. MSzFgrE. I., másként: TESz.

¹⁰ Sokan vallják azt a nézetet — köztük magam is —, hogy az alanyt is indokolt intenciós jegynek, illetőleg vonzatnak tekinteni (vö. ANyT. VI. 251). Idézett művében R. MRÁZEK az alanyt az ún. baloldali intenció jegyeként határozza meg (интенция слева). A jelen igék között azonban egyetlen olyan sincs, amelynek 'ne volna vagy ne lehetne alanya. Az alanytalan igék száma a magyarban általában is eltérpül az alanyos igékéhez képest. Ezért az intenció fogalmát itt csak az ún. jobboldali intencióra vonatkoztatom.

bizonyos nyugalmi állapotát jelöli, nem járul sem térbeli, sem másfajta irányulást kifejező bővítmény, az *ad* igének viszont tárgya és részeshatározója van, különösen mivel más nyelvekben is hasonlóan viselkednek a megfelelő igék.

Vizsgáljuk meg, mennyire tekinthetjük ezt a jelenséget törvényszerűnek.

Az első csoportbeli igék intencionálküliségét a legtermészetesebbnek látszik valóban állapotjelölő voltukkal összefüggésbe hozni. Jelentésük jól belefér az állapot köznapi fogalmába: *áll* 'sich in einer Lage befinden, nicht fortschreiten, emporragen', *alszik* 'schlafen', *apad* 'trocken werden, sich vermindern <Feuchtigkeitsgehalt, Menge>', *árik* 'Schaden leiden', *aszik* 'trocknen', *ázik* 'naß werden', *csünik* 'abnehmen, klein werden, klein bleiben', *fagy* 'Frost; frieren, gefrieren', *fárad* 'müde werden', *fázik* 'frieren', *fejlík/feslík* 'zerfallen, sich lösen', *fogy* 'abnehmen, sich vermindern', *fő* 'sieden, gekocht werden', *fűlík* 'warm werden, geheizt werden'. — Valamely összefüggést tényként észlelni és szabályba foglalni azonban két különböző dolog. A most megállapított összefüggés alapján például, azt hiszem, még nem lehetne *ha—akkor* típusú szabályt formálni. Részint azért, mert az állapot köznapi fogalmát kifejező igék és az intenció nélküli igék köre — ez nem is szorul bizonyításra — csupán részlegesen fedi egymást. Részint pedig azért, mert kérdés, hogy a köznapi fogalmat sikerülne-e definiálni úgy, hogy az egy szemantikai jegyrendszeren belül alkalmazható legyen. — Már a fenti néhány ige is jól mutatja, hogy igen nehéz volna különbséget tenni például *állapot* és *folyamat* között (e tekintetben teljes az összhang a valóságviszonyokkal!). Legtöbbjük olyan grammatikai környezetben is előfordul, amelyből világosan kiderül, hogy az állapotot, amelyet jelölnek, előrehaladó folyamatként is fogjuk fel egyben: *a felére apad, bőrig ázik, csonttá fagy, holtra fárad, péppé fő* stb. Persze, azt megint nem tehetnénk meg, hogy az *apad, ázik, fagy* stb. igét egy +folyamat megkülönböztető jeggyel lássuk el, például az *alszik* igével szemben, amelyhez nem kapcsolunk eredményhatározót. Hiszen tényszerűen az alvás is előrehaladó folyamat. És nincs is kizárva, hogy az őt jelölő igének egy másik grammatikai relációban épp azt a jegyet kellene viselnie, amelyet itt elvitatnánk tőle. Fogalmi jegyek felől nyelvi forma felé irányuló szabályok alkalmazásakor rendszerint ilyesféle nehézségekbe ütközünk.

De vajon a csoport legerősebb grammatikai jegyét, a tárgy- és vonzat-nélküliséget nem magyarázhatjuk-e mégis azzal, hogy a jelölt állapotokra, folyamatokra valóságosan is az *irányulás mozzanatainak hiánya* a jellemző?

Amennyiben több rokon nyelv azonos elemeinek azonos viselkedése irányadó lehet, erre a kérdésre már *ma j d n e m i g e n l ő* választ adhatunk.

Az *apad, árik, aszik, csünik, fagy, fogy, fárad, fázik, fejlík/feslík, fűlík* ige a szótári adatok tanúsága szerint alapjában intenció nélküli a magyarban és a rokon nyelvekben egyaránt. (Némelyikük csak képzős alakban maradt ugyan fenn, de a mozzanatos és a gyakorlati képzős származékok intranszitiv jellegűek.)

A *fárad* igeről azért érdemes megemlíteni, hogy a magyarban vonzatos szerkezetet is kialakultak, mégpedig az ősi jelentéselemet is megőrző 'fáradozik valakiért, valamiért' és 'valahova (fáradtsággal) megy' jelentéssel. Például: *sokat fárad érte; az emeletre fárad*. Az egyik esetben az állapot-, illetőleg folyamatjelentés a cél, a másikban a helyváltoztatás jelentésmozzanatával egyesülve ad új minőséget. E jelentéselemek kapcsolatában tükröződő valóságviszony — a szóban forgó testi állapot összefüggése valamely célirányos tevékenységgel

— tagadhatatlanul általános, mondhatnánk „univerzális”. Szintaktikai kifejezése mégsem szükségszerű, a *fárad* szinonimáinak (*lankad, bágyad* stb.) intenciója például már nem tükrözi ezt az összefüggést, mint ahogy nem tükrözte mindig a *fárad* sem.

A *fogy* igével alakult *vmennyi fogy vmiből* szerkezet a párhuzamos és az eredetibb *fogy vmi* szerkezet mellett a magyar partitívuszi alany problémájához szolgáltat adalékot. (Vö. még: *vmennyi jut, érkezik, marad, terem* stb. *vmiből*.) — Az ősi jelentésében rokon *apad* és *csünik* igének részelő szerkezete nincsen.

Kis híján a fenti igék közé sorolhatnánk az *alszik* és az *áll* szót is.

Az előbbinek alapjelentése a rokon nyelvekben is 'schlafen', a főnévi származékokban 'Schlaf'. Az osztják *őati* ige azonban — teljesen logikusan! — nemcsak az ébrenlét ellentétét jelenti, hanem valamely helyen való fkvést is egyben. Ezen keresztül helymegjelölő funkciója fejlődött ki, amely megközelíti a *van vhol* típusú szerkezet létigéjének szerepét. Ilyenkor az igének *hol? meddig?* kérdésre felelő vonzata van, a magyar *fekszik vhol, terjed vmeddig* szerkezetéhez hasonlóan. — Az alvás és a valamely helyen levés fogalmának e „mély szerkezeti” összefüggése a magyarban nem realizálódik.

Az *áll* ige — mozgás, irányulás jelentése, amint a szó zürjén, votják és cseremisiz megfélelői mutatják, ugyancsak ősi és állandó. De meggondolkodtató, különösen azok számára, akik a szavak kompatibilitását szemantikai jegyeik azonossága alapján próbálják meghatározni, hogy az *áll* ige az irányjelölő helyhatározókkal és igekötőkkel való társulási lehetőségeinek tekintetben úgy viselkedik, mint a mozgást jelentő igék: *innen oda áll, mellé áll, kiáll, rááll* stb. A jelenség megszokott, más nyelvekből is ismerjük és más egy helyben lévő jelző igére is jellemző (*ül, fekszik*). Talán épp mindennapisága miatt alig tűnik fel, hogy itt +mozgás, irányulás jeggel ellátható elemek kapcsolódnak — mozgás, irányulás jeggel ellátható elemekhez, mégpedig úgy, hogy a létrejött kapcsolat jelentésében mind az egyik, mind a másik jegy fellelhető továbbra is. A domináns szemantikai jegy tehát nem jelent a szó szintaktikai kapcsolatainak szempontjából egyoldalú kötöttséget. — A zürjénben és a votjékban az *áll* igének két igealak felel meg, egy folyamatos és egy mozzanatos jelentésű (zürij. *сулавны—сувтны*, vö. Коми—русский словарь, Москва, 1961; Русско-коми словарь, Сыктывкар, 1966; votj. *сылыны—султыны*, vö. Русско-удмуртский словарь, Москва, 1956). Irányjelölő határozók e nyelvekben csupán a mozzanatos igékhez kapcsolódhatnak. Ez utóbbiak képzője tehát rokon funkciójú a magyar ig kötőkkel.

A tranzitív—intranzitív szembenállás mély szerkezeti eredeztetése szempontjából figyelmet érdemel a *fő* ige, amelynek intenciójában már lényeges eltérés van az egyes nyelvek között. Finnugor megfelelőinek többsége intranzitív. Feltűnik, hogy a magyarban a -z mozzanatos képzős alak rendhagyó módon tárgyassá vált (vö. D BARTA KATALIN, A magyar szóképzés története, Budapest, 1958, 23); tárgyatlan *főz* igének (pl. *mindennap főz*) ugyancsak a tárgyra irányuló cselekvést jelöli. A tárgyassá válás itt eszerint ugyanazon szituációnak más oldalú megközelítésével függ össze: a *fő* a tárgy oldaláról, a *főz* a cselekvő oldaláról jellemzi ugyanazt a szituációt. Érdekes azonban, hogy a legtöbb zürjén nyelvjárásban maga a pusztaputó is tárgyas, sőt a permjék nyelvjárásbeli alak a fővés folyamatát és a

főzés műveletét egyaránt jelölheti. — Felvetődik a kérdés, nem lehetne-e ezt a kettősséget a tő hangfestő jellegével összefüggésbe hozni. Arra gondolhatunk, hogy a hangmozzanat dominanciája elnyomhatja a fogalmi jegyek szétválását; egyszerűen szólva: az ember ugyanazt a hangot idézi elő, amikor főz, mint amelyet az étel kelt, amikor fő. Ha feltesszük, hogy az intenció differenciálatlansága a tőnek valamikor általános jellemzője volt, azaz mind az állapotot, mind a tárgyra irányuló cselekvést eredetileg egy hangfestő jellegénél fogva tárgyatlan értelmű tő fejezte ki, a magyar főz rendhagyó volta is érthetőbbé válik.

Átmeneti jellege miatt itt érdemes említeni a második, a határozói vonzatos csoportba sorolt *fakad* 'aufplatzen, zerspringen — sprossen, hervorquellen' igét, amely a magyarban egy idő óta bizonyos vonatkozásban a *fejlík/fejlík* szinonimája (*fakad, fejlík a rügy, a bímbó* vagy valamilyen virág, növény). Nehéz volna eldönteni, hogy ez a szinonimitás valamely későbbi jelentésfejlődés eredménye-e vagy latensen már régtől fogva adva volt. A két (vagy három?¹¹) szónak mindenesetre régi közös vonása, hogy valamely egésznek vagy összefüggő, összetartozó részecskének a szétválását jelentik, talán azzal a különbséggel, hogy a *fakad* mint hangfestő szó valószínűleg kezdetből fogva pillanatnyi eseményt jelölt, a *fejlík/fejlík* pedig hosszabb folyamatot. A tipikus példák: (*fel*)*fakad a seb, fejlík a ruha*. Ebben a szerepében mindkét ige vonzat nélkül áll. A *fakad* mai nyelvi intenciójára azonban sokkal inkább jellemző a *vből* vagy a *vhol* vonzat: *forrás fakad a sziklából, a sziklák között* (a statikus és a dinamikus helyhatározók, amint ez gyakran előfordul, rokon funkciójukak). — A kétféle intenció mögött itt is nézhető a kettősség, ugyanazon jelenségnek két különböző oldalról való megközelítését fedezhetjük fel. Fakadhat az a tárgy, dolog, amelynek a részei szétválhatnak, de fakad az a valami is, ami ezt a szétválást előidézi, hogy előtörhessen, felszínre bukkanhasson. Például: (*fel*)*fakad a seb — genny fakad a sebből*. (Teljes párhuzamot nem találunk, például nincsen: *fakad a szikla*). — A rokon nyelvi adatok mellett szólnak, hogy ez a szemléletbeli kettősség is ősi korokra vezethető vissza. Az ige osztják nyelvjárási megfelelőinek alanya lehet egyrészt vízspalackot, csónakot, tojást, bogyót, hólyagot, fekélyt stb., másrészt gennyet, patakot, a felhők mögül előbukkanó napot jelentő szó. — A szintézist talán ezúttal is a tő hangutánzó jellegében találjuk meg: a pukkanásszerű hang (**pakka-*) a szétválás és az előbukkanás mozzanatát egyaránt jellemezheti. Ebben az esetben a vonzat ismét csak nem látszik már a „bővítményt kívánó” jelentés elengedhetetlen tartozékának, mint ahogy hangutánzó-hangfestő igéink túlnyomó többsége általában nem kíván bővítést, vagy csak a hangutánzó-hangfestő jelleg elhomályosulásával párhuzamosan (vö. MMNyR I. 207; BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND — BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története, Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 309 — 316). A vonzat hozzátapadása az igehez szerint a megfelelő valósággrészlet gondolati tagolásának fejlődésével állítható párhuzamba, de ezen belül is inkább történeti tendenciaként, mint bizonyos tartalmi és formai jegyek szabályszerű megféleltetése révén. A *fejlík, fejlík* és a *fakad*, továbbá a rokon jelentésű *bomlók, oszlik, foszlik, reped, szakad* stb. igék szótárainkban található mai köznyelvi, történeti és nyelvjárási adatai tükrözik,

¹¹ A *fejlík*, illetőleg a *fejlík* kétféle származtatási lehetőségére már utaltam. A rokon-értelműség azonban fennáll, akár az egyik, akár a másik magyarázatot fogadjuk el.

hogy e szavak használatában azonos és széttartó tendenciák egyaránt működtek és működnek. Ezekre a részletekre azonban már nem térek ki.

1.2.3. A vizsgált igék között még van néhány hangutánzó-hangfestő eredetű: a *csókol* 'küssen', *dob* 'werfen', *facsar* 'winden, drehen', *farag* 'schneiden, schnitzen' és a *fúj* 'blasen'. Mai nyelvünkben a *fő*-től és a *fakad*-tól eltérően mindegyik tárgyias, pontosabban mindegyiküknek lehet tárgya, sőt az irodalmi nyelvben a *csókol* és a *dob* igét szinte kötelezően, a *facsar* igét kötelezően tárgyiasnak mondhatjuk. A jelölt fogalom élőlénynek, elsősorban személynek a *ktív tevékenysége*, amely objektumra, illetőleg helyre vagy egyszerre mint a kettőre irányul. A *fúj* abban kivétel, hogy alanya nemcsak élőlény neve lehet (*fúj a szél*), s ez utóbbi esetben a *fúj* alanytalan mondatként is előfordul. Hogy melyik vonzatstruktúrának milyen szemantikai feltételei vannak, ennek részleteit nem elemzem.

A jelölt szituáció és az intenció között itt megint az összhang tűnik fel legelőször: tárgyra irányuló cselekvés ↔ tárgyias ige. De ha számolhatunk a nyelvi-gondolkodási tevékenységnek említett sajátosságával, azzal hogy a szó hangutánzó-hangfestő jellege az analizáló-absztraháló tevékenységre bizonyos mértékben késleltetően, vele ellenkező irányban hat, akkor a fenti ígére vonatkozóan is megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a jelölt valóságbeli szituáció természete ellenére a tranzitivitás nem szükségszerű, konstans jegyük.

A *csókol* igéről ez továbbra is pusztá feltevés marad.

A *dob* igének a vogulban van megfelelője, amelynek jelentése '(hangosan) lő'. A szó a vogulban tehát sokat megőrzött eredeti hangutánzó jellegéből (eredeti jelentésének a MSzFgrE. a 'csattanó, durranó zajjal dob v. üt' jelentést tekinti). MSzFgrE-ben közölt vogul szó szerkezetek — 'puskával lövök', 'a puska hangosan lő' (a 'hangosan lő' egészében felel meg az igének) — azt is mutatják, hogy a vogul ige a magyartól eltérően nem is kívánja a cselekvés irányának, illetőleg objektumának megjelölését. Bóvítménye a fenti példákban azt a tárgyat nevezi meg, amely a durranó hangot kelti. Így lehet a 'puska' alanya is a mondatnak.

A *facsar* igének a magyarban két vonzatstruktúrája van: *facsar vmit* (folyadékot) *vmiből* és *facsar vmit* (*facsar levelet a citromból* — *facsarja a citromot*). A rokon nyelvekben minkét típusú szerkezetre van példa. Ám az adatok azt mutatják, hogy a szó jelentése egyes finnugor nyelvekben (a magyarban, a finnben, az észben) *elvonat* b, másokban (például az osztják vartovszkojei nyelvjárásban) *speciális*: egy bizonyos préselési műveletre, leginkább a fejésre vagy a ruha facsarására utal. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az ige önmagában is egy teljes szituációt képes jelölni, így a cselekvés objektumát külön szóval nem szükséges megnevezni mellette. Most már csak az a kérdés, a speciális jelentés későbbi fejlemény-e vagy pedig épp ellenkezőleg, ez az *archaikusabb* az elvontabb jelentéssel szemben.

A *farag* igének a finnugor nyelvek közül csupán a vogulból lehet kimutatni megfelelőjét. Ennek nyelvjárási változatai között is van olyan (a tavdajanicskovai nyelvjárársbeli alak), amely egy teljes szituáció megjelölésére is alkalmasnak látszik. Jelentése: 'baltával kiváj (csónakot)'. — Az ősihez legközelebb álló jelentésében a magyar ige is gyakori tárgy nélkül (*faragnak az ácsok, fúr-farag* stb.).

Végül a *fúj* igéről azt említtem meg, hogy eredeti jelentésének a 'tüdejből levegőt nyom ki, sóhajtozik, liheg' jelentést tartják, amely több nyelvben,

így a magyarban is megőrződött. Eszerint az ige eredetileg intenció nélküli volt.

A fenti adalékokhoz, amelyeknek többsége természetesen csak valószínűsíti, de nem igazolja a szóban forgó igék eredeti tárgyatlanságát, feltevésem támogatására hadd fűzzek még további — bár közvetett — érveket. Két tanulmányra utalok. BENKŐ LORÁND Egy hangfestő igecsoport c. tanulmányában (MŰ. L. 254—74) a ma intenciós *áhit vmit* és *ámul vmin* ige jelentését a 'lehel, sóhajt', illetőleg a '(bámulatában, csodálkozásában) száját tát' jelentésből vezeti le. Ezáltal azt mutatja ki, hogy a mai gondolkodásunk szerint intenciós igék intenció nélküli igékből erednek. — NYÍRI ANTAL a *csóvál* (ma feltétlenül: *vmit* v. *vmivel*) ige történetét és használatát elemzi tüzetesen (Pais-Emlékkönyv, Budapest, 1956, 364—70). Kimutatja, hogy a szó jelentése speciálisból fejlődött elvonttá, s tárgy csak e folyamat eredményeként járult hozzá. A szó eredeti jelentését NYÍRI így adja meg: 'égő taplóval suhogó hangot hallatva szalma- vagy más gazcsomót forgat'.

Az elmondottak együttesen igen valószínűvé teszik, hogy a hangutánzó-hangfestő igék, akár van a jelölt cselekvésnek objektuma a valóságban, akár nincs, sőt bizonyos mértékben még attól is függetlenül, hogy mennyire vannak ennek a beszélők tudatában, *genetikusan egységesen intranzitívák*; a ma tárgyasak vagy vonzatosak esetében is joggal feltételezhetjük az eredeti intencionélküliséget. A jelölt szituáció fogalmi tagolása, a cselekvésfogalom absztrahálása és ennek szintaktikai kifejezése csak folyamatosan és nyelvenként nem feltétlenül azonos módon történik. Nem volna érdektelen ilyen szempontból közelebbről megvizsgálni azokat az igéinket, amelyeknek hangutánzó-hangfestő jellegét ma is érezzük (például *pacskol* ~ ~ *pacskol*, *pepecsel*, *szöszmötöl* stb.), de ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy valamely objektummal kapcsolatos tevékenységet jelölnek.

2.4. Eddig még nem került szóba, hogy az I. csoportbeli igék között igenévszói eredetűek is vannak: a *fagy* és a *fázik*. Mindkettő jól belesimul az intenció tekintetében stabilnak mutatkozó tárgy és vonzat nélküli igék csoportjába, még abban is, hogy természeti, illetőleg az időjárással valamiképpen összefüggő jelenséget jelöl, mint például az *ázik*, *fűlik*, továbbá az ugyancsak igenévszói eredetű *olvad* és *meleg* szavunk.¹²

A MSzFgrE-ben és a TESz-ben közölt adatok és magyarázatok alapján megvizsgáltam a fenti igenévszók nominális és verbális minősége között feltételezhető szemantikai, illetve funkcionális viszonyt.

A *fagy*, *meleg* és az *olvad* esetében e viszony a következő: a nomen *megeve* valamely természeti vagy időjárással kapcsolatos jelenséget, a verbum pedig állítja, hogy ugyanaz a jelenség fennáll, folyamatban van. Tehát *fagy*:¹³ 'fagy' mint jelenség — 'fagy van'; *meleg*: 'meleg, melegség' — 'valami meleg, melegszik'; *olvad*: 'olvadt, nem fagyott' — 'olvad'. Eszerint nominális és verbális minőségük közötti különbség nem fogalmi, hanem funkcionális, mégpedig az alanyi és az állítmányi funkciónak felel meg. Ilyen viszonyt nemcsak az időjárással kapcsolatos, hanem egyéb jelentésű nomenverbumok körében is találunk. Például: *agg*: 'öreg' — 'öregszik'; *homlok*: 'hajlottság, domborulat' — 'hajlik, domborodik', stb.

¹² Az időjárásra vonatkozó igék alanytalanságáról és tárgyatlanságáról l. ELEKFI LÁSZLÓ: Pais-Emlékkönyv, Budapest, 1956, 214—20.

¹³ A magyar szavak ezúttal az alapnyelvi igenévszói tövet szimbolizálják.

Amikor valamiről egyszerűen csak állítjuk, hogy van olyan, létezik, fennáll, ehhez nem kívánunk kiegészítést. Ennek a tételnek megfelel a fenti körbe tartozó igék intencionélkülisége. Közöttük azonban még nem említettem az ugyancsak intenció nélküli *fázik* igét. A *fázik* ugyanis a nomenverbumoknak egy másik típusára hívja fel a figyelmet: e típusban a verbális minőségű szó valamely *folyamatot* vagy *tevékenységet*, a nominális minőségű pedig annak *eredményét* jelölhette. Például *fázik*: 'fagy, fázik' — 'jég- v. hókéreg' (ilyen jelentést a *fagy* szó esetében is feltételezünk); *fágy*: 'sodor teker' — 'sor, réteg'; *fal* 'fal, harap' — 'falat, darab'; *csomó*: 'csomóz, köt' — 'csomó, köteg'; *húgy*: 'vizel, — 'vizelet', stb. Ez a funkcióviszony erősen emlékeztet a *belső tárgyas szerkezeten*, illetőleg a figura etymologicán belüli viszonyra (*ebédet főz, éneket énekel, táncot táncol* stb.). Csak hogy az utóbbi esetben a *belső tárgyat külön szó*, egy névszó tárgyragos alakja fejezi ki, a nomenverbum esetében viszont a *belső tárgy magában az igenévszói töben*, intern módon van adva. A nyilván elsősorban alanyi szerepet betöltött nomen voltaképpen a *verbum belső tárgya*.

E sajátos viszony alapján gondoltam arra, hogy a ma fogalmilag és grammatikailag is tárgyias, de igenévszói eredetű szavak (*fágy, fal*) is tárgyatlanok lehettek korábban.

Megerősíti feltételezésemet PAIS DEZSŐNEK a *fal* igére vonatkozó vizsgálati eredménye. PAIS szerint az igében eredetileg — objektumától függetlenül — az evés módjának megjelölése volt a hangsúlyos: az evésnek azt a módját értették rajta, amikor az ember vagy az állat az ennivalót fogaival darabokra tépi, szaggatja (l. MNY. XXVII, 242). Hasonló intranszitiv használata mai *fal* igénknek is van, így rajta érzékelhetjük, hogy a *cselekvés módjának hangsúlyozása* és az *intranszitiv jelleg* ugyanazon jelenség két oldala lehet.

A nomenverbumoknak egy harmadik típusa is kibontakozik az adatokból. Ekkor a *verbum* valamely *műveletet*, a *nomen* pedig annak *eszközét* jelenti. Például *fen*: 'fen' — 'fenőkö'; *fúr*: 'fúr' — 'fúró'. Nézetem szerint az igenévszóknak ehhez a típusához kötődhetett leghamarább tárgy. Magának a típusnak a létezése azonban bizonytalan, mivel az ide tartozó *szavak* eredetére vonatkozóan a vélemények eltérőek.

2.5. Azok közül az igék közül, amelyeknek a magyarban határozói vonzatuk van, de tárgyük nincs, (II./1. csoport) az *ered* 'sich auf den Weg begeben', az *esik* 'fallen', és a *fut* 'laufen', *helyváltoztató mozgást* jelöl (ugyanígy az alavult *avik* 'eindringen' is). Ennek megfelelően helymegjelölő vonzatok járulnak hozzájuk, azonban ismét csak nem egyformán kötelezően. Némelykor csupán a mozgás tényére utalunk, anélkül, hogy kiindulópontját vagy irányát megjelölnénk. (Az *esik* mint időjárás-ige vonzat nélküli és lehet alanytalan is.) — A rokon nyelvi megfelelők intenciója, úgy láttam, zömmel hasonló a magyar igékéhez. Érdekeséggként mégis megemlítem, hogy a magyar iktelen *es* igének ismert egy elavult 'fallen lassen' jelentése is, amelyet a TESZ ősi örökségként tart számon.

A *fut* — mint már utaltam rá — a finnugor nyelvek mozgást jelentő igéhez hasonlóan lehet tárgyias is 'bejár, végigjár' jelentéssel. Tárgyát helyhatározó értékűnek szoktuk nevezni, ezt a megnevezést azonban nem egészen úgy kell érteni, hogy a „felszínen” tárgyról, a „mélyben” helymeghatározásról van szó. A helyhatározó értékű tárgy mind formailag, mind tartalmilag át-

meneti típusú és közel áll az ún. iránytárgyhoz (vö. MMNyR. II. 149, 184). — A magyarhoz képest jelentős intencióbeli eltérés, de nem példa nélküli a MSzFgrE. szerint a *ful* cseremisiz megfelelőjének lehetséges tranzitívítása. Az ige jelentése a cseremisizben: 'üz, hajt; futamodik valaki, valami után', és a futás, célját, a cselekvés elérendő objektumát megjelölő grammatikai tárgy állhat mellette.

Az *él* igeének nagy jelentésköre alakult ki a magyarban; kifejlődtek sajátos jelentései más finnugor nyelvekben is. A TESz a 'leben' alapjelentésen kívül az intenciósra tekinthető 'sich nähren' és a 'wohnen' jelentést veszi még ősinek. Úgy gondolom, ha valamely nyelvben e jelentéseknek legalább ketteje vagy mindegyike megvan, mint például a cseremisizben vagy a finnben, akkor egy, illetőleg két jelentés megkívánja a vonzattal való strukturális megkülönböztetést (vö. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. VI, 234—54). Az *él* intenciója a rokon nyelvekben hasonló is a magyaréhoz.

A *fél* ige megfelelőinek esetében nem találtam lényeges eltérést az egyes finnugor nyelvek között.

A *fül* 'ersticken' ige mordvin megfelelője tranzitív, 'megfojt' jelentésű. Az ige egyébként a mai magyarban már kissé régies, és nemcsak hogy kötelezően vonzatos, hanem használata némileg meg is merevedett (vö. ÉrtSz.). Finnugor egyeztetései közül viszont némelyek bizonytalanok, némelyek pedig sajátos jelentésfejlődésen mentek át (vö. az osztják 'befullad' → 'megromlik' jelentést), ezért nem vetem össze őket.

Utoljára hagytam az *akad* 'steckenbleiben' igét. Ez a szó egyik legérdekesebb példája annak, hogy az emberi szemlélet, milyen sokféleképpen tudja megközelíteni a valóságnak lényegében egy és ugyanazon jelenségét, de úgy, hogy a sokféleségben a közöset is megtalálja.

A szó az ugor nyelvekben van meg, és mindenféle használata levezethető egy 'mozgásában megakadályoztatik'-féle jelentésből. A szituációban két elem látszik fontosnak: a mozgó személy vagy tárgy és az „akadály”. Így logikusan az igenek alanya és határozói vonzata kell, hogy legyen. E feltevést a vogul és osztják szerkezetek többsége igazolja is. Vö. magyar *akad vmibe, vmire, vmin*; vogul 'beleakad valamibe', például csapdába, fába stb.; osztják 'beleakad valamibe', például fába. Hasonló szerkezetben jelentkezik a 'rátalál, rábukkan valakire, valamire' jelentés a magyarban, a vogulban és az osztjákban; a 'találkozik valakivel' jelentés a vogulban. E tipikusnak mondható szerkezettől azonban két irányban is — mind a tárgyasság, mind az intencionélküliség irányában — észlelünk eltérést. Az elsöre az ige vogul 'erősít valamit (valamihez)' és a 'talál, észrevesz valamit' jelentés lehet a példa. Bár nem sikerült kiderítenem, hogy e szavak mellett a vogulban pontosan milyen bővítésmények állhatnak, már önmagában az is sokat mond, hogy ezeket a jelentéseket mi tárgyasságnak ítéljük. — Az intencionélküliség irányába a szónak megint csak több jelentése mutat. Ilyen mindenekelőtt a magyar 'előadódik, található', a vogul 'feszesen áll' és az osztják 'megáll, biztosan áll, ül (valahol)' jelentés. Érdekes, hogy a magyarban a 'steckenbleiben' alapjelentést is kifejezheti vonzat nélküli ige: *akad a kulcs, valami akad a gépben*, stb. — Végül mind a vogulban, mind az osztjákban előfordul egy határozói bővítésményt kívánó 'treffen' jelentés, amelynek, ha a *talál* igéből indulunk ki, a magyar szemlélet szerint bővítésmény nélküli, vonzatos és tárgyasság használat egyaránt megfelelhet: *talál (a lövés), oda talál, (el)talál vkit, vmit*.

2.6. Utoljára maradtak a nem igenévszói eredetű tárgyias igék: *ad* 'geben, schenken', *dug* 'stopfen, stecken', *eszik* 'essen', *fed* 'decken', *fog* 'fangen, fassen'. Közéjük sorolható a *fon* 'spinnen, flechten' és a *fűz* 'schnüren' ige is, bár esetükben a TESz nem zárja ki az igenévszói eredetet. A mai finnugor nyelvekben mindkét utóbbi szó általánosan tranzitív, de a magyar tárgy nélküli *fon* igéhez hasonló speciális (teljes szituációt jelölő) jelentések a rokon nyelvekben is előfordulnak. Az *eszik* és a *fog* rokon nyelvi megfelelői között sem találtam említésre méltót a magyar igékhez képest, sőt inkább a magyar *fog* története és mai használata szolgáltat tömérdek adalékot az igei intenció dinamizmusának tanulmányozásához (vö. TESz; ÉrtSz.).

Az *ad*, *dug* és a *fed* ige a magyarban szinte kötelezően tárgyias (vö. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. VI. 248–9), és a magyar beszélő számára nehezen is volna elképzelhető másként. A finn és az észt szemlélet azonban a tárgyasság nem kötelező jegye a finn *tunkea*, illetőleg az észt *tungima* igének: az előbbi valaminek valahova való bedugását (tranzitív használat) és behatolást (intranszítív használat) egyaránt jelent; az utóbbi jelentése csak 'behatol valahova, áthatol valamin', s irányjelölő határozók kapcsolódnak hozzá.

A *fed* igének ugyancsak van tárgyatlan megfelelője, mégpedig az osztjában. Jelentése: 'elmerül valamiben, belemerül valamibe', például sárba, vízbe. Szemléleti alapja valószínűleg az, hogy az elmerülő tárgy elfedetik a sár, a víz által (adalék az aktív—paszív viszony problémáihoz!).

Az *ad* ige azért érdemel külön figyelmet, mert róla gyakran hallhatunk és olvashatunk mint az „eredeti” tárgyias igék reprezentánsáról, azaz mint olyan igeről, amelyhez a tárgy és a vonzat (többnyire részeshatározó) a dolgok természete szerint hozzátartozik. Ez a nézet semmiképpen sem alaptalan, s az *ad* igeről a finnugor nyelvek adatai alapján sem derül ki valami egészen más. Annyi azonban mégis megmutatkozik, hogy még az *ad* ige szintaktikai viselkedésében is lehetnek olyan eltérések az egyes nyelvek között, amelyek, úgy vélem, nem kizárólag a „felszint” érintik.¹⁴

Az *ad* ige legelvontabb, 'geben, schenken' jelentése a magyaron kívül csak a finnben, az észtben és a lappban van meg. A többi finnugor nyelvben jelentése kevésbé elvont, egy-egy teljesebb szituációt jelöl, ezért nincs is kötelező bővítménye. Zürjén, votják és mordvin megfelelői étel, ital nyújtását, némelykor csak állatok etetését, itatását jelentik. A kérdés, hogy vajon melyik az archaikusabb jelentés, itt is joggal felvetődhet. Az igazán érdekes azonban nem ez, hanem ahogyan e nyelvekben az objektumnak és a benne részesedőnek kifejezése alakul. Ugyanakkor, amikor a cselekvésnek a magyar szemlélet szerinti objektuma, illetve az étel, az ital fogalma intern módon van meg az ige jelentésében, a magyar részeshatározó jelöltje jelenhet meg a cselekvés objektumaként, egyben az ige grammatikai tárgyaként. Ilyen szerkezet jellemző az *ad* ige megfelelőjére mind a zürjénben, mind a votjákban és a mordvinban. A votjákban pedig olyan szerkezetet is találtam szótárazva, amelyben a magyar gondolkodás szerinti objektumot eszközhatározói eset fejezi ki: *вун удыны 'поить водой'* (I. T. K. Борисов, Удмурт кыллюкам, Ижевск, 1932). Vö. e szerkezeteket a magyar *táplál, ellát vkit (vmivel)* szerkezetekkel. — Úgy hiszem, itt azoknak az eseteknek egyikével állunk szemben, amikor nehéz volna el-

¹⁴ Az ige finnugor nyelvekbeli jelentésfejlődéséről ZELLIGER ERZSÉBET ad áttekintést, l. Acta Iuvenum, Nyelvészeti tanulmányok, Budapest, 1969, 119–37.

dönteni, hogy a mély struktúrában — logikailag — mi a cselekvés objektuma: a tárgy-e, amelyet adnak vagy az-e, akinek, aminek adják. Mindkettő plauzibilis, ezért felvetődhet, hogy a legokosabban itt talán akkor járunk el, ha a „mélyben” sem tételezünk fel egyebet, mint amit a „felszíni” struktúra mutat. Igaz, valószínűleg az *ad vkinek vmit* típusú szerkezetet a jellemzőbb a nyelvekre, de a másik sem egyedülálló. Erre GULYA JÁNOSNAK egy vahi osztják szövegmutatványából hozok fel példát. Az osztjákban az *ad*-nak nincs megfelelője, de, amint kiderül, az ő 'ad' igéjük (*matä*) szerkezete is az *ellät vkiä (vmivel)* szerkezetitípusnak felel meg. A szövegnek csupán az értelmezését idézem: „Anyám jön és nekünk (tkp. bennünket) ételt [fog] adni (tkp. etetni fog, v. inch.). Halat (tkp. hallal) [fog] nekünk (tpk. bennünket) adni (tkp. etetni, v. inch.)’ (l. Nyk. 63, 213).

Ezek a tények feltétlenül arra mutatnak, hogy valamely tartalom és a szintaktikai kifejezés viszonyában még a legevidebbnek tetsző jelenséget sem tekinthetjük egyedül lehetségesnek, különösen addig, amíg konkrétan meg nem vizsgáltuk.

*

Megfigyeléseimet igyekeztem úgy előadni, hogy a kiindulásként feltett kérdés szempontjából tanulságos részleteket már közben-közben kiemeljem és a fontosnak látszó motívumokra rámutassak. Így most már csak összefoglaló értékelésükre van szükség.

Vizsgálódásom legfőbb tanulságának a következőt tekintem: amennyiben a nyelv közvetlen valóságtükröző szerepéről beszélhetünk, úgy azt kell értenünk rajta, hogy a nyelvekben tükröződik a tény, hogy a valóság sokarcú és dialektikus mozgásban van. — Kitűnt, hogy valamely jelenséget az ember gondolatilag és nyelvileg igen sokféleképpen meg tud közelíteni: hol az állapot, hol a folyamat, hol a mozdulatlanság, hol a mozgás, hol az ok, hol az okozat oldaláról, hol önmagában, hol más jelenségekhez való viszonyában stb., és mindegyik megközelítés egyaránt reális és „logikus”. Ez a sokoldalúság a megismerési tevékenységnek is sajátja, és minden bizonnal szorosan hozzátartozik a nyelv funkcionálásához is. Ha tehát arra a kérdésre kellene válaszolnom, mi az a „legmélyebb” pont, amelyen a nyelv kognitív oldala érintkezik a gondolkodással, nem tudnám a fenti tartalmi viszonyok valamelyikét megnevezni, hanem azt mondanám, hogy ez az összefüggés tényének tükrözése, valamely összefüggés, viszony megállapítása, jelzése.¹⁵ Ez feltétlenül közös kell, hogy legyen a nyelvekben, és minden nyelv minden mondatában. Hogy ezen túl (vagy ezen belül) milyen megfelelések vannak még a valóság szerkezete, a nyelvi kategóriák és a fogalmak struktúrája között, már rendkívül bonyolult kérdés. Nehézségeit nemrég B. A. SZEREBRENNYIKOV elemezte mélyrehatóan kitűnő tanulmányában (l. Вопросы Языкознания, 1965, 4/20—31), bemutatva azokat a tényezőket, amelyek a nyelv és a gondolkodás viszonyának leegyszerűsítő és történetietlen szemléletéhez vezetnek.

¹⁵ E gondolatot általános nyelvészeti irodalmunkban nemrég SEBESTYÉN ÁRPÁD fejtette ki (l. Nyelvtud. Ért. 58: 191—5). „A valóságviszonyok, s nekik megfelelően a grammatikai konstrukciók legmélyén is az a felismerés lappang, hogy a beszéd indítékául szolgáló élményhelyzetben két jelenség összefüggésben van” — írja (i. m. 191).

A vizsgálat, amelyről beszámoltam, bár voltak történeti vonatkozásai, alapjában véve nem történeti jellegű volt. De az, úgy hiszem, minden kétséget kizáróan kiderült belőle, hogy nemcsak maguknak a szintaktikai szerkezeteknek, hanem ún. mély szerkezetüknek is története van; a mély szerkezet maga is fejlődő és variábilis. Ezzel korántsem akarnám azt mondani, hogy félni kell az 'univerzális' vagy a 'pankron' terminusoktól, csupán azt, hogy meg kell őrizni e terminusok tudományos értékét.

Abban a megállapításban, hogy a történetiség a „mély szerkezet”-re is jellemző, voltaképpen semmi új nincsen; azt jelenti, hogy a gondolkodás fejlődik, és a nyelvek szemantikai struktúrája is változik, alakul. Ez a folyamat kihat a nyelv szintaktikai szintjére is. Hogy pontosan milyen mechanizmusok vagy „ellenmechanizmusok” révén, azt a most feldolgozott anyag természetesen nem mutathatta ki. Mégis megsejthettük, hogy az ige bővítésének szükséglete bizonyos összefüggésben van az ige jelentésének fokozatos elvonatbá válásával, továbbá azzal, hogy ugyanazon ige szinkronikusan is más és más oldaláról „nézheti” ugyanazt a valóságbeli szituációt. A párhuzamosságot azonban a vizsgált igék viselkedésén nem találtam kategorikusnak, hanem inkább tendenciaszerűnek. Ez is arra enged következtetni, hogy a szintaktikai szerkezet alakulásában még valószínűleg sok más tényező is közrejátszik a kognitív tevékenység folyamatain kívül, így egyedül a valóságról alkotott fogalmainkból, ítéleteinkből nem lehet levezetni valamely ige vagy ige csoport bővítésének szabályát. Ugyanakkor észrevehettünk két igen figyelemreméltó jelenséget. Egyrészt azt, hogy a nyelvek között – a finnugor nyelvek között legalábbis – mégis van bizonyos mértékű egyezés, hasonlóság a tekintetben, hogy milyen valóságbeli eseményre, illetőleg milyen fogalomra milyen szintaktikai szerkezet utal. Láttuk, az ige bővítése szempontjából, bár nem determináló, de nem is mindegy, hogy például az ige valamely folyamat elszenvédését jelenti-e, vagy élőlény aktív tevékenységét, vagy térbeli mozgással is együtt járó műveletet, folyamatot. – Másrészt, észleltük, hogy pillanatnyi nyelvtudatunk általában mindig egységben, összhangban levőnek fogja fel a valóság gondolati tagolását és ennek nyelvi megjelenítését. E körülmények kétségtelenül azt a benyomást kelthetik, hogy a szófűzés szabályait a jelölt fogalmak viszonyai alapján biztonságosan meg lehet határozni. Nem vonom kétségbe, hogy az ilyen irányú kutatások is értékes tapasztalatokat adnak, ha a következtetések levonásában nem lendülünk túl azon, amit a vizsgált anyag mutat. A magam tapogatózásai azonban engem végül is arra a gondolatra vezettek, hogy arról, mi van és mi zajlik a „mély szerkezetben”, a valóságosan lezajlott, illetve zajló nyelvi folyamatok megfigyelése és elemzése útján tudhatjuk meg a legtöbbet.

H. MOLNÁR ILONA

Zur Frage der sog. Tiefenstruktur mit besonderer Berücksichtigung des Verbuns

I. Die Hypothese einer universalen logisch-semantischen Struktur verbindet die Grammatik mit all den Wissenschaften, die die menschliche Bewußtseinstätigkeit untersuchen. In Gemeinschaft mit diesen ist es Aufgabe der Grammatik als Wissenschaft, das Spezifische ihres Gegenstandes aufzuzeigen. Die generative Grammatik trägt dieser Aufgabe nicht hinreichend Rechnung, obwohl das generative Prinzip als solches eine wesentliche Ergänzung des Bildes darstellt, das man sich von der Sprache als einem Zeichensystem gebildet hat. Die Theorie der Tiefenstruktur ermöglicht es, die Ergebnisse der sog. traditionellen, vornehmlich nachaussurianischen, strukturell-funktionalen Linguistik in die generative Grammatik einzubauen, aber aus den in den letzten Jahren auf Grund ungarischen Materials durchgeführten Forschungen auf dem Boden der generativen Grammatik wird auch klar, daß einerseits zwischen dem generativen Prinzip und der generativen Grammatik, andererseits zwischen letzterer und dem sprachlichen Gegebenheiten an mehreren Punkten ein Gegensatz besteht. Die erste Form des Modells von N. CHOMSKY vereinfachte dadurch, daß er den Satz nur auf der Grundlage der Wortarten ableiten wollte und unter Satz nur den zweigliedrigen Satz mit verbalem Prädikat ($S \rightarrow NP + VP$) verstand, die Problematik der zwischen den verschiedenen (kommunikativen, logischen, semantischen, syntaktischen) Seiten und Ebenen des Satzes obwaltenden Beziehungen. Heute treffen wir dagegen im Zusammenhang mit diesen Problemen auf eine ungewöhnliche lockere Sinnggebung des Begriffs Universale. Die Generativisten möchten auf dem Wege der Aussonderung von „elementaren Urteilen“ die Tiefenstruktur einer Sprache freilegen. Vom Blickwinkel der Universalität aus ist es indessen schwierig zu beurteilen, was wir im logisch-semantischen Bau einer beliebigen Sprache elementar und was zusammengesetzt, abgeleitet nennen können. Die generative Methode deckt offensichtlich eine semantische Schicht auf, die meistens noch das einheitliche Gesicht der einzelnen Sprachen repräsentiert (es wäre angebracht gewesen auch innerhalb der Tiefenstruktur von semantischen Schichten verschiedener Tiefe zu sprechen!), auf der anderen Seite auch nicht geeignet ist, die generativen Mechanismen einer beliebigen untersuchten Eigenheit (z. B. die Art der ungarischen Wortkomposition) an die Oberfläche zu bringen.

Es ist unverständlich, wieso die Generativisten, wenn sie unter Tiefenstruktur einen so allgemeinen Inhalt verstehen, daß dieser sich innerhalb einer Sprache, wie auch in den verschiedenen syntaktischen Strukturen jeder Sprache ausdrückt, dann der Tiefenstruktur eines beliebigen Satzes eine ganz bestimmte syntaktische Struktur zuordnen, noch dazu gerade die, die für den gegebenen ungarischen Satz charakteristisch ist. Beides ist unvereinbar miteinander. Hier zeigt sich deutlich, daß die Wortartkategorien nicht geeignet sind, den Mechanismus des Satzbaus zu zeigen, da das System der Wortarten nach Sprachen verschieden und im Hinblick auf den kommunikativen Bau des Satzes eine Ableitungserscheinung ist. Im Innersten der Tiefenstruktur hat man die Merkmale der Prädizierung und des die Bezüge zur Wirklichkeit und Sprachsituation aktiv wieder-spiegelnden Charakters eines Satzes zu suchen.

II. Daß bei der Untersuchung der Tiefenstruktur die syntaktische Ebene in den Vordergrund tritt, wirft die Frage der syntaktischen Universalien auf, die besonders die Erscheinungen des Netzes adverbialer Erweiterungen, sowie die sog. Intention (um einen Ausdruck EUGEN PAULINYS zu gebrauchen) des Verbs berührt. In generativen Ableitungen drückt sich die Ansicht aus, daß die Regel der Erweiterung von Verben im menschlichen Denken vorgegeben ist. Diese Auffassung hat CH. J. FILLMORE weiter entwickelt, aber in mentalistischer Richtung. Die Generativisten und auch FILLMORE unterschätzen den informativen Wert der geschichtlich gewordenen Bedeutung und Funktion grammatischer Formen bezüglich der wechselweisen Beziehung von sprachlicher und denkerischer Aktivität.

Bei der Bestimmung der Beziehung der Kategorien von Sprache, Denken und Wirklichkeit ist es ratsam, sehr vorsichtig zu Werke zu gehen, weil die sprachliche Widerspiegelung der Wirklichkeit auf dem Wege mehrfacher Umsetzung in Erscheinung tritt.

Zum Zwecke der Untersuchung dieses Problems hat Verfasserin die Intention von vierzig ungarischen Wörtern finnisch-ugrischer Herkunft mit der ihrer Entsprechungen in den verwandten Sprachen verglichen und zwar daraufhin, ob sich konstante Merkmale finden ließen, die auf irgendeine allgemeine Regel der Verberweiterung wiesen, die sich aus der Natur des Denkens herleitet. Dabei fand sich keinerlei kategoriale Regelmäßigkeit. Vielmehr stellte sich heraus, daß das menschliche Denken und die Sprache

sich derselben Gegebenheit auf vielerlei Arten nähern können und daß alle diese Arten gleichermaßen real und „logisch“ sind. Der einzige Punkt, der den Sprachen unbedingt gemeinsam ist, daß die syntaktischen Strukturen den zusammenhängenden Charakter der Wirklichkeit widerspiegeln. Gleichzeitig sind gemeinsame Tendenzen in der Erweiterung der Verben zu beobachten, je nachdem, ob das Verbum das Erleiden irgendeines Prozesses bedeutet oder die aktive Tätigkeit eines belebten Wesens oder eine auch mit einer Bewegung im Raum einhergehende Aktion bzw. einen entsprechenden Prozeß.

Man kann der Tiefenstruktur den geschichtlichen Charakter nicht abstreiten: die Tiefenstruktur entwickelt sich und ist variabel. So ist es z. B. wahrscheinlich, daß die heute transitiven onomatopoetischen Verben und die Verben nominal-verbaler Herkunft ursprünglich intransitiv waren, und sich nur stufenweise einige von ihnen in transitive wandelten parallel mit einem Wandel zu einer abstrakteren Verbbedeutung, aber in den einzelnen Sprachen nicht unbedingt in gleicher Weise.

Über die Beziehungen zwischen der Bewußtseinstätigkeit und der Sprachstruktur dürften wir nicht durch die in der generativen Grammatik bisher angewandte hypothetisch-deduktive Methode das meiste erfahren, sondern auf dem Wege der Beobachtung und der Analyse der in der Wirklichkeit abgelaufenen bzw. sich vollziehenden sprachlichen Prozesse.

ILONA H. MOLNÁR

Gondolatok Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatan alapjai c. könyvéhez

A cikk részben kritikai: az ún. funkcionális elemzés fogalmát és annak konkrét alkalmazását vizsgálja felül. Részben igyekszik a munka eredményeit — mintegy kiegészítve azokat — egy valóságosabb nyelvi rendszer keretei közé állítani. A cikk első része (I.) a vizsgált munka módszerét, legáltalánosabb fogalmait tárgyalja. A második rész (II.) magával a nyelvtannal, az abban található elemzésekkel foglalkozik.

I

1. A funkcionális fogalma

A funkcionális fogalma a szerző meghatározása szerint: A közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések bonyolult szövedékével kell számolnunk. Ennek a szövedéknek az egyes komponensei: (1) a valóság — mégpedig: (1.1.) tárgyi, (1.2.) lelki; (2) a pszichikai mechanizmus: nem az egész lelki tartalmunkat formáljuk meg nyelvileg — csak azt a minimumot, amely a megértéshez szükséges; (3) a reál-logikai tényezők: konkrét—általános, rész—egész stb.; (4) az analógia. Ez annyit jelent, hogy a szintaktikai formák (= a szóosztályok viszonyai) — a felsorolt összefüggések alapján — különböző funkciókat töltenek be, különböző jelentésekkel rendelkeznek.

A funkció fogalma — kibontva:

- (1) A szóosztályok meghatározott viszonyai (= a szintaktikai szerkezetek) állapíthatók meg.
- (2) A szintaktikai szerkezeteken belül azonban a konkrét szókapcsolatok jelentése nem azonos.

A szóosztályok viszonyainak (a szintaktikai szerkezeteknek) a funkciói: a konkrét szószervezetek különböző jelentései. És ezek a funkciók a szintaktikai szerkezet körén kívüleső tényezők eredői. Mintha a konkrét szerkezetek — a jelzett összefüggésekben — olyan jelentéseket vehetnének fel, amelyek nem mint szintaktikai szerkezeteket illetik meg őket.

A funkciónak ez az értelmezése a szóosztályok elvont viszonyait, a szintaktikai szerkezeteket és a szavak konkrét szerkezeteit, illetőleg azok jelentéseit elválasztja egymástól. Vagyis teljesen elszakad Katz—Fodornak attól a megállapításától, hogy a phrase (= szintaktikai szerkezet, szintagma) a szintagmát alkotó elemek jelentésének a funkciója. A konkrét szószervezetek — a megállapított öt tényező alapján — olyan jelentéseket vesznek fel, amelyek

nem a szintaktikai szerkezetek belső természetéből következnek, nem szükség-szerűek.

A konkrét szókapcsolatok jelentéseit kapcsolatba hozza ugyan egymással, de ezek a levezetések az alapvető szintaktikai szerkezetek (szintagmák) és a konkrét szószerkezetek kapcsolatait nem érintik. Az elvont szintaktikai szerkezetek és a konkrét szószerkezetek belső kapcsolatát nem sikerül megállapítani. A funkciók vizsgálatán át nem jut el a szintaktikai struktúrák belső mozgásáig. A szintaktikai struktúra mozdulatlan; a funkciók összefüggéseiben pedig — szemantikai formában — olyan struktúrákhoz (illetőleg struktúra-töredékekhez) jut el, amelyek — meggyőződése szerint — a szintaxistól függetlenek. Nem sikerül a szintaktikai forma és a kifejezett tartalom belső egységét megteremteni.

Ezzel a módszerrel két szempontból nem lehet egyetérteni:

- (1) A szóosztályok szerkezeteit és azok funkcióit (a szavak konkrét szerkezeteit) mechanikusan elválasztja egymástól.
- (2) Nem vesz tudomást arról: ha egy jelnek a jelentésoldala megváltozik, a jel a maga egészében megváltozik; a jelentés megváltozásával a jelen belül a forma (= kifejezés) sem ugyanaz. Tehát egy szószerkezet jelentése nem változhat úgy meg, hogy az a szintaktikai szerkezetre magára ne hatna ki. A szavak konkrét szerkezeteinek a jelentésében végbemenő változások a szintaktikai szerkezet belső struktúrájának a változását is jelzik.

2. A tudati tartalék problémája

A funkcionális fogalmának egyik tényezője: a pszichikai mechanizmus. A pszichikai mechanizmuson azt értjük — amint említettük: ha közölni akarunk valamit, nem az egész tudati tartalmat formáljuk meg nyelviileg; csak azt a minimumot, ami a megértéshez szükséges. Ugyanakkor az egész tudati tartalék részt vesz a nyelviileg megformált kifejezés megértésében. Ez a gondolat a szerző — nyelvi rendszerről vallott — egész felfogásának az alapját képezi.

Ami azt illeti, hogy: a pszichikai mechanizmuson át a tudati tartalék teszi lehetővé a — nyelviileg nem teljes — kifejezés megértését. Ennek a gondolatnak az alapja a felfogás: mondataink jelentése közvetlenül a valósággal való konfrontáció során derül ki. És mondataink (kifejezéseink) megértését a valóságra vonatkozó közvetlen tapasztalataink teszik lehetővé. A tudati tartalék valóban részt vesz a mondatok megértésében (jelentésének kialakításában) — de a tudati tartalék csak nyelvi közegen át, mondatokba foglalva létezik számunkra. A tudati tartalék fogalma elleplezi azt — a különben közismert — tényt, hogy a nyelvben a kifejezések feltételezik egymást. És a mondatok feltételezettségeinek a feltárásával revelálódik a nyelvi rendszer. Vagyis a tudati tartalék fogalma a nyelv fogalmát szimplifikálja. Továbbá nem veszi tekintetbe a Saussure óta ismert tényt, hogy ti. a nyelvi rendszernek a szintaktikai sík mellett a másik jelentős síkja a memoriális sík.

Különben a tudati tartalékra hivatkozva gyakran helyesen interpretálja az egyes kifejezések jelentését. Ez azonban csak arra utal, hogy a nyelvi rendszer és a valóság struktúrája között van valamiféle összefüggés. És a helyes interpretáció nem változtat a tényen: a szerző előtt nem tudatos, hogy a tudati tartalék csak nyelvi kifejezéseken keresztül hathat. A nyelv maga olyan, mint egy háló, amelyet a valóságra vetítve tudjuk a jelenségeket, azok kapcsol-

latait felfogni. Ez a háló maga pedig a valósággal való évezredes kapcsolatnak a terméke, évezredes tapasztalatok lerakódása. Ahol közvetlenül is tapasztalunk valamit — csak nem manifesztálódik, hogy a nyelvi rendszeren át közeledünk a valósághoz. A nyelvi rendszer a valósággal folytatott viszony, gyakorlat eredménye; másfelől a valósághoz csak ezen a rendszeren át közeledhetünk.

A tudati tartalék tehát: objektív nyelvi összefüggések működése. Ahol azt is hiszi, hogy a tudati tartalékkal operál, bár rejtve marad előtte, nyelvi eszközökkel dolgozik. A valóság számunkra — úgy, ahogy van — csak¹ jelen, illetőleg azok rendszerén át létezik.

A pszichikai mechanizmus fogalma — a tudati tartalék fogalmának következetlenségei mellett — magában rejtheti annak a tévedésnek a lehetőségét is, hogy a pszichikai folyamatok a nyelvi kifejezéseket valamiféle misztikus úton határozzák meg; mintha az objektív nyelvi tények (összefüggések) pusztán pszichikai tényekkel volnának azonosak.

3. A nyelvi mozgás fogalma

A szerző véleménye szerint a szinkrón rendszerben különböző történeti rétegek egymás mellett helyezkednek el; a szó szerkezetek egyes jelentései levezethetők egymásból. A nyelvi mozgás lényege: az a folyamat, amely során szabad szerkesztésű szó szerkezetek kötött szerkezetekké alakulnak át, lexikalizálódnak. A szabad szerkezetekből a kötött szerkezetek kialakulása pedig gyakran a konkrét jelentésekből elvont jelentések kialakulásával halad párhuzamosan. A nyelvi mozgás lényege tehát — a szerző szerint — az egyoldalú konkrét → absztrakt változásban merül ki.

Az elemzések átvizsgálása során látni fogjuk, hogy a nyelvben a konkrét → absztrakt mozgás elválaszthatatlanul egy ellentett irányú absztrakt → konkrét mozgással halad párhuzamosan. A nyelvi rendszer — alapjaiban: két — ellentett irányú — egymást feltételező mozgás egysége.²

Az (1)-ben általában jeleztük: a tárgyalt könyvben a szóosztályok elvont szintaktikai szerkezetei és a konkrét szó szerkezetek jelentései mechanikusan elkülönülnek egymástól. A (2)-ben az egész rendszer Achilles-sarkaként jelöljük meg a konkrét — általános viszonyának hiányos ábrázolását.

4. Szintagmatikus szemlélet; morfológiai elemzés

A szerző egész felfogására, elemzéseire a szintagmatikus szemlélet üti rá bélyegét. Ezen azt értjük, hogy az egyes tények osztályozását szintagmák

¹ A *csak* = sine qua non; a megállapítás nem jelenti azt, hogy érzékelésre nincs szükség. A *valóság* az adott összefüggésben = az ember számára adott valóság, emberi valóság; az érzékelésre ezért nem térek ki. (Egyoldalú az a beállítás, hogy a mondatoknak a külső valóság alapján tulajdonítunk jelentést. A dolog másik oldala: a nyelvi rendszer belső tagolódása teszi képessé az embert arra, hogy a nyelven kívüli valóságban az emberi gyakorlatnak megfelelő viszonyokat ismerjen fel. A nyelv ugyanakkor a korábbi gyakorlat tapasztalatainak a lerakódása, kikristályosodása. A valóság csak a nyelven át válik számunkra emberi valósággá.)

² A *mozgás* — ahogyan a cikkből egyértelműen kiderül — elsősorban *formák* egymásba áramlása; a *formák* pedig *szubsztanciális* létezők a nyelvben. A nyelvben a két-irányú mozgás dialektikáját részletesen kifejtve ld ZSILKA JÁNOS, A nyelvi mozgás-formák dialektikája. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/5.

keretei között végzi el; szerkezeteket mint szintagmákat azonosnak minősít, jöllehet azok mint szintaktikai szerkezetek különböznek. Ezzel szorosan összefügg az, hogy az egyes szerkezetek szintaktikai minősítése lényegében a morfológiai tények keretei között történik. Számtalanszor azonosnak minősít morfológiai alapon szerkezeteket, jöllehet azok szintaktikailag különbözőek.³ A különbségeket csak az „azonos” szintaktikai szerkezetek jelentésében látja. Nem jut világosan kifejezésre a könyvben, hogy a morfológiai tények csak több-kevesebb pontossággal adnak hírt egy szerkezet szintaktikai struktúrájáról. És hogy a szemantikai funkciókban megállapított különbségek éppen a szintaktikai struktúra különbségeire utalnak.

Az általános jellemzés után rátérek magának a nyelvtannak a tárgyalására.

II

1. A nominális mondat

Már az Alapelvek Alkalmazásában (14. l.) felveti: gondolt-e például valaki arra, hogy milyen főneveket lehet, illetőleg nem lehet egymással alany—állítmány viszonyába tenni, vagy hogy minden főnév nem vehet maga mellé minden melléknevet stb. Például mondhatjuk: *gyors futás*, de nem mondjuk: **zöld futás* (19. l.). A Nominális Mondatban pedig a Főfogalom és mellékfogalom című pontban ugyanennek a problémának a megoldását keresi.

Ezzel kapcsolatban röviden megjegyezném: erre a kérdésre *már gondoltak* — utóbb: Jerrold J. Katz és Jerry A. Fodor a *The Structure of a Semantic Theory* című cikkében (Language, 1963.). (És ezzel a cikkel a szemantika történetének új etapja kezdődött meg. N. Chomsky pedig szintaktikai elméletében — ennek a cikknek a nyomán — a szemantika és szintaxis összefüggéseinek megértéséhez adott új szempontokat.) A problematikus fogalom Katz—Fodor cikkében az ún. *szelktív restriktíós szabály*. Korábban ugyanez a probléma Z. Harris *individuílis kookkurrenszek* fogalmában merült fel (Language, 1957.). De ugyanez a gondolat foglalkoztatta W. Porzigot is — már a 30-as években — a *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* c. dolgozatában.

Anélkül hogy a nominális mondatok struktúráját, belső mozgását megakarnám rajzolni, csak röviden a szerző következő megállapításaira szeretnék reagálni:

„Fentebb láttuk, hogy az ilyen mondat: *ez a madár rigó* úgy közöl valami érdemlegeset, hogy egy lénynek egy tágabb fogalomkörben kijelöli a szűkebb helyét. Hasonlóképpen járunk el akkor is, ha valamilyen lény, jelenség, tudományág stb. jellege, rendszertani helye felől kétségben vagyunk. Így például kétségeim lehetnek a *néprajz* jellege felől, s ezt a felvilágosítást kapom: *a néprajz tudomány*. A formális logika a mondat fogalmainak viszonyát így elemzi: a *tudomány* szélesebb körű fogalom, mint a *néprajz* stb., ebben a mondatban tehát az alany a szűkebb körű, az állítmány a tágabb fogalom. **S e b b e n v a n a z i l y e n l o g i k a i e l e m z é s e r e d e n d ő b ű n e:** a formális logika nem veszi figyelembe a közlés funkcióját... Amikor... kiejtem a *néprajz* szót, ez számomra egyelőre meghatározatlan fogalom. Csak annyit tudok róla, hogy valami emberi foglalatosság, de semmi határozott elképzelésem nincs róla... Egyesek elképzelése szerint a *néprajz* lehet

³ Pl. — a szerző szerint — minden *-t* által jelzett viszony szintaktikailag azonos.

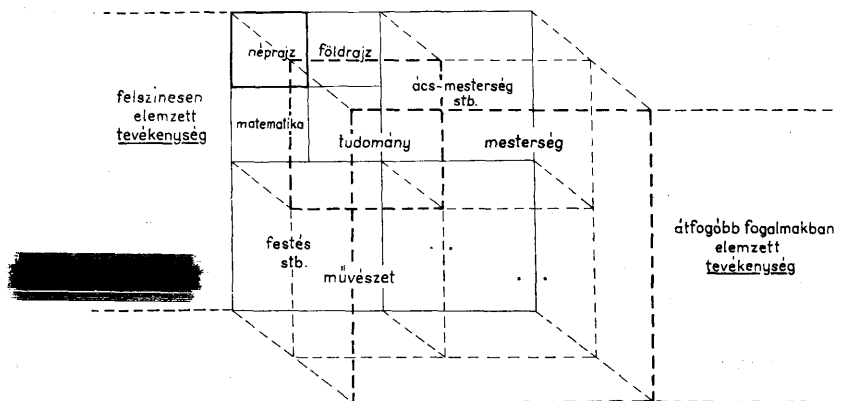
időtöltés . . . A közlés funkcióját figyelembevéve tehát a mondat fogalmi viszonyait csakis így elemezhetjük: az alapszó (*néprajz*) mindaddig, amíg róla valami érdemlegeset nem közlünk, számunkra homályos, körülhatárolatlan fogalom (*foglalatosság*), az állítmány (*tudomány*) kimondásával a határozatlan fogalomnak kijelöljük meghatározott helyét fogalmaink rendszerében . . ." (35—6. l.)

Megítélésem szerint a szerző elemzése a valóságnak csak az egyik oldalát ragadja meg; és ezzel ugyanolyan egyoldalúságba esik, mint az ún. formális logikai elemzés. Valójában a kétféle elemzés egyidejűleg érvényes. Ugyanis magának a *foglalatosság*-nak két állapota van:

A *néprajz* a fogalom meghatározása előtt — a *valami emberi foglalatosság* fázisában — nem különül el lényegileg nemcsak a *földrajz*-tól, *matematika*-tól, hanem az *ács*-, *szabómesterség*-től vagy a *festés*, *szobrászat művészeté*-től sem. Vagyis a *foglalatosság* ebben az állapotában — visszafelé nézve, a fogalom kifejtése után: kusza, csak durván, felszínesen elemzett általános.

Másfelől: az is tagadhatatlan, hogy a *tudomány*, *mesterség*, *művészet* stb. szintén *emberi foglalatosság*; de az *emberi foglalatosság* határozottabban artikulált formája.

A fogalom struktúráját az alábbiakban ábrázolhatnánk:

A konkrét és az általános a megismerés folyamatában nem különül el sem úgy, ahogyan a formális logikai elemzés, sem úgy, ahogyan a szerző gondolja. A két felfogás — a felszíni különbség ellenére — lényegében egyezik, tudniillik a konkrét és az általános mechanikus elválasztásában. Ugyanis a formális logikai eljárásnak tudomásul kell vennie, hogy a *néprajz*, amelyet meg akarunk határozni, bizonyos értelemben — egy homályos, felszínesen elemzett formában — már eleve meghatározott. A *néprajz* ugyanis nem határozható meg például úgy, hogy *fehér*, tehát hallgatólagosan már egy nagyobb, felszínesen elemzett fogalom alá vontam; egy nagyobb fogalom alá, aminek a megadott — közvetlenül általánosabb — meghatározása (*tudomány*) csak a konkretizálódása. És ebben az értelemben a *néprajz* (= *tevékenység*) *tudomány* elemzésében a szerző mellé kell állnunk. Viszont a szerzőnek be kell látnia: a *tudomány* a *tevékenység*-et egy általánosabb módon artikulálja (terjedelmesebb komponensekre bontja), mint a *néprajz*, *ácsmesterség*, *festőművészet*. A *tudomány* a *tevékenység*-en belül tágabb körű fogalom, mint a *néprajz*. És ebből a szempontból a formális logikai elemzésnek van igaza.

A szerző érdeme: feli meri, hogy a *néprajz tudomány* elemzésében egy harmadik — rejtett — fogalommal is operálnunk kell. De ennek a rejtett fogalomnak — a *néprajz-on*, illetőleg a *tudomány-on* át közvetített — dialektikus tartalmát nem ismeri fel. Nem ismeri fel, hogy a harmadik fogalom a *tevékenység* egy idejűleg az indukció és dedukció tárgya. A *tevékenység* bevonásával, azon keresztül, ahhoz képest pedig a *néprajz tudomány-ban* a *néprajz*, illetőleg a *tudomány* viszonya a fogalom terjedelmét illetően rendkívül rugalmassá, dialektikussá válik.

Megítélésem szerint a vitatott elemzés, illetőleg annak eredményei valamennyi nominális mondat szempontjából meghatározóak.

2. A tárgy as szintagma

2.1. A tárgy meghatározása

„Ahhoz, hogy a tárgy as szintagma lényegét, alaphelyzetét felismerhesük, a legkonkrétabb és egyúttal a legegyszerűbb típust kell szemügyre venni, tudniillik, amikor a mondat tárgya valamely konkrét . . . dolog, az ige pedig igekötő nélkül áll, *fát vág . . .*” (Ezután leírja, hogyan szokott fát vágni: a fát a tuskóra teszem, a fejsze élével rácsapok . . . Az eredmény a felaprított fa.) (60. l.) Az idézettel kapcsolatban több probléma merül fel.

2.1.1. Az interpretáció önkényessége

Először is a kiindulás nem evidens: miért írja úgy le a kérdéses kifejezést, ahogyan leírja. A *fát vág* ugyanis többféleképpen írható le, például:

$$\left. \begin{array}{l} \textit{hasogatja} \\ \textit{darabolja} \\ \textit{aprítja} \\ \textit{stb.} \end{array} \right\} \textit{ a fát}$$

— ahogyan a szerző is interpretálja; de interpretálható így is:

fűrészeli a fát
vagy továbbá:
ki-vágja a fát.

A szerző interpretációja tehát nyilvánvalóan önkényes. Önkényes, nem abban az értelemben, hogy nem igaz; hanem abban, hogy más interpretálás is lehetséges.

2.1.2. Az interpretáció alapja

(a *fát vág* szintagmatikus értelmezése és a nyelvi rendszer)

A további kérdés most már: a kérdéses kifejezést *nyelvi* leg miért interpretálhatjuk különbözőképpen.

Nem lehet eltekinteni az ilyen kifejezésektől:

$$\textit{vágja} \left[\begin{array}{l} \textit{a fejszét} \\ \textit{a fűrész} \\ \textit{stb.} \end{array} \right] \textit{ a fába}$$

Például kötöttebb formában: *Nagy fába vágta a fejszédet.* A vizsgált kifejezések — bizonyos kiegészítésekkel — az utóbbi kifejezésektől aligha választhatók el. Ugyanis az egyik sorról a másik sorra áttérve, pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + a \text{ fejszét} + a \text{ fába} \\ \text{vágja} + a \text{ fejszével} + a \text{ fát} \end{array} \right]$$

az egyik viszony megváltoztatása a másik viszony megváltoztatásával jár együtt. Vagyis a két sor a nyelvben egy zárt rendszert, egy transzformációs csoportot alkot; a transzformációs csoporton belül pedig a két sor kölcsönösen feltételezi egymást. A kérdéses kifejezés (*fát vág*) pusztán szintagmatikus értelmezése tehát a nyelvi valósággal nincs összhangban. A nyelvben a teljes sor:

$$\text{vágja} \left[\begin{array}{l} \text{fejszével} \\ \text{fűrészszel} \\ \text{stb.} \end{array} \right] a \text{ fát}$$

A *fát vág* interpretációs lehetőségei pedig a háromtagú szintaktikai szerkezetekben gyökereznek — a transzformációs csoport keretei között:

$$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + \left[\begin{array}{l} (a) \text{ fejszét} \\ (a) \text{ fűrészszel} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ fába} \\ \text{vágja} + \left[\begin{array}{l} (a) \text{ fejszével} \\ (a) \text{ fűrészszel} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ fát} \end{array} \right]$$

2.1.3. A kifejezés egyszerűsége

Az elmondottakból következik: a *fát vág* nyelvileg egyáltalán nem egyszerű alakulat. A kérdéses kifejezés mint egy ige és egy főnév pusztán kapcsolata nyelvileg nem érthető meg. (Legfeljebb, ha a valóságra vonatkoztatjuk közvetlenül; és nem vesszük figyelembe azokat a bonyolult nyelvi összefüggéseket, amelyeken át a valóságra vonatkozatható.)

A *fát vág*-ot szintagmatikusan interpretálni — amint a szerző teszi — csak akkor lehet, ha feltesszük: a kifejezés jelentése a valósággal való közvetlen konfrontáción alapul. A kérdéses kifejezés elsődleges szabályrendszere azonban, amelybe nyelvileg beépül, a transzformációs keret. A transzformációs keretből pedig csak egy külön szabály segítségével vezethető le. Ugyanis a kérdéses kifejezés csak mint a transzformációs csoport egyik sorának implicit változata van érvényben:

$$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + a \text{ fejszét} + a \text{ fába} \\ \text{vágja} + a \text{ fejszével} + a \text{ fát} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\text{vágja} + \dots + a \text{ fát} \right]_{\text{impl.}}$$

A kérdéses egyszerű alak (*fát vág*) tehát nyelvileg nem kiinduló pont — az esetleges továbbszerkesztésekben. Ellenkezőleg: a nyelvben — objektíven — a transzformációs csoportban létező háromtagú szintaktikai szerkezet implicit változata.

A kérdéses kifejezés (szintagma) valóságra való vonatkoztatását *nyelvileg* csak az említett összefüggések teszik lehetővé.

2.2. A szabad szerkesztésű tárgy

2.2.1. „A tárgyias szintagma legegyszerűbb esete, amikor a tárgyak minden korlátozás nélkül szabadon szerkesztődnek viszonyra, a viszonyban megtartják eredeti jelentésüket, a viszony funkciója mintegy a tagok jelentésének összegével egyenlő.” (63. l.)

A szintagma jelentését — a szabad szerkesztésű tárgy esetében sem — semmiképpen nem határozza meg kimerítően az elemeknek — mint szintaktikai egységeknek — az összege. Először is a szintagma — a nyelvi rendszerben — objektíve gyakran terjedelmesebb szintaktikai sorok része. Így a közvetlenül megjelenő sor memoriálisan közvetlenül meg nem jelenő elemeket implicál, amelyek a jelentését befolyásolják. Például az előbb elemzett *fát vág* — amint láttuk — a rendszerben egy teljes sort tételez fel:

$$\text{vág}(ja) + \left[\begin{array}{l} (a) \text{ fejszével} \\ (a) \text{ fűrészszel} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + (a) \text{ fát}$$

És a *fát vág* jelentését ténylegesen az implikációk határozzák meg. Továbbá maguk a szintaktikai sorok is memoriális összefüggésben állnak egymással. Például az előbbi teljes sor — amint láttuk — egy másik megfelelő sort tételez fel:

$$\text{vág}(ja) + \left[\begin{array}{l} (a) \text{ fejszét} \\ (a) \text{ fűrészszel} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ fába}$$

A két sor egy transzformációs csoportot alkot.

A transzformációs csoportból pedig újabb sorok vezethetők le — pl. az igekötős változatok. Így a szerző által — többek között — felhozott példa:

... *kifeszítették az ajtókat* ...

csak így érthető meg:

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} \text{feszít}(i) + \text{az emelőt} + \text{az ajtó alá} \\ \text{feszít}(i) + \text{az emelővel} + \text{az ajtót} \end{array} \right] + ki \right\}$$

↓

$$[ki\text{-feszít}(i) + \dots + \text{az ajtót}]$$

2.2.2. A *kaszál*, *szánt* stb. igék abszolút használatát próbálja megmagyarázni. Ezek gazdag tartalmú igék, ami — szerinte — kiderül, ha például szótári célra értelmezzük őket:

kaszál = 'lábbon álló füvet kaszál, tövénél elvág'
szánt = 'a földet ekével felhasítja' ...

„Ezek természetesen durva meghatározások, de itt a célnak megfelelnek.”
 „Ha már most — csak a tárgy vonatkozásánál maradva — a valóságnak és a

psychikai mechanizmusnak ezeket az összefüggéseit lefordítjuk a logika nyelvére, a következő képletet kapjuk. Adva van egy eléggé széles körű igefogalom (*hasít, vág . . .*) ezt a széles körű igefogalmat viszonyba hozzuk egy tárgy-fogalommal. Ez a tárgy az ige fogalomkörét leszűkíti, tartalmát tehát felgazdagítja. E viszony nyelvi összefoglalásaként jelentkezik egy másik, szűkebb körű, gazdagabb tartalmú ige: *szánt, kaszál . . .* Ebben már a szélesebb körű cselekvés tárgya is benne foglaltatik, s ezért nem kell a tárgyat a mondatban külön kitenni.” (67. l.)

Valóság — pszichikai mechanizmus, logika szerepel ebben a gondolatmenetben. Valójában a pusztán nyelvi tény az, hogy pl. a *kaszál*, illetőleg a vele alkotott mondatok a *vág*-gal alkotott mondatokra vezethetők vissza; mint denominalis képzések azokból vezethetők le:

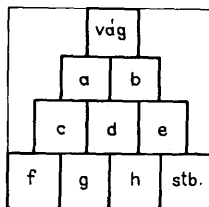
$$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + \text{a kaszát} \\ \text{vágja} + \text{a kaszával} \end{array} \right] \begin{array}{l} + \text{a fűbe} \\ + \text{a fűvet} \end{array}$$

$$\downarrow$$

$$\left[\text{kaszálja} \quad + \text{a fűvet} \right]$$

A *kaszál* használata ténylegesen a *vág*-gal alkotott mondatokhoz képest válik számunkra érthetővé; azokhoz képest helyezkedik el a nyelvi rendszerben. Azok a valóságösszefüggések, amelyekre hivatkozik, nyelvi kifejezésekben, mondatokban vannak adva.

A folyamat logikai tartalma pedig a specializálódás; a denominalis igék ugyanannak a folyamatnak a keretében jönnek létre, mint az igekötős változatok (lásd: 15. l.). A *vág* és a specializálódás során kialakult denominalis képzések viszonya:

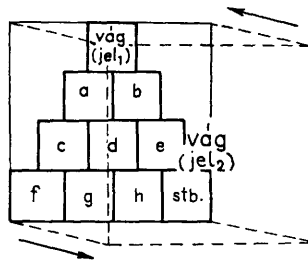
Ugyanakkor a *vág* — és a *kaszál* viszonyát szimplifikálja. Ugyanis csak a *vág* → *kaszál* összefüggésről beszél — a pszichikai mechanizmus keretében. Viszont — a parafrázisok tanúsága szerint — nemcsak a *vág* felől (= *vág* (jel₁)) vezet út a *kaszál* felé. Megfordítva is: a *vág* elvonható (= *vág* (jel₂)) — egy általánosítás során — a denominalis változatokból. Ennek értelmében a *vág* (jel₂) annál általánosabb, minél nagyobb mérvű a specializálódás (a, b, c stb.):

$$vág (jel_1) \rightarrow vág (jel_2) = vág (jel_1) \rightarrow [a, b, c \text{ stb.}]$$

Ugyanis:

$$vág (jel_2) \subset [a, b, c \text{ stb.}]$$

A *vág* és a denominalis változatok összefüggése, struktúrája:

A *vág* egyidejűleg vezet — mint (jel₁) — a denominalis változatok felé és vezethető le — mint (jel₂) — a denominalis változatokból; egy induktív és egy deduktív folyamat tárgya egyidejűleg⁴.

3. Tárgyas igék tárggyal, esetleg tárgy nélkül

Itt ismét általában nyelven kívüli tényezőkről beszél. „A domináns tartalék aktualizálódását sokszor a nyelvtani tényezőkön kívül a valóság egyéb körülményei, az illető mondatokban nem szereplő tények is meghatározhatják. A *fejt* igének egészen más jelentése van a szabók, mint a szőlősgazdák körében, ez az ismeret nálam tartalékban van.” (70. l.)

A valóságra való ismeret (tudati tartalék) mondatokban tárolódik — és a mondatok közötti összefüggések alkotják a nyelvi rendszert. Csak a megfogható mondatokban rendelkezünk tudati tartalékkal.

A *kifejt* jelentése megítélésem szerint nemcsak a szöveggörnyezettől függ. Vagy legalábbis annak nem egy mechanikus függvénye; a szöveggörnyezet legalább annyira a *kifejt* függvénye. A szöveggörnyezetben a *kifejt* jelentése csak megnyilvánul. A *kifejt* helye — a kérdéses jelentésben — a nyelvi rendszerben:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \textit{fejt} \text{ (jel}_1\text{)} + \textit{a hégát} + \textit{a borsóró} \\ \textit{fejt} \text{ (jel}_1\text{)} + \textit{a hégából} + \textit{a borsót} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\textit{ki-fejt} \text{ (jel}_2\text{)} + \dots + \textit{a borsót} \right] \\ \downarrow \\ \left[\textit{ki-fejt} \text{ (jel}_3\text{)} + \dots + \textit{F(-t) (= hogy M)} \right] \end{array}$$

Vagyis a legkonkrétabb, kézzelfoghatóbb tényállások a transzformációs csoport keretei között ábrázolódnak (jel₁). A csoportból — a tárgyi viszonyok abszolutizálódásával — speciális jelentések állnak elő (jel₂). A tárgy abszolutizálódásával — a közvetlenebb valóságtól elszakadva — válik lehetővé, hogy a mondat valamely változóját egy másik mondat töltsse ki (jel₃). Ezek az összefüggések a jelentésnek legalább olyan fontos komponensei, mint a

⁴A gondolatot részletesebben kifejtve ld. ZSILKA JÁNOS, A jelentés rendszere (A jelentés belső mozgása). Valóság, 1971/10.

szövegekörnyezet. A szövegekörnyezetekben a *fejt* különböző rétegei csak megnyilatkoznak⁵.

Hasonlóképpen az ilyen mondatokkal kapcsolatban: *a cipő szorít; a puskát nemcsak azt hangsúlyoznám, hogy az első mondatban a lábat, a második mondatban az arcot* elmaradt. Valójában a nyelvi rendszer felől az ilyen mondatok csak mint ún. antropomorf transzformációk értelmezhetők. Mit értünk ezen —, például:

$$\left\{ \begin{array}{l} (F(\text{nom.}) +) \left[\begin{array}{l} \text{szorítja} + a \text{ fogót} + a \text{ szögére} \\ \text{szorítja} + a \text{ fogóval} + a \text{ szöget} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} \text{szorítja} + a \text{ fogó} + a \text{ szöget} \end{array} \right]_{\text{antr.}} \end{array} \right\}$$

Az antropomorf jellegű szerkezetek halmazán át (*a tű szúr, a kés vág, a kalapács ver* stb.) válik érthetővé:

$$\begin{array}{l} * \left[\begin{array}{l} (\text{rá-})\text{szorítja} + a \text{ cipőt} + a \text{ lábára} \\ \text{szorítja} + a \text{ cipővel} + a \text{ lábát} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} \text{szorítja} + a \text{ cipő} + a \text{ lábát} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} \text{szorítja} + a \text{ cipő} + \sqrt{\quad} \end{array} \right]_{\text{impl.}} \end{array}$$

Az antropomorf transzformációnak az interpretációja természetesen külön problémát jelentene. De ami a lényeg ebben az összefüggésben: *a cipő szorít* kifejezésben nyelviileg nem annyira *a lábát* elmaradása érdekes; sokkal karakterisztikusabb *a cipő* szerepének antropomorfizálódása a cselekvésben. *A lábát* elmaradása egy további implikációt jelent.

4. A megvalósító igék tárgya

A megvalósító igék tárgyával kapcsolatban — egyelőre — csak egy megjegyzést tennék:

(1) *A falat rak, kosarat fon, harisnyát köt* stb. kifejezések — a nyelvi rendszer szempontjából — mint kéttagú szintagmák nem érthetők. A kérdéses kifejezések is végső soron csak mint háromtagú szintaktikai szerkezetek, mint a transzformációs csoport elemei érthetők meg:

$$\left[\begin{array}{l} \text{fon}(ja) + (a)\text{vesszőt} + (a)\text{kosárba} \\ \text{fon}(ja) + \text{vesszőből} + (a)\text{kosarat} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\text{fon}(ja) + \dots + (a)\text{kosarat} \right]_{\text{impl.}}$$

stb.

⁵ Csak röviden utalnék W. SCHMIDT felismerésére a lexikai elemek jelentésével kapcsolatban: a jelentés nem egyszerűen a környezet függvénye (ahogyan Sperber után gondolták); a környezetből elemek vonhatók el, és az elemek mint elemek rendszert alkotnak: *lexikális* jelentés. A környezetben a lexikális jelentés egy eleme csak aktualizálódik: *lexikális jelentés = aktualizált jelentés*. Az elemnek mint elemnek a rendszere pedig — *nyelviileg* — mélyebb rétege a rendszernek, mint a szintaktikai összefüggés.

(2) Az efficiáló és az afficiáló tárgy — szintaktikailag — az adott esetben nem lényegesen különbözik egymástól. Úgy látszik: a szintaktikai rendszer azonos sorai szemantikailag differenciálódhatnak.

5. Tárgyatlan igék tárgyassá válása

A nyelvi rendszer szempontjából — úgy gondolom — a tárgyas igék képzésének általános alapját kell megérteni. És akkor a szerző megállapításai is a maguk helyére állíthatók.

A transzformációs csoportokból a speciális jelentésű sorok egy tömege áll elő, így a denominalis igék, illetőleg a velük alkotott mondatok. Például:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} \text{vágja} + \text{a fűrész} + \text{a fába} \\ \text{vágja} + \text{fűrészsel} + \text{a fát} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\text{fűrészeli} + \text{a fát} \right] \end{array}$$

Ezeknek a változásoknak az általánosításaként az igeállomány egyes elemeiben az eredeti konkrét jelentés (jel₁) mellett új mozzanat (jel₂) jelenik meg. Például:

$$\begin{array}{c} \left[\text{teszi} (\text{jel}_1) + \text{a ceruzát} + \text{az asztalra} \right] \\ \downarrow \\ \left[\text{tesz} (\text{jel}_2) + \dots \right] \end{array}$$

tesz (jel₂) $\cong$ *csinál valamit vmivel* a maga általánosságában⁶. Tehát:

$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + \text{a fűrész} + \text{a fába} \\ \text{vágja} + \text{a fűrészsel} + \text{a fát} \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{l} \text{veri} + \text{a kalapácsot} + \text{a pléhez} \\ \text{veri} + \text{a kalapáccsal} + \text{a pléhet} \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{l} \text{lövi} + \text{a nyilat} + \text{a vadba} \\ \text{lövi} + \text{a nyíllal} + \text{a vadat} \end{array} \right]$
$\downarrow$	$\downarrow$	$\downarrow$
$\left[\text{fűrészeli} + \text{a fát} \right]$	$\left[\text{kalapácsolja} + \text{a pléhet} \right]$	$\left[\text{nyilazza} + \text{a vadat} \right]$

$$\longleftrightarrow \left[\text{tesz} (\text{jel}_1) \rightarrow \text{tesz} (\text{jel}_2) \right]$$

A denominalis képzések a transzformációs csoport igéjének a specializálódásaként állnak elő; a *tesz* (jel₂) pedig a specializált jelentések általánosítása. A *tesz* (jel₂) megjelenése után a *fűrészsel* is levezethető deduktíve:

$$\begin{array}{c} \left[(\text{fűrész} \times \text{tesz} (\text{jel}_2)) + \text{fát} \right] \\ \downarrow \\ \left[\text{fűrészeli} + \text{a fát} \right] \end{array}$$

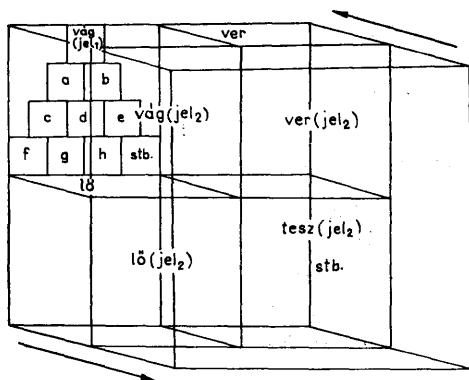
A *fűrészsel* levezethető tehát egy induktív folyamat során, amelynek általánosítása a *tesz* (jel₂); másfelől levezethető deduktíve a *tesz* (jel₂)-vel. A *fűrészsel* két összefüggés határán helyezkedik el:

$$(\text{vág} + \text{fűrészsel}) \rightarrow \text{fűrészsel} \leftarrow (\text{fűrész} \times \text{tesz} (\text{jel}_2))$$

⁶ Ld. ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság. Bp. 1971. II. 19. 1–4.

A *vág* fentebb (2.2.2.) ismertetett struktúrája a *tesz(jel₂)*-vel a következőképpen integrálódik:

A *vázolt* folyamatnak az alapján válik lehetővé általában a tárgyakból (illetőleg azok nyelvi jeleiből) a denominalis képzés:

$$\begin{aligned} (\text{futball} \times \text{tesz}(\text{jel}_2)) &= \text{futballozik} \\ (\text{sakk} \times \text{tesz}(\text{jel}_2)) &= \text{sakkozik} \\ \text{stb.} \end{aligned}$$

Valamint intranszitiv igékből a megfelelő tranzitiv változat képzése, például:

$$(\text{inog} \times \text{tesz}(\text{jel}_2)) = \text{ingat}(\text{tr.})$$

Amint a 3.-ban láttuk, a specializált változatokból (I(jel₂)) általánosabb jelentések (I(jel₃)) alakulnak ki. Ennek a folyamatnak megfelelően a *tesz* struktúrája is tovább gazdagodik:

<i>tesz(jel₁)</i>
<i>tesz(jel₂)</i>
<i>tesz(jel₃)</i>

És ez magyarázza meg az ilyen fejleményeket:

$$\begin{aligned} (\text{engedély} \times \text{tesz}(\text{jel}_3)) &= \text{engedélyez} \\ (\text{parancs} \times \text{tesz}(\text{jel}_3)) &= \text{parancsol} \end{aligned}$$

A megvalósító igék tárgya című fejezet tényei is csak ennek alapján érthetők meg. Például az alábbi kifejezésekben

$$\left. \begin{aligned} &\text{lépést, sétát} \\ &\text{csíny} \\ &\text{megjegyzést} \\ &\text{panaszt} \\ &\text{stb.} \end{aligned} \right\} \text{tesz}$$

a *tesz* csak a *tesz* (jel_3) alapján értelmezhető. Amiből kiderül, hogy a *tesz* (jel_3) kétféleképpen valósulhat meg:

$$tesz(jel_3) \begin{cases} (engedély \times tesz(jel_3)) = engedélyez (\subset tesz)jel_3) \\ (lépés \times tesz(jel_3)) = lépést tesz (\cong tesz)jel_3) \end{cases}$$

Másfelől az ilyen és ehhez hasonló kifejezésekben:

$$\left. \begin{array}{l} utasítást, jelt \\ leckét \\ választ \end{array} \right\} ad$$

$$\left. \begin{array}{l} véleményt \\ prédikációt \end{array} \right\} mond$$

az *ad*, *mond* stb. a *tesz* (jel_3)-mal hasonló — bár szűkebb-körű — funkciót tölt be. Az *ad*, *mond* stb. jelentésstruktúráján belül hasonló rétegződéssel kell számolnunk, mint a *tesz* jelentésstruktúrájában:

<i>ad</i> (jel_1)
<i>ad</i> (jel_2)
<i>ad</i> (jel_3)

<i>mond</i> (jel_1)
<i>mond</i> (jel_2)
<i>mond</i> (jel_3)

stb.

Az aztán a nyelvi rendszer szempontjából külön kérdés lehet, hogy a *tesz* (jel_{2-3}) ezek egyszerű variánsa-e; vagy pedig mint átfogóbb osztály magába zárja ezeket:

$$tesz(jel_3) \subset \left[\begin{array}{l} mond(jel_3) \\ ad(jel_3) \\ stb. \end{array} \right]$$

Az intranszitiv igékből levezetett tárgyas igék is csak egy — a *tesz* (jel_{2-3})-mal végrehajtott — deduktív eljárás keretében válnak érthetővé. A bőven elemzett *játszik*-kal kapcsolatban ugyanez a helyzet. A *játszik*-on belül is van egy réteg, amely a *tesz* (jel_{2-3})-nak felel meg. Ebből érthető:

$$\text{ahol is:} \quad \begin{array}{l} nótát játszik \\ játszik \cong tesz(jel_2). \end{array}$$

Másfelől a *játszik*-nak ez a funkciója feltételezi:

$$játszik \times tesz(jel_2)$$

Ugyanis az intranszitiv ige csak ennek keretében válik tranzitívá. Ami a maga részéről az alábbi mellett szól:

$$tesz(jel_{2-3}) \subset játszik(jel_3)$$

És ebből következik, hogy a fentebbi verzió a valószínűbb:

$$\text{tesz (jel}_3) \subset \left[\begin{array}{l} \text{mond (jel}_3) \\ \text{ad (jel}_3) \\ \text{játszik (jel}_3) \\ \text{stb.} \end{array} \right]$$

Az elmondottak egy általánosabb szempontból is jelentősek. Eddig olyan jelenségcsoportokat láttunk, ahol konkrét ↔ absztrakt dialektikus egységet alkotott. (Pl.: *vág* ↔ *fűrész*) ↔ *tesz* (jel₂) Most azt látjuk: az így létrejött absztrakt *sui iuris* is létezik. (Pl.: *inog* × *tesz* (jel₂) = *ingat*) A belőle levezetett konkrét jelentésekből azonban *nyelvileg* nem vezet szervesen vissza az általános jelentés felé, amelyből levezettük őket.

6. A tárgy és a határozók érintkezése

A mozdulat- és hang-igékkel kapcsolatban megjegyzi: „Az igével kifejezett cselekvés szimbolizálhatja vminek a kezdetét, végét...; jelenthet beleegyezést, ellenállást...” (94. l.)

Az alábbiakban szeretném a kérdéses igék keletkezésének a szintaktikai alapjait megvilágítani. Például:

(jeldallammal) ütközetet fúj

[*fúj* + *levegőt* + *a trombitába*]
[*fújja* + (*levegővel*) + *a trombitát*]

↓
[*fújja* + ... + *a trombitát* + *jeldallamra*]
[*fújja* + ... + (*a trombitával*) + *a jeldallamot*]

↓
fújja + ... + ... + *a jeldallamot* + *ütközetre*
le-fújja + ... + ... + ... + *az ütközetet*

Vagy:

„(Fatime) a legyező egy kecses hajlításával *üdvözetet bólint*”

[*bólintja* + *a fejét* + *üdvözlésre*]
[*bólint* + *a fejével* + *üdvözetet*]

és

* [*hajlítja* + *a legyezőt* + *üdvözlésre*]
[*hajlítja* + (*a legyezővel*) + *az üdvözetet*]

kontaminációjaként:

bólintja legyezőjével az üdvözetet
(l. *hajlításával*)

Illetőleg:

[*bólintja* + *a fejét* + *üdvözlésre*]
[*bólintja* + *a fejével* + *az üdvözetet*]

↓
{ [*bólintja* + ... + *az üdvözetet*] + *legyezőjével* }
(l. *hajlításával*) }

Ha másként nem, egy hipotetikus (*[ ]) csoport alkalmazásával kell levezetni a cselekvéseket egymásból, hogy evidenciájukat elnyerjék.

Hasonlóképpen érdekesek a hanggal kapcsolatos kifejezések:

(A harangozó) *húzza a delet*

strukturális összefüggései:

$$\left[\begin{array}{l} \text{húzza} + \text{a kötelet} + \text{a harangon} \\ \text{húzza} + \text{a kötéllel} + \text{a harangot} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{húzza} + \dots + \text{a harangot} + \left[\begin{array}{l} \text{délre} \\ \text{8 órára} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \\ \text{húzza} + \dots + (\text{a haranggal}) + \left[\begin{array}{l} \text{a delet} \\ \text{a 8 órát} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

egy denominalis képzéssel pedig:

$$\underbrace{\hspace{10em}}_{\text{harangozza}} + \text{a delet}$$

Még bonyolultabbak az alábbi kifejezés összefüggései:

„A félrevert *harangok* ma egy ország *veszedelmét kongatják*.”

Kiemelve a lényegét:

a harangok veszedelmet kongatnak

Először is a kérdéses kifejezés aligha választható el az alábbi kifejezésektől:

$$\left[\begin{array}{l} \text{húzza} + \text{a harangot} + \text{délre} \\ \text{húzza} + (\text{a haranggal}) + \text{a delet} \end{array} \right]$$

(Amely kifejezés maga is — mint láttuk — az evidenciáját egy másik csoporttól veszi.)

Ezeknek a kifejezéseknek az analógiájára^{7a} — az alábbi művelet végrehajtása után

$$(\text{kong (intr.)} \times \text{tesz (jel}_2)) = \text{kongat}$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{kongatja} + \text{a harangot} + \text{veszedelemre} \\ \text{kongatja} + \text{a haranggal} + \text{a veszedelmet} \end{array} \right]$$

Majd egy antropomorf transzformációval^{7b}:

$$[\text{kongatja} + \text{a harang} + \text{a veszedelmet}]_{\text{antr.}}$$

^{7a} Az analógiával kapcsolatban lásd: transzformációs csoportok. (Egy analógiás törvény oki értelmezése) — Magyar Nyelv, talán idei utolsó szám.

^{7b} Nyelvi rendszer és valóság (Id. a 6. jegyzetet): II. 2. 5.

Az elemzett mondatok is világosan mutatják, hogy az alábbi kifejezések:

a harangozó húzza   a delet
a harangozó kongatja   a delet
a harangok kongatják   a veszedelmet

szintaktikailag különböznek. A szerző tehát szintaktikailag különböző értékű jelenségeket tárgyal azonos helyen (A tárgy és a határozók érintkezése). Egy adott szemantikai kritérium alapján azonosnak minősít olyan jelenségeket, amelyekben az alapos elemzés szintaktikailag lényeges elválasztó mozzanatot mutat ki. Pedig közvetlenül „ugyanaz” a szintagma a különböző szintaktikai szerkezeteken belül nem ugyanaz. (Például: *a kongatja + a delet* aszerint, hogy *a harangozó* vagy *a harang*, szintaktikailag különböző sor része.)

7. Az igekötő és a tárgy viszonya

Az alábbiakban bemutatom, hogy a — szerző által elemzett — igék a nyelvi rendszerben hogyan helyezhetők el.

Bevezetőként emlékeztetnem kell arra, amit a fentiekben már ismételtelen elmondtam:

a tárgyas igék gyökerei a transzformációs csoportok viszonyaira nyúlnak vissza;

a denominalis igék, a különböző igekötős változatok (és szimplexek) a transzformációs csoportokból állnak elő — egy specializálódási folyamat során;

ennek a folyamatnak — az igetartalom kiterjedésének és mindenekelőtt a denominalis változatoknak — általánosításaként megy végbe a *tesz* (jel₁) → → *tesz* (jel₂).

Ezek után rátérünk a kitűzött feladatra:

(1) *leitta a társaságot az asztal alá*

Az *iszik* (intr.)-ből — csak a *tesz* (jel₂)-vel végrehajtva a műveletet — vezethető le az *iszik* (tr.). Vagyis:

$(iszik \text{ (intr.)} \times tesz \text{ (jel}_2)) \rightarrow iszik \text{ (tr.)}$

A *le-* azonban még magyarázatra szorul. A *le-* — ugyanannak a fentebb (2.2.1. ill. 5.) körvonalazott folyamatnak a során — az alábbi igékből, illetőleg szerkezetekből vonódhat el:

<i>le-</i>	<table style="border-collapse: collapse; border: none;"> <tr> <td style="padding: 2px 5px;"><i>le-dob</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;">....</td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vkit/vmit</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vhová</i></td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px 5px;"><i>le-taszít</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;">....</td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vkit/vmit</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vhová</i></td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px 5px;"><i>le-lők</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;">....</td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vkit/vmit</i></td> <td style="padding: 2px 5px;">+</td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>vhová</i></td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px 5px;">stb.</td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> <td style="padding: 2px 5px;"></td> </tr> </table>	<i>le-dob</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>	<i>le-taszít</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>	<i>le-lők</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>	stb.						
<i>le-dob</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>																							
<i>le-taszít</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>																							
<i>le-lők</i>	+	....	+	<i>vkit/vmit</i>	+	<i>vhová</i>																							
stb.																													

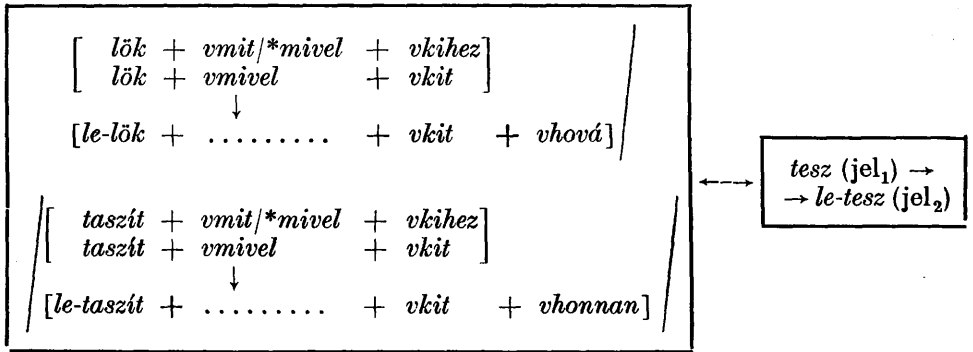
eredetileg mint a *tesz* (jel₂) egy különös változata:

$tesz \text{ (jel}_2) + le-$

Például:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} \text{lök} + \text{vmit/mivel} + \text{vkihez} \\ \text{lök} + \text{vmivel} + \text{vkit} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [\text{le-lök} + \dots + \text{vkit} + \text{vhová}] \end{array}$$

Illetőleg:

A *le-szik* pontosabb levezetése:

$$\begin{array}{c} \text{szik (intr.)} \times (\text{tesz (jel}_2) + \text{le-}) \\ \downarrow \\ \text{le-szik (tr.)} \end{array}$$

Különb en a folyamatot ilyen érintkezések segíthetik elő:

$$\begin{array}{c} [\text{szik és le-} \quad \left[\begin{array}{l} \text{lök} \\ \text{taszít} \\ \text{esni hagy} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \quad \text{az asztal alá vkit}] \\ \downarrow \\ [\text{le-szik} \quad \text{az asztal alá vkit}.] \end{array}$$

(2) *le-szeleskedte a bögrét az asztalról*

A *szeleskedik* (intr.) $\rightarrow$ *le-szeleskedik* (tr.) története:

$$\begin{array}{c} [\text{szeleskedik (intr.)} \times (\text{tesz (jel}_2) + \text{le-})] \\ \downarrow \\ \text{le-szeleskedik (tr.)} \end{array}$$

A *le-* hasonlóképpen a transzformációs csoport $\rightarrow$ magányos sorok folyamatában áll elő — a *tesz (jel₂)* egy különös formájaként. Lerövidítve:

$$\boxed{\text{le-} \left[\begin{array}{l} \text{lök} \\ \text{taszít} \\ \text{ejt} \\ \text{stb.} \end{array} \right]} \quad \dashrightarrow \quad [\text{tesz (jel}_1) \rightarrow (\text{le-tesz (jel}_2))].$$

A változást előidézhetik az ilyen érintkezések is:

[(szeleskedik és le-löki) + a bögrét + az asztalról]

↓
[le-szeleskedi + a bögrét + az asztalról]

Vagy:

{[le-löki + a bögrét) + az asztalról] + szeleskedve}.

(3) *ki-fürdik a tyúkok a ház oldalát*

A *fürdik* (intr.) → *ki-fürdik* (tr.) története:

[*fürdik* (intr.) × (tesz (jel₂) + ki-)]

↓
ki-fürdik (tr.)

A *ki-* az ilyen igékből, illetőleg szerkezetekből vonódhat el — a már többször utalt folyamat során:

ki- $\left[\begin{array}{l} \text{mos} + \dots + \text{vmit} \\ \text{farag} + \dots + \text{vmit} \\ \text{kapar} + \dots + \text{vmit} \\ \text{váj} + \dots + \text{vmit} \end{array} \right]$

A változást elősegíthették ilyen érintkezések is:

[(*fürödnek* és *ki-mossák*) + *a falat*]

↓
[*ki-fürdik* + *a falat*]

Az érintkezések mögött azonban — hangsúlyoznunk kell — ott áll a *tesz* (jel₂) operátor, illetőleg annak különös változatai.

Az ilyen képzések bonyolultságára utalhatnak az alábbi összefüggések:

$\left[\begin{array}{l} \text{mos} + \text{vmit} + \text{vmitől} \\ \text{mos} + \text{vmitől} + \text{vmit} \end{array} \right]$
↓
[*ki-mos* + ... + *vmit*]
↓
{[*ki-mos* + ... + *vmit*] + *fürödve*}
(ill. azzal, hogy *fürdik*)

Mindenképpen az ilyen igék a valóság igen komplikált összefüggéseinek a tükrözéseként állnak elő.

(4) *be-jártam az erdőt és a mezőt*

A *be-jár* (tr.) története:

[*jár* (intr.) × (tesz (jel₂) + be-)]

↓
be-jár (tr.)

A *be-* — a transzformációs csoportról a magányos sorokra való áttérés során — az ilyen kifejezésekből vonódik el:

$$be- \begin{bmatrix} dob \\ lők \\ stb. \end{bmatrix}$$

Vagyis a *tesz* (jel₂) — az adott esetben — eredetileg:

$$be- + tesz (jel_2);$$

a *tesz* (jel₂) eredetileg — többek között — a *be-tesz* (jel₂) sajátos formában létezik.

(5) *be-csengette a szobalányt*

A *be-csenget* története:

$$\begin{array}{c} [csenget (intr.) \times (tesz (jel_2) + be-)] \\ \downarrow \\ be-csenget (tr.) \end{array}$$

A *be-* az ilyen kifejezésekből vonódhat el:

$$be- \begin{bmatrix} hív \\ szólít \\ stb. \end{bmatrix}$$

A változást ilyen érintkezések is elősegíthetik:

$$\begin{array}{c} [(csenget és be-hívja) + a szobalányt] \\ \downarrow \\ be-csengeti \quad + \quad a szobalányt \end{array}$$

Hasonlóképpen az ilyen mondatok:

kitapsolják a színészt a függöny elé

A *kitapsol* története:

$$\begin{array}{c} [tapsol (intr.) \times (tesz (jel_2) + ki-)] \\ \downarrow \\ ki-tapsol (tr.) \end{array}$$

A fejlődést az alábbi érintkezés is elősegíthette:

$$\begin{array}{c} [(tapsol és ki-hívja) + a színészt] \\ \downarrow \\ ki-tapsolja \quad + \quad a színészt \end{array}$$

(6) *el-kártyázza a pénzét*

Az egyes összefüggések:

$$(kártya \times tesz(jel_2)) = kártyázik$$

$$[(kártyázik \text{ és } el\text{-veszti}) + a \text{ pénzét}]$$

$$\begin{array}{c} \downarrow \\ el\text{-kártyázza} \end{array} + a \text{ pénzét}$$

A korábbi fejtegetéseinkben a $tesz(jel_1) \rightarrow tesz(jel_2)$ folyamatát túl általánosan ábráztuk. Az utóbbi fejtegetések (7. pont) arra utalnak, hogy a $tesz(jel_2)$ eredetileg csak az alábbi különös változatokban létezik:

$$\left[\begin{array}{l} le\text{-tesz} \\ ki\text{-tesz} \\ be\text{-tesz} \\ stb. \end{array} \right] (jel_2)$$

Pontosabban kifejezve: a $tesz(jel_2)$ a különös változatok általánosítása:

$$tesz(jel_2) \subset \left[\begin{array}{l} le\text{-tesz}(jel_2) \subset \left[\begin{array}{l} le\text{-taszít} + \dots + vmit \\ le\text{-lök} + \dots + vmit \\ stb. \end{array} \right] \\ ki\text{-tesz}(jel_2) \subset \left[\begin{array}{l} ki\text{-kapar} + \dots + vmit \\ ki\text{-váj} + \dots + vmit \\ stb. \end{array} \right] \\ be\text{-tesz}(jel_2) \subset \left[\begin{array}{l} be\text{-dob} + \dots + vmit \\ be\text{-lök} + \dots + vmit \\ stb. \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Az általános $tesz(jel_2)$ pedig gyakran ezeken a különös változatokon keresztül hat.

8. A tárgyias szintaktikai szerkezetek belső mozgása

Végezetül általában kell beszélnünk a tárgyias szintaktikai szerkezetekről, illetőleg ezek tárgyalásáról — a könyvben.

A szerző a tárgyias szintagmákat bizonyos szemantikai kritériumok alapján csoportosítja. A fentiek alapján világos: a tárgyias szerkezeteket szintagmatikus alapon — szintaktikailag — nem lehet megérteni. Pl. a tárgyias szintagmák két nagy csoportját állapítja meg:

$$\left. \begin{array}{l} afficiáló \\ efficiáló \end{array} \right\} \text{ tárgy}$$

Egyfelől azonban az ún. afficiáló tárgyak szintaktikailag különböző értékűek. Például a *zsíroz* — amint láttuk — egy induktív és deduktív folyamat határán helyezkedik el a nyelvi rendszerben. A *fehérit* viszont csak deduktíve vezethető le a $tesz(jel_2)$ operátorral⁸. Másfelől például az afficiáló és az efficiáló tárgy

⁸ $(fehér \times tesz(jel_2)) \rightarrow fehérit.$

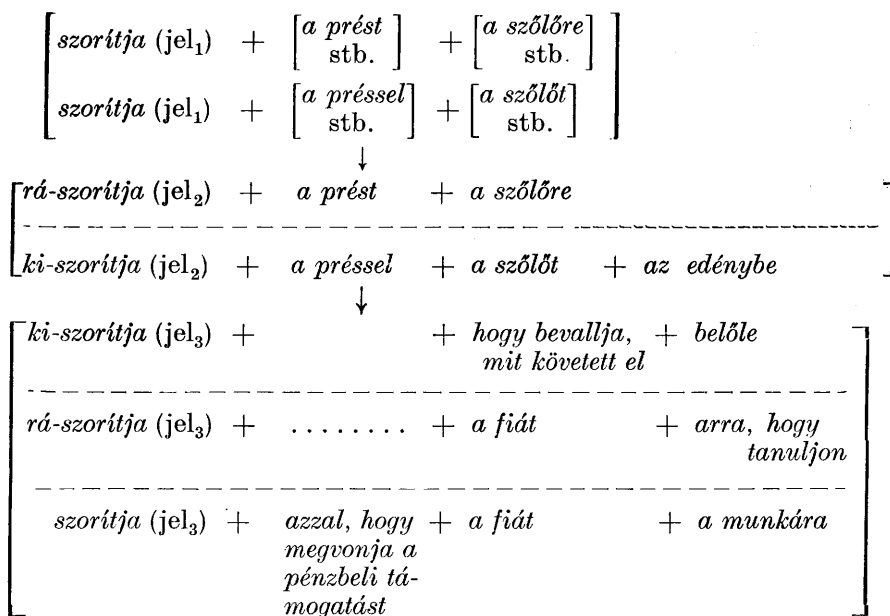
szintaktikailag nem mindig választható el élesen. Például *vágja a fűvet* szintaktikailag a rendszernek ugyanarra a pontjára esik, mint *rakja a falat*. A szerző számtalanszor szintaktikailag azonosnak minősít — valamilyen szemantikai kritérium alapján — kifejezéseket, jóllehet a tárgyias főnév az egyik kifejezésben nomen konkretum a másikban nomen absztraktum. Az utóbbi esetben pedig a nomen absztraktum egy mondattal helyettesíthető be.

Az elmondottakból következik, hogy a szintaxis és a szemantika viszonya bonyolult. Kétségtől eltekintve a szintaktikai struktúrájának van egy szemantikai alapja. Viszont: nem minden szemantikai különbség releváns (kizárólagosan megkülönböztető) szintaktikailag. Az utóbbi tény alapján természetesen helytelen volna lemondani a szintaktikai struktúra feltárásáról — lemondani arról, hogy megtaláljuk a szintaktikailag releváns jelentésösszefüggések rendszerét, a szintaktikai rendszert. Legfeljebb külön feladatként kell vállalni: megtalálni, hogy a szintaktikai rendszer egyes pontjai szemantikailag hogyan strukturálódnak; milyen szemantikai különbségeket képesek eltérni.

A szintagmatikus szemléletből kifolyóan a mondatforma fogalma elő sem fordul. A mozgás a nyelvben arra korlátozódik, hogy az igék konkrét jelentéséből absztrakt jelentések állnak elő. Valójában az igék mondatok magvai; az igék jelentésének változásában a mondatformák változása nyilvánul meg. A mondatformák pedig levezethetők egymából, rendszert alkotnak. A mondatformák rendszerének két aspektusa van⁹:

Szerves aspektus:

A mondatformákból — bizonyos konkrét mozzanatok elhagyásával, tehát az általánosítás folyamán — mind elvontabb formák jönnek létre. A konkrét → általános folyamata során a mondatformák a valóság mind szélesebb összefüggéseinek a tükrözésére válnak alkalmassá. Pl.:

⁹ A mondatformák rendszerét részletesen kifejtve lásd: Nyelvi rendszer és valóság (lásd a 6. jegyzetet.).

Általánosítva:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{ccc} \text{I (jel}_1\text{)} + & \text{F}_1(-t/*vel) & + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{I (jel}_1\text{)} + & \text{F}_1(-vel) & + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{ccc} \text{I (jel}_2\text{)} + & \text{F}_1(-t) & + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ (\text{præv.} + \text{I}) & \text{F}_1(-vel) & + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{ccc} \text{I (jel}_3\text{)} + & \text{F}_1(-t) = \text{hogy M} & + \dots\dots\dots \\ \text{I (jel}_3\text{)} + \dots\dots & \text{F}_1(-t) & + \text{F}_2(\text{loc.}) = \text{arra,} \\ & & \text{hogy M} \\ \text{I (jel}_3\text{)} + \text{F}_1(-vel) = & & + \text{F}_2(-t) + \dots \\ & = \text{azzal, hogy M} & \end{array} \right]
 \end{array}$$

A szerves szabályrendszert a konkrét mondatokra vetítve az ún. közvetítő szabályokat kapjuk eredményül. A közvetítő szabályok:
 Implicit sorok, pl:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{ccc} \text{ken} + \text{zsírt} + \text{a kenyérre} \\ \text{keni} + \text{zsírral} + \text{a kenyeret} \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\text{keni} + \dots\dots + \text{a kenyeret} \right]_{\text{impl.}}
 \end{array}$$

Anorganikusan bővült sorok, pl.:

$$\left\{ \left[\begin{array}{ccc} \text{ken} + \text{zsírt} + \text{a kenyérre} \\ \text{keni} + \text{zsírral} + \text{a kenyeret} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{c} \text{késsel} \\ \text{a bögréből} \\ \text{a fiának} \end{array} \right]_{\text{anorg.}} \right\}$$

Anorganikusan bővült implicit sorok, pl.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{ccc} \text{ken} + \text{zsírt} + \text{a kenyérre} \\ \text{keni} + \text{zsírral} + \text{a kenyeret} \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\text{keni} + \dots\dots + \text{a kenyeret} \right]_{\text{impl.}} \\
 \downarrow \\
 \{ \left[\text{keni} + \dots\dots + \text{a kenyeret} \right]_{\text{impl.}} + \text{késsel}_{\text{anorg.}} \}
 \end{array}$$

Homoszintaktikai aspektus:

A közvetlenül adott mondatok — gyakran úgy tűnik — egy azonos formán alapulnak. Pl.:

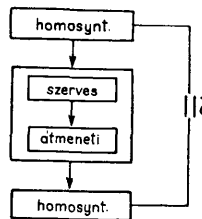
$$\frac{\begin{array}{c} \text{keni} + \text{a zsírt} \\ \text{keni} + \text{a kenyeret} \end{array}}{[\text{I} + \text{F}(-t)]}$$

A fenti szabályok alapján világos, hogy a közvetlenül elvont forma az ún. homoszintaktikai forma:

$$\begin{array}{c}
 [keni + a zsirt + \sqrt{a kenyérre}] \\
 \downarrow \\
 [I + F(-t)] \\
 \uparrow \\
 [keni + \sqrt{zsírral} + a kenyeret]
 \end{array}$$

A szoros (szerves) szabályok egy differenciációs folyamaton belül jöttek létre; a homoszintaktikai formák a szerves rendszerben kibomló különbségek megszűnéséből. A homoszintaktikai formák a rendszer legáltalánosabb alakulatai.

Végezetül figyelembe kell venni: a mondatokból közvetlenül elvont formák — a részletesebb elemzés alapján, tehát utólag — homoszintaktikai formák. Másfelől: a homoszintaktikai formákhoz az egész rendszer kifejtése után, a különbségek általánosításán át jutunk el. Vagyis:

Mindez arra utal, hogy a formák rendszerében a szerves → homoszintaktikai, illetőleg a homoszintaktikai → szerves mozgás egyidejűleg van érvényben.*

9. A *-tól, -től* határozó

Erre a fejezetre is jellemző mindenekelőtt: szintaktikailag azonosnak minősít t é n y l e g e s e n különböző szerkezeteket. Pl. az alábbi mondatok

a kutyám elkóborolt a háztól
elment a kedvem a munkától

a szerző szerint szintaktikailag azonosak. Holott világos: az utóbbi mondatban *a munkától* helyettesíthető így:

attól, hogy . . .

míg az első mondat esetében *a háztól* hasonló behelyettesítése lehetetlen:

* *attól, hogy . . .*

Vagyis a két sor a szintaktikai rendszerben különbözőképpen helyezkedik el. A szerzőnél a minősítés alapja nyilvánvalóan morfológiai.

Ugyanakkor lépten-nyomon funkcionális (= szemantikai) alapon olyan csoportosításokat végez, amelyekben e g y f e l ő l az egyes csoportokon belül

* A (szerves ↔ homosynt.) összefüggéssel szemben — újabban — mindinkább: homosynt. → (szerves ↔ hipotetikus ≈ homosynt.) látszik pontosabbnak.

a szintaktikai különbségek világosak. Pl. az alábbi mondatokat az *Eltávolítás és elválasztás* című fejezetben

*lépj odébb a tüzes kályhától
nem akar elállni feltett szándékától*

lényegében egy helyre állítja. Holott — a fentebbi érvelés alapján — különbözőek. Másfelől funkcionális alapon olyan különböző csoportokat állapít meg, amelyek elemei szintaktikailag azonosak. Például a mozgásképzet háttérbeszorulásával az elválasztás, elkülönítés egy külön funkcionális csoportot alkot.

„Az előőrsöt az ellenség elvágta a főcsoporttól.”

*

„Elszoktam én már a nehéz ételektől.”

Valójában az előbbi mondat:

„Az előőrsöt az ellenség elvágta a főcsoporttól.”

az előbbi csoport

„Lépj odébb a kályhától”

mondatával alkot szorosabb szintaktikai egységet; az utóbbi mondat pedig:

„Elszoktam a nehéz ételektől.”

az előbbi csoport

... „nem akar elállni feltett szándékától”

mondatával.

Továbbá amellettt hogy morfológiai kritériumok alapján törekszik a szintaktikai minősítésre — a másik lényeges szempont: szintagmatikus keretek között. Csak így érthető, hogy például az *Eredet* című csoportban egymás mellé kerül:

„Deák Ferenc^{től} ered ez a mondás, hogy ...”

„... az emberiség Ádámtól és Évától származik”

stb.

és:

„Hát illik öntől kikiabálni, hogy ...”

„Nagy hiba volt tőled, hogy ...”

Ugyanis az utóbbi mondatok *F(-tól)*-je szintaktikailag lényegesen eltér az előbbi mondatokétól. Eredetileg:

„Hát illik ez, hogy ön kikiabálja, hogy ...”

„Nagy hiba volt, hogy te ...”

Tehát eredetileg az *öntől, tőled* az alárendelt mondat egy eleme; az alárendelt mondatból lett átemelve a főmondatba. Vagyis az utóbbi mondatokban az *öntől, tőled* előtörténete más szintaktikailag, mint az előző mondatokban a *Deák Ferenc^{től}, Ádámtól és Évától*.

A szerző — amint említettük — a szintaktikai szerkezetet és a szerkezet funkcióit mechanikusan elválasztja egymástól. A szintaktikai szerkezet mozdatlan; a funkciókat egymásból kibontva a szintaktikai szerkezet belső mozgásához nem jut el. Ugyanis a funkciók változása nyelven kívüli valóság- és pszichikai tényezők eredménye. A formát és a tartalmat elválasztja egy-

mástól; nem veszi tekintetbe: a funkciók változásaival — a jel egysége alapján — a forma is megváltozik. Az alábbiakban a *-tól* szerkezetét rajzoljuk meg — a szerző elemzése alapján.

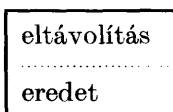
A *-tól* alapfunkciója (jelentése = jel_1): a valahonnan való *eltávolodás*, ill. *eltávolítás*, *elválasztás*.

„Lépj odébb a tüzes kályhától”
stb;

és az *eredet*:

„Deák Ferenctől eredő mondás”.

A *-tól* funkcióit idáig síkban ábrázolhatjuk:

A *-tól* bizonyos esetekben a jelentéseiben ambivalenciát mutat:

-tól (localis) = *-tól* (vmi miatt (ok) = jel_2).

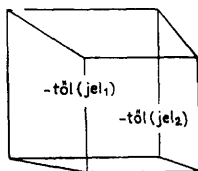
Mégpedig mind az eredeti 'eltávolodás' funkciójában, pl.:

„hátratántorodott a büztől”
„elfordult a borzalmas látványtól”
stb.;

mind az 'eredet' funkciójában, pl.:

„a járda nedves az esőtől”
„a hegyek zengenek az ágyudörgéstől”.

A *-tól* struktúrája — a jel_2 megjelenésével — már csak térben ábrázolható¹⁰:

A *-tól*-nek ebből az ambivalens jelentéséből alakult ki a *-tól* általános tiszta oki jelentése (jel_3). Pl.:

„... homlokán csorgott a verejték a betűk találgatásától”
„Hanna főfáját kap a füsttől”.

¹⁰ A kisebb négyzet arra utal, hogy az új funkció az eredeti funkció perifériáján jön létre, az új funkció terjedelme az eredetihez képest szűk.

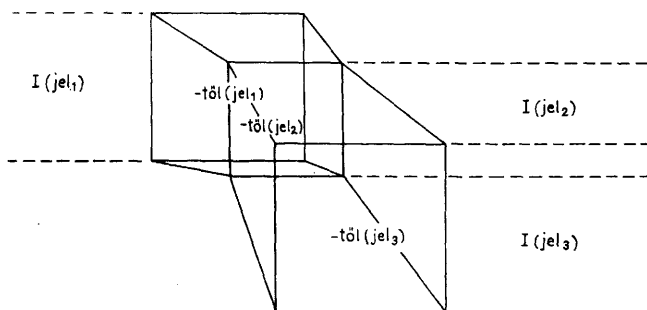
A *-tól* (jel_3) lényegében a generális transzformációk körébe esik. Ez annyit jelent, hogy nomen absztraktumokhoz járul (amelyek teljes mondattal helyettesíthetők), pl.:

„a betűk találgatásától = attól, hogy találgatta a betűket.”

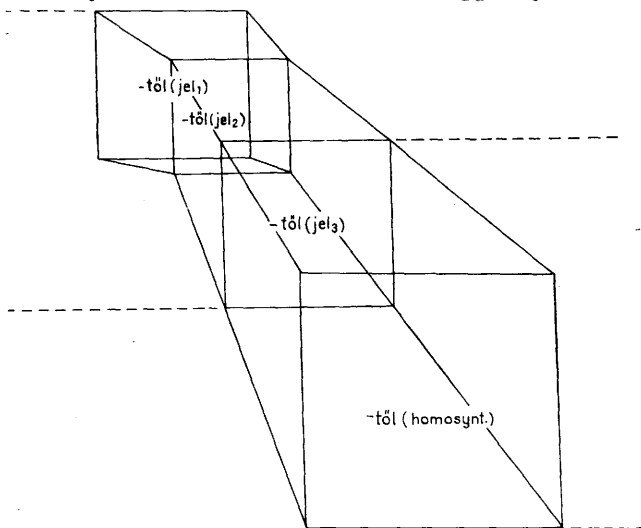
Sőt ilyen esetekben tulajdonképpen a nomen konkretumok is mondatértékűek:

„füsttől = attól, hogy füst van”.

(Ennek a lehetőségére a szerző is utal egy későbbi furcsa példamondatban — talán Mikszáthtól: . . . „hogy az a kalács . . .”). A *-tól* (jel_2)-t a *től* (jel_1) speciális változatának tekintve; a *-tól* (jel_3)-t a speciális jelentések általánosabb formájának — a *-tól* belső struktúrája, mozgása az alábbiakban ábrázolható¹¹:

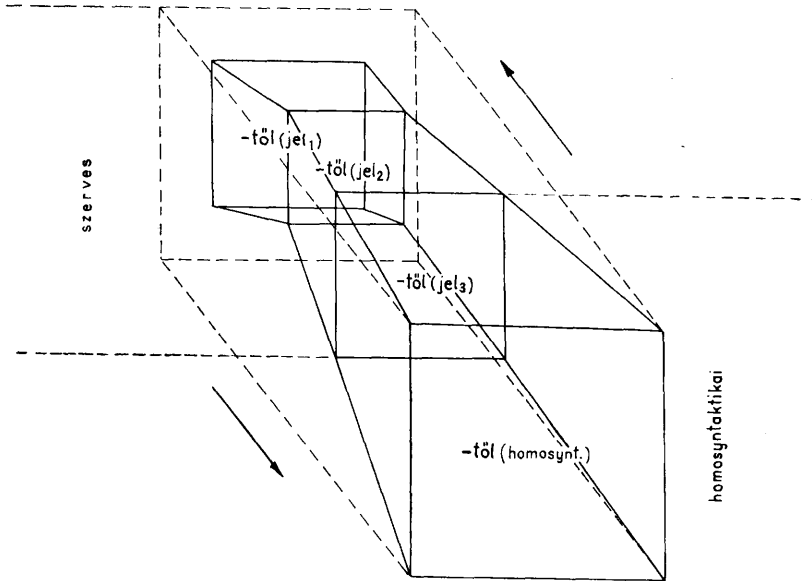

Az ábrázolt mozgás a *-tól* struktúrájának azonban csak egy komponense. Az így szétválasztott funkciók általánosításaként létrejön a homoszintaktikai *-tól*. Terjedelme a vázolt funkciók függvénye:

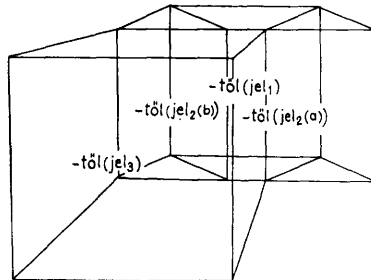

¹¹ A *-tól* (jel_3) négyzetének a növekedése a *-tól* (jel_2) jelentés-terjedelmének a növekedésére utal.

A homoszintaktikai szerkezetek kétarcúak: a nyelvi rendszer legáltalánosabb formái, és egyúttal közvetlenül adott formái. A *-tól* homoszintaktikai szinten a különbségek éppúgy eltűnnek, mint ahogyan nem kifejtettek a közvetlenül elvonható formákban. A rendszer a homoszintaktikai formákkal — egy sajátos módon — oda jut vissza, ahonnan kiindult. Vagyis:

A helyzet a vázoltnál is bonyolultabb. Ugyanis a *-tól* a jel_2 -ben a *megengedő* funkció irányában is elhajlik¹²; és ugyanazt az utat teszi meg, mint az okhatározó *-tól*:

Végül a *-tól(jel₃(a))* és a *-tól(jel₃(b))* a homoszintaktikai szinten integrálódik. Ezzel a kérdéssel azonban részletesebben már nem foglalkozunk.

¹² A *-tól(jel₂(a))* = okhat. funkció; a *-tól(jel₂(b))* = megengedő funkció.

10. Az alárendelt összetett mondatok elmélete

„Mellékmondatot azért használunk, mert valamit nem tudunk vagy nem akarunk egy mondatnál kifejezni.” Ebből következik: „... a mellékmondat mindenképpen autonóm közlési forma, s éppen ezért elhibázottnak tartom az olyan kísérletezést, hogy a mellékmondatot „hogyan tudjuk visszahelyezni a főmondatba””.

„Nem beszélek tehát alanyi, tárgyi mellékmondatokról... a határozói és jelzői mellékmondatokat pedig másként értelmezem, mint általában szokás. Én elsősorban azt vizsgálom, hogy mi az oka, amiért mellékmondatokhoz folyamodunk, mert ez határozza meg a mondatok igazi jellegét és a főmondat-hoz való igazi viszonyukat.” (192. l.)

A szerző az idézett felfogását több oldalról próbálja bizonyítani. Pl.: az alábbi mondatokban

„látom, hogy dolgozol”
 „érezem, hogy szeretsz”

az első mondat, illetőleg annak *látom, érzem* igéje az érzékelés módját közli, azt a keretet jelöli ki, amelybe a második mondat: *dolgozol, szeretsz* bele fog illeni. A második mondat (illetőleg annak igéje) adja a közlés lényegét, igazi tartalmát. (193. l.)

Ennek a bizonyításnak a kapcsán vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

„Péter érdeklődéssel *figyelve a fiút*, hogy mit csinál, *odalépett hozzá.*”

Vagy:-

„*Érzem*, hogy szeretsz. *Ez az érzés* nem engedi, hogy elhagyjalak.”

Világos, hogy részben egy bonyolultabb szintaktikai szerkezeten belül, részben egy nagyobb „utterance-n” belül a szerző okoskodása felborul. Lényeges mozzanattá emelkedik, amit lényegtelennek gondolt; és megfordítva: mellékkörülmennyé, amit lényegesnek tartott. És jellemző — előre jelezhetjük — ez a tény nagyobb szintaktikai szerkezetek, illetőleg „utterance-ek” keretében válik evidenssé.

Hasonlóképpen az alábbi mondatokkal kapcsolatban:

„látom, hogy dolgozol, nem foglak zavarni”
 „érezem, hogy szeretsz, hálás vagyok érte”

azt állítja: a főmondat elhagyásával semmi zavar nem támad:

„dolgozol, nem foglak zavarni”
 „szeretsz, hálás vagyok érte.”

Megítélésem szerint, hogy a főmondat (*látom, érzem*) elhagyható-e vagy sem, az nemcsak, illetőleg nem elsőrendűen annak a függvénye: a *dolgozol, szeretsz* aspektusából jelent-e valamit. A *látom, érzem* a *nem foglak zavarni, hálás vagyok érte* motívuma. Tehát az egész közlés szempontjából nem a tényleges ok a döntő: *dolgozol, szeretsz*, hanem hogy ez a tény hogyan szűrődik át a beszélőn.

Más, több hasonló példát hoz fel, ahol a főmondat elhagyása nem okoz zavart. Így folytatja:

„Az ilyen kísérletek . . . bizonyítják, hogy ezek a függő mondatok tulajdonképpen főmondatok, a közlés gerincét ezek alkotják, és a bevezető mondatoknak ilyen alaphelyzetben csak másodlagos funkciója van. Éppen mivel ezek a függővé vált mondatok tartalmuk szerint tulajdonképpen főmondatok, igazi lényegüket nem az adja meg, hogy a bevezető mondat milyen mondatrészét helyettesítik, hanem hogy önmagukban milyen tartalmat valósítanak meg, s ez lesz kategorizálásuk alapja.” (194. l.)

Majd öt különböző mondatot sorol fel:

- (1) „Molnárék üzenik, hogy átjönnek hozzánk.”
  - (2) „Molnárék üzenik, hogy menjünk át hozzájuk.”
  - (3) „Molnárék üzenik, hogy átjönnének hozzánk.”
- stb.

A hagyományos mondatelemzés — mondja — ezt az öt típust nem választja el egymástól. Mind az ötöt tárgyi mellékmondatnak minősíti, s ezzel a fő- és mellékmondat viszonyát elintézettnak tekinti. Ennyivel azonban nem elégedhetünk meg. És így folytatja: „Ha . . . az azonos bevezető mondatok ellenére a mondatpárok ennyire különböző tartalmakat adnak, akkor nyilvánvaló, hogy az alárendelt mondat adja a közlés *igazi* tartalmát. S ha ez így van, önként felmerül e kérdés, hogy érdemes-e egy olyan minősítő móddal kategorizálni az alárendelt mondatokat, amelyek ilyen lényeges kérdésekben semmiféle különbséget nem tesz . . . Én tehát itt a hagyományos minősítésekről egyszerűen lemondok, s helyettük a szóbanforgó esetekben a függő vagy bevezetett: kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó mondatokat teszem meg a felosztás alapján.”

„A függő főmondatok bevezetésével tárt ajtókat döngetek . . .” (és hivatkozik a klasszikus függő mondatokra).

„. . . az alárendelő mondatalkotás lényegében tartalomadás. A bevezető mondat kijelöl egy keretet, a mellékmondat ezt konkrét tartalommal tölti ki. Attól függően, hogy a főmondatnak ez a keretszava milyen szófajhoz tartozik, a tartalomadásnak két nagy területét lehet megkülönböztetni, az egyik a fogalomnak a tartalomadása, a másik a formaszóké. Az egyikben igék, főnevek, melléknevek várják a tartalmat, a másikban mutató névmások és határozószók . . .” (Az alaptípusok: *látta, hogy . . . ; az történt, hogy . . . ; az volt a tervem, hogy . . . ; furcsa, hogy . . . ;* illetőleg: *az okozta a veszét, hogy . . . azzal ébresztették fel, hogy . . . ; . . .*)

Az igék körében — a szerző szerint — meg kell vizsgálni, melyek azok az igék, amelyek egy kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó, felkiáltó mondatot vezetnek be: *látta, hogy dolgozom; kérdezte, mit csinálok; kért, hogy segítsék rajta; lelkesedett, hogy gyönyörű a sziget.* (195. l.) S e csoportokon belül ismét el kell különíteni az érzékelés, gondolkodás, tudás, közlés stb. fogalmkörébe tartozó igéket.

A főmondat nemcsak függő érzékelést, függő gondolkodást, függő beszédet vezethet be, hanem ha a főmondat igéje cselekvést jelent, akkor a bevezetett mondat függő cselekvés lesz: *azt tette, hogy . . .* Ugyanígy függő történet: *az történt, hogy . . . ; megesett, hogy . . .* Függő lét és állapot: *az van, hogy . . . ; úgy van, hogy . . .* Végül függő lehetőség: *lehet, hogy . . .* A főneveket aszerint kell szétválogatni, hogy milyen mellékmondatok függhetnek tőlük . . .

A formaszók tartalomadásánál lényeges: nincs fogalmi tartalmuk, mint az igéknek stb. A formaszók jelentése tulajdonképpen grammatikai szerepükkel azonos . . .

A gondolatmenet további részleteibe bocsátkozni nem áll módunkban. Ahhoz, hogy ennek a problémának a lényegéhez közelebb jussunk, Ch. Ballynak — a jelentős Saussure-tanítványnak — az elméletéből kell röviden idéznünk¹³.

Bally szerint a gondolat nyelvi kifejezésének logikai, pszichológiai és lingvisztikai feltételei vannak. (A három aspektus csak részben fedi egymást; . . . szerepük . . . különbözőképpen tudatos a parole realizációjában. Az analízis lehetővé teszi, hogy felfedezzük őket a s p o n t á n a s s z o c i á c i ó k játékában. A spontán asszociációk teszik lehetővé a f u n k c i o n á l i s e k v i v a l e n s e k felfedezését, amelyek minden nyelvi szisztéma bázisául szolgálnak.)

A mondat a gondolat közlésének a legegyszerűbb formája. Gondolkodni annyi, mint egy jelenségre reagálni, míg konstatáljuk, értékeljük, vagy óhajtjuk azt. A gondolat tehát nem egy tiszta és egyszerű reprezentálás, a gondolkodó szubjektum részvétele nélkül. A nyelv területére vive át a kérdést: a gondolat közlésének melyik a leglogikusabb formája? Természetesen az, amely világosan elkülöníti az érzelem stb. által nyert jelenséget (représentation) — és azt a pszichológiai műveletet, amelyet a szubjektum rajta végez, amint az az explicit mondatban történik. Az explicit mondat két részből áll:

dictum: azzal a processussal korrelatív, amely a megjelenítést alkotja;
modalitas: a gondolkodó stb. szubjektum műveletével korrelatív: a beszélő aktív művelete.

A megjelenítés egy pszichikai aktuson keresztül aktualizálódik: *thème* (= modalitas); másrészt külső aktus nélkül nincs pszichikai jelenség, amely csak mintegy a külső *a propòs*-jára (= dictum) jön működésbe. Itten tehát reciprok feltételezettsegről kell beszélünk.

A közölt gondolat logikus, analitikus formája nem a leghasználatosabb, legkifejezőbb. Az *e x p l i c i t* forma mellett gyakran jelentkezik a gondolat *s z i n t e t i k u s* kifejezése. Így a modalitas vagy a dictum gyakran teljesen hiányzik; illetőleg a dictum elemei a modalitasba olvadnak be, vagy megfordítva. A szintetikus formák pedig — amint említettük — csak a spontán asszociációk alapján a funkcionális ekvivalenseken át találják meg kapcsolatukat a *langue*-gal.

Mindezt csak azért említem, hogy világosan álljon előttünk — általában: helytelen azt állítani, hogy az ún. alárendelt mondat tartalmazza a lényegét; a bevezető, ún. keretmondat — ezzel a lényeggel szemben — mellékes. A keretmondat — Bally terminológiája szerint — egyenlő a modalitással, és a modalitás a mondat integráns része.

Hogy mi lényeges egy mondatban, azt csak az egész mondat tartalmának a figyelembevételével dönthető el. Ahogyan fentebb — az egyik példa elemzésénél kritikailag — jeleztem: a gazdagabb, bonyolultabb szintaktikai szerkezetű mondatokban éppen az ún. bevezető vagy keretmondat tartalmazza a lényegét. Ami arra utal, hogy a bonyolultabb szintaktikai szerkezetek kialakulásával az explicit modalitás jelentősége növekszik. A továbbiakban ezt a gondolatot szeretném részletesebben, a rendszer szempontjából kifejteni.

¹³ Ch. Bally, *Linguistique générale et Linguistique française*. Bern, 1944. Chapitre premier.

Az ún. keretmondatok a modalitás kifejezései. A keretmondatok tartalmát pedig nominalizált mondatok fejtik ki — az ún. generális transzformáció keretében. A generális transzformáció — amint a fenti elemzésekből kiderült (7.): a tárgyias mondatok rendszerének az utolsó sorában — az I (jel₃) mellett — jelenik meg. Ezekből a tényekből jelentős következtetések adódnak:

(1) A nyelvnek, mint a valóság tükrözésének két szakasza van: (1.1.) A tudaton kívüli valóság objektív összefüggéseinek a közvetlen tükrözése; ami elválaszthatatlan a szubjektum közvetlen reflexiójától — a modalitás implicit formáitól. (1.2.) A valóság közvetlen tükrözésének a reflexiója — amikor a nyelv mintegy önmagára irányul; az elsődleges tükrözés egy másodlagos tükrözés tárgyává válik. (2) A másodlagos tükrözés keretében a modalitás leválik a dictumról; explicitté válik — fogalmilag általánosul. A dictum és a modalitás Bally szerint — elválaszthatatlanul összetartozik. A rendszer mozgásában azonban világos: az explicit modalitás (a másodlagos nyelvi tükrözés során — a nyelv önmagára való reflexiójában) az elsődleges tükrözés rendszerének csak egy igen fejlett szakaszán (az I (jel₃) szintjén) áll elő. Vagyis a tükrözött valóság terjedelmének a kitágulása és a nyelvi eredmények egy másodlagos nyelvi reflexió tárgyává tétele — ezen belül pedig az explicit modalitás — feltételezik egymást. Az explicit modalitás, miután egyszer előállt, az egész rendszerre visszahat: olyan tényállások is — mint másodlagos reflexió tárgyai — jelentkezhetnek, amelyek genetikailag és a formák szinkrón hierarchiájában a másodlagos tükrözést megelőzték. (Így a szerző példája:

„látom, hogy írsz”

illetőleg a vele kapcsolatos megállapítása bizonyos értelemben indokolt.)

Végezetül még egy megjegyzést szeretnék tenni, amely a konkrét — absztrakt viszonyát illeti a kérdéses összefüggésben. A szerző a tartalomadás fogalmában tulajdonképpen az egyszerű mondatokat és az alárendelt mondatokat egységesíti. A nominális mondatoknál a tartalomadás fogalmának szimplifikáló jellegére már utaltunk. A szimplifikáció érvényes a keretmondat és a függő-főmondat viszonyának elemzésére is. Ugyanis a keretkifejezések: *mond, gondol; felszólít; kérdez; óhajt* jelentése — tulajdonképpen a megfelelő kijelentő, felszólító, stb. mondatok egy fogalommá való általánosulása. Másfelől az ún. függő kijelentő stb. mondatok ezeknek az általánosítás során létrejött fogalmaknak a konkretizálódásai. Vagyis: (lásd: 153. l.)

Tehát minden egyes kérdéses mondat — ami az explicit modalitást illeti — a konkrét és általános egyége¹⁴.

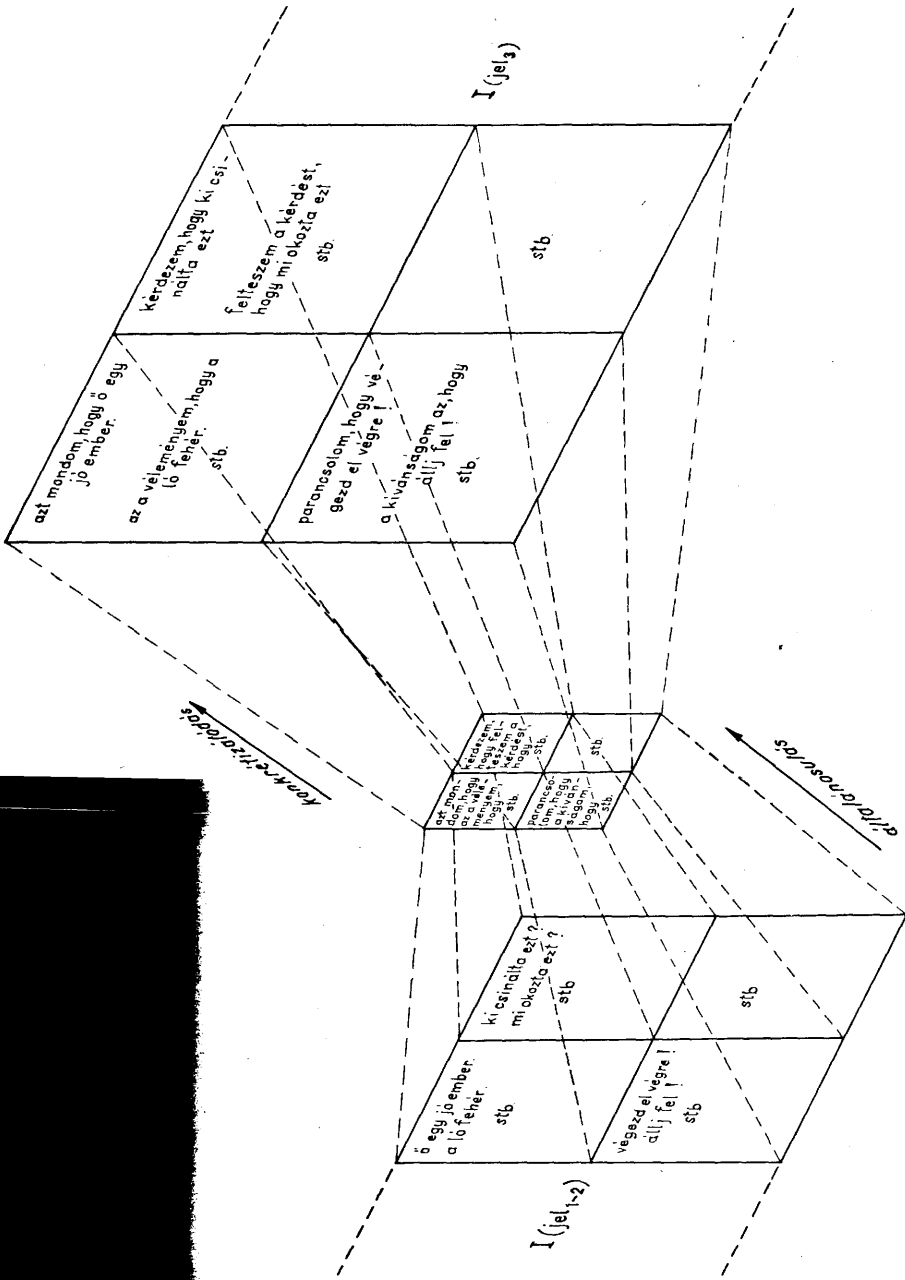
ZSILKA JÁNOS

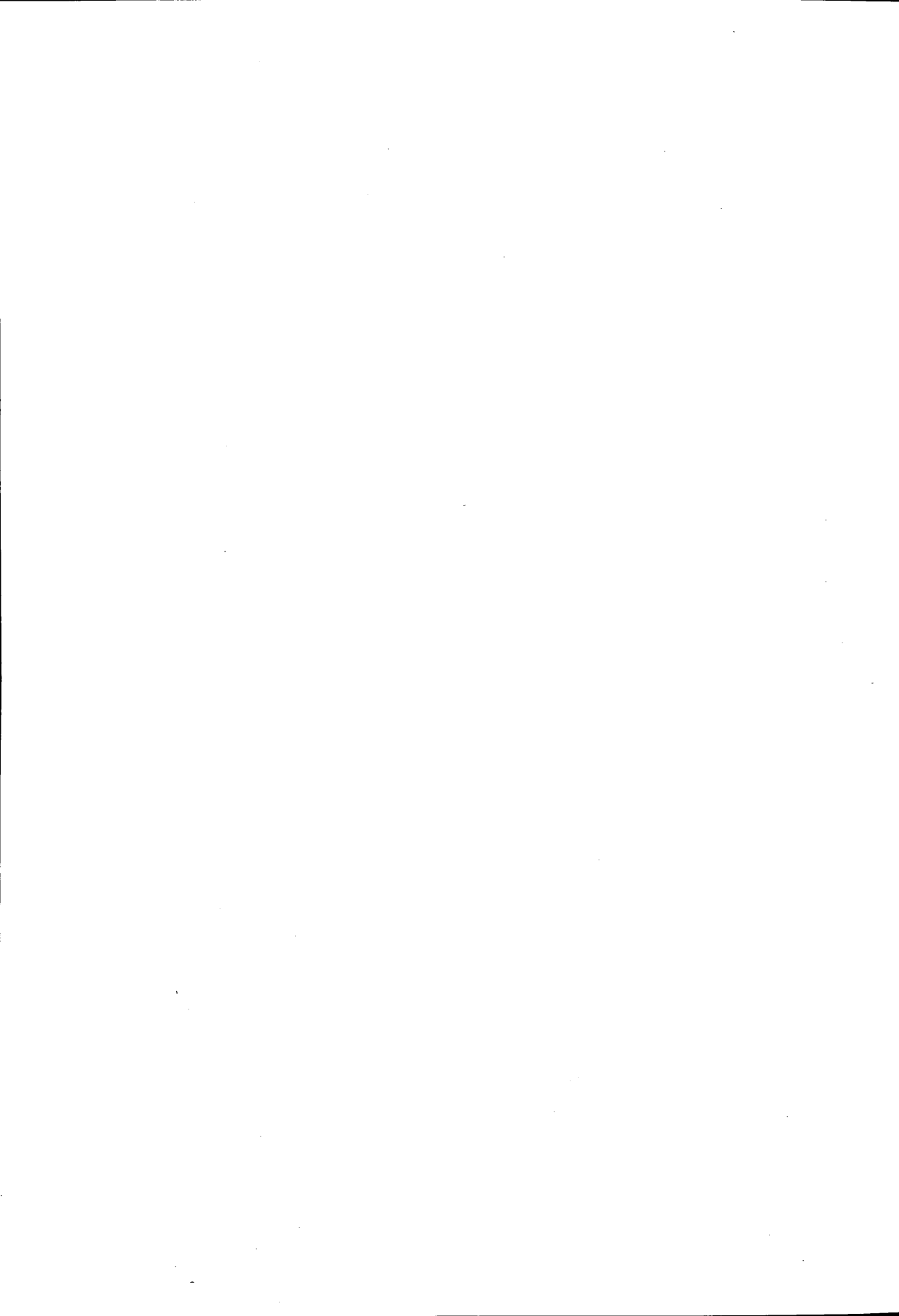
Thoughts on the Hungarian Functional Syntax Written by László Hadrovics

The author of the article has made his remarks on the book partly theoretically, partly from a point of view of practical analysis. First of all the remarks concern relationship of the deductive and inductive sides of linguistic process. The article intends to add to the confrontation of the linguistic achievements at home — acknowledging the results of the book's author.

JÁNOS ZSILKA

¹⁴ A gondolatot kifejtve lásd: Nyelvi rendszer és valóság. (ld. a 6. jegyzet.) II. 20.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az uráli tagadásról

1. A finnugor nyelvek tagadó igealakjairól, illetve tagadó partikuláiról már igen sok említés történt a nyelvészeti szakirodalomban. A probléma első-sorban más nyelvészeti (hangtani, alaktani stb.) kérdésekkel kapcsolatos utalás formájában került elő. Napvilágot látott azonban egy-két olyan cikk, illetve tanulmány is, amely összefoglaló jellegű. Ezek részben egyes finnugor nyelvek tagadó formáit dolgozzák fel, részben mondattani szempontból vizsgálják az uráli (finnugor) tagadást (K. SAL, A tagadás az obi-ugor nyelvekben. NyK 56:57–69, 57:73–111; RÉDEI, Kiellon ilmaismisen alkuperästä unkarissa. Vir. 1970:47–51; P. SIRO, A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője. NyK 70:361–5; HAJDÚ, Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen 90–101). Összefoglaló jellegű COLLINDERnek a jugakir-uráli nyelvrokonságról szóló művében adott áttekintése is az uráli nyelvek tagadó formáiról (Jugakirisch und Uralisch 60–9). COLLINDER a tagadó alakok elemzése során gondolatokat ébreszt az uráli tagadás mibenlétére, jellegére vonatkozóan (l. alább).

Látható tehát, hogy témánk kutatásának vannak bizonyos előzményei egyfelől az egyes nyelvek tagadó formáinak vizsgálata, másfelől a tagadás mondattani aspektusból való szemlélete, továbbá a nyelvrokonság, nyelvi érintkezés bizonyítása kapcsán. Az előzmények közé sorolható természetesen a már említett meglehetősen nagy számú hang-, alaktani stb. utalás is. Bármennyire is foglalkoztak azonban ezzel a problémakörrel, úgy véljük, nem főleg az uráli tagadó ige összefoglaló vizsgálata az egyes nyelvek adatainak összegyűjtése és részletes elemzése segítségével, éppen azért, mert a kérdés ilyen típusú, részletező kutatása még hiányzik. Alább következő vizsgálódásainkban a mondattani szempont nem fog szerepelni. Figyelmünket — lépésről lépésre haladva — az uráli tagadó ige hang- és alaktani problémáira irányítjuk, hogy ezek tisztázásával képet tudjunk alkotni a finnugor, illetve az uráli kor tagadó formáiról és azok szerepéről.

2. A d a t t á r

Az egyes nyelvek tagadó igei paradigmáinak, illetve tagadó partikuláinak elrendezése vokálisaik szerint történik. A sort a palatális magánhangzót tartalmazó formák nyitják meg, ezeket követik a veláris magánhangzóval rendelkezők. Az előbbieket között elkülönítjük egymástól az esetlegesen eredeti zárt *e-re*, illetőleg nyílt *ä-ra* mutató paradigmákat és partikulákat. Az adatközlésnek ez a módja azzal magyarázható, hogy így készítjük elő a tagadó igei formák és tagadó partikulák vizsgálatának első fázisát, azaz a bennük jelentkező

vokálisok és ezek alapján az alapnyelvre kikövetkeztethető vokálisok bemutatását.

Finn

- a) (praes., praet. stb.) *e-*: *en, et, ei*
 (dial.) (imper.) *elä, el-*: *ellös, elkäämme*
 (part.) *epä* 'miß-, un-, los-': *epäedullinen* 'unvorteilhaft, nachteilig, ungünstig'
 (2. inf. instr.) *eten-*, (dial.) *elen-*: *etenkehdaten, elenkehlaten* 'faul, träge, schlaf, gleichgültig, teilnahmslos'
- b) (imper.) *älä, äl-*: *älköön, älkäämme*

Észt

- a) *e-*: *ei* 'nicht, nein'
 (S) (praet.) *es, is*, (dial.) *esin, esid*
 (dial.) *ep* 'nicht': *pole, põle* (< *ep ole*)
- b) (imper.) *ära*, (dial.) *äla, ala*

Lapp

- a) (ind. praes.) sg.: N *i-*: *im ~ in, ik ~ ih, i ~ ii*, L *i- ~ i-*: *iv ~ im, i ~ iha, i*, Ko. P *jï- ~ i-*: *jïm, jïk, jï'*, Wfs. *i-*: *ip, io, i ~ ii*
 du.: N *æ-*: *æm, æm, æp'pe, æba, æbä*, L *ä- ~ ä-*: *än, ähpē, äpā*,
 Ko. P *je-*: *jëü, je'ppe, jeß*, Wfs. *ie-*: *ien, iet'ien, iep'egēn*
 pl.: N *æ- ~ ē-*: *æp, æp, èppit, æi*, L *ä- ~ ä- ~ e-*: *äp, ähpit ~ ehpit, ä ~ äh*, Ko. P *je-*: *je'p, je'ppev, jëü*, Wfs. *ie- ~ e-*: *iep'ie, iet'ie, eäo*
 (ind. praet.) sg.: L *i-*: *idtsiv, idtsi(h), ittši*, Wfs. *i-*: *ittšip, ittšo, ittši*
 du.: L *e-*: *èimēe, èitēe, eikā*, Wfs. *i-*: *ittšimen, ittšitp, ittšivan*
 pl.: L *e- ~ i-*: *èimē, èitē, idtsin*, Wfs. *i-*: *ittšim, ittšit, ittšin*
- b) (imper.) (sg., du., pl.) N *äl- ~ ä-*: *älē ~ ällē, allē ~ älle, allet ~ ällit*, L *äl-*: *älē, eällē, eällit*, Wfs. *ul-*: *ullexo, ullētp, ullipē*

Mordvin

- a) (praet.) E *e-*: *eziñ, ezit', eš*, M *e-*: *eziñ, ezit', ež*
 (imper.) E *ila-*: *ila (ilak), ilado*, M **ita-*: *tat (dat), tada (dada)*
- b) *a-*: E *a (at)* 'nicht', M *af* 'nicht'
 (praet.) M *ašin, ašit', ašiz*
 (conj.) E *avoliñ, avolit', avol*, M *afoliñ, afolit', afol'*

Cseremisiz

- a) (praet.) **aš- ~ *äš-*: KB *šam, šac, aš*, U *šam, šác, šäš*
 (conj.-desid.) *a- ~ i-*: KB *anem, anet, anez*, U *inem, inet, inež*
- b) (imper.) *it-*: KB *it, idä*, U *it, ida*
- c) (praes.) *a- ~ o-*: KB *am, at, ak*, U *om, ot, ok*; B *ok, oyal* 'nicht'

Votják

- a) (imper.) *e-*: S K G *en*
ó- ~ e-: S K *óvol, G evel* 'nein, ist nicht, nicht (S K G); das Fehlen, Abwesenheit (G)'
- b) (praes.-fut.) *u-*: S K G *ug, ud*, (praes.) *ug ~ (fut.) uz*
- c) (praet.) *ó- ~ e-*: S K *ój, ód, óz*, G *ej, ed, ez*

Zürjén

- a) (praet.) *e- ~ i-*: S P *eg, en, ez*, PO *ig, in, iz*
 (imper.) *e- ~ i-*: S P *en*, PO *in*
 b) (praes.) *o-*: S P PO *og, on, oz*
 c) S *abi*, P *abu*, PO *o'be, o'böl*, ópermi *abul* 'ist nicht, nicht'

Osztják

- a) (ind.) V DN *əntə*, O *än* 'nein, nicht'
 (part.) V *əntim*, DN *əntám*, O *ántám* 'ist nicht'
 b) (imper.) V *äl*, DN *át*, O *ál*
 c) (imper.) DT *ot*

Vogul

- a) (ind.) T *ā*, K *at*, *št*, LU So. *at*
 (part.) T *āk*, *ikəm*, K *št'i*, LU *štəm*, So. *ā'i*, *ā'im*
 (imper.) T *äl*
 b) (imper.) K **βəl*, LU So. *ul*

Szamojéd

Jurák

- a) (ind.) *ni-*: *nidmʔ*, *nin*, *nī*
 b) (imper.) *no-*: *non*, *noje*

Jeniszeji

(ind.) *ne-*: *nero*, *neddo*, *ne*

Tavgi

nintu 'nein'
 (ind.) *ninte-*: *nindem*, *ninden*, *ninte*

Szelkup

- a) (imper.) Ta. *iki*, Ke. *ékkä*, *ék*, Čl. *ig*, *iig*
 b) (ind.) Ta. *aša*, Tur. *assa*, Ke. *assa*, *ass*, N *aha*, *ā* 'nicht'

Kamassz

(praes.) *e- ~ el-*: (sg.) *em* (< *elem*), *elle*, *el*, (du.) *elbuj*, (pl.) *elbeʔ* stb.
 (praet.) *e-*: *ej*
 (conj.) *e-*: *enem* stb.
 (imper.) *i-*: *iʔ*, *iǰə*

3. Amint az előzőek során már említettük, az adatok elrendezése bizonyos — a vokálisokhoz alkalmazkodó — szisztéma szerint történt. Előrebocsátottuk azt is, hogy a tagadó formákban a palatális magánhangzó mellett jelentkezik veláris is, továbbá, hogy a palatális magánhangzó-képviselőt a zártsági fokban megoszlást mutat (*e*, *ä*). A következőkben részletesen megvizsgáljuk az egyes nyelvek magánhangzó-képviselőit, s ezek vallomását az alapnyelvre feltehető magánhangzókról.

Finn:

Az első csoport (a) adatai nyilvánvalóan eredeti zárt *e*-re, a másodikéi (b) pedig nyílt *ä*-re mutatnak. Meggondolkoztató azonban az imperativusi formák nyelvjárási változatának (*e*-) szembenállása a köznyelvi változattal (*ä*-). Amennyiben a nyelvjárási változat az elsődleges, egységesen zárt *e*-ből is magyarázhatók az összes finn tagadó formák. COLLINDER véleménye ezzel kapcsolatban az, hogy a finn *älä* egy *elä* alakból fejlődött (CompGr. 405) és a finnben első szótagi $e > ä$ változás történt (i. m. 172). A finn alapján tehát: finnugor/uráli *e, *ä

Észt:

Az (a) csoport egységesen zárt *e-re, a (b) pedig nyílt *ä-re mutat. Finnugor/uráli *e, *ä

Lapp:

A lapp megfelelők magánhangzó képviselői meglehetősen bonyolultak, s finnugor/uráli előzményeik már nem olyan egyértelműek, mint ahogyan ezt a finn és az észt esetében láthattuk. A bonyolultságot elsősorban az uráli *j múlt idő jel eltűnése következtében fellépő kontrakció okozza. Az (a) csoporton belül a kontrakció egyfelől * $e > i$, másfelől * $e > \text{æ}$ változást eredményezett. A (b) csoport is változatos képet mutat. Feltehetően kiindulhatunk itt egy nyílt *ä vagy esetleg egy zárt *e hangból és a veláris megfelelőket másodlagosnak tekinthetjük.

Finnugor/uráli *e, *ä

Mordvin:

Mind az indicativusban (praet.), mind pedig az imperativusban ((a) csoport) szabályos folytatóit látjuk az alapnyelvi *e-nek (COLLINDER, CompGr. 173). Ezzel szemben a második (b) csoport tagjai eredeti *a-ra mennek vissza.

Finnugor/uráli *e, *a

Cseremisiz:

a) a KB $\text{ə} \sim \hat{\text{ə}}$, valamint a KB $\hat{\text{ə}} \sim \text{U } i$ megfelelés eredeti *e-re vezethető vissza (I. E. ITKONEN: FUF 31:225–41)

b) KB $i \sim \text{U } i < \text{őscser. } *i < \text{finnugor } *ä$ (E. ITKONEN: i. m. 215–6)

c) KB $a \sim \text{U } o < \text{finnugor } *a$ (E. ITKONEN: i. m. 190)

Finnugor/uráli *e, *ä, *a

Votják-zürjén:

A permi nyelvekben különválasztott csoportok közül megnyugtatóan csak az (a) és a (b) csoportok votják és zürjén tagjai hozhatók összefüggésbe egymással.

a) votj. $e \sim \text{zürj. } e$ (PO i) $< \text{őspanmi } *e < \text{finnugor } *e$ (I. E. ITKONEN: i. m. 310–1).

A votj. S K *övol* *ó* hangja veláris magánhangzóra mutat ugyan, de — a G *evél* formát figyelembe véve — úgy véljük, hogy jelentkezése a második szótag vokálisának asszimilációs hatásával magyarázható, tehát másodlagosan jött létre az *e-ből.

b) votj. $u \sim \text{zürj. } o < \text{őspanmi } *o < \text{finnugor } *e \text{ vagy } *ä$ (I. E. ITKONEN: i. m. 267–73).

c) Ezen a csoporton belül a votják és a zürjén formák természetesen semmilyen szempontból nem konfrontálhatók. Különválasztásuk a bennük jelentkező vokális problémák miatt történt.

Az bizonyos, hogy a votják praeteritumi paradigmát (c) leglogikusabban a zürjén praeteritumhoz kapcsolhatnánk (zürjén (a) csoport). Ennek viszont súlyos akadálya az a körülmény, hogy a votj. *e* – szemben a zürj. *e*-vel – kétségtelenül eredeti veláris magánhangzóra mutat (< őspermi * $\dot{\rho}$ < finnugor *a vagy *o; l. E. ITKONEN: i. m. 292–8). Más oldalról viszont megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy a votják tiltó szó miért *en* (~ zürj. *en*), és miért nem *en*, holott ez a tiltó forma nyilvánvalóan azonos a praeteritum egyes szám 2. személyével.

Megkíséreljük, hogy problémánkra magyarázatot a tagadó ige vokálisának a *j múlt idő jellel való hangkapcsolatában keressünk. A *j* a permi nyelvekben zártabbá teheti és palatalizálhatja a mellette álló magánhangzót. A zürj. *vejn̄i*, votj. *vij̄in̄i* 'senken' (~ fi. *vajota*) ige első szótagi vokálisa egy eredeti *a folytatása. ITKONEN szerint itt a következő fejlődés történhetett: **vaī* > **väī* > **vöī* vagy **vaī* > **vöī* > **vȫī* (uo. 298). A *j* hatására tehát a magánhangzó palatalizálódott, illetve zártabbá vált. Másik példánk a zürj. *jem* (PO *im*) ~ fi. *äimä* 'Nadel', ahol egy előpermi *äj hangkapcsolatból őspermi * $\dot{\rho}$ keletkezett (uo. 311), azaz a vokális zártabbá vált. A problematikus votják tagadó igei paradigmából annyit mindenesetre láttunk, hogy az őspermiben a zárt * $\dot{\rho}$ mellett kellett lennie egy zárt * $\dot{\rho}$ -nak is. A *j* hatását ismerve a következő fejlődési variációk tételezhetők fel:

1. *ej → őspermi *oj → *ej → * $\dot{\rho}j$ (→ zürj.-votj. *e*)
     ↘ *öj → * $\dot{\rho}j$ (→ votj. *e*)
     vagy * $\dot{\rho}j$ → * $\dot{\rho}j$ (→ votj. *e*)
2. *ej → őspermi *ej → * $\dot{\rho}j$
     ↘ őspermi *oj → *öj → * $\dot{\rho}j$ vagy * $\dot{\rho}j$
     ↘ * $\dot{\rho}j$ → * $\dot{\rho}j$
3. *ej → őspermi *ej → * $\dot{\rho}j$ /**äj* → ősp. * $\dot{\rho}j$
     *aj → őspermi * $\dot{\rho}j$ → * $\dot{\rho}j$
4. *aj → őspermi * $\dot{\rho}j$ → * $\dot{\rho}j$ $\simeq$ $\dot{\rho}j$

A felvázolt variációkból kiderül, hogy az őspermi * $\dot{\rho}$ és * $\dot{\rho}$ éppenúgy keletkezhetett egyazon hangból mint két különbözőből, sőt hozzátehetjük még, hogy a palatális magánhangzóból való származtatásnál egyaránt kiindulhatunk *e-ből és *ä-ből, ugyanis elképzelhető egy *äj > őspermi * $\dot{\rho}j$ fejlődés is. Ez utóbbi körülménnyel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy a zürj.-votj. praesens tagadó paradigmában ((b) csoport) sem tudjuk eldönteni, hogy eredeti *e vagy *ä volt-e az őspermi *o előzménye. Ha áttekintjük a permi nyelvek tagadó formáiban levő vokálisoknak őspermi előzményeit, akkor kiderül, hogy az őspermiben * $\dot{\rho}$, * $\dot{\rho}$, valamint *o állt a finnugor/uráli vokálisok folytatójaként.

Visszatérve a *j* esetleges hatására, a következőket mondhatjuk: ismeretes, hogy a finnugor *e az őspermiben szabályosan velarizálódott (*o vagy * $\dot{\rho}$). A velarizáció azonban több esetben nem történt meg, s ez általában egy Jesúsított mássalhangzó (vagy *j*) hatásának tulajdonítható (E. ITKONEN: FUF 31:325). Amennyiben tehát az *e (?*ä) szabályos fejleményét látjuk a praesensben,

ugyanúgy feltehetjük, hogy a *j* miatt az **e* változatlanul meg is maradhatott (**e* > **e*) a praeteritumban. Ennek alapján 1. variációnk, pusztán egy őspermi **oj* feltevése kevésbé látszik valószínűnek. Ebben a megvilágításban a 3. variáció sem meggyőző, mivel — nézetünk szerint — az **e* őspermi kori alakulásakor nagyon érthető módon kerülhetett egymással szembe egy *j*-s (**e*-vel) és egy *j* nélküli forma (**o*-val), szükségtelen tehát a zürj. praeteritumot is veláris magánhangzóból magyarázni. A votják praeteritumra azonban még mindig nem találtunk választ. Nem vitás, hogy elvben feltehetünk ennek alapján egy veláris magánhangzót, azaz elfogadhatjuk ily módon a 3. variációt. Fölösleges azonban, hogy a votják praeteritum alapján ilyen messzemenő következtetésekhez jussunk el, vagyis, hogy már a finnugor/uráli alapnyelvre feltegyük a votj. *e*-nek veláris előzményét. Rugalmasabbnak tűnik a második variáció kínálta lehetőség, mely szerint csak az őspermiben következett be megoszlás, s ily módon egy bizonyos időszakban a szabályos **e* > **o* változás következtében létrejött **o* mellett az alapnyelvi **e* — éppen a *j* hatására — változatlanul megmaradt. Az őspermiben tehát az ily módon kialakult **e* és **o* magánhangzóú tövek keveredtek, ezt a keveredést tükrözi a votják, amely egymás mellett ismer egy *en* tiltószót és egy *en* praeteritumi formát.

A permi tagadó formák közül már csak a zürj. *abj* stb. ((c) csoport) vokálisának vizsgálata maradt hátra. Problémát okoz az S P *a*-szembenállása a PO *o*-val az első szótagban. Ha az előbbi magánhangzót tartjuk elsődlegesnek, akkor őspermi **a*-ból indulunk ki (< finnugor **ä*), ha pedig az utóbbit, akkor őspermi **o*-ból (< finnugor **e* vagy **ä*). Figyelembe véve az *abu* összetartozását a fi. *epä*-partikulával, inkább az utóbbi lehetőséget fogadjuk el (l. még LYTKIN: Vopr. fgr. jaz 1962:42). Ismeretes, hogy finnugor **e*-ből **o* keletkezett az őspermiben, ha a 2. szótagban **ä* volt eredetileg. Ezért jelen esetben nem finnugor **ä*-ből, hanem **e*-ből indulunk ki az első szótagban.

Az elmondottak alapján tehát az őspermire a következő magánhangzók következtethetők ki: **e*, **o*, **o*.

Finnugor/uráli **e*, **ä*, **ä*

Osztják:

a) Ősosztják **e*. Az ősosztják **e* ~ **e* magánhangzó váltakozás (l. STEINITZ, OstjVok. 100) alapján ennek a csoportnak vokálisai visszavezethetők finnugor **e*-re.

b) Ősosztj. **ä* < finnugor **ä*.

c) Az elszigetelten álló DT *ot* imperativusi forma magánhangzója talán egy finnugor **a* továbbélésének bizonyítéka az osztjákban.

Finnugor/uráli **e*, **ä*, **ä*

Vogul:

a) Ősvogul **ä* ~ **i* < finnugor **ä*

b) Ősvogul **u* < finnugor **a*

Finnugor/uráli **ä*, **a*

Szamojéd:

A szamojéd tagadó formák vokálisainak vizsgálatakor arra a megállapításra juthatunk, hogy bennük palatális—veláris megoszlás tapasztalható. Eredeti palatális magánhangzóra (**e*) mutatnak a következő csoportok: jurák (a),

jeniszeji, tavgi, szelkup (a), kamassz. Veláris magánhangzó (*a) folytatói lehetnek a következők: jurák (b), szelkup (b).

Uráli *e, *a.

Eddigi vizsgálódásaink alapján a tagadó ige, illetve partikula a finn-ugor/uráli korban a következő magánhangzókkal rendelkezhetett:

*e (finn, észt, lapp, mordvin, cseremisiz, votják, zürjén, osztják, szamojéd),

*ä (?finn, észt, lapp, cseremisiz, ?permi, osztják, vogul),

*a (mordvin, cseremisiz, ?votják, ?osztják, vogul, szamojéd).

4. Miután számba vettük az alapnyelvre kikövetkeztethető magánhangzókat, feladatunk a továbbiakban az, hogy megállapítsuk, milyen funkciót tölthettek be a különböző vokálisokkal rendelkező tagadó igei tövek. Ehhez, első lépésként a tagadó igei formák morfológiai vizsgálata szükséges. Áttekintjük tehát az egyes nyelvekben jelentkező tagadó igei formák morfológiai felépítését. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a morfológiai felépítés vizsgálatánál számunkra csak az egy magánhangzóból álló tőhöz közvetlenül járuló formánsok fontosak. (B-vel (bázis) az egyetlen magánhangzóból álló tagadó igei tövet jelöljük.)

Finn:

B + V_x (en, et stb.)
 B + j (ei)
 B + lä (elä, älä)
 B + l (elkäämme, älkäämmä)
           (ele-, ete-)
 B + pä (epä-)

Észt:

B + j (ei)
 B + s (es, is, esin stb.)
 B + la/ra (äla, ära)
 B + p (+ ole) (ep, pole)

Lapp:

B + V_x (im, in stb.)
 B + j (kontrakciós tövek)
 B + dtš (<? *š) (idšiv, idših) stb.)
 B + l (alē, al'le stb.)

Mordvin:

B + ø (a)
 B + ž/s (ežin, eš stb.)
 B + š (ašin, ašit stb.)
 B + la (ila)
 B + t(a) (lat)
 B + t (< *vt)/f (at, af)
 B + vol/foł (avolin, afołin)

Cseremisiz:

B + Vx	(am, om stb.)
B + k	(ok, oγāl)
B + š	(aš, šəm)
B + n	(ənem, inem)
B + t/δa ~ δä	(it, idä, ida)

Votják:

B + Vx	(ud, uz, ed, ez; en)
B + j	(ej)
B + g (< *k)	(ug)
B + v _{el}	(óvól, evel)

Zürjén:

B + Vx	(en, ez; on, oz)
B + g (< *k)	(eg, og)
B + bu(b _i)b _o (l)	(ab _i , o'b _o (l) stb.)

Osztják:

B + n(t)	(ant, ən; antim stb.)
B + l(t)	(äl, ät; ot)

Vogul:

B + ø	(ä)
B + t/ʈ ~ k	(at; äti, ätim, ikəm)
B + l	(äl; ul)
w + B + l	(wəl)

Szamojéd:

Jurák:

(ñ+) B + Vx	(ñi, ñidm _ɔ)
-------------	--------------------------

Szelkup:

B + k/g	(iki, êk, ig)
B + ssa	(assa)

Kamassz:

B + Vx	(em)
B + j	(ej)
B + n	(enem)
B + ɲ	(iɲ)
gə	(igə)
B + l	(el, elle, stb.)

A tagadó igei paradigmák és tagadó partikulák fenti morfológiai tagolásában — amint már említettük — számunkra elsősorban a bázishoz közvetlenül kapcsolódó morfémák jelentősek. Ezek ugyanis jobbra finnugor, olykor uráli eredetű szuffixális elemek, s az előttük álló bázis bizonyos vokálissal történő

realizálódása annak a vokálisnak alapnyelvi funkciójára is fényt vetet. A bázishoz közvetlenül az alábbi szuffixális elemek csatlakozhatnak: igei személyragok (Vx), időjelek (*k, *s, *j), módjelek (*n3), deverbális verbumképzők (*l, *t), deverbális nomenképzők (*pā). Tekintsük át a bázis realizálódását ezek előtt a formánsok előtt:

- Vx: *e (6: finn, lapp, votj., zürj., jurák, kamassz)
*a (1: cser., ?2: votj., zürj.)
? *ä (?2: votj., zürj.)
- *k: *e (4: votj., zürj., szelk., kam.)
*a (1: cser.)
?ä (?2: votj., zürj.)
- *k + wole: *a (1: cser.)
- *s: *e (3: ész, mord., cser.)
- *j: *e (4: finn, ész, lapp, kam.)
? *a (?1: votj.)
- *n: *e (2: cser., kam.)
- *l: *ä (3: finn, osztj., vog., ?1: finn)
*e (2: mord., kam., ?1: finn)
*a (2: osztj., vog.)
- *t: *ä (2: cser., vog., ?1: mord.)
- *pā: *e (2: finn, ész)
*a (1: mord.)
- *pā + *wole: *e (1: ész, ?2: votj., zürj.)
*a (1: mord.)

5. Áttekintve az egyes realizálódásokat, nyilvánvalóvá válik, hogy az *e vokális majdnem minden szuffixális elem előtt jelentkezik. Ez a tény kétségtelenül annak bizonyítéka, hogy a tagadó ige, illetve partikula alapnyelvi formában elsősorban az *e képviselte a bázist. Milyen szerepet töltött be akkor az *ä, illetve az *a? A témával foglalkozó kutatók általában eddig pusztán arra a következtetésre jutottak el, hogy az alapnyelvre palatális és veláris magánhangzó következtethető ki, s a palatálisokon belül a zártsági fokban megoszlás mutatkozik. Fontos azonban, hogy ezekkel a magánhangzókkal ne csupán mint az alapnyelv szinkron rendszerében létező bázisokkal foglalkozzunk, hanem kíséreljük meg felderíteni létrejöttük sorrendjét, illetőleg a bázis realizálódási megoszlásának okait is.

Az *e- tő időbeli elsődlegességéből indulunk ki, azaz hipotézisünk szerint az uráli alapnyelvben eredetileg csak ez a magánhangzó szerepelt a tagadó ige tövéként. Az *ä- tő jelentkezése teljes bizonyossággal csak két suffixum előtti helyzetben mutatható ki. Mind a kettő deverbális verbumképző (*l, *t). Megfigyelhető, hogy ezekkel a képzőkkel ellátva a tagadó ige imperatívusi formája jelentkezik az egyes nyelvekben. Ennek alapján gondolhatunk arra, hogy az *l és a *t momentán-inchoatív képzők (l. LEHTISALO, AblSuff. 165, 301). További következtetésünk lehetne az, hogy a nagyobb nyomatékkel kiejtett imperatívusi formában a zárt *e helyén a hangzósabb alsó nyelvallású *ä jelentkezett és állandósult. Zavaró körülmény, hogy az *l nem kizárólag imperatívusi formaként jelentkezik, hanem az indicatívusi praesens tövében is. A kamassz *elle*, *el* stb. alakokra, valamint a fi. *elen-*, *eten-*: *elenkehlaten* for-

mákra gondolunk itt. Meggondolkoztató továbbá az is, hogy az *l* előtt nemcsak *a állhat, hanem *e, sőt *a is. Ez utóbbiról majd később szólnunk. Az indicativus praesensben való előfordulás az *l*-ben inkább frequentativ képzőt sejtet (l. LEHTISALO i. m. 169). COLLINDER erre gondol, amikor a fi. *el(ä)*- tövet összefüggésbe hozza a kamassz *el(e)*-vel, és az *l*-ben kifejezetten praesens-karaktert lát: „Der nicht nur im Kamassischen, sondern auch im Ostjakischen . . . auftretende Präsenscharakter auf *-l-* dürfte nämlich letzten Endes mit dem in allen uralischen Sprachen auftretenden sog. Frequentativsuffix auf *-l-* identisch sein” (JukUr 65—6) „Fi. *el(ä)*- könnte mithin sozusagen die Präsensbasis von *e-* sein” (uo. 66). COLLINDER nem beszél azonban arról, hogy ha a fi. *el(ä)*- és kam. *el(e)*- *l*-je eredetileg ugyanazon frequentativ funkciót betöltő képző volt, akkor az *el(ä)*- töről elsősorban nem mint a tagadó ige imperativusi alakjáról beszélhetünk, hanem inkább mint a 'leben' jelentésű (*elä-*) ige tövéről, azaz a 'leben' jelentésű ige, továbbá a tagadó ige imperativusi formája összefüggésbe hozható egymással. Kérdés, hogyan tudjuk elképzelni kettőjük kapcsolatát. Feltevésünkéből ugyanis két következtetés adódhat: a) A fi. *elä-* 'leben' tulajdonképpeni bázisa a képzőnek felfogott *-l* leválasztása után egy **e-* tö. b) Az **e-* tö az alanyelv egy kezdeti stádiumában 'sein' és 'nicht sein' jelentésű ige lehetett.

Mielőtt ezt az elképzelést részletesebben megvizsgálánk, utalnunk kell arra, hogy a 'sein' és 'nicht sein' jelentésű igei tövek etimológiai azonosításának gondolata már fölmerült az uráli nyelvek tagadó igéjével kapcsolatban (vö. pl. PEDERSEN: MSFOu. 67:317—9). Nem fogalmazódott meg azonban az, hogy elsősorban a fi. *elä-* (és nem *ole-*) uráli előzménye vehető ebből a szempontból figyelembe. Legutóbb HAJDÚ PÉTER vizsgálta ezt a kérdést a szamojéd nyelvekben. (Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen, 1970. 99—101.) „Die Vorzeichenwechsel bzw. Bedeutungsumkehrung (Inversion) der Kopula mit positivem bzw. neg. Vorzeichen sind genauso zu beurteilen wie der adversative Bedeutungswandel (Antonymie) bzw. Bedeutungsfluktuation, infolgedessen im Bereich eines und desselben Wortes gegensätzliche Bedeutungen auftreten (nenz. *mal* 'Ende — Anfang', *χäelbo* 'sündhaft sein — heilig sein', *sañce* 'tief — hoch' usw.). Unter solchen Umständen taucht der Gedanke auf, daß die nenz. (und auch die übrigen sam.) Kopulaformen mit positivem und neg. Vorzeichen etym. miteinander zusammenhängen, d. h. beide als Fortsetzer einer gemeinsamen Wurzel erklärt werden können. Somit wären die Hilfsverba für 'sein' und 'nicht sein' sprachgeschichtlich gesehen durch Antonymie aus demselben Stamm entwickelte Wortpaare, gleich wie ung. *áld* 'segnen' — *átkoz* 'verfluchen', fi. *siunata* 'segnen' — est. *siunata* 'verzaubern, verwünschen’ (i. m. 100). Állítását HAJDÚ PÉTER részben más nyelvekben tapasztalható analóg jelenséggel (mongol, tunguz), részben a szam. pozitív és negatív segédige hangtani vizsgálatával támogatja. Ez utóbbi kapcsán megállapítja: „Für das Gemeinsamojedische kann also die Kopula in der Form **i-* ~ **e-* rekonstruiert werden, die aber vielleicht schon damals eine velare Variante (**a-*) hatte” (i. m. 101).

HAJDÚ érvelését követve természetes módon felvetődik a kérdés, hogy igazolható-e a 'sein' és 'nicht sein' jelentésű igei tövek etimológiai azonosítása az uráli alanyelvre is. Nézetünk szerint — mint már fentebb említettük — egy ősi 'sein; nicht sein' jelentésű igei tőnek egykori megléte csak a fi. *elä-* 'sein, leben' igének a tagadó igével való esetleges kapcsolásával bizonyítható.

Kérdés, hogy ez a kapcsolat hogyan képzelhető el. Említettük azt a

lehetőséget már, hogy az uráli korra felteszünk egy *e- 'sein; nicht sein' igei tövet. Ebben az esetben az uráli alapnyelv — fejlődésének egy korábbi szakaszában — egymás mellett kellett, hogy ismerje az *e- 'sein; nicht sein' tövet, valamint ennek egy *l- frequentatív képzővel ellátott formáját, amely kifejezte a negatív és pozitív praesent, továbbá — mint nyomatékosan kiejtett tőalak — az imperativust is. A fejlődés egy későbbi szakaszában pedig ketté vált az *e-, valamint az *elä- ige és az első 'nicht sein' a második pedig 'sein, leben' jelentésben élt tovább. Kettőjük korábbi kapcsolatát tehát csak a tagadó ige *l*-es formái őrizték.

Ennek az elképzelésnek az a gyenge pontja, hogy az uráli *e — tekintettel egyszótagúságára — eredetileg bizonyára nem fogalomszó volt, hanem tagadó partikula, amely később igésült, vagyis magába szívtá a főige végződéseit: képzőket, jeleket és ragokat vett föl. Ily módon egy *e- 'sein; nicht sein' igei tő létezése nem valószínűsíthető. Létezhetett azonban az uráli korban egy *elä*- 'sein; nicht sein' igei forma, ugyanis ennek a feltételezésénél már nem ütközünk az egyszótagúság előbb említett akadályába. Amennyiben a 'sein; nicht sein' differenciálatlan jelentés egy uráli *elä- tőnek tulajdonítható, akkor az uráli korban emellett léteznie kellett egy *e- tagadó partikulának is. A nyelvi fejlődés egy későbbi szakaszában a 'sein' és a 'nicht sein' jelentések elkülönülése azzal a következménnyel járhatott, hogy egyfelől kialakult az *elä*- 'sein, leben', másfelől ugyanaz az *-l* képzős, eredetileg differenciálatlan jelentésű igei tő nagyobb nyomatékkal kiejtett imperativusa egybeesett az időközben igésült *e- tagadószó *mom. -inch. -l* képzős alakjával, de néhol (finn, kamassz) megőrizte frequentatív jellegét 'nicht sein' jelentésben is. Az *elä*- 'leben, sein' második szótagi nyílt *ä*-je feltehetően az imperativusi *älä* hatására jött létre. Az imperativusi *älä* ugyanis a nagy nyomatékkal kiejtett *ele- igei tőből a következőképpen alakulhatott ki: *ele- 'sein; nicht sein' → (imp.) *äle- → (imp.) *älä. Amennyiben valószínűsíthető egy uráli *elä- 'sein; nicht sein' jelentésű ige egykori megléte, akkor ennek alapján az uráli nyelvcsalád rokon vonást mutat az altaji és a paleoszibériai nyelvekkel, ahol ugyancsak létezik ilyen jelentésű ige.

Összefoglalóan azt mondhatjuk az *ä jelentkezéséről az *e mellett, hogy az *ä* az imperativusi formában jöhetett létre már az uráli alapnyelv felbomlása után. Természetesen nem foglalódott le teljesen az imperativusi funkció betöltésére, hanem váltakozhatott az *e tővel. Forrását azonban az imperativus nyomatékosságában látjuk. Amint a nyelvi adatokból látható, a tiltás *l*-es formája mellett megjelenhetett a *t*-s imperativus is. A *t* ugyancsak momentáninchoatív képző lehetett, s előtte a nyílt *ä* az *l*-es imperativus analógiájára keletkezhetett.

Miután szóltunk az *ä- tő jelentkezésének körülményeiről, rátérünk az *a-val kapcsolatos problémákra. Az *ä esetében világos volt, hogy az *e-hez viszonyítva másodlagos, mivel csupán a finnugor nyelvekből mutatható ki, a szamojéd nyelvekből nem. A veláris magánhangzós tő azonban jelentkezik a szamojédban is. Kérdés, valóban ősi örökség-e ezekben a nyelvekben a tőváltozat. A szelkup *assa*, *aka* esetleges idegen (tunguz) eredetéről l. KATZ: NyK 72:149–150. Ha nem is fogjuk fel tunguz jövevénynek ezt a tagadó formát, létrejöttében — s így vokálisában — számolhatunk tunguz hatással. A jurák *no*- veláris magánhangzója úgyszintén felfogható másodlagosnak, hiszen az *ñ* palatális magánhangzók előtt jelentkezik a jurákban, azaz az eredeti forma: *ñi*- s ehhez viszonyítva későbbi fejlődés eredménye *no*. Úgy véljük tehát,

hogy az *a* létrejötte éppenolyan másodlagos, finnugor kori jelenség, mint ahogy az *ä*- esetében is láttuk.

Milyen körülmények játszhattak közre a tagadó igei tő finnugor kori mélyhangú változatának megszületésében? Áttekintve az adódó lehetőségeket, úgy véljük, háromféle variáció lehetséges ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Valószínű, hogy egyik sem jelenti önmagában a probléma megoldását, hanem mind a három összefüggésben áll egymással:

1. A magyar nyelv tagadó formáinak vizsgálatakor RÉDEI KÁROLY a következőket mondja: „uralilaisessa kantakielessä kieltoverbillä oli kaksi varianttia: palataalinen je velaarinen. Tämän taas voi ymmärtää alkuperäisen vokaalisoinnun perusteella. Uralilaisen kantakielen kieltöilmauksen kaksi varianttia johtuu siitä, että se alun perin (siis esiuuralilaisella kaudella) ei ollut verbi, vaan sanoihin liittyvä partikkeli (esiliite), kuten suomessa esim. *-kaan* ~ *-kään*, *-pa* ~ *-pä*. Tämä kieltopartikkeli kehittyi ehkä uralilaisen kauden viimeisenä jaksona finiittiverbiksi” (Virittäjä 1970:48). Lehetséges, hogy a magánhangzó-illeszkedés is szerepet játszhatott a veláris variáns kialakulásában, de mivel a tagadó partikula prefixális elem volt, ennek a feltevésnek bizonyítására egyéb illeszkedő prefixális elemet kellene említenünk. Ilyeneket azonban -- legalábbis egyelőre -- nem ismerünk.

2. A másik megoldási lehetőség tárgyalásakor abból indulunk ki, hogy áttekintjük az *a* előfordulásait a finnugor nyelvekben. Biztosan kimutatható a volgai nyelvekből és talán az obi-ugorból, bizonytalan nyomai vannak a permiben. Megfigyelhető, hogy -- az obi-ugor nyelvek kivételével -- mind ezekben a nyelvekben megtalálható a tagadó ige valamely formájának a veláris hangrendű, finnugor kori létigével való kapcsolata (**wole*). Feltevésünk szerint a 'sein' és 'nicht sein' jelentésű igék különválása után a mondatértékű tagadás, illetőleg az 'es gibt nicht' jelentés hordozására a tagadó partikula (**e-*) csatlakozott a létigéhez, s annak veláris magánhangzója asszimilálta a tagadó tő magánhangzóját. Ily módon létrejöhetett a tagadó igeének egy veláris tővariánsa. Természetesen az *a*- tő a későbbiek során önállóan kezdett élni, s különböző szuffixumok járulhattak hozzá.

3. E. LEWY jegyezte meg a cser. *uke* mongol származtatásával, illetve a tagadó formákban megmutatkozó idegen nyelvi hatásokkal kapcsolatban, hogy a mordvin *a*- partikula (pl. E *a-paro* 'schlecht, böse') az árja nyelvek hasonló tagadó partikulájára emlékeztet. Mint ismeretes, az ieur. **n* tagadó partikula az indoiráni nyelvekben *a-*, illetve (magánhangzó előtt) *an-* alakban jelentkezik (POKORNY, IndgrWb. 757, MAYRHOFER I:13). Ha nem is számolunk indoiráni (vagy csak iráni) kölcsönzéssel, elképzelhetőnek tartjuk, hogy az árja hatás is valamiképpen közrejátszhatott az **a*- tagadó igei tő kialakulásában.

KORENCHY ÉVA

The Uralic Negation

First the author gives a short summary of the antecedents of the research on the topic; then she turns to a detailed and comprehensive examination of the Uralic negative verb. As the first step of the examination the paradigms and particles of the negative verb in the individual Uralic languages are enumerated in the collection of data. Their sequence is made according to the vowels: in the first place are the forms showing an original closed **e*, these are followed by the verb paradigms and particles containing

an open *ä and finally those with velar vowels. The sequence of the languages is the following: Finnish, Estonian, Lappish, Mordvin, Cheremis, Votyak, Zyrian, Ostyak, Vogul, Samojedic (Yurák, Yenisei, Tavgi, Selkup, Kamassian).

After the collection of data the author analyses the vowel representatives of the data and on the evidence of the vowels of the particular languages she tries to draw conclusions as to the possible vowels of the base language. On the basis of these analyses she states that the negative verb and negative particle may have had the following vowels in the Finno-Ugrian/Uralic period: *e (It is shown in Finnish, Estonian, Lappish, Mordvin, Cheremis, Votyak, Zyrian, Ostyak, Samojedic), *ä (?Finnish, Estonian, Lappish, Cheremis, ?Permian, Ostyak, Votyak), *a (Mordvin, Cheremis, ?Votyak, ?Ostyak, Vogul, Samojedic).

Then the author puts the following question: What functions could the negative verb stems with different vowels have fulfilled in the base language? To solve this problem the author looks at the morphological structure of the negative verb formed in the individual languages and she examines how the base consisting of one vowel is realised in front of the individual formants (verbal personal suffixes, tense suffixes, mood suffixes, verbal and nominal formants). It can be stated that the vowel *e* appears in front of nearly all the suffix-elements. This fact is a positive proof that in the base language forms of the negative verb or particle the base was first of all represented by the *e*. The question is what role the vowels *ä* and *a* played. The appearance of the *ä stem can be shown with certainty only before the deverbal formants of *l and *t. The *l can be characterized not only as a momentary-inchoative suffix, but it can be considered as a frequentative suffix on the basis of the Kamassian: *elle, el*, etc., and the Finnish *elen- : elenkehlaten*. That fact is the starting point of the author's hypothesis, according to which in the Uralic period the verbal form *ele* „sein, nicht sein” (to be, not to be) and the negative particle *e could exist side by side. In a later period of linguistic development the separation of the meanings „sein” (to be) and „nicht sein” (not to be), caused on the one hand the formation of *el* „sein, leben” (to be, exist) and on the other hand the imperative of the verbal stem with the suffix *l* which originally was semantically undifferentiated was now pronounced with greater emphasis and resulted in a change of *e > *ä, becoming homonymous with the negative particle *e* having formed a verb with the momentary-inchoative suffix *l*. Thus the *ä could have come into existence in the imperative form after the dissolution of the Uralic base language.

Finally, the author examines the problem of the appearance of the *a stem. She states that the *a similar to that of *ä is a secondary stem of the Finno-Ugrian period. Three conditions could have played a role in its formation: 1. vowelharmony, though other harmonizing prefixal element is not known yet. 2. The joining of the negative particle *e* to the verb 'to be' (*wolę) of the Finno-Ugrian period may have had the result that the velar vowel of the verb 'to be' assimilated the vowel of the negative stem and so later the velar *a stem acquired an independent existence. 3. The influence of the Indo-Iranian negative particle *a-* (< Indoeuropean *ṇ) could have played a role in the formation of the velar base.

ÉVA KORENCHY

Versuch einer Anwendung der Laryngaltheorie auf das Uralische

Die Erforschung des uralischen Vokalismus bleibt bis auf den heutigen Tag mangelhaft. Sowohl die Theorie von W. STEINITZ als auch die von E. ITKONEN haben bei den führenden Forschern verschiedenen Anklang gefunden. Manche haben gegen sie entschieden polemisiert, andere haben eine abwartende Stellung eingenommen.¹

W. STEINITZ rekonstruierte für die finnisch-ugrische (= FU) Grundsprache folgende Vokale:²

	o	a			ä
volle	o				e
	u	i			i
reduzierte	ü				ĩ

Das wesentlichste Kennzeichen in dem Vokalsystem von W. STEINITZ ist also die Gegenüberstellung der *vollen* und *reduzierten* Vokale.

E. ITKONEN hat folgendes FU Vokalsystem ausgearbeitet:³

kurze			lange	
a		ä		
o		e	ō	ē
u	ü	i	ū	ĩ

Ein grundlegendes Prinzip in dem Vokalsystem von E. ITKONEN ist die Quantitätskorrelation. Und gerade dieses Moment war und ist oft ein Gegenstand scharfer Polemik.

¹ Zu diesem Problem vgl. K. BERGLAND: Acta Linguistica 4. 2/1944. S. 89–94; K. BOUDA, ZDMG 98/1944, S. 405–07; Gy. LAKÓ, NyK 52/1949, S. 148–57; Th. A. SEBEOK: Langauge 20/1944, S. 166–67; Ö. BEKE, NyK 72, S. 40–42; E. ITKONEN: FUF 29/1946; P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966, S. 49 ff.; Gy. DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 2/1968, Hamburg, S. 23 ff.; G. BERECZKI, ALH 17/1967, S. 182–188.

² Vgl. W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Berlin 1964, S. 10 ff, 142 ff.

³ E. ITKONEN, Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29/1946, S. 222–337; DERS., Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tschere-missischen und in den permischen Sprachen. FUF 31/1953, S. 149–345; DERS., Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb 34/1962, S. 187–210; DERS., Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. Martinus Fogelius Hamburgensis Gedächtnis – Symposium 1968, S. 1–36.

Aber auch diejenigen, die sich gegen die Existenz der langen Vokale im FU äussern, geben oft zu, daß die langen Vokale des Finnischen andere Entsprechungen haben als die kurzen Vokale in den Sprachen, die keine Quantitätskorrelation kennen. Wir notieren hier unter anderem folgende Entsprechungen:⁴

<i>Urfinnisch</i>	<i>Mordwinisch</i>	<i>Tscheremissisch</i>	<i>Urpermisch</i>
<i>o</i>	<i>o, u, e, i</i>	<i>u, o (ü, ö, i)</i>	<i>u, ɔ (ɔ̇, ɔ̈, a)</i>
<i>ō</i>	<i>u, a</i>	<i>o (ü, ö)</i>	<i>ɔ̇ (u, ɔ)</i>
<i>e</i>	<i>e, i</i>	<i>y (ü, e, i, ä, ö)</i>	<i>ɔ̈, o (e)</i>
<i>ē</i>	<i>e, ä</i>	<i>e</i>	<i>ü, i (e)</i>

Für die Forscher, die also die ITKONENSche Hypothese von der Ursprünglichkeit der Quantitätskorrelation abweisen, entsteht die Notwendigkeit der Beantwortung der Frage nach dem Ursprung der langen Vokale.

Die Unumgänglichkeit der Rekonstruktion der langen Vokale im FU hat, wie oben ersichtlich, auf originelle Weise W. STEINITZ überwunden. Nach seiner Auffassung⁵ entspricht einem FU vollen Vokal im Balto-Finnischen (= BF) in zweisilbigen Stämmen:

1. *langer Vokal*, wenn die 1. Silbe offen ist und in der 2. Silbe *-e- (-i)* steht
2. *kurzer Vokal*:
  - a) wenn die 1. Silbe offen ist und in der 2. Silbe *a, ä, o, u* steht;
  - b) wenn die 1. Silbe geschlossen ist.

Die Spaltung der FU vollen Vokale in kurze und lange im BF wurde also nach W. STEINITZ kombinatorisch geregelt und stellt eine Sonderentwicklung dar.

Ähnlich wie W. STEINITZ versucht auch M. LEHTINEN⁶ die langen Vokale der ersten Silbe im BF als eine Sonderentwicklung zu erklären. Aus der Analyse der Verteilung der langen und kurzen Vokale vor Liquid und Nasal in zweisilbigen *e*-stämmigen Wörtern zieht sie den Schluß, daß alle BF langen Vokale (mit Ausnahme der geschlossenen) in den genannten Wortstrukturen gedehnt wurden. Als Ausnahme führt sie jedoch *fi. mene-, vere-, mone-, ole-, pane-* an.

Die geschlossenen Vokale wurden nach M. LEHTINEN von der Dehnung nicht ergriffen. BF *i* und *ü* seien aus früheren Lautverbindungen *ij* und *uw* entstanden.⁷

Die Existenz der langen Vokale im FU wurde auch von Gy. DÉCSY verneint.⁸

⁴ Vgl. Gy. DÉCSY, op.cit., S. 32; Eine abweichende Ansicht vertritt hier jedoch K. RÉDEI (A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. NyK 70. 1/1968, S. 35–45) und G. BEREZKI (W. Steinitz és E. Itkonen vokalizmuselmélete és a cseremiszi nyelv. NyK 70. 1/1968, S. 23–34)

⁵ W. STEINITZ, op. cit., S. 9–10.

⁶ M. LEHTINEN, On the Origin of the Balto-Finnic Long Vowels. UAJb 39/1967. S. 147–52; zur Kritik vgl. E. ITKONEN, Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. Martinus Fogelius Hamburgensis Gedächtnis – Symposion 1968, S. 14 ff.

⁷ Vgl. K. BERGLAND, Vir. 1964, S. 244.

⁸ Gy. DÉCSY, op. cit., S. 41 ff.

Wir unsererseits zweifeln nicht daran, daß manche der langen Vokale als Ergebnis der Dehnung in der offenen Silbe entstehen konnten.⁹ Außerdem gibt es aber auch Anhaltspunkte, die uns daran denken lassen, daß wenigstens ein Teil der langen Vokale aus der Verbindung *kurzer Vokal + Laryngal* hervorgegangen ist bzw. durch den Schwund des ursprünglich intervokalischen Laryngals bedingt wurde. Da man mit dem Schwund der Laryngale in einer relativ entlegenen Zeitperiode rechnen muß, liegt die Vermutung nahe, daß gewisse lange Vokale auch älteren Datums sein können. Natürlich setzt eine solche Hypothese voraus, daß der in Frage kommende Laryngal in den betreffenden uralischen Sprachen spurlos geschwunden ist und sie würde sich nicht auf die Laryngale beziehen, die als Reflexe andere Konsonanten (z. B. *v, h, j, k, η*) ergeben haben.

Die IE Laryngale hat ursprünglich F. DE SAUSSURE aufgrund der Leerstelle im morphologischen System vorausgesehen. Er ist von der Analyse der Struktur der apophonischen Reihen ausgegangen und hat die These aufgestellt, daß die Wurzelvokale $\bar{a}$ und $\bar{o}$ aus der Verbindung des Vokals a_1 mit einem sonantischen Koeffizienten *A* bzw. *Q* entstanden sind.¹⁰ Das Vokalverhältnis im Griechischen *ιστάμι : στατος* ist parallel zu *πειθω : ἐπιθον*. F. DE SAUSSURE hat somit ursprünglicheren Parallelismus in der Struktur der Wurzel angenommen und rekonstruierte *στᾱ : στα₁A*.

Die Hypothese von der ursprünglichen Verwandtschaft der nostratischen Sprachen im Auge behaltend, können wir versuchen, die Untersuchungsmethode von F. DE SAUSSURE auf das FU Gebiet in gewissem Sinne zu übertragen.

In der heutigen finnisch Sprache können wir, synchron betrachtet, folgende apomorphische Reihe¹¹ aufstellen:

(1) *CeCe-/Cee*¹²

(1a) *joke-, käte-, nime-, vere-, näke-, mene-, pure-*

(1b) *jää-, kuu-, maa-, syy-, tuo-, syö-, vie-, saa-, pii-*

Um einen Parallelismus in der Morphstruktur zwischen der Reihe (1a) und (1b) zu erhalten, müssen wir die letztere modifizieren, d. h. um einen Konsonanten bereichern. Die uralische vergleichende Sprachforschung ist zum Ergebnis gekommen, daß es sich in der Reihe (1b) um folgende, verschwundene Konsonanten handelt: γ, η, j . Die Reflexe dieser Konsonanten sind noch in den uralischen Sprachen nachweisbar. Die Morphstruktur dieser Reihe würde sich danach folgenderweise realisieren:

jene-, kepe-, mepe-, sepe-, tepe-, sepe-, wepe-, pepe-

Die Richtigkeit der Rekonstruktion eines ursprünglichen Konsonanten erhärtet auch die indo-uralische Verwandtschaftshypothese. In den IE Etymona entspricht hier oft *gh* bzw. *Laryngal*:

⁹ Entsprechende Beispiele können aus vielen Sprachen angeführt werden. Vgl. z. B. G. BÁRCZI, *Magyar hangtörténet*. Budapest 1958, S. 68, 155–56;

B. M. ЖИРМУНСКИЙ, *Немецкая диалектология*. М.—Л. 1956, S. 173–4.

¹⁰ F. DE SAUSSURE, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Paris 1878.

¹¹ Unter einer apomorphischen Reihe wird hier Alternation der Morphstrukturen verstanden.

¹² Bei den Rekonstruktionen wird mit *e* sowohl vermutetes *e* als auch nicht näher bestimmter Vokal bezeichnet.

(1) U *yeHe-*

fi. *jää-* 'bleiben'
 (? *juokse-* < **yoHe-kse-* 'laufen'; *joutua* < **yoH-* 'kommen')
 ostj. *joy-* 'kommen'
 wog. *jiv, juw* id.
 ung. *jöv-* id.

IE *ei(H)-, yeH-*

got. *iddja* 'ich ging'
 ai. *yāti* 'geht, fährt'
 toh. *yā* 'er ging'
 aksl. *jadq, jachati* (< **iā-s-*) 'fahren'

SH *j'* 'kommen'

FUF 12, Anz 41; FUF 30, 53; Э¹³ 1965, 357; IEW¹⁴ 293—97.

(2) U *k(w)eHe-, ?keH-ye-*

fi. *kuu* 'Fett'
 mord. *kuja* id.
 ung. *háj* id., *hízik* 'zunehmen, fett werden''

IE *gweiHw-, gwieHw-*

ai. *jīvātuh* 'Leben'
 av. *ǰīšanti* 'sie erquicken, nähren'
 gr. *βέουαι* 'ich werde leben'
 apr. *geits* 'Brot'
 aksl. *žito* 'Getreide'

FUV¹⁵ 93; FUF 30, 43; Э 1965, 341; Э¹⁶ 1966, 329; IEW
 467—68; MUSz¹⁷ 70—72; PIEPh¹⁸ 50.

(3) U *peHe-*

fi. *pii* 'Zinke; Feuerstein'
 mord. *pej, peŋ* 'Zahn'
 wog. *puŋk* id.
 ung. *fog* id.
 samJ *pē* 'Stein...'

IE *(s)p(H)ei-*

ai. *sphyá-* 'Holzspan, Stab'
 gr. *σπίλος* 'Riff'
 mhd *vinne* 'Nagel; Finne in der Haut'

Э 1965, 352—3; Э 1966, 340; FUV 49; IEW 981—2; FUF
 30, 47—8; SKES 543—4; MUSz 524.

¹³ W. M. ИЛЛИЧ-СВИТУЧ, Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. Этимология 1965, Москва 1967.

¹⁴ J. POKORNY, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 1959.

¹⁵ B. COLLINDER, Fenno-Ugric Vocabulary. Uppsala 1955.

¹⁶ V. M. ИЛЛИЧ-СВИТУЧ, Соответствия смычных в ностратических языках. Этимология 1966, Москва 1968.

¹⁷ J. BUDENZ, Magyar—ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.

¹⁸ W. P. LEHMANN, Proto-Indo-European Phonology. Austin 1955.

(4) U *poHe-*, ? *poH-ye*

f. *puo* 'Hinterer, Arsch'
 weps. *po* 'weibliches Glied'
 ostj. *pu̇i*, *p'u̇i* 'Hinterteil, Arsch'
 wog. *puj* 'Hinterteil'

IE *pu(H)-*, *peu(H)-*

ai. *púyati* 'wird faul, stinkt'; *pūtāu* 'Hinterbacken'
 got. *fūls* 'faul'
 aisl. *fuð* 'cunnus'
 mhd. *vut* id.
 apr. *punian* 'Hinterbacken'
 lat. *praepūtium* 'Vorhaut' (von einem **pūtos* 'penis')
 wruss. *potka* (< **pōtka*) 'männliches Glied'
 IEW 847-49; FUV 51-52; FUF 30, 42; SKES 644-45.

(5) U *seHe-*

fi. *syö* 'essen, fressen'
 mordM *ševə-*, *šivə-* 'essen'
 ung. *ev-* id.
 ostj. *těw-*, *läw-* id.

IE *seH-*, *sH-*

air *sāith* (< **sāti-*) 'Satttheit'
 got. *gasōþjan* 'sättigen'
 lit. *sōtūs* 'satt'
 aksl. *sytb* id.
 gr. ion. *ἄση* (< **sə-sā*) 'Übersättigung, Überdruß'
 lat. *satis* 'genug'
 FUV 117; IEW 876; ᅇ 1965, 340; ᅇ 1966, 338; FUF 30, 46;
 SKES 1154-6

(6) U *seHe-*, ? *seH-ye*, ? *sHe-*

fi. *syv* 'Faser, Fiber', *sää* 'Grundfaden des Strickes od. Zwirnes',
suone- (< **soHe-ne*) 'Sehne, Ader', *suole-* (< **soHe-le-*)
 'Darm'

ung. *szív* (< **sHe-*) 'Riemen', *szalag* (< **sHe-lo-*) 'Band'
 tschW *šāi*, *šāja* 'Fiber'

IE *seHī-*, *sHei-*, *syēH-*

ai. *syāti* 'bindet', (Perf. *sišāya*, Aor. *ásāt*)

av. *hā(y)-* 'binden, fesseln'

heth. *išhīa-*, *išhāi* 'binden'

lit. *siėti* 'binden'

aksl. *śětb* 'Netz', *šijq* (< **siūijō*) 'nähen'

ai. *śivyati* 'näht', *syūtá-* 'genäht'

FUV 59, 60; ᅇ 1965, 364; FUF 30, 36, 48; IEW 891-2,
 915-16; SKES 1116-7, 1151, 1178

(7) U *soHe-*, *sHe-we*

fi. *suo-* 'gönnen, vergönnen, wünschen', *suoja* 'sanft, mild, Schutz,
 Schirm'

ostj. *tǎŋχ-, laŋ^h-* 'wollen, wünschen'
 syrj. *ši-* 'gönnen, vergönnen'
 fi. *hyvä* (< **sHe-wä-*) 'gut'
 ung. *igen* (< **seHw-*) 'ja, sehr'
 sam. *sawa* 'gut'

IE *su(H)-* 'wohl, gut' als 1. Kompositionsglied;
 ai. *su-drú-* 'starkes Holz'
 gr. *ὕγις* 'gesund' (< *su-gwijēs 'wollebend')
 aisl. *sū-svört* 'Schwarzamsel' ('die ganz Schwarze')
 lit. *sūdrus* 'geil, üppig'

FUV 82, 115–16; FUF 30, 52–53; IEW 1037–38

(8) U *teHe-*

fi. *työ* 'Arbeit, Tat, Werk', *teke-* 'tun, machen', ? *tuote-* 'Erzeugnis, Produkt' (< **toHe-t-*)
 lp. *dǎkká-* ~ *dǎgá-* 'tun, machen'
 mordE *teje-* id., *tev, tǎj* 'Arbeit, Werk, Sache'
 ung. *tev-* 'machen, legen'

IE *dheH-*

ai. *dadhāti* 'er setzt'
 gr. *τίθημι* 'setze', *θωμος* 'Haufe, Schober'
 ahd. *tōm, tuom* 'tue'
 lit. *dėti* 'legen, stellen'

? *tag-* < *taHg-* 'an den rechten Platz, ordentlich hinstellen'

FUF 30, 46–47; Sköld, KZ;¹⁹ IEW 235–39, 1055; MUSz 215–17.

(9) U *toHe-*

fi. *tuo-* 'bringen'
 lpS *duokě-* 'sell'
 mordE *tuje-, tuva-* 'bringen'
 samJ *taa-* 'geben, bringen'

IE *deHw-*

ai. *dadāti* 'gibt'
 gr. *δίδομι* 'gebe'
 lit. *duoti* 'geben'

FUF 30, 4 ff.; Sköld KZ; PIEPh 96; IEW 223–26.

(10) U *maŋe-*

fi. *maa-* 'Erde, Land'
 wog. *mā* 'Erde, Platz'
 ostj. *mǎj, muv* 'Land, Erde'
 samT *mou* 'Erde'

IE *megy(h)-*

ai. *mahí* 'die Große, Alte, die Erde'
 air. *mag* 'Ebene, das freie Feld'

¹⁹ T. SKÖLD, Drei finnische Wörter und die Laryngaltheorie. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begründet von A. Kuhn. 76. 1–2/1959.

- bret. *mean* 'Stein'
 cymr. *maes* (< **magesto-*) 'Feld'
 ? *mu(H)k-*
 aisl. *mūgi, mūgr* 'Haufen, Menge'
 ags. *mūga, mūha, mūwa* '(Korn)haufen'
 ahd. *mū-werf* 'Maulwurf'
 FUV 33; IEW 709, 752; FUF 30, 53; FUF 12, Anz. 41;
 ☉ 1965, 342; ☉ 1966, 334.

(11) U *saye-*

- fi. *saa-* 'bekommen'
 lpKld *sakke-* 'anschaffen, fangen, gebären, zeugen'
 morde *saje-*, M *ševə-* 'nehmen, wegnehmen, sich bemächtigen, erhalten'

IE *segyh-*

- ai. *sáhatē* 'bewältigt, vermag, erträgt'
 gr. *ἔχω* 'halte, besitze, habe'
 mir. *seg* 'Särke'
 ahd. *sigi* 'Sieg'

FUV 54; IEW 888-9; FUF 30, 3-4; UAJb 28, 57; Räs²⁰
 40; ☉ 1965, 356; ☉ 1966, 333-4.

(12) U *weye-*

- fi. *vie-* 'bringen, führen'
 lpKld *viekv^d* id.
 mord. *vije-* id.
 ung. *viv-* 'tragen, bringen'

IE *uegyh-*

- ai. *váhati* 'führt, fährt, zieht'
 lat. *vehō, -ere* 'fahren, führen, tragen'
 lit. *vežù, vèžti* 'fahren'
 ahd. *wegan* 'sich bewegen, wiegen'

Kudz²¹ 50; IEW 1118-20; FUV 140.

Die ursprüngliche Struktur der apomorphischen Reihe (1) hatte also die Gestalt: *CeCe-*. Später hat sie sich in zwei Subreihen gespalten:

$$CeCe- \begin{cases} CeCe- \\ Cee- \end{cases}$$

Untersuchen wir jetzt eine andere apomorphische Reihe:

(2) *CeCCe-|CeeCe-*

(2a) *talve-, kolme-, tunte-, sotka-, kulke-*

(2b) *kuole-, suone-, nuore-, hiire-, siile-, louna-, koivu-*

²⁰ M. RÄSÄNEN, Uralaltaische Wortforschungen. Helsinki 1955.

²¹ Cz. KUDZINOWSKI, Zagadnienie pokrewieństwa języków indoeuropejskich i ugrofińskich. Sprawozdania PTPN, 1/1952-54, S. 50, Poznań.

Um in dieser apomorphischen Reihe zu einem Parallelismus zu gelangen, müssen wir die Morphstruktur der Reihe (2b) um einen Konsonanten vermehren. Die Diphthonge, deren zweiter Bestandteil *-i*, *-u*, *-y* ist, werden wir hier nicht näher betrachten. Sie gehen auf die Verbindung *Vokal + Konsonant* zurück (*louna* < *lovna, *koivu* < *kojva).²²

Aufgrund der anderen uralischen Sprachen können wir bei einem Teil der Morphe ihre ursprünglichere Struktur rekonstruieren. Es handelt sich in diesen Fällen um den Schwund des ursprünglichen intervokalischen Konsonanten. Zu dieser Gruppe gehören:

hiiri 'Maus' (< PFU **šinere-*); mordE *tšejer*, *tšeber*, ung. *egér*
pyörä 'Rad' (< PFU **penere-*); ostj. *pəŋrək* 'round', *pəŋrəg* 'revolve'
riihi 'Darre' (< PFU **rineže-*); syrj. *riinis*
siili 'Igel' (< PFU **šijele-*); mordE *šejel*, ung. *szül*, *sül*, *sün*
viile- 'schneiden' (< PFU **vijele*²³); lp. *vággjá-*

Die obigen fünf Morphe gehen also auf eine ursprünglichere Struktur in der Gestalt *KeKeKe-* zurück. Bei den übrigen Morphen der Reihe (2b) entscheiden andere uralische Sprachen nicht, von welcher ursprünglichen Struktur auszugehen ist. Es kann sich hier sowohl um *CeCeCe-*, als auch um *CeCCe-* handeln.

Bezüglich der verschwundenen Konsonanten wirft mehr Licht auf dieses Problem die Heranziehung der Verwandtschaftshypothese und der IE Etymona. Die IE Etymona scheinen nämlich auf einen Laryngal hinzuweisen:

(1) U *keHe-le*

fi. *kiilua* 'glimmen, leuchten', *kiiltää* 'glänzen', *kuulto* 'Glanz',
 ? *kuu* 'Mond' (< **keHe-*), *koi* 'Tagesanbruch' (< *koHe-ye)
 est. *kiilas* 'glatt, glänzend'
 syrj. *kja* 'Tagesanbruch'
 ung. *hol-nap* 'morgen', *hold* 'Mond'

IE *gyhel(H)-*, *gyhleH-*

ai. *hári-* 'blond, gelb'
 air. *gel* 'leuchtend, weiß'
 ahd. *gluoen* 'brennen'
 lit. *žlejà* 'Zwielicht, Halbdunkel' (< *gyhlējā)

SH *ghl*, *ghl*

SKES²⁴ 190; Э 1965, 330; Э 1966, 332; IEW 429—430; Räs 48; VSSUK²⁵ 61; FUF 30, 41—2; DOŁG²⁶ 18.

²² E. ITKONEN, Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta. Helsinki 1961, S. 64.

²³ E. ITKONEN: FUF 30. 1—2/1949, S. 19.

²⁴ Y. TOIVONEN, E. ITKONEN, A. J. JOKI, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki 1955.

²⁵ O. DONNER, Vertaileva sanakirja suomalais-ugrilaisten kielten alalla. Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsinki 1874.

²⁶ A. B. DOZGOROFSKIĬ, Гипотеза древнейшего родства языков северной Евразии. Москва 1964, VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.

(2) U *keHe-re*

fi. *kiira* 'Flamme', *kiirka* id.
 est. *kiirgama* 'strahlen'
 ung. *gerjed* 'entflammen'
 mord. *kiiväze-* 'entzünden'

IE *gyher(H)-, gyhreH-* (▷ *ker(H)*) 'brennen, glühen, heizen')

aisl. *grýandi* 'Morgenröte'
 air. *grían* 'Sonne'
 lit. *žerėti* 'im Glanzen strahlen'
 aksl. *zorja* 'Schein, Glanz'

SH *ghr*

MUSz 57—58; IEW 441—42, 571; ∅ 1966, 333; SKES 191.

(3) U *keHe-me, keHe-re*

fi. *kiima* 'Brunst, Brunft', *kiivas* 'heftig, hitzig', *kuume* 'Fieber',
kuume 'heiß', *kieva* 'Wut, Zorn, Eifer', *kiire* 'Eile'
 ung. *hév, hé, hő* 'Wärme', *kíván* 'wünschen, Lust haben'
 syrj. *kam* 'Brunst, Brunft'
 mord. *karma-* 'wünschen, wollen'

IE *kyem(H)-*

ai. *samī-śva* Imp. 'sich mühen, arbeiten'
 gr. *κεμῆκα* Perf. 'mit vieler Mühe oder Sorgfalt zubereitet'

▷ *kaH-* 'gern haben', *kaH-ro* 'lieb, begerlich', *kaH-mo-* 'Verlangen'

ai. *kāyamāna-* 'gern habend', *kāma-* 'Begehren, Wunsch, Liebe'
 lat. *cārus* 'lieb, wert'
 ahd. *huora* 'Hure'

SH *km'*

∅ 1965, 350; ∅ 1966, 335; IEW 515, 557; MUSz 31; FUV 22;
 SKES 189, 190.

(4) U *KaHe-po*

fi. *kaappaa-* 'ergreifen'
 mord. *kapude-* id.
 ung. *kap-* 'greifen, fassen, bekommen'

IE *ke(H)p-*

ai. *kaþāfi* 'zwei Handvoll'
 gr. *καπή* 'Griff'

lat. *capio, cēpi* 'greifen'

lit. *kūopa* 'Schar, Abteilung; Lösegeld für gefändetes Vieh'

▷ SH *kp-|kb*

MUSz 4; NyH⁷ 35; IEW 527—8; ∅ 1965, 371; SKES 134.

(5) U *koHe-re*

fi. *kuorma* 'Last, Bürde'
 syrj. *karnan* 'Schulterjoch'
 ung. *hordani* 'tragen'

IE *gwer(H)-*

ai. *garimā* 'Schwere' (< **gwerH-*)

lat. *gravis* 'schwer, gewichtig' (< *gwrH-u-is)

ahd. *krēg* 'Hartnäckigkeit'
MUSz 114—15; IEW 476—77.

(6) U *keHwe-le-*

fi. *kuule-* 'hören', ? *kuuro* 'taub'
mord. *kule-* id.
syrj. *kil-* id.

IE *kyleu(H)-*

ai. *srūyate* 'wird gehört', *srōtra-* 'Ohr'
lat. *clueō*, *-ēre* 'genannt werden, heissen'
ahd. *hlūt* 'laut'
alb. *kjuhēm* 'heisse'

SH *kwl*²⁷ 'Stimme, schreien'

∅ 1965, 366; ∅ 1966, 335; IEW 605—7; IF 5, 36; SKES
250, 252; MUSz 82—84.

(7) U *kweHe-le*

fi. *kuole* < **kōle-* 'sterben'
mord. *kulo-* id.
ung. *hal-*, *gol-* id.
samT *kū'am*, Jen. *kādo* id.

IE *gwe(H)l-*

ahd. *quāla* 'Qual, Marter, gewaltsamer Tod'
lit. *gėlà* 'Schmerz'
aksl. *žalb* id.
ags. *cvelan* 'sterben'

IUS²⁸ 62; ∅ 1965, 370; ∅ 1966, 335; IEW 470—1; FUV 28;
SKES 239; MUSz 78.

(8) U *keHe-te*, *keHe-se*

fi. *kiehu-* 'kochen' intr. (< **keHe-*), *keittä-* 'kochen' tr. (< **keH-*),
? *kuohu-* 'schäumen, zischen, sieden, kochen'
est. *kee-* 'kochen' intr.
tsch. *kūa-*, *kūja-* id.

IE *keHy-*

ahd. *hei* 'dürr', *gihei* 'Hitze', *arheigētun* 'verdorrt'
lit. *kažsti* 'heiß werden'

FUV 23; IEW 519; PIEPh 44; FUF 30, 45.

(9) U *leHe-we*

fi. *liiva* 'slime, mud', *lieju* 'Morast, Moder, Schlamm'
wtj. *luo* 'sand'
ostj. *lowi* 'mud'

IE *leu(H)- lu(H)-*

gr. *lōpa* 'Schmutz, Schmach'
lat. *polluō* 'beflecke'

²⁷ WILHELM GESENIUS: Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Bearb. von F. Buhl. 15 Auflage, Leipzig 1910, 700.

²⁸ Bj. COLLINDER, Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala 1934.

lit. *lūnas* 'Morast'

alb. tosk. *lum* 'Schlamm'

FUV 95; IEW 681; Ḑ 1965, 338; SKES 294.

(10) U *neHe-ne*

fi. *niine-* 'Bast', *niite-* 'Litze' (< *niHe-de)

tscher. *ni, nī* 'Bast (zum Flechten der Bastschuhe)'

wog. *nēyi* 'binden'

ung. *nyüst-* 'dicker, grober Wergfaden, Schusterdraht'

IE (*s*)*neH-*, (*s*)*neHǵ-*, *sneH-mǵ*, *snoH-to-*

ahd. *nāu* 'nähe', *nāt* 'Naht'

got. *nēþla* 'Nadel'

lat. *neō*, *nēre* (< *snē-ǵō) 'spinnen', *nēmen* 'Gespinst, Gewebe'

aksl. *nǣb 'Faden, Strick'

MUSz 430–31; VSSUK III, 76–7; IEW 973; SKES 378.

(11) U *nyoHe-le*

fi. *nuole-* (< **nōle-*) 'lecken, belecken', *nalpa*, *nalva* 'Schleim'

lpPts *nǵallv* 'lecken'

ung. *nyal-* 'lecken', *nyál* 'Speichel'

IE *ǵeH-lo*

lett. *jēls* 'unreif, unbearbeitet, roh, wund (von der Haut)'

slav. *ǵalǵ 'unfruchtbar, unbearbeitet'

VSSUK III, 66–7, 71–2; MUSz 406–8; IEW 504–5;

Ḑ 1965, 365; SKES 400.

(12) U *n(y)oHe-re*

fi. *nuore-* (< *nōre) 'jung, frisch, zart'

lpPts *nuorra* 'jung', *nuorra* 'müde, schwach werden', *nuorra* 'schwach, zart'

ostj. *nara* 'nackt, roh'

ung. *nyers* 'roh, frisch, saftig'

samt *numā* 'jung' (< *neHe-mo), *nua* 'Kind'; Mot. *nara* 'neu'

IE *ǵeH-ro*

russ.-ksl. *jara* 'Frühling', russ. *jarb* 'Sommerkorn'

bulg. *járka* 'junges Huhn'

? *yeHw-*

ai. *yúvā*, gsg *yúnaḥ* 'jung'

ahd. *jugund* 'Jugend'

? *ner-*, *no(H)ro-*, *aner-*

ai. *nār-* 'Mann, Mensch'

gr. *εὖ-ἡώς* 'reich an Lebenskraft'

air. *nār* (< **nōro-*) 'edel, großherzig'

SH *n^r*

IEW 296–7, 510, 765; MUSz 413–14; VSSUK III, 64–5;

Ḑ 1965, 349; PIEPh 48.

(13) U *poHe-le*, *peHe-le*

fi. *puole-* (< **pōle-*) 'Seite, Hälfte, halb'

ung. *fél* id.

- samJ *pealea*, *piele* 'Hälfte'
 IE (s)p(H)el-
 ai. *phátati* 'birst, springt entzwei'
 ahd. *spaltan* 'spalten'
 aksl. *ras-platiti* 'spalten', *polz* 'Hälfte, Seite, Ufer, Geschlecht'
 alb. *palë* 'Seite, Partei'
 FUV 48; IUS 11; Э 1965, 356; Э 1966, 341.

(14) U *seHe-ne*

fi. *suone-* (< **sōne-*) 'Sehne, Ader', vgl. *sy* 'Faser, Fiber'
 mord. *san* id.
 ung. *in-* ~ *ina-* id.

- IE *seH-no* (vgl. *seH(i)-*, *sHei*, *syeH-*)
 lit. *siena* 'Grenze, Wand', *siėti* 'binden',
 ahd. *senawa* 'Sehne', *siuwan* 'nähen'
 lett. *pa-sainis* 'Schnur'
 av. *hinu-* 'Band, Fessel', *hā(y)-* 'binden, fesseln'
 IUS 70; Э 1965, 341, 364; IEW 891-2, 915-16.

(15) U *weHe-ye*, *wem-ye*

fi. *voi-* 'können, vermögen', *voima* 'Kraft', *voi-tta-* 'gewinnen',
 ? *väättä-* 'behaupten, einwenden'

lpPts *vq̄ijed* 'können, vermögen'
 ung. *vív-*, *vi-* 'fechten, kämpfen', *viadal* 'Kampf'

- IE *wei(H)-*, *woHi-*
 ai. *vēti*, *váyati* 'verfolgt, strebt', *padavāyá-* 'Wegweiser, Anführer',
vāyas- 'Lebenskraft, Jugendkraft'
 av. *vāy-* 'verfolgen, jagen'
 lit. *pavōjus* 'Gefahr'
 aksl. *vojь* 'Krieger'
 lat. *vis* 'Kraft, Gewalt'
 MUSz 589-90; FUF 30, 42; Э 1965, 364; IEW 1123-24.

(16) U *weHe-le*

f. *viile-* 'schneiden', *vuole-* 'schnitzeln'
 lpPts *vq̄ijəp* 'zuschneiden (Fell, Stoff zu Nähen)'
 ostj. *wel-* 'töten'
 ung. *öl-* id.

- IE *weH-*
 gr. *άάω* 'schaden, verletzen', *οδτάω* 'verwunde'
 lett. *vāts* 'Wunde'
 lit. *votis* 'offenes Geschwür'

wen-

arm. *vandem* 'zerstöre'
 got. *wunds* 'verwundet'

wel-, *wo(H)l-*

ahd. *wal* 'Schlachtfeld, Blutbad', *wuol* 'Niederlage, Verderben'
 poln. *walka* 'Kampf'
 heth. *uall̄mi* 'bekämpfe'

MUSz 847-8; FUF 30, 19; Э 1965, 330, 367; IEW 1108, 1144.

Dis oben genannten Etymologien scheinen darauf hinzudeuten, daß es sich auch in der Reihe (2b) um den Schwund der Laryngale handelt. Durch die Rekonstruktion der Laryngale erhalten wir in der Reihe (2b) Morphstrukturen, die wahrscheinlich als Vokal- und als Konsonantenstämme funktionieren konnten (*CeCe-Ce*, *CeC-Ce*). Die Reihe (2b) als Ganzes betrachtet, hat also heterogenen Ursprung gehabt. Sie ist wahrscheinlich als Transform der zwei Morphstrukturen entstanden:

$$\begin{array}{l} CeCe-Ce \\ CeC-Ce \end{array} \rangle CeeCe-$$

Die von uns in der Reihe (2b) mit Laryngal rekonstruierte Morphe machen den Eindruck, als ob sie aus einer Wurzel (*CeHe-*, *CeH-*) und einer Wurzel-erweiterung *l*, *r*, *m*, *n*, *d*, *t* entstanden seien. Die Spaltung in Vokal- und Konsonantenstämme²⁹ scheint ihren Ursprung der Betonungsverhältnissen zu verdanken (*CeHé-Ce*, *CéHe-Ce*).

Die obige Erörterung zeigt, wenn man lediglich von der synchronen Analyse mancher finnischen apomorphischen Reihen ausgeht, dann läßt sich vermuten, im Finnischen seien irgendwelche Konsonanten geschwunden. Manche dieser Konsonanten könnten unter Heranziehung des einschlägigen Materials anderer FU Sprachen rekonstruiert werden. Manche wiederum können erst aufgrund der Verwandtschaftshypothese gefunden werden.

Als Reflex der Laryngale haben wir im Finnischen lange Vokale bekommen.³⁰ In anderen FU Sprachen kommt hier grundsätzlich kurzer Vokal vor.

Die Existenz der Laryngale im Uralischen war bestimmt nicht nur auf den Inlaut beschränkt. Sie mußten auch im Anlaut vorkommen. Es können Beispiele angeführt werden, in welchen U anlautenden Vokal im IE anlautender Laryngal + Vokal entspricht, z. B.:

fi. *ala-* 'unter', samJ *nyl* 'floor, ground, base'
IE *Hel-*, heth. *hališa-* 'die Knie beugen'; SH *hl* 'unten'

fi. *aamu* 'Morgen'
IE *Hem-* 'Tag' (IEW 35)

fi. *aro* 'Steppe, Prärie'
IE *Her-* 'Erde' (IEW 332)

fi. *anta-* 'geben'
IE *Ham-* 'fassen', *Hem-* 'nehmen' (IEW 35, 310)

²⁹ A. BUSSENIUS, Zur ostseeffinischen Morphologie. Stammesalternation im Ostseefinnischen. Berlin und Lpz 1939. ders., Vir. 1939, S. 503–508.

³⁰ Zur Entwicklung der Verbindung *Vokal+Laryngal* in jenseitigen Sprachen vgl. V. N. ТОРОВОВ, Из этимологии енисейских языков. ЭТИМОЛОГИЯ 1965, М. 1967, S. 311–20;

Im Ungarischen scheinen manche lange Vokale aus dem Komplex *V+γ* entstanden zu sein:

ung. *szál* 'Faden' (<<*szayl), ostg. V *sayəl*
ung. *tél* 'Winter' (<<*teyl), ostj. V *teley*
ung. *vér* 'Blut' (<<*veyr), wog. N *wiyər* 'rit'
ung. *ősz* 'Herbst' (<<*öysz)

(Vgl. G. GANSCHOW, Zur Geschichte der Nominalstämme in den uralischen Sprachen CIFU II/1965, Pars I, S. 140 ff.)

fi. *asu* 'wohnen', samJ *ηesydm* 'stehen bleiben und sein Zelt aufschlagen'
IE *Hes-* 'sein', *Hēs-* 'sitzen' (IEW 340, 342)

U *ete-*, ung. *izz-* 'glühen', ostj. *āt-* 'anzünden, heizen'
IE *Hwet-(r-)* 'Feuer' (IEW 59)

fi. *into* 'Eifer'
IE *Heidh-*, *Hi(n)dh-* 'brennen, leuchten'

mordE *uks(o)* 'Esche (*fraxinus excelsior*), Ulme; tsch. *oško* 'Pappel'
IE *Hwe(k)s-* 'Esche'

Manche der angeführten Etymologien mögen sich als falsch erweisen. Der größte Teil von ihnen scheint jedoch richtig zu sein.

Unser Artikel verfolgt nicht das Ziel, auf alle Details der phonetischen Entwicklung einzugehen, sondern möchte die Aufmerksamkeit der Forscher auf die Wichtigkeit der Laryngaltheorie für die uralische Lautgeschichte lenken. Vielleicht liegt darin einer der Schlüssel zum Verstehen der Entwicklung des uralischen Vokalismus. Die Laryngale konnten, ähnlich den IE und semitischen Sprachen, nicht nur die Qualität, sondern auch die Quantität der Vokale beeinflussen.

Die Ermittlung der Reflexe von Laryngalen wird bestimmt in manchen Fällen schwer, in anderen kaum möglich sein. Wir denken hier an solche Alternationserscheinungen im IE, die sicherlich mit dem Umbau der Wurzelstruktur durch Metathese zusammenhängen und die zur Überdeckung der Reflexe der Laryngale geführt haben, z. B.:

bhā- (< *bheH-*) 'glänzen, leuchten, scheinen'

bhel(H)- (? < *bheHl-*) 'glänzend, weiß'

dā- (< *deH-*) 'teilen, zerreißen'

del(H)- (? < *deHl-*) 'spalten, schnitzen'

drā- (< *dreH-*) 'arbeiten'

der(H)- (? < *deHr-*) id.

gwā- (< *gweH-*) 'gehen, kommen'

gwem- (? < *gweHm-*) id.

stā- (< *steH-*) 'stehen, stellen'

stel- 'stellen, aufstellen'

wā- (< *weH-*) 'schlagen, verwunden'

wen- id.

wel-, *we(H)l-* 'reißen, verwunden'

Auf diese Weise hätte die IE Metathese zur Aufbewahrung der kurzen Wurzelvokale beigetragen, indem sie den Komplex *V + H* gespalten hat.

Auf dem uralischen Gebiet ist die Erscheinung der Metathese in den uralischen Sprachen gut bekannt:³¹

fi. *salko* 'Stange' ~ ostj. V *sayal* 'Leiste, Latte'

estn. *mälv* 'Vogelbrust' ~ ostj. V *mōγal*, wog. N *māyl* 'Brust'

mord. *tolga* 'Feder' ~ ostj. V *tōγal*, wog. N *towl*

³¹ G. GANSCHOW, Zur Geschichte der Nominalstämme in den uralischen Sprachen. CUFU II/1965, ParsI, S. 139 ff.

Wenn sich unsere Hypothese als wahrscheinlich erwiese, würde das Uralische die dritte nostratische Sprache sein, in welcher mit der Existenz der Laryngale gerechnet werden müßte. Für das SH und IE steht das Vorkommen der Laryngale fest.

Auch im Kartwelischen und Altaischen lassen sich unserer Überzeugung nach Laryngale rekonstruieren. Im Altaischen wird das Postulat der Laryngale unumgänglich sein, um überzeugend die Herausbildung der langen Vokale aufhellen zu können. A. BIŠEV macht für die Entstehung der langen Vokale (aus kurzen) in türkischen Sprachen das epenthetische *j* verantwortlich.³² Es ist nicht ausgeschlossen, daß manche lange Vokale aus der Verbindung *V + j* erwachsen. Dabei muß man aber auch eine andere Quelle, nämlich die Verbindung *V + H*, ernst erwägen. Außerdem konnte sich *j* in manchen Fällen aus *Hy* entwickeln.

JERZY BAŃCZEROWSKI

³² A. BIŠEV, «Первичные» долгие гласные в тюркских языках. Уфа 1963, S. 61 ff.

Az osztják tárgyias igeragozás használatának kérdéséhez

1. Vizsgálataim tárgya az a probléma, amelyet W. STEINITZ osztják nyelvtanában és kresztomátiájában a következőképpen fogalmazott meg: „Die bestimmte Konjugation kommt nur vor, wenn es sich um ein bestimmtes Objekt handelt, jedoch ist sie nicht obligatorisch.” A következőkben bemutatom, hogy a serkáli osztjában a tárgyias igeragozás mely esetekben kötelező és melyekben nem az.

2. 1. Helyes az idézett feltétel, hogy a tárgynak határozottnak kell lennie. A tárgy határozott voltának tartalmilag jelen kell lennie, és formailag lehetséges a kifejezése.

Szabályszerűen megjelenik a tárgyias ragozás, ha a tárgy mutató névmás vagy tárgy esetben álló személyes névmás. Pl. *tám jüwöttem*¹ 'ez(t) eldobom' (Vd. 252. 12. 10.), *manət xäs wetsen* 'engem majdnem megöltél (tkp. „megölted”)' (Vd. 273. 15. 3.). A személyes névmás tárgy esetére két példám van, amelyben alanyi igeragozás áll (pl. *manət at sewra!* 'engem ne üss!' Chre. 91. 3. 7.).

2. 2. Mutató névmási jelzővel ellátott névszói tárgy csak akkor jár tárgyias ragozással, ha a névmási jelző utalása valami konkrét, ismert dologra vonatkozik, pl. *ši xujrən mön pännä wüstew* 'ez(t) a két férfi(t) mi magunkkal visszük' (Chre. 87. 4.). Ezzel szemben alanyi ragozás jelentkezik, ha az utalás nem konkrét, ismert dologra, hanem például csak valami összehasonlíthatóra vagy képzeletben létezőre vonatkozik, pl. *šiməs xü änt ujəltəs* 'ilyen férfi(t) nem talált' (Chre. 94. 2. 19.).

2. 3. A formailag birtokos személyraggal meghatározott névszói tárgy az igeragozás szempontjából nem nyújt egységes képet. De megkülönböztethetünk két érdekes csoportot. Az egyikben kötelező a tárgyias ragozás, mégpedig akkor, ha az igén vagy a névszói tárgyon vagy mindkettőn jelölve van az első vagy a második személy, pl. *jajtam ašem isat wet,əstan* 'fivéreim(et) (és) atyám(at) mind megöletted' (Vd. 274. 3.), *tüw sam təwətam kırıjtəte* 'ő maga két lovam(at) felszámozza' (Chre. 83. 5. 3. 3.), *əwət lap-esəsemən* 'bejáratát(t) elzártuk (mi ketten)' (Chre. 87. 8.). A másik csoportban, amelyben mind a névszói tárgy birtokos személyragjával kifejezett birtokos, mind az igén kifejezett agens harmadik személyű, mindkét ragozástípus egyaránt föllelhető, pl. ebben a mondatban: *xətəptat meytəs* 'háló(t) kivetette' (Chre. 100. 2. 4.) az alanyi ragozás (tehát tkp. „kivetett”), ebben pedig: *karman*

¹ A példák lelőhelyei: Chre. = W. STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie², Leipzig, 1950. — Vd. = W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. I. Tartu, 1939.

ewat imet lawemaste 'mellényzsebből feleségé(t) kihúzta' (Vd. 235. 6. 3.) a tárgyias ragozás. Megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy inkább az alanyi ragozást használják, ha a névszói tárgy közvetlenül az ige előtt áll (pl. *χὼτᾶπτα μεϋτᾶς*, l. fentebb), de inkább a tárgyias ragozást, ha a névszói tárgyat két vagy több szó választja el az igei állítmánytól, pl. *imet puxat ewat lawemaste* 'feleségé(t) zsebből kihúzta' (Chre. 89. 1.). — Az említett személyek szerinti megkülönböztetést — tehát egyfelől 1., 2. személy, másfelől 3. személy — világosan mutatja a következő mondatpár: „*mūjen kašnen χῶπα nīk attata!*” *kīrsanin-ῶjka-pōχ mūjat kašnet nīk attas* 'holmidat (tkp. „mid mindened”) csónakba levidd!’ (tárgyas ragozás); 'a parasztfiú holmiját levitte' (alanyi ragozás, tehát tkp. „vitt’)' (Chre. 93. 8/9).

2. 4. Az alakilag jelöletlen névszói tárgy is lehet tartalmilag határozott; ezekben az esetekben kivétel nélkül a tárgyias ragozás jelenik meg, pl. *ῶjka-χὼτ-ῶw men lāp tuxersemən* '(a) medve-fekvőhely-bejárat(ot) mi ketten elzártuk' (Chre. 86. 2. 7.). Természetesen ugyanez a helyzet, ha a névszói tárgy tulajdonnév, pl. ebben a mondatban: *šeman kīm woxsate* 'Simon(t) kihívta' (Chre. 96. 5. 2.). — Ha az alakilag jelöletlen névszói tárgy után alanyi ragozás jelentkezik, a tárgy mindig valami tartalmilag határozatlan dolgot jelöl, illetőleg olyasmit, amiről az elbeszélésben még nem esett szó, pl. *χūt tes* 'hal(at) evett' (Chre. 100. 4. 7.), *ma ῶjka-χὼt ujtšəm* 'én medve-fekvőhely(et) találtam' (Chre. 86. 2.).

Talán érdekesek a következő megállapítások is: ha a jelöletlen névszó „határozatlan tárgy”, akkor az esetek 80%-ában közvetlenül az ige előtt áll (1. pl. fentebb *χūt tes* és *ma ῶjka-χὼt ujtšəm*): az esetek fennmaradó 20%-ában pedig csak egy szó választja el az igétől, pl. *atim utapsa ar wantas* 'nyomorúságos élet(et) sokszor látott' (Chre. 81. 2. 1.). Ha azonban a jelöletlen névszó „határozott tárgy”, akkor távolabb is állhat az igétől, pl. a már idézett mondatban: *ῶjka-χὼτ-ῶw men lāp tuxersemən* '(a) medve-fekvőhely-bejárat(ot) mi ketten elzártuk' (Chre. 86. 5. 7.); másrészt csak igen ritkán (4 példában) található közvetlenül az ige előtt, pl. *χὼτ-sūnma antap wūste* 'házszögletben (az) öv(et) vette' (Vd. 284. 3.).

2. 5. Olyan mondatokban, amelyekben a névszói tárgy tartalmilag határozott és sem az ige, sem a névszón nincs 1. vagy 2. személy jelölve, megállapítható — amint fejtegetéseim bemutatták — az a félreismerhetetlen és rendkívül figyelemre méltó tendencia, hogy a tárgy határozott volta alakilag vagy csak az ige, vagy csak a névszói tárgyon jut kifejezésre. A példák 61%-ában így van; csak 39%-ukban találjuk a tárgy határozott voltát alakilag mind az ige, mind a névszói tárgyon jelölve.

2. 6. Természetesen meg kell itt említenünk, hogy számtalan esetben a tárgy formailag meg sem jelenik a mondatban, hanem csak az igei állítmány fejezi ki a tárgyias ragozás segítségével. Ilyen, „az állítmányba beleértett” tárgy található pl. a következő mondatokban: *šempər-kew jūwatsa, tūw katšate, jōχta jūwatsate* '(a) šemper-kő dobott, ő elkapta, visszadobta' (Chre. 89. 5. 5.); *kūš χīvijtəm, tīy ən χūtlet* 'noha kiáltok, ők nem hallanak (engem, tkp. „hallják’)' (Chre. 82. 4. 10.); *kīm tatsew* 'kihúztuk (öt)' (Chre. 87. 12.).

2. 7. Végezetül arra kívánok rámutatni, hogy mindezek az ismertetett szabályok és tendenciák ugyanígy érvényesek akkor is, ha a tárgy nem verbum finitumnak van alárendelve, hanem verbum finitumtól függő infinitivusnak, tehát pl. a következő esetekben: *towata tow-pum māta pītsəm* '(a) lovaknak szénát („ló-fű”) adni kezdtem' (Chre. 82. 4. 1.) alanyi ragozással; *imet serkta pītsate* 'feleségé(t) verni kezdte' (Chre. 89. 2. 3.) tárgyias ragozással.

GERHARD GANSCHOW

Zur Frage der Verwendung der objektiven Konjugation im Ostjakischen

Die objektive Konjugation wird im Scherkaler Dialekt des Ostjakischen angewendet, wenn es sich um ein „bestimmtes Objekt“ handelt. Diese Bestimmtheit muß inhaltlich vorhanden und kann formal ausgedrückt sein. Regelmäßig erscheint die objektive Konjugation, wenn das Objekt ein Demonstrativpronomen oder ein akkusatisches Personalpronomen ist. Das formal durch ein Possessivsuffix bestimmte Objekt-Nomen zeigt hinsichtlich der Konjugation kein einheitliches Bild. Bezeichnet das Possessivsuffix eine 1. oder 2. Person, so ist die objektive Konjugation obligatorisch, bezeichnet das Possessivsuffix aber eine 3. Person, so können beide Konjugationsarten auftreten, wobei die Beobachtung interessant ist, daß die subjektive Konjugation offensichtlich bevorzugt wird, wenn das Objekt-Nomen unmittelbar vor dem finiten Verbum steht. Auch das formal unbezeichnete Objekt-Nomen kann inhaltlich bestimmt sein und löst dann die objektive Konjugation aus. Bemerkenswert ist die Feststellung, daß es bei Sätzen in der 3. Person in den meisten Fällen genügt, die Bestimmtheit des Objekts formal entweder nur am Verb oder aber nur am Objekt-Nomen auszudrücken. Und schließlich wird die objektive Konjugation angewendet, wenn ein bestimmtes logisches Objekt formal gar nicht erscheint, sondern nur „im Prädikat mitverstanden“ ist.

GERHARD GANSCHOW

Osztják jövevényszavak a szelkupban

Az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozó szelkupok — régebbi nevükön: osztják-szamojédok — a Középső-Ob és mellékfolyói (Csulim, Ket, Narim, Tim, Vach, Csaja, Parabel, Csizsapka, Nyurilka, Vaszjugan) mentén, továbbá innen északra a Taz, a Turuhan és a Jeloguj folyók mellett laknak. Különböző török nyelvek és az orosz nyelv nagymérvű terjeszkedése egyes helyeken (elsősorban a déli szelkupoknál) eltörökösödsre, illetőleg eloroszosodásra, a Vach és Vaszjugan mentén pedig elosztjákosodásra vezetett. Ezzel magyarázható az, hogy ma a szelkupoknak mindössze 50,6%-a beszél anyanyelvét (I. НАЖДУ, Chrestomathia Samoiedica 121).

A Vach és a Vaszjugan folyók közötti területen a szelkupok osztjákok szomszédságában, sőt sok helyen osztjákokkal elvegyülten élnek. Erről az osztják — szelkup nyelvi érintkezés szempontjából fontos körülményről több, osztjákokkal, illetőleg szelkupokkal foglalkozó munka megemlékezik. Például: «Западной границей расселиния тазовских селькупов... является Лозыльто — 'Чертово озеро'. Здесь тазовские селькупы живут смежно с ханты». «Селькупы, живущие в вершине Ваха, а также селькупы, живущие по Оби, находятся в тесном соседстве с ханты». (Г. Н. ПРОКОФЬЕВ, Селькупский (остяко-самоедский) язык. Языки и письменность народов Севера. Часть I, 92 I.); „Das Gebiet [das Vasjugan-Dialektgebiet] bilden »die Gemeinde Vasjugan, von der Mündung des Njurelkauflosses bis an den Oberlauf des Vasjugan, und die an der Njurelka wohnenden Ostjaken. Zwei Dörfer unterhalb der Mündung der Njurelka, Лѣтнія Варганджены und Зимнія Варганджены gehören noch zu diesem Gebiet; in ihnen ist Ostjakisch die 'herrschende Sprache', aber alle können auch ostjak-samojedisch. In einem dritten Dorf (Каргалдаевы) von der Mündung der Njurelka abwärts ist die herrschende Sprache Ostjak-samojedisch, aber alle können auch ostjakisch». (KARJALAINEN — TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch XIV): „Ваховские ханты в настоящее время живут в соседстве с селькупами, наиболее тесном — на территории Толкинского сельсовета... (ТЕРЕШКИН, Очерки диалектов хантыйского языка. Ваховский диалект 4). L. még: DONNER — ЖОКИ, Kamassisches Wörterbuch XVI, XXV; W. STEINITZ: ALH XIII, 213—5. — U. T. SIRELIUS, aki 1898-ban hosszabb időt töltött a Vach és Vaszjugan mellett lakó osztjákoknál és szelkupoknál, arról emlékezik meg, hogy nem ritkák a vegyes házasságok a két nép között, ami abból következik, hogy a nők számaránya az osztjákoknál jóval kisebb, mint a férfiaké (JSFOu. XVII/2:12). A kapcsolatok nem mindig harmonikus, békés jellegére utal az a tény, hogy a Taz folyó melletti területen élő szelkupok részint orosz, részint osztják nyomásra költöztek a 17. században mai lakóhelyükre (K. DONNER: JSFOu. XL/1:11, La Sibérie. Gallimard 1946. 76. l.; W. STEINITZ: i. h. 215).

A két nép földrajzi szomszédsága, a köztük fennálló gazdasági-kulturális kapcsolatok és vegyes házasságok kedvező előfeltételeket teremtettek mindkét oldalon a kétnyelvűségnek és ebből eredően a jövevényszavak átvételének. Az osztják nyelv szelkup jövevényszavairól W. STEINITZ (ALH XIII, 213–23) írt szép, ám korántsem teljességre törekvő tanulmányt (ez terjedelmesebb szelkup szótár hiányában nem is lehetséges!), de — mint az egyes jövevényszavakhoz csatlakozó gyér irodalmi hivatkozásokból is kitűnik — a szelkup nyelv osztják jövevényszavait mind ez ideig senki sem vetette alá részletes, összefüggő vizsgálatnak. Ennek véleményem szerint az a fő oka, hogy a szelkup szókinés tanulmányozásához a legújabb időkig — ERDÉLYI ISTVÁN „Selkupisches Wörterverzeichnis, Tas-Dialekt” c. művének a megjelenéséig (Budapest 1969¹) — csak kis terjedelmű szójegyzékek álltak a kutatók rendelkezésére.

ERDÉLYI szelkup szójegyzékén kívül munkámhoz még a következő forrásokat használtam fel: 1) M. A. CASTRÉN, Ostjak-samojedisches Wörterverzeichnis (MSFOu. 122:3–116); 2) T. LEHTISALO: Ostjak-samojedisches Sprachmaterial vom Turuhan-Fluß (uo. 317–28); 3) HAJDÚ P., Pápai Károly szelkup szójegyzéke (NyK LIV, 141–83); 4) Néhány adatot idézek K. DONNER kéziratoss szelkup anyagából. Ezek szíves átengedéséért A. J. JOKI professzor úrnak tartozom köszönettel.

Az osztják adatokat a V, Vj. — esetleg a Trj. — nyelvjárásból adom meg, minthogy átadó nyelvjárásként elsősorban ezek jöhetnek tekintetbe. Az osztják jövevényszavak leginkább a Ta., Ty., Tu. és bizonyos mértékig a N nyelvjárásban vannak elterjedve. Azok, amelyek szélesebb területen is ismeretesek, a jövevényszók legrégebbi rétegébe tartoznak. Ilyenek: 3, 5, 12, 13, 15, 20, 21, 22, 30, 33. A jövevényszók tekintélyes száma — néhány állatnéven, a helyi élet speciális terminusain stb. kívül — a civilizált, magasabb életmódra jellemző kifejezések körébe tartozik (eszközök, fogyasztási cikkek). A 35 jövevényszó közül 28 főnév, 3 melléknév, 3 ige és 1 kötőszó. Az osztják jövevényszavak száma a szelkup szókinés alaposabb feltárása, megismerése révén jelentősen gyarapodhat. Tehát az osztják és egyáltalán az idegen nyelvi (orosz, tatár) elemek átvételével, illetőleg szerepével kapcsolatban korántsem az a helyzet, mint ami DONNER (MSFOu. XLIX, 98) kissé kategorikus megjegyzése alapján sejthető volna.²

Az osztják szavakat, valamint DONNER és LEHTISALO szelkup adatait fonematikus átírásban közlöm. Valamennyi egyéb esetben forrásaim hangjelölését követem.

¹ ERDÉLYI ISTVÁN szójegyzéke anyagát zömmel G. N. Prokofjev és E. D. Prokofjeva tazi nyelvjáráson alapuló irodalmi szövegei alapján állította össze. Castrén szójegyzékénél részletesebb szelkup szótár szükségét már régóta éreztük, ezért ERDÉLYI ISTVÁN munkája feltétlenül hiányt pótol. ERDÉLYI szójegyzéke — terjedelménél fogva a „Selkupisches Wörterbuch” címet is viselhetné — kisebb hiányosságoktól eltekintve (a hangjelölés következetlensége; kissé szokatlan betűrend: a *c*, *č* a *z* után következik; olykor etimológiailag összetartozó szavakat különválaszt, pl. 100a: *kontygo* 'sehen, erblicken' ~ 100b: *kontšego* 'sich zeigen, erscheinen, vorkommen', 107: *krupa* 'Grütze' ~ 112: *kurpa* ua. 82: *quraltigo* 'befehlen, jemanden zwingen, verbieten' ~ 111: *kuraltigo* 'befehlen, beauftragen, zwingen', 258: *teqil-* 'streicheln', *tetal-* 'id., liebkosen' ~ 263: *tetal-* 'lieb-kosen') — megbízható, elsőrangú forrás a szelkup szókészlet kutatásához.

² „Trotzdem ein teil der samO in der nachbarschaft der ostjaken wohnt, ist die zahl der ostjakischen lehnwörter auffallend klein. Dies beruht wohl zunächst darauf, dass die samO sprache überhaupt nicht viel lehnwörter von den nachbarn bezogen hat. Man übersetzt gern fremde wörter. Das ist eine der vielen eigentümlichkeiten dieser sprache”.

1. szelk. (CASTR. 8) Ta. N *alg* 'schwarze Ente', (ERD.) Ta. *alki*, *alqi* ua., (LEHT. 318) Tu. *alki* 'große, schwarze Ente'.

< ? osztj. (TER., Očerki 200) V *ānlī* 'болотная утка, серая с короткой шеей', (KT 40) Trj. *ānlī* 'eine Entenart, nur als Zugvogel vorkommend'.

Ez a származtatás csak akkor helyes, ha a szelkupban (*-ηl- >) *-ql-, *-kl- > -lq-, -lk- hangátvetés történt. A szelk. η ~ q/k mássalhangzóalternációról l. HAJDÚ, ChrSam. 131. A szelkup és az osztják szó onomatopoetikus jellege is óvatosságra int. Ugyanis hasonló hangalakú hangutánzó eredetű madárnevek (pl. karagasz *ala*, *alē* 'Quakerente', ket *alg* 'Enteart', finn *alli*, zürj. *avlik*, osztj. *awlex*, or. *αυλικ*, *αυλιακ* 'anas hiemalis', osztj. (KT 43) Kr. *allāj* 'eine Entenart' stb.) számos nyelvben találhatók (GOMBOCZ: NyK XXXII, 203; KÁLMÁN: NyK LII, 146; TOIVONEN: JSFOu. 57/2:24, FUF XXXII, 100; l. még RÉDEI, SLW 173). Nem lehetetlen, hogy a szelkup szó a ket *alg* 'Enteart' átvétele.

2. szelk. (ERD.) Ta. *čāsī* 'Meer'.

< ? osztj. (TER., Očerki 188) V *sāč* : s. *jōŋk* '«осенцы» (лед, оставшийся с осени на суше после спада воды)', (KT 884) Vj. *seč* 'Steigen, Zunahme des Wassers, Überschwemmung im (Spät-) Sommer', Trj. *sāč* 'Überschwemmung (Hochwasser) im Spätsommer (Herbst)'.

Az egyeztetés csak akkor helytálló, ha a szelkupban *sāčī > *čāsī* metatézis ment végbe.

3. szelk. (CASTR. 39) Ke. Ča. OM OO *kelem-nang*, N *kžem-nak*, *kelem-nak* 'es fehlt, mangelt mir'.

< ? osztj. (KT 463) Trj. *kelas* : *sāmpel k. ko* 'schwach-, kurzsichtig', Kaz. *kolas* 'Mangel', *sempel k.* 'heikkonäköinen; schwach-, kurzsichtig', *lant k.* 'leivän puute; Mangel an Brot'.

Az egyeztetés csak akkor helyes, ha a szelkup szó az osztj. *kelas* **kel-* tövének az átvétele. Ebben az esetben a szelk. *kelem-* -*m-* eleme denominális vagy deverbális igeképző (l. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 113, 118).

Az osztják szó zürjén jövevénytűző (RÉDEI: NyK LXV, 396).

A szelkup szónak a m. *käll* 'müssen, sollen' igével való egybevetése (SETÄLÄ: FUFA XII, 106, JSFOu. XXX/5: 33; Beitr. 64; NyH⁷; UOTILA, SyrjChr. 101; LEHTISALO: Vir. 1959:128) nem fogadható el (MSzFE).

4. szelk. (ERD.) Ta. *qāmīlqo* 'Käfer', (DONN. mscr.) Ty. *qāmelko* 'букашка'.

< osztj. (KT 303) V *kamalki* 'Käfer; ein Wundertier, das das Ufer untergräbt, zum Einstürzen bringt', Vj. *kamalki* 'Käfer; Trj. *kāmalki* 'kovakuoriainen; Käfer'.

5. (CASTR. 28) Ta. *kánang*, *káneng*, B *käneng*, Kar. *kanang* 'Rand, Strand', (ERD.) Ta. *qanik/qanīn* 'Rand, Ufer'.

< osztj. (KT 310—1) V Vj. *kanən* 'Ufer, Saum (V), Rand (V Vj.)', Ufereis (Vj.)'.

KÁLMÁN: NyK LII, 61 (kétkedve).

6. szelk. (DONN. mscr.) Ty. *kwärek* 'лесной пух'.

< osztj. (KT 424) V *körək* : *kuj tölk.* 'Hahn', (TER., Očerki 194) V *kuj tuškörək* id.

Az osztják szó a zürjénből származik (TOIVONEN: FUF XXXII, 31).

7. szelk. (DONN. mscr.) TaU *kwärus* 'ein Vogel, der Fische fängt'.

< osztj. (KT 429) V *käras* : *töylerē k.*, Vj. *käras* 'ein sagenhafter »Greif«, Trj. *käras* 'ein großer Vogel', (TER., Očerki 139) V *käras* 'сказочное крылатое чудовище, гриф'.

Az osztj. *käras* zürjén jövevényyszó (RÉDEI, SLW 110).

8. szelk. (ERD.) Ta. *gäriš, qäriš* 'Specht'.

< osztj. (KT 428) V Vj. *käram* 'Specht (V), Schwarzspecht (V Vj.)'.

Az osztj. -am képzőt a szelkupban a saját nyelvi -is, -iš képzővel helyettesítették. HAJDÚ PÉTER szíves szóbeli közlése szerint a szelkup szó végződésére hatással lehetett a 7. sz. alatti TaU *kwärus*.

9. szelk. (ERD.) Ta. *kuras, kurasik* 'schön'.

< osztj. (KT 337) V Vj. *kōras* 'Aussehen, Äußeres (V Vj.)', Schönheit (Vj.), V Vj. *kōrasēn* 'schön (V Vj.)', gut aussehend (Vj.)'.

10. szelk. (CASTR. 45) Ta. *koš-koš* 'ХОТЬ-ХОТЬ', (ERD.) Ta. *koš* 'ХОТЬ-БЫ', *koš olä* 'id.; wenn . . . nur', *kos* 'то', *qaj kos, kos qaj* 'что-то'; etwas'.

< ? osztj. (KT 443) V Vj. *kōč* 'wenn auch (V), ja wohl (Vj.)', (TER., Očerki 145) V *kōč* 'ХОТЬ'.

Valószínűbb, hogy az orosz nyelvjárási *хошь* (= *хоть*)-ból való (HAJDÚ PÉTER közlése).

11. (DONN. mscr.) Ty *kozer* 'kortti; Spielkarte'.

< ? osztj. (KT 437) V Vj. *kösär* 'Spielkarte' (< or. *козырь* 'Trumpf').

Lehetséges, hogy a szelkup szó oroszból való kölcsönzés. Az osztják szóról l. RÉDEI: NyK LXVI, 107.

12. szelk. (CASTR.) B Kar. Jel. *luus*, Ke. *loosn, loozn* (*looza*), NP *loosi*, Ča. *luosö*, N *loh, ló* (*luoh*), OO *luoz* 'Geist, göttlicher Geist', (DONN.: MSFOu. LVIII, 368) N *loh*, Ča. OO *los*, Vj. *lo* 'dienstbarer Geist der Schamanen, Götze, Geist'.

< ? osztj. (KT 810) V *ruš* 'Russe', Vj. *rutsäyi* 'auf russisch'.

A szókezdő szelk. *l-* régi kölcsönzésre vall. A 30. szám alatt tárgyalt szó újabb kori átvétel. Jelentéstani szempontból vö. csukcs *kačak* 'böser Geist' < or. *казак* (vö. szelk. OM *kasak*, Ke. NP *kasak, kassák* 'Russe'), ket *kynš* 'Russe' ~ *kinš* 'Götze'. Lehetséges, hogy a szelkup szó jurákból való kölcsönzés (DONNER: i. h. 369).

K. DONNER: MSFOu. LVIII, 366–70.

13. (CASTR. 55) B Kar. *listan* 'Wetzstein'.

< osztj. (KT 1096) V *listän*, Vj. *listän köy* 'kleiner Wetzstein (V Vj.)', Schleifstein, Abziehstein (Vj.)'.

Az osztják szó zürjén jövevényyszó (TOIVONEN: FUF XXXII, 98).

14. szelk. (ERD.) Ta. *majti* 'Seife'.

< osztj. (KT 501) V Vj. *majtik* ua.

Az osztj. *majtik* zürjénből való kölcsönzés (TOIVONEN: FUF XXXII, 39).

15. szelk. (CASTR. 59) Ta. Kar. *mučköljü* 'knapp', (ERD.) Ta. *mučila* Knopf'.

< osztj. (KT 519) Vj. *murkəl* id.

Az osztj. *-ŋk-* > szelk. *-k̄k-* (= *-qq-*), *q* hanghelyettesítés szabályos. CASTRÉN adatának a német 'kaum'-mal való fordítása a svéd szó félreértésén alapul: svéd *knapp* = 'knapp, dürftig, (*knappast*) kaum' és 'Knopf'.

16. szelk. (CASTR. 58) Ta. *mola* 'Sommermütze'.

< ?osztj. (KT 520) V Vj. *mül* 'Wintermütze'.

A szelk. *-a* eredete az osztják hanghiánnyal szemben nem világos. A szelkup és az osztják szó viszonya a burj. *maljai*, mong. *malajai* 'Mütze' szavakhoz tisztázatlan.

17. szelk. (DONN. mscr.) Ty. *ñōi 'войлок'.

< osztj. (KT 562) Vj. *nōj* 'Kleidungsstück aus Fabrik Tuch (z. B. Chalat der Frauen)', VK *nōj* 'Tuch', (TER., Očerki 167) V *nōjintay* 'бархат'.

Az osztják szó a zürjénből származik (TOIVONEN: FUF XXXII, 45).

18. szelk. (ERD.) Ta. *ñuqi, ñūqi* 'Zeltdecke (Wand des Zeltes)'.

< ?osztj. (KT 604) Trj. *ñōki* 'zur Bedeckung des Zeltes angewandte, aus Rentierfellen genähte Scheibe (20-25 Felle)', Vj. *ñōki*: *pörtöjpentüw ñ.* 'Hütte der Zauberer und Wahrsager sowie der Gehilfen des Schamans irgendwo in den oberen Luftsphären'.

Lehetséges, hogy a szelkup szó forrása az osztják eredetű or. *нюки, нюк, нюга* 'верхняя крышка самоедского чума, из оленьих шкур, шерстью наружу'.

Az osztják szó átkerült a zürjénbe is (RÉDEI: NyK LXVI, 8).

19. szelk. (ERD.) Ta. *ñamik* 'weich'.

< osztj. (KT 619) V Vj. *ñamak* 'weich (V Vj.), nachgiebig, wässrig; feinkörnig, fein (Salz, Mehl) (Vj.)'.

A szelk. (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122:67) Ke. NP *njeukka*, B Ta. Kar. *njaamagel, -lj* 'weich' eredeti szó (l. FUV 38), de a szelk. Ta. *ñamik -ik* végződése osztjából való kölcsönzésre vall. Fordított irányú (szelkup → osztják) átvételre az osztják szó nagy nyelvjárási elterjedtsége miatt (V Vj. Trj. DN Kaz. stb.) nem gondolhatunk. Vö. még vog. (MSz.) É *ñamék* 'puha; weich'.

20. szelk. (CASTR. 66) Ta. B Kar. *njänj*, N *njanj* 'Brot', (SCHIEFNER) *nai*, (PÁPAI—HAJDÚ: NyK LIV, 167) *nai* ua., (ERD.) Ta. *ñán* id., (LEHT.: MSFOu. 122:324) Tu. *ñän* ua.

< osztj. (KT 624) V Vj. *ñän* 'Brot (V), (gebackenes) Brot (Vj.)'.

Az osztják szó az iráni eredetű (vö. közép-/újperzsa, kurd *nān*) zürj. *ñän* 'Brot' átvétele (TOIVONEN: FUF XXXII, 46). A zürjén szó átkerült a vogulba (RÉDEI, SLW 127) és — részben osztják közvetítéssel — a jurákba is. Tekintettel arra, hogy az iráni *n*-nel szemben valamennyi uráli nyelvben palatalizált *ñ* van — a szelk. *nai, nai* alakban *ñ* > *j* történt —, HAJDÚ PÉTER (AOH III, 85–6) iráni → jensiszeji (ket) *ñen, nan* → szamojéd → obi-ugor → zürjén irányú kölcsönzésre gondol. Ez a magyarázat annak ellenére, hogy a kérdéses hangtani problémát egy csapásra megoldaná, történeti-művelődés-történeti akadályokba ütközik: (1) Ami a zürjént illeti, a kölcsönzésnek nagyon régen, még az őskermi kor lezárulása előtt kellett volna végbemennie; másképp nehezen képzelhető el, hogy milyen úton (mint vándorszó?) jutott volna át a zürj. *ñän* a votjákba. (2) Iráni → (permi) zürjén → obi-ugor irányú jövevény-

szavakat szép számmal ismerünk, de iráni → obi-ugor → zürjén, kiváltképpen pedig iráni → jensiszei (ket) → szamojéd → obi-ugor → zürjén irányú átvétel — az egyedül álló és az említett okokból nagyon valószínűtlen 'Brot' szón kívül — mind ez ideig nem mutattak ki.

WICHMANN FUF II, 183; SETÄLÄ: FUFÄ XII, 20; JOKI: FUF XXIX, 216; HAJDÚ: AOH III, 85—6.

21. szelk. (DONN.: MSFOU. XLIX, 99) KeO (*ti*) *pāri* '(Kessel-)Opfer = Hausopfer', KeM *pāri* 'Hausopfer für den Hingeschiedenen', Ty. *pār* 'Hausopfer', (ERD.) Ta *pāri* 'Opfer (den Geistern)'.
 < osztj. (KT 723) V Vj. *pari* 'Schmaus, Gelag; Opfermahlzeit (V), Bewirtung (»unblutiges Opfer«) der Götter, nach dem Schlachten eines Tieres veranstaltete Bewirtung; Opfermahl (Vj.)'.

DONNER: i. h.

22. szelk. (CASTR. 76) B Kar. Jel. *purg'a* 'Rauch', (DONN.: MSFOU. XLIX, 98) TaM *purke*, TaU *purq* id., (LEHT.: MSFOU. 122:325) Tu. *purki* id., (ERD.) Ta. *purqi* id.

< osztj. (KT 731) V Vj. *pörki* 'Rauch (V Vj.), Viehrauch (zum Vertreiben der Mücken) (V), Mückenrauch (Vj.)'.

Beitr. 95; SETÄLÄ: FUFÄ XII, 107, JSFOU. XXX/5:40; DONNER: i. h.

23. szelk. (DONN.: MSFOU. XLIX, 99) Ča. *päriña* 'Bett', KeM KeO *perina* 'Bett (nicht mehr in Gebrauch)'.
 < ? osztj. (KT 729) Trj. *perinä* 'Bett (russisches); Matratze', (PD 1710) J *perinä* 'Polster'.

Az osztják szó jövevényszó az oroszról: *перина* 'Pfühl, Bettpfühl'. Lehetséges, hogy a szelkup is onnan való. Az a magyarázat, amely szerint a szelkup szó a zürj. (WIED.) P *perina* 'Pfühl, Bettpfühl', (FOKOS-FUCHS) V Ud. S Le. *perina* 'id., Federbett' szóból származna (DONNER: i. h.), a földrajzi távolság miatt nem lehetséges.

24. (DONN.: MSFOU. XLIX, 98) TaU *pirnä* 'Kreuz', (ERD.) Ta *pirna* ua.
 < osztj. (KT 733) V *pirnə*, Vj. *pirnä* id.

Az osztj. *pirnə*, *pirnä* jövevényszó a zürjénből (TOIVONEN: FUF XXXII, 52). Az (ERD.) Ta. *pirna* adat *n*-je valószínűleg elírás *n* helyett.

DONNER: i. h.

25. szelk. (ERD.) Ta. *riqa* 'Schlauheit'.

< ?? osztj. (KT 798) Trj. *rāqap* 'Lüge' (vö. DN *raḡap* 'Lüge; Schlauheit').

A szelkup szókezdő *r*- arra mutat, hogy a szó nem tartozik a szelkup nyelv eredeti szókinésébe. Az osztjából való eredeztetés csak akkor helyes, ha a szelkup szó az osztj. *a* (*ā*) ~ *i* váltakozás alapján feltehető osztj. **riqap* alakból származik, és ha a szelk. *riqa* korábbi **riqap* alakból való elvonás, melynek *-p* elemét accusativusznak fogták fel.

26. szelk. (ERD.) Ta. *roq* 'Rückstände (von Fett)'.

< osztj. (KT 794—5) V *rok* 'aus Fischfett, -därmen (bes. den Roggenblasen) gekochtes Fett, in das man Brot tunkt od. mit dem man Brot und Fisch ißt', VK *rok* 'Rückstand vom Fett (wird gegessen)'.

27. szelk. (ERD.) Ta. *remək* 'dunkel, finster'.
 < osztj. (KT 804) V Vj. *rimək* 'Dämmerung'.
 Az osztják szó zürjénből való átvétel (TOIVONEN: FUF XXXII, 60).
28. szelk. (DONN. mscr.) TaM *runqalempək* 'rusa iväg; fortstürzen', (ERD.) Ta. *runqaltigo* 'durchbrechen, einschlagen'.
 < osztj. (KT 803) V Vj. *rõñkil-* 'waten (im Wasser)'.
29. szelk. (DONN. mscr.) Ta. *roppäptepak* 'räpyttää; flattern, blinzeln, zwinkern'.
 < osztj. (KT 808) V *repältə-*, Vj. *repält-* 'blinzeln, zwinkern (mit den Augen)', VJ. *repkəmt-* 'blinzeln (mit den Augen)'.
 A szelkup szó a szókezdő *r* miatt az onomatopoeitikus jelleg ellenére sem lehet belső keletkezésű szó, hanem minden bizonnyal átvétel az osztjából.
30. szelk. (CASTR. 55) Ta. B *ruš*, N *ruš*, *ruš-gup* 'Russe', (LEHT.: MSFOu. 122:322) Tu. *rus* id., (DONN.: MSFOu. VIII, 367) TaM Ty. N Vj. *ruš* id., (ERD.) Ta. *ruššil* 'russisch'.
 < osztj. (KT 810) V *ruť* 'Russe', Vj. *rutsäyĭ* 'auf russisch'.
 Az osztj. *ruť* zürjén jövevényyszó (TOIVONEN: FUF XXXII, 62).
 K. DONNER: MSFOu. LVIII, 366–70; UOTILA: JSFOu. LII/5:7.
31. szelk. (E. D. ПРОКОФЬЕВА: (Сборник музея Антропологии и Этнографии 11:344) *rotik* шаманская лодка.
 < osztj. (KT 812) V Vj. *rĭt* 'Einbaum'.
 A szelk. *-ik* képző.
 HAJDÚ PÉTER közlése.
32. szelk. (ERD.) Ta. *sāl*: *s. po* 'Streichholz'.
 < ? osztj. (KT 893) V *sälä*, Vj. *säläk* 'Schießpulver'.
 Az utótag a szelk. *po*, *pō* 'Holz, Baum' szóval azonos. A szelkup szó jelentésére talán a hasonló hangalakú osztj. (GULYA: NyK LXXI, 49) V *sarän* (?), *saränkä* 'gyufa; Streihholz', (KT 872) Vj. *saränkä* 'Zündholz' hatott.
33. szelk. (CASTR. 90) Ta. *šookor*, B Kar. *šongol*, Jel. *šogor*, OM *sogor*, *sōgor*, N *šogor* 'Ofen', (LEHT.: MSFOu. 122:326) Tu. *soŋol* id., (ERD.) Ta. *šoŋal* 'Kamin, Ofen'.
 < osztj. (KT 900) V Vj. *toŋal* 'Herd (in Erdhütten), Tschuwal (V), Herdofen im Vorgang, in der Erdhütte, Tschuwal (Vj.)'.
 Az osztj. *-γ-t* a szelkupban *γ* (= *g*), *q* (= *k*), *η* mássalhangzókkal, az *-l-t l, r* hangokkal vették át.
 PAASONEN: FUF II, 136; AHLQVIST: JSFOu. VIII, 8.
34. szelk. (ERD.) Ta. *ürj*, *ūrj* 'Gesetz, Regel, Sache, Werk, Weise, Schuld, Ursache, Gewohnheit, Macht'.
 < osztj. (TER., Očerki 196) V *ur* 'граница', (KT 73) Trj. *ur* 'Art und Weise', (PD 2860) J *ur* 'Seite, Rand, Ecke'.
35. szelk. (ERD.) Ta. *wäl* 'Ast, Zweig, Rute'.
 < osztj. (KT 277) V Vj. *wäl* 'Rute (von einem Laubbaum) (V), (dünne) Rute, Gerte (von einem Laubbaum)'.

Ostjakische Lehnwörter im Selkupischen

In dem Gebiet zwischen den Flüssen Vach und Vasjagan leben Selkuppen und Ostjaken miteinander in Nachbarschaft, an manchen Orten sogar untereinander vermischt. Die geographisch bedingte Nachbarschaft, die wirtschaftlich-kulturelle Beziehung der beiden Völker schaffte günstige Voraussetzungen für beiderseitige Zweisprachigkeit und die sich daraus ergebende Übernahme von Lehnwörtern. Verf. behandelt in seiner Arbeit die ostjakischen Lehnwörter im Selkupischen. In der Vermittlerrolle kommen für das Ostjakische in erster Linie die Dialekte V, Vj. — und unter Umständen Trj. — in Betracht. Ostjakische Lehnwörter sind vorallem in den Dialekten Ta., Ty., Tu. und zu einem gewissen Grad in N verbreitet.

KÁROLY RÉDEI

A s z e l k u p népnév eredetéről

HAJDÚ PÉTER a „Die Benennungen der Samojuden” c. művében (JSFOu. 54/1:1—112) foglalkozott — egyebek közt — a s z e l k u p népnév eredetével, amelynek az alábbi fontosabb változatai ismeretesek: *selkup*, *šōle-gum*, ill. *sösse-gum* stb. (i. m. 81—2). A név összetett szó: az utótag — *kup*, *γum* — jelentése ’ember, férfi’, míg HAJDÚ PÉTERnek a *sel*, *šōle*, *süsse* előtaggal kapcsolatos magyarázatát — miszerint az a (MSFOu. 122:88) *sy*, *syy*, *sö* ’Ton, Lehm’ -*l*, ill. -*sse* képzős származéka, és „Die Bedeutung der zwei Typen des Volksnamens ist also ’irdischer Mann’ und mit einer primitiven Vorstellungsassoziation zugleich ’uns gehörender Mensch = Samojuden’ ” (i. m. 82) — nem tartjuk kielégítőnek. A fent idézett *sy* stb. szónak ugyanis ’agyag’, nem pedig ’föld’ a jelentése, s aligha valószínű, hogy egy speciális talajfajta neve, és nem egy általános ’föld’ jelentésű szó (vö. észt *maamees*, vog. *mā-xum*) vagy valamilyen térszínformánév válik egy népnév komponensévé. HAJDÚ PÉTER egy másik, számunkra fontos elnevezést is tárgyal (i. m. 83): *čūmel-kup*, *tūmel-γum* stb., amely a tymi szelkupok neve. Az előtag a (MSFOu. 122:98) *čū*, *tju*, *tjuu* ’Erde, Heide; Lehm’ (ez utóbbi jelentés másodlagos) szó származéka, s e szó megfelelőinek a többi samojéd nyelvben is ’Erde’ a jelentése: (CASTRÉN, Samojudische Wörterverzeichnis 215) jur. *ja*, *jea*, jen. *da*, *já*, kam. *tu*. Legutóbb ANDREAS DULSON írt a s z e l k u p névről (Über die räumliche Gliederung des Sölkupischen in ihrem Verhältnis zu den alten Volkstumsgruppen. SFU. VII, 35—43). Szerinte a következő elnevezések használatosak az egyes nyelvjárásterületeken: „Fünf sölkupische Volksgruppen haben zur Andeutung ihrer Eigenständigkeit besondere Selbstbezeichnungen: 1) *sölkup* — am Taz und Jenissei; 2) *čūmilkup* — am Vasjagan und Tym; 3) *süsūqum* — am Ket; 4) *šōšqum* oder *šōšqup* — am Ob oberhalb von Narym; 5) *tūiqum* — am Unterlauf des Čulym.” (i. m. 35). „Bemerkenswert ist, daß diese Namen nur den unmittelbaren Nachbarn bekannt sind. So z. B. sagte man mir am Ket, daß sich die südlichen Nachbarn *tūiqum*, die nördlichen *süsūqum* nennen; jene aber, die weiter ab wohnen, nennt man nach dem Fluß: *ke-dəqum* ’Ketflußmensch’, *goldekup* ’Obflußmensch’ usw.; zu diesen umschreibenden Benennungen wird nicht selten die eigene Selbstbezeichnung hinzugefügt, um die Gemeinsamkeit der Sprache zu betonen, wie etwa: *goldoyel-čūmil qup* ’ein Tschumylkup vom Ob’, *qetqıl čūmilqup* ’ein Tschumylkup vom Ket’, *tūmil čūmilqup* ’ein Tschumylkup vom Tym’. Sämtlichen Ostjak-Samojuden des Tomsker Gebiets und der anliegenden Teile des Krasnojarsker Gebiets bis zum Jenissei hin ist die Bezeichnung *sölkup* unbekannt. Sonst sind alle fünf Namen noch lebendig, nur hat bereits K. Donner im Jahre 1913 keine Vertreter der Gruppe *tūiqum* mehr angetroffen” (i. m. 35—6). A folyók szerinti megnevezés az osztjákoknál

is általános, l. RADANOVICS: CIFU 98. PROKOFJEV selkup anyagának tanúsága szerint (ERDÉLYI ISTVÁN, Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt) az előtag nemcsak két, hanem három szóval is összefügghet: 1. Та. *sō* 'земля (с глиной)'; Tonerde, Ton', ebből: *sōl* 'земляной'; Erde-; глиняный; tönern': *sōl qup* 'Erde-Mann (Selkupe)', 2. Та. *šōt* 'тайга, лес; Taiga, Wald', Ке. *sūt* 'тайга; Taiga', ebből: Та. *šōl* 'таежный; Taiga-' [Ке. *sūsse* ua.]: Та. *šōl qup* 'таежный человек; Taiga-Mann (d. h. Selkupe)', Ке. *sūsse qum* 'таежный человек (Selbstbenennung der Selkupa am Ket-Fluß)', 3. *ču* 'земля; 'Erde', ebből: *čumj* 'земля (с глиной); Erde, Tonerde', ebből: *čumjil* 'земляной; Erd-': *čumjil qup* 'Erd-Mann' (a *tūiqum* is is idetartozik).

A selkupok részint a tajgában, részint ligetes, tundrás vidéken élnek, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy *t a j g a i e m b e r n e k*, ill. *t u n d r a i* (tehát nem tajgás, erdős, hanem ligetes, viszonylag teres, áttekinthető vidéken, azaz „földön” élő) *e m b e r n e k* nevezik magukat (hasonló ehhez a tengerparton halászattal foglalkozó észtek *kalamees* és az ország belső vidékein földművelést űző észtek *maamees* megnevezése, ill. a cseremiszeknek a lakóhely szerinti térszinformán alapuló neve: *куркь маруи* 'Bergtscheremissen', *олык маруи* 'Wiesentscheremissen', ez utóbbiról l. RADANOVICS: CIFU. 103). Szerintünk tehát a 'Ton, Lehm, Tonerde' jelentésű szó *sōl* 'tönern' származéka — amelynek 'Erde-' jelentésére nincs is bizonyíték — szóba sem jöhet, mint a *sōl qup* népnév előtagja. A *syē*, *syj*, *sōō*, *sō* 'Ton, Lehm, Tonerde' rokon nyelvi megfelelői is csak a *g y a g o t* jelentenek: *l a p p* (T. I. ITKONEN, WbKKLp. 697) *T tšūive*, Kld. *tšūij^e*, *tšūij* 'Ton, Lehm' | *v o t j*. (MUNK.) *šuj*, *šuj* ua. | *z ű r j*. (WUo.) *šoj* ua. || *k o i b*. (Beitr. 80) *se* ua. (< uráli *šujwz). (Eddig a selk. és a koib. szavakat a finn *savi* 'Ton, Lehm, Tonerde' szóhoz és fgr. megfelelőihez szokták kapcsolni (l. pl. SKES), ennek az egyeztetésnek azonban komoly hangtani akadálya a szamojéd szók palatális hangrendűsége, a finn *savi* és családja ugyanis fgr. *sawę alapalakra vezethető vissza, míg egy *šujwz alakból könnyen származtathatók a szamojéd szók: a selk.-ban és a koib.-ban eltűnt a *-*ju*- hangkapcsolat, a *-*j*- azonban előzőleg palatalizálta a magánhangzót, erre vö. finn *koivu* 'Birke' ~ selk. *kwä*, *kōe*, *kōe*, *kä*, *kä* ua.)

Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy a selkupok lakóhelyük szerint nevezik meg magukat: *sōl qup*, *šōl qup* 'Taiga-Mann', ill. *čumjil qup* 'Erde-Mann' (ezeken kívül természetesen vannak még egyéb, kisebb csoportokra vonatkozó nevek is, l. НАЖДÚ, i. m.). E népvétet *r é s z b e n* már PROKOFJEV is (Селькупская грамматика 10, Советская Этнография 1940:69) így magyarázta¹. A *sōl* és *šōl* (< *šōt* 'тайга, лес; Taiga, Wald') egyszerűen csak alakváltozatok. A тази nyelvjáráson belüli *s ~ š* váltakozásra a PROKOFJEV-anyagot tartalmazó Selkupisches Wörterverzeichnisben az alábbi adatokat találtuk: *sāq*, *sāq*, *sāqi*, *sä* ~ *šākj* 'черный; schwarz' (204), *sorjšgo* ~ *šorjšgo* 'стыдиться; sich schämen' (211), *šak*, *šāk* ~ *sāk* 'соответственно; entsprechend, gemäß' (217), *še* ~ *se* 'язык; Zunge' (218), *šitti*, *šit* ~ *sitti*, *sitt* 'два; zwei' (221). További példákat erre a váltakozásra l. DULSON, i. m. 40.

¹ E helyen mondok köszönetet ERDÉLYI ISTVÁNNAK, ill. НАЖДÚ ПÉTER professzornak, hogy az idézett Dulson-cikket, ill. az említett Prokofjev-munkákat figyelembe ajánlották.

Zum Ursprung des Namens Selkupe

Der Name *selkup* usw. 'Selkupe' wurde bisher in seiner ersten Silbe *sel* als Derivatium zu dem Wort *syé* usw. 'Ton, Lehm' betrachtet, der Volksname als 'irdischer Mann' interpretiert (S. HAJDÚ: JSFOu. 54/1 : 82). Nach Ansicht des Verfassers ist es äußerst unwahrscheinlich, daß eine bestimmte Bodenart zur Benennung einer Volksgruppe gedient habe, man verwendete vielmehr Namen von Geländeformen zur Unterscheidung der kleineren Einheiten innerhalb einer Sprachgruppe. So ist z. B. der Name *söl*, *söl* aus dem Wort *söt* 'Taiga' abgeleitet, die Eigenbenennung hat also die Bedeutung 'Taiga-Mann', während die in der Tundra lebende Gruppe den Namen *čumil qup* 'Erd-Mann' trägt. Tas. *söl qup* ~ *söl qup* sind nur Varianten; Belege für Varianten, die den Wechsel *s* ~ *š* aufweisen, sind in diesem Dialekt auch sonst zu finden.

LÁSZLÓ HONTI

Verseny 'der Wetteifer' – verseng 'wetteifern'

1. A magy. *vers(eny)* R. *verset* fut, úszik, repül szó finn-ugor (MUSz. 856, 585) és török (MUNKÁCSI: KSz. VII, 372) származtatása a SzófSz. szerint nem fogadható el. Az egyeztetések elének tornyosuló hangtani akadályai azonban csak a finn-ugor származtatás esetében valóságosak, a török egyeztetés: magy. *vers* ~ csuv. *vərž* ~ közt. *urus* 'Zank, Streit, Kampf' viszonya ellenben szabályos török hangtani fejlődést reprezentál: ótör. *o-*, *u-*, *ö-*, *ü-* > ócsuv. *va-*, *vä-* > csuv. *ve-*, *vä-*, *vj-*, *vu-* (vö. AOH. XII, 33–44). Ennek ellenére a BTLw. megállapítása: „urtürk. *o-* wird im Ungarischen regelmässig durch *o* vertreten; der Lautübergang *o-* > *vä-* im Tschuwaschischen ist jüngerer Datums”, *verseny* szavunkat az „Anhang” fejezetbe, a kétes v. el nem fogadható etimológiák sorába számúzta. Ezzel egyidejűleg MUNKÁCSI hasonló hangtani alapokon nyugvó egyéb etimológiái is, mint pl. *vályú* < ótör. *oluq*, *vék* < *ögü* végleg lekerültek a napirendről (l. GOMBOCZ, MNy. VIII, 100). — Az történt tehát, hogy MUNKÁCSI fenti etimológiájának sorsa kizárólag a török hangtani szemlélet akkori mércéje alapján dőlt el, de az elmarasztaló bírálat nem terjedt ki egyúttal az adekvátnak feltüntetett jelentések mérlegelésére is. Az ÉrtSz. szerint ui. a *verseny* R. *vers* am.: Általában vetélkedés, küzdelem, amelyben a résztvevő egyének v. csoportok a többieket le akarják győzni, fölül akarják múlni. Vagyis, a magyar *verseny* sportszerű mérközést, nem pedig ellenséges szembenállást jelent mint a török *urus* 'Zank, Streit, Kampf'. Az, hogy a *verseny* verekedéssé, veszekedéssé is fajulhat, vagy hogy a nyelvjárásokban és számos nyelvtörténeti adat szerint is a *verseny* igei párja a *verseng* 'kötekedni, veszekedni' másodlagos jelentésben is előfordul, nem elégséges ok, hogy az egyeztetésnél a törökből is világosan kimutatható elsődleges 'vetélkedés' jelentést szem elől tévesszük. MUNKÁCSI *verseny* etimológiájának mindenoldalú alapos vizsgálata bizonyosságot tesz róla, hogy elgondolása éppen az elgáncsolt hangtani szempontból lehetséges, de az egyeztetett szavak figyelemre nem méltatott jelentéstani eltérése miatt nem valószínű.

2. A kérdés újra-értékelésében a legcélravezetőbben az elfogadott török hangtörténeti pozitívumokra építhetünk. A mai csuv. *vəržä* mélyhangú *vä-* eleme MUNKÁCSI helyes sejtése szerint is az ócsuv. *v-* protézis következtében delabializálódott ótör. *o-*, *u-* vokálisokra vezethető vissza. MUNKÁCSI okfejtésében azonban a csuvas hangtörténet eme — a régi török jövevényszavainkban is képviselt — különfejlődése olyan hangsúlyt kapott, hogy a jelentéstani szempont eltörpült mellette. Csak így magyarázható ui., hogy MUNKÁCSI a számára biztos hangtani megfelelés és a jelentéstani nehézség ellentmondásából nem keresett kiutat, nem számolt a csuvas nyelv archaikus voltával,

nevezetesen azzal, hogy a *vâ*- elemet követő *r* nemcsak egy megőrzött altaji *r* ~ közt. *r*, hanem egy altaji *r* ~ közt. *z* viszony képviselője is lehet. Ezen a nyomon elindulva ui. rátalált volna a magy. *vers*(eny) hangtani *s* egyben jelentéstani megfelelőjére a köztörökben és a mongolban is. — Idevágó példák a köztörökségből: KĀŠG. *ozmaq* 'im Rennen zuvorkommen', *ozuq at* 'Pferd, das beim Rennen gewinnt'; IM. *ozmaq* 'önce gelmek, illeri geçmek', *ozgan* 'koşud birinci gelen'; oszm. *ozmaq* 'überholen, übertreffen', part. *ozyan* 'die anderen übertreffend, besser, vorzüglicher' (ZENKER 121); kirg. csag. OT. *oz*- 1. 'vorangehen', 2. 'überholen, übertreffen im Wettlaufe' (Radl. I, 1143); kazah *ozu*- 'obgonjat', operedit', *ozış* 'gonki, bega, sostjazanie' (MACHMUDOV-MUSABAEV); *ozik* 'one who is in front, one who is in the front ranks' (SHNITNIKOV); kkalp. *oz*- 'oprežat', peregonjat', *ozuv* 'obgon, pervenstvo' (BASKAKOV); kaz. *uz*- 'haladni, felülmúlni, megelőzni' (BÁLINT) stb. — A mongolban várható módon a köztörök *z*-t a csuvashoz hasonlóan a megőrzött *r* képviseli: ordos *uruldā* 1. 'galop', 2. 'qui est en train de galoper', *uruldū* 'galoper', pl. *avžarga uruldū*- 'jeu public consistant en courses d'étalons' (MOSTAERT II, 742); kh. *uruldaan* 'sorevnovanie, sostjazanie', *urulday* 'sostjazatsja, sorevnovatsja' (napr. v bege): *mor' urulday* 'ustraivat konnie skački' (A. LUVSANDENDEV 458); burj. *urilda(an)* 'sostjazanie v bege', *urildaxa* 'peregnjat drug druga' (ČEREMISOV); Kalm. *urlodān* 'das Wettrennen (gewöhnl. der Pferde), *urlodvɣv* 'wettrennen' (RAMSTEDT, Wb. 451/b); mandž. *uruldembī* 'um die Wette rennen, wetteifern' (HAUER 967); tung. *urēmket* 'sravnenie, sorevnevanie' (VASILEVIČ 455). — A felsorolt köztörök, mongol és csuvas származékokban, amint láthattuk, csak a szabályos hangtani eltérések mutató igei tövek azonosak: közt. *oz*- ~ mong. *uri*- ~ csuv. *vâr*- és ezekhez járul a különböző hangalakú de azonos értékű kooperatív képző: közt. *oz* + *š*- ~ mong. *uri* + *l*- ~ csuv. *vâr* + *š*-, amikből azután nyelvsoportokként különböző további nominális és verbális származékok keletkeztek. — A közt. *ozuš*- ~ mong. *uril*- 'wetteifern' csuv. megfelelője *vârš* (PAAS.) ma csak 'zanken, streiten, kämpfen' másodlagos jelentésében ismeretes ami egyrészt abból magyarázható, hogy a közt. *ozuš*' és *uruš* is hangtanilag egyazon alakban: *vârš* esett egybe, de másrészt abból is adódhat, hogy a régi magasabb szintű kultúrvilágot felváltó viszályosabb csuvas időkben pejoratív jelentésfejlődést szenvedett, illetőleg az kerekedett fölül. Mindenesetre fel kell tennünk, hogy a magyarra gyakorolt bolg.-török befolyás idején a *vârš* még a 'wetteifern' jelentés hordozója volt, az illik bele a békés, munkás életet tükröző ócsuv. jövevényszavaink sorába is. Nincs kizárva, hogy *győz* < ócsuv. *žiyäd- < ótör. *jigäd*- 'siegen' igénk is éppen a lóversenyekkel, a sportszerű mérkőzések szórakozásával kapcsolatban került nyelvünkbe (vö. NyK. LXXI, 137–8). Ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy a *győz* és a *verseny* szó ugyanannak az ócsuv. nyelvtörténeti korszaknak jellemző hangtani jegyeit viseli magán: a *győz* ige az ótör. -*d* > ócsuv. -*δ*/*z* hangváltozást és a *verseny* az ócsuv. *v*- protézist, amelyek egyidejűsége mellett *váz* < ócsuv. *vaduy < ótör. *odug szavunk tanúskodik (vö. Nyr. 93:471–4).

3. A magy. *verseny* és *verseng* szónak a nyelvtörténet folyamán eltérébélyesedett családja, illetőleg tagjainak a kialakulása és egymásközi időrendi összefüggése: *vers*, *verset*-, *versen*-, *versént* fut, *versenség*, *verseny*, *versenyves*-*versenyekedik*, *verseng*, *versenkedik*, *versönyög* stb. sokféle magyarázó lehetőséget vetett fel (vö. SIMONYI: NyK. XVI, 251, Nyr. 32:243–4; MUNKÁCSI;

KSz. VII, 372; FOKOS; Nyr. 38:249), de sehol sem történik említés arról, hogy a *vers* nomen mellett a *verseng* ige feltételezte *vers-* igének is nyomának kell lennie nyelvünkben. — A ma egymásmellett élő kaz. *uziš* 'das Überholen' és *uziš-* 'einander überholen' (Radl. I, 1754, 1767) másodlagos nomen-verbumokhoz hasonlóan, már az ócsuvasban is meg kellett lennie a *vârš* 'verseny' ~ *vârš-* 'versenyez' analógiás nomen-verbumnak, mert mi is egy *vers* ~ *vers-* igenévszót vettünk át. Erről tanúskodik ui. a debreceni népnyelvi hagyományként közölt mondat: *versetek egymással* 'versenyezve dolgozzatok' (Nyr. V, 176). Az önálló *vers-* ige hajdani meglétére enged következtetni a NySz.-nak egy **versöd-* (*vers-* + *-d* gyak. képző) igére visszamatató *versödő* 'ligitiosus' (kötekedő, verekedő) participiuma is. Ezek szeint honfoglalás előtti török igei átvételeink sorába be kell iktatnunk a *vers-* 'versenyez' igtét is, amely már csak a történeti korban bővül az *-ng* gyakorító képzővel, akárcsak az *öröl* < *ör* + *l*. Mind a két ige egyformán jellemző, hogy tövük már csak a nyelvjárásokban mutatható ki. — Az ócsuv. eredetű kooperatív jelentésű *vers-* tőigének a magyar *-ng* gyakorító képzőbokkal alakult *verseng* származéka ugyanazokat a morfológiai problémákat veti fel, mint a különböző funkciójú *-n* és *-g* elemek halmozásából keletkezett többi *-ng* végződésű ige (vö. BARTHA; NyK. LI, 24–32). A *verseng* ige említett másodlagos 'kötekedni, veszekedni, vitatkozni' jelentése mellett, eredeti *versenyezni* jelentését őrzi pl. a *versengő saláta* 'korán érő saláta' népies kifejezés (UMTSz.). — Magyarázatot igényel azonban a közt. *ozuš* ~ mong. *uril-* ~ csuv. *vârš-* és a magy. *vers-* között fennálló hangrendi különbség, ami MUNKÁCSI közt. *uruš* ~ csuv. *vârš* ~ magy. *vers* egyeztetésében is problémát jelentett, bár szó nem esett róla. Ezt a hangtani különbséget, amely nem egy honfoglalás előtti török jövevényszavunk esetében ismétlődik — nem alaptalanul — az átvett szó múltbéli kettős hangrendűségével szoktuk áthidalni. BROCKELMAN középtörök magashangú *özüş-* 'beim Wetten helfen, wetteifern' adatát, amely feltevésünket támogathatná, BESIM ATALAY pontosabb KĀĖGARI kiadása sajnos nem igazolja (vö. Endeks 721). De bárhogy magyarázandó is a különböző hangrendűség, az átvétel alapjául egy palatális ócsuv. *vârš ~ **vârš-* nomen-verbumot kell feltennünk.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution à l' étimologie du mot hongrois *verseny* 'concours'

L'auteur de cet article apporte son avis à la discussion engagée autour du mot hongrois *verseny* (BTLw. 223), dans l'antiquité un nomen-verbum: *vers* ~ *vers-* concours ~ 'concourir, sans suffixe. MUNKÁCSI (KSz. VII, 372) identifie ce mot avec celui de tchouv. *vâržâ* ~ com.-turque *uruš* 'querelle, combat'. Cette identification est irréprochable au point de vue phonétique, mais soulève de doute en rapport sémantique pour la raison, que le mot hongrois exprime une réunion sportif, tandis que son équivalent mentionné est une acte de hostilité. — L'auteur à son tour remplace le mot, respectivement le nomen-verbum *uruš* ~ *uruš-* par le com.-turque *ozuš* ~ *ozuš-* 'concours, cours de chevaux' ~ 'concourir', cf. mong. *uril-* id. Cela veut dire, que la dérivation secondaire des différents thèmes verbaux par les convenables suffixes: mong. *uril-* ~ tchouv. *vârš-* > hongr. *vers-* ~ turc. *oz-š-* correspondent entre eux au point de vue phonétique et aussi sémantique. En même temps leur inhérence étimologique représente la délabialisation des ancien turque *o-*, *u-* après l'apparation du *v-* prothétique. Cette circonstance nous permet de conclure qu'il s'agit d'un mot emprunt d'origine bulgaro-turque avec l'important critérium phonétique: mongole-tchouvache *r* ~ com.-turque *z*.

MARGIT K. PALLÓ

A földrajzi nevek szerkezeti rendszere

I. A Nyelvtudományi Közlemények két évvel ezelőtti évfolyamában (l. 72: 95 – 124) részletes képet igyekeztem nyújtani a magyar földrajzi nevek strukturális sajátosságairól. Érintettem ebben a cikkemben a névstruktúra rendszerének a kérdését is, de az akkori céloknak és körülmények adta lehetőségeknek megfelelően csak nagyon vázlatosan. E hiányt, a földrajzi nevek szerkezeti rendszeréről vallott elgondolásaimat és azoknak aprólékos elméleti kidolgozását, most igyekszem pótolni. Ismertetendő névrendszerem hangsúlyozottan elméleti. A földrajzi neveknek olyan számszerűleg föltételezhető szerkezettypus-mennyiségét tartalmazza, amilyen teljes egészében egyetlen magyar tájegység földrajzinév-anyagából sem mutatható ki, de alapos strukturális megfontolások értelmében a magyar földrajzinév-anyag egészéből csak a rendszerben fölvett mennyiségű és minőségű szerkezettypusok elemezhetőek ki. Így a rendszer megalkotása jogosnak és gyakorlatilag is használhatónak látszik.

A bázisnév és lokalizátor (l. i. m. 101) a földrajzi neveknek olyan két szerkezeti egysége, amelyik sajátos struktúrát adva, minőségileg határozza meg azokat. Úgy látszik azonban, hogy ez a meghatározás nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is megmutatkozik. Az a tény, hogy a két jelzett szerkezeti egység matematikailag kifejezhető változatokban fordul elő, lehetőséget nyújt ahhoz, hogy földrajzi neveink szerkezettypusainak lehetséges felső-határát – kvantum-maximumát – számszerűleg is megadjuk.

A bázisnév (jele a továbbiakban: B) és lokalizátor (jele: L) függetlenül a földrajzi nevek nyelvi, névélettani, illetve genetikai típusaitól, mindig három variációban jelentkeznek a földrajzi nevekben: 1. a bázisnév önmagában lokalizátor nélkül (jele: $\emptyset B$); 2. a lokalizátor és bázisnév együttesen (jele: LB); 3. a lokalizátor önmagában bázisnév nélkül (jele: $L\emptyset$).¹ – A szerkezeti egységeknek ebből a sajátosságából elvonhatunk egy olyan variációs-állandót (jele: V), amelyeknek a matematikai értéke minden körülmények között h á r o m.

E kimutatott variációs-állandó földrajzi neveinknek alapvető szerkezeti tényezője, és segítségével a genetikailag elsődleges-, másodlagos- és harmadlagos földrajzi neveknek mondott (l. i. m. 99) névesoportok szerkezettypusainak lehetséges felsőhatára matematikailag pontosan kifejezhető, minőségük és mennyiségük szerint szemléletes rendszerbe foglalható. A következőkben tehát

¹ A $\emptyset$ fokú szerkezeti egységben nem teszek különbséget, minthogy az önmagában sohasem jelentkeznek, s így mindig nyilvánvaló, hogy mikor melyik szerkezeti egység hiányára utal a jelzés.

a jelzett genetikai csoportok alapján próbálom megadni, szemléltetni és magyarázni a földrajzi nevek szerkezettypusainak a rendszerét.

2. Az elsődleges (= primer) földrajzi nevek (jele: P ; a szerkezettypusok kvantum-maximumának jele: P_z) névtani jellemzője, hogy olyan földrajzi tárgyakat jelölnek, amelyek nem valamely tájbeli differenciálódás eredményeképpen alakultak ki, hanem az adott tájegységen belül alapvető, fő földrajzi tárgyaknak számítanak (l. i. m. 99). Az idevonható földrajzi neveket így a variációs-állandón kívül semmi más tényező nem befolyásolhatja szerkezetileg. Ebből pedig az következik, hogy az elsődleges földrajzi neveknek pontosan annyi szerkezettypusa lehetséges, mint amennyi a variációs-állandó matematikai értéke, azaz: három. Kutatásaink eredménye igazolja is ezt, minthogy az elsődleges földrajzi nevekben csak a következő három szerkezeti csoportot sikerült elkülöníteni: 1. önálló bázisnév (jele, hogy elkülönítsük az előrébb ismertetett általános értékű szerkezeti variációktól: $\theta_1 B_1$): *Árok, Fok, Rét* stb.; 2. lokalizált bázisnév (jele: $L_1 B_1$): *Bokaréve, Farkas zug, Fehértó* stb.; 3. önálló lokalizátor (jele: $L_1 \theta_1$): *Hegyess, Nyáros, Pettyes* stb. (vö. i. m. 107–108).

Eddigi ismertetésemben a jelentkező névtani fogalmaknak mindig megadtam a betűjelét is. Az algebra gyakorlatának mintájára ezeket a jeleket fölhasználhatjuk arra, hogy velük a szerkezettypusok mennyiségét képlet-szerűen, egyenlet formájában is megadjuk. Ezek szerint az elsődleges földrajzi nevek szerkezettypusainak a száma az alábbi egyenlettel fejezhető ki:

$$\underline{P_z} = \underline{V}$$

A képletet itt úgy is értelmezhetjük, hogy az elsődleges földrajzi nevek szerkezettypusainak száma egyenlő a variációs-állandóval (= 3). Egy később jelentkező összefüggés alapján azonban előrebocsáthatom, hogy célszerűbb a következő értelmezés: az elsődleges földrajzi nevek szerkezettypusainak a száma egyenlő a variációs-állandó első hatványával.

Ha az elsődleges földrajzi nevek számszerűleg így ismertté lett szerkezettypusainak a rendszerű kapcsolatait akarjuk ezek után bemutatni, azt csak ilyen egymásutánosságban szemléltethetjük:

$$\underline{\theta_1 B_1} \quad \underline{L_1 B_1} \quad \underline{L_1 \theta_1}$$

Más sorrend nem képzelhető el, minthogy az ellenkezne a névstruktúra sajátjaival. Ez a rendszer viszont tökéletesen kifejezi azt az alapvető szerkezeti sajátosságot, amit strukturális-változásnak (l. i. m. 108) szoktunk mondani. Ha ugyanis a bemutatott rendszerrel párhuzamba állítjuk a strukturális változás bázisnév > lokalizátor + bázisnév > lokalizátor képletét, tökéletes azonosságot észlelünk: az elsődleges földrajzi nevek háromtagú rendszere balról jobbra haladó vízszintes irányban a strukturális változás három fázisát tükrözi. Szemléltetve tehát ezt tapasztaljuk:

$$\begin{array}{ccc} \text{I. fázis} & \text{II. fázis} & \text{III. fázis} \\ \longrightarrow & \longrightarrow & \longrightarrow \\ \underline{\theta_1 B_1} & \underline{L_1 B_1} & \underline{L_1 \theta_1} \end{array}$$

3. A másodlagos (= szekunder) földrajzi nevekben (jele: S ; a szerkezet típusok kvantum-maximumának jele: S_X) a variációs-állandó értéke éppúgy három, mint az elsődleges földrajzi nevekben. Hogy azonban a másodlagos jelleget kiemeljük bennük, itt is indexszel látjuk el őket: $\emptyset_2 B_2 \sim L_2 B_2 \sim L_2 \emptyset_2$.

Kutatásaink alapján tudjuk, hogy a másodlagos földrajzi nevekre jellemző az, hogy olyan földrajzi egységeket jelölnek általában, amelyek elsődleges földrajzi nevekkel jelölt földrajzi tárgyakkól különültek el egyszeri differenciálódással (l. i. m. 109) illetve ugyanilyen tárgyakkól integrálódtak.² Ezért a másodlagos földrajzi neveket nemcsak a variációs-állandó, hanem az elsődleges földrajzi név is befolyásolja szerkezet típusainak számában, s így struktúrájának rendszerében is. Ez a befolyásolás mindig az elsődleges földrajzi nevek szerkezet típusainak a számával arányos. A másodlagos földrajzi nevek szerkezet típusainak a száma ezért egyenlő az elsődleges földrajzi nevek szerkezet típusainak és a variációs-állandónak a szorzatával. Képletesen: $S_X = P_X \cdot V$. Minthogy az előzmények alapján a $P_X \cdot V$ értéket számszerűleg is ismerjük: $3 \cdot 3 = 9$, ez pedig ténylegesen a variációs-állandó második hatványával egyenlő, általában azt mondhatjuk, hogy a másodlagos földrajzi nevek szerkezet típusainak a száma egyenlő a variációs-állandó második hatványával. Egyenlettel kifejezve ez a következő lehet:

$$\underline{S_X} = \underline{V^2}$$

A másodlagos földrajzi nevek szerkezet típusainak számszerű ismeretében most már a szerkezeti rendszert is megalkothatjuk. Probléma azonban, hogy itt már nemcsak a variációs-állandó, hanem az elsődleges földrajzi nevek szerkezet típusai is befolyásoló tényezőként jelentkeznek. Ez azt eredményezi, hogy a másodlagos földrajzi nevek strukturális rendszere nem egysíkú, mint a elsődleges földrajzi nevéké, hanem a befolyásoló tényezők számával egyezően kétsíkú. De, ha a természettudományokban (pl. biológiában) oly gyakran használt sakk tábla-módszert céljainknak megfelelően alkalmazzuk, egy olyan kétsíkú rendszervázhoz jutunk, melyben a fönti képlet igazságát nemcsak megerősíthetjük, hanem lehetőségünk nyílik arra is, hogy a betűjelek segítségével a másodlagos földrajzi nevek strukturális rendszerét minőségében szemléltessük.

Szemléltetésünkhöz egy háromszor-három kockás sakk tábla szükséges. Ennek vízszintes soraiba az elsődleges földrajzi nevek már előrébb bemutatott szerkezet típusait írjuk úgy, hogy az egymást követő három kockába mindig ugyanaz a típus kerüljön. Így az $A1, B1, C1$ kockába a $\emptyset_1 B_1$, az $A2, B2, C2$ kockákba az $L_1 B_1$, az $A3, B3, C3$ kockákba pedig az $L_1 \emptyset_1$ elsődleges szerkezet típus kerül. Ezután függőleges irányban a másodlagos variációkat írjuk, ugyancsak háromszor-háromszor az egymás alatt levő kockákba. Ezek szerint az $A1, A2, A3$ kockákba a $\emptyset_2 B_2$, a $B1, B2, B3$ kockákba az $L_2 B_2$, a

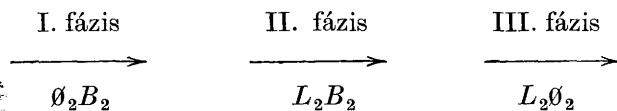
² Lektorai véleményében MEZŐ ANDRÁS a *Mátészalka* nevet elsődleges földrajzi névnek tekinti, s megrója rendszeremet, hogy nincs a név számára képlete. A név ténylegesen másodlagos földrajzi név, s így ott található számára képlet is. Eddigi ismereteinktől eltérően, a másodlagos földrajzi nevek ugyanis integrálódás útján is kialakulhatnak, és létrejöttük után pontosan olyan a szerkezeti viselkedésük, mint a differenciálódással alakult másodlagos földrajzi nevéké.

$C1, C2, C3$ kockákba pedig az $L_2\theta_2$ jelzetű másodlagos variáció kerül. Gyakorlati megvalósításban tehát a másodlagos földrajzi neveknek ez a kétsíkú szerkezeti rendszere alakul ki:

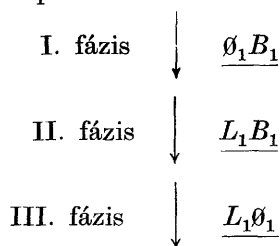
	A	B	C
1	$\theta_1 B_1 \theta_2 B_2$	$\theta_1 B_1 L_2 B_2$	$\theta_1 B_1 L_2 \theta_2$
2	$L_1 B_1 \theta_2 B_2$	$L_1 B_1 L_2 B_2$	$L_1 B_1 L_2 \theta_2$
3	$L_1 \theta_1 \theta_2 B_2$	$L_1 \theta_1 L_2 B_2$	$L_1 \theta_1 L_2 \theta_2$

A kockák száma megadja a másodlagos földrajzi nevek szerkezettípusainak a kvantum-maximumát. Ez valóban $k i l e n c$, ahogy azt az $S_{\Sigma} = V^2$ képlet alapján is tapasztaltunk. Az egyes kockák betűjelei pedig a típusok szerkezeti minőségét mutatják képletesen, de rendszerszerűen. A képletek értelmezése egyszerű és félreérthetetlen. Az első kocka (1A) $\theta_1 B_1 \theta_2 B_2$ képlete például jelzi a Réti út-féle szerkezetű másodlagos földrajzi neveket, ahol is a Réti-lokalizátor megfelel egy $\theta_1 B_1$ variációjú elsődleges földrajzi névnek (= önálló bázisnév); a másodlagos értékű -út bázisnév pedig egy olyan $\theta_2 B_2$ szerkezetű másodlagos variációnak, amelyik szintén csak bázisnévből áll. (Hasonlóképpen történik a többi képlet értelmezése is).

Strukturális alapon más beosztású rendszerezés nem képzelhető el, mint-hogy az alapvető változási szakaszok egymásutánosságát csak ilyen sorrendben lehet híven tükröztetni. Ha ugyanis megfigyeljük a rendszer vízszintes irányú tagolását, azt tapasztaljuk, hogy a másodlagos értékű variációk balról jobbra haladva pontosan megfelelnek a strukturális változás bázisnév > lokalizátor + bázisnév > lokalizátor képlettel jelzett szakaszainak:

Akkor viszont, ha a rendszer függőleges tagolását tesszük vizsgálat tárgyává, azonnal szemünkbe ötlük, hogy föntről lefelé haladó irányban a másodlagos földrajzi nevekben található elsődleges értékű variációk vetítik le a strukturális változás fázisainak a pontos mását:

4. A harmadlagos (=tercier) földrajzi nevek³ (jele: T ; a szerkezettípusok kvantum-maximumának jele T_{Σ}) variációs-állandójá-

³ Elméletileg számolhatunk negyedleges, ötödleges stb. földrajzi nevekkel is, minthogy azonban én gyakorlatilag nem találkoztam ilyenekkel, rendszerezésemben tekintettel sem lehetek rájuk.

nak értéke az elsődleges- és másodlagos földrajzi nevekéhez hasonlóan három De ahogy az előzőek esetében is tettük, itt is célszerűnek látszik a variációs-típusok harmadlagos jellegét indexszel kiemelni: $\theta_3 B_3 \sim L_3 B_3 \sim L_3 \theta_3$.

Ahogy a másodlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak a mennyiségét a variációs-állandón kívül az elsődleges földrajzi név szerkezettypusainak a száma is befolyásolja, hasonlóképpen a harmadlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak a mennyiségét is befolyásolja a variációs-állandó mellett a másodlagos földrajzi név szerkezettypusainak a száma is. Oka ennek az, hogy a harmadlagos földrajzi nevek mindig olyan kétszeres differenciálódással keletkezett földrajzi részegységeket jelölnek, amelyek másodlagos földrajzi nevekkel jelölt, de egyszer már differenciálódott, földrajzi tárgyakkól különültek el (l. i. m. 112). Ennek alapján, minthogy a befolyásolás a másodlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak a számával arányos, a harmadlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak a száma egyenlő a másodlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak és a variációs-állandónak a szorzatával. Képletesen: $T_Z = S_Z \cdot V$. Az előzmények ismeretében az $S_Z \cdot V$ értéket már tudjuk: $9 \cdot 3 = 27$. Ez az érték pedig pontosan a variációs-állandó harmadik hatványának felel meg, s így általában mondhatjuk, hogy a harmadlagos földrajzi nevek szerkezettypusainak a száma egyenlő a variációs-állandó harmadik hatványával. A szerkezettypusok mennyiségét kifejező képlet tehát ez lehet:

$$T_Z = V^3$$

Az egyenlet valószínűségének a bizonyítása, és a szerkezettypusok minőségi megoszlásának szemléltetése itt is lehetséges a sakk-tábla-módszerek egy kombinációjával. Hangsúlyozom azonban, hogy az így kapott elrendezésben csak a harmadlagos variációk mutatnak rendszerszerűséget, a másodlagos és elsődleges variációk rendszerszerűsége viszont fölbomlik. Ennek oka az, hogy a harmadlagos földrajzi neveket a variációs-állandón kívül a másodlagos földrajzi nevek közvetlenül, az elsődleges földrajzi nevek pedig közvetve (a másodlagosak közvetítésével) befolyásolják rendszerükben. A hármas befolyásoló tényező egy háromsíkú rendszert igényelne, s a mi kétsíkú sakk-táblánkon ezért egymás alá kerül az, aminek valójában egymás mögött volna a helye, s ennek következtében a rendszerszerűség is torzítva jelentkezik benne. Gyakorlati célokra azonban így is megfelel a csoportosítás, elméleti értékelés esetében pedig könnyű megtenni a szükséges helyesbítést.

A harmadlagos földrajzi nevek esetében egy olyan háromsor-kilenc kockás táblára van szükségünk, amelyiknek vízszintes sorai három-három, függőleges sorai pedig kilenc-kilenc kockát tartalmaznak. A vízszintes sorokba háromszor egymásután beírjuk a másodlagos földrajzi nevek előrébb már rendszerében bemutatott szerkezettypusait. Ezek szerint az A_1, B_1, C_1 kockákba a $\theta_1 B_1 \theta_2 B_2$, az A_2, B_2, C_2 kockákba $\theta_1 B_1 L_2 B_2$, az A_3, B_3, C_3 kockákba a $\theta_1 B_1 L_2 \theta_2$, az A_4, B_4, C_4 kockákba az $L_1 B_1 \theta_2 B_2$, az A_5, B_5, C_5 kockákba az $L_1 B_1 L_2 B_2$, az A_6, B_6, C_6 kockákba az $L_1 B_1 L_2 \theta_2$, az A_7, B_7, C_7 kockákba az $L_1 \theta_1 \theta_2 B_2$, az A_8, B_8, C_8 kockákba az $L_1 \theta_1 L_2 B_2$, az A_9, B_9, C_9 kockákba pedig az $L_1 \theta_1 L_2 \theta_2$ képletű másodlagos szerkezettypus kerül. Ezek mellé a függőleges sorokba kilencszer írjuk be egymás alá a harmadlagos variációkat. Így az A_1-A_9 kockába a $\theta_3 B_3$, a B_1-B_9 kockákba az $L_3 B_3$, a C_1-C_9 kockákba pedig az $L_3 \theta_3$ harmadlagos variáció kerül. Ténylegesen tehát

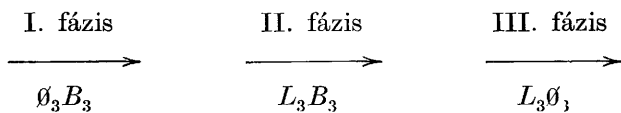

éppen úgy járunk el, mint az előbbi táblázatunkban. Gyakorlati megvalósításban így az alábbi, látszatra kissé elriasztó, de egyébként nagyon is szemléletes táblázatot kaphatjuk a harmadlagos földrajzi nevekből:

	A	A	C	
1	$\underline{\theta_2 B_1 \theta_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 \theta_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 \theta_2 B_2 L_3 \theta_3}$	
2	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 B_2 L_3 \theta_3}$	I.
3	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 \theta_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 \theta_2 L_3 B_3}$	$\underline{\theta_1 B_1 L_2 \theta_2 L_3 \theta_3}$	
4	$\underline{L_1 B_1 \theta_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 \theta_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 \theta_2 B_2 L_3 \theta_3}$	
5	$\underline{L_1 B_1 L_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 L_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 L_2 B_2 L_3 \theta_3}$	II.
6	$\underline{L_1 B_1 L_2 \theta_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 L_2 \theta_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 B_1 L_2 \theta_2 L_3 \theta_3}$	
7	$\underline{L_1 \theta_1 \theta_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 \theta_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 \theta_2 B_2 L_3 \theta_3}$	
8	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 B_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 B_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 B_2 L_3 \theta_3}$	III.
9	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 \theta_2 \theta_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 \theta_2 L_3 B_3}$	$\underline{L_1 \theta_1 L_2 \theta_2 L_3 \theta_3}$	

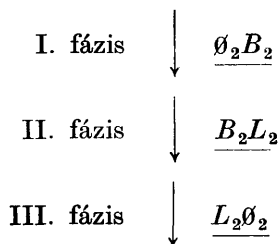
A kockák száma itt is megadja a harmadlagos földrajzi nevek szerkezet-típusainak a kvantum-maximumát: h u s z o n h é t, amit a $T_{\Sigma} = V^3$ képlet is kifejez. A kockák betűjelei pedig minőségükben mutatják a harmadlagos szerkezet-típusokat. Az első kocka (A1) $\theta_1 B_1 \theta_2 B_2 \theta_3 B_3$ képlete például a *Templomkerti iskola* típusú harmadlagos földrajzi neveket jelzi. Itt a *Templom-* egy $\theta_1 B_1$ szerkezetű elsődleges-, a *-kerti-* egy $\theta_2 B_2$ szerkezetű másodlagos-, az *-iskola* pedig egy $\theta_3 B_3$ szerkezetű harmadlagos variációnak felel meg, vagyis egy olyan típusú harmadlagos földrajzi névnek, melyben egy elsődleges-, egy másodlagos- és harmadlagos értékű bázisnév együttese jelzi a kétszeri differenciálódással keletkezett földrajzi tárgyat. (A többi képlet értelmezése is hasonlóképpen történik).

Ha táblázatunk vízszintes irányú tagolását tanulmányozzuk, tapasztalhatjuk, hogy a harmadlagos variációk balról jobbra haladó irányban a bázisnév > lokalizátor + bázisnév > lokalizátor képlettel kifejezett strukturális-változás fázisait tükrözik:

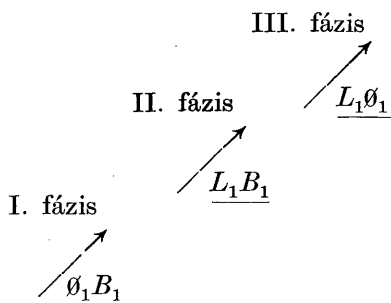

Táblázatunk tehát a harmadlagos variációk tekintetében rendszerszerű. Függőleges irányú tagolásban azonban már nem tapasztalunk ilyesmit. Ennek oka, mint előrébb már jeleztem is, abban van, hogy a tényleges három síkban mutatózó rendszert a táblázatban csak két síkon szemléltettük. Ezért szükséges egy dimenzió-korrektív megtevétele.

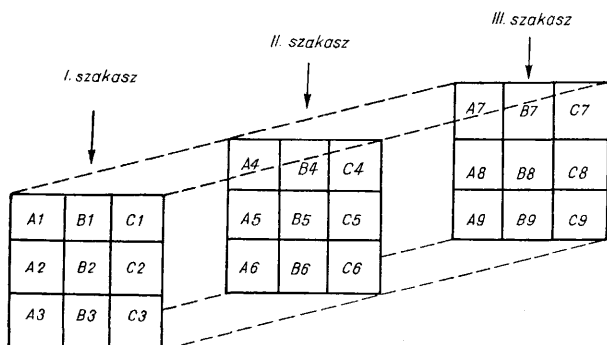
Ha táblázatunkat a jobboldali római számokkal jelölt szakaszoknak megfelelően széttördeljük, és egymás mögött úgy helyezzük el, hogy az I. szakasz mögé a II. szakasz, emögé pedig a III. szakasz kerül helyzetváltás nélkül, vagyis az $A1$ kocka mögött az $A4$, emögött az $A7$, a $B1$ mögött a $B4$, emögött a $B7$ stb. kocka lesz, táblázatunk rendszerszerű formát nyer, minthogy ebben a beállításban a szerkezetípusok úgy jelentkeznek, mintha egy idom hármassíkban lennének elhelyezve. Így aztán tapasztalhatjuk, hogy vízszintes síkban, balról jobbra a haladó irányban a harmadlagos variációk tükrözik a strukturális-változás fázisait, ahogy ezt már ki is mutattam. Függőleges irányban viszont, fentről lefelé haladva, a harmadlagos földrajzi nevekben található másodlagos variációk vetítik ugyanezeket a fázisokat:

A harmadik síkban, azaz mélységben, előlről hátra haladó irányban a harmadlagos földrajzi nevekben föllelhető elsődleges variációk tükrözik a strukturális-változás fázisait. Mivel ezt az irányt síkon csak ponttal lehetne jelezni, azon pedig az egyes fázisok nem különíthetők el, jobb megoldás hiányában, ferde irányú egyenessel szemléltetem ezt a vetületet:

Az alkalmazott helyesbítéssel tehát harmadlagos földrajzi neveink strukturális rendszere is teljesen kifogástalanná vált. Annak érdekében, hogy az így helyesbített rendszer is szemléltetve legyen, az alábbiakban táblázatunk jelzett szakaszait három síkban is megpróbálom ábrázolni. Itt azonban durván leegyszerűsítve, csupán a kockák jeleit tüntetem föl, a képletek beírását mellőzöm:

5. A magyar földrajzi nevek strukturális rendszeréről vallott elgondolásaimat mindezek után a következőkben tudom röviden összegezni:

a) A földrajzi nevek strukturális rendszere a nevek strukturális-változását tükröző szerkezeti egységek számszerű variációin alapszik.

b) A szerkezet típusok száma az egyes genetikai névesoportokban a mértani haladvány szerint emelkedik. A hatványalap mindig a variációs-állandó a hatványkitevő pedig az adott genetikai névesoport differenciáltságának (esetleg integráltságának) a számszerű értéke $+1 (= V^d+1)$.

c) Az elsődleges földrajzi neveknek három, a másodlagos földrajzi neveknek kilenc, a harmadlagos földrajzi neveknek pedig huszonhét szerkezet-típusa lehetséges. Ez természetesen kvantum-maximum, s ezért egy tájegységben belül ennél kevesebb is található, de több semmi esetre sem.

d) A földrajzi neveknek ez a rendszere egy, két vagy három dimenzióban a nevek strukturális változását tükrözi:

α) Az elsődleges földrajzi nevek balról jobbra haladó irányban mutatják a strukturális-változás fázisait.

β) A másodlagos földrajzi nevek másodlagos variációi balról jobbra haladó vízszintes irányban, elsődleges variációi viszont föntről lefelé haladó függőleges irányban jelzik a fázisokat.

γ) A harmadlagos földrajzi nevek harmadlagos variációi balról jobbra haladó vízszintes irányban, másodlagos variációi föntről lefelé haladó függőleges irányban, elsődleges variációi pedig előlről hátrafelé haladó mélységi irányban mutatják a strukturális változás fázisait.

*

Fejtegetéseim lezárásaképpen fontosnak tartom megjegyezni, hogy az itt megadott strukturális rendszernek van egy gyengéje, de az eddigi névrendszerekkel szemben egy komoly előnye is.

Gyengéje a rendszernek, hogy kissé mereven kezeli a névstruktúra fogalmát, s így nem lehet tekintettel arra, hogy a földrajzi nevek egyik szerkezeti egységének, a lokalizátornak, sajátos egyéni struktúrája is lehet. A többelemű lokalizátorokra gondolok itt. A rendszerben ugyanis a *Szén Égető Kert* típusú név pontosan abba a kategóriába kerül, amelyikben például az egyelemű lokalizátort mutató *Bárótag* földrajzi név található. Ezt a problémát azonban nem gondolom olyan súlyosnak, hogy a rendszer használhatóságát megingat-

hatná: egyrészt, mert a lokalizátorok egyéni szerkezete az általában vett névtani szerkezetet nem igen befolyásolja (vö. i. m. 101); másrészt, mert egy al-kategória fölállítással adott esetben segíteni lehet a bajon.

Komoly előnye viszont a rendszernek a betűjeles képlekezés. Ennek segítségével nemcsak egyszerűbbé és biztosabbá válik ezutáni névcsoportosításunk, hanem általa a névgyűjtő munka is iránymutatóhoz jut. A képletek rendszerszerű összefüggéseinek ismeretében ugyanis lehetőségünk van arra, hogy egy följegyzett név képlete alapján az esetleges szerkezeti változatokat is felidézhesük adatközlőink emlékezetében, s ennek nyomán föl is jegyezhesük.

Mint távlati lehetőséget említettem meg végül, hogy az ilyen képlekezés alapot adhat egy későbbi, a földrajzi nevek strukturális sajátságait szemléltető atlasz készítéséhez is (1. erre SZABÓ T. ATTILA: MNny. 2: 123).

BALOGH LÁSZLÓ

Структурная система географических названий (на материале венгерского языка)

Автор — опираясь на теоретические достижения своей предыдущей работы (A földrajzi nevek struktúrája [Структура географических названий] NyK. LXXII, 95—123) старается интерпретировать структурную систему географических названий с помощью математических приемов. Система представляется по типам на основе количественных и качественных свойств географических названий.

1. Классификация возможно вследствие того ономастического факта, что две структурные единицы географических названий — базисное название (символ В) и локализатор (символ L), — по нашим данным могут выступать в форме всего лишь трех вариаций: 1. *Erdő* 'лес' (= B $\emptyset$), 2. *Sűrű erdő* 'густой лес' (= LB), 3. *Sűrű* 'гуща, гущица' (= L $\emptyset$). [Символ $\emptyset$ указывает на отсутствие одной из структурных частей в данном названии.]

На основе этого общего ономастического свойства можно определить вариационную постоянную венгерских географических названий (символ V). Всегда *m p u* является ее величиной и она определяет количественно максимальный лимит (максимум-квантум) систематизируемых структурных типов географических названий.

2. Максимум-квантум первостепенных географических названий (символ P) является исключительно придатком вариационной постоянной, и он таким образом также количественно тождествен ему и выражается формулой $\boxed{P = V}$. Качественная система этого типа названий обладает одним измерением ($\longrightarrow$); формула его схемы находится в первой таблице данной работы.

3. Максимум-квантум второстепенных географических названий (символ S) является придатком двух ономастических факторов: вариационной постоянной и максимума-квантума первостепенных географических названий. Следовательно, этот тип выражается формулой $S = P \cdot V$, которая равняется квадрату вариационной постоянной и сокращается следующим образом: $\boxed{S = V^2}$. Качественная система этого типа названий зависит от количества воздействующих факторов и обладает двумя измерениями ($\downarrow \longrightarrow$). Формула схемы находится во второй таблице.

4. Максимум-квантум третьестепенных географических названий (символ T) определяется тремя факторами: вариационной постоянной, максимумом-квантумом первостепенных географических названий и максимумом-квантумом второстепенных географических названий. Соответственно этому количественно максимальный лимит этого типа названий выражается уравнением $T = P \cdot S \cdot V$, которое на основе математических зависимостей равняется кубу вариационной постоянной и сокращается следующим образом: $\boxed{T = V^3}$. Соответственно трем факторам качественная система данного типа обладает тремя измерениями ($\downarrow \nearrow \longrightarrow$). Формула схемы находится в третьей таблице.

Ласло Балог

A képzőproduktivitás kísérleti vizsgálata

1. A képzők kapcsolódási szabályainak feltárása igen bonyolult tudományos feladat. A transzformációs nyelvtan megjelenésével a szóképzés kutatójának újabb szempontokat kell figyelembe vennie, hiszen nem elegendő csupán a képzők jelentéseinek leírása, a származékszavak tipizálása, a képzőproduktivitás intuitív jellemzése. A generatív nyelvtan következetesen alkalmazza a produktivitás és a nyelvtani szinonimitás elvét; meghatározza a szabályok érvényesülésének határát, feltárja a konkurens nyelvi eszközök „harcát”. Vagyis amíg a régebbi nyelvtanok csak a *m e g l e v ő* nyelvi jelenségeket írták le, addig az új típusú grammatika a *l e h e t s é g e s*, az elvileg realizálódható nyelvi szerkezeteket is megjósolja.

De hát értelmes dolog-e nyelvi prognózist készíteni? Sikeres lehet-e egy ilyen előrelátás? A nyelvek történetének tanulmányozása arra enged következtetni, hogy évezredekkel ezelőtt jóval nagyobb méretű nyelvtani változások következtek be, mint az utóbbi évszázadokban. Ma már kicsi a valószínűsége annak, hogy egy dominálónan flektáló nyelvből dominálónan agglutináló nyelv legyen. A nyelvtani struktúrák azonban ma is — mégha lassú ütemben is — változnak. A magyar *-beli* képző elvileg jóval kevesebb szóhoz járulhat, mint a múlt században.¹ A hosszú szóösszetételek tömeges megjelenésében a technika fejlődésének is nagy szerepe van. A helyes nyelvi jóslás biztosítása nem könnyű feladat, és csak bizonyos mértékig végezhető el, hiszen minden egyes új fogalom, új ismeret létrejötte nem látható előre.

A transzformációs nyelvtan azonban szerényebb célokat szeretne megvalósítani. Egy adott nyelvallapot lehetséges szerkezeteit kívánja leírni, s az már egészen más kérdés, hogy a létrejehető elemkombinációk melyike valósul meg az egyén szókinésében vagy a nyelv szókészletében. A foglalkozásokat például magáról a tevékenységről (*labdarúg-ó, bérelszámol-ó, viv-ó, kútfúr-ó; épít-ész, löv-ész*), a tevékenység tárgyáról (*hal-ász, hid-ász, tenger-ész*), a tevékenység eszközéről (*horg-ász, új-ász; trombitá-s, újság-os, zöldség-es, tej-es*) nevezzük el. S hogy mi lesz egy új foglalkozási ág neve, az csak általában mondható ki. Az *-ász ~ -ész* képző improduktív, míg az *-ó ~ -ő*, az *-s* képző produktív, nem különben a szóösszetétel is (*börtönőr, halaskofa, szállítómunkás, segédmunkás*), de választhatók nemzetközi szavak is (*konstruktor, tabulátor, masször*). A nyelvi futurológia pusztán szinkrón eszközökkel nem valósítható meg; ismernünk kell a nyelv fejlődését is, hogy egy-egy létrejehető szó valószínűségét megállapíthassuk.

¹Vö. GYALMOS JÁNOS, A *-beli* névszóképző. MNyTK 88. sz. Bp. 1954.

A transzformációs szabályok megfogalmazásához kiinduló pont lehet a szakirodalom vélekedése, a szótári anyag, a szövegek és a beszédek adata. A meglévő szerkezetek elemzésével azonban még nem ér véget a szabályok hatósugarának a felderítése. Próbáljuk csak meghatározni a magyar szavak maximális hosszúságát! Az ÉrtSz leghosszabb címszava a *magánhangzó-illeszkedés*, de korántsem ez a leghosszabb szavunk. Az ÉrtSz szóösszetételei maximálisan 4 szóból állnak (pl. *rendőrőrszoba*), míg a műszaki terminológia az 5 szavas összetételeket is kedveli (*golyóscsapágy-lemezpersely, betonkeverőgéppalkatrész*). (Német–magyar műszaki szótár. Szerk.: Nagy Ernő–Klár János. Bp. 1954.) A maximális szóhosszúság mérhető — és így meghatározható — *n*-ekben, fonémákban, morfémákban és szó-tagokban. Anélkül, hogy véglegesen eldöntenénk ezt a problémát, megemlítjük, hogy a mondat maximális mélységét (balra- vagy jobbra ágazódása a derivációs fázisban) illetően is megoszlanak a vélemények. (Vö. DEME LÁSZLÓ, *A magyar mondatstruktúra alapjellemezőinek frekvenciamutatói*. Bp. 1971. 375.). A hosszú szavak megengedettek, de minden nyelv a maga eszközeivel védekezik ellene. Az intézménynevek hosszúságát enyhítik a mozaikszók (pl. *Erdei Termékeket Feldolgozó és Értékesítő Vállalat = ERDÉRT*), a számneves szerkezeteket viszont — mégha csak az írásban is — megrövidíti a számjegyes írásmód (pl. *nyolcszáztizentmillió — háromszázhatvanhétezer — kétszáznegyvenkilenc forintos kiadás* helyett 815 367 249 Ft-os kiadás). A német nyelv jobban kedveli a hosszú szavakat, mint a magyar. A *Glühkathodenquecksilberdampfgleichrichter* szavuk 38 *n*-es, ennek magyar megfelelője rövidebb és két szóra bomlott: *izzókatódos higanygőz-egyenirányító*.

2. A felállított szabályok, „megváltoztathatók” bizonyos stíluszándék érdekében (túlzás, nevetetés, gúnyolódás, értelmetlenség kifejezése, stb.). A semleges stílusú köznyelv normája szerint értelmezett helyesség fogalmát különösen a XX. századi izmusok (dadaizmus, szürrealizmus, futurizmus, stb.) tágitották ki. Bizonyos irodalmi műfajok is közrejátszottak abban, hogy manapság a nyelvi konkatenációt (összeegyeztethetőséget) nehéz meghatározni (balladai homály, versbeli megsejtetés, szatirikus túlzás, stb.). Az értelemmentes köznapi stílustól való eltérés különböző mértékű lehet, és a köznyelvi norma „megsértése” koronként és szerzőnként változik.

Az adott nyelvi tevékenység elfogadhatósága, helyessége végsőfokon attól függ, hogy megfelel-e a) a szerző (beszélő) közlési szándékának, b) az adott társadalmi, c) az irodalmi és d) a nyelvi hagyományoknak. A négy kritérium közül kettő a nyelvészet illetékességi körébe tartozik; az a) megvalósulását a nyelvi mű egészének vizsgálata derítheti ki, a d) követelmény értelmezésünkben a nyelvhelyességgel azonos.

A nyelvtaníró dilemmája ott kezdődik, amikor az adatolt (lejegyzett vagy kimondott) szerkezetek közül ki kell emelnie a jókat, a kevésbé jókat, és meg kell határozni, hogy egy magasabb nyelvi egység (pl. a szintagma) milyen kisebb nyelvi elemek (pl. szavak) halmazán belül értelmezhető. Témánkkal kapcsolatban konkretizálva: egy adott képző elvileg milyen tulajdonságú szótövekhez járulhat. Ilyen kérdésekben a nyelvtaníró segítségül hívhatja az eddigi kollektív tudományos gondolkodás eredményeit (szakirodalom), a neves írók és költők szóhasználatát, a nyelvi rétegek szótárait, saját maga nyelvérzékét, ám ezek ellenére sem lehet mindig nyugodt, mert a nem adatolt, a nem tárgyalt származékszavak helyességét csak szubjektíve mondhatja ki.

Például arra kíváncsi, hogy az *oszlop-ocska*, *csont-ocska*, *szeg-ecske*, *level-ecske* analógiájára képezhető-e a *telefon-ocska*, vagy azt szeretné tudni, hogy a nyelvhasználat mennyire védekezik a kakofónia ellen (*Féle-féle*, *Fajta-fajta*, *Fliegenschnee-né*, *Ék-ék*). Nem lehet más választása, minthogy közvéleménykutatást végezzen, hogy olyan adatok birtokába jusson, amelyek a véleményének szubjektivitását kizárják.²

3. Ilyen célzattal állítottam össze egy kérdőívet, amelyet két középiskolában osztottunk ki. Az ELTE Ságvári Endre gyakorló iskolában Varga László tanár, a Mórlic Zsigmond Gimnáziumban dr. Sillár Pálné tanárnő hatékony közreműködésével 135 illetve 102 kérdőívet töltöttek ki a tanulók és azok hozzátartozói. Szándékom ellenére a szülők kis hányada juttatta vissza az íveket, ezért a további megállapítások leginkább a 14 – 18 évesek véleményét tükrözik (l. az 1. táblázatot). Az elkészített 500 kérdőívnek alig a fele (237 db) került vissza.

1. táblázat

A kísérlet résztvevőinek megoszlása

	Férfi			Nő		
	I.	II.	Össz.	I.	II.	Össz.
Gimnazista	40	35	75	50	84	134
18 éven felüli	6	7	13	6	9	15
Összesen	46	42	88	56	93	149

4. A kérdőív első pontja a következőképpen hangzott: „Értelmesnek tartja-e a következő mondatokat? (Az elfogadhatatlannak vagy kevésbé jónak ítélt mondat mellé írja az indoklását is!)”. A mondatokat a 2. táblázat sorolja fel. Mindegyik mondat egy-egy problematikus származékszót foglal magában.

A hasonlóságot, a valaminek való megfelelést kifejező *-szerű* képző a szótári anyag tanúsága szerint nem járul összetett szóhoz. Ennek ellenére a megkérdezettek 35,5%-a jónak tartotta a *robotemberszerű* szót tartalmazó mondatot, de igaz, hogy majdnem ugyanannyian (70, 29,7%) helytelennek ítélték. A *kétmillió-hatszáz ezer forintos* szerkezetet magában rejtő mondatot néhányan azért marasztalták el, mert megismétli a *két* szót. A *kishitűsködhetnék* képzőhalmaz az informátorok nagy többségének (160, 67,5%) nem tetszett. Aki elfogadta, az feltehetőleg azért tette, mert a szóban forgó morfemaszerkezet jelentése megfejtethető. Az *Ék József* fiktív névhez ragasztott-ék képzőt néhányan azért kifogásolták, mert szebben is kifejezhető az adott valóságtartalom (*Ék József és családja*, *Ék József és brigádja*, stb.). Az informátorok magatartása elutasító volt a *hogymondjamozz* szóval szemben, jóllehet hasonló

² E nyelvészeti kísérletről elsőnek KISS JENŐ adott hírt (A rábaközi Mihályi ígeképzői. NyttudÉrt. 69. sz. Bp. 1970. 6–8).

kapcsolódás megtalálható nyelvünkben (*láttam-oz, éljen-ez*). Ennél a példánál feltehetőleg más lenne az olvasottabb emberek reagálása. A *megnarancssárgul* szóval kapcsolatban megegyezik a nyelvtaníró hipotézise a kollektív vélemény-nyel. Van *sárgul* és *narancssárga*, van *zöldül* és *almazöld*, van *feketül* és *koromfekete*, még sincs *narancssárgul*, *almazöldül* és *koromfeketül*, annak ellenére, hogy érthető a kifejezendő tartalom.

Érdekes a *borjúnyi kutya* esete. A *-nyi* képző hozzávetőleges mértéket fejez ki. A *mákszemnyi piszok* nem feltétlen akkora, mint egy mákszem,

2. táblázat

Képzett szavakat tartalmazó mondatok helyességére vonatkozó vélemények (A felső sorok az I. minta, az alsók a II. minta adatai. A félkövér számok a kiugró arányok)

	Mondat	Jónak tartotta		Kevésbé jónak tartotta		Rossznak tartotta		Nem minősítette	
1	A színész robotembszerűen mozgott	33	84	23	47	32	70	14	36
		51		24		38		22	
2	A gyár két darab kétmillió-hatszázezer forintos műszert vásárolt	40	102	25	58	7	17	30	60
		62		33		10		30	
3	A munkatársamnak kishitűsködhethékeje támadt	6	23	15	35	70	160	11	19
		17		20		90		8	
4	Holnap <i>Ék</i> Józseféhez megyünk látogatóba	47	102	12	34	3	10	40	91
		55		22		7		51	
5	Ne <i>hogyismondj</i> amozz nekem!	23	40	14	46	43	103	22	48
		17		32		60		26	
6	Éva ruhája <i>megnarancs-sárgult</i> .	1	6	9	24	85	166	7	41
		5		15		81		34	
7	Szeretnék venni egy <i>borjúnyi</i> kutyát!	12	23	17	26	57	147	16	41
		11		9		90		25	
8	Pistike <i>telefoncskájával</i> játszik.	9	24	19	39	52	123	22	51
		15		20		71		29	
9	Ez a fiú <i>csavargós</i> .	8	23	13	33	62	132	19	49
		15		20		70		30	
10	Nincs értelme az <i>ellenzéki</i> eskedésnek!	27	39	7	22	37	79	31	97
		12		15		42		66	

nem beszélve arról, hogy a *nyúl fark*, a *puskalo*vés, a *kódo*bás igen pontatlan „mértékegység” (vö. méter, liter, kilogramm, stb.). Mármost a *borjúnyi kutya* azért lehet visszatetsző, mert a két fogalom (kutya, borjú) közötti hasonlítás elterjedten lazább szerkezettel fejeződik ki (*Akkora ez a kutya, mint egy borjú*).

A bevált, gyakorivá vált szóhasználattal szemben hátrányos helyzetben van a nyelv szabályainak megfelelő neologizmus. Ez a harc érződik ki a *telefonocskát* tartalmazó mondat fogadásából is; a *kis telefon*, a *kicsi telefon*, sőt a megszokottabb *játéktelefon* győztesként kerül ki e nyelvi küzdelemből.

132-en rossznak tartották a *csavarós* származékszót, amely ellen egyébként nem lehetne kifogásunk, hiszen analógiás képzés eredménye (*csikorgós ajtó*, *fájós fog*, *mosolygós kislány*, *verekedős gyerek*). Az elutasítás a lazább szerkesztés (*csavarogni szokott*, *gyakran csavarog*) előnyben részesítése miatt következett be. (Bár az is lehet, hogy a *csavargó* főnévi tövet látták benne.) Az utolsó mondat *ellenzékieskedésének* szavát hosszúsága miatt minősítették rossznak. Ez a szó az agglutinálás túltengése; 7 toldalékmorfémát tartalmaz, s így aztán a maga 19 betűjével már hosszabb az elfogadhatónál.

5. Második feladatként a kísérlet résztvevői *-beli* képzős szavakat írtak fel a kérdőívre. A 237 íven 231 különböző *-beli* képzős szó szerepelt, köztük olyanok is, amelyek feltehetőleg e kérdőívek hapax legomenonjai maradnak (*előadóbeli*, *gatyabeli*, *hajbéli*, *műbéli* stb.). Mint érdekesség megemlíthető, hogy a kevés szavazatot kapott szavak melléknevek, a legtöbbet kapott főnevek, s a közbülső gyakoriság az átmeneti szófajúaké (melléknév-főnév, főnév-melléknév). A szavaknak ezt a memóriális gyakoriságát igazolja a szótári gyakorlat is, mert hiszen a sok kérdőíven szereplő *-beli* képzős szavak bekerültek az értelmező szótárba. Nem található meg ezzel szemben a kérdőívekben az ÉrtSz következő melléknevei: *dologbéli*, *elmebéli*, *jegybeli*, *levélbéli*, *perbéli*, *ténybéli*, *vádbéli*, valamint néhány melléknév-főnév: *egybeli*, *élvonalbéli*, *kékbéli*, *leendőbéli*.

A 3. táblázat adataiból arra következtethetünk, hogy a *-beli* képzős melléknév elterjedése, magas szöveg- és beszédgyakorisága révén válik főnévvé, a szófajtságban történő változás azonban átmeneteken keresztül valósul meg:

$$\text{melléknév} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{melléknév-főnév} \\ \text{főnév-melléknév} \end{array} \right\} \rightarrow \text{főnév}$$

6. A következő feladat ez volt: „Alkosson egy-egy értelmes, jó mondatot az alábbi szavak mindegyikéből!” Húsz újszerű szót kaptak az informátorok ilyen sorrendben: *medveszerű*, *bőgettyű*, *futkosós*, *lakatosság*, *ezer emeletes* (külön írva), *trolizik*, *regényke*, *gépkocsivezetőség*, *kenyereskosaras*, *keskenyebecske*, *virágozhatnék*, *feketetáskájú*, *feketetáskás*, *konczzszuzsis*, *kalauzék*, *almazöldít*, *asztalosné*, *olcsóll*, *elsőkénti*, *Nixon-fajta*.

A válaszadásokat a 4. táblázat mutatja be. A rossz mondatalkotás megjelölés azt jelenti ott, hogy vagy félreértették a képzett szót („*Megette az alma zöldít*” ah. *alma zöldjét*), vagy szóösszetételként értelmezték a jelzős szintagmát („*Az ezer emeletes ház nagyon magas*”), vagy értelmetlen mondatot gyártottak („*A kalauzék elindítja a villamost*”). A mondatokba foglalandó szavak nagy többsége analógiás képzésnek tekinthető: *medveszerű* (*fátyolszerű*, *gyapjúszerű*, *meseszerű*), *bőgettyű* (*búgattyú*, *csörgettyű*, *zörgettyű*), *futkosós* (*lógós*, *ragadós*, *verekedős*), *lakatosság*, *gépkocsivezetőség* (*bírótság*, *kofaság*, *tűzoltóság*), *ezer emeletes*, (*hat emeletes*, *egy emeletes*), *trolizik* (*biciklizik*, *csónakázik*, *vonatozik*), *regényke* (*asztalka*, *darabka*, *levélke*), *feketetáskájú* (*ezüsthajú*, *forrófejű*, *málészájú*), *feketetáskás* (*féltelkes*, *rövidnadrágos*, *vöröskeresztes*), *kalauzék* (*katonának*, *pékék*), *asztalosné* (*grófné*, *királyné*, *papné*), *olcsóll* (*drágáll*, *rosszall*, *sokall*), *Nixon-fajta* (*Németh-fajta*, *Zámbó-fajta*).

3. táblázat

A -beli képzős szavak memorialis gyakorisága.
(A -olt betűs szavak megtalálhatók az ÉrtSz-ben)

Szava- zatok száma	-beli képzős szavak száma	A képzett szó szófaja			Képzett szavak
		Mellék- név	Mell. név-fő- név	Főnév	
1	122	77	45	—	adóbeli, akaratbeli, állatvilágbeli, bérbeli, beszédbeli, bolt- beli, börtönbeli, cégbeli, dimenzióbeli, disznóbeli, ebbeli, egyesületbeli, Egyesült Államokbeli, egységbeli, előadó- beli, emberbeli, érbeli, erdőbeli, esküdtszékbeli, fajtabeli, falumbeli, felekezeti, fiókbeli, foglalkozásbeli, folyó- beli, földbeli, fülbéli, füstbeli, gatyabeli, gyomorbeli, hadseregbeli, hajbéli, hangbeli, hangzásbeli, hátszáz- beli, hazámbeli, házambeli, házunkbeli, hegybeli, helyi- ségbeli, helységbeli, <i>hivatalbeli</i> , hordabeli, irodabeli, <i>jövő- beli</i> , juttatásbeli, kamatbeli, kastélybeli, kedélybeli, kérelembeli, keresetbeli, keretbeli, kertbeli, kiejtésbeli, kisközségbeli, klubbeli, korbéli, korunkbeli, környék- beli, lakásbeli, lélekbéli, magasságbeli, májbeli, Mecsek- beli, <i>mesterségbeli</i> , minisztériumbeli, mozgásbeli, mozi- beli, műbeli, műhelybeli, nagyközségbeli, népbeli, nézet- beli, nyakbeli, olvasásbeli, őrsbeli, párbeli, pártbeli, rádióbeli, rajzbeli, rangjabeli, ritmusbeli, sajtubeli, sakk- beli, sportágbeli, sulibeli, szájbeli, szakaszbeli, szakmám- beli, századbeli, szekrénybeli, szerepbeli, szerkesztőség- beli, szervbeli, szervezetbeli, színdarabbeli, színházbeli, szomszédbeli, szótárbeli, tagbeli, tárgybeli, tartambeli, témabeli, tengerbeli, terembeli, térségbeli, tévébeli, tő- beli, toronybeli, tökbéli, tudatbeli, tűzbeli, újságbeli, USA-beli, utcámbeli, ügyességbeli, vágybeli, vallásbeli, véleménybeli, versenybeli, világbeli, világrbeli
2	32	22	10		<i>agybeli</i> , árbeli, cirkuszbeli, csoportbeli, darabbeli, dráma- beli, égbeli, emlékezetbeli, érdembeli, értelembeli, eszme- beli, évfolyambeli, felfogásbeli, harcbeli, hazánkbeli, hivatásbeli, honbeli, <i>jövendőbeli</i> , kerületbeli, megyebeli, nemzetiségbeli, NSzK-beli, nyelvbéli, ruhabeli, sport- beli, szobabeli, táborbeli, tanácsbeli, <i>tiszteletbeli</i> , valóság- beli, versbeli, zsebbeli
3	17	10	7		állambeli, <i>becsületbeli</i> , brigádbeli, <i>céhbéli</i> , dallambeli, füzet- beli, hitbeli, játékbeli, kasztribeli, községbeli, Mars-béli, <i>módbeli</i> , társadalombeli, <i>többrénd</i> -beli, TV-beli, úrbéli, üzletbeli
4	9	8	1		<i>ágybeli</i> , alakbeli, fejbéli, gondolatbeli, <i>javakorabeli</i> , kép- beli, munkabeli, <i>rangbeli</i>
5	4	2	2		családbeli, pokolbeli, stílusbeli, törzsbéli
6	8	4	4		<i>menybeli</i> , mondatbeli, <i>nembeli</i> , országbeli, regénybeli, rendbeli, üzembeli, <i>várbeli</i>
7	4	3	1		járásbeli, kézbéli <i>öbéli</i> , tudásbeli
8	4	2	2		abbeli, csapatbeli, NDK-beli, <i>pénzbeli</i>
9	1	1			<i>jellembeli</i>

3. táblázat folytatása

Szavazatok száma	-beli képzős szavak száma	A képzett szó szófaja			Képzett szavak
		Mellék-név	Mell. név—főnév	Főnév	
10	3	2	1		gyárbeli, korombeli, számbeli
12	3	2	1		észbeli, Hold-beli, mondabeli
13	2	1	1		síkbeli, utcabeli
14	2	1	1		városbéli, vérbeli
17	1	1			békebéli
18	1	1			időbéli
19	2		2		osztálybéli, társaságbéli
20	1			1	háztartásbéli
21	1	1			filmbeli
24	1	1			álombeli
26	1		1		szakmabeli
27	2		2		kebelbéli, szívbeli
28	1		1		helybéli
30	2			2	képzületbéli, térbeli
31	1			1	mesebéli
32	1			1	korabeli
49	1		1		fatubeli
59	1		1		házbeli
76	1		1		írásbeli
77	1		1		szóbeli
79	1			1	lábbeli
Összesen	231	139	86	6	-----

Az elsőkéntire és a kenyereskosarasra nehéz példákat találni; a *Num + ként + i* szerkezet nem adatolt, az $N + s \times N + s$ struktúra igen ritka (mézeskalácsos, mézesmázos) és többnyire lexikalizálódott szavakra szorítkozik (kezeslábas, tősgyökeres, vizesnyolcas). A *konczzszuzsis* szó az Esti Hírlap egyik humoros írásában jelent meg. A kérdőívek ifjú kitöltői könnyen alkottak

vele szószerkezetet (*koncczsuzsis hang, ~ frizura, ~ éneklés* stb.). A *feketetés* és a *feketetés*kájú párhuzamos származékok, s a gyakorisági táblázatban elég közel is vannak egymáshoz, jelezvén, hogy szinoním képzésről van szó. A 4. táblázat tanúsága szerint minél szokatlanabb egy morfém szerkezet, annál kevésbé használható fel, és fordítva, minél megszokottabb egy képzett alak, annál könnyebben illeszthető mondatba. Nem lehet véletlen, hogy a *medveszerű* szóval háromszor annyi mondatot alkottak, mint az *almazöldít*tel.

4. táblázat

Képzett szavak helyességéről alkotott vélemények összesítése
(I. csoport = 102 fő. II. csoport = 135 fő)

Sor- szám	Képzett szó	Jó mondatba helyezte			Rossz mondatba helyezte			Nem helyezte mondatba		
		az I.	a II.	össze- sen	az I.	a II.	össze- sen	az I.	a II.	össze- sen
		csoportban			csoportban			csoportban		
1	<i>medveszerű</i>	94	113	207	2	8	10	6	14	20
2	<i>koncczsuzsis</i>	97	109	206	—	—	—	5	26	31
3	<i>feketetés</i> kás	89	112	201	—	—	—	13	23	36
4	<i>lakatosság</i>	96	97	193	1	5	6	5	33	38
5	<i>asztalosné</i>	94	93	187	—	—	—	8	42	50
6	<i>trolizik</i>	85	101	186	—	3	3	17	31	48
7	<i>Nixon-fajta</i>	88	92	180	—	—	—	14	43	57
8	<i>feketetés</i> kájú	75	104	179	—	—	—	27	31	58
9	<i>futkosós</i>	72	88	160	—	2	2	30	45	75
10	<i>olcsóll</i>	68	89	157	—	—	—	34	46	80
11	<i>kalauzék</i>	83	73	156	—	1	1	19	61	80
12	<i>regényke</i>	77	85	155	—	12	12	25	38	63
13	<i>virágozhatnék</i>	78	74	152	—	5	5	24	56	80
14	<i>gépkocsivezetőség</i>	62	70	132	—	21	21	40	44	84
15	<i>kenyereskosaras</i>	56	67	123	1	17	18	45	51	96
16	<i>bőgettyű</i>	47	75	122	—	—	—	55	60	115
17	<i>elsőkénti</i>	53	68	121	—	3	3	49	64	113
18	<i>ezer emeletes</i>	35	82	117	60	37	97	7	16	23
19	<i>keskenyebbecske</i>	40	58	98	4	23	27	58	54	112
20	<i>almazöldít</i>	23	46	69	9	27	36	70	62	132

7. Az utolsó feladat azt kérte a résztvevőktől, hogy a felsorolt szókapcsolatokból alkossanak egy-egy értelmes, jó mondatot, és helyettesítsék más, azonos jelentésű szóval vagy szókapcsolattal. A *szőnyeggel borított* jelzős szerkezet ekvivalensei közül legkedveltebb a *szőnyeggel fedett* ($18 + 15 = 33$ szavazat), a *szőnyegezett* ($10 + 3 = 13$), a *szőnyeget* ($7 + 5 = 12$). A *falat épít* szókapcsolat szinonimái közül legfontosabb a *falat húz* ($21 + 20 = 41$), a *falat emel* ($13 + 20 = 33$), a *felhúzza a falat* ($16 + 17 = 33$) valamint a *falaz* képzett szó ($16 + 13 = 29$). Az *elefánthoz hasonló* leggyakrabban *elefánt-szerű* ($20 + 30 = 50$), a *gyakran késik* legmegfelelőbb egyenértékűje a *sokszor késik* ($4 + 10 = 14$), és csak ritkán *késeget* ($1 + 2 = 3$). A *japánság* típusú származékszavakat az ÉrtSz általában így értelmezi 'japánok összesége', viszont ez utóbbi szókapcsolatot csak néhányan helyettesítették a *japánsággal*

(9 + 2 = 11), annál többen szószerkezettel: *japán nép* (29 + 20 = 49), *összes japán* (8 + 8 = 16), *minden japán* (7 + 5 = 12), stb. A kísérlet egyik tanulságaként meg kell állapítani: a szinonimitás vizsgálatához megadott mondatokra van szükség, hogy a különböző jelentésekhez lehetőleg rokonértelmű szavakat és szókapcsolatokat írjanak fel a résztvevők.

Ha az 5. táblázat adatait tanulmányozzuk, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a nyelvi elemek szinonímái aktivitásukat tekintve különböznek egymástól. A rokonértelmű szavak sorrendjét ilyen „szavazat-gyakoriság” szabhatja meg.

8. A kérdőív az elmondottakon kívül érdeklődött még az informátor nyelvészeti érdeklődéséről is: 36-an (15,2%) olvastak nyelvészeti könyveket, 98-an rendszeresen, 52-en csak néha hallgatnak a rádióban nyelvészeti előadásokat (főleg az Édes anyanyelvünk c. műsort). A tv ritkán jelentkező nyelvészeti jellegű műsorait 36-an kísérik figyelemmel.

A személyek kiválasztása nem felel meg a reprezentatív megfigyelés következményeinek, s ezt a fogyatékossgot egy további kísérlet során ki kell küszöbölni. Ennek ellenére az anyanyelv hordozóinak véleménye hasznos forrása lehet a nyelvleírásnak. A kísérlet adatai remélhetőleg meggyőznek erről.³

A kérdőíves véleményezés útján nyert statisztikai adatok mérlegelésével a vitatott struktúrákat helyes, kevésbé helyes és helytelen szerkezetek közé sorolhatjuk. Természetesen ez a módszer nem használható fel nyelvtörténeti és metanyelvi kérdések eldöntésére (pl. „milyen alakja lehetett a *pedig* szónak a XV. században?” vagy „a *Te erős ember vagy* milyen mondatrészekből áll?”).

Az egzakt értékítélet titka a nagyszámú informátorcsoport jó kiválasztása. Ha nem ezt tesszük, akkor például az *ügy . . . mint* (ah. *mind — mind, is — is*), az ún. *süksüközés* nem ítéhető el, mert az alacsonyabb műveltségű emberek beszédében mindegyik nagyon gyakori jelenség. Ha viszont kevés személyt kérdezzünk meg, nem különíthetők el egymástól a jó és a rossz szerkezetek a szavazatok minimális különbsége miatt. Ilyen szépséghibája volt Hill vizsgálatának, Hill ugyanis 10 személy válaszai alapján akarta meghatározni a CHOMSKY-féle mondatok (pl. *Colorless green ideas sleep furiously* = Színtelen zöld eszmék vadul alszanak) grammatikalitásának fokát (О грамматическом отмеченности предложени: Вопросы Языкознания 1962. 4. 104—10).

Végeredményben a grammatikalitás és a nyelvhelyesség kvantitatív eszközökkel mérhető, a helyesség mértéke számokkal kifejezhető, s ezzel a nyelvi szerkezetek leírása részben mentesülhet a szubjektivitásból eredő tévedésektől.

NAGY FERENC

³ SAUMJAN — egyetértve CHOMSKYVAL — figyelmeztet arra, hogy a szerkezetek szövegyakorisága és grammatikalitása függetlenek egymástól. Valóban: a ritka vagy a nem adatomlátható struktúra lehet helyes is. De már kételkednünk kell Saumjan nézetének igazságában akkor, amikor Hill kísérletére hivatkozva az informátoroktól nyert szavazatok használhatóságát cáfolja (С. К. Шаумян, Структурная лингвистика, Москва 1965. 106—9). E tekintetben SZÉPE GYÖRGY bizakodóbb (Az újabb nyelvészeti irányzatok és nyelvművelésünk. Anyanyelvi őrzés. Bp. 1971. 26).

5. táblázat

Öt szó szerkezet rokonértelműnek tartott szavai és szókapcsolatai (Az első szám az I., a második a II. csoport szavazatait jelenti)

	Képzett szó	Gyakoriság	Összetett szó	Gyakoriság	Szó szerkezet	Gyakoriság	Egyéb szinoníma	Gyakoriság	Nem választott
<i>szőnyeggel borított</i>	<i>szőnyegezett</i>	10+3=13	<i>szőnyegborítású</i>	2+3=5	<i>szőnyeggel fedett</i>	18+15=33	—	—	83+32=115
	<i>szőnyeges</i>	7+5=12	<i>szőnyegborította</i>	1+0=1	<i>szőnyeggel takart</i>	4+5=9			
	<i>beszőnyegezett</i>	0+1=1			<i>szőnyeggel bevont</i>	1+1=2			
	<i>felsőnyegezett</i>	0+1=1			<i>szőnyeggel védett</i>	1+1=2			
					<i>szőnyeggel leterített</i>	2+0=2			
					<i>szőnyeggel betakart</i>	0+1=1			
<i>falat épít</i>	<i>falaz</i>	16+13=29 3+1=4	<i>falépités</i>	0+2=2	<i>falat húz</i>	21+20=41 16+17=33	<i>elzárkózik</i>	0+3=3 3+0=3	70+56=126
	<i>befalaz</i>				<i>felhúzza a falat</i>				
	<i>körülfalaz</i>	0+1=1			<i>falat emel</i>	13+20=33	<i>elválaszt</i>	0+1=1	
					<i>falat rak</i>	4+3=7	<i>felépit</i>	1+0=1	
					<i>felrakja a falat</i>	0+1=1	<i>elhatárol</i>	1+0=1	
							<i>korlátot von</i>	1+0=1	
<i>elefánthoz hasonló</i>	<i>elefántszerű</i>	20+30=50	<i>elefántalakú</i>	1+0=1	<i>elefántra emlékeztető</i>	3+1=4	<i>olyan, mint az elefánt hatalmas</i>	12+6=18 5+1=6	88+61=149
	<i>elefántos</i>	1+2=3	<i>elefántmintájú</i>	1+0=1					
	<i>elefántféle</i>	0+2=2	<i>elefánt nagyságú</i>	1+0=1			<i>nagy</i>	5+1=6	
	<i>elefántnyi</i>	2+0=2	<i>elefánttípusú</i>	1+0=1			<i>óriási</i>	3+1=4	
	<i>elefántfajta</i>	0+1=1					<i>behemót</i>	2+1=3	
<i>elefántias</i>	1+0=1					<i>ormótlan</i>	3+0=3		

5. táblázat folytatása

	Képzett szó	Gyakoriság	Összetett szó	Gyakoriság	Szószerkezet	Gyakoriság	Egyéb szinoníma	Gyakoriság	Nem választott
							<i>hasonlít az elefánthoz idomtalan irdatlan nehézkes</i>	$1+1=2$ $1+0=1$ $1+0=1$ $0+1=1$	
<i>gyakran késik késik</i>	<i>késő késeget</i> <i>elkéseget késős</i> <i>késlekedő</i> <i>elkésik</i> <i>elkésős késedelmes késői</i>	$4+0=4$ $1+2=3$ $0+3=3$ $0+2=2$ $2+0=2$ $2+0=2$ $0+1=1$ $1+0=1$ $1+0=1$	<i>későnjövő későnjáró</i>	$6+1=7$ $4+2=6$	<i>sokszor késik sűrűn késik</i> <i>mindig késik rendszeresen késik</i> <i>állandóan késő</i> <i>gyakran késő</i> <i>el szokott késni</i>	$4+10=14$ $3+1=4$ $3+1=4$ $0+1=1$ $0+1=1$ $0+1=1$ $0+1=1$	<i>pontatlan későn érkezik</i> <i>nem pontos ritkán pontos</i> <i>gyakran pontatlan</i> <i>sokszor elmarad</i>	$14+11=25$ $1+4=5$ $3+2=5$ $5+0=5$ $1+0=1$ $0+1=1$	$96+61=157$
<i>japánok összessége</i>	<i>japánság</i>	$9+2=11$			<i>japán nép összes japán</i> <i>minden japán japán nemzet valamennyi japán</i> <i>Japán</i> <i>Japán lakossága</i> <i>Japán népe</i> <i>japán emberek</i> <i>Japán lakosai</i> <i>japánok tömege</i> <i>japánok mindannyian</i>	$29+20=49$ $8+8=16$ $7+5=12$ $3+5=8$ $0+3=3$ $3+0=3$ $3+0=3$ $1+1=2$ $1+1=2$ $0+1=1$ $0+1=1$ $0+1=1$	<i>japánok</i> <i>A Felkelő Nap országának lakói</i>	$9+11=20$ $1+0=1$	$75+54=129$

An Experimental Analysis of Derivational Suffix Productivity

The data of the dictionaries, the statements of special literature, and the intuition of the linguist are not sufficient to determine the productivity of the derivational suffixes. The range of productivity of the derivational suffixes can be described only by analysing social linguistic instinct.

Starting from this the author constructed a questionnaire concerning derivational suffix productivity and had them filled in by 237 persons. It was a many-sided task. The informants had to give answers to the following questions: a) whether the sentences containing given derivatives are correct or not, b) how many words with the suffix *-beli* (e. g. *írásbeli*, written) are known to them, c) in which sentences the given derivatives can be put, d) which synonyms of the given structures containing the derivatives are known by them. The summary of the answers led to the conclusion that the intuition of the linguist and the collective linguistic instinct coincide in many respects, but are not identical. A suffix cluster considered as being bad by the linguist was regarded as correct by some of the informants, (e. g. *megnarancessárgul*-becomes orange in colour). The synonyms of the derivatives — as shown by the experiment — are not equally active.

There is a correlation between the grammaticality of language structures and their frequency in texts, speech, and memory; *generally* the better a structure is, the more frequently it is used, and the more people know it and vice versa.

The statistical data of the experiment — because of their small number — are only of informative character; but nevertheless the author's opinion is that the questionnaire type of experimentation can be useful for productivity grammar.

FERENC NAGY

A gyermeknyelvi kutatások általános módszertani kérdései

Ma már vitathatatlan,¹ hogy a gyermeknyelvi kutatások, ha eredményük fontos a nyelvelmélet szempontjából, gazdagítják a modern nyelvtudományt. Ezért lényegesnek tartom a gyermeknyelv kutatási módszereinek kidolgozását és megvitatását. Tanulmányomban azokat a feltételeket és módszertani eljárásokat mutatom be, melyeket munkatársaimmal együtt eddigi kutatásainkban alkalmaztunk. A gyermek első három életévének beszédanyaga alapján dolgoztunk.¹ Először a korpusz (vizsgált szöveg) felbontásáról, azután jelentéstani és mondattani kategorizálásról lesz szó, végül pedig a fejlődési folyamat mennyiségi és minőségi elemzéséről.

Egy adott szerkezetet (St) a következő képlet alapján bontottunk kisebb egységekre:

$$St_1 \rightarrow A + X$$

$$St_2 \rightarrow B + X$$

Az *A* a vizsgálandó szerkezet (St_1) része, a *B* pedig az ellenőrzésre szolgáló szerkezet (St_2) alkotóeleme; *X* mindkét szerkezet azonos része. Ezt a képletet hangtani, alaktani és mondattani szinten alkalmaztuk.

Mielőtt hozzálátnánk egy bizonyos szerkezet hangtani szinten történő felbontásához, meg kell határozni, hogy St_1 és St_2 szerkezetek között van-e jelentésbeli különbség. Hangsúlyozni szeretném, hogy a jelentésbeli különbség nem a gyermeknyelv és a felnőttek nyelvének összehasonlításából következik, hanem abból, hogy a gyermek a két szerkezetet nem azonos körülmények között és nem azonos közlési célokra használja. Például egy tizenegy hónapos gyermek (Ljubica) megpillantotta édesapját az ajtóban, karját apja felé nyújtva mosolyogva mondta: *tata*. Ugyanez a gyermek a *mama* kifejezést akkor használta, mikor édesanyja az ennilát hozta neki. A *tata* és *mama* kifejezések között tehát jelentésbeli különbség van, mivel a gyermek két különböző helyzetben használta őket. Ennek megállapítása után hozzáláthatunk a két kifejezés felbontásához. Először mindkét szerkezetet két azonos részre bontjuk:

$$St_1 \rightarrow ma + ma$$

$$St_2 \rightarrow ta + ta$$

¹ Öt, három különböző családhoz tartozó gyermek nyelvelsajátítási folyamatát kísértük. Kettő közülük szerbhorvát ajkú (Ljubica és Dragana), kettő kétnyelvű — magyar és szerbhorvát ajkú (Eszter és Eta), és egy magyar ajkú (Róbert). Mindegyik gyermek Novi Sad-i.

További vizsgálatunkban csak a *ta* és *ma* szegmentumokat vettük figyelembe:

$$\begin{aligned} ma &\rightarrow m + a \\ ta &\rightarrow t + a \end{aligned}$$

Az St_1 szerkezet *a* szegmentumát azonosítottuk az St_2 szerkezet *a* szegmentumával, majd megállapítottuk, hogy az St_1 szerkezet *m* szegmentuma nem azonos St_2 szerkezet *t* szegmentumával. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyermek, amikor azt mondja: *mama*, két fonémát használt, mégpedig az *m* és az *a* fonémákat.

Máskor a hangszerkezet felbontásakor a fõnt említett példa fordítottjával találkozunk. Egy tizenegy hónapos gyermek (Eta) önmagát szemlélve a tükörben a *baba* kifejezést használta. Néhány nap múlva ugyanebben a helyzetben a *papa* hangsort mondta ki. A gyermek a két szerkezetet tehát azonos körülmények között használta, ez kizárta a lehetõséget, hogy hangtani szinten összevessük õket mint St_1 -t és St_2 -t.

Ami az alaktani szintet illeti, a már említett képletek ($St_1 \rightarrow A + X$ és $St_2 \rightarrow B + X$) olyan gyermeknyelvi szerkezetekre alkalmazhatók, amelyeknek megfelelõ mintái a köznyelvben két részbõl állnak: egy változó és egy változatlan részbõl. Például:

$$\begin{aligned} St_1 &\rightarrow cipõ & St_1 &\rightarrow X + A \\ St_2 &\rightarrow cipõt & St_2 &\rightarrow X + B \\ \\ cipõ &\rightarrow cipõ + \emptyset \\ cipõt &\rightarrow cipõ + t \end{aligned}$$

Az St_1 szerkezet *cipõ* alkotóelemét azonosítottuk az St_2 szerkezet *cipõ* részével, és megállapítottuk, hogy az St_1 $\emptyset$ alkotóeleme nem azonos St_2 *t* alkotóelemével. A gyermek tehát különbséget tesz szótõ és végzõdés között. Ezt a következtetést több példával is alátámasztottuk:

A	B
<i>nenõ</i>	<i>nenõt</i>
<i>rua</i>	<i>ruát</i>
<i>bugyi</i>	<i>bugyit</i> (Eta, 1,7)

A mondattani szinten való felbontásnak az volt a célja, hogy az eljárásunkkal kapott alkotórészeket a gyermeknyelv mondattani elemzésében mint összetevõket vizsgáljuk. Például: *tati pá* (Róbert, 1,9)

Kérdésünk az volt, hogy a *tati* hangsor külön alkotóelemnek tekinthetõ-e mondattani szempontból. Összevetettük ezt a szerkezetet a *mami pá* kifejezéssel:

$$\begin{aligned} St_1 &\rightarrow A + X & A &\rightarrow tati \\ St_2 &\rightarrow B + X & B &\rightarrow mami \\ St_1 &\rightarrow tati pá & X &\rightarrow pá \\ St_2 &\rightarrow mami pá \end{aligned}$$

Az St_1 szerkezet *pá* alkotóelemét azonosítottuk St_2 *pá* részével, s megállapítottuk, hogy az St_1 szerkezet *tati* eleme nem azonos az St_2 *mami* részével. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyermek két tagból álló mondatokat használt.

Ismertetett módszerünk alapján az ellenőrzésre szolgáló szerkezetek gyarapításával többtagú mondattani szerkezeteket is felbonthattunk:

van még egy kocka (St₁)
ott v a n a város (St₂)
m é g ilyen kockát (St₃)
ott áll a k o c k a (St₄) (Eszter, 1,11)

Láttuk, hogy a szerkezetek két tagra való felbontásánál csak az egyik tagot kell azonosítani az ellenőrzésre szolgáló szerkezetnek legalább egyik tagjával. A három tagra való felbontásnál elég a szerkezet két alkotóelemét azonosítani a két ellenőrző szerkezet egy-egy tagjával. Négy tagra bontás esetén elegendő három elemet azonosítani a három ellenőrző szerkezet egy-egy tagjával. Általában tehát a vizsgálandó szerkezetek az azonosított elemek számánál eggyel több tagot tartalmaznak.

Ha az azonos alkotóelemek, illetőleg az összevetett szerkezetek számát n szimbólummal fejezzük ki, egy adott mondattani szerkezet elemeinek számát a következő képlettel határozhatjuk meg:

$$St \rightarrow nX + A$$

A mondat szerkezet tüzetesebb vizsgálatára a gyermeknyelv természetének megfelelő elemzési eljárást alakítottunk ki. A gyermek beszédének megfigyelésekor többek közt észrevettük, hogy az 1,4–2,0 évig terjedő életkorban már olyan közlések jelentkeznek, melyeknek mélystruktúrája megegyezik a felnőttek mondatainak szerkezetével: $S \rightarrow NP + VP$.

Például: *tati pá*

Ugyanakkor ebben és a korábbi időszakban sok az olyan közlési forma, amely nem felel meg a fent említett mondat felépítésének, annak inkább csak kezdetleges vetülete vagy egy fejlődő mondatforma képviselője.

A feladat az lenne, hogy azoknak a közléseknek a szerkezetét állapítsuk meg, melyek még nem tartoznak az $S \rightarrow NP + VP$ típushoz. Mielőtt a részletes ismertetéshez kezdenénk, meg kell neveznünk a gyermek korai beszédének vizsgálandó egységeit. DEZSŐ LÁSZLÓ és SZÉPE GYÖRGY tanulmányában (2b) a „közlési egység” elnevezéssel találkozunk, amelynek szimbóluma: Σ . Mivel a korai és a fejlettebb mondatformákkal egyaránt foglalkozunk, a „közlési egység” mint terminus alkalmazható lesz a gyermeknyelvi kutatásokban is.

A közlési egységeket pont értékű szünet határolja, pl.: # *tati pá* #. A rövid szünet magának a közlési egységnek a részeként értelmezhető: # *tati/pá* #. A pont értékű szünetek egy-egy közlési egység határain jelentkezők: # *tati pá* # ('az apa elment sétálni'). Ugyanennek a közlési egységnek rövid szünettel — # *tati/pá* # — más a jelentése ('apa, vigyél el sétálni' vagy 'apa, sétáltam').

A példák is igazolják, hogy helytelen volna egy-egy közlési egységet csupán formális szempontból vizsgálni. Ezért elkerülhetetlennek tartjuk a

közlési egység szemantikai szempontból történő megközelítését. Emellett számon tartjuk a pszichofizikai képességeket is, amelyek ezen a fejlettségi fokon már léteznek. Mindezeket figyelembe véve a bináris (kétértékű) elemzés alapján a következő jelentéstani osztályozást végezhetjük el:

$\Sigma \rightarrow \text{Kom} (+)$ vagy $\text{Kom} (-)$

A közlési egységek létrejöhetnek kommunikatív és nem kommunikatív céllal egyaránt. Mivel a gyermek sokszor hangosan gondolkozik, nem minden közlési egységnek van kommunikatív célja.

$\text{Kom} (-) \rightarrow \text{Act} (+)$ vagy $\text{Act} (-)$

Azt a közlési egységet, amelynek nincs kommunikatív célja, kísérheti cselekvés, ez a cselekvés azonban el is maradhat.

$\text{Act} (-) \rightarrow \text{Soc} (+)$ vagy $\text{Soc} (-)$

Ha a cselekvés elmarad, a nem kommunikatív célú közlési egység lehet monológ formájú ($\text{Soc} (-)$) vagy a játékabáival, játékszerekkel folytatott beszélgetés ($\text{Soc} (+)$).

$\text{Kom} (+) \rightarrow \text{Mod} (+)$ vagy $\text{Mod} (-)$

A kommunikatív közlésekben közrejátszhat a modalitás is.

$\text{Mod} (+) \rightarrow \text{Vol} (+)$ vagy $\text{Vol} (-)$

Ha a közlési egységben a modalitás közrejátszik, volitív (akarási, kívánási, óhajtási mozzanat) vagy felszólító értékű elemet tartalmaz.

$\text{Vol} (+) \rightarrow \text{Fak} (+)$ vagy $\text{Fak} (-)$

A volitív értékű közlési egység lehet műveltető jellegű (a gyermek azt kívánja, hogy más tegyen valamit), és nélkülözheti is a műveltetés mozzanatát (a gyermek maga kívánja véghezvinni a cselekvést).

$\text{Fak} (+) \rightarrow \text{Ego} (+)$ vagy $\text{Ego} (-)$

A műveltető értékű közlési egység egocentrikus mozzanatot tartalmaz, ha a gyermek közli, hogy valaki az ő életszükségletéhez tartozó dolgot cselekedjék. Az egocentrikus mozzanat hiányozhat is a közlésből.

$\text{Mod} (-) \rightarrow \text{Inf} (+)$ vagy $\text{Inf} (-)$

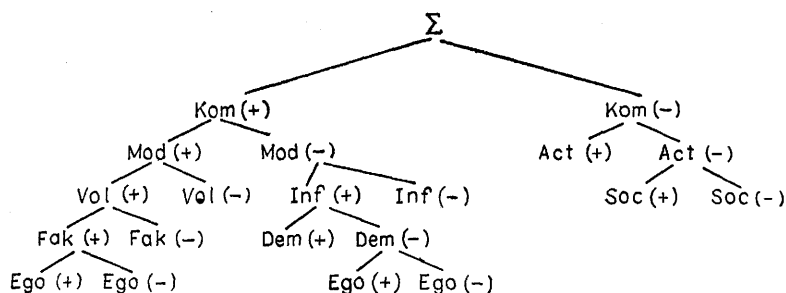
Van olyan közlési egység, amelyikkel a gyermek információt ad: $\text{Inf} (+)$, s van olyan, amellyel információt kér: $\text{Inf} (-)$. Az utóbbi tulajdonképpen kérdés (Q).

$\text{Inf} (+) \rightarrow \text{Dem} (+)$ vagy $\text{Dem} (-)$

Az a közlési egység, amelyikkel a gyermek információt ad, rámutató (demonstratív elemeket is tartalmazhat). A gyermek kijelentésével explicit vagy implicit módon rámutat egy tárgyra vagy személyre.

$\text{Dem} (-) \rightarrow \text{Ego} (+)$ vagy $\text{Ego} (-)$

A nem rámutató értékű közlési egység lehet egocentrikus vagy nem egocentrikus, azaz önmagáról vagy másról ad információt a gyermek.
Összegezve:

A szemantikai osztályozás alapján 11 féle közlési egységet különböztünk meg a gyermeknyelvnek ebben a korszakában:

- (1) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (+)} + \text{Vol (+)} + \text{Fak (+)} + \text{Ego (+)}$
Pl.: *tati zet* Az apa adjon vizet a gyereknek.
- (2) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (+)} + \text{Vol (+)} + \text{Fak (+)} + \text{Ego (-)}$
Pl.: *tati zene* A gyerek kéri, hogy apja kapcsolja be a rádiót.
- (3) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (+)} + \text{Vol (+)} + \text{Fak (-)}$
(Pl.: *Konyhába*) A gyerek a szobából ki akar menni a konyhába
- (4) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (+)} + \text{Vol (-)}$
Pl.: *tati szíjesz* A gyerek azt mondja az apának, hogy siessen haza.
- (5) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (-)} + \text{Inf (+)} + \text{Dem (+)}$
Pl.: *bim bam* A gyerek rámutat a magas épületre.
- (6) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (-)} + \text{Inf (+)} + \text{Dem (-)} + \text{Ego (+)}$
Pl.: *obika moszdik* Robika [a beszélő anyja] mosdik.
- (7) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (-)} + \text{Inf (+)} + \text{Dem (-)} + \text{Ego (-)}$
Pl.: *tati ábát* Az apa mossa a lábát.
- (8) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (+)} + \text{Mod (-)} + \text{Inf (-)}$
P.: *bibi* Hol van a bicikli?
- (9) $V \rightarrow \text{Kom (-)} + \text{Act (+)}$
Pl.: *pancsósz* A gyermek a vízben pancsolva mondja ezt.
- (10) $\Sigma \rightarrow \text{Kom (-)} + \text{Act (-)} + \text{Soc (-)}$
Pl.: *lót manyi néni* A gyerek egyedül játszik a szobában, miközben ezt mondja
- (11) $V \rightarrow \text{Kom (-)} + \text{Act (-)} + \text{Soc (+)}$
Pl.: *becsukom a szádat* A gyermek a mackóhoz beszél.²

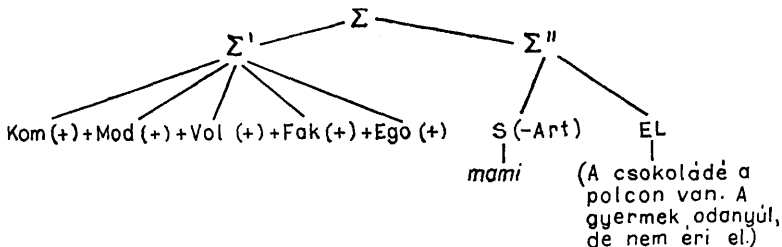
A közléseket elemezve felvetődik a gyermeknyelv mélystruktúrájának kérdése. Vajon azonos-e a gyermeknyelv mélyszerkezete a felnőttek nyelvének mélyszerkezetével? Szerintem abból a feltevésből kell kiindulnunk, amely

² A példák (1–10) Róbert és (11) Eta beszédanyagából valók.

számon tartja a fejlődés lélektani tényezőit is, és speciális feltételeket követel a gyermeknyelv mondattani kutatásában. Ezt az álláspontot követve az első mondatok születésénél úgy próbáltam feltárni a gyermeknyelvre jellemző mélyszerkezetet, hogy figyelembe vettem a nyelv felszíni vetületeit és a nyelven kívül álló közlési mozzanatokot egyaránt.

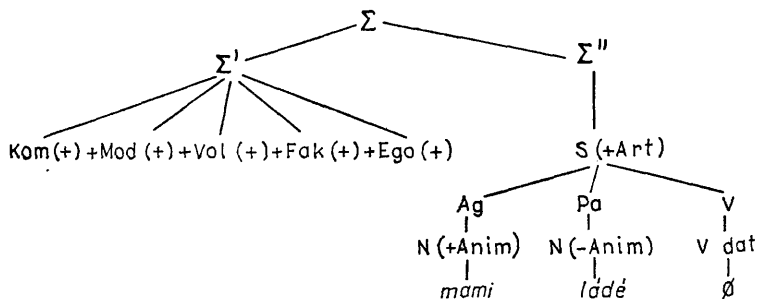
A leggyakrabban előforduló, illetőleg az (1) szemantikai típusú közléseket elemeztem. Például a gyermek (Eta) csokoládét kér. 1,4 korában csak ennyit mond: *mami* (1); 1,6 korában két egységből álló közlést használ: *mami lád é* (2). 1,7 elején a közlés más formát ölt: *ládét adáde* (3). 1,7 végén megint másképpen mondja: *eta csokoládé*(4).

(1)

A közlési egység (Σ) a bal oldalon felsorolt jelentéstani összetevőkből (Σ') és a jobb oldalon lévő mondattani struktúrából (Σ'') tevődik össze. A mondattani szerkezet (Σ'') egy tagolatlan mondatot (S(-Art)) és nyelven kívül álló elemeket (EL) tartalmaz.

(2)

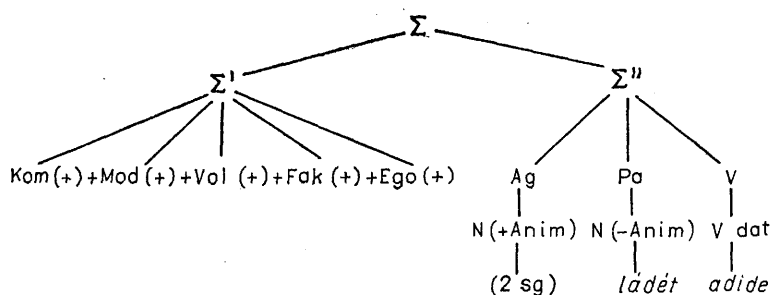

A mondattani szerkezet (Σ'') egy tagolt mondatot tartalmaz (S(+Art)), amelynek mélyszerkezetét a felszínen található alkotórészek lexikai jelentése alapján vázoltam föl:

- mami* — az ágenszt jelöli; azt a személyt, akinek cselekednie kell, hogy a gyermek szükségletét kielégítse. A gyermek kívánságát az Σ bal oldalán felsorolt jelentéstani összetevők jelölik.
- lád é* ('csokoládé') — a pácienszt jelöli, illetőleg azt a dolgot, amire, a gyermeknek szüksége van, azt a tárgyat, mely 'nem élő' jegyű, s nem vesz részt aktívan a cselekvésben, hanem az ágensnek kell rajta elvégezni valamilyen cselekvést.
- A cselekvés nincs lexikailag kifejezve, hanem a páciens és az ágens jelentéstani komponenseinek összevetéséből adódik, és jelen van a gyermeknyelv

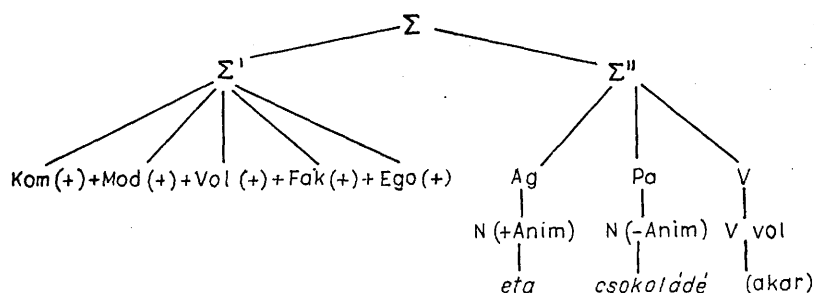
mélyszerkezetében mint a tagolt közlési egység harmadik alkotóeleme; adási ige (V dat).

(3)

- (a) Az ágens második személy, mely külön lexikai egységgel nincs kifejezve.
 (b) A paticnst a *ládét* ('csokoládét'), tárgyraggal ellátott elem képviseli.
 (c) Az igei komponens adási ige (V dat), *adide* formában jelentkezik.

(4)

- (a) *eta* — az ágenst reprezentálja, aki ebben az esetben maga a beszélő alany, tehát első személy; maga szeretné véghezvinni a cselekvést, de nem tudja.
 (b) *csokoládé* — az óhajtott tárgy, a mélyszerkezetben paticns.
 (c) Az igei komponens nincs lexikailag kifejezve, hanem az ágens és a paticns jelentéstani komponenseinek összevetéséből adódik, és a mélyszerkezetben mint óhajtási ige (V vol) van jelen.

Ha a négy feljegyzett közlést összehasonlítjuk, meghatározott fejlődést észlelhetünk a mondattani szerkezetben. Nyilvánvaló azonban, hogy egyik közlés sem egyezik meg a felnőttek nyelvének szerkezetével.

Miben különbözik tehát a gyermeknyelv mondattani szerkezete a felnőttek nyelvétől?

1. A mély- és a felszíni szerkezet sokkal közelebb áll egymáshoz a gyermeknyelvben, mint a felnőttek nyelvében. Transzformációk úgyszólván nem is léteznek a gyermeknyelvben.

2. A nyelv gazdaságossága másképpen jut kifejezésre a gyermeknyelvben, mint a felnőttek nyelvében:

— a gyermeknyelvben ha a paticns és az ágens ki van fejezve, főleg az ígét is kifejezni,

— a felnőttek nyelvében az igei személyranggal csak utalunk az ágensre.³

³ A magyar nyelvben sokszor a paticns (a mondattani tárgy) megnevezése is ölöslegessé válik. Pl.: *látlak, szeretlek* stb.

3. A felnőttek nyelve intellektuálisabb a gyermeknyelvnél, a gyermeknyelvben viszont jobban kifejezésre jutnak az érzéki tényezők, mint a felnőttek nyelvében. Ha az érzéki kritériumból indulunk ki, kétségtelen, hogy a gyermek az ágenst teszi az első helyre, ha érzékileg kötődik hozzá, vagy a *patiens*, amelyhez a feltételes reflexek fűzik.

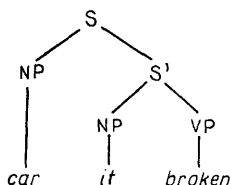
4. A körülmények, amelyek egy adott szemantikai típusú közlés létrehozását meghatározzák, nem azonosak a gyermeknél és a felnőtteknél. A gyermeknyelv leggyakoribb jelentéstani típusa rendes körülmények között nem található meg a felnőttek nyelvében. Például a felnőtt nem kér egy másfél éves gyermektől tejet vagy csokoládét. Ezért a gyermeknek nincs alkalma utánozni a felnőttek nyelvének ilyen célú közléseit; saját nyelvi intuícióval kénytelen megteremteni saját közlési modelljét.

A gyermek közlési egységének hármas tagolására és a *patiens* középponti helyzetére vonatkozóan nagyon tanulságosak Leopold példái (5). Olyan fel-színi szerkezetekkel találkozunk nála, amelyek ellentétben állnak az angol nyelv mondattani szerkezetével:

	Pa		
<i>bake</i>	<i>nose</i>	<i>blow</i>	'orrom fújom'
<i>my</i>	<i>cake</i>	<i>mama</i>	'süt kalácsot anyu'
	<i>shoe</i>	<i>brush</i>	'én cipőt pucolok'

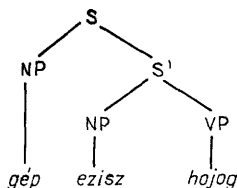
Még egy sajátos szerkezetet szeretnék megemlíteni, amelyről Geoffrey Gruber (3) írt.

Gruber példája: *car, it broken*

'kocsi, az eltört'

Példánk: *gép, ezisz hojog* ('gép, ez is forog') (Róbert, 1,9).

A fenti szerkezetekre az egyik alkotórész kiemelése, azaz a mondat témájának kiemelése jellemző. Ez a kiemelt alkotórész ismét jelentkezik azonos vagy névmási alakban mint *S'* szerves része.

Gruber azt állítja, hogy alanyának nem volt alkalma ilyen közléseket hallani, így ezek a gyermek önálló nyelvi termékei. Ugyanakkor hozzáfűzi, hogy

ezek a szerkezetek sok nyelv (pl. japáni, kínai) rendszerének fontos összetevői. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az alany-állítmány szerkezet a téma-réma tagolásának csak egyik speciális konstrukciója, akkor Gruber szerint a gyermeknyelvi téma-kiemelés elfogadható magyarázatot kap.

A gyermeknyelv fejlődési folyamatára jellemző, hogy mindegyik fázisa sajátosságos hangtani, nyelvtani és jelentéstani rendszerrel rendelkezik. Eddigi kutatásainkban arra törekedtünk, hogy az adott fejlődési fokra jellemző rendszert feltárjuk, továbbá elemezzük és összegezzük azokat a jelenségeket, amelyeknek az adott rendszer felépítésében döntő szerepük van.

Az alábbiakban példákkal szemléltetem a mondottakat.

(1) A mássalhangzók korrelatív rendszerének felépítésében a különböző fejlődési fázisokban különböző korrelációk alakultak ki (7d):

I. az ajak- és foghangok zöngés-zöngétlen korrelációja és a száj- és orrhangok korrelációja:

<i>p</i>	<i>t</i>
<i>b</i>	<i>d</i>
<i>m</i>	<i>n</i>

II. a réshangok és affrikáták kétoszlopos rendszere, amely a fog-szájpadlás korreláción alapszik:

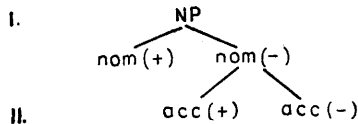
gyermeknyelv

<i>ʒ</i>	<i>d'</i>
<i>c</i>	<i>č</i>
<i>z</i>	<i>j</i>
<i>s</i>	<i>š</i>

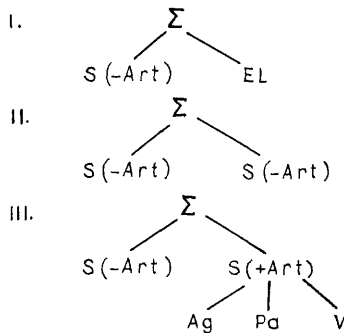
szerbhorvát/magyar hangrendszer

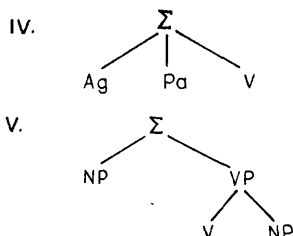
(<i>ʒ</i>)	<i>ʒ</i>	<i>d'</i>
<i>c</i>	<i>č</i>	<i>č</i>
<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>
<i>s</i>	<i>š</i>	.

(2) Az esetrendszer kialakulásában többek közt a következő korrelációk kibontakozását észleltük (7j):

(3) Az első mondatok genezisében a következő szakaszokra mutattunk rá:

Hogy melyik szerkezet vagy jelenség jellemzi az adott fejlődési fokot, azt legjobban a mennyiségi elemzés alapján mutathatjuk ki grafikonos vagy táblázatos kimutatással. Mennyiségi szempontból figyelembe veendő elemek a gyermek kora – 1 vagy 4 hónapos időszakaszok – és a feljegyzett példák abszolút vagy relatív száma.

Több mennyiségi elemzést végeztünk fonológiai szinten, többek közt a gyermeknyelv asszociatív rendszerének kialakulásában fontos szerepet betöltő CVCV, azaz mássalhangzó – magánhangzó – mássalhangzó – magánhangzó struktúráján (7h).

MIKES MELÁNIA

Irodalom

1. CHOMSKY, NOAM, (a) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts, 1965.
– (b) *Syntactic Structures*. s'-Gravenhage, 1957.
2. DEZSŐ LÁSZLÓ, (a) *Szórend és mondathangsúly*. *ÁltNyelvTan.*, V. Bp. 1967.
– SZÉPE GYÖRGY, (b) *Adalékok a topic-comment problémához*. *NyK.*, 1967/2., Budapest
3. GRUBER, JEFFREY, *Topicalization in Child Language*, *Foundations of Language*, 1967/3.
4. JAKOBSON, ROMAN, *Kindersprache. Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala-Leipzig, 1940–42.
5. LEOPOLD, WERNER, *Speech Development of a Bilingual Child*, Evanston, Illinois, 1949.
6. MARTINET, ANDRÉ, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955.
7. MIKES MELÁNIA, (a) *Adatok a p, b, t, d fonémák kialakulására a gyermeknyelvben*; *NyK.*, 1964/2. Budapest
(b) *Glasovni razvoj govora dvojezične dece*, Novi Sad, 1964. (doktori disszertáció)
(c) *Interferencija u procesu jednovremenog usvajanja madjarskog i srpskohrvatskog vokalizma: Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1965/1.
(d) *Razvitak korelativnog sistema suglasnika: Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1966/2.
– VLAHOVIĆ, PLEMENKA, e) *Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant: Enfance*, Paris, 1967/3–4.
(f) *Acquisition du système associatif des sons*, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 1968.
(g) *Approche méthodologique aux recherches de l'apprentissage du langage par l'enfant*, *Actes du Congrès International des Linguistes*, Bucarest, 1967.
(h) *Glasovna struktura KVKV u razvojnom procesu asocijativnog sistema glasova*, *Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1967/3.
(i) *Metoda analize sintaksičkih struktura u dečjem govoru; Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1966/2
(j) *Razvoj gramatičkih kategorija u dečjem govoru: Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1966/2.
8. PIAGET, JEAN, *Le langage et la pensée chez l'enfant*, Neuchâtel, Paris, 1948.
9. VLAHOVIĆ, PLEMENKA, *Geneza prvih reči i rečenica u dečjem govoru; Prilozi proučavanju jezika*, Novi Sad, 1965/1.

Methodological Problems of Infant Language Research

The paper deals with theoretical and methodological issues raised by an investigation into the language development of children in Novi Sad (Yugoslavia). Two of the children observed have Serbocroatian as their mother tongue, one child has Hungarian, while two children are bilinguals. Language phenomena have been observed during the first three years of these children. (The research has been carried out within the Institute of Hungarology in Novi Sad.)

In the paper complex infant utterances are analyzed by special operations (in the form of rewrite rules). Utterances are considered as elementary communication (topic-comment) units. Such units are decomposed by semantical and syntactic features, e. g. [$\pm$ Action], [$\pm$ Demonstration] etc. — arranged into syntactic constituent structures (tree-structures). Changes in pattern accompanying their development are commented at both from structural, and from statistical points of view. Deep structure of infant language is also taken into consideration. 'Child language' and 'adult language' — as types — are compared on syntactic level. — Some phonological observations complete the methodological battery of child language research.

MELÁNIA MIKES

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Aarni Penttilä
1899 – 1971

1. A sors. A sorstól az igazság eszményét kapta ajándékba. Élete legfőbb céljául a tudomány szolgálatát, az igazság szüntelen keresését és megvallását tűzte ki. Az a naív hit lelkesítette ifjú korától kezdve, hogy a tudomány az a területe az életnek, ahol az emberi viselkedés szabadságát semmi sem köti gúzsba, mert az igazság keresése és felmutatása csak a szabadság légkörében lehetséges. Sok csalódás érte az életben. A tudomány hivatalos és nem hivatalos őrállói egyre-másra fordultak el az igazság megszállottjától, a tekintélyekkel mit sem törődő tudóstól. De egy menedéke végig megmaradt. Az ifjúság, a tanítványok serege, akiknek szívében tüzet fogott az igazságért élés és lelkesedés szikrája. Mert az igazság önmagában — s ezt nagyon korán meglátta — gyönyörű eszményvilág, de igazi értéké csak akkor válik, ha realizálódik, ha az emberi életet teszi szebbé és — elviselhetőbbé. Ezért plántálgatta ifjú szívekbe az igazság szeretetét. A tudóst és a nevelőt egy cél hevíttette: az élet kicsinyes és töredékes voltától elvonatkoztatva leszállani az elmélet mélységeibe s az itt talált értékeket felhozni és felmutatni az új nemzedéknek, hogy azok őrizzék, váltsák valóra és állítsák őket az élet szolgálatába.

Amikor 1969-ben nyugalomba vonult, azt hitte, hogy az adminisztratív terhektől megkönnyebbülve még csak most fog igazán és szabadon belemerülni a kutatómunkába. „Ei työ tekevältä lopu” — mint tanítványainak, barátainak szokta mondani (vö. ILKKA SAVIJÄRVI: Vir. 1969: 286). A nevelői munka sem szűnik meg — vélte, hiszen az írás segítségével egy egész nemzetnek lehet a tanítója. Új meg új feladatok, tervek rajzoltak fel benne. Magyarországi kapcsolatait fiatalos hévvel siet felújítani. Beveszi magát az uppsalai egyetemi könyvtár magányába, hogy fényt derítsen a finn irodalmi nyelv keletkezésének nem egy homályban maradt pontjára.

De már 1971 nyarán kisdéd baráti köre Helsinkiben megilletődve adta tovább a hírt, hogy az örökké tevékeny tudóst és nevelőt ágyának döntötte az alattomos kór, s hogy kikerülhetetlenül közeledik a vég. Nyár végefelé, augusztus 25-én jött a gyász hír: a nagy finn tudós és tanító szíve megszűnt dobogni, egy nagyra törő emberi életpálya szakadt meg örökre.

2. A z élet. AARNI PENTTILÄ (családi neve 1919-ig HILDÉN volt) 1899 augusztus 5-én született Raahe városában. Apja, KONRAD HILDÉN, tanárember volt, a raahei tanítóképző intézetben a finn nyelv tanára; 1900-ban került a heinolai szemináriumba, s ott később igazgató lett. 1912-ben tanfelügyelőként Helsinkibe került. Itt halt meg 1915-ben.

A fiú a helsinki gyakorló gimnáziumban szerzett érettségi bizonyítványt 1918-ban. Egyetemi tanulmányait a helsinki egyetemen kezdte. Belemerült

a finn nyelv és irodalom, a finnugor nyelvészet, a finn és az összehasonlító népköltészet és a szláv nyelvészet tanulmányozásába. Ezekből a tárgyakból lett filozófiai kandidátus 1922-ben. Ugyanebben az évben nyerte el a magiszteri fokozatot.

Tanulmányait a turkui egyetemen folytatta tovább. 1926-ban licenciátusi vizsgát tett, s 1927-ben avatták doktorrá a turkui egyetem első ünnepélyes avató szertartásán.

Hivatali működését könyvtárosként kezdte. 1921 és 1932 közt alkönyvtárosa a turkui egyetemnek. De egyúttal oktatói tevékenysége is megkezdődött a turkui egyetemen. 1923-ban magyar nyelvet meg fonetikát adott elő. A következő évben bekapcsolódott a jyvaskyläi nyári egyetem munkájába; itt szintén magyart meg fonetikát tanított. Innen kezdve évtizedeken át rendszeresen előadott a jyvaskyläi nyári egyetemen.

Már turkui tartózkodása idején több tanulmányi és kutató utat tett különféle országokba, elsősorban Észtorországba és Magyarországra. Országunkban először 1927-ben járt, s egy féléven át a pécsi egyetem finn meg észti nyelvi lektoraként működött. Azóta több ízben ellátogatott hazánkba, s egyébként is élénk kapcsolatot tartott a magyar nyelvészekkel és a magyar nyelvészeti irodalommal.

1931-ben a helsinki egyetemen docenssé nevezték ki. Helsinkiben 1932 és 1935 közt mint a „Nykysuomen sanakirja” szerkesztője is tevékenykedett. 1934-ben ellátta a finn nyelvészet tanársegédi tisztségét, 1935–36-ban pedig a finn nyelvi lektor teendőit is.

Pályáján a legjelentősebb fordulatot jelentette az, hogy 1936-ban ki-nevezték a jyvaskyläi pedagógiai főiskola finn nyelvi professzorává. Rektorhelyettese volt a főiskolának 1940–47 közt és rektora 1948-tól 1962-ig. Elgondolhatjuk, milyen aktív szervező munkát kellett mint rektornak kifejtenie, hogy a jyvaskyläiek régi célját, a főiskolának egyetemi rangra emelését elindítsa a megvalósulás útján. Alvar Aalto tervei szerint felépültek a főiskola új, központi épületei. A Finn Nyelv Intézete mellett létrejött a Fonetikai Intézet, amely a professzor és egyben rektor jóvoltából ma Finnországnak egyik legjobban felszerelt ilyenemű egyetemi intézete. S végül PENTTILÄ végtelemül sokat tett azért, hogy 1966-ban a főiskola egyetemi rangra emelkedhetett.

1967-ben vonult nyugalomba mint professor emeritus. A tudományos kutatást azonban nem hagyta abba. Régi és új problémák megoldásán fáradozott. Ellátogatott hazánkba újból, s előadói körútján a finn irodalmi nyelv történetének magyar vonatkozásait is megpendítette. Majd Svédországba utazott, s az uppsalai egyetem könyvtárában búvárkodott.

Tudományos érdemei elismerésül a Finn Tudományos Akadémia 1961-ben tagjává választotta, 1969-ben pedig a jyvaskyläi egyetem díszdoktorává avatta.

1971 augusztus 25-én hosszú és kínos betegség után szűnt meg szíve dobogni a finn nyelvért, a finn nemzet fennmaradásának legfőbb zálogáért.

3. A hangsúly kérdése. PENTTILÄ első jelentős tudományos alkotása a hangsúlyozás problémájának szentelt doktori értekezése: „Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotusoppia. Kielipsykologinen tutkimuskoe” 1926 (Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja B III 2). Ez az értekezés programszerűen határozza meg későbbi kutatásainak irányát és jellegét, nyelv-szemléletének alapelveit és nyelvvizsgálatának módszerét. Bizonyosságot tesz

arról, hogy vérbeli nyelvessel van dolgunk, aki a nyelv konkrét hangalakjától indul, de a lélektan segítségével a beszélő közösség magatartásában fedezi fel minden hangtani jelenség legfőbb rugóit.

Csak érinti a dolgot az előljáróban a finnugor alapnyelv hangsúlyozásának kérdését. Tudjuk, hogy SETÄLÄ a finn meg a lapp fokváltakozást visszavetítette a finnugor, ill. az uráli alapnyelv korába, s annak okát egy változó hangsúlyozásban jelölte meg. PENTTILÄ maga nem vitázik a finnugor, ill. uráli fokváltakozás meg a mozgó hangsúlyozás tételével (ez eléggé kívül esett az alapproblémán), de mégsem állhatta meg, hogy ne idézze az elutasító álláspontok közül WIKLUNDÉt, aki szerint a finnugor hangsúlyozás alaptörvényét a finn, a lapp meg a magyar első szótagi hangsúly őrizte meg,¹ s a KETTUNENÉt, aki már akkor kimondta, hogy a fokváltakozás nem vezethető vissza a finnségi alapnyelvnél régebbi korba. PENTTILÄ a következő sokat sejtető megállapítással zárta le a finnugor hangsúlyozás kérdését: „Ilyenformán a hagyományos szemléletmód olyan vita tárgyává vált, amelyből még korai volna megjósolni, merre fog a vita eldőlni” (i. m. 7).

A dolgot különben elsősorban a finn nyelvjárások körében mozog, de kitekintést nyújt a többi finnségi nyelv hasonló jelenségeire is. Négy olyan hangtörténeti jelenséget vesz vizsgálat alá, amelyek nyilván szoros kapcsolatban vannak a hangsúlyozási viszonyokkal. Ezek a következők: a hosszú magánhangzók diftongizálódása, a rövid véghangzók eltűnése, a szóbeljeji nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése és az első szótagon túli hosszú magánhangzók megrövidülése. A területi vizsgálat kiderítette, hogy a nyugati finn nyelvjárások s itt is elsősorban a délnyugati nyelvjárás meg az észti (s egyes más finnségi nyelvek) másképpen viselkednek, mint a keleti finn nyelvjárások meg a karjalai-aunuszi nyelv. Nyugaton a hosszú vokálisok diftongizálódása az első szótagra korlátozódik, a keleti nyelvjárásokban ellenben független a szótaghelyzettől. A redukációs jelenségek terén is hasonló kettősség állapítható meg. A csökevényesedések ugyanis mindenekelőtt a délnyugati nyelvjárásban mentek végre, keleten ellenben ezek vagy nem, vagy csak szórva-nyosan jelentkeznek.

Kézenfekvő az a következtetés, hogy a kettős viselkedés okát a különféle hangsúlyozási módokban kell keresnünk. Nyugaton nyilván erőteljesebben kiemelkedik a hangsúlyos első szótag a többiek közül, keleten ellenben egyenletesebb a hangsúlyozás, itt a hangsúlyos meg a hangsúlytalan szótagok intenzitáskülönbsége jóval kisebb, mint a nyugati nyelvjárásokban.

PENTTILÄ megkísérli ezt az eredményt SCHMITT („Deutsche Verslehre.” München 1907) terminológiájára lefordítani. A német kutató ugyanis megkülönböztetett olyan nyelveket, amelyekben a hangsúly erősen centralizáló, és olyanokat, amelyeknek a hangsúlya nem, vagy csak gyengén központosító. Ám azzal a megállapítással, hogy a nyugati finn nyelvjárások hangsúlya centralizáló, a keletieké ellenben centralizálatlan, nem sokat nyernénk, hiszen nem lépnénk túl a hangsúlyozás pusztán fizikai szemléletén. Márpedig nyilvánvaló, hogy a hangsúlyozás mint nyelvi jelenség több, mint fizikai jelenség: a beszélő és a hallgató magatartásának egyfajta megnyilvánulása. A korabeli alak-

¹ Vö. hogy ERKKI ITKONEN újabban ugyanerre az eredményre jutott, miután az egész finnugorság hangsúlyozási szokásait átvizsgálta: „Meggyőződésem, hogy a finnugor nyelvekben leginkább elterjedt hangsúlyozási mód, az első szótagi hangsúly, a finnugor alapnyelvből fennmaradt örökség”. NyK. LVI, 11).

vagy (ahogy nálunk annak idején nevezték) alkatlélektanhoz folyamodik tehát magyarázatért. MAX WERTHEIMER dolgozataira („Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt” 1922; „Über Gestalttheorie” 1925) és K. KOFFKA könyvére („Psychologie”. Berlin 1925) támaszkodva megállapítja, hogy a kimondott szó (*sane*) mint akusztikai-motorikus jelenség maga is „alak”, „struktúra”, „egész”, amely több az alkotó elemek pusztja összegénél, s amelyet a beszélő és a hallgató teremt meg a kiejtett szóban a maga habitusának megfelelően. Ez az „alak” lehet aztán kétféle: centralizált akkor, ha a központi elemek uralmuk alatt tartják környezetüket, s centralizálatlan, amelyből az uralkodó részek hiányzanak. Elsődleges tehát a szónak mint „alak”-nak a lélektani centralizált vagy centralizálatlan volta. Ennek csupán következménye s így mindenképpen másodlagos az intenzitáscsúcs kiemelkedése vagy a csúcs nélküli egyenletes intenzitásmenet. S végül csak harmadsorban jelentkezhetnek a hangsúlyozási különbségeken alapuló hangváltozások.

Így jutott el PENTTILÄ már első tudományos kísérletével arra a ma is időszerű felfogásra, hogy a nyelv életében mindig az egész határozza meg az elemek változásainak irányát. Vagy ahogy ő maga írta: „... a nyelv fejlődésében szerkezetének minősége a legfontosabb. Ettől függ lényegében az az irány, amelyet a fejlődés követni fog vagy követett. A hangváltozások sohasem külön-külön, gépiesen mennek végbe; azt, ami a nyelv életében történik, az egészben, a rendszerben magában rejlő törvények szabják meg és irányítják. A fejlődés tendenciáit és törvényeit csak úgy érthetjük meg, ha azokat nem az elemekből, hanem az egészből kiindulva szemléljük” (i. h. 98). Milyen jó volna, ha ezt az elvet végre-valahára már nálunk is figyelemre méltatnák!

A hangsúly azonban más értelemben is csak kisugárzó és formáló központnak bizonyult PENTTILÄ tudományos programjában. A hangsúlytól jutott el az intenzitásnak méréseken alapuló vizsgálatához, az eszközfonetika-hoz; innen lépett tovább a hangsúllyal szétszakítatlan kapcsolatban álló hanglejtés vizsgálatáig s egyáltalában a rokon nyelvek hangalkatának és hangtörvényének széles sávú problematikájáig.

Éber figyelemmel kísérte a kísérleti fonetika módszereinek és eszközeinek fejlődését. Sürgette a nyelvjárásgyűjtésben a hagyományos írásos lejegyzés mellett a gramofonlemezre, majd a magnetofonszalagra vétel eljárásainak, de mindenekelőtt az oszcillográf által való hangfényképezésnek, ill. hangfilmzésnek az igénybevételét. (I. „Eräistä uusista äänentutkimusvälineistä”. Vir. 1936: 99).

A finn hanglejtésről előtte csupán annyit állapítottak meg, hogy az nagyjában követi a dinamikus hangsúlyozás menetét, hogy tehát a dallamcsúcs összeesik az intenzitáscsúccsal, s hogy mindkettő a szó első tagjára esik. A finn nyelvjárások hanglejtéséről még ennél is kevesebbet tudtunk. Legfeljebb arra figyeltek fel a gyűjtők, hogy egyes nyelvjárások „éneklő” jellegűek. Az első hanglejtésvizsgálatokat PENTTILÄ végezte el a finn nyelvjárások körében, s vizsgálatait kiterjesztette a finn köznyelvre, sőt egyes rokon nyelvekre is.

Finn hanglejtésvizsgálataiban („Intonaatiotutkimuksia”. Vir. 1958; Verba docent; Vir. 1961; Valistuksen jahlakirja 1961; Vir. 1962) és másutt is azt a módszert alkalmazta, hogy magnetofonszalagra vett szöveg oszcillogrammjából mérések és számítások segítségével különválasztotta a tonalitás meg az intenzitás görbáját, s ezeket összevetette egymással. Ez a módszer nyilván nehezkesebb és bonyolultabb, de egyben megbízhatóbb is, mint a hanglejtésnek hangjegyekkel való zenei átírása, amivel egyesek kísérleteznek, hiszen

a hangjegyekkel való átírás egyfelől tág teret nyújt az átíró önkényének, másfelől pedig szükségképpen szétválasztja a hangmagasság menetének egyébként folytonos vonalát. Ilyenfajta vizsgálataiból kiderült például, hogy a tyrvääi „énekklő” dialektusban a dallamcsúcs a második szótagra tolódik, míg az intenzitáscsúcs megmarad az első szótagon. A köznyelvben is van példa a dallamcsúcs eltolódására, s ez az eltolódás jelentésváltozással jár együtt. Így a *tavallinen* ’közönséges’ szó jelentése ellentétbe fordul, s „meglehetős, jókora” értelmű lesz, ha a dallamcsúcs az első szótagról a harmadikra tolódik át. Az emfaticus beszédben meg nemegyszer megtörténik, hogy a dallamcsúcs az első szótagon marad ugyan, de a második szótag hangmagassága valamivel nagyobb, mint az emfázis nélküli beszédben: ez aztán azt a benyomást kelti, mintha a második szótag éppolyan kiemelt volna, mint az első, s a szó mintegy széttagolódik szótagokra.

PENTTILÄ a rokon nyelvek közül a lív nyelv hanglejtésével is foglalkozott. LAURI POSTIVAL közösen megvizsgálták egy született lív nyelvemester hanglejtésmódját, s a jyvaskyläi főiskola Finn Nyelvi Intézetében készített oszcillogrammok alapján a hanglejtési görbéket PENTTILÄ számította ki és rajzolta meg. Vizsgálataikról „Über die steigende und sog. Stossintonation im Livischen” c. közleményükben számoltak be (FUF. XXVII, 235).

Végül idekívánkozik annak megemlézése, hogy PENTTILÄ a tágabb értelemben vett finnugor hangtörténet területére is tett kirándulást fiatalabb éveiben („Die vertretung des urpermischen inlautenden *η im heutigen syrjänschen und wotjakischen”. FUF. XVIII, 108).

4. A f i n n n y e l v t a n. PENTTILÄ igazi életműve azonban az ő hatalmas leíró finn nyelvtana. Végeredményben azt is mondhatjuk, hogy minden, ami korábban foglalkoztatta, csak előkészület volt a nagy műhöz, s mindaz, amit a mű megjelenése után produkált, közvetve vagy közvetlenül ennek a műnek a pontosabbá, teljesebbé tételét vagy éppen védelmét szolgálta.

A nagy leíró nyelvtannak először csak a hangtani és a helyesírási része jelent meg 1948-ban „Suomen kielen äänne- ja oikeinkirjoitusoppi” címmel. Szerencsés gondolat volt, hogy a folytatással együtt az egész mű megjelent 1957-ben. A „Suomen kielioppi” ugyanis négy főrészben – hangtan, helyesírástan, szótan, mondattan – s 692 lapnyi terjedelemben mutatja be a finn nyelv szerkezeti sajátosságait.

MATTI SADENIEMI-től tudjuk (Vir. 1971: 310), hogy PENTTILÄ már 1933-ban emlegette előtte nagyszabású nyelvtani tervét. Úgy látjuk azonban, hogy a készülődés kezdetei még régebbi időre nyúlnak vissza. Erre vall az, hogy már igen korán kétségek gyötörték afelől, hogy tudományos teljesítmény-e egy leíró nyelvtan megszerkesztése. A korabeli vezető nyelvészek ugyanis csak a történeti nyelvvizsgálatot tartották igazi tudománynak, mivel ez nemcsak megállapítja – mint a leíró nyelvtan –, hanem magyarázza is a nyelvi tényeket. Jellemző, hogy a fiatal nyelvtudós már 1928-ban perbe szállt SETÄLÄ és más vezető nyelvészek ilyenféle előítéletével. „Se littämistä kielitietessä” (Vir. 1928: 277) c. írásában találoán mutatott rá arra, hogy ami azt illeti, az ún. nyelvtörténeti kutatás is nemegyszer megáll valamely régebbi nyelvállapot pusztán kírásánál, s hogy másrészt a leíró nyelvtan is magyaráz. Egyfelől ugyanis a „beszéd” (a Saussure-i „parole”) vizsgálatában a lélektani és a társadalmi rugókat igyekszik felderíteni, másfelől a „nyelv” („langue”) szimbólumrendszerében az egyes szimbólumok helyét az egészben igyekszik ki-

jelölni. Az ilyenféle szerkezeti vizsgálat kezeskedik elsősorban a leíró nyelvtan tudományos értéke mellett.

Emellett PENTTILÄ évek, évtizedek elmélyedő tevékenységével olyan elméletet dolgozott ki, amelyben egyetlen nyelvi jelnek juttatja a központi szerepet a nyelvi struktúra megszerveződésében. Már 1929-ben kritikai vizsgálat tárgyává tette „Käsitteistä *sana ja sane* (vaihe)” Vir. 1929: 39 és „*Sanasanan monimielisyydestä*” uo. 238 c. írásaiban a finn nyelvtani bizottság véleményét („Komitaemietintö” 1915), illetőleg SETÄLÄ felfogását, amely szerint a *sana* 'szó' mellett a *sane* 'szóelőfordulás' műszó bevezetése elkerülhetetlenül szükségesnek látszik a nyelvtani terminológiában. PENTTILÄ ugyan már ekkor tisztában volt a *sana* többértelműségével, mégis úgy vélte, hogy az új műszó bevezetése a nyelvtanba semmi gyakorlati haszonnal nem járna. Úgy látszik azonban, a gondolattól nem tudott szabadulni („post equitem sedet atra cura” — mondhatnánk), s lassan szilárd meggyőződésé izmosodott benne az a felfogás, hogy a „szó”-nak nem is két, hanem egyenesen három szintjét, értelmét kell szigorúan elkülöníteni egymástól, különben a nyelvtani rendszerezésben menthetetlenül összezavarodnak a fogalmak ahelyett, hogy világosabbá válnának. A szónak ez a három szintje a konkrétól az elvontabb felé haladva a következő: 1) *s z ó e l ő f o r d u l á s* (*sane*): az egyszer kimondott vagy leírt szó; 2) *s z ó a l a k* (*sananmuoto*): sok hasonló alakú szóelőfordulásból való elvonás eredménye; 3) *(t u l a j d o n k é p p e n i) s z ó*: a különféle szóalakok elvont, közös hordozója. Ezzel a megkülönböztetéssel kapcsolatban többen rámutattak már arra, hogy az végeredményben nem is annyira újszerű, mint első tekintetre látszik, hiszen például a szóstatistikai vizsgálatokban azt eddig is figyelemre méltatták. Hogy OSMO IKOLA idevágó példáját (Helsingin Sanomat 1957. XII. 17) használjuk, Eino Leinonak ebben a sorában: *Mies miehellä, mies miehellä* egyetlen *s z ó*-nak (*mies*) két *s z ó a l a k j a* (*mies* és *miehellä*) s a két szóalaknak két-két, összesen négy *e l ő f o r d u l á s a* (*mies* és *mies, miehellä* és *miehellä*) szerepel, s így egyaránt helyes, ha valaki 1 szót, más 2-t, ismét más meg éppen 4 szót számlál meg az idézett sorban, csak viszont tudatában kell lennünk minden egyes esetben, hogy szófogalomra vetettük a tekintetünket.

PENTTILÄ nyelvtanának főhőse a szó, illetőleg annak három különféle szintje. Az ő nyelvtani rendszerezésében legfontosabb s egyben a legterjedelmesebb fejezet a *s z ó t a n*, amelynek keretei közt a szónak mind a három értelme sorra kerül. A *h a n g t a n*ban s a vele szorosan összefüggő *h e l y e s í r á s t a n*ban a szóelőfordulás mint a kimondott vagy leírt konkrét szó áll az érdeklődés előterében. A *m o n d a t t a n* hőse megint csak a szóelőfordulás mint a kimondott vagy leírt szókapcsolat, ill. mondat összefüggésébe ágyazott szó. Arról természetesen lehet vitázni — vitáztak is! —, hogy nem volna-e helyesebb a hang — szó — mondat (v. szószerkezet) hagyományos hármasságot vagy valami még logikusabb sort venni alapul a nyelvtani rendszer megszerkesztésében, azt azonban senki sem tagadhatja, hogy PENTTILÄ szigorú következetességgel és fegyelmezett logikával igyekezett finn nyelvtanában keresztülvinni a szó hármasszintjének tételét, s így igyekezett a nyelvtan hagyományos keretein lazítani, tágítani és a kutatást gátló hagyomány nyűgétől megszabadulni. Itt említjük meg, hogy PENTTILÄ egyik magyarországi útja alkalmából egy akadémiai ülésen (1959. április 21-én) maga is beszámolt magyar hallgatói előtt finn nyelvtanának elvi alapjairól és szerkezetéről („Észrevételek a nyelvtan rendszeréről”. I. OK. XV, 15).

PENTTILÄ azonban nemcsak az elvi tisztázást tartotta elengedhetetlennek, hanem évtizedeken át részlettanulmányok kidolgozásával készült a nagy szintézisre. A jelzőről szóló tanulmányában 1930-ban („Suomen attribuutista”. Suomi V, 10:260) így nyilatkozott a maga elé tűzött célról: „A nyelvtan rendszere, valamint egyes fogalmai is mind ez ideig szívósan ellenálltak a tudományos nyelvtanírásnak; ezért igen örülök, ha ebben az írásban akár csak egyes pontokon is elfogadható anyagot nyújthatnék az eljövendő tudományos finn nyelvtannak” (i. m. 260). 1941-ben a névmásokról közölt dolgozatot („Eräitä huomautuksia pronomineista”), majd gyors egymásutánban foglalkozott a tulajdonnevek és a köznevek problémájával („Eris- ja yleisnimistä”. Vir. 1943: 30), a szavak rövidítésével („Sanain lyhentämistä”. Vir. 1945: 619), a szófajok kérdésével („Ns. sanaluokista”. Vir. 1950: 394), a személytelen igékkel („Ns. yksipersonaisista verbeistä”. Vir. 1954: 97), az I. infinitivus alanszerepével („Ensimmäisestä infinitiivistä subjektina”. Vir. 1956: 121). Több ízben hallatta szavát a teljes és a részleges alany kérdéséről szóló vitában („Myöntöläuseen subjektin totaalisuudesta ja partiaalisuudesta”. Vir. 1955: 148; „Subjektin totaalisuudesta ja partiaalisuudesta”. Vir. 1956: 28; „Vieläkin subjektin totaalisuuden ja partiaalisuuden seikoista”. Vir. 1956: 353).

Tudatában volt annak is, hogy megbízható nyelvtani rendszerezés csak hatalmas nyelvi anyagon épülhet fel. Ezért gyűjtötte lankadatlan szorgalommal még az adminisztrációval legterheltebb éveiben is a példákat az irodalmi nyelvből, a köznyelvből és a nyelvjárásokból. TERHO ITKONEN írta róla: „Penttilä professzor nyelvtanáról az a benyomásunk, hogy igen nagy és elismerést érdemlő munka fekszik benne. A bőséges anyag céltudatos egybegyűjtése és elrendezése már önmagában is olyan teljesítmény, amely bizonyára hasznára fog válni a kutatásnak s részben a gyakorlati nyelvművelés céljait is szolgálni fogja. Különös figyelmet érdemel az a fontos szerep, amely a könyvben a szabályokat megvilágító sokoldalú példaanyagnak jutott: ebben a vonatkozásban a mű előnyösen különbözik régebbi nyelvtanainktól, amelyeknek példaanyaga eléggé szűkös és sztereotíp természetű volt” (Vir. 1958: 108).

A mű korszakalkotó volta mellett (amit annak idején folyóiratunk is kellő súllyal számon tartott, vö. NyK. LVI, 418) azonban mindennél ékeesebben beszél az a tény, hogy csekély hat esztendő leforgása után már 1963-ban új kiadás vált szükségessé. A szerző egy 36 lap terjedelmű toldalékot mellékel az új kiadáshoz. Ebben az újabb kutatás eredményeit vette számba és állást foglalt a könyvet ért kritikai észrevételekkel szemben, amelyek közül egyesekkel külön is vitába szállt (pl. „Kysymys virkkeestä”. Vir. 1958: 216; „Suomen ns. infinitiivien asema kielipöissa”. Vir. 1964: 293). A nyelvtan egyes fejezeteit a második kiadás megjelölése után is nem egy dolgozatban fejtette ki tüzetesebben. Említést érdemel ebben a vonatkozásban a középfok abszolút használatáról közzétett tanulmánya („Komparatiivin absoluuttinen käytto”. Vir. 1963: 201).

Jellemző rá, hogy élete utolsó éveiben, amikor új meg új nyelvészeti irányzatok jelentek meg a láthatáron, szükségét érezte annak, hogy új megvilágításba állítsa ifjúkori nyelvtani témáit. Így tért vissza újra meg újra a jelző problémájához. 1966 nyarán részt vett a debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszuson, s előadást tartott „A magyar jelzős szerkezetek szórendjéről” (NyÉrt. 58: 267). A jyvaskyläi egyetemen tartott búcsúelőadásában megint ezt a kérdést boncolgatta, s a strukturalizmus gyakorlatát követve igyekezett

formulákba, sémákba foglalni eredményeit („Attribuuttien järjestyksestä”. Vir. 1967: 259).

Utolsó megjelent írásában („N. Chomskyn edustaman transformaatio-teorian ns. pinta- ja syvärakenteista”. Vir. 1971: 4) elérkezett a generatív-transzformációs nyelvészethez. Egyesek persze megütkezéssel fogadták, hogy a nagy nyelvtudós ezt az elméletet is bírálni merészelte. Mintha bizony a mai irányzatok penyúljhozzám volna, s csak hódolat illetné meg az auktoritásoknak kikiáltott dogmákat. PENTTILÄ persze most is bírált, akárcsak ifjú éveiben. De használható anyagot is talált. Arra az eredményre jutott, hogy nem a két-féle struktúra viszonylatában kellene a transzformációt mint módszert alkalmazni (ahogy CHOMSKY tanította), hanem a tényleges mondatok egybevető vizsgálatában. Az ilyenféle transzformációt eddig is használták alkalmasan a mondattanban (pl. *kuulin käen kukkuan* = *kuulin että käki kukkuu*), de a szerző — a régi vágású nyelvtudós! — úgy látta, hogy annak az eddiginél jóval szélesebb körben való céltudatos alkalmazása még sok újszerű eredményre kecsegtet a nyelvtani vizsgálatokban.

5. Írott nyelv és irodalom. A beszélt nyelv mellett az írott nyelv vizsgálata eléggé háttérbe szorult a régebbi nyelvtudományban, de még napjainkban is. PENTTILÄ az írott nyelv kérdése is különösképpen érdekelte, s több közleményben megpróbálta a kettő viszonyát tisztázni. „Grafeema- ja foneemasuomen suhteesta” (Vir. 1932: 16) c. dolgozatában arra hívta fel a figyelmet, hogy a beszélt meg az írott nyelv ugyan mindkettő önálló szimbólumrendszer, de ez természetesen nem zárja ki azt, hogy köztük kölcsönhatások ne legyenek. Ma például, amikor az írás és az olvasás általánosan el van terjedve, az írott nyelv sajátosságai egyre nagyobb mértékben kezdenek behatolni a beszélt nyelvbe (vö. hogy a mai finn beszélt nyelv *d* hangja az írott nyelvből került át és honosodott meg a finn beszédben). Az évek során az írott nyelv vizsgálatának fontossága egyre világosabban kirajzolódott PENTTILÄ gondolatvilágában. 1934-ben UONO SAARNIO filozófussal közösen egy új szóelméletet dolgozott ki és tett közzé „Eine grundlegende Tatsachen der Worttheorie nebst Bemerkungen über die sogenannten unvollständigen Symbole” címmel (Erkenntnis, Bd. IV). A két finn tudós a BERTRAND RUSSELL által elindított és a CARNAP által továbbfejlesztett logicizmust alkalmazta a nyelvre. Lényeges számunkra most az, hogy ebben a munkában is fontos szerep jutott az írott nyelv önállósága gondolatának (vö. ERIK AHLMAN ismertetését FUF. XXIII. Anz. 257). A jyväs kyläi főiskolán 1936-ban tartott székfoglaló előadásának is az írás és a beszéd viszonya a tárgy („Kirjoituksen ja puheen eroavaisuuksista sekä eräitä lukemisen opetukseen liittyviä näkökohtia”; megjelent a Kasvatus ja Koulu c. jyväs kyläi pedagógiai folyóiratban).

1969-ben újra visszatért az írott nyelv kérdéséhez „Kirjoitetun kielen eli kirjoitetun tutkimuksen perusteista” című tanulmányában (Juhlakirja Paavo Siron työttäessä 60 vuotta 2. 8. 1969: 123). Ebben megállapította, hogy az írott nyelv önállósága egyszerűen azon alapszik, hogy a jelei optikai, vizuális természetűek, nem pedig akusztikai, auditív jelenségek, mint a beszélt nyelv jelei. Ha most már meggondoljuk, hogy a legnevezetesebb nyelvtudományi feltevések (pl. az orkhoni feliratok megfejtése) éppen az íráshoz fűződtek, „senki nem vonhatja kétségbe az írás kutatásának nyelvtudományi értékét”, s nem tagadhatja, hogy „az írás (mint önálló nyelvrendszer) éppolyan jelentős kutatási anyagot nyújt, mint a beszélt nyelv” (i. h. 143).

Ilyenféle elvi tisztázás után jutott el PENTTILÄ egyfelől a finn irodalmi nyelv kezdeteinek s egyes más fontos szakaszainak a történetéhez, másfelől az irodalmi nyelv stílusproblémáihoz és magához az irodalomhoz.

A finn irodalmi nyelv megteremtője MIKAEL AGRICOLA turkui püspök volt. A közhiedelem szerint a nyugati, pontosabban a Turku-környéki „var-sinaissuomi” nyelvjárást tette meg az irodalmi nyelv alapjául. Hogy azonban már AGRICOLA előtt volt valamelyes írott nyelvi hagyomány, amelyre AGRICOLA támaszkodott, s amelyet teremtő módon megújított, az csak akkor derült ki világosan, amikor olyan kéziratok finn szövegek kerültek elő, amelyek a biblia szövegeit az Agricola-féle újszövetség-fordítástól („Se Wsi Testamenti” 1548) eltérő módon tették át finn nyelvre.

O. WALDE, az uppsalai egyetem könyvtárosa 1920 táján egy gyűjteményes kötet fedeléből néhány finn szöveget tartalmazó papírlapot fejtett ki, s ezzel felfedezte az azóta Uppsalai Töredék néven ismert finn kézirat nyelvmemléket, amely 1537 és 1544 közt keletkezhetett. Tartalma szerint a nyelvmemlék egy evangéliumkönyv — vasárnapokra és más ünnepnapokra való szövegek gyűjteményének — töredéke. Az emlék felfedezője Agricola ifjúkori művét látta benne. PENTTILÄ azonban „Uppsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumkirjan fragmentin kielestä” c. dolgozatában (Suomi V, 13: 1—138) beható nyelvi elemzés alapján bebizonyította, hogy az nem Agricolától származik, hanem az Agricola előtti nyelvi hagyomány egyik darabja. Végső következtetését így foglalja össze: „Ha egymás mellé állítjuk a régi bibliafordítási töredékeket és Agricola megfelelő helyeit, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a régi él még valami módon Agricola szövegében, de nemegyszer zseniális módon átformálva, a régi újjá vált kezében . . . Agricola nem megalapítója a finn irodalmi nyelvnek, hanem annak első, különösen említésre méltó, sőt tudatos megújítója” (i. m. 102).

PENTTILÄ vállalta magára az Uppsalai Töredék közzétételét is 1942-ben: „Uppsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumkirjan katkelma” (Suomi 101: 95—120). Újabban ennek a régi bibliafordítási szövegnek svéd nyelvű forrását igyekezett közelebről meghatározni („Uppsalan evankeliumkirjan katkelman käännöspohjasta”. Vir. 1970: 133).

AGRICOLA első nyomtatásban megjelent könyvecskéje az ábécéskönyv („Abekiria” 1543). PENTTILÄ 1968-ban több németországi könyvtárban kereste-kutatta Agricola ábécéskönyvének esetleges német mintáját. Hasonló munkák persze Németországban is divatban voltak a reformáció idején, de közvetlen mintára nem sikerült bukkannia. Valószínűbbnek látszik, hogy Agricolának valami svéd kiadvány lehetett a mintaképe, de egyben az is valószínű, hogy ezt az esetleges mintát nem szolgai módon követte, hanem meglehetősen önállósággal használta fel műve megírásában — ahogy PENTTILÄ egy előadásában kifejezte („Agricolan aapisen lähteitä etsimässä”. Vir. 1968: 266).

Utolsó magyarországi látogatása idején is a finn irodalom kezdeti szakasza állt érdeklődése középpontjában. „A finn irodalom kezdetei”-ről tartott előadást Budapesten és Debrecenben (I. MNyj. XVI, 29). Szólt ebben az előadásban a legelső (latin nyelvű) nyomtatott finn könyvről, a Turkui Miskönyvről („Missale in usum ecclesie Aboensis”. Lübeck 1488), amely a dominiánus liturgián kívül a turkui püspökség részére is tartalmaz liturgikus szövegeket. S ki tudja, nem akarták-e a drága könyvet Magyarországon is terjeszteni. Erre látszik utalni az a tény, hogy a Miskönyv szövegében négy magyar szent (Szent Erzsébet, Szent Imre, Szent István és Szent László) officiuma is

szerepel. S talán a magyarországi Egerre utal a könyv tudós korrektorának, Daniel de Eghernek a neve is. Ezután a finn irodalom megalapítójára és a finn irodalmi nyelv atyjára, MIKAEL AGROCOLÁRA tért át az előadó. Kiemelte annak jelentőségét, hogy AGRICOLA elsőnek éppen az ábécéskönyvét adta ki nyomtatásban (1543). Ennek a fontos könyvecskének eddig csak töredékeit ismertük. Uppsalában találták meg a második kiadás első 16 lapját. A második lelet — ugyancsak Svédországból — az első kiadás első lapjait hozta felszínre. 1966-ban azonban a svédországi västeräsi püspöki és megyei könyvtárban megtalálták a könyvecskének eddig ismeretlen 8 lapját, s az sem jelentéktelen körülmény, hogy ez a lelet már az 1559-i harmadik kiadásból való. Így vált ismertté az ábécéskönyv teljes, 24 lapnyi szövege. Ez az első darabja a nyomtatásban megjelent finn nyelvű irodalomnak. Jelentőségét PENTTILÄ a következőképpen méltatja: „Képes nyelven szólva talán egy kisdöd magnak nevezhetném ezt a könyvet. Mert miként a mag megfogamzik, kikel, növény lesz belőle és gyümölcsöt terem, ugyanúgy ez a kis ábécéskönyvecske is gyümölcsöt hozott. Egyre terebélyesedő, sokoldalú és erőteljes irodalom csírája lett. Ahogy egy finn közmondás tartja: «Vähästä paljo tuleepi, kipinästä tuli syttyy». A csekélyből sok lesz, a szikrából tűz támad” (i. h. 35).

A finn irodalmi nyelv kialakulásának fontos szakaszát alkotják az 1820-as, 30-as évek nyelvjárásharcai, helyesírási, mondattani és verselési vitái is. Nem csoda, ha PENTTILÄ érdeklődése a finn irodalmi nyelv történetének kezdeti mellett éppen erre a korra összpontosult. „Vouden 1836ⁿ Uusien virsien kieliasu ja Kustaa Renvall” (Turun yliopiston julkaisuja B, XVI. 1931: 1—123) című dolgozatában az 1836-ban megjelent új énekeskönyv nyelvét elemezte. A még 1817-ben létesült énekeskönyv-bizottság legfiatalabb tagja, a kitűnő filológus készségű és kiváló finn nyelvérzékű Kustaa Renvall kezeyomát mutatja a megújított énekeskönyv szerencésnek mondható nyelvi formája.

PENTTILÄ azonban nemcsak az irodalom külső fejlődéstörténetét kutatja, búvárolta nagy odaadással. Szerelmese volt az irodalom tartalmi s esztétikai értékeinek, s meg volt győződve az irodalom nemzetté szervező és emberré nevelő erejéről. Ezért elemezte olyan gonddal és hozzáértéssel egyes írók (pl. VOLTER KILPI) nyelvét, közölt cikket például SAKARI PÄLSI stílusművészetéről („Sakari Pälsin tyylitaidosta”. Suomalainen Suomi 1943), s vizsgálta azt a kérdést, hogy miért folyamodnak az írók — ki kisebb, ki nagyobb mértékben — a nyelvjárás kifejezőkészletéhez („Paikallismurteet ja kirjailijat”. Vir. 1954: 336).

S PENTTILÄ vállalkozott arra is, hogy megírja a magyar irodalom történetét a finnek számára. Könyve, az „Unkarin kirjallisuuden historia” 1939-ben jelent meg mint az „Yleinen kirjallisuuden historia” c. sorozat része. A tömör, 92 lapnyi összefoglalás bemutatja irodalmunk fejlődését a kezdetektől a mű megjelenésének koráig. Csak bámulattal adózhatunk a kiadvány erényeinek, annak, hogy a szerző finom beleérző képességgel, kényszerű tömörséggel, de mégis életesen tudta felvázolni a végtelenül sokszínű és bonyolult magyar irodalom széleit és irányait, a hatalmasabbnál hatalmasabb írói egyéniségeket és a világszínvonalat képviselő műveket. Ma már persze egyes pontokon az értékelés módosulna, az arányok itt-ott eltolódnának, egyes írói nevek és művek az idő rostáján kihullanának, mások jobban előtérbe lépnének: de — s ez végtelenül sokat mond! — hibára, félreértésre az egész műben nem bukkantunk. Ezt elsősorban annak tulajdoníthatjuk, hogy a szerző kitűnően elsajátította nyelvünket, s első kézből mérí-

tette értesüléseit, s egyéni élmény alapján szűrte le értékeléseit. Külön értéke a könyvnek, hogy számon tartotta magyar műveknek finn fordításait, amelyek lehetővé tették a finn olvasók számára egy-egy kiemelkedő (vagy csak divatos) magyar írásművel való ismerkedést. A könyv missziót teljesített évtizedeken át a finn–magyar kapcsolatok elmélyítése terén. S csak csodálkozhatunk azon, hogy bár az utóbbi időben történt egy és más téren haladás a finn–magyar kulturális együttműködés vonatkozásában (újabban például a magyar költészetnek két jelentős antológiája is megjelent finn nyelven): mégsem akadt mindezideig vállalkozó arra, hogy PENTTILÄ tömör és fontos kultúrhumánitást teljesítő magyar irodalomtörténete helyébe egy nagyobb méretezett, a jelenkorig kidolgozott és a mai kor színvonalán álló finn nyelvű magyar irodalomtudományi kézikönyvet állítson.

6. Nyelvi nevelés. PENTTILÄ, a tudós nyelvkutató, a finn nyelv szerkezetének rejtelseibe behatoló s az absztrakciók világában élő professzor nem átalotta, hogy elvegyüljön az iskolás gyermekek közé, szent áhítattal figyelje a gyermeki lélek nyilvánulásait s azt, hogy az emberré formálódás legfőbb eszközét, az anyanyelvet s az anyanyelv rendszerét, a nyelvtant, hogyan lehetne közelebb hozni a gyermek világához, és gyümölcsözőbbé tenni az iskolai nyelvtanítást, mint eddig volt. Ezért vállalkozott arra, hogy összefogva feleségével, a nyelvtanításban sok tapasztalattal rendelkező KYLLIKKI PENTTILÄ-vel, újszerű nyelvtankönyvet adjon az elemisták kezébe, tanácsokkal lássa el az új nyelvtant tanító oktatókat, és összefoglalja a nyelvtani oktatás legfontosabb irányelveit. A szerzők meg voltak győződve arról, hogy a nyelvtant nem önmagáért kell tanítani az iskolában, hanem azért, hogy a gyermek anyanyelvi érzékét tovább izmosítsuk, a konkrét nyelvi anyagtól természetes módon vezessük el a kategóriaalkotás fokára, hogy szépen, világosan s a helyzethez illően tudja mondanivalóit szavakba önteni. Valami olyasféle célzethez, amely a szerzők előtt, mint a nagy AGRICOLA püspök előtt, aki egy kisdied ábécéskönyv kiadásával vetette meg a finn irodalom alapját, indította el a finn népet a szellemi felemelkedés útján.

Négy kis kötet fekszik előttem. Az elsőnek a címe „Pieni sanaseppä I” (= A kis szófaragó I), amely második kiadásban 1955-ben jelent meg, s a népiskolák III–IV. osztályai számára készült. A másik ennek folytatása: „Pieni sanaseppä II” (1954), s ez az V–VI. osztály nyelvtani tudnivalóit foglalja magában. A következő füzet címe „Pieni sanaseppä. Opettajien opas” (1956), s nem más, mint vezérkönyv a tanítók számára. Végül a negyedik füzet, a „Kielioopin opetusoppi. Lähinnä kansakouluastetta ajatellen” (1956) az előbbi kiadványokhoz szervesen csatlakozó nyelvtani didaktika.

A „Pieni sanaseppä I, II” című nyelvtankönyv legszembetűnőbb eredményei: mélyre hatoló nyelvismeretek közlése egyszerű, világos, a gyermek világához közelálló formában; a konkrét és az elvont közti természetes út követése; a gyermek tevékenységének, játékoságának, versenyző kedvének, rajzoló készségének igénybevétele, és ami talán a legfontosabb: a fokozatos, lépésenkénti haladás a könnyebbről a nehezebb, a bonyolultabb felé. Hadd iktassuk ide jellemzésül és ízelítőül — hogy így is lehet nyelvtant tanítani! — az egyik kezdő fokú lecke anyagát, amelynek címe „A nyelvjárások és az irodalmi nyelv”. A lecke maga így szól: „Mi finnek nem beszélünk valamennyien egyformán, bár egyébként kitérően megértjük egymás beszédét. Nem minden vidéken

mondják például azt, hogy *minä* 'én'. Vannak olyan finnek, akik azt mondják, hogy *mä* vagy *mää*, olyanok, akik *mnää*-t mondanak, vagy akik így szólnak: *miä*, s olyanok, akik *mie*-t ejtenek. Nem minden finn ember mond *metsä*-t 'erdőt', hanem egyesek *mehtä*-nek, mások *mettä*-nek, ismét mások *messä*-nek mondják ugyanazt. Nem mindenki mondja: *sydän* 'szív', mert vannak tájak, ahol *sylän*-t vagy *syän*-t, illetőleg *syvän*-t ejtenek. Hazánk különféle vidékein tehát anyanyelvünket kissé eltérő módon beszélik. — Azt a finn nyelvet, amelyet legtöbb könyvben használnak, irodalmi nyelvnek mondják. Ez az irodalmi nyelv van meg ebben a könyvben is. Ezt használják rendszeren az iskolákban, a hivatalokban, a templomokban, az ünnepélyeken meg a gyűléseken is. A *metsä*, *minä* és *sydän* például a finn irodalmi nyelvből való; *mä*, *mää*, *mnää*, *miä*, *mie*, *mehtä*, *mettä*, *messä*, *syrän*, *sylän*, *syän*, *syvän* mind egy-egy finn nyelvjárást képvisel. Finnországban sok nyelvjárást beszélnek (savoit, karjalait, hämei nyelvjárást, délnyugati nyelvjárást, pohjanmaai nyelvjárást). Viszont Finnországban csak egy irodalmi nyelv van" (i. h. I, 10). Ha ehhez még hozzávesszük a lecke végén adott 7-féle gyakorlatot, akkor valóban új utat mutatónak fogjuk ítélni az efféle nyelvtanítást — tárgyát és formáját tekintve egyaránt.

S most nézzük, miféle útmutatást adnak a szerzők a fenti lecke tanításához a „Pieni sanaseppä. Opettajain opas” c. kiadvány megfelelő („Nyelvjárások és irodalmi nyelv” című) pontjában: „A cél: tovább folytatni a megfigyelő magatartás erősítését, de egyúttal valami újat is tanulni. Az előbbi feladathoz (a nyelvek sokféleségéhez) természetes módon kapcsolódik a nyelvjárásokról való beszéd, amelyek kivált ha eléggé messze vannak (mint pl. a karjalai, aunuszi, a keleti finneknek a délnyugati nyelvjárás), akkor már kissé az idegen nyelvekre emlékeztetnek. A feladat elvégzéséhez általában bő anyag áll rendelkezésünkre. Legközelebb van a köznyelvtől eltérő helyi nyelvjárás. Ennek lehetőleg pontos leírását (ami maga is kitűnő közvetett írásgyakorlat!), az anya, az apa, a nagyapa és más tájszólást beszélők beszédének lejegyzését okvetlenül meg kell kísérelni. Az ilyen anyagot (amit illik megdicsérni a tanuló előtt) aztán át tesszük köznyelvi formába. Az ilyenféle gyakorlat közelebb hozza az iskolát a szülőházhöz, az anyanyelvjárás érdekessé válik, a köznyelv helyzete és teendője megvilágosodik, a helyi nyelvjáráshoz való viszonyulás természetessé alakul, nem pedig lebecsülővé. Más nyelvjárásokból találunk mutatványokat a daloskönyvben, az olvasókönyvben, némely tanulóknak vagy ezek szüleinek a nyelvhasználatában, a nyelvjárási irodalomban”. (i. h. 8).

S most üssük fel a szerzők didaktikai kiadványát („Kieliopin opetusoppi”) — mondjuk — a 38. lapon, ahol a műszók és a meghatározások helyéről van szó az oktatásban. Idézzük a következő sorokat: „Ha a tanítás nem a gyermek felfogó képességének szintjén történik, s nem irányul az elsajátítandó dolog érthetővé tételére, akkor rendszeren valami látszólagos eredményre, valamely meghatározásnak vagy ehhez fogható szabálynak a beemlézésére fog a tanítás törekedni . . . Megérthetjük, hogy az oktatás mintegy felibe szakadt, s annak eredménye látszateredmény akkor, ha csak a meghatározások meg a szabályok könyv nélküli tudása maradt a kezünkben. Hiszen elégedhetetlen követelmény az, hogy a tanítandó dolgot értsék meg a növendékek. A puszta szabály vagy meghatározás könyv nélküli tudása helyett inkább megelégedhetünk olyan tanítási eredménnyel, ahol a tanuló ugyan akadozik a megtanulandó dolog verbális előadásában, ill. valamely meghatározás vagy szabály tudásában, de magát a dolgot biztosan kezeli” (i. m. 38—9).

S még sok mindent kellene mondanunk arról, hogy PENTILÄ a nyelvi nevelést olyan tágan értelmezte, hogy abba a felnőttek beszédének nyesegetése, a kialakult nyelvhasználat terápiaja is szervesen beletartozik. Nyelvművelő tevékenysége maga is külön színfolt nyelvészeti munkásságában. A kérdés részletesebb tárgyalásától azonban kénytelenségből ellállunk jelenleg — már csak azért is, mert a finn nyelvhelyességi mozgalomnak a mienktől sokszor egészen elütő részleteit kellene a magyar közönség előtt emlegetni. Csak azt hadd említsük meg, hogy PENTILÄ a gyakorlati nyelvművelés elveit is kutatta (Oikeakielisyden periaatteista". Vir. 1930: 205), s ezek közt az elvek közt sok olyan akad, amelyet nálunk is jó volna megszívlelni.

7. A z e m b e r. PENTILÄ egyéniségében a tudós áll előtérben: ez az ő „alak”-jának centrális magja, amely uralma alatt tartja egyéniségének egészét és kisugárzik a környezetére.

Nem volt azok közül való, akik beleveszik magukat a tudomány területének egy icipici parcelláskájába, s esküsznek egy-egy auktoritás tanítására mint rendíthetetlen dogmára. PENTILÄnek széles volt a horizontja: a nyelvtől az irodalomig, a leíró nyelvvizsgálattól a nyelvtörténetig, a nyelvjárásoktól a rokon nyelvekig, az élő beszédétől az írásbeliségig terjedt. Nem volt a dogmák embere. Kíméletlen kritikával illette a nagyokat, a bálványokat. A felszín jelenségei sohasem elégítették ki. A nyelv hangalakja mögött meglátta az ember lelki világát, a társadalomformáló erőket s a jelrendszer immanens törvényeit. Kifinomult érzékkel kereste mindennek a végső okát, magyarázatát. Kezét és tekintetét rajta tartotta a lélektan, a logika és mindenféle tudományos áramlat fejlődésén, mert szeretett tanulni.

De tanítani is szeretett. Nem volt benne semmi tudós nagyképűség. A gyakorlati nyelvművelést és nyelvi nevelést nem utasította el magától — mint néhány, az elmélet elefántcsonttornyába zárkózott tudós tette. Nagy volt mint nevelő. Le tudott szállani a gyermek szintjére, s egyszerű, világos, közérthető módon közvetítte számukra a nyelvtudomány sok-sok érdekes és hasznos tanítását.

A sok letörés, mellőzés és hátratétel ellenére, ami pályáján érte, nem vált keserűvé. Valami jótékony humor tette elviselhetővé számára az életet, s békéltette meg az emberekkel, a világgal. És nagy volt a hite. Hitt az emberben, hitt a haladásban, hitt a műveltség megnevesítő hatásában. És hitt a barátságban. Ha voltak is hűtlenné vált barátai, ő maga hű volt barátaihoz mindhalálig.

A magyarság egyik legnagyobb barátját vesztette el benne. Nem sok külföldi ember ajkán hangzott nyelvünk olyan szép zengéssel, mint az övé. Ő úgy tekintette nyelvünket, mint amely a maga anyanyelvének szerkezetéhez biztos háttérrel szolgált. Irodalmunk nagy értékeit átélte, élmény volt számára a nagy magyar írók egyénisége és a nagy magyar művek világa. Mindig örömmel tett eleget a hívásnak, akár külső invitálás, akár belső hang szólította hazánkba. S a Finnországba vetődött magyarok előtt mindig nyitva állott vendégszerető otthona.

Az élet töredékessége sohasem elégítette ki. Most a „töredék” tovafünn, s az „egész” vált valósággá.

PAPP ISTVÁN

Symposium über Syntax der uralischen Sprachen 15.—18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen

Im Auftrage der Akademie in Göttingen herausgegeben

von WOLFGANG SCHLACHTER

Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische
Klasse, dritte Folge, Nr. 76. Göttingen, 1970. 230 l.

Wolfgang Schlachter a Göttingai Egyetem professzora, a rendezvény házigazdája a meleg hangú és filozofikus mélységű előszóban elmondja (7–10), hogy az 1969. július 15. és 18. között megtartott nemzetközi szimpóziumot a Göttingai Tudományos Akadémia tette lehetővé; szól arról, hogy a tudományos találkozót a tudományos tevékenység, a „Wissenschaftsbetrieb” eredményessége érdekében éppoly körültekintően kell megtervezni és megszervezni, mint egy üzemi tevékenységet. Ezenkívül a különböző nemzetiségű kutatók személyes kapcsolatot teremthetnek egymással, amely a nemzetközi együttműködés és a tudomány javát szolgálja. A rendezők meghatározták a szimpózium témakörét: a meghívott résztvevőknek az oly nagyon elhanyagolt uráli szintaktika, probléma-köréből kellett előadásuk tárgyát meríteniük. Tizenhét magyar, finn és német finnugrista ismertette az uráli nyelvek mondattanával kapcsolatos legújabb kutatásainak eredményeit. Minden előadást a házigazdák által előre felkért két korreferens hozzászólása, valamint vita követet (a korreferátumokat teljes egészükben, a vitát csak vázlatosan közlik a kötetben).

ALHO ALHONIEMI, Zur Ausdrucksweise des Mittels durch die Wohin-Kasus im Tscheremissischen. A cseremisiz esetrendszerben sajátos helyet foglal el az ún. „Wohin-Kasus” (= lativus, illativus): az ezen eset ragjával ellátott főnév a mondatban intranzitív ige mellett a helyváltoztatás eszköztét vagy helyét, vagy pedig a cselekvés helyét, tranzitív ige mellett viszont a szállítás és cselekvés eszköztét vagy helyét jelölheti. Az esetnek ilyen használatát jól ismerik mind a nyelvjárások, mind a cseremisiz irodalmi nyelv, pl. *pum traktör eš kantat* 'sie fahren Holz mit dem Traktor' (12). A lativus és illativus ilyenfajta alkalmazása a többi finnugor nyelvben ismeretlen, s önálló cseremisiz fejleménynek tekinthető, amelyről azonban a nyelvtanok alig emlékeznek meg. A cseremisizben két „Wohin-Kasus” van: az illativus, amely mellett a mondatban állhat ablativusi határozó is, és a lativus, amely mellett nem állhat ablativusi határozó. Az előbbi a 'fut', 'hoz', 'dob' stb., az utóbbi a 'születik', 'leül', 'épít' stb. igékkel áll. Csak a lativusnak (ragjai: -eš, -š, -an, -ak; ez utóbbi kettő csak névutókon és adverbiumokon jelentkezik) van eszközhatározói funkciója. ALHONIEMI szerint vannak olyan mondatok, amelyeknek lativusragos határozójáról nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy az illető esetragos névszó hely-avagy eszközhatározó-e a mondatban. A szerző úgy véli, hogy a lativusragos eszközhatározó az ún. összevont igéket tartalmazó mondatokban (pl. '(a lóra) felülve elvágat (valahová)') alakult ki úgy, hogy az összevont ige egyik tagja elmaradt a mondatból ('(a lóra) elvágat (valahová)'); az összetett igés mondatok létrejöttét török hatással magyarázza. SIRO, az első korreferens megjegyezte, hogy érdemes volna megvizsgálni a *dene* névutóval kifejezett instrumentalis használati szabályát, mert ezáltal esetleg meg lehetne fejteni, hogy miért fejlesztett ki a cseremisiz új grammatikai eszközt az instrumentalis jelölésére. A vitában felszólaló KANGASMAA-MINN arra kért választ az előadótól, hogy milyen formális kritériumok alapján lehet a „Wohin-Kasus” localis és instrumentalis használatát megkülönböztetni. Nem tudjuk meg azonban ALHONIEMI ezekkel kapcsolatos véleményét, pedig igazán érdekes lett volna erről értesülni. Így az a benyomásunk, hogy a lativus instrumentalis jelentésére csak a cseremisiz mondatok fordítása alapján következtet. A lativus instrumentalis használatára vonatkozó történeti fejtegetése sem meggyőző.

BALÁZS JÁNOS, Zur Ausbildung der ältesten uralischen syntagmatischen Verbindungen. A szerző tulajdonképpen az uráli nyelvek ragjainak keletkezéséről szóló RAVILA-LAKÓ-FOKOS-féle elméletre támaszkodva azt igyekszik bebizonyítani, hogy az uráli nyelvek képzett kérdő- és vonatkozó névmásai, valamint az esetragok szintagmatikus kapcsolatból keletkeztek oly módon, hogy az enklitikus elemmé vált névmási eredetű *szi tu á t o r* (régőbbi terminussal: *a k t u a l i z á t o r*) agglutinálódott a szintagma főtagjához. SCHLACHTER elég szkeptikusan reagált az előadásra. Tagadja, hogy a mondat kérdőnévmási alanyának, lévén az maga rámutató szó, szituátorra lett volna szüksége; szerinte a kérdőnévmást követő névmási elemek eredetileg informatív értékkel nem bíró, anaforikus kiegészítő partikulák voltak, s csak a szintagma főtagja

előtt álló mutató névmásoknak volt jelzői szerepük. A BALÁZS által vázolt probléma valóban érdekes, de feltétlenül egyet kell értenünk HAJDÚ PÉTERREL (BUNyt. 94) és ERKKI ITKONENNEL (UAJb. XXXIV, 210), akik nem látják célszerűeknek az efféle kérdésekkel foglalkozó, de nem sok eredménnyel kecsegtető, jobbára csak tapogatózó jellegű kutatásokat.

BENKŐ LORÁND, Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte. Az előadó megjegyzi, hogy noha a nomenverbum elnevezés voltaképpen anakronizmus (37), nyelvtörténeti vizsgálatokban mégis megengedhető e terminus használata. BENKŐ a magyarban az ambivalens tömorfémáknak — azaz a nomenverbumoknak — két csoportját különbözteti meg: „a) . . . welche ihrem lexikalischen Wesen nach sowohl als Nomen, als auch als Verb auftreten, jedoch der Form nach völlig zusammenfallen.” (38). „b) . . . diejenigen Wurzelmorpheme, deren Doppelwertigkeit sich aus ihrer morphologischen Beschaffenheit ergibt, d. h. aus der Eigenart ihrer Bildungs- und Ableitungssuffixe. Hierher gehören also alle diejenigen absoluten Stämme, welche gleicherweise denominele und deverbale Ableitungen haben, und bei denen das Alter dieser Ableitungen sprachgeschichtlich nachweisbar ist” (39). Az elsőbe olyanok tartoznak, mint *les* 'Lauer, Hinterhalt; lauern', *fos* 'Dünnschieß; dünnschießen' stb., a másodikba: *kanya-r-* 'bieg-, krümm-', *kese-r-* 'bitter werd-, bitter mach-' stb. Az ősi nomenverbumokra az jellemző, hogy az etimológiailag összetartozó rokon nyelvi adatok az egyes nyelvekben vagy nomenként, vagy verbumként élhetnek tovább. A magyarban száznál több ambivalens tömorféma mutatható ki, s a fellelült etimológiai kutatások révén ez a szám még emelkedhet is. A magyar nyelv ambivalens tömorfémáira az alábbiak jellemzők: a) a kettős értékű tömorfémák száma a régi magyar nyelvben nyilván nagyobb volt, mint amennyiről a szakirodalom megemlékezik; b) a magyar nyelv ősi nomenverbumai CVC, VC szerkezetűek, amelyek pontosan megfelelnek az uráli alapnyelvi szavak feltehető szerkezetének; az ezektől eltérőek (*lomb* 'Laub', *gomb* 'Knopf', *pinty* 'Fink' stb.) későbbi fejlődés eredményei; c) főleg az első kategóriába tartozó verbonominális tövek jelölnek primitív fogalmakat; d) a nomenverbumok nominális folytatói a magyarban főnevek; a mellénevek (*agg* 'alt', *fit* 'schief, krumm' stb.) a nyelvtörténet tanúsága szerint eredetileg ugyancsak főnevek voltak; e) a magyarban az ősi nomenverbumokat majdnem háromszor annyi főnév képviseli, mint ige; f) a magyar nomenverbumok mintegy 60%-ának vannak többé-kevésbé biztos uráli megfelelői; g) a magyar nyelv külön életében keletkezett nomenverbumok mind formailag, mind szemantikailag beleilleszkedtek az uráli korszakból származó rétegbe. HAJDÚ korreferátumában elvi szempontból elveti a nomenverbum elnevezést (46; l. még BUNyt. 60), majd az ősi nomenverbumok egykori alapnyelvi meglétére gyakran felhozott, igeként ragozható jurák névszókról bizonyítja be, hogy azok nem is ambivalens, hanem ún. "konvertibilis", morfémák, amelyek tulajdonképpen a nomen és a kopula funkcióját olvasztják magukba, de az imperativust, a conditionalist nem ismerik, az igékre jellemző akcióminőség és aspectus ugyancsak idegen tőlük. Ugyanakkor a jurákban megfigyelhető az ambivalenciának tőalternációk révén való elkerülésére irányuló tendencia, pl. *wāda* 'Wort', *wāde(s)* 'sprechen' stb.

DÉCSY GYULA, Das Existenzverb in den prädikativen Fügungen des Selkupischen. A selkupban és a jurákban (és a többi szamojéd nyelvben is) felvehetnek a névszók igei személyragokat (l. HAJDÚ, ChrestSam. 140, 47), ám csak a jelen idejű kijelentő módban, egyébként létigével áll a mondat névszói állítmánya (l. HAJDÚ korreferátumát, 61 l.). A DÉCSY által megvizsgált selkup szövegekben a jelen idejű kijelentő módú alakok helyett gyakran lehet találni „névszó + a létige finit formája” szerkesztésű állítmányokat. Az előadó úgy vélekedik, hogy az ígésített névszónak és a létigének állítmányi használatában nincsen semmi különbség: ugyanazon kifejezésnek két különböző — szintetikus és analitikus — realizációjáról van csupán szó, amelyek a mély struktúrában azonosak és csak a felszíni struktúrában különböznek egymástól. DÉCSY statisztikai vizsgálatokat is végzett annak megállapítására, hogy milyen arányban van a névszói, ill. az igei állítmány fonematikusan leírható morfémával („stoffliches Morphem”, „körperhaftes Morphem”) vagy zérómorfémával megjelölve. Az ígésített névszók körében végzett vizsgálataiból az alábbi következtetéseket vonja le: „. . . die Prädikativitätsendungen sind aus einer Verbindung . . . Nomen + Existenzverb bzw. . . . Adverb + Existenzverb entstanden . . .” (57). „Im Selk. ist die Prädikativitätsflexion in statu nascendi” (uo.), sőt később azt állítja (58), hogy CASTRÉN nem szólt erről a ragozási kategóriáról, nem is szólhatott, mert akkor ez még ismeretlen volt a selkupban. HAJDÚ azonban hivatkozik (61) CASTRÉN eredeti feljegyzéseire, amelyekből kiderül, hogy korántsem újkeletű jelenségről van szó. Elutasítja továbbá DÉCSYnek az ígésített névszók keletkezéséről adott magyarázatát. A másik korreferens, RÉDEI sem fogadja el e magyarázatot

és úgy vélekedik (63), hogy a problémát csak a többi uráli nyelv hasonló jelenségeinek tanulmányozása után lehet megoldani.

GERHARD GANSCHOW, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen. Az előadó abból indult ki, hogy az ún. iskolai grammatika nem megfelelő, elégtelen az osztják mondatformák leírásához, ezért a mondatelemzés egy új, strukturális modelljének kidolgozására tesz kísérletet. A strukturát nem a strukturalizmus pusztán formális felfogása szerint értelmezi, hanem a mondat morfológiájának kutatását érti rajta, s ezt mondatmorfológiának („Satzmorphologie”) nevezi (68). GANSCHOW szerint az osztják mondatoknak két csoportja van: egy vagy két pólusú (alanytalan, ill. alanyt és állítmányt tartalmazó) és több pólusú (bővítményeket is tartalmazó) mondatok. Az egyes pólusokat frázisoknak nevezi: az alany = „x frázis”, az állítmány = „y frázis”. A több pólusú mondat „y frázisának” összetevőit indexszámokkal és betűjelekkel választja el egymástól. A két pólusú mondatban van „x frázis” meg „y frázis” is, míg az egy pólusú mondatban csak „y frázis” van. A mondat alárendelő szerkezeteinek elemzése révén kapott komponensek a „mondatmorfémák” („Satzmorpheme” 69). Pl. a *jiŋ-pöxət xära mänas* 'Bruder-ihn Wald-in ging-er' (értsd: 'ihr Bruder ging in den Wald') mondat „x frázisa” a *jiŋ-pöxət*, „y frázisa” a *xära mänas*, a „mondatmorfémák” pedig: *jiŋ-pöxət*, *xära*, *mänas*. „Ein Satzmorphem ist also eine satzmorphologische Einheit, die in keine kleineren satzmorphologischen Einheiten weiter zerlegt werden kann, deren Satzfunktion also unteilbar ist” (69). Az előadó úgy vélekedik, hogy az általa kidolgozott „mondatmorfológiai modell” segítségével az eddigieknél egzaktabb módon lehet majd feltárni a mondatformákat. Korreferátumában GULYA óvatosan fogalmazta meg a GANSCHOW által bemutatott „mondatmorfológiai modell” helyességével kapcsolatos kételyét, mondván, hogy ezt a kísérletet még alaposabban kell tanulmányozni.

GULYA JÁNOS, Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. A szerző a vachi osztják nyelvjárás azon mondatfajtaival foglalkozik, amelyekben az alany esetragos főnév. Az összesen hét — aktív, ergatív és passzív — mondatformát az alany minőségének, az ige vonzatának, az ige tranzitív vagy intranzitív voltának és a tárgy minőségének meghatározásával lehet jellemezni. A hét mondatforma generatív modelljének felvázolása zárja a rövid előadást.

HAJDÚ PÉTER, Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen. A jurák a tagadásnak három fajtáját ismeri: 1. a mondat formailag állító, azaz nem tartalmaz tagadóigét (= negatív segédigét), az igei állítmány viszont szemantikailag negatív (ilyenek pl. a *jāpmā(š)* 'nicht können', *jexerā(š)* 'nicht wissen' stb.), 2. a mondatban van tagadóige — amely jeleket és ragokat vesz fel —, a tagadott ige ilyenkor tőalakban szerepel (érdemes megemlíteni, hogy az igésített névszó tagadása egyértelműen cáfolja azt a nézetet, amely a névszóban valódi igét lát: tagadáskor ugyanis megelőzi a tagadóigét, és a névszó nem „igei tőalakban” áll, hanem a verbum finitumokra jellemző személyragokkal ellátva), 3. a tagadott igének egyik participiumi alakját a létige (= pozitív segédige) probabilitívusi alakja követi. A negatív segédige sajátos módon a nyomatékos állítás kifejezésére is szolgálhat, ha a főige után áll. HAJDÚ a negatív és a pozitív segédigék szintaktikai összefüggéseinek és a hangtörténet vallomásának alapján arra a következtetésre jut — amit már BJÖRN COLLINDER is felvetett, l. FUV. 10, erről másképp RÉDEI KÁROLY: Vir. 1970: 47–51 —, hogy az uráli nyelvekben a tagadóige és a létige etimológiailag egy töről fakadnak, s *i- *e- (és esetleg *a-) alakban rekonstruálhatók. A korreferensek — WICKMAN és DÉCSY — egyaránt kifogásolták (102–3), hogy az előadó a tagadás szintaktikai vizsgálatába a szemantikai tartalmukat tekintve negatív igéket (pl. 'nicht können') is bevonta.

OSMO IKOLA, Vorbereitungen zur maschinellen syntaktischen Analyse der finnischen Mundarten. 1967. júniusától folyik a Turkui Egyetem finn tanszékén a finn nyelvjárások szintaktikai feldolgozása gépek segítségével. Az előadó — aki egyébként e munkálat vezetője — beszámolt a gépi adatfeldolgozás Turkuban alkalmazott módszeréről.

EVA KANGASMAA-MINN, Über die Nominalisierung des Satzes im Tscheremissischen. A cseremiszbén vannak olyan mondatúrtípus szerkezetek, amelyek lehetővé teszik egy nominalizált mondatnak egy másik, verbum finitumot tartalmazó mondatba való beépülését. Előfordul, hogy verbum finitum használatos névszóként, sőt még esetragokat is vehet fel, pl. *türöl küleš okküləm jodašteš, mutlanaš tünaleš* ter fragt nach allerlei Nötigem und Unnötigem, fängt an zu sprechen', *küleš* '(er, sie, es) muß, ist nötig', *ok kül* 'ist nicht nötig' (119), az -əm accusativusrag. A nominalizáció azonban leggyakrabban esetragos deverbális nomenekkel történik, s az agent jelölő névszó ilyenkor nominativusban vagy genitivusban áll; a nominativus ebben a szerepkörben jóval gyakrabban fordul elő, mint a genitivus, s ez annak a következménye, hogy a nominalizált mondatok központja

jobbára intranszitiv igék származéka, s a nominativus egyértelműen utal az alanyra, ha a mondatnak potenciálisan nincsen tárgya.

KÁROLY SÁNDOR, Der Zusammenhang zwischen der grammatischen Synonymik und der Semantik. A szerző érinti az esetek egymás közötti, a mondatok transzformációja (pl. aktív mondat → passzív mondat) révén feltáruló összefüggéseit, majd azt veszi szemügyre, hogy milyen egyezések, ill. eltérések vannak a magyar és a finn melléknevek vonzataiban. Ábsztrakt jelentésű, a magyarban dativus-lativusi vonzatú mellékneveket választott ki s vetette össze a megfelelő finn melléknevekkel, ill. vonzataikkal. Ebből az derül ki, hogy két, szemantikailag többé-kevésbé azonos magyar és finn melléknévnek lehet a lényegében azonos vonzata, b) más-más esetragos vonzata, c) a magyarban esetragos, a finnben névtűzős vonzata. Végezetül arról szól, hogy a magyar nyelvben ugyanazon ige vagy melléknév mellett az esetek paralel használata is lehetséges (pl. *utazik vmin/vmivel*).

MIKKO KORHONEN: Der Ausdruck des indefiniten Subjekts im aktivischen Satz des Lappischen. A lappban a mondat alanyának határozatlanságát a következőképpen fejezik ki: határozatlan névmással, 'ember' jelentésű főnévvel, az egyes számú 2. személyű igealakkal és névmással, a *dát* 'das' mutató névmással (ez utóbbi a skandináv nyelvek hatására tett szert ilyen funkcióra) és az (egyes vagy többes számú) 3. személyű igealakkal. Az orosz–lapp nyelvjárással ezenkívül a karjalaiból kölcsönzött passzív igealakkal (,4. személy') is utalhatnak az alany határozatlanságára. IKOLA és SCHLACHTER korreferensek értékes megjegyzésekkel egészítették ki KORHONEN előadását.

RÉDEI KÁROLY, Russische Einflüsse in der permjakischen Syntax. A zürjén permják nyelvjárása erős orosz hatás alatt áll, s ez megfigyelhető változásokat idézett elő a nyelvtan minden területén. A szerző a témakört szűkítve csak az ige szintaxisában megfigyelhető interferencia-jelenségekkel foglalkozik. A orosz nyelvi hatásoknak két fajtája van: egyrészt permják szuffixumok funkciója módosult a hasonló hangalakú és és/vagy funkciójú orosz szuffixumok hatására, másrészt pedig orosz szuffixumok kerültek át a permjákba. A vázolt orosz befolyás a következőkben foglalható össze: az időjárás jelenségeit kifejező személytelen mondatok igei állítmányán *-t*, *-et* kauzatív igeképző jelentkezik, amely a személytelen orosz mondatok állapotot és érzékelést jelentő igei *-m* szuffixumának hatására vette fel e funkcióját (pl. *menę kintę* 'mich friert', vö. orosz *меня знодит* 'mich fröstelt' 156); ugyancsak a személytelen mondatok igei állítmányán jelentkezik a *-s*- amely az orosz visszaható igék *-ca* szuffixumának a hatása (l. még alább); sg. 1. személy helyett olykor a pl. 1. személy használatos fejedelmi többes gyanánt; a felszólító mód pl. 2. személyében grammatikai funkció nélküli, pleonasztikus *-te* elem (< orosz *-me*) járul az igehez; ugyanezen *-te* a felszólító módú igealakok pl. 1. személyében, valamint a *-ko* (< orosz *-ka*) a pl. 1. és 2. személyekben a felszólítás parancsjellegét enyhíti; a feltételes módot a permják az ige múlt idejű alakjával és a *bi* (< orosz *bu*) partikulával fejezi ki; a célhatározói mellékmondat kötőszavai a hibrid *med-bi* és az oroszból átvett (*чтобы* >) *štobi*; bár a permi nyelvek a passivumot nem ismerik, a permjákban újabban az *-s* reflexív képző az orosz *-ca* hatására kezd passivum funkció betölteni; a szenvedő orosz mondatok hatására a cselekvő alanyt – az agenszt – instrumentalisragos főnév jelöli, továbbá a „múlt idejű melléknévi igenév + kopula” passzív jelentésű szerkezetek is az orosz szenvedő mondatok befolyását tükrözik; a célhatározói mellékmondatok – ha a fő- és a mellékmondat alanya azonos, – *med-bi* kötőszóval és főnévi igenévvel szerkesztetnek. Korreferátumában ŠTIPA úgy vélekedik, hogy e nagymértékű orosz hatás csak több évszázados múltra visszatekintő intenzív nyelvi érintkezéssel volna megmagyarázható, s ezért bizonyos egyező szintaktikai jelenségeket finnugor eredetűeknek tekint, ill. konvergenciával magyaráz; ŠTIPA érvelése azonban nem meggyőző, mert a különböző anyanyelvű tömegek nyelve viszonylag rövid idő elteltével is forradalmi változásokon mehet át a teljes bilingvizmus következtében, amint ezt az Amerikai Egyesült Államokban, a „népek kohójában” élő nem angol nyelvű kisebbségek nemzeti nyelvében végbemenő változások is egyértelműen tanúsítják.

PAULI SAUKKONEN, Über die Opposition synthetischer und analytischer Konstruktionen im Finnischen. A finnben gyakran kifejezhető ugyanaz a fogalom szintetikus és analitikusan is, pl. *rahatta* ~ *ilman rahaa* 'ohne Geld', *mäellä* ~ *mäen päällä* 'auf dem Hügel' stb. A szerző szerint ezek egymással egyenértékű kifejezések (DÉCSY és IKOLA ezt viszont tagadják korreferátumukban). Hasonlóan vélekedik a *pikkupoika* 'kleiner Junge'-féle jelzős összetételek viszonyáról; az összetélt a jelző és a jelzett szó mechanikus összegezésének tekinti; az analitikus forma csak akkor használatos, ha a jelzőt vagy a jelzett szót ki akarjuk emelni. A mellékmondat sűrítő mondatok és az alárendelő mondat-szerkezetek különbsége szerinte szintén azon alapul, hogy a beszélt mint hangsúlyoz, pl. *He eivät tajunneet asian olevan tärkeä* 'Sie begriffen die Angelegenheit nicht als wichtig' ~

He eivåt tajunneet, ettå asia on tárkeå 'Sie begriffen nicht, daß die Angelegenheit wichtig ist'. SAUKKONEN úgy véli, hogy a mai finn nyelvállapotban az analitikus és a szintetikus szerkesztésmód egyenlő arányban van képviselve, s ezek oppozíciója folyamatosan újratermelődik, s éppen ezért nem is lehet bizonyosat mondani arról, hogy melyik jut majd túlsúlyra a finn mondatban.

WOLFGANG SCHLACHTER, Das lappische Tempussystem. A finn és a lapp igeidők rendszere eltér a többi finnugor nyelvtől, hasonlít azonban a germán nyelvekére. A finnben az egyszerű igeidők mellett az összetettek megjelenése a svédnek köszönhető, majd a finn közvetítette ezt a lappnak, ill. ha kisebb mértékben is, a svéd és a norvég nyelv befolyása is a lapp időrendszer gazdagodásának irányába hatott. Az egyszerű igeidők: praesens, praeteritum, az összetettek: perfectum, plusquamperfectum. A praesens fő funkciója a beszédaktussal való egyidejűség jelölése, a praeteritumé a befejezett és a beállt események időbeli viszonyának elhatárolása, a perfectumé a múltban lezárt események leírása anélkül, hogy más – akár korábbi, akár későbbi – események idejéhez viszonyítana, a plusquamperfectum a múlt idejű előidejűség kifejezésére szolgál. Az igeidőknek ezen fő funkcióikon kívül vannak egymást fedő, egymással egybeeső mellékfunkcióik is. Az összetett igeidők ritkábban fordulnak elő a lapp nyelvterület periferiáin, mint a központi vidékeken.

PAAVO SIRO, Probleme der finnisch-ugrischen Konjugation. Akadnak a magyar nyelvtörténetesek között olyanok, akik a mai finnugor nyelvek igeragozási rendszereinek különbözőségeit alapul véve azt hirdetik, hogy az alapnyelv nem ismerte a verbum finitumokat. RAVILA pedig az uráli alapnyelv korára teszi ennek a kategóriának a kialakulását, a ragos igealakokat névszókból eredeztetve. SIRO HAJDÚval együtt (BUNyt. 76) vallja ezeknek az elképzeléseknek a tarthatatlanságát. KORHONEN korreferátumában hasonlóan foglalt állást: „... es scheint sehr wahrscheinlich, daß die ural. Ursprache in ihrer Endphase linguistisch gesehen bereits eine fertige Sprache war” (203). SIRO szerint az alapnyelv igeragozási rendszerének tanulmányozásakor figyelmen kívül kell hagyni a szuffixumok keletkezésének vizsgálatát, minthogy az nem idetartozó probléma. Úgy véli, hogy a generatív nyelvészeti módszerek alkalmazásával ismereteink az alapnyelv igeragozásáról jelentős mértékben bővíthetnének, ennek érdekében azonban le kell mondani az egyes formák és formacsoportok eddig szokásos történeti összevetéséről s át kell térni a rokon nyelvek mondatformáinak összehasonlító vizsgálatára.

GÜNTER J. STIPA, Impersonalia im Syrjänischen. Az előadó azokat a személytelen zürjén mondatokat tárgyalja, amelyek valamilyen érzékelést fejeznek ki („Empfindungs-impersonalien”). Az ilyen mondatokban a logikai alany valamilyen függő esetben (accusativusban, dativusban vagy genitivusban) áll. STIPA hat csoportba sorolja e szerkezeteket: 1. nominális mondatok, pl. *bateli jandzim* 'отцу стыдно; der Vater schämt(e) sich' (206), 2. a fizikai vagy pszichikai érzékelés létege segítségével van kifejezve, pl. *šelem vilas Varukli veli kokni da kipid* 'Varuk war es leicht und froh zumute' (209), 3. a mondat állítmánya valamilyen észlelést jelentő ige, pl. *pelin tänge* 'es klingt mir im Ohr' (uo.), 4. visszaható igés személytelen mondatok, pl. *Mikullen ez užsi* 'Никите не спалось; Nikita konnte nicht schlafen' (210), 5. kauzatív igét tartalmazó mondatok, pl. *mene dijēdis* 'mich faulenzerte' (211), 6. igeveles nominális mondatok, pl. *menam omēiš abu polema* 'ich habe mich vor Schlimmen zu fürchten' (212). STIPA a 3. és a 6. típusnál orosz hatással számol, RÉDEI a 4. és 5. esetében is (213; a 4. típuskal kapcsolatban l. RÉDEI előadásának a genusról szóló részét). Míg STIPA az 5. csoportot annak alapján, hogy a finn is ismeri (*minua laiskottaa* 'mich faulenzert') ósinek, finnugornak tartja, RÉDEI viszont orosz, ill. germán hatással magyarázza, s így a zürjén és finn kauzatív személytelen szerkezetek csak tipológiailag, nem pedig genetikailag hozhatók kapcsolatba egymással.

BO WICKMAN, Über die Verwendung der objektiven Konjugation. A jurák tárgyias ragozás CASTRÉN által megadott szabályait (l. Grammatik der samojedischen Sprachen. 377–9) WICKMAN nem tartja kielégítőnek. A szamojéd nyelvek későbbi kutatói – PROKOFJEV és TEREŠČENKO – értékes adalékokat szolgáltatottak a tárgyias ragozás használati körének meghatározásához. TEREŠČENKO megfigyelése szerint nemcsak a tárgy határozott vagy határozatlan volta szabja meg azt, hogy az ige alanyi avagy tárgyias ragozású-e, hanem egyéb körülmények is, mint pl. a kontextus által determinált tárgyának a mondatból való elmaradása vagy az, hogy melyik mondatrészre esik a logikai hangsúly. Ha a mondat határozott tárgya nincs kitéve a mondatban, vagy ha a logikai hangsúly nem a tárgyra, hanem az állítmányra esik, az ige mindig tárgyias ragozású, s a szórendnek koránt sincs olyan döntő szerepe, amint azt PROKOFJEV és ŠTEINTZ (az osztjakra vonatkoztatva) vélték. Ha pl. a jurák mondat tárgya személyes vagy mutató névmás, az már önmagában határozott, s így felesleges az ige is jelölni a determináltságot, szükségesnek

látszik viszont olyankor, ha a tárgy és az igei állítmány között egyéb mondatrészek is vannak. WICKMAN teljes joggal arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyas ragozás ősi funkciója a mondatban külön szóval ki nem fejezett, határozott tárgyra való utalás, és csak később honosodott meg egyéb mondattani szituációkban. GANSCHOW korreferátumában (221–4) elmondta, hogy a (serkáli) osztják tárgyas ragozására nem ugyanazok a használati szabályok érvényesek, mint a jurákéra.

*

A tizenhét előadásnak e rövid s elnagyolt ismertetéséből is kiviláglik talán, hogy a göttingai szimpózium résztvevői az uráli nyelvek történeti és leíró szintaxisának izgalmas kérdéseivel foglalkoztak. Ha nem is sikerült az előadásokban minden problémát kielégítően megoldani, az is rendkívül hasznos, hogy legalább felvetették azokat. Amit az előadók közreadtak e kötetben, nyilván további kutatásokra ösztönzi nemcsak őket, hanem más finnugor nyelvészeket is. Őszinte elismeréssel nyugtázzhatjuk mind SCHLACHTER professzornak és munkatársainak fáradozásait a szimpózium megrendezéséért, mind e tudományos találkozó eredményeit, melynek jelentőségét egyáltalán nem csökkenti az, hogy az urálistika művelőinek két fontos tanácskozása – a hamburgi FOGEL-szimpózium és a tallinni finnugor kongresszus – között került reá sor. Éppen ezért tartjuk nagyon meglepőnek, amit SCHLACHTER bevezető szavaiból tudunk meg (8): „Besonders viele der älteren Fachgenossen hielten sich nicht für kompetent; manche antworteten nicht einmal auf die Anfrage – Betrieb gegen Gespräch!” (kiemelés tőlem – H. L.).

HONTI LÁSZLÓ

Károly Rédei: Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 195 l.

A finnugor népek szétválása után nem szűnt meg köztük egyszer és mindenkorra minden kapcsolat, hiszen Északkelet-Európa erdős zónájában hosszú ideig egymás szomszédságában éltek. Történelme folyamán hosszabb-rövidebb időre több nép ismét szorosabb érintkezésbe került, aminek nyelvükben is nyoma maradt. Így például közismert a finnségi keleti szárnyának kapcsolata a zürjénekkal, a lappok és finnek máig tartó nyelvi kölcsönhatása, az egy-két jövevényszót eredményező magyar–permi érintkezések, sőt az utóbbi időben a cseremis–permi nyelvi viszony kutatása is sok új eredménnyel kecsegtet.

A munka nehéz, mert a rokon nyelvek hasonlósága zavarja a tisztán látást, s állandó a veszély, hogy esetleg szabálytalan belső fejlődés eredményeit magyarázzuk tévesen kölcsönzésnek.

Mostanáig szaktudományunk területén két terjedelmesebb monográfia látott napvilágot, amely rokon nyelvek másodlagos érintkezésével foglalkozik. Az egyik Y. H. TOIVONEN, *Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen* (FUF. XXXII, 1–169) és RÉDEI KÁROLY fent említett műve.

A két mű témája hasonló, s Rédei részben követi is TOIVONEN feldolgozási módszerét, de több tekintetben, különösen a vogul hangtörténet megvilágításában, a kölcsönzés elméleti szempontjainak tisztázásában és az általános nyelvészeti tanulságok értékesítésében RÉDEI tovább megy nagy nevű mesterénél.

A vogulra és osztjákra gyakorolt zürjén hatás méreteiben csaknem azonos. TOIVONEN a kétes etimológiákkal együtt 369 szót sorol fel az osztjából, RÉDEI pedig 338-at a vogulból. Sőt a kölcsönzettek jelentős része is azonos a két nyelvben. A legtöbb zürjén szó az északi vogulba került be. Egy-egy szó kölcsönzött voltának bizonyításához RÉDEI egyaránt figyelembe veszi a hangtani, alaktani, jelentéstani és szóföldrajzi kritériumokat.

A két nyelv mássalhangzó-rendszere között a leglényegesebb különbség az, hogy a zürjénben egész sor olyan zöngés hang megvan, amely a vogulból hiányzik. Így pl. a *b, d, g*, zárhangok és a *ʒ, ʒ* affrikáták. Ezeket a vogul hanghelyettesítéssel, a megfelelő zöngétlen zárhanggal, illetve az affrikáták esetében szibilánssal vette át. A XVIII. sz. második feléből származó vog. *уауауа* 'нахаты' <zürj. S. *užalni* stb. 'arbeiten' adat azt mutatja, hogy ebben az időben egyes ma már kihalt vogul nyelvjárásokban még megvolt a *č*.

A zürjén palatalizált *č*, *ž* affrikátákat a vogul – a tavdai nyelvjárás kivételével – ugyancsak szibilánssal helyettesíti. A XVIII. sz. második feléből származó kéziratos vogul szójegyzékekben azonban előfordul más nyelvjárásokban is a *č*, ami a spirantizálódás viszonylag kései voltát bizonyítja.

A vogulból hiányzik még a *v*. Ezt a régi jövevényszavakban *p*-vel az újabbakban *w*-vel helyettesíti.

RÉDEI azonban nemcsak az átvevő, hanem az átadó nyelv történetére vonatkozólag is igyekszik kiaknázni a vogul nyelv zürjén jövevényszavaiból adódó tanulságokat. Megállapítja, hogy a zürjén *l* > *v* hangfejlődés a XVI. sz. végéig, az ősi zürjén-vogul kapcsolatok lezáródásáig nem kezdődött meg, mert ennek semmi nyoma a jövevényszavakban.

A zürjén *-d* > *-jd*, *-t* > *-jt* változás viszont az északi zürjén nyelvjárásokban – az osztják nyelv zürjén jövevényszavainak tanúságát is figyelembe véve – már a XIV. században végbement.

A zürjén magánhangzók bonyolult helyettesítéseiből a szerző megkísérli rekonstruálni az ősvogul magánhangzó-rendszert. Ez a rendszer nagy mértékben egyezik azzal, amelyet STEINITZ kikövetkeztetett. A különbség csupán annyi, hogy RÉDEI szerint az ősvogulban nem volt meg az *ē* hang. Ezt a tényt különben, amint a szerző utal is rá (58 l.), K. SAL ÉVA más szempontú kutatásai is alátámasztják. Az első szótagi magánhangzók megfelelősein túl RÉDEI foglalkozik a második szótagi magánhangzókkal is.

Érdekes a kölcsönzés típuseseteiről szóló rövid fejezet. A szerző szép számmal sorol fel ún. hibrid kölcsönzéseket, mikor a zürjén szó képzőjét megfelelő vogullal helyettesítik, vagy az összetétel második tagját lefordítják. A tükörfordításokról, amelyeknek a számát RÉDEI nem sokra teszi, nem esik bővebben szó a műben.

A vogul nyelv zürjén jövevényszavainak sok szempontú nyelvészeti értékelése után a szerző a régi orosz források felhasználásával igyekszik megrajzolni a zürjén – vogul kapcsolatok történelmi hátterét. Arra megállapításra jut, hogy az érintkezések első korszaka Európában zajlott le. A vogulok nagy része a XV. századig az Ural nyugati oldalán, a Káma és Csuszovaja között élt. Itt minden lehetőség megvolt az intenzív zürjén – vogul kapcsolatok létrejöttére. A vogul nyelv zürjén kölcsönzéseinek ősi rétege bizonyára ebből az időből, a X–XV. századból származik.

A vogulok a XV–XVI. században zömükben átköltöztek az Ural keleti oldalára, de Cserdin, Szolikamszk és a Visera vidékén maradt vogulok továbbra is szoros kapcsolatot tarthattak fenn az itteni permjék lakossággal. A XVIII., XIX. században első sorban az északi vogulok álltak kapcsolatban a zürjénekkal. A jövevényszavak újabb rétege kisebb mértékben a XVI., főként azonban a XVIII. és XIX. század folyamán került a vogulba.

Egy-két jövevényszó mellett tanúskodik, hogy esetleg nem a zürjénből, hanem a votjából vették át a vogulok. (Ezek a szavak nincsenek meg a mai zürjénben.) Egyelőre azonban nem állnak rendelkezésünkre olyan történelmi források, amelyek az északi votjákok és a vogulok érintkezéséről szólnának.

A kölcsönzések fogalmi kategóriák szerinti áttekintése jól tükrözi azt a gazdasági, társadalmi és kulturális hatást, amelyet a magasabb műveltségi fokot elért zürjének a vogulokra gyakoroltak.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a kölcsönzések betűrendes felsorolását tartalmazó rész. A rendkívül gondos, kifinomult etimológiai érzékről tanúskodó szófejtésekről csak elismeréssel szólhatunk. Igen értékesek azok a szócikkek, amelyekben eddig orosz jövevényszavaknak tartott alakokról bizonyítja be hangtani kritériumok alapján a szerző, hogy ezek a vogulban nem orosz, hanem zürjén kölcsönzések. A teljesség kedvéért nem ártott volna utalni olyan esetekben, mint pl. a zürj. Le. *enür* 'Sattel' (92 l.), hogy a zürjén szó maga is kölcsönzés a csuvasból, hiszen ennek némi kronológiai meghatározó értéke is van.

A zürj. V., VL., S., Lu., Le. *šabur* 'leinerer Kittel' (153 l.) aligha orosz kölcsönzés a zürjénben, hanem sokkal inkább csuvas, ahonnan a cseremiszebe és a votjába is átkerült.

A kölcsönzések felsorolását a tévesen zürjén átvételnek tartott vogul szavak jegyzéke zárja le.

Rédei Károly könyvében egy jól körülhatárolt témát vesz vizsgálat alá, s ezt sikerül neki mértéktartó tömörséggel úgy elemezni, hogy fontos következtetéseket tesz a zürjén és vogul nép múltjára, a nyelvek hangtörténetére. A kölcsönzésekből számos olyan tanulást szűr le, amelyek az általános nyelvészetet is gazdagítják. Ezért tarthat számot a mű megkülönböztetett figyelemre, módszerében pedig követésre.

BERECZKI GÁBOR

Т. И. Тепляшина: Язык Бесермян

Moszkva, 1970. Hayka. 286 l.

„Az utóbbi évtizedekben nagyon fellendültek a votják nyelvi kutatások a Szovjetunióban” — ezzel a megállapítással kezdte egyik ismertetését FOKOS DÁVID 1963-ban (NyK. LXV, 215). Jóllehet, azóta — tehát 1963 óta — nem jelent meg ismertetés a Nyelvtudományi Közleményekben az udmurt filológia eredményeiről (figyelmen kívül hagyva az egyes szovjetunióbeli finnugor konferenciákról, az ezeken elhangzó udmurt vonatkozású előadásokról szóló, felsorolás-jellegű ismertetéseket; l. pl. ERDŐDI JÓZSEF az 1967-es izsevszki finnugor konferenciáról, NyK. LXXI (1969), 176–178) — nem nehéz megjózdni arról, hogy a FOKOS DÁVID által méltatott fellendülés napjainkban is tart. Nem áll szándékunkban teljes felsorolást adni az említett időszak eredményeiről, csak állítá-sunk igazolásául utalunk a Szovjetszko Finnno-ugrovedenije egyes számaira (pl. 1971/2)-vagy az akadémiai intézeti sorozatokra, az Etnonim c. kötet (Moszkva, 1970) egyes cik-keire (T. I. TUEPLJASINA, V. K. KELMAKOV), vagy a tudomány más területeiről a Szovjet-szkaja Etnografijában megjelent udmurt tárgyú cikkekre (pl. V. J. VLADIKIN 1970/3, 37–48). Még egy képekönyvről is érdemes itt említést tennünk, mivel kétnyelvű szöve-gével és — sajnos, nagyon rossz minőségű — képanyagával bizonyos esetekben forrás-értékű adatokat szolgáltat (На земле удмуртской. Фотоальбом. Ижевск. 1970. Изд-во «Удмуртия»).

Nem térhetünk ki azokra, a többnyire kéziratossá váló művekre, monográfiákra, amelyek-ről csak cikkekké lánbjegyzetéből vagy kritikákból értesülünk. A Moszkvában, Izsevszkben és a többi akadémiai kutatóintézetben, valamint a pedagógiai főiskolákon folyó kutató-munka eredményei rendszertelenül, szinte véletlenül jutnak el hozzánk.

T. I. TUEPLJASINA, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet udmurt anyanyelvű munkatársa azon kevesek közé tartozik, akinek mennyiségében és minőségében egyaránt rendkívül jelentős és figyelemreméltó munkásságát talán még a legjobban megismerhet-tük. Az utóbbi időben egymást követték cikkei, tanulmányai, kongresszusokon, konferen-ciákon tartott előadásai, amelyekből egyre inkább látható volt: a beszermánokkal foglal-kozó — hangtani, névtani stb. — kutatásait összegezés fogja követni. Nagy várakozással tekintettünk tehát a Язык бесермян c. könyve megjelenése elé. Ezt a várakozást már ön-magában csak a témaválasztás is kellőképpen indokolta volna. A beszermánokról ugyanis — csak a leghasználatosabb magyar kézikönyveket idézve — ellentmondó és homályos kép él a köztudatban. ZSIRAI pl. ezt, és mindössze ezt írja róluk: „sok érdekességet mutat a glazovi területen élő beszermánok vagy buszurmánok nyelvjárása. Ezek a beszermánok elvotjákosodott tatárok, s számuk 12 ezerre rúg” (FgrRok. 226). HAJDÚ PÉTER könyvé-ben viszont ez áll: „Az udmurt nyelvjárásoknak és általában az udmurtoknak egy érdekes csoportja a köztársaság északi részein lakó beszermánok. Ezek ma udmurt nyelven beszél-nek, de feltehetőleg régi volgai bolgár, tatár és udmurt csoportok keveredéséből alakultak ki” (Fgr. népek és nyelvek 221). A beszermánok iránti általános érdeklődés sajátos magyar vonással egészíthető ki: a történeti forrásokban említett *beszermán* ~ *buszurmán* név a magyar *böszörmény* (l. Hajdúböszörmény) szóval kelt asszociációkat. A hazai szakiro-dalomban többen is — legutóbb pl. ERDŐDI JÓZSEF (NyK. LXXI, 178) — *böszörmény*-nek fordították az orosz бесермянин-t, mi azonban a továbbiakban is — ZSIRAI, HAJDÚ nyomdokain — a *beszermán* nevet fogjuk használni, ugyanis tudomásunk szerint az „udmurt beszermánok” és a „magyar böszörmények” egymáshoz való viszonya nincs még egyértelműen tisztázva (vö. MTEtSz, *böszörmény, izmaelita*).

A nyelvészeti kutatások, éspedig az udmurt nyelvjárás kutatás szempontjából azért érdemel rendkívüli figyelmet ez a mű, mert a szerző első ízben vizsgálja módszeresen ennek a sajátos etnikai egységnek a nyelvét. A Язык бесермян c. könyv legújabb, negyedik tagja annak, az udmurt nyelvjárás kutatás súlyos hiányosságait pótló monog-ráfia-sorozatnak, amelyet éppen T. I. Tuepljasinának a Тыловыйский диалект удмуртского языка c. 1955-ben megvédett (azóta is kéziratossá!) kandidátusi értekezése indított el. Ezt követte 1958-ban I. V. TARAКAHOV Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (в свете экспериментальных данных) c. Tartuban megvédett kandidá-tusi értekezése (szintén kéziratban). A sorozat harmadik tagja V. K. KELMAKOV Ку-морский диалект удмуртского языка c. kandidátusi értekezése (1969), amelyről T. I. Tuepljasina írt rendkívül elismerő sorokat (SzFU. 1971/2, 151–157).

A Язык бесермян — az újabb szovjet kiadványokhoz hasonlóan tetszetősebb külsejű, címlapján a kongresszusi FU-emblémával díszített kötet. Belső felosztása: Bevezetés (5–58), Hangtan (59–168), Alaktan (169–241), Összefoglalás (242–244),

Irodalomjegyzék (245—249), Függelék (250—284), Rövidítések (285—287), Tartalomjegyzék (288).

A beszermánok etnogenezisével kapcsolatos különféle nézetek (6—11) azért éltek olyan sokáig, mert a beszermánokat csak az antropológusok és a néprajztudósok vizsgálták, s következtetéseik levonásakor figyelmen kívül hagyták a különféle archívumok történelmi dokumentumait, s nem utolsósorban a beszermánok által beszélt nyelvnek a tanúságtételét. Ezen előbb említett hiányosságnak pótlása, ill. az e téren elért eredmények összegezése a Расселение бесермян c. rész (12—35) első két fejezete: történeti áttekintés a beszermánok első írásos említésétől (1184) napjainkig. Miként a szerző megjegyzi, ez az első kísérlet a beszermánokról szóló történeti adatok rendszerezésére.

A XIII—XIV. századi források szerint a beszermánok — önálló nép a Volga—Káma vidékén. A XV. században kezdődik a beszermánoknak más népekkel — tatárokkal, csuvasokkal — való összekeverése. A XVI—XVII. századi adatok szálláshelyükről — az udmurtokéval együtt — a Vjatkába ömlő Csepca folyót jelölték meg. A Káma-mentéről a Csepca-vidékre való költözésüknek okai nem ismeretesek, az azonban bizonyos — miként ezt a régészet eredményeit támogatva a nyelvészeti kutatások is igazolják —, hogy a beszermánok ősei a Káma mentén sajátították el a déli nyelvjárást beszélő udmurtok nyelvét. Ma az északi udmurtok között élnek, akiknek a nyelvjárása élesen különbözik a déliekétől.

A XVIII. században és a XIX. század elején a beszermánok még önálló adminisztratív egységet képeznek, de már ekkor lassan és folyamatosan megkezdődik egy részüknek, mégpedig a mohamedán beszermánoknak a mohamedán tatárokhoz, a keresztény beszermánoknak pedig az ugyancsak keresztény udmurtokhoz való számítása (25). Így létszámuk nyilvántartása egyre nehezebb és kevésbé megbízható lett, ma sem megoldott kérdés, hiszen nem képezték önálló nemzetiséget. 1881—93-ban 11 367, 1920-ban 7568, 1926-ban 10 034 beszermánt tartottak nyilván. Most kb. 10 000-en vannak.

A ma részben vagy — ritkábban — egészben beszermán lakosságú falvakat térkép szemlélteti (32), illetve a 31—35. oldalon találjuk meg előbb folyómenti elhelyezkedésük, majd a lakosság összetétele szerinti felsorolásukat.

A Bevezetés harmadik nagyobb egysége a beszermán nyelv kutatásának története (35—36). A részletes felsorolás — kik, mikor, mit gyűjtöttek, állapítottak meg a beszermán nyelvről — két részre oszlik: előbb a nyomtatásban megjelent munkák (15 szerző), majd a kéziratok források (3) következnek. Ugyancsak ennek a résznek a végén határozza meg a szerző a könyv megírásával maga elé tűzött céljait: 1) a beszermán nyelvjárás teljes szinkron leírása, 2) a beszermán nyelvjárási sajátosságok kialakulásának magyarázása, valamint 3) adalékok szolgáltatása a beszermánok etnogenezisének megoldásához.

A Bevezetés utolsó részéből megtudjuk, hogy a beszermán nyelvjárást három nagyobb csoport beszéli: a jundai, a lekmai és a kalmezi beszermánok. A három csoport nyelve között nem túl jelentős és nem nagyszámú különbségek, lekszikai és hangtani eltérések vannak.

A beszermán nyelvjárás leírása hangtani és az alaktani részből áll.

A beszermán nyelvjárás fonémarendszerében 30 fonéma van, ebből hat magánhangzó: *a, e, o, ə, u, i*.

Az irodalmi nyelv magánhangzó-rendszerében ezekhez még az *ə* fonéma csatlakozik.

Az *ə* hiánya a beszermán nyelvjárásban arról tanúskodik, hogy az udmurt nyelvet olyan, eredetileg török nyelvet beszélő népesség sajátította el, amelynek nyelvében nem volt *ə*. Az a tény pedig, hogy az *ə*-t *e*-vel és nem *o*-vel helyettesítették, azt bizonyítja, hogy az elsajátított udmurt nyelvjárásban az *ə* előrébb képzett volt a mai irodalmi nyelvi *ə*-nél, tehát olyan volt, mint a legarchaikusabb, őspermi sajátosságokat mutató — délnyugati udmurt, ill. jazvai komi, és Visera-menti komi — zürjén nyelvjárásokban. Ez a beszermán nyelvjárási sajátosság tehát azt bizonyítja, hogy az udmurt *ə* őspermi *ə*-ból alakult ki.

A magánhangzó-rendszerben megfigyelhető — és a szerző által részletesen tárgyalt — számos fonetikai jelenség közül a mássalhangzó-rendszerben jelentős változásokat előidéző, és a beszermán nyelvjárásnak „puha” hangzást adó tényezőt, az *i* és az *e* lágyító hatását kell megemlíteni.

A mássalhangzó-rendszerben az irodalmi nyelvtől való legnagyobb eltérést az *š, ž* (< fgr. *š*) *s, z*, illetve a *č, ž* (< fgr. *č*) *š, ž*-fonémákkal való helyettesítése jelenti. A szerző részletesen elemzi ezeket a jelenségeket, és miként a magánhangzó-rendszerben az *ə* fonéma hiányát, így a mássalhangzó-rendszerben az említett hanghelyettesítéseket is szubsztrátum-jelenségként magyarázza. A kemény affrikáták hiánya (*č, ž*) egyaránt jellemzi a tatárt is, a csuvaszt is, de az említett két nyelv közül csak a csuvasban van meg

az $\xi > s$ változás, s ennek alapján a szerző feltételezi, hogy a beszermán nyelvjárás említett jelenségei azt az állapotot tükrözik, amikor az óbolgár nyelvben nem volt ξ .

A részletes hangtani elemzést, illetve ennek összegezését ugyancsak részletes alaktnai leírás követi. Miként a szerző a 163. lapon megállapítja: amíg a beszermán nyelvjárás hangrendszere részben különbözik az egyes udmurt nyelvjárások magánhangzó-rendszerétől, és egészében az udmurt irodalmi nyelvtől, addig a beszermán nyelvjárás alaktna és szókészlete egészében azonos az udmurt irodalmi nyelvvel. (Ezen megállapításra a későbbiekben még visszatérünk.)

Az Összefoglalás c. fejezet valóban összegezés: rövid, tömör összefoglalása a beszermánokról szóló ismereteknek. Mindent – tehát nyelvi, néprajzi, régészeti, történelmi stb. adatokat – összevéve a szerző a következőképpen magyarázza a beszermánok etnogenezisét: 922-ben muzulmáná válik a bolgár-törökök egy része. A muzulmáná vált bolgár-törökök a beszermánok, a nem-muzulmán bolgár-törökök a csuvasok ősei. A beszermánoknak a Csepca vidékére való költözésével kialakul egy sajátos etnikai csoport, amely más anyagi kultúrával rendelkezik mint a környező népek. Ennek a sajátos etnikai csoportnak a nyelvét – bolgár-török nyelvét – óudmurt hatás éri, s ily módon kifejlődött az udmurt nyelv ősperni (óudmurt) és bolgár-török elemeket tartalmazó sajátos nyelvjárása.

Az Összefoglalást tanulságos Irodalomjegyzék követi. A könyv utolsó fejezete a Függelék, amely 521 pontba szedett mondatot, ill. 2–3 mondatos szövegrészletet, valamint két rövidebb összefüggő szöveget (A gombákról; Egy halász elbeszélés; 14–14 sor) és az Akajaska-ünnep leírását (133 sor), valamint mindezek orosz fordítását tartalmazza.

A Rövidítések jegyzékében találjuk a gyűjtőpontok, adatközlők felsorolását, valamint az irodalmi források rövidítéseit. A feletébb szűkszavú, alig részletezett Tartalomjegyzék zárja a művet.

A könyv ismertetésének végére érve nem hallgathatjuk el azokat a gondolatainkat, amelyeket a mű tartalmi és formai egyenlenségei, következetlenségei, félreérthető megfogalmazásai keltettek bennünk.

Kezdjük például mindjárt a címnek ('A beszermánok nyelve') az értelmezésével. «Под термином язык бесермян мы понимаем язык особой этнической группы удмуртского народа» [35], «понятия 'язык бесермян' и 'бесермянский диалект удмуртского языка' адекватны» [37]. Tehát a beszermánok nyelve = egy udmurt nyelvjárás. A szerző a továbbiakban ezt írja: «Почти все бесермяне двуязычны: говорят на родном и удмуртском. Родной их язык, который ныне определяется как специфический диалект удмуртского языка — это народно-разговорный язык; . . . Второй язык бесермян — удмуртский; они прекрасно владеют северноудмуртским диалектом.» (35, 37). Az irodalmi nyelvet többnyire a tanult emberek, főleg a fiatalok beszélik. Semmiképpen sem tarthatjuk szerencsésnek ezt a megfogalmazást: kétnyelvűek, hiszen ez a kifejezés azt a szemléletet tükrözi, hogy a beszermánok nyelve önálló nyelv az udmurttal szemben. Ha a nyelvjárást nyelvként értelmezzük, akkor egy fiatal beszermán értelmiségi négynyelvű, ha beszéli anyanyelvjárását, az udmurt nyelv beszermán nyelvjárását, a szerző által második nyelvként említett északi-udmurt nyelvjárást, az udmurt irodalmi nyelvet, — és feltehetően oroszul is tud. Hogy nem félreérthető megfogalmazásról van szó a kétnyelvűség esetében, azt az bizonyítja, hogy a язык бесермян fent idézett értelmezése ellenére az egész könyvön végighúzdódik a beszermán nyelvjárásnak nem az udmurt nyelvjárásokkal vagy az udmurt irodalmi nyelvvel, hanem „az udmurt nyelv”-vel való szembeállítás (pl. «. . . в некоторых случаях звук о употребляется на месте удмуртского . . .» (73); «усвоенные от удмуртов слова . . .» (92); «язык их очень близок к удмуртскому . . .» (243)).

«Дать полное описание живой речи бесермян» (56); «наше описание ориентировано на состояние живой речи старшего поколения бесермян» (37) — írja a szerző fő céljáról. A teljes nyelvjárásleírásból akkor miért hiányzik a mondattan, a szókészlet- és jelentéstani fejezet? Ahhoz már hozzászoktunk, hogy a mondattan rendszeresen hiányozzék a nyelvleíró monográfiákból, de a szókészlettel foglalkozó fejezet, vagy mondjuk ki egyenesen: a nyelvjárási szótár hiánya nagy csalódást okoz. Különösen akkor, amikor a szerző több helyen hangsúlyozza, hogy a hangtan és a lekszika terén vannak jelentős eltérések a beszermán nyelvjárásban az udmurt nyelv egészéhez képest. V. I. LITKINnek a jazvai komi nyelvjárás leírásában 118 oldalas tájszótár található, V. K. KELMAKOV 64 oldalon át sorolja a kukmori udmurt nyelvjárás szavait. Vagy talán éppen e hiányosság kelthet bennünk reményeséget, hogy a szerző külön könyvben fogja közreadni sokéves helyszíni terepgyűjtő munkájának, szógyűjtésének eredményeit?

Talán jobb lett volna az is, ha a Függelékben több összefüggő szöveg kaphatott volna helyet. Hiszen WICHMANN, MUNKÁCSI szövegközlései óta, a Bubrích-emlékkönyv-

ben megjelent, éppen T. I. ТУЕПЛЈАСИНА által közzétett udmurt szövegektől eltekintve nem jelentek meg udmurt nyelvmutatványok.

Az udmurt nyelvjárásokról szóló ismereteink bizonyos értelemben elavultak, szegényesek és alapos kiegészítésre szorulnak. Elég csak számbavenni, hány és miféle nyelvjárást különböztetnek meg az egyes kutatók, pl. MUNKÁCSI, WICHMANN, BORISZOV, ZSUJKOV, LITKIN (IsztVok. 9.) stb. Az általuk vizsgált nyelvjárásokat sokszor nehéz azonosítani, nemhogy elhelyezni az udmurt nyelvjárások rendszerében az utóbbi időkben módszeresen vizsgált, — a fentiekben már említett — „új” nyelvjárásokat. Jó alkalom lett volna tehát ez a könyv arra, hogy az udmurt nyelvjáráskutatás új eredményeivel — ha csak vázlatosan, rövid fejezet keretében is, de — megismertesse az olvasót.

A beszermán-kérdés már említett magyar vonatkozásai is teljességgel kimaradtak a könyvből, pedig nem lett volna érdektelen megtudni a beszermán nyelvjárás egyetlen szakértőjének véleményét erről a kérdésről.

Mint megjegyzéseinkből látható, sok mindent hiányolunk a könyvből. Ugyanakkor több dologt is feleslegesen vagy túlméretezettek találunk. Így például: a fonetikai magyarázatot a 93–97. oldalon, az idézett példák mennyiségét (l. a 64–65. oldalon 11 példa arra, hogy az *a* fonéma szókezdő helyzetben is előfordulhat, 22-t a szóközepi, valamint 19-et a szóvégi előfordulására; a 73. oldalon 23 példa a beszermán nyelvjárási *o* ~ udmurt irodalmi nyelvi *i* megfelelésére; a 72. oldalon 11 példa arra, hogy az infinitívuszi *-ni* megfelelője a beszermán nyelvjárásban *-no*). Elég sok az ellentmondó megállapítás is. Már idéztünk például a *nyelvi*, *nyelvjárás* szavak, ill. fogalmak használatát. Ellentmondóan nyilatkozik a szerző a lekszikai eltérések jelentős, ill. jelentéktelen voltáról (163, 242), az etnogenezis kérdésében (. . . затем постепенно стали присчитывать одну часть (именно бесермян-маргометан) — к татарам, а другую часть (христиан) — к удмуртам (25); «часть болгарского населения, называвшаяся бесермянами и исповедывавшая мусульманство . . .» (244) — semmi magyarázat a részletes történelmi vázlatban arról, hogy a beszermánok egy része keresztény hitre tért volna. Következetlen a hang és fonéma fogalmak használatában is (64, 99).

Sajtóhiba ritkán fordul elő a könyvben (pl. Toivonen nevében (130). Azonos rangú szavak, címek néha nem azonos betűtípussal lettek szedve (*uldar* a 177. oldalon; a 223., 228. oldal alcímei, a Tartalomjegyzék 2–3. sora stb.). A legfeltűnőbb a következetlenség a sorszámozás terén a felsorolásokban, pl. az egyes fonémák előfordulási lehetőségeinek számbavételekor (65., 66. és 76. oldalon).

Az természetesen meglehetősen szubjektív dolog, ki miből, mit tart soknak vagy kevésnek. Nem a mindennel való elégedetlenség, hanem a tárgyilagosság mondatja velünk, hogy a terjedelmi és tartalmi aránytalanságok — a bizonyos vonatkozásokban túlzott aprólékosság, más vonatkozásokban pedig a futólag odavetett, kellően nem indokolt vagy részletezett megjegyzések, leírások, fogalmazási pontatlanságok — miatt a könyv *e g é s z é b e n* sok kívánnivalót hagy maga után. Mindezen kifogások ellenére, a könyvet értékessé teszi a szerzőnek a kérdés komplex megoldására való törekvése, az úttörőmunka az anyaggyűjtés terén, *r é s z l e t e i b e n* tekintve pedig éppen az említett aprólékosság. Biztosak vagyunk benne, hogy a Язык бесермян jól használható kézikönyv lesz az udmurt nyelvjárások rendszerének megismeréséhez.

SZIJ ENKÖ

Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов

1970. Изд-во «Зинатне». Рига. 223[+5] l.

1. A Baltikum már a kőkorszakban emberlakta terület volt: a régészeti ásatások során az i.e. IV—II. évezredből származó települések maradványai bukkantak elő. A II. évezred folyamán bonyolult etnogenetikai folyamatok zajlottak le e területen. Az évezred elején állattenyésztő és földművelő balti törzsek vándoroltak a Visztula és az Odera medencéjéből a Baltikum vidékére, és összekeveredtek az itt élő finnugor törzsekkel. A Daugavától — a mai Lettország főfolyójától — északra a balti etnikai elemek a segítségbe olvadtak, és két közfinn törzsből, valamint az élésztesedett balti néptöredékekből létrejött az észti nép. A Daugavától délre viszont a balti törzsek asszimilálták a terület finnugor lakosságát. Így az ugyancsak önálló közfinn törzsből származó lív nép majdnem teljesen ellettesedett. A vót nyelvet — eredetileg az észti egyik nyelvjárását — beszéző népesség pedig a vándorlások és telepítések következtében részben az észti, részben pedig a lett népbe olvadt bele.

A 13. században a mai Lettország területén az alábbi népcsoportok éltek: Kurzemében, a köztársaság nyugati részén a kúrok [lett *kurši*], a középső és a keleti részeken, Vidzemében pedig a zemgalok [*zemgali*], a szélek [*šēļi*], illetőleg a latgalok [*latgali*] (vö J. PLÄKIS, Die baltischen Völker und Stämme = Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten. Riga 1930, 53. l.). E törzsek nyelve és kultúrája még közel állt a litvánhoz és az óporoszhoz. A népcsoportok keveredése révén és idegen etnikai hatások nyomán létrejött a lett nép és nyelv. Ma a lett irodalmi nyelv alapjául a középső lett nyelvjárás szolgál. A keleti részen az ún. „felső lett” nyelvjárást beszélnek, míg Kurzeme ÉNy részén és a Rigai-öböl vidékén a lív nyelv nyoma it őrző nyelvjárások találhatók.

A finnsgéi népek legdélibb tagja, a lív nép a mai Észt- és Lettország Balti-tenger melléki területein lakott.¹ A 19. század második felében Vidzemében megszűnt a lív nyelv kommunikációs eszközként való használata, és századunk elején az utolsó lívül beszélők is kihaltak e vidékről (vö. M. RUDŽĪTE – T. KARMA, Wann konnte man in Livland noch livisch hören? Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum (= CTIFU). Tallinn, 17.–23. VIII. 1970. Teesid. Тезисы. Thesen [Tallinn 1970]² I : 71), így ma már csak Kurzeme néhány partmenti halászfalujában élnek lívek.

2. Az 1970. évi tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra készült Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов c. gyűjteményes kiadvány a címben jelzett tematika néhány kérdését választotta tárgyául. Arra keres választ, hogy a balti (elsősorban a lett) és a finnsgéi népek kölcsönhatása milyen mértékben járult hozzá e népek etnikumának kialakításához. A recenzens tematikájuk szerint csoportosítva veszi sorra az egyes előadásokat.

A finnsgéi törzseket két, különböző eredetű embertani típus képviselte Lettország területén – fejti ki R. DENISOVA Прибалтийские финны на территории Латвии (I–II тысячелетия н. э.) c. tanulmányában (7–17; vö. CTIFU Tézisek II: 36). Az első, a nyugati finnsgéi törzsekre jellemző típushoz tartozott Vidzeme 10–12. századi, kis koponyájú és keskeny arcú lív lakossága és Észtország 10–15. századi lakosságának egy része. Hogy a nyugati finnsgéi törzsek az europoid rasszba sorolhatók, az feltehetőleg Észt- és Lettország őslakosságának tulajdonítható. A másik típus képviselőit, a nagyobb koponyájú, szélesebb és laposabb arcú keleti finnsgéi törzseket Kelet-Észtország és Kelet-Lettország 11–14. századi lakosságában lehetjük föl. E törzsek a mongoloid embertani típus képviselői, a neolitik kori fésűs kerámia kultúra hordozói lehettek.

A 6–8. században a dél felől érkező latgal törzsek kapcsolatba kerültek a Vidzeme területén élt finnsgéi őslakossággal. Vidzeme mai lakói nyelvének és anyagi kultúrájának finnsgéi elemei ennek a kölcsönhatásnak tulajdoníthatók. A BREIDAKS a Vidzeme keleti részén található ludzai kerület lakosságának nyelvében vizsgálja meg az érintkezés nyelvi nyomait (Влияние прибалтийско–финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР; 157–163). A fonetikai jelenségek közül a hangjelzés és az elsősztótagi hangsúlyi lehet finnsgéi eredetű. A ludzai latgal nyelvjárások mintegy 25 finnsgéi hatásra meghonosodott személy- és helynevet³, és kb. ugyanennyi finnsgéi kölcsönszót tartalmaznak.

J. ENDZELĪNS, K. AVEN és V. ZEPS alapján S. RAĢE О некоторых заимствованиях из эстонского языка в говорах Видземе c. cikkében (135–153) mintegy 450-re teszi a lett nyelvjárásokban, és közel százra a lett irodalmi nyelvben meghonosodott finnsgéi jövevényszavak számát⁴. A szerző – kongresszusi előadását is figyelembe véve – a vidzemei nyelvjárások újabb tucatnyi szavában mutat ki finnsgéi eredetet.

A finnugor összehasonlító jelentéstan szempontjából is igen hasznos lenne a Balti-tengeri tengeri és halászati atlaszának elkészítése. Ugyanúgy mint a Földközi-tenger partvidéke nyelvészeti atlaszának készítésekor, most is az érdekelt országok tudósainak összefogásával kellene elkészíteni a tengeri és halászati terminológia egységes programját. B. LAUMANE és A. НЕПОКУПНИС e következtetéseit balti, finnsgéi, sláv és germán szemantikai ellentétpárok, illetve párhuzamok (a tengerrel és a széllel, a csónakkal, a különböző halfajtákkal, a tengerfenékekkel stb. kapcsolatos kifejezések) vizsgálata révén vonja le

¹ A 13. században a német lovagrend által elfoglalt észt és lett földeket a hódítók egységesen Livlandnak, illetőleg Livóniának nevezték el róluk.

² Az alábbiakban: CTIFU Tézisek.

³ A finnugor eredetű litván helynevekről vö. A. VANAGAS: CTIFU Tézisek I : 82.

⁴ A finnsgéi nyelvekben kb. 300 balti szó található (vö. HAJDÚ, FgrNNy 95).

(Балто—славяно—финские языковые параллели из области мореплавания и рыболовства; 198—201).

Az édesvízi halászat eszközeinek (eszköztípusok és elemeik) és ezek elnevezéseinek közös elemeit fogja vialatóra S. CIMERMANIS a lettben és a finnégi nyelvekben (Общие элементы орудий пресноводного рыболовства у латышей и западных финнов в Видземе и Латгале, 39—82; vö. CTIFU Tézisek II : 47). Megállapítása szerint különösen Vidzeme nyugati és északi részén erőteljes a finnégi anyagi kultúra hatása: azokon a területeken, amelyeken az észtekkel való közvetlen területi érintkezés révén kulturális értékeiket közvetlenül kicserélhették szomszédaikkal. A keleti és a középső területek halászati terminológiája természetesen már a szláv kultúrkörbe tartozik. A finnégi kultúrát jelentős mértékben közvetítették a lívek is. A lív néppel való érintkezés ugyancsak több észrevehető nyomot hagyott a lett nyelvben, különösen a kihalt kúrban⁵.

A hajdani kúr nyelv tetemes számú finnugor elemének a 10—14. századi nagyarányú lív—kúr keveredés volt az oka — szögezi le E. MAGURĒVIČS (Некоторые вопросы этнической истории Курземе в X—XIV веках; 21—36). A régészeti és az embertani leletek, valamint a nyelvi tények egybehangzó vallomása alapján ugyanis megállapítható, hogy e századokban a kúrok észak és északkelet felé (Észak-Kurzemébe, illetőleg a Daugava és a Gauja torkolatvidékére) vándoroltak.

A hosszú ideig tartó érintkezés alatt a lív és a lett nyelv többek közt a névutók és az előjárók jelentésének alakulásában, illetve használatában hatott egymásra. E. VÄÄRI kimutatja, hogy a lettből különféle praefixumok — pl. *is-*, *nu'o-*, *pi'e-* stb. — kerültek át a lívbe (vö. CTIFU Tézisek I : 86). M. RUDŽITE szerint (Об одной особенности употребления предлога *pēc* в ливонских говорах; 165—169) a lív *pierast* 'után, múlva, -ért, miatt, végett' névutónak és előjárónak — az észt *pārast* etimológiai megfelelőjének — finalis jelentése valószerűleg a lett *pēc* 'ua.' hatására jött létre, mert finnégi megfelelőinek célhatározói szerepkörben való használata ismeretlen. A lív *pierast* hatására viszont egyes lett nyelvjárásokban a *pēc* a *dativus finalis*, illetve a *dativus commodi* funkcióját is betöltheti.

Az ún. szomatikus frazeologizmusok — olyan szólások, melyeknek egyik összetevője emberi (néha állati) testrész — E. KAGANE—S. RAČE dolgozata szerint (Некоторые параллели соматических фразеологизмов в языке латышей и их соседей; 171—186) a lett szóláskincsnek közel egynegyedét alkotják. Sok e szólások közül a rokon nyelvi szólások mellett észt és lív szólásokkal is nagy hasonlóságot mutat (pl. lett *muti turēt* ('ciēt') 'den Mund halten' ~ észt *suud kinni pidama/hoidma* 'ua.' ~ lív *laikyti burną* 'ua.').⁶ Persze e megfeleléseket hiba lenne pusztán csak nyelvi kölcsönhatásokra visszavezetni, mert — az emberi testrészek funkcióbéli azonossága mellett — a különféle népek hasonló földrajzi és gazdasági viszonyai is eredményezhetik. Ha tehát a frazeologizmusok több nyelvben párhuzamosan fordulnak elő, létrejöttük kérdése igen problematikus. A cikk függelékeként a szerzők táblázatban összehasonlítják a lett *acs* 'глаз' szóval kapcsolatos szólásokat észt, valamint — a többi közt — lív, vót és finn megfelelőikkel. A 134 lett szólásnak 79 észt párját sikerült kimutatniuk. Meglepő a két nyelvben a szem alaptagú szólások gazdagsága, hiszen O. NAGY GÁBOR — igaz kisebb nyelvjárási anyagot tartalmazó — Magyar Szólások és Közmondások c. könyvében (Budapest 1966. 792, 841) mindössze 13 ilyen szólás található meg.

A szólásokhoz hasonlóan a közmondások — melyek voltaképpen a szólások egy fajának tekinthetők — ugyancsak igen alkalmasak arra, hogy az egyik néptől a másikhoz vándoroljanak. Ezért a közmondások eredetét is alig lehet népek szerint meghatározni. E. КОКАРЕ О своеобразии и сходстве латышских и эстонских пословиц c. dolgozatában (87—108) a munkával kapcsolatos mintegy 1900 észt, illetőleg lett közmondás tematikai és formai azonosságait és különbségeit mutatja ki.

A szomszédos népek táncművészetében található közös koreográfiai jegyeket is nagyon nehéz egy adott etnikumból eredeztetni, a kutatónak ismét be kell tehát érnie az azonos és a hasonló vonások összegezésével. Feltehető, hogy az egész világon elterjedt körtánc a legősibb táncforma. H. SŪNA szerint a lett esküvői körtáncok nemcsak az észt, a lív és a finn, hanem a magyar körtáncokra is emlékeztetnek (Некоторые параллели

⁵ A 16. századig beszélt kúr nyelvnek is megmaradtak a nyomai. Maga a *Kurzeme* vagy *Kurland* földrajzi név is e népnévből származik. Sőt, a korabeli okmányok kúr megnevezése egész Nyugat-Lettország lakóit jelölte, tehát az itt élő finnégi népcsoportokat is.

⁶ F. ВАКК kongresszusi előadásában az észt szomatikus szóláskészlet többségét német, illetve orosz eredetűnek tartja (CTIFU Tézisek I : 80).

in lатышской и эстонской народной хореографии; 111—131). A lett és az észt népi táncművészet szervesen kapcsolódik egymáshoz, és figyelemre méltó, hogy a baltiak és a finnugorok (finnségiek) koreográfiájában legalább olyan sok közös vonás van, mint a finnugorok és szlávok között.

Utoljára emlitem H. VENDIKS Regionálne черты орфографического освоения оригинального количества гласных в заимствованиях греческого и латинского происхождения с dolgozatát (203—222). A szerző mintegy 120 görög, illetve latin eredetű nemzetközi vándorszó vokálisainak eredeti kvantitását vizsgálja meg a lett írás gyakorlatában. A cikknek annyiban van némi köze gyűjteményünk tematikájához, hogy szerzője a lett írásképet többek közt az észt, a finn és magyar ortográfiával is egybeveti.

3. A balti népek kultúrájáról és a balti—finnségi kapcsolatokról mindeddig szinte csak az ismert nyelvészeti és régészeti szintézisek révén (V. THOMSEN, *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. København 1890 = Berøhrungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen. København 1931, Samlede afhandlinger 4; J. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki 1936, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 202; V. J. ZEPS: Latvian and Finnic linguistic convergences. Bloomington—The Hague 1962, Uralic and Altaic Series 9; П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград 1966) szerzett tudomást a magyar olvasó. A balti népekre és nyelvekre vonatkozó lett és litván nyelvű szakirodalmat pedig egyáltalán nem ismerjük. Arról is kevesen tudnak, hogy a lett és litván nyelvtudomány bibliográfiájának első két kötete is megjelent már sokszorosítva (W. KUBICKA, *Języki bałtyckie bibliografia. Baltic Languages Bibliography. Cz. I Językoznawstwo bałtyckie. Part I Baltic linguistics. Łódź 1967; Cz. II Onomastyka. Part II Onomastics. Łódź 1968, Wydawnictwa bibliograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 10—11).**

Ezért is nagyon örülünk a finnségi és a balti népek kölcsönhatását b a l t i s z e m p o n t b ó l megvizsgáló tanulmánykötetnek. E gyűjtemény a nyelvtudomány, a folklór, az etnográfia, a régészet és az embertan oldaláról a balti—finnségi együttélés sok fontos kérdésére komplex módszerrel mutat rá. A szerzők megállapításaikhoz valamennyi számbajöhető tudományág eredményeit felhasználták, az egyik megállapítását a másikkal ellenőrizték, kiegészítették, vagy éppen módosították. Ez pedig az előfeltétele annak, hogy az érdekelt tudományágak párhuzamosan — egymás módszereit és eredményeit állandóan korrigálva — fejlődjenek. Módszertani szempontból helyeselnünk kell azt is, hogy a szerzők vizsgálódásaik során minden esetben a nyelvtudomány eredményeiből indultak ki. A „nyelv igen hosszú időn át szívósan fennmaradó szerkezetével és alapszókészletével a legfontosabb etnikai ismertetőjegyek tekinthető, mindennél inkább alkalmas vezérfonál arra, hogy segítségével egy társadalom történetét a távoli, írásbeliséggel nem rendelkező múltba visszafelé nyomon követhessük” (HARMATTA: *NytudÉrt.* 5 [1955], 28). A régészet és az embertan emlékeit nem lehet meghatározott néphez kötni, a nyelv viszont szókészletében feltétlenül tükrözi annak a földrajzi környezetnek jellegzetes szóanyagát, amelyben az illető nép elődei valamikor éltek.⁷

A megértést számos térkép, rajz, fénykép, illetőleg lett és német nyelvű tartalmi kivonatok segítik elő.

ZAICZ GÁBOR

Vilho Kallioinen: Suomen kielen harjoituksia ulkomaalaisille

Helsinki, 1969. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 57) 79 l.

A finn oktatásügyi minisztérium évek óta megrendezi a finn nyelv és kultúra tanfolyamát külföldi érdeklődők számára. E kurzus résztvevőinek az igényeit elégíti ki ez a nyelvgyakorló könyv, melyet a szerző a tanfolyamok vezetőjének, PERTTI VIRTANEN professzornak a kérésére állított össze. Az eddigi nyelvtanok, nyelvkönyvek célja más: elvinni a nyelvet megismerni akarókat az ABC-től kezdve egészen a beszédig. KALLIOINEN könyve azonban a kezdők számára készült: feltételezi a finn nyelv

⁷ Vö. MOOR ELEMÉR, *A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya.* Budapest 1963; CZEGLÉDY KÁROLY — HAJDÚ PÉTER (szerk.), *A magyar őstörténet kérdései.* Budapest 1955, *NytudÉrt* 5; stb.

alakjának ismeretét, és az a célja, hogy ezeket az ismereteket tudatosítsa a készség fokáig. A kurzus adottságainak megfelelően a hallgatók a gyakorlatokat nyelvi stúdióban automatizálják. E sorok írójá 1970 nyarán részt vett lappeenranta tanfolyamon, s e tankönyvet gyakorlatban használta. Ez a következőképpen történt: mindegyikünknek külön fejhallgatónk és mikrofonunk volt. Láttuk a megoldandó feladatot és hallottuk is. 15–20 másodperc múlva kellett válaszolnunk a kérdésekre, illetve megoldani a nyelvtani problémát. Később vissza is hallgattuk szövegünket a tanár magnetofonszalagján rögzített helyes válasszal együtt. Addig gyakoroltuk a feladatot, míg hibátlanul nem ment.

A gyakorlatok előtt rövid finn nyelvű utasítás van, amely a megoldandó feladatot ismerteti. A könyv 64 gyakorlatot tartalmaz. A fokozatosság elvét követi. Egy egység lezárása után ismétlődő olvasmányok következnek.

A szókinces megvágatása szempontjából is dicsérni kell a szerzőt. A legpraktikusabb szavakkal akarja megismertetni a finn nyelv kedvelőit, és jártassá teszi őket a grammatikai terminológiában is. Nem titkoljuk azt sem, hogy többször elő kell venni a szótárt, mert egy-egy szó a későbbiekben más jelentésben is előbukkan. Alig akad azonban olyan kifejezés, amit a mindennapos gyakorlatban ne használnánk (*veroilmoitus, imettää* stb.).

A gyakorlatok terjedelme változó. Ezt is a cél határozza meg. Nagyjából azonos idő alatt lehet őket elvégezni. A kérdések mindig egész mondatos választ követelnek. A végrehajtás egyik típusa a behelyettesítés: a mondat adott, csupán egy szóval kell kiegészíteni vagy egy szó pl. ige idejét kell a kívánt időbe, módba tenni. A feladat megoldásának másik típusa: a mondat transzformálása.

A példamondatok tartalmilag az irodalom, a művészetek és az élet egyéb területeit ölelik fel.

A feladatok megoldását a könyv végén megtaláljuk. Ezzel azt akarta elérni KALLIOINEN, hogy nyelvi stúdió nélkül is boldogulhassanak azok, akik e könyv alapján szándékoznak elmélyíteni finn nyelvi ismereteiket. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a kules nem „puska”-jellegű, hanem az önellenőrzést könnyíti meg.

Mindent összevetve, nagy haszonnal forgathatja bárki ezt a könyvet, hiszen alaposabban megismerheti a finn nyelvet, és elmélyítheti eddigi ismereteit.

MIZSER LAJOS

Megjegyzések az „Északi osztják kresztomátia” bírálatára

A NyK. LXXIII. kötetében terjedelmes bírálat jelent meg három szerző közös munkájával Északi Osztják Kresztomátiánkról (264–70). Bírálatokkal vitázni meddő dolog ugyan, ezúttal azonban szükségesnek tartjuk, hogy néhány tényre föl hívjuk a figyelmet. — A bírálók hangnemét nem óhajtjuk átvenni. Lehetőleg a pusztá tényekre korlátozódva tesszük meg megjegyzéseinket.

1. A bírálók a kresztomátia bibliográfiai adatainak közlésekor nem tünteték föl a „kézirát” megjelölést. Ez a hat lapnyi bírálat három szerzőjének szempontjából jól érthető, mert hiszen „kéziratokról” nem szokás a tudományos nyilvánosság előtt bírálatot írni. A tudományos etika szempontjából azonban ez az eljárás megengedhetetlen, mert alapvetően meghamisítja a bírálat tárgyának jellegét. Kéziratként, kis példányszámban megjelent jegyzetünk nem kerül könyvtári forgalomba, s így az esetleg érdeklődőnek nincs módja rá, hogy maga ellenőrizze a bírálat megállapításait.

2. A kresztomátia segédeszköznek készült azon első éves magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók számára, akik a tantervben előírt „egy finnugor nyelv” keretében az osztjákot választják. Ezt a tárgyat egy fél éven át heti egy órában, tehát összesen kb. 11–12 órában tanítjuk. A tárgy anyaga előtanulmányul szolgál „A magyar nyelv finnugor alapjai” c. kollégiumhoz, amely viszont „a magyar nyelvtörténet oktatásához illeszkedik hozzá”, s „az a célja, hogy a magyar nyelv történetét mintegy időben visszafelé meghosszabbítva, az önálló létét megelőző korszakokban és az önállósodás stádiumában vizsgálja, ill. megmutassa nyelvünk helyét a rokon nyelvek sorában. A tantárgy keretében tanított „Egy finnugor nyelv” c. résztárgy feladata ennek megfelelően ... a nyelvrokonság illusztrálása, a magyar nyelv finnugor sajátosságainak tudatosítása.” (I. „Tájékoztatás a magyar nyelv és irodalom tanári szak tantervéről”. Sokszorosított, 1962: II–III. 1.). A kollégiumnak tehát, melyhez jegyzetünk készült, nem földat a, hogy rendszeres leírást nyújtson valamelyik finnugor nyelvről akár „hagyományos”, akár strukturalista módszerrel. Erre a tantervben előirányzott óraszám nem is ad lehetőséget. A kresztomátiát a fent említett nyelvrokonságot illusztráló és tudatosító jelleg

állandó szem előtt tartásával írtuk. Nem részleteztük azt a kérdést, hogy melyik északi osztják nyelvjárásban hány mássalhangzófonéma van, mert ez a magyar nyelv története szempontjából nem lényeges. Kiemeltük viszont a *lil ~ tit* nyelvjárásközi megfelelést, mert kezdő hallgatónk figyelmét föl kell hívunk arra a tényre, hogy fgr. *l (> m. *l*) folytatása egyes osztják nyelvjárásokban nem *l*, hanem *t*. Hasonlóképp a magánhangzó-harmóniát illetően magyar szempontból az a hangsúlyozandó, hogy az északi osztják nyelvjárásokból ez eltűnt, — nem pedig az, hogy az obdorszkiban megmaradt (ez utóbbinak peremnyelvjárás jellegére STEINITZ is utal, l. Ostj.Vok. 52, vö. 21).

Hogy a két nyelvtani rész nem törekszik teljességre, azt már címük is: „... hangtani és alaktani vázlat”, eléggé kiemeli. Csak azokat a legfontosabb hang- és alaktani tudnivalókat állítottuk össze, melyeknek ismeretére szövegolvasás közben állandóan szükség van. Ezzel kapcsolatban elismerjük, hogy a hangtani részben néhány elnagyolt és pontatlan fogalmazás van, és valóban hiba volt, hogy néhány strukturalista kifejezés bent maradt a jegyzetben.

3. A strukturalista műszavakat ugyanis az I. éves magyar szakos hallgatók tanítása közben kerülnünk kell, mert ezeket hallgatónk tapasztalataink szerint nem ismerik. Ezen a fokon nem is várható tőlük általános nyelvészeti tájékozottság. Az 1968–70. évi tanterv szerint ugyanis az I. félévben heti egy (összesen tehát kb. 10–12) órában kaptak „Bevezetést a nyelvtudományba”, az 1970–71-es tanév óta pedig csupán „Bevezetés a magyar nyelvtudományba” szerepel. Az általános nyelvészeti tanulmányok 1968–70. közt a X. félévben kerültek sorra, a jelenben érvényes tanterv pedig (gyakorlattal együtt heti 2 órában) a VI. félévre írja elő ezt a kollégiumot. Mi tehát bajosan építhetnénk arra, amit hallgatónk majd jónéhány félévvel később fognak tanulni. Azt pedig valóban nem tekinthetjük föladatunknak, hogy éppen az „egy finnugor nyelv” legfőbb 12 órás keretében lássunk neki a strukturalista módszer alapjai lerakásának, műszavai és jelölésrendszere ismertetésének. Ilyenformán a bírálóktól bemutatott ikeragózási táblázat teljesen használhatatlan volna számunkra. (Nincs ilyen pl. „A mai magyar nyelv” [1968] c. egyetlen tankönyvben sem, s az ikeragózás bemutatása ott ugyanolyan „széttagolt tárgyalási módon” történik [l. 174–81] ahogy azt a három bíráló nálunk kifogásolja.) Nem véletlen, hogy a finnugor jegyzetek közül — melyeket a bíráló említ (264) — egyik sem készült strukturalista módszerrel, — s talán nem véletlen az sem, hogy mégis éppen csak az osztják jegyzetnek róják ezt föl a bírálók hosszú lapokon keresztül. Nem használ szimbólumokat a már idézett „A mai magyar nyelv” c. egyetemi tankönyv sem. A bírálóktól kifogásolt (266, 269–70) műszóhasználatot illetően itt jegyezzük meg, hogy mi t e r m é s z e t e s e n az említett tankönyv gyakorlatát követjük, mely szintén hangtant (l. i. m. 5), alaktant (85) és mondattant (205) különböztet meg, birtokos személyragozásról (190) szól stb.

Az elmondottak alapján mindazt, amit a bírálók a strukturalista nyelvelírás igényeként hosszan elemeznek, s amit strukturalista szempontból kifogásolnak, j e g y z e t ű n k r e nézve tárgytalannak tekintjük.

4. A bíráló triász következetesen nem veszi tudomásul, hogy jegyzetünk a hallgatóknak és nem az olvasóknak készült. Tehát nem valamiféle magántanulásra szánt „nyelvkönyv”, melynek számolnia kellene „az átlagos közép-európai ember” (267) igényeivel. Számol viszont a magyar szakos hallgatók előző félévi fonetikai tanulmányaival (l. a fentebb idézett tanterveket), melyek során megismerkednek az *L*, *l* stb. betűk hangértékével, úgyhogy nekik semmi szükségük nincs e jelek „kimerítő magyarázatára” (267).

A jegyzet (más jegyzetekhez hasonlóan) nem helyettesíti a tanár magyarázatait. Mindaz, amiért az „egy finnugor nyelv” a tantervben helyet kapott, s amiért a kresztomátiát összeállítottuk, az órákon, szövegolvasás közben kerül tárgyalásra (l. „A magyar nyelvészeti tantárgyak programja”. Sokszorosítottvány, 1962: 10–11. l.). Ha a sokszor ismétlődő hang- és alaktani tudnivalókra nem kell újra meg újra visszatérni, több idő marad a kollégium tulajdonképpeni céljának megvalósítására: a történeti összefüggéseknek, a magyar nyelvvel rokon (tehát finnugor) vonásoknak kiemelésére és tudatosítására.

5. Ismételen (265, 266, 269) kifogásolják a bírálók az irodalmi nyelv — szerintük „írásbeliség” (265) — bemutatását. Pedig az újonnan alkotott „írásbeliség” tanulmányozása tudományos szempontból is fontos (l. Décsy, Einführung 5). De ettől eltekintve: évről évre vannak hallgatónk — néha más szakról, sőt már főiskoláról (idén pl. a zene-művészetiről) is — akik az egyik obi-ugor nyelv „írásbeliségével” kívánnak megismerkedni. Ezen konkrét igények kielégítésére állítottuk össze a kazimi nyelvjárás alapuló „írásbeliség” nyelvtani vázlatát, valamint a kétféle írásrendszer betűit összehasonlító és hangértéküket föltüntető táblázatot (Északi Osztják Kresztomátia 111–3), s vettük mindehhez igénybe, többek között, RUSSZKAJA nyelvtanát. Hogy a három bírálónak mi

kifogása van a szovjet szerző művének fölhasználása ellen, azt nem értjük. Hasonlóképp nem tudjuk fölfogni, mennyiben érv a szovjet kiadványok fölhasználása ellen az a körülmény, hogy „gyakran nehéz vagy éppenséggel lehetetlen megszerezni a Szovjetunióban kiadott uráli nyelvészeti könyveket” (265).¹ Hiszen ha ez a helyzet, a bírálatnak éppen kresztomátiánk hézagpótló jellegét kellett volna kiemelnie. Nem értjük továbbá, mit akartak a bírálók azzal mondani, hogy „a tárgyalt két nyelvjárás közti eltérések... minimálisak”, s ezekre elég lett volna „néhány lábjegyzetben rámutatni” (269). Hiszen a jegyzetben mi nem két nyelvjárásnak, hanem egy nyelvjárásnak és egy „írásbeliségnek” nyelvtani vázlatát közöljük. Módszertanilag és logikailag egyaránt lehetetlen lett volna egy nyelvjárást és egy másik nyelvjáráson alapuló „írásbeliséget” összevetni, mert a kettő közt nincs közös összehasonlítási alap.

6. Elvi kérdés az is, hogy egy osztják kresztomátiából, mely leendő magyar tanároknak készül, hiányozhat-e egy-egy rövid szemelvény REGULY és PÁPAY gyűjtéséből. A bírálók fölfogása szerint igen (269), a miénk szerint nem. Az egyetemi oktatómunkában mi igenis nagyon fontosnak tartjuk haladó hagyományaink ápolását, múlt értékeink bemutatását és számontartását. REGULY az ugrisztika tulajdonképpeni megalapítója, PÁPAY az ő hagyatékának megfejtője: milyen osztják oktatás volna az egy magyar egyetemen, mely mellőzné őket? A bíráló triász fölfogásával szemben mi az elődök munkáját mindig méltányló és elismerő STEINITZ véleményén vagyunk (l. pl. OVE II, 62–3), és semmi esetre sem tartanók helyesnek, ha osztjákot tanuló magyar szakosainkban valami olyan nézet alakulna ki, hogy az osztják nyelv és népköltészet kutatása századunk 30-as éveiben kezdődött.

7. A három bíráló meglehetősen kúszá és rendszertelen bírálatának, helyesebben „kifogás-halmazának” egyes részleteire nem érdemes kitérni. Hogy miért nem, annak megokolásául hivatkozunk érvelési módjukra pl. ott, ahol azt igyekeznek bizonyítani, hogy a 3 osztják nyelvjárásosoport közt nincsenek a kölcsönös megértést gátló különbségek (264), vagy ahol az „irodalmi nyelvi kísérletek” tárgyalását s egyben a szovjet kiadványok fölhasználását kifogásolják (265). Véleményünk szerint az oktatás szempontjainak teljes meg nem értéséről tanúskodik, amit az „isméltésekről” (266), vagy a nyelvjárás és az „írásbeliség” nyelvtani vázlatának elkülönítéséről (266, 269) írnak. Minket mindezekben természetesen jól megfontolt didaktikai szempontok vezettek. Talán a didaktikai képzettség hiányával magyarázható, hogy a bírálók — önmagukhoz is következtetlenül — majd beható általános nyelvészeti iskolázottságot tesznek föl hallgatóinknál, majd az elemi ismeretek meglétét is kétségbe vonják (l. fönt 3. és 4. p.), aszerint, ahogy céljuknak éppen megfelel. Eljárásuk célatossága miatt érdembeli vitának nem látjuk értelmét.

8. A bírálók pontokba foglalt végkövetkeztetéseihez a következőket jegyezzük meg:

a) Akik nem ismerik a tantervi összefüggéseket (tehát nem tudják, mennyi az az ismeretanyag, amelyet a hallgatótól adott fokon méltányosan elvárhatunk), akiknek továbbá nincs pedagógiai gyakorlatuk, azok aligha illetékesek arra, hogy oktatási kérdésekben nyilatkozzanak.

b) Az érvényben levő rendelkezések szerint egyetemi jegyzet nem jelenhet meg előzetes lektorálás nélkül. Kresztomátiánk lektora VÉRTES ÉDIT volt, aki a helsinki Finnugor Társaság megbízásából hosszú évek óta foglalkozik KARJALAINEN és PAASONEN kéziratos osztják anyagának kiadásával. Az ELTE tehát gondoskodott arról, hogy jegyzetünket olyan valaki is átnézze, „aki kellőképpen ért az osztják nyelvhez”.

c) A tanulmányozásra ajánlott Chrestomathia Samoiedica — a szerzői előszóból és a mű terjedelméből következtetve — a kezdő nyelvész számára készült, a mi jegyzetünk pedig a kezdő magyar nyelv és irodalom szakos hallgató számára. A két kezdő fok között oly nagy a mennyiségi és minőségi különbség, hogy összehasonlításukra semmiféle alapot nem találunk².

Sz. KISPÁL MAGDOLNA—F. MÉSZÁROS HENRIETTA

¹ Sz. KISPÁL MAGDOLNA és F. MÉSZÁROS HENRIETTA alighanem félreértette a bírálóknek az idézett helyen közölt megjegyzését. — A szerk.

² Csak a korrektúra olvasásakor volt módunkban a felelős szerkesztő véleményét megismerni. Kifejtett álláspontját nem fogadjuk el, de a korrektúrajegyzet keretei aligha engedik meg eltérő nézetünk megokolását. Az ellen azonban, hogy oly vélemény tulaj-

Álláspont

HONTI—KATZ—KORENCHY bírálata az Északi Osztják Kresztomátiáról számos tárgyi hibát, rendszerezési és terminológiai tisztázatlanságot és sok egyéb aprólékos kifogást tett szavá. Mindezt feltűnően határozott, szókimondó módon, helyenként igen kemény megfogalmazásban tették. A pozitívumokat nem tartalmazó, egyértelműen elmarasztaló recenzió nálunk kétségkívül szokatlan, bár éppenséggel nem egyedülálló jelenség.

Természetes, hogy a folyóirat szerkesztősége — előzetes érdeklődésük alapján — módot nyújtott az ÉOK szerzőinek a nyilvános válaszra. Ez a fentiekben változatlan formában került közlésre.

A válasz alig reflektál a recenzióban felsorakoztatott kritikai megjegyzésekre. A szerzők ugyanis eleve elhárítják maguktól a bírálatban nekik felrótt hibákat, nem is hajlandók ezekről vitatkozni, mert illetékteleneknek tartják a recenzenseket munkájuk megítélésére.

A konkrét bírálatához általában jobban illik a konkrét válasz: az ilyen kétoldalú vita hasznos lehet. A válasz jellegét azonban nem lehet kötelezően előírni: ennek kialakítása a szerző(k) dolga. Az olvasó pedig az előzmények ismeretében véleményt formál, amiben nem ildomos őt befolyásolni. Rövid felszólalásomnak nem is ez a célja, hanem az, hogy a bírálat jogosultságával kapcsolatban tisztázzak egy alapvetően fontos kérdést.

Sz. KISPÁL M. és F. MÉSZÁROS H. ugyanis válaszuk első pontjában kimondva — kimondatlanul a szerkesztőséget is elmarasztalják azért, hogy lapunk olyan munkáról közölt bírálatot, amely címlapján a „kézirát gyanánt” feliratot viseli. Véleményük szerint a tudományos etikával ellenkezik a „kézirát”-ként forgalomba hozott sajtótermékek nyilvános bírálata.

Ezt az álláspontot nem tudom magamévá tenni. „Kézirat gyanánt” kiadott munkákról a múltban is közöltünk ismertetéseket (l. pl. KISPÁL: NyK 56: 452; PAPP F.: NyK 71: 190—194), sőt ezt más folyóirat is megtette (pl. ZAICZ: SFU 1969: 227—230). A „kézirát” megjelölés ugyanis bizonyos kiadói és szerzői jogokra vonatkozik, de a bírálatatlanság kiváltsága semmiképpen nem tartozik ezek közé. Különösen indokolatlan egy ilyen óvónév mögé húzódva mentelmi jogot követelni tankönyvek és jegyzetek esetében: ezeknél a közvetlen oktatási segédeszközöknél a bírálatnak lényegesen nagyobb szerepe van, mint pl. egy-egy szűk szakmai kört érintő értekezés esetében. Ebből következőleg azután az is nyilvánvaló, hogy a bírálat jelentőségével együtt nemcsak a bíráló felelőssége növekszik, hanem mindenekelőtt a szerzőé, mert munkájának következményei legközvetlenebbül a nyilvánosság elé tartoznak. Sajnos ezen az sem változtat, hogy az ÉOK nem „kezdő nyelvészeknek”, hanem „magyar szakos hallgatóknak” készült — ahogyan a szerzők kifejtik, mert bármilyen figyelemre méltó is ez a distinkció, nehéz akceptálni.

doníttassék nekünk, amelyet nem nyilvánítottunk, kénytelenek vagyunk tiltakozni. A leghatározottabban visszautasítjuk válaszuk 1. pontjának olyan értelmezését, mintha mi egy „kézirát” nyilvános bírálatát minősítettük volna a tudományos etikába ütköző eljárásnak. Ilyesmiről szó sincs! Azt kifogásoltuk, hogy a bírálók elhallgatták a bírálat tárgyának „kézirát” voltát. Ezt sem azért tettük, mintha „egy ilyen óvónév mögé húzódva mentelmi jogot követelnénk”, hanem azért, mert nyomtatott mű és „kézirát” között a nyomdai kiállítástól kezdve a példányszámon és a terjesztésen keresztül a könyvtári kezelésig lényegbevágó különbség van; nem is szólva arról, hogy a kutatók érdeklődése is egészen más fokú egy nyomtatásban megjelent mű, mint egy „kézirát” iránt. A bírálónak tehát a könyvészeti adatok közlésekor kötelessége erre nézve is tájékoztatni az olvasót. Ha nem teszi, vét a tudományos etika íratlan tövényei ellen, mégpedig annál súlyosabban, minél kevésbé írható mulasztása a tudatlanság vagy a felületesség rovására. — Egyébként a bírálatban foglalt minden elvi kérdésre kitértünk válaszukban. Ami a szerkezeti kifogást illeti, azzal nem foglalkozhattunk érdemben, mert a recenzorok sem az ÉOK szerkezetét bírálták, hanem egy másfajta szerkezet részleteit villantották föl. Arról természetesen szó sem lehet, hogy kötelesek lettünk volna a bírálókól fölvetett szerkezeti fölfogást alkalmazni. Változatlanul azon a véleményen vagyunk, hogy az „egy finnugor nyelv” oktatására készült, másodféléves egyetemi hallgatóknak szánt ún. kari jegyzetek sem új rendszerezési kísérletek, sem pedig új tudományos eredmények föltárásának nem fórumai. — Sz.K.M. — F.M.H.

Ennyi az ÉOK körüli polémia fő tanulsága. A részletek körül érdemi vita — a jelekből ítélve — nem alakulhat ki, s ezért azokra visszatérni nem kívánunk*.

HAJDÚ PÉTER

István Erdélyi: Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt)

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 316 l.

A selkup nyelv kutatásában elért minden újabb eredmény — azt hiszem — fokozott érdeklődést vált ki az uráli nyelvészet művelőinek körében. A selkup ugyanis az egyik legkevésbé ismert uráli nyelv. A legutóbbi időig, pontosabban ERDÉLYI itt ismertett könyvének a megjelenéséig, szótára sem volt, csupán kisebb terjedelmű szójegyzékek (CASTRÉN—SCHIEFNER, CASTRÉN—LEHTISALO, PÁPAI—HAJDÚ) álltak a kutatók rendelkezésére. Ugyanakkor a selkup az egyik legfontosabb uráli nyelv, hiszen ez az egyetlen ma is élő tagja a déli-szamojéd ágának, s így nyilván nagy szerepe lesz az őszamojéd alapnyelv rekonstruálására irányuló kutatásokban.

Erdélyi könyve 6 selkup nyelvű tankönyv és 3 nyelvtani leírás szöveganyagát tartalmazza. Szótára tulajdonképpen a sajnos nagyon rövid életűnek bizonyult selkup irodalmi nyelv szótára, mely irodalmi nyelv a tazi nyelvjáráson alapult. A három nyelvtani leírás gyűjtőmunka eredménye, selkupoktól származik, a tankönyveket azonban mind PROKOFJEVA írta, illetve fordította, s nem tudhatni, milyen mértékben vette igénybe munkája során selkup anyanyelvű személyek segítségét, s így nem világos, hogy szövegei mennyire tükrözik az élő selkup nyelvet. Néhány nem tazi szó is található a szótárban, amelyek PROKOFJEV Selkupszkaja Grammatikájából valók. Ezeket (pl. *napj* 'Ei', *purri* 'Hecht') — úgy vélem — jobb lett volna kihagyni a szótár egységesebbé tétele érdekében.

Forrásainak többsége írásmódját ERDÉLYI egységesítette, s ez helyeselhető, már csak nyomdatechnikai okokból is. Az egységesítés — egyszerűsítés elvileg helyes műveletét azonban — úgy érzem — nem eléggé következetesen hajtotta végre. Az egységesítés során arra kellett volna törekedni, hogy 1. a jelölés lehetőleg fonematikus legyen, 2. egy átírási táblázat segítségével az eredeti írásmódot rekonstruálni lehessen. Az 1. szempont értelmében pl. *ä* (*ä*)-t lehetett volna írni olyankor, amikor az irodalmi nyelv latinbetűs változatában *a*, a cirilbetűsben pedig *o* fordul elő, különösen akkor, ha a nyelvtanokból *a*-s adatunk is van: *näqir* 'három' (*näqir*, *noqir*, *näqir*) stb.; a *b* helyére *p* kerülhetett volna: *quplj* (*qublj*) stb. A 2. szempont alapján viszont kívánatos lett volna az átírási táblázatot kiegészíteni egy magyarázó résszel, amely felvilágosítást adott volna az egyes allofónok előfordulásának feltételeiről, vagy legalábbis utalni kellett volna egy ilyen tanulmányra (pl. HAJDÚ, Chrestomathia Samoiedica 127—129). — Az itt említett két követelménynek persze nem lehet maradéktalanul eleget tenni. A szóeleji *z*-k jelölésében pl. egyetérték ERDÉLYIvel, noha itt föltehetőleg nem fonémát, hanem egy allofónt jelöl külön betűvel. Ez azonban szükséges, mert nem lehet szabályba foglalni a *s* szóeleji zöngésülésének eseteit.

Szóanyagát ERDÉLYI etimológiai elv szerint csoportosítja, s ez tudományos célú szótárnál helyes. Névszóknál a sing. nom., igéknél az infinitivus a címszó. A szótó tovább képzett származékait nemcsak egyszerűen felsorolja, hanem általában meg is határozza a szótóhoz járuló képző jellegét (narr., inchoat., nomen actionis stb.). Ezzel nagy mértékben megkönnyíti a szótár használhatóságát: igen alkalmasá teszi pl. alaktani kutatások végzésére is. Az egyes címszavakat nagyon gazdag példamondat-alanygal világítja meg.

* Hacsak reánk nem kényszerítik. A MNy 68 (1972): 47 kk. lapjain ugyanis inzINUÁCIÓKKAL elegyített indulatossá jelent meg folyóiratunk egyes közleményeivel (történetesen a fent vitatott bírálattal) és ennek ürügyén a folyóirat szerkesztésével kapcsolatban. Nagy önmérséklet kell ahhoz, hogy a nyilvános választ ezúttal és e helyütt mellőzzük: erre a Magyar Nyelvben szeretnénk sort keríteni. Egyetlen tudománytörténeti adalékot azonban nem hallgathatunk el. Az i. h. „célzatos kritika” néven említett műfajnak alighanem vannak olyan régi hagyományai, amelyeket a MNy cikkírója aránylag jól ismerhet. Ezek közé tartozik az a bírálat is, amely GYÖRKE JÓZSEF „Die Wortbildungslehre des Uralischen” című 1935-ben kiadott könyvéről — példátlan gyorsasággal — még ugyanazon évben megjelenhetett az NyK 49. kötetében (394—397. l.): néhány sajtóhiba, mellékjelhiány és a német fordítás stílárís gyengéinek kicsinyes felsorolása elegendő volt a bírálónak ahhoz, hogy lesújtó véleményt mondjon riválisának — a mai szemmel is érdemes mondanivalójú — könyvről. — Az ÉOK szerzőinek e megjegyzésünkhöz korrek-turajegyzetként fűzött önismétlő sorait megjegyzés nélkül közöljük. — H. P.

Könyve szinte felér egy szelkup olvasókönyvvel, csak éppen nem összefüggő szövegeket, hanem különálló mondatokat tartalmaz. Az egyes címszavaknál a német fordítás mellett — helyesen! — megadja az eredeti orosz fordítást is, a példamondatokat azonban csak németre fordítja.

Számításaim szerint a szótárban mintegy 1370 címszó (szótó) van, ezekből kb. 280 újabb orosz jövevényszó: az eredeti szelkup címszavak száma így 1100 körül van. Megkíséreltem hozzávetőlegesen megállapítani azt is, mennyi új, eddig szójegyzékben nem publikált szótó van ERDÉLYI szótárában. A CASTRÉN—LEHTISALO- és a PÁPAI—HAJDU-féle szójegyzéken kívül figyelembe vettem BOUDA „Neues ostjaksamojedisches Material” (Helsinki 1968, JSFOu. LXIX/5) című közleményét is, amely többek között három ERDÉLYI által is földolgozott forrást is tartalmaz.: PROKOFJEV: Selkupszkaja grammatika, Prokofjeva: *Narqy watty* (Krasnyj put) és ZULEV—PROKOFJEVA: *Kniga dlja čtenija, čast pervaja*. E futólagos vizsgálódásom során kb. 220—230 szótó tűnt új, eddig nem szótározott adatnak.

A szótár bemutatása során feltétlenül meg kell még említenem, hogy a könyv német nyelvű szómutatót is tartalmaz.

A szótár összeállításának nehéz munkáját ERDÉLYI nagy alaposággal és szakudással végezte, ilyen jellegű munkákba azonban óhatatlanul becsúszik néhány hiba is. Mivel a szótár tudomásom szerint máris elfogyott, s föltehetőleg szükség lesz újabb kiadására, az alábbiakban felsorolom az általam észlelt kisebb hibákat, hogy egy esetleges újabb kiadás előkészítése során figyelembe lehessen venni őket.

A német fordítás hibásnak tűnik két esetben:

77. l. gehen wir zu Hause um zu schlafen, helyesen: wir gehen nach Hause um zu schlafen

137. l. um Preis gab es kein Sündigen, h.: ... keinen Sündigen.

A duális adatok fordításában néha következetlen a szerző. Általában megadja, hogy duálisról van szó, néha azonban elmulasztja, így pl. *tepäqi* (72—73 l.), *qontaltentäqi* (77. l.), *pitirnäljij*, *pitirnäljij* (187. l.) stb. A *kočči narqı topır qosätı* 'sie zwei fanden viele Preiselbeeren' (75. l.) mondat fordításában viszont bejelöli a duálist, holott ez a mondat így, a szövegösszefüggésből kiragadva, nem tartalmaz duálist. Ennek az adatnak a lelhelyét egyébként hibásan közli a szerző: nem Pr2 : 47, hanem Pr2 : 5.

A sok példamondat egyik erénye a szótárnak. Azt sem hibáztatnám, hogy némelyik mondat 2—3 helyen is szerepel. Az azonban már aligha helyes, hogy ugyanaz a mondat ugyanazon a lapon kétszer is megtalálható egyes esetekben, így a (166. l.) *mat pül torqıt säqi olımtı manrımpıgonoqo olımpısak* 'ich wollte den Kontaktknopf der gläsernen Lampe anschauen' mondat ugyanazon szócikken belül kétszer fordul elő. Ilyen fölösleges ismétlések még: (227. l.) *čaqıl pol čaqgošıl mıp werısätı* 'sie hatten nur hölzerne Fangeräte', (228. l.) *šıtı čarıkap alčımınıtı* 'meine zwei Fallen sind hinabgefallen', (237. l.) *jompa karrıl lözıt nälä čessä četıñıtı* 'J. beegnete der Tochter des Wassergeistes', (286. l.) *qaj kos mat utomäk čoqqolmässı* 'an meiner Hand stieß etwas an'.

A több helyen is megtalálható mondatokat olykor különbözőképpen fordítja. Több esetben az első helyen pontatlanul fordít. Így a 20. lapon ezt olvassuk: *piñatı tepıp loqam ammeısıt* 'es ist möglich, daß sie den Fuchs aufgegessen hat'. A 187. lapon viszont ez áll: *piñatı tepıp loqam ammeısıt* 'vielleicht hat es (Häslein) der Fuchs gegessen'. A szövegösszefüggés is mutatja, hogy föltehetőleg a róka ette meg a nyulacska, s nem a nyulacska a rókát, de az is a 187. lapon adott fordítás helyessége mellett szól, hogy a *tepip* 'öt' csak tárgy lehet, a *loqam m-jét* viszont nemcsak tárgyragnak, hanem hiátustöltőnek is fölfoghatjuk. Más példák a kettős fordításra (92., 227. l.) *anıj čälsä ketıšälä tap pöp talatıñıtı* 'ob er (Biber) wahrlich diesen Baum mit Trick zerbrechen kann' és 'richtig, wenn er nur diesen Baum mit List zerbräche!' Az eredeti orosz fordítás ez: «В самом деле если с мудростью он, это дерево пусть сломает!» — (147., 274. l.) *namın torım katamılčenta* 'darum kann ein Unfall geschehen' és 'mir wird ein Unglück passieren' — (127., 129. l.) *me matıl mıñınanı werqi mači tettıćak ęna* 'von unserem Zelt nicht weit (eig. nahe) ist ein großer Wald' és 'von unseren Häusern nicht weit (eig. nahe) ist ein großer Wald' — (49., 95. l.) *issentı kıñıtı* 'zwischen ihnen' és '(ein Kreislein ist) zwischen sie (eig. in die Mitte) (gezeichnet)' — (52., 142. l.) *ılna, qail motıřantı!* 'sieh mal, was für ein Held!' és 'was für ein Held bist du!' — (74., 165. l.) *obligacıyat čätı* 'bei der Ziehung' és 'bei dem Ausspielen (eig. für die Obligation)' — (56., 154. l.) *čelıtı 1 čas jarık nımtüt* — 13 čas 'tags ein Uhr ist anders dreizehn Uhr' és 'benenne die erste Stunde des Tages — 13 Uhr'. A második fordítás itt is helyesebb, de kimaradt belőle az 'anders' szó. Az orosz eredeti így hangzik: «Дня 1 час по-другому называй — 13 час.» — (160.,

284. 1.) *narqı̄cıkka untıl ukısımıl qap* 'ein Mann mit Rotbart (od. mit rötlichem Bart)' és 'Mann mit rotbärtigen Lippen' — A következő mondatoknak viszont az első fordítása a helyes: (96., 179. 1.) *sırı̄ na naroqıt kıpa ašša patqı̄lsı̄* die Kuh ist in diesem Sumpf beinahe ertrunken' és 'die Kuh ertrank bald in diesem Sumpf' — (179., 228. 1.) *çam olä üttı̄ patqı̄lentogı̄* '(die zwei Fische) tauchen bald ins Wasser unter' és 'beinahe ertrinken sie beide im (eig. lat.) Wasser' — Három helyen háromféleképpen van meg a következő kifejezés: (62., 149., 221. 1.) *tılmın nántı̄ qıpaltıtı̄* 'die Wurzel einer Lärche behaut er', 'er spaltete ein Stück von der Bauchseite einer Lärche ab' és '(dann) haut er (das zweitemal) der Wurzel der Lärche zu'. A 149. lapon az ige fordítása pontatlannak tűnik. — Az alábbi esetben is az első fordítás a helyesebb: (221., 235. 1.) *lampat tı̄ sıttı̄ ęı̄mpa* 'das Feuer der Lampe leuchtet ringsherum' és 'das Feuer der Lampe beleuchtet alles'.

Téves a fordítása ennek a csak egyszer előforduló mondatnak: (65. 1.) *ulqamıt gältı̄raptı̄qı̄ntı̄ qorqı̄ ašša ata* 'zur Zeit des Eistreibens (eig. beim Eis-Gehen) ist der Bär nicht zu sehen'. Helyesen úgy lenne: 'a jégen (való) menése idején a medve nem látható'. Az orosz fordítás így hangzik: «По льду во время его прохождения медведь не виден.» Ugyancsak helytelenül fordítja a szerző az alábbi mondatot is: (39., 111. 1.) *namontı̄ kurası̄k ęna gazetatıtı̄* 'wie schön ist eure Zeitung!' és 'eure Zeitung ist so schön', 'ihre Zeitung' volna a helyes fordítás, az eredetiben «ix rasetı̄» van. A következők fordítás sem pontos: (141. 1.) *innä ęap manta . . .* 'kaum schaute er hinaus'. Az *innä* jelentése nem 'hinaus', hanem 'hinauf'.

A példamondatok fordításával kapcsolatban megjegyzem még, hogy több esetben a fordítás alapján véve helyes ugyan, de egy-egy szelkup szó fordítatlan maradt, pl. (19. 1.) *ęık mat tašıntı̄ amnentak* 'ich fresse dich auf': *ęık* 'schnell, bald' nincs fordítva — (36. 1.) *na narqı̄ qı̄sqäsajıl at qetpıl ęsı̄ntıt kemıt tarä ęsätın* 'diese roten Sternchen waren ebenso, wie das Blut ihrer Väter': hiányzik *qetpıl* 'getötet' — (53. 1.) *tı̄mtı̄ me qumımıt qorqıt qorım ıtı̄sätıt* 'unsere Leute hängten das Bärenfall auf': hiányzik *tı̄mtı̄* 'hier, dort, da' — (58. 1.) *päpı̄ ęıp munogäk qaj kas orsä ęoqqolsıt* 'plötzlich stieß mich etwas an meinem Finger': hiányzik *orsä* 'stark, sehr' stb.

Vannak olyan esetek, amikor a német fordítás helyes, de az eredeti szelkup mondatból — nyilván sajtóhiba következtében — kimaradt egy-egy szó, pl. (43. 1.) *ıvan skolaqı̄nı̄ ıtı̄!* 'nimm nicht I. aus der Schule': hiányzik *ıkı̄* 'nicht' — (95. 1.) *kejı̄ptäntı̄ kıloqı̄ntı̄ pı̄ssä ęsı̄sı̄* 'zum Atmen entstanden in ihren Brüsten Lungen': hiányzik *ęätı̄* 'für'. A mondat helyesen megvan a 88. lapon, de harmadik előfordulási helyén (188. 1.) szintén hibás. — (101. 1.) *mat aj onäk ılıptäni koqı̄mpı̄qonoqo kıkaç* 'auch ich will über mein Leben erzählen — hiányzik *ęätı̄* 'über' — (101. 1.) *muntık ontı̄ uçı̄ptät koqı̄ltı̄qolamıtıtı̄* 'sie begannen von ihrer ganzen Arbeit zu reden': hiányzik *ęätı̄* 'von' — (134. 1.) *lenın ılıptämtı̄ uçı̄ntı̄t qumıt mısıt* 'L. gab sein Leben für die Arbeiter': hiányzik *ęätı̄* 'für'.

A szótárban előfordul néhány zavaró sajtóhiba, pl. (24. 1.) *otäl*: helyesen *otäl*; (25. 1.) *mı̄lı̄ntı̄*: h. *mı̄lı̄mtı̄*; (46. 1.) *ıtıl qeqqıl mım*: h. *ıtıl qeqqıl mım*; (72. 1.) *uçı̄ä*: h. *uçı̄lä*; (78. 1.) *samolotı̄*: h. *samolottı̄*; (79. 1.) *tettı̄mtı̄*: h. *tettı̄mtı̄*; (89. 1.) *ätäm wettı̄p*: h. *ätän wettı̄p*; (111. 1.) *ılıptämıt*: h. *ılıptämtı̄*; (121. 1.) *sätı̄mpıla*: h. *sätı̄mpıla*; (123. 1.) *mal*: h. *mat* (Az eredetiben is *mal* van, de ki lehetett volna javítani, hiszen a szerző több helyen korrigálja az eredeti szöveg nyilvánvaló hibáit.); (140. 1.) *mottänänı̄*: h. *mottänänı̄*; (145. 1.) *temqı̄ntı̄*: h. *temqı̄ntı̄*; (156. 1.) *qaglı̄lamıtı̄*: h. *qaglı̄lamıtı̄* (Az eredetiben is hibás a szó írása, de a 202. lapon a szerző is kijavítja.); (190. 1.) *temnoqı̄ni*: h. *temnoqı̄ni*; (205. 1.) *pula*: h. *pulä*; (209. 1.) *qädarıl*: h. *qädarqıl*; (219. 1.) *šetıl*: h. *šetıl*; (227. 1.) *ı̄tı̄ntı̄nonı̄*: h. *ı̄tı̄ntı̄nonı̄* (A 286. lapon helyesen van írva.); (246. 1.) *tarık* . . . *jaqqılqolapsı̄*: h. *jarık* . . . *taqqılqolapsı̄*; (254. 1.) *ęnatı̄*: h. *ęnatı̄*; (271. 1.) *pon toqatı̄ntı̄*: h. *pon toqatı̄ntı̄*; (281. 1.) *tı̄ptämtı̄*: h. *tı̄ptämtı̄*; (283. 1.) *putaräl*: h. *pı̄taräl*; (292. 1.) *temnı̄ntı̄*: h. *temnı̄mtı̄*.

A szótár olvasgatása közben néhány érdekes szerkezetre bukkantam. Két mondatban a nominativusi főnév -n végződést kap: (47. 1.) *ımakotap tın ammeıntı̄* 'die Alte hat das Feuer (nom.) verzehrt' (JP 100) és (137. 1.) *kın ulqam mun mısılntı̄* 'der Fluß trug das Eis ganz fort' (ZP 69). Érdekes, hogy mindkét esetben magánhangzós kezdetű szó következik az -n-végű nominativus után. Valószínűleg e két esetben is a hiátus feloldásáról van szó, mint a fentebb említett *loqam ammeısıtı̄* 'der Fuchs hat gegessen' kifejezésben is. A *tın ammeıntı̄*-n-jét HAJDÚ is hiátustöltőnek magyarázza (Chrest. 132.). — Két esetben a dativus ragja nem -ntı̄, -tı̄, hanem -n: (53. 1.) *bı̄jwol pulı̄ntı̄sä tı̄grı̄p tettın ı̄ppı̄sıt* 'der Büffel drückte mit seinem Knie den Tiger zum Boden hin' (Pr 2 : 59) és (124. 1.) *kın manrı̄mpak* 'ich schaue auf den Fluß' (Pr 2 : 83). A hajdani egyszerű -n dativus-lativus őrződött volna meg e két példában? — Olykor értelmezős szerkezetet találunk ott, ahol névutós szerkezetet várnánk: (52. 1.) *torqı̄la antogäk ı̄qıt totta* 'die Flasche steht in dem Boot' (Pr 2 : 87): tulajdonképpen 'a csónakomban, lenn' és (73. 1.)

mat pāroqāk innüt qaj kos orsä qinnimätti 'über meinem Kopf erdröhnte etwas' (Pr 2 : 4): tulajdonképpen 'a fejemenél, fenn'. — Egy mondatban Erdélyi szerint a -*qit* locativusrag névutóként viselkedik, a főnév genitivusához járul: (74. l.) *matwej-ira saltit qit kesqiltilla omištš* 'der alte M. saß rastend auf einem Baumstumpf' (Pr 2 : 20). HAJDÚ szóbeli közlése szerint azonban valószínűbb az, hogy a *saltit iqit* névutós szerkezetből maradt le sajtóhiba következtében az *i*.

A szelkup irodalmi nyelv szótárának összeállítása elismerésre méltó, jelentős tudományos teljesítmény. ERDÉLYI ISTVÁN több fontos, alig hozzáférhető szelkup kiadvány hozzáértő, gondos feldolgozásával, rendszerezésével igen értékes anyagot nyújt át az uralisztika művelőinek. Szótára nélkülözhetetlen munkaeszközünk lesz további kutatásaink során.

MIKOLA TIBOR

A. Bodrogligeti, A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gulistān (Sayf-i Sarāyi's Gulistān bi't-turki)

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 450 l.

A terjedelmes könyv impozáns vállalkozást sejtet: a szakember a múltól Sayf-i Sarāyi Gulistān-fordításának, e fontos XIV. századi török nyelvemléknek rendszeres feldolgozását várja. A monográfia szerzője ezzel sajnos adós marad. A nyelvi értékelés dimenzióiban aránytalan feldolgozás erősen vitatható metodikai alapon áll: a szigorú kritika szinte egyedül a szorgalomról és fegyelemről valló terjedelmet írná a szerző javára.

A mű három részre tagolódik: Introduction (7–35); Transcription (37–188); Glossary (189–450). Maguk a lapszámok is jelzik, hogy a munka középpontjába a nyelvemlék szövege, ill. szókinésének feldolgozása került. A szerény bevezetőből a nyelvemlék jelentőségéhez méltó feldolgozását természetesen nem várhatjuk. Erről a szerző szemmel láthatólag eleve le is mondott. Szerepet játszott volna ebben az elhatározásban A. F. KARAMANLIOĞLU szélesebb alapokra támaszkodó dolgozata, amely mintegy egy évvel BODROGLIGETI ANDRÁS művének megjelenése előtt látott napvilágot?¹ Aligha, mert — amint a monográfia apparátusából kiderül — a szerzőnek erről nem volt tudomása. Az okot sokkal inkább a szerző filológiai — lexikai koncentráltaságú érdeklődésében kell keresnünk. Mindez számunkra egyben azt is jelenti, hogy a művet — ha egyéb kérdések felvetéséről nem is szándékozunk lemondani — elsősorban e nézőpontból kell megközelítenünk és bírálnunk.

A monográfia bevezetője tájékoztat a nyelvemlék nyelvtörténeti helyéről és jelentőségéről, s az eddigi kutatás történetéről. Az emlék konkrét elemzésének szférájában — néhány nyelvi sajátosság felsorolásán kívül — lényegében csak a szókinés problémái kerülnek említésre. Itt tájékoztat a szerző metodikai elveiről is.

A bevezetés a török irodalmi nyelvek keletkezésére és történetére vonatkozó néhány téves megállapítással indul. BODROGLIGETI ANDRÁS a kérdéses korszakban az irodalom művelőinek egy egységes török irodalmi nyelv felé való tudatos, s végül sikerrrel koronázott törekvéséről ír. A valóságban ez azonban nem így volt. A keleti és nyugati (oszmánli) irodalmi nyelveknek a közös irodalmi szálak ellenére való elválása és megszilárdulása a korszak fejlődésének alapvető jellemzője. A szerző a török irodalmaknak az iszlám kultúrán, s elsősorban is annak perzsa csatornáján nyugvó tematikai és formai uniformizálódásból téves következtetéseket von le az irodalmi nyelvek fejlődésére. Úgy hisszük, hogy a bevezetés erősen lexikonszerű fogalmazása sem segített a szerzőnek a problémakör érdemi kifejtésében.²

BODROGLIGETI ANDRÁS bevezetőjében tárgyalt néhány a kéziratban előforduló, a múltól független lírai, ill. prózai bejegyzést is, amelyekkel néhány korábbi tanulmányában is foglalkozott.³ Jóllehet az újraközlés néhány ponton egyben korrekciót is jelent a

¹ A. F. KARAMANLIOĞLU, Seyf-i Sarāyi'nin Gulistan tercümesi'nin dil husūsiyetleri. In: *Türkiyat Mecmuası* XV (1968), 75–126.

² Ismertetésünk nem alkalmas keret további vitatható részletkérdések felvetésére. Így ezek tárgyalásától eltekintünk.

³ Glosses on Seyf-i Sarāyi's Gulistān bi-t-türki. In: *Acta Orientalia* ASH XIV (1962), 207–218; A Turkish Folk Song from the Golden Horde. In: *Acta Orientalia* ASH XV (1962), 23–30; A Collection of Turkish Poems from the 14th Century. In: *Acta Orientalia* ASH XVI (1963), 245–311.

szerző korábbi értelmezéseihez képest, az olvasat és fordítás további számos ponton szorul módosításra.

Szabad legyen ezt néhány példán szemléltetni.

A kézirat 1. rectóján szereplő vers első sora (*körün ne 'aĵāb ĵāfācī dāvrān keldī*) BODROGLIGETI ANDRÁS fordításában így hangzik: „Lo, the reign of a strange evildoer has come.” (10. l.) A helyes fordítás azonban: „Lám milyen különös kínzó (gyötrelmes) kor jött el.”⁴

Ismeretlen szerző bejegyzéseként szerepel a kéziratban a következő verspár (11.1):

*sārv azašmas irtifā'in tutmaq üçün bir yana,
yüzünā qaršu turuban tuttum uşŧurlāb-i 'işq.*

Ehhez BODROGLIGETI ANDRÁS fordítása:

„The cedar (!) in order to catch up with your tallness does not bow to any side. Standing in front of your face I took the astrolabe of love”.⁵

A helyes olvasat és fordítás a következő:

*sārdār ā! šāms irtifā'in tutmaq üçün bir yana
yüzünā qaršu turuban tuttum uşŧurlāb-i 'işq*

„Ó Nagyúr! Hogy ismét lemérjem a nap magasságát, színed elé járultam és megragadtam szeretet(em) asztrolábiumát”.

A kézirat 185. versóján szereplő népdal első szakasza BODROGLIGETI ANDRÁS átírásában így hangzik (17–18. l.):

*ördāgimiz qaş oldı, qarañ qızı!
qoñşımız qamāz öldı yandurmadı.⁸
hāy beğlār yandım, beğlār yandım, beğlār dedim⁹
tāze kıldür¹⁰ yandurma kel!¹¹*

Fordítása (18. l.): „Our duck became a goose, woeful maid, our neighbour, the detractor died and did not torment her. O, lords, I suffered, lords I suffered, lords I said: let her return, do not torment me, come!”

⁴ A *ĵāfā-i dāvrān* „a kor szenvedése”, ill. a *ĵāfācī dāvrān* „a kínzó kor” a korszak irdalmának ismert motívuma.

⁵ A szerző által feltételezett *azaš-* „to bow” ige, amelyet szótárában nem is szerepeltet, ismeretlen a török nyelvekben. — Az *irtifā'in* alak sg. 3. sz. alak; a sg. 2. sz. ragjának alakja — amint a második sor *yüzünā qaršu* „színed elé” fordulat is mutatja — *{(ü)ñ}*. — A *yana* alak nem a *yan* „oldal” szó dativussal megtoldott alakja, amelynek itt *yañā*-nak kellene hangzania, hanem a *yan-* „visszatérni, megfordulni” ige határozói igeneve, amely önállóan és a *bir yana* fordulatban is „ismét, újra” jelentéssel bír. Erre a szerzőnek a műhöz csatlakozó glosszáriuma is utal (cfr. 430. l.). — Az *'işq* szó esetében talán veláris vokalizmusra is lehetne gondolni; a mű glosszáriumában szereplő továbbképzett alakok azonban e hipotézishez nem adnak megfelelő támpontot.

⁶ A szerző korábbi olvasata (cfr. Acta Orientalia ASH XV, 1962, 25) minden bizonnyal helyes. A *qarañ* „woeful” szó olvasatilag sem helyes; mellette a következő szó birtokos személyragja sem kap értelmet. A *firāng*, azaz európai (= nyugati) kedves figurája az anatóliai lantos költők szerelmi lírájának is ismert motívuma.

⁷ Recte: *qamāz (yammāz?) oldı*. Az első szót illetően a facsimile nem ad pontos eligazítást.

⁸ Itt a *yan* „visszatérni, megfordulni” igéből kell kiindulni. A vers egyik sajátossága az, hogy a szerző a két különböző jelentésű *yandur* (1. visszatéríteni, visszaadni; 2. égetni, fájdalmat okozni) igével épít ki szójátékot.

⁹ Recte: *dilbārım*. A szó ismétlődik az egyes versszakokban. A facsimile párhuzamos helyeinek egybevetése egyértelműen ezen olvasathoz vezet. A szó — amint erre a szótagszám is utal — a következő sorhoz tartozik, s értelmileg organikusán kapcsolódik a következő fordulathoz.

¹⁰ Recte: *tāze güldür* (cfr. loc. laud.). Amint a szerző glosszáriuma is mutatja a *kāl*-ige műveltetője *kältür-* alakban jelentkezik.

¹¹ Érthetetlen számunkra, hogy a szerző a vers negyedik szakaszában miért tartotta meg korábbi *yandurmayıl* olvasatát (cfr. loc. laud.), holott a facsimile mind a négy esetben világosan egyforma írásképet mutat. Az imperativus-jel az adott esetben

A lábjegyzetekben hozott változtatások, ill. szempontok figyelembevételével a helyes átírás:

*ördügimiz qaş oldı, Firang qızı;
qoşımız qamaz oldı, yandurmadı.
häy beğlär, yandım beğlär, yandım beğlär
dibärim täze güldür, yandurma kel!*

Fordítása: „A mi kacsánk liba lett, nyugati lány; szomszédunk áruló lett, nem adta (öt) vissza. Ó urak, megszenvedtem urak, megszenvedtem urak, kedvesem friss rózsza, – ne kínozz, jer!”

A könyv második része a nyelvemlék teljes szövegét tartalmazza a hagyományos filológiai átírásban. Nyomban feltűnik azonban, hogy a szövegkritikai apparátus teljesen hiányzik. Nehezen képzelhető el, hogy a kézirat minden filológiai problémától mentes lenne. A. F. KARAMANLIOĞLU fent említett dolgozatában számos olyan tényt vonultat fel, amely ennek ellenkezőjét igazolja. Ugyancsak nehezen érthető, hogy a szerző miért mondott le a kéziratnak a klasszikus Gulistān-szöveggel, ill. az R. M. Aliev nyomán általa is említett török kézirati változatokkal való összehasonlításáról. Nyilvánvaló, hogy az igényes szövegeditio e feladat megoldását is jelenti. Mindehhez egy hű fordítás nyújtott volna megfelelő kiindulási alapot és egyben ellenőrzést is. Az előbb bemutatott fordítási fogyatékoságok ismeretében azonban helyeselnünk kell a szerző álláspontját, hogy e feladatot – mint iranista – elhárította magától.

BODROGLIGETI ANDRÁS monográfiájának szíve a nyelvemlék szókincsének feldolgozása. Az itt követett módszerbeli megfontolásokat bevezetőjében vázolja. Nyilvánvaló, hogy ezek kidolgozásában a szerző a teljes szóanyagon alapuló szótári feldolgozásoktól merített inspirációt. Úgy hisszük azonban, hogy BODROGLIGETI ANDRÁS ezen lexikológiai elvektől, amelyek a szókincs és a nyelvi struktúra sokoldalú statisztikai vizsgálatának igényéből indulnak ki, éppen érdemi pontokon tért el, s sajnos nem a feldolgozás javára.

Azokat az alapelveket, amelyekkel csak egyetérthetünk, így fogalmazza meg (31. l.): „I have included all lexical elements in the glossary without regard to their origin.¹² Formerly, lexicographers were content to make a selection of originally Turkish words and of foreign elements as far as the letter occurred as a basis for Turkish derivations. . . . The present glossary goes further in the representation of Arabic and Persian loans. Its structure affords a many-sided view of loan-words as constituent parts of the vocabulary. Complete semantic definitions are given to Arabic and Persian elements, and are illustrated with ample quotations. . . . The glossary gives a picture of the participation of Arabic and Persian elements in the structure of the vocabulary as a whole. At the same time it confronts these foreign elements with their equivalents in Sa'idi's original. . . . Furthermore, the glossary shows how foreign elements participate in word formation. Besides giving words derived from Persian and Arabic bases the glossary indicates verbal phrases and permanent word combinations in which foreign elements participate.”

Kétségtelen, hogy a szóanyag ilyen bemutatása csak haszonnal járhat a kutatás számára. A téves irányba való elkanyarodást abban látjuk, amit a szerző a következőképpen fogalmaz meg: „The glossary contains all relevant occurrences of lexical elements. In the case of very common words, e.g. *vä* „and”, *sultān* „king”, *Allāh* „God” etc., only a selection of occurrences is given. The decisive point in the selection was how far the place referred to contributes to the better understanding of some aspects of the word in question.” (32. l.)

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a teljességre való törekvés – túl azon, hogy elhárította volna a szubjektív kiválasztásból adódó esetleges problémákat – lényeges többletet jelentett volna a nyelvemlék elemzésében. A szerző itt nemcsak a szóanyag statisztikai

valóban gáynnal íródna; ilyen olvasathoz azonban a facsimile nem ad támpontot. – Megítélésünk szerint a 4. szakasz *sävüškānli* alakja is, amely a szerző glosszáriumában sajnos nem nyer magyarázatot, revízióra szorul. A rendelkezésre álló facsimilek nem tették lehetővé számunkra a hely behatóbb vizsgálatát. Ismertetésünkben eltekintettünk a vers közölt variánsával kapcsolatos olvasati és fordítási problémák tárgyalásától is.

¹² Megfigyelésünk szerint a szerző a munka során eltávolodott ettől az irányelvtől. Szótárában nemcsak a fent jelzett szótípusok nem kaptak helyet. Igen gyakran mellőzve lettek más szóalakulatok is. Így érthetetlen, hogy szótárában miért nem kaptak helyet olyan alakok, mint *hakīmīnā* (83v); *sävüškānli* (18.1.); *qanī* (10.1); *azaşmas* (11.1) *büsälä* (19.1) stb., amelyek esetleg csak egyszeri előfordulást mutatnak fel.

vizsgálatának lehetőségét zárta ki. Egyidejűleg lemondott a teljes nyelvi jelanyagnak — s a hangsúly itt a kötött morfémák csoportján van — összehasonlító bemutatásáról is. Ez pedig előfeltétele minden feldolgozásnak, amely a korpuszt egy meghatározott nyelvi állapot egzakt felmérésének igényével közelíti meg, s abban egy nyelvjárási és történeti metszetet lát, amely így szervesen illeszkedik hasonló, az egyes török irodalmi nyelvek történeti grammatikáját előkészítő metszetekhez. Úgy hisszük, hogy a szerző tudományos törekvéseinek filológiai irányú beállítottsága jut itt világosan kifejezésre. BODROGLIGETI ANDRÁS óriási szorgalommal dolgozta fel Sayfi Sarāyī Gulistān-fordítását, s valójában nagyon kevés hiányzott ahhoz, hogy egy nagyon fontos határfalon túljusson.

A szerző lexikológiai elveinek szótári formába való öntését sem találjuk a leg-szerencsésebbnek. Szabad legyen ezt két címszó-részleten bemutatnunk.

1. *ata* „father”

-10v 1 [*pidar*]; 84v 10

-*ya*: (oçlanlar nāzī a. anaya bolur) 33v 3

-*m*: 135r 11; 150r 6; a. anam dūnyālik ücün

(qanımni tökmägä dästür berdilär) 33v 5; (sānıñ atañ ayır taş astında täpränginçä keräk mänim a. jānnätkä kirmiş bolğay) 150r 12

-*ma*: 53r 10

-*η*: 34v 11 [cf. *şadaqa*]

-*ηnñ*: 150r 8

-*sī*: 13v 12; 43v 4° [cf. *tap-*]; 98r 7 [*pidar*]; 150r 4; (a. *χidmätinā yer öpti*) 11v 8; (*qizın ärtä a. kördi ol hāl*) 79r 1° [*pidar*]

-*sün*: 33r 9 [*pidar*]; 145v 11

-*sīna*: (a. *χidmät qilip*) 11r 9

-*sīndan*: (a. *köp māl vä nīmät qaldī*) 30r 6

2. *ayt-* vt. „to say, tell”

-*ayīm*: 22v 12 [cf. *qulaq*]

-*qıl*: 22v 12; (kündüzni kečä desä mälik sän a. uşa körünür qamär yanında käyvän) 42r 10°

-*yl*: sultānya a. *χidmät şama’in ol kişidän tutsun kim nīmät şama’in andan tutqay* 40r 6

-*ma*: 108v 8

-*ur män*: (yana a. kim kitkäy män) 25r 1; *yüzüm yergä sürüp a. Allāh* 50r 11°

-*ur sän*: (fülän ‘ābid haqqına ne a.) 49r 8

-*ur*: 9r 4; (ka’bānıñ eşiğinä yüzün qoyup a. idi) 49v 3

-*urlar*: 5r 9; 32r 8 [*hikāyat kunand*]; 86r 5 [*āvarda and*]; (bir ‘ābidni a. här kečä on batman şa’ām yer idi) 62r 4 [*hikāyat kunand*]

-*mas*: 25v 1

-*tīm*: 19v 8; 118v 1

-*tīñ*: (maşa sän rāstın a. erür män ‘aybıma qā’il) 44v 3°

-*tī*: 5v 10; 7v 7 [*guft*]

-*tīlar*: 24r 1

-*madīm*: 104r 7

-*madīñ*: (bu sözni mänim ħalima lā’ iq a. 25v 5

-*madī*: 54v 4

-*madīñiz*: (neçün munča kündan beri a. kim ‘azızlär qadāmında belin bayğayay idik) 123v 1

-*sa*: (bir ħarf a.) 61v 12°

-*salar*: 26r 9

-*qay män*: (ħayf of ħikmät tutrur kim mularğa a.) 59r 11

-*qay*: 143r 13

-*qaylar*: 25r 3

-*mayay sän*: (keräk kim bu väqif’anı hiç kişigä a.) 107r 8

-*ip*: 15v 2

-*qan*: (söz a. er „speaker”) 55v 8 [*mutakallım*]

-*qannı*: (bir a. yana aytma mükärrär) 108v 8°

-*qanñ*: (bu sānıñ a. anıñ münāqızı durur) 78v 2

-*qanlarımni*: (qılır bolsam idi a. bolur idim muħaqqaq pārsä er) 63r 5°

-*maq*: 109r 13 [*guftan*]

-*niş*: (rāst a. bolğaylar) 156v 1

Fogadjuk el, hogy nem haszontalan az egyes névszói vagy igei tövek továbbképzett alakjainak ilyen formában való bemutatása sem. Amint azonban fent kifejtettük, a nyelvemlék valamennyi helyének, azaz valamennyi „tokennek” a figyelembe vétele, különösen egy grammatikai index kíséretében, felmérhetetlen pluszt jelentett volna a feldolgozás számára. Érthetetlennek találjuk azonban az egyes továbbképzett alakoknak a szövegből kiemelt példákkal való szemléltetését. Az ugyanis, hogy az *ata* „atyá” *tó* + *m* birtokos személyrag sg. 1. sz. valóban „atyám” jelentéssel bír nem szorul a kontextussal való dokumentálásra. Kételey esetén pedig a pontos lapszám segítségével a megfelelő szövegrészlet mindig megkereshető: az ellenőrzés így messzemenően biztosítva van.

A szerző fent vázolt metódusa csak a terjedelem indokolatlan megnöveléséhez vezet, amelyet röviden úgy jellemezhetnénk, hogy a nyelvemlék szövege a szótárban ismét – talán kétszeresen is – közlésre kerül.¹³ Itt használódik el az az energia, amellyel a szerző a teljes jelanyag felvonultatásának igényén alapuló feldolgozás feladatát könnyedén oldhatta volna meg – felbecsülhetetlen szolgálatokat téve a török nyelvtörténeti kutatásoknak.

Méltánytalan lenne BODROGLIGETI ANDRÁS művét minden részletében elmarasztalni. A kiadás bevezető tanulmánya és a szótári feldolgozás is számos, a további kutatás számára hasznos szempontot tartalmaz. A turkológusok csak hálások lehetnek egy iranista kollégának, hogy e fontos matéria kutatását mozgásba hozta. Biztosak vagyunk abban, hogy BODROGLIGETI ANDRÁS, a nyelvemlékfeldolgozás szorgos munkása, metodikai látókörét kiszélesítve további hasznos kiadásokkal gazdagítja majd a török–iráni nyelvi kapcsolatok forrásirodalmát.

Úgy gondoljuk, hogy a mű fogyatékoságainak jelentős része kiküszöbölhető lett volna, ha a szerzőt munkájában megfelelő turkológus szaklektorok támogatták volna. Ez komoly segítség lett volna mind a szerzőnek, mind pedig az Akadémiai Kiadónak abban a törekvésben, hogy a könyvpiacon ne csak eladható, hanem a magyar turkológia hagyományaihoz méltó rangos művek kerüljenek. Ez pedig nemcsak a magyar turkológia, de az egyetemes magyar tudomány érdeke is.

HAZAI GYÖRGY

¹³ A két címszó felépítését – feltételezve, hogy valamennyi előfordulást figyelembe vettünk – a következőképpen képzelhetnénk el:

ata „father” [*pidar*]
-10v1, 84v10; -*ya*: 33v3; -*m*: 135r11, 150r6, 33v5, 150r12; -*ma*: 53r10; -*η*: 34v11; -*ηnīn*: 150r8; -*sī*: 13v12, 43v4°, 98r7, 150r4, 11v8, 79r1°; -*sīn*: 33r9, 145v11; -*sīna*: 11r9; -*sīndan*: 30r6

ayt- „to say, tell” [*hikāyat k.*; *āvandan*; *guftan*]
ayīm: 22v12; -*γīl* (cfr. *qīl*): 40r6; -*īp*: 15v2; -*ma*: 108v8; -*madī*: 54v4; -*madīm*: 104r7; -*madīn*: 25v5; -*madīnīz*: 123v1; -*mayaysān*: 107r8; -*maq*: 109r13; -*mas*: 25v1; -*mīš*: 156v1; -*qan*: 55v8; -*qanīn*: 78v2; -*qanlarīmni*: 63r5°; -*qanni*: 108v8°; -*qay*: 143r13; -*qaylar*: 25r3; -*qay-mān*: 59r11; -*qīl* (cfr. *γīl*): 22v12, 42r10°; -*sa*: 61v12°; -*salar*: 26r9; -*ī*: 5v10, 7v7; -*īlar*: 24r1; -*īm*: 19v8, 118v1; -*īn*: 44v3°; -*ur*: 9r4, 49v3; -*urlar*: 5r9, 32r8, 86r5, 62r4; -*ur-mān*: 25r1, 50r11°; -*ur-sān*: 49r8;

Az adatregisztrálásban való teljesség igényén túl javaslatunk lényege a következő: 1. A példamondatok kiküszöbölése. (Amennyiben erre a jelentések dokumentálása szempontjából feltétlenül szükség lenne, számukat a minimumra kellene korlátozni. E szöveg-idezetek, amelyek azonban az alapjelentéseket szemléltetnék, nyomban a címszót követnék.) 2. A perzsa megfelelőeknek nem az egyes alakoknál, hanem a címszót követően kellene szerepelnie. Amennyiben szükséges a különböző perzsa alakoknak a címszón belüli különböző török alakokra való vonatkoztatása, ez egyszerű egymásrautalással is megoldható. 3. Szükséges a címszó helyzetekrossabb megismerése. Így nem tartjuk szerencsésnek a képzett és ragozott alakok felvonultatásának sorrendjét sem. A szerző felsorolásában az „egyszerű alaktól a bonyolult felé” akart haladni, de szem elől tévesztette, hogy e rendszer mind filológiai, mind pedig nyelvészeti szempontból erősen vitatható. Természetesen elképzelhető, hogy a sorrend felépítésében nyelvi szempontok, pl. a morféma-osztályok szerinti felvonultatás elve érvényesül. Célszerűbbnek látszik azonban a fent is megkísérelt ábécé-rend követése.

Gyula Moravcsik: Byzantium and the Magyars

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó 147 l.

MORAVCSIK GYULA könyvével olyan művet kap kezébe az olvasó, amely mintegy 50 év kutató munkájának eredményét összegzi. Az előszóból (7.) megtudjuk, hogy a műnek 1953-as magyar nyelvű első kiadása után (Bizánc és a magyarság. Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat 3. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia) hamarosan felmerült az igény arra, hogy a munka jelenjék meg valamely nyugati nyelven is. Ez a kívánság 1970-ben valósult meg. A művet Samuel R. Rosenbaum és Szegegy-Maszák Mihály fordította angolra. Az immáron angol nyelven megjelent munka természetesen nem teljesen azonos az 1953-as eredetivel. A szerző az azóta eltelt több mint 15 év új tudományos eredményeit belefoglalta az angol nyelvű változatba. Ez egyrészt a szövegben, másrészt a kibővült bibliográfiában is megmutatkozik.

A munka két nagy fejezetre tagolódik. Az első a Preface-t követő „Byzantium” (9–36), a második pedig a mű tulajdonképpeni gerincét alkotó „Byzantium and the Magyars” című fejezet. Ez utóbbi 8 részfejezetből épül föl, amelyek közül az első 6 (The Formation of the Hungarian People on the Northern Frontiers of the Byzantine Empire 37–49, Settlement and Raids 49–61, Orientation towards Byzantium 61–76, Struggle against Byzantine Expansion 77–89, Plans for a Hungaro-Byzantine Union 89–95, Wars Fought in Support of Byzantium 96–102) a történelmi események sorrendjében követi a magyar–bizánci kapcsolatok alakulását, a 2 utolsó pedig összefoglaló áttekintést ad a bizánci egyház szerepéről (The Role of the Byzantine Church 102–119) és a bizánci kultúra hatásáról (The Influence of Byzantine Culture 119–131). A munka az egyes fejezeteknek megfelelően tagolt gazdag bibliográfiájával zárul (132–147).

A jelen ismertetésnek nem célja a könyv részletes bemutatása. Szükségesnek tartjuk azonban rövid áttekintését az egyes fejezeteknek, mivel ily módon derül fény a mű hatalmas témagazdagságára, a szerző széles látókörű bemutatási módszerére.

A Byzantium c. fejezet áttekinti a bizánci birodalom történetét egészen i. sz. 330-tól, amikor is Konsztantinopolisz birodalmi székhellyé vált. Tanúi lehetünk a kelet-római birodalom hódítási törekvéseinek, harcainak a határokat szüntelenül fenyegető barbár támadások ellen, képet kapunk a bizánci egyház és az állam sajátos kapcsolatáról, a bizánci művészetéről, irodalmáról, valamint ennek az irodalomnak a nyelvről, amely – a birodalom késői, hanyatló korszakaitól eltekintve – mindvégig szemben állt a mai úgörgög felé haladó köznyelvvél, az ún. *koine*-vel.

A bizánci birodalom történetének, politikájának, harcainak ismeretében az olvasó világos háttérrel kap ahhoz, hogy a magyarságnak Bizánccal való kapcsolatait, ezek jellegét és alakulását a mű következő fejezeteiben megismerje.

A magyar–bizánci kapcsolatok a honfoglalás előtti időkre nyúlnak vissza (37–49.). A szerző ennek a kornak tárgyalásakor nagyon óvatosságot következtetéseiben, mivel kevés fogódzó áll rendelkezésére. Ismeretes, hogy a Fekete-tenger partján levő görög városok a XII. sz.-ig Bizánc érdekszférájába tartoztak, s mint ilyenek mind gazdasági, mind pedig kulturális téren közvetítők voltak a bizánci birodalom és az idegen (barbár) népek között. A források az i. sz. V. és VIII. sz. közötti időben onogur törzsekről tesznek említést. Ezek a törzsek az európai hun birodalom bukása után a Fekete-tenger északi partvidékére húzódtak. Az *onogur* népnévnek a görög 'Ungroi', illetve 'Ungaroi', latin 'Ungari' vagy 'Hungari', német 'Ungarn' stb., a magyarság megjelölésére használatos népv nevekkkel való feltételezhető kapcsolata miatt valószínű, hogy ahol onogurok tartózkodtak, ott magyar törzseket is kereshetünk. Ily módon a Fekete-tenger északi partvidékén a magyarokat érhetette bizánci hatás. Nem lehetetlen továbbá, hogy a VII. sz.-ban megalakuló „Nagy Bulgária” kötelékébe beletartoztak a magyarok is. „Nagy Bulgária” megalapítója megkeresztelkedett, ami a bizánci misszió hatásának eredménye, tehát a bolgár–bizánci kapcsolat szoroságáról tanúskodik. A szerző lépésről-lépésre halad előre a magyarságnak honfoglalás előtti történetében, s az írott forrásoknak, valamint a régészet, a művelődéstörténet eredményeinek óvatos, kritikai felhasználásával derít fényt a korai bizánci–magyar kapcsolatokra. Megemlíti például, hogy a magyar rovásírásban görög betűk is szerepelnek. A bizánci hatásnak ugyanakkor egy másik bizonyítéka Bíborbanszületett Konstantín császár tudósítása Árpád fejedelemmé választásáról. Mint ismeretes, ez pajzsraemeléssel történt, a pajzsra emelés pedig római, illetőleg bizánci eredetű szokás. Ez a két példa is tanúsítja a szerző bizonyítékainak gazdagságát és sokféleségét.

A „Byzantium and the Magyars” többi fejezeteiben már sokkal több bizonyíték áll a szerző rendelkezésére ahhoz, hogy képet adjon a magyar–bizánci kapcsolatokról

a honfoglalástól kezdődően egészen a Hunyadi Jánost dicsőítő görög költemény megszületéséig, Konstantinápoly ostromáig, amikor a bizánciak Hunyadi Jánostól vártak segítséget. Ez alatt a hosszú időszak alatt a magyar–bizánci kapcsolatok jellege változatosan alakult. A kezdetben belső harcokkal küszködő, később pedig megerősödő magyar állam hol ellenséget hol pedig szövetséges társat láthatott Bizáncban. A szövetségi viszony III. Béla korában ért el a csúcshoz, amikor is egy magyar–bizánci unió terve fogalmazódott meg Manuél császárban, illetve később III. Bélában.

Mint már említettük a „Byzantium and the Magyars” első hat fejezete a történeti fejlődést követi nyomon, azaz a politikai kapcsolatok alakulását. A bizánci hatás mibenlétéről, megnyilvánulási formáiról az utolsó két fejezet számol be.

A bizánci egyház szerepe (102–119) elsősorban közvetlenül a honfoglalást követő időszakban mutatkozott meg. Később – mint ismeretes – Magyarországon a nyugati kereszténység hódított. Érdekes tanúsodik a kétféle kereszténység hatásáról a magyar korona latin, illetve görög része. A korábbi „latin koronát” a hagyomány szerint II. Szilveszter pápa ajándékozta István királynak. A későbbi „görög koronát” pedig I. Géza uralkodásának idején küldte a bizánci császár.

Szólnunk kell még a könyv utolsó fejezetéről (119–131), amely a bizánci kultúra hatásáról ad képet. A nyelv és az irodalom területén ez a hatás egészen szűkkörű lehetett, valószínű, hogy csak a szerzetesi és a papi körökön belül érvényesült. A nyelvtudomány egyetlen közvetlen szóátvételt nem tud kimutatni. A kölcsönzés általában latin vagy szláv közvetítéssel történt.

A művészettörténet ezzel szemben sok olyan emlékekkel rendelkezik, amelyek bizánci határról, illetve eredetről tanúskodnak. Megemlíthetjük itt a legendás „Léhel kürtjé”-t, a magyar korona alsó részét, a koronázási palást hímzését és sok más tárgyi emléket. A szerző mindezeket gazdag illusztrációs anyagon mutatja be, amely színességet és szemléletességet biztosít a könyvnek.

Rövid ismertetésünkben legfeljebb csak érzékeltetni tudtuk, milyen hatalmas és sokrétű ismeretanyagot dolgoz fel MORAVCSIK GYULA könyvében. A bizánci–magyar kapcsolatok kérdése minden irányból megvilágításba kerül, tehát a mű éppoly sokat mondhat egy történésznek, mint egy művészettörténésznek vagy egy régésznek, sőt néhol adalékokat nyújthat az irodalom és a nyelvészet számára is.

A mű felépítése világos, áttekinthető. A szerzőt egyrésztől a szigorú tudományos pontosság vezérli, másrésztől pedig a téma iránt érzett szeretet. Ez utóbbinak köszönhető az, hogy a komplex anyag rendkívül színes stílusban formálódik ki az olvasó előtt, a rég letűnt korok és személyek szinte megelevenednek, élővé válnak számunkra.

KORENCHY ÉVA

Ленинизм и теоретические проблемы языкознания

Moszkva, 1970, Издательство «Наука» 384 l.

A kötet a lenini centenárium alkalmából jelent meg, a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben alakult szerkesztőbizottság szerkesztésében. Tartalma a következők 20 tanulmány: F. P. FILIN: A nyelvtudomány néhány filozófiai kérdése; V. A. AVRORIN: A nyelvi politika lenini elvei; A. SZ. MELNYICSUK: A nyelvi rendszer és a nyelvi struktúra fogalma dialektikus materialista megvilágításban; V. N. JARCEVA: Mennyiségi és minőségi változások a nyelvben; V. M. PAVLOV: Ellentmondások a nyelvben (Az összetett lexikai egység a szintaktikai szerkezethez való viszonyában); JU. SZ. SZTYEPANOV: A determinizmus elve korunk nyelvtudományában; P. V. ČESZNOKOV: Az érzéki és a racionális (absztrakt) megismerés kölcsönviszonya a nyelv vizsgálatában, az indukció és a dedukció kölcsönviszonya; O. SZ. AHMANOVA: A lenini ismeretelmélet és a lingvisztikai absztrakció; M. M. GUHMAN: A modellálás és az általános fogalmak szerepe a lingvisztikai elemzésben; T. I. DESERIEVA: A matematikai módszerek szerepe a nyelvtudományban; A. F. LOSZEV: A matematikai módszerek alkalmazásának határai a nyelvtudományban (A nyelvi és a matematikai jel összehasonlító jellemzése); A. M. MUHIN: A tartalom és a forma mint nyelvtudományi probléma kérdéséhez; V. M. SZOLNCEV: A nyelv jelszerűsége [знако-вость] és a marxista–leninista ismeretelmélet; V. I. ABAJEV: A tudati tevékenység tükröződése a nyelv lexikai–szemantikai rendszerében; T. P. LOMTYEV: A tükrözés elve és nyelvtanelméleti jelentősége; V. A. ZVEGINCEV: A nyelv és a társadalmi tapasztalat (A generatív nyelvészet metodológiájához); A. A. UFIMCEVA: A szó elméleti problémái (Az általános és az egyes kategóriája); B. A. SZEREBRENNYIKOV: Az emberi gondolkodás és a nyelvi struktúra fejlődése; A. B. GYESZNYICKAJA: A nyelvjárás fogalmának történeti tartalmáról; L. R. ZINDER: A nyelv materiális oldala és a fonéma.

Bizonyára már a pusztá címek is érzékeltetik a szerkesztőbizottságnak azt a tudatos törekvését, hogy a kötetben — körülbelül a dialektikus materialista filozófia és metodológia alaptézisei belső összefüggéseinek megfelelő rendben — minél több fontos, időszerű nyelvfizikai és módszertani kérdéssről essék szó; mégpedig elsősorban azokhoz az ismeretelméleti kérdésekhez kapcsolódva, amelyek Lenin filozófiai munkásságának középpontjában álltak. S kiviláglik a fenti tematikából az is, hogy a szerzők, akik többségükben valamely nyelvtudományi szakterület ismert szakemberei, speciális kutatási eredményeiknek olyan teoretikus megfogalmazására vállalkoztak a jelen kötetben, amely magában foglalja ezeknek az eredményeknek korunk nyelvtudományi irányzataival, elméleteivel való szembeállítását is. Valamennyi fejtegetés polemikus jellegű, nemegyszer szenvedélyes hangú, annál is inkább, mivel a vizsgált problémák egy része (főként a modellálásnak és a matematikai módszerek alkalmazásának némely kérdése) maguknak a szovjet tudósoknak a körén belül is vitatott. Ez világosan megmutatkozik a dolgozatokban. Igaz, a szovjet nyelvtudományban ma érvényesülő kutatási irányoknak nem mindegyikéről ad számot a kötet, de azt hiszem, ezt nem is várhatjuk egy viszonylag kis terjedelmű gyűjteménytől.

A részletesebb ismertetés elejére F. P. FILIN bevezető tanulmányának kezdő és záró gondolata kíváncsok: a nyelv sokarcú jelenség, ezért indokolt, sőt egészen természetes, hogy megközelítésének egyre több útja és módszer fejlődik ki. A nyelvtudomány ún. egységének eszméjét FILIN hamisnak, tévesnek mondja: nem hisz a módszereknek olyan szintézisében, amelyben az egyik módszer képes volna bekebelezni a többit. De azt is kifejti, hogy a „békés egymás mellett élés” a tudomány filozófiai világnézeti szintjén megszűnik, meg kell hogy szűnjék, mert elvtelenségbe torkolhat, gátolva a fejlődést. — FILIN három olyan kérdést emel ki, amely szerinte ma a marxizmus és a nem marxizmus ütközőpontja a nyelvtudományban. Az egyik a nyelv és a valóság, illetőleg az ember és a valóság viszonyának, a második a nyelv rendszerszerűségének értelmezése, a harmadik pedig egy metodológiai probléma: az induktív és a deduktív módszer viszonyának kérdése. — Az elsővel kapcsolatosan több irányzatot is bírál, főként CARNAP, WITTGENSTEIN, SAPIR, WHORF, valamint CHOMSKY nevét említi. Közönsnek látja bennük, hogy elméletükben a valóság → tudat irány helyett egy tudat → valóság irányt követnek. A nyelv rendszerszerűségének értelmezését illetően FILIN a szubsztancia elsődlegességének és a reláció másodlagosságának elvét állítja szembe HJELMSLEV glosszematikájával. A reláció fogalmának hjelmslevi abszolutizálása — mondja — kizárja, hogy az ellentmondást mint a mozgás hajtóerejét fogjuk fel. Innen magyarázza a strukturalizmus történeti jelentőségét is. — Élesen szembeszegül a szerző azzal a metodológiai elvvel, amelyet különösen a generatív nyelvészek hirdetnek, hogy az induktív és a deduktív módszer mint kevésbé tudományos és igazán tudományos állítható szembe. Ez a téves értékelés, úgy látja, máris a generatív nyelvészet hanyatlásához vezetett, továbbá egy igen kedvezőtlen gyakorlati következménnyel is járt (erről AHMANOVA is szól): világszerte megnövekedett azoknak a fiatal kutatóknak a száma, akik szakmailag képzetlenek és képtelenek konkrét nyelvi objektumokat vizsgálni.

A FILIN felvetette kérdésekkel a kötet tanulmányainak legtöbbszörében újra találkozunk: ezek valóban központiak e gyűjteményben.

A generatív nyelvészetről, pontosabban: a CHOMSKY-féle nyelvtanról önálló tanulmány szól, a ZVIGINCEVÉ. ZVIGINCEV bírálata azonban elsősorban J. KATZra, nem pedig CHOMSKYra irányul. Mégpedig — úgy tűnik fel — nem is annyira azért, mintha nyelvszemléletük lényegesen eltérne egymástól, hanem inkább arról van szó, hogy ZVIGINCEV CHOMSKYt mint mélyebben gondolkodó, célkitűzéseiben szerényebb, nézeteit folyamatosan revidáló tudós egyéniséget tartja értékesebbnek Katznál. — Részletesen elemzi ZVIGINCEV a humboldti tanítás és a generatív nyelvészemlélet viszonyát. CHOMSKY tudománytörténeti megállapításainak nem tulajdonít tudományos értéket, ezeket egyszerűen CHOMSKY önvédelme eszközeinek látja. Ami most már közvetlenül a generatív nyelvtant illeti, ZVIGINCEV egy pontot jelöl meg, amelyben a generatív nyelvészemlélet ellentmondásai összefutnak, ez pedig a társadalmi tapasztalat és a tudati, illetőleg a nyelvi tevékenység viszonyának értelmezése. Kifejti, hogy bár CHOMSKY a nyelv teremtő aspektusát állítja a nyelvleírás középpontjába, nem számol ennek forrásával, a társadalmi tapasztalattal, s nem vizsgálja a beszédet, hanem a nyelv kreatív jellege közvetlenül megmutatkozik, amelyhez képest a nyelv másodlagos. Ehelyett egy külön, velünk született nyelvelsajátító mechanizmust tételez fel, s nem a beszédből vezeti le a nyelvet, hanem fordítva, a nyelvből a beszédet. A gyermeknek az a bizonyos csodálatos nyelvelsajátító képessége ZVIGINCEV szerint nem egyéb, mint gondolkodási képessége, amelynek segítségével a nyelvben rögzített társadalmi tapasztalatot s vele együtt magát

a nyelvet is elsajátítja. ZVEGINCEV figyelmét nem kerüli el, hogy az ember ún. nyelv-elsajátító mechanizmusát újabban már maga CHOMSKY sem tekinti teljesen zártnak, sőt a nyelv kreatív jellegének hangsúlyozásán kívül éppen a nyelvi és a tudati tevékenység szerves kapcsolatának gondolata az, amit ZVEGINCEV a mai generatív nyelvelméletben értékel. Az elmélet fő ellentmondása azonban — úgy látja — ennek ellenére is fennáll.

Több szerző tanulmányozza azt a problémakört, amelyet összefoglalóan így nevezhetünk meg: a nyelv jelrendszer-természete. — A. SZ. MELNYICSUK mindenekelelt a rendszer (szisztéma) és a struktúra fogalmát vizsgálja. Nemcsak filozófiai vonatkozásaira van tekintettel; tüzetesen elemzi a *szisztéma* és a *struktúra* szónak közös irodalmi nyelvi, valamint természetesen szaknyelvi használatát is. Vizsgálódásainak végeredménye: „... szisztémán valamely bonyolultabb egész egymással összefüggő és egymást kölcsönösen feltételező elemeinek összességét értjük, amikor is az egészét elemeinek, részeinek oldaláról szemléljük; struktúrán pedig az egységes egész szerkezetét és belső szervezethez, amikor is az egészet teljességében szemléljük” (48–9). Minden nyelvi objektum két oldalról közelíthető meg: mint a rendszernek és mint a struktúrának az eleme. Sem a rendszer, sem a struktúra nem észlelhető közvetlenül, mégis objektíve létezik. — A szubsztancia és a reláció kérdésében MELNYICSUK FILNNEK azonos módon vélekedik: tiszta relációk csupán valamely kutatási cél érdekében tételezhetők fel, tudnunk kell azonban, hogy ilyenek voltaképpen nincsenek. Bár az elemek (szubsztancia) nem léteznek összefüggéseiken kívül, mégis elsődlegesek tulajdonságaikhoz és relációikhoz képest. Ha nem így volna, mondja, akkor nem lehetne megmagyarázni például azt, hogyan lehet alkotóeleme a fonéma a morfémanak. A továbbiakban a reláció és a kölcsönhatás között tesz különbséget MELNYICSUK. — Tanulmányát azzal a gondolattal fejezi be, hogy a nyelvnek minden eleme arra való, hogy a valóságra utaljunk vele, s az elemek csak mint ilyenek kerülnek összefüggésbe egymással a nyelven belül.

A kötet szerzői közül A. M. MUHIN és L. R. ZINDER az, aki MELNYICSUK téziseitől egyben-másban eltérő véleményt képvisel. MUHIN mondanivalója, hogy a lingvisztikai analízis a nyelvtudománynak egyes területein jobban igényli, más területein kevésbé kívánja meg, hogy a kutató a nyelven kívüli valósághoz forduljon. Az előbbire a stilisztikát és a nyelvöldrajzot, az utóbbira a grammatikát említi példaként. Azt a gondolatot is felveti, hogy a nyelvnek vannak olyan szerkezeti elemei is, amelyeknek funkciója nem a nyelven kívüli valóságra való utalás.

ZINDER a fonéma problémájához szól hozzá. A fonéma teszi a jelentéssel bíró egységeket anyagivá — mondja —, ez azonban semmiképpen sem jelenti, hogy a fonéma akusztikailag elemezhető. A fonéma absztrakció és csak lingvisztikai síkon létezik. Bár jellemzőek rá bizonyos tipikus ejtési sajátosságok, fizikai tulajdonságait csak akkor ismerjük fel, miután mint beszédhangot már felismertük. A fonéma — variáns viszonyának egyetlen kritériuma ZINDER nézete szerint az, hogy két allofon ugyanazon morféman belül váltakozhat.

A nyelv funkcióinak (itt értsd: sokoldalú társadalmi szerepének) és struktúrájának összefüggéséről V. A. AVRORINNAK találunk érdekes fejtegetést. A funkció és a struktúra között AVRORIN egyoldalú függési viszonyt állapít meg: a struktúra függ a funkciótól, de a funkció nem függ a struktúrától.

Ugyanezen témakörbe tartozik V. M. SZOLNCEV tanulmánya is a nyelvi jel természetéről. Ő nem fogadja el a saussure-i tételt, hogy a nyelvi jel a hang és a jelentés egysége. SZOLNCEV a szót egészében nem tekinti jelnek, csupán materiális oldalát. A szó jelentése már a jelölt tartományába tartozik: a jel és a valóság kapcsolatát közvetíti, egynemű a fogalommal, de nem azonos vele, hanem a fogalomnak az a minimuma, amely szükséges a jel és a valóság közötti közvetítéshez. — A relációnak a strukturalista iskolákra jellemző értelmezésével SZOLNCEV is szembeszáll; a megkülönböztető jegyek módszerét az analízis egy lehetséges eszközének tekinti, amely azonban nem analóg a nyelv valódi természetével. A jelentés vonatkozásában például ez úgy értendő, hogy nem a jelentések függnek a rendszertől, hanem fordítva. A jelentésnek ugyan szerinte is van bizonyos rendszerani értéke (valeur), amely valóban viszonylagos és racionális, de hangsúlyozza, hogy a jelentések magva univerzális, s az abból adódik, hogy mind a valóság, mind az emberi gondolkodás természete lényegében világszerzte egyforma.

JU. SZ. SZTYEPANOV egy nagy fontosságú, de a nyelvelméleti irodalomban meglehetősen elhanyagolt kérdéstről ír: a marxista determinizmus elvéről. Ennek kapcsán szól a tudomány vizsgálta összefüggések típusairól. A nyelvtudomány közelmúltjában — írja — főként az ún. koegzisztenciális összefüggéseket vizsgálták. Ez az elemzési mód mind a szükségszerűség, mind az idő vizsgálatát kikapcsolja, ezáltal ahhoz a fajta nyelvelmélethez vezet, amelyet „megkönnyített általános nyelvészettnek” neveznek. Fontos megállapításokat tesz a szerző a koegzisztenciális és az implikációs

szabályok viszonyáról. Majd kifejti, hogy a nyelv mozgása csak a determináltság alapján magyarázható meg. Meghatározása szerint determinált összefüggések azok, amelyek szükségszerűek és mind diakronikusan, mind szinkronikusan léteznek. A materialista felfogásnak az felel meg, ha determináltságról a valószínűség fogalmaiban beszélünk, mivel ismereteink a jelenségek determináltságáról mindig viszonylagosak a teljes igazsághoz képest. — A mai nyelvtudománynak SZTYEPANOV két olyan fő irányát jelöli meg, amely a fentiek értelmében szemben áll a marxista felfogással: egyrészt a neopozitívizmust, másrészt a generatív nyelvtanokat.

Az indukció és a dedukció, a tudományos absztrakció, valamint a modellálás kérdéseiben elfoglalt álláspontokat néhány igen tartalmas, a tárgyalat kérdésnek lényeges oldalait megvilágító értekezésből ismerhetjük meg. Különösen P. V. CSESZNOKOV és M. M. GUHMAN munkáját emelem ki. — CSESZNOKOV alapítésként szögezi le, hogy minden ismeret végső forrása az érzéki tapasztalat. A nyelvi rendszer és komponensei viszonyának dialektikájából azonban az következik, hogy a nyelvet mind induktív, mind deduktív elemzési módszerrel meg lehet közelíteni, amiként az ún. hagyományos, illetve a strukturalista nyelvészet teszi (a strukturalista nyelvészet megjelölést Csesznokov általában a deduktív és matematikai módszerű nyelvészetre vonatkoztatja). Csakhogy a strukturalisták — állapítja meg — azokat az információkat a nyelvről, amelyen a formális operációkat végzik, a hagyományos nyelvészetben feltárt ismeretanyagból veszik. Hagyományos nyelvészet nélkül tehát nem létezhet strukturalista nyelvészet (az előbbi viszont létezhet az utóbbi nélkül). — A megismerési folyamat belső mechanizmusának elemzésére rátérve CSESZNOKOV arra hívja fel a figyelmet, hogy az induktív módszer alkalmazásának egy meghatározott szakaszán deduktív lépésekre kerül sor, s viszont, a deduktív elemzési módszerben is jelen vannak az indukció elemei. „Tisztán” tehát egyik sem fordul elő. Am gnoszeológiai szempontból szerinte az induktív elemzési mód képviseli azt a természetes megismerési folyamatot, amelyet MARX úgy jellemez, mint felemelkedést a konkrétum közvetlen megfigyelésétől gondolati reprodukálásáig. E megfelelés alapján a hagyományos elemzési módszert a szerző a nyelvtudományi megismerési tevékenység alapjának nevezi. — A fentiekkel egybehangzóan szól a modellezés, illetőleg a tudományos absztrakció kérdéseiről M. M. GUHMAN és O. SZ. AHMANOVA. GUHMAN a modell fogalmának, funkciójának materialista és nem materialista értelmezését állítja szembe. A materialista felfogás a modellt a tudományos megismerés eszközként tekinti, legfőbb gnoszeológiai kérdésének pedig az adekvátságot, a modellt és az objektum viszonyát tartja. A nem materialista irányzatok viszont az érzéki tapasztalatok sokszínű tömegében való rendteremtés eszközt látják a modellben, fő kritériumául pedig az egyszerűséget, a gazdaságosságot, a célszerű és logikus felépítést teszik meg. — Mindkét szerző hangoztatja, hogy maga a modell csak eszköze lehet a megismerésnek, de nem forrása, még akkor sem, ha a kutatás egyes fázisaiban mint objektumra irányul rá a figyelem. — Sem GUHMAN, sem AHMANOVA nem fogadja el azt a nézetet, amely szerint modellt csak a hipotetiko-deduktív módszeren belül lehet alkalmazni. (Nem ebben a könyvben olvashatunk először róla, hogy a fenti nézet észrevehetően olyan tudományágakban terjedt el, amelyekben a matematikai módszerek felhasználása még újdonság.) GUHMAN lehetségesnek tartja a modellnek olyan típusát is, amely az indukció és a dedukció egységére épül és mindvégig eleven kapcsolatban van a nyelv anyagával. — Igen érdekes AHMANOVA fejtegetése az absztrakció „elcsenevészedéséről” (Lenin kifejezése). A szerző a „mély szerkezet” fogalmát éppen ilyen csenevész absztrakcióként értékeli.

Úgy tűnik fel, hogy a GUHMAN körvonalazta induktív alapú modellező módszerre rögtön egy igen jó példa is akad a kötetben: A. V. GYESZNYICKAJA dolgozata a dialektikus fogalmáról. GYESZNYICKAJA konkrét történelmi körülményekből kiindulva, kitűnő dialektikával határozza meg azokat a fő nyelvi szituációkat, amelyekből egy-egy nyelvtérület nyelvjárásainak kialakulása és mai tagolódása levezethető, megmagyarázható.

A matematikai módszerek alkalmazásának lehetőségeiről is hasznáról T. I. DESERIEVA értekezik. E módszerek alkalmazhatóságának vélekedése szerint az az alapja, hogy a matematikai és a nyelvtudományi struktúrafogalom rokon. Az axiomatikus módszert a nyelv szemiotikai oldalának leírásában, a valószínűség-számítást és az információelméletet az élő beszéd vizsgálatában, a szocio- és pszicholingvisztikában, a matematikai logikát a gépi fordításban tartja eredményesen alkalmazhatónak. — DESERIEVA dolgozatát mintegy válaszként követi A. F. LOSZEV tanulmánya, amelyben a szerző a matematikai és a nyelvi jel természetének összehasonlító elemzését mutatja be. Tanulmányát azzal a konklúzióval zárja, hogy a matematikai és a nyelvi jel lényegük szerint különböznek. Ezért — noha a nyelvnek van matematikailag vizsgálható mennyiségi oldala — a nyelvi tények matematikai módszerű feldolgozása semmi olyat nem érint, ami a nyelvnek lényege.

A nyelv mennyiségi és minőségi oldalának összefüggésével mint a nyelv dialektikájának vonásával V. N. JARCEVA foglalkozik. Jórészt angol nyelvtörténeti vonatkozású elemzéseiben arra világít rá, hogy a külső stimulusok hatására meginduló mennyiségi felhalmozódás csak akkor vezet a nyelvi minőség megváltozásához, ha ennek megvannak a feltételei a nyelv struktúrájában. E feltétel valamiféle belső ellentmondás kell, hogy legyen.

Ez utóbbi probléma a témája V. M. PAVLOV tanulmányának, amelyben a szerző voltaképpen a germanisztikának egy vitás kérdéséhez, a német szóösszetétel szintaktikai funkciójának kérdéséhez szól hozzá. Kimutatja, hogy a lexikai egységek egy része szintaktikai értékű, de nem azért, mert szintagmával helyettesíthető, hanem mert úgy jön létre, mint a szintagma. Eszerint lehetséges az is, hogy valamely fő morfológiaiilag kötött ugyan, de szintaktikailag szabad.

A szónak, illetve a szintaktikai elemzésnek elméleti kérdéseivel még egy-egy külön tanulmány is foglalkozik a kötetben. — A. A. UFIMEVA a szót olyan sajátosan szervezett, sokarcú, sokrétű nyelvi egységként mutatja be, amely egyesít magában minden nyelvi funkciót. A szó funkcionálását e sokoldalúsága biztosítja; az, hogy állandó és változó, általános és egyedi, elvont és konkrét, abszolút és viszonylagos értékű egyszerre. — T. P. LOMTYEV cikkében tanulságos a tárgynyelv és a nyelvtudományi metanyelv viszonyának boncolgatása, valamint annak mérlegelése, hogy a mondat elemzéséhez milyen szempontokat ad a klasszikus logika, s milyen új szempontokkal gazdagítja ezt a relációlogika. A kétféle megközelítés LOMTYEV szerint kiegészíti egymást, ám mivel valamely reláció kifejezése önmagában még nem kíván mondatot, a mondat megkülönböztető jegyének a predikatív jelleget kell tekinteni.

A kötetnek a tudományos képzeletet kétségtelenül a legjobban megmozgató írása V. I. ABAJEV fejtegetése a nyelv keletkezéséről és fejlődésének kezdeti stádiumairól. ABAJEV a nyelvi jel genezisének egy, az általánosan elfogadottól eltérő hipotézisét állítja fel, amelyet a szociális szimbólumok hipotézisének nevez. A nyelvi jel megjelenését eszerint nem egyszerűen a tárgyak megnevezésének szükséglete váltotta ki, hanem az őskollektívának az a törekvése, hogy a tárgyakra mintegy ráüsse a közösség bélyegét, hogy szellemileg birtokba vegye a tárgyat, ezáltal felismerje és megkülönböztesse önmagát. ABAJEV sok elgondolkodtató példával él annak bizonyítására, hogy a nyelvek fejlődésének korai szakaszaiban a valóság a 'mi' fogalmának közvetítésével tükröződött a szókinésben (az ember viszonya a valósághoz MARX szerint is az emberek közötti viszonyokon keresztül létezik, említi). A szerző mindebből arra következtet, hogy a nyelvi jel eredeti funkciója nem a kommunikatív funkció volt, hanem a szociális önmeghatározás funkciója, a zenéhez, a rituális táncokhoz, a díszítményekhez, a totemisztikus elképzelésekhez hasonlóan. A nyelv eszerint az ideológiai felépítménynek volt a része. A primitív elnevezések — amint ABAJEV bemutatja — a csoport szempontjából lényeges termelési és társadalmi viszonyokat tükrözik (realista jellegűek, nem misztikusak, mint LÉVY-BRUHL feltételezi), és számtalanszor ellentmondanak a tárgyak és élőlények objektíve létező osztályainak, tudományos osztályozásának.

B. A. SZEREBRENNYIKOV értekezésének ugyancsak a nyelv keletkezése, illetőleg a nyelv és a gondolkodás fejlődése és kölcsönviszonya a témája, SZEREBRENNYIKOV szemlélete és felfogása azonban több ponton eltér ABAJEVétől. Feltételezése szerint az ősember gondolkodása elsősorban gyakorlati tevékenységével összefüggő praktikus gondolkodás volt; teljes egészében nem lehetett függvénye az adott társadalomnak, illetve kollektívának, és lényege szerint sohasem volt sem prelogikus, sem mitologikus, hanem mindig logikus. LÉVY-BRUHL, majd nyomában MARR és a fiatal MESCANYINOV egyenes megfelelést tételeztek fel a gondolkodás és a nyelv fejlődési stádiumai, illetve az előbbi és a nyelv morfológiai, valamint szintaktikai típusai között. SZEREBRENNYIKOV velük szemben újabb kutatási eredményekre hivatkozik, amelyek azt bizonyítják, hogy a nyelv típusa elsősorban a közlés technikájának, végeredményben bizonyos pszichikai, nem pedig mentális tényezőknél a függvénye (vö. YNGVE). Mélyrehatóan elemzi azokat a nehézségeket, amelyekkel a gondolkodás és a nyelv fejlődése összefüggésének vizsgálata közben találkozhatnak a kutató. Majd felvázolja, milyennek képzelhető el közelebről a nyelvtörténeti adatok alapján az ősi korok emberének gondolkodása és nyelve, egyben bemutatja azt a módszerét is, amelyet az archaikus jelenségek rekonstruálására dolgozott ki.

A gazdag tartalmú kötet a szovjet nyelvtudósok széles körű elméleti munkájáról tanúskodik; a teoretikusan megalapozott, dialektikus materialista nyelvszemlélet megszilárdítására és fejlesztésére irányuló kutatásaiknak és vitáiknak egyik értékes dokumentuma.

H. MOLNÁR ILONA

TARTALOM

HONTI LÁSZLÓ: Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiről [Bemerkungen zu den Vertretungen der Sibilanten und Affrikaten der finnisch-ugrischen Grundsprache]	3
CsÚCS SÁNDOR: A votják nyelv orosz jövevényszavai II [Русские заимствования удмуртского языка. II]	27
ROT, A. M.: A nyelvi kontaktusok kérdéseiről [Вопросы языковых контактов]	49
B. LÓRINCZY ÉVA: Jakobson fonológiai elmélete egy magyar hangtani vizsgálat szemszögéből [Jakobson's Phonological Theory from The Point of View of A Hungarian Phonetic Analysis]	71
H. MOLNÁR ILONA: Az ún. mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az igére [Zur Frage der sog. Tiefenstruktur mit besonderer Berücksichtigung des Verbums]	91
ZSILKA JÁNOS: Gondolatok Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan c. könyvéhez [Thoughts on the Hungarian Functional Syntax Written by László Hadrovics]	121

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KORENCHY ÉVA: Az uráli tagadásról [The Uralic Negation]	155
BAŃCZEROWSKI, JERZY: Versuch einer Anwendung der Laryngaltheorie auf das Uralische	168
GANSCHOW, GERHARD: Az osztják tárgyias igeragozás használatának kérdéséhez [Zur Frage der Verwendung der objektiven Konjugation im Ostjakischen]	183
RÉDEI KÁROLY: Osztják jövevényszavak a szelkupban [Ostjakische Lehnwörter im Selkupischen]	186
HONTI LÁSZLÓ: A szelkup népnév eredetéről [Zum Ursprung des Namens <i>Selkupe</i>]	194
K. PALLÓ MARGIT: <i>Verseny</i> 'der Wetteifer' ~ <i>verseng</i> 'wetteifern' [Contribution à l'etimologie du mot hongrois <i>verseny</i> 'concours']	197
BALOGH LÁSZLÓ: A földrajzi nevek szerkezeti rendszere [Структурная система географических названий (на материале венгерского языка)]	200
NAGY FERENC: A képzőproduktivitás kísérleti vizsgálata [An Experimental Analysis of Derivational Suffix Productivity]	209
MIKES MELÁNIA: A gyermeknyelvi kutatások általános módszertani kérdései [Methodological Problems of Infant Language Research]	221

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

PAPP ISTVÁN: Aarni Penttilä 1899—1971.	233
HONTI LÁSZLÓ: Symposium über Syntax der uralischen Sprachen 15—18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen	246
BERECZKI GÁBOR: <i>Károly Rédei</i> , Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen	251
SZÍJ ENIKŐ: <i>Т. И. Тепляшина</i> , Язык Бесермян	253
ZAJCZ GÁBOR: Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов	256
MÍZSER LAJOS: <i>Vilho Kallioinen</i> , Suomen kielen harjoituksia ulkomaalaisille	259

SZ. KISPÁL MAGDOLNA—F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Megjegyzések az „Északi osztják kresztomátia” bírálatára	260
HAJDÚ PÉTER: Álláspont	263
MIKOLA TIBOR: <i>István Erdélyi</i> , Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt)	264
HAZAI GYÖRGY: <i>A. Bodrogligeti</i> , A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gulistān	267
KORENCHY ÉVA: <i>Gyula Moravcsik</i> : Byzantium and the Magyars	272
H. MOLNÁR ILONA: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания	273

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. II. 17.

Terjedelem: 24,50 (A/5 ív)

72.73108 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

---

74. kötet 2. szám

Budapest, 1972

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR

DEME LÁSZLÓ

FÓNAGY IVÁN

HAJDÚ PÉTER

JUHÁSZ JÓZSEF

N. KAKUK ZSUZSA

KÁLMÁN BÉLA

KÁROLY SÁNDOR

KOVÁCS FERENC

LAKÓ GYÖRGY

RÉDEI KÁROLY

TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai

Dolgozatunkban a permi nyelvek közös, ősspermi (= PP) kori bolgár-török (közép-bolgár = KB) jövevényszavait tárgyaljuk. WICHMANN-nal (MSFOu. 21) és másokkal szemben ősspermi kori jövevényszavaknak csak azokat tekintjük, amelyek a votjácson kívül a zürjén nyelvnek nem csupán a P (= permjác), hanem több északi nyelvjárásában is (Lu., Le., Sz., V., Pecs., I, Vm., Ud. stb.) előfordulnak. Az idetartozó szavak közül nem egy ezen a földrajzi kritériumon kívül bizonyos hangtani jegyek alapján is a legrégebbi átvételek közé sorolandó. A votjácba és a zürjén nyelv P nyelvjárásába bekerültek azonban olyan szavak is, amelyek az újabb (X. század után átvett) rétegbe tartoznak (vö. LAKÓ: FgrÉrt. 2(1934):63). Ezek közül némelyik kétségtelenül votjác közvetítéssel került a permjácba. ЛУТКИН (VFUJa. 1967: 131-42) szerint ezek szintén az ősspermi korban átvett rétegbe tartoznak. Nem fogadható el — mint látni fogjuk — РОПЕ nézete (Чуваши и их соседи, 1927, 26-8), aki szerint nem volt ősspermi-bolgár érintkezés. Az a vélemény, hogy a zürjén nyelvnek valamennyi csuvas jövevényszava közvetlen votjác, ill. (votjác →) P közvetítésű átvétel volna (RAUN: JAOS 77 (1957): 40-5) sem jogosult. Nemcsak azért nem, mert a közös (zürjén-votjác) jövevényszavak közül jó néhány olyan hangtani jegyet visel magán, ami miatt azokat feltétlenül régi (IX-X. század körüli) kölcsönzésnek kell tekintenünk, hanem azért is, mert a IX-X. század után — tehát miután a zürjénség északi csoportja a bolgár-törökök nyomására északra költözött — a zürjének és a permjácok között a nyelvi kapcsolat gyakorlatilag megszűnt, s így a csuvas jövevényszavak közvetítésére csak kivételes esetekben volt lehetőség.

Az egyeztetéseket és a belőlük adódó következtetéseket eddig több tényező tette bizonytalanná vagy vitathatóvá. Nem történt meg azoknak a PP szavaknak az elválasztása a későbbi jövevényektől, melyek biztosan még a közpermi kor idején kerültek át a KB-ból. Az eddig vizsgált anyagban igen sok olyan szó szerepelt, melyek vagy nem tartoznak a csuvas nyelv török eredetű szavai közé, vagy amelyekben kiindulópontul olyan mai csuvas alakokat vettek fel, melyek magában a mai csuvasban jövevényszavak — esetleg más török nyelvekből. Az egyetlen lehetséges kiindulópont az átadó KB hangalak belső rekonstrukciója. Természetesen ehhez a rekonstrukcióhoz a PP alakok is segítséget nyújtanak. Ezért az alábbi listába csak azokat a PP-KB egyezéseket vettük fel, amelyek 1. előfordulnak az északi zürjén anyagban, 2. ahol az átadó KB alak a török hangtörténet segítségével rekonstruálható volt, s ez a rekonstruált adat nem volt ellentmondásban a permi adatok alapján rekonstruálható PP alakkal.

Az ősermi kori bolgár-török jövevényszavak művelődéstörténeti tekintetben a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar, a szerszámok, az állami-társadalmi élet fogalomkörébe sorolhatók.

Szójegyzék

1. Z ü r j. (WUo.) V Sz. *adas* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person (vom einen Ende zum anderen) zu schneiden hat; (V auch) Ackerbeet, Strich Ackerlandes (einige Faden breit) zwischen zwei Furchen (die teils die Gräben ersetzen, teils auch die verschiedenen Saaten voneinander trennen)', (ROG.) P *adac* 'урок, пащ земли' | v o t j. (WICHM. 120) G Uf. *udis*, Sz. M *udis* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person zu schneiden hat' – PP *adas.

← KB *ādas > csuv. *utas* 'lépés, földmérték: 1/24 desjatina' (Szir. = *utām* ua.) ~ sor *adīs* '1/18 desjatina' (Verb). Vö. csuv. *ut-* 'lépni' < KB **āt-* < PT **āt-* ua. (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 81)

A PT hosszú *ā* a csuvasban korán lerövidült, mert egyébként KB *īadas > csuv. *yutas* alakot várnánk. A *t* > *d* fejlődés az *āt-* ige képzett alakjaiban igen régi. Az ide tartozó *adaq* 'láb', tkp. 'lépő' szóban a *-d-* úgy viselkedik, mint az eredeti *-d-*, így pl. a csuvasban *ura* 'láb' lett (vö. oszm. stb. *ayaq*, tö. → mong. *aday* 'vaminek a vége'). Egy másik képzett alakban a *-d-* megőrződött minden olyan nyelvjárásban, ahol az eredeti *-d-* hangból *-y-*, *-z-*, *-r-* stb. lett: tkm. *ādīm*, tat. *adīm*, bask. *adīm*, csuv. *utām* 'lépés'. A mai csuvasban minden intervokalikus helyzetben levő zárhang vagy zöngétlen média, vagy hosszú zöngétlen fortis. RÄSÄNEN (EtymWb. 31) és nyomában E. ITKONEN (FUF 38: 267) a csuvas és sor adathoz tévesen kapcsolja a turkesztáni és lobnori *atiz* 'öntözött földdarab' szót, mely már egy Talasz-völgyi rovásírásos emléken és KÁSGARÍNÁL is megvan. A szóvégi *-s* nem mehet vissza egy korábbi *z-re*, mert a csuvasban *-r* megfelelést várnánk (vö. mong. *atar*). Ha a szó eredeti csuvas szó, úgy a szóvégi *-s* participium az *at-* 'lépni' szóból.

WICHMANN: MSFOu. 21: 120; UOTILA: MSFOu. 65: 174; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 170, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 148; ESzK-

2. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Lu. I Ud. P *ban* 'rechte Seite, Vorderseite (V Sz. Lu. P), rechte Seite des Zeuges (Sz. Ud.); Wange (VU I), Gesicht (V I); Birkenrinde zu Bastschuhen (P)', (GEN.) KP *ban* 'Birkenrinde (zu Schuhen), (LYTK.) щека, лицевая сторона | v o t j. (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65: 237) Uf. MU J M *baŋ*, G *bam*, B *ban* 'Wange, Gesicht, Seite, Fläche', (MUNK.) Sz. *bam*, K *baŋ* ua. – PP *baŋ.

← KB *bāŋ ~ *beŋ > csuv. *min* 'vörös arcszín(ű) (Szir., Asm.)' ~ PT *bāŋ* 'arc, arcszín' (RÄSÄNEN, EtymWb. 70).

A mai csuvas alak közvetlenül egy zárt *e* vokalizmusú szóra megy vissza. A permi szavak KB *bāŋ alakból származnak.

RÄSÄNEN: FUF 23: 103; LYTKIN, IsztVok. 163, VFUJa. 1967: 132; ESzK.

3. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *čarla*, P *čarva* 'Sichel', (GEN.) KP *čarla*, *čarla* ua. | v o t j. (WICHM. 102) G M J MU Uf. *šurlo*, (MUNK.) Sz. K *šurlo* ua. – PP *čarla ~ *šarla.

← KB *čarla ~ *šarla (< ÓB *čarlaj ~ *šarlaj* → m. *sarló*) > csuv. *šurla* 'sarló' (Szir).

A zürjén szó a KB *čarla, a votják viszont a KB *šarla alak átvétele.

A szó ismeretlen a többi török nyelvben. RÄSÄNEN (EtymWb. 99–100) etimológiája, mely szavunkat egy *čar 'fenőkö' szóból eredeztette, jelentés-tanilag aligha fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 102; UOTILA: MSFOu. 65: 30; LAKÓ: FgrÉrt. 2:26; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 134; ESzK.

4. Zürj. (WUo.) Le., (SzrSzlK), (WIED.) P Lu. enir, (Uot.: MSFOu. 65: 240) PK enir 'Sattel' | v o t j. (WICHM. 55) Uf. J M Sz G. ener, MU, (MUNK.) K ener ua. — PP *inēr > *enēr.

← KB *inär > csuv. ener, yēner 'nyereg' (Szir.) ~ PT inir.

A KB *i az őspemiben a második szótagbéli *ä asszimiláló hatására *ε-re változott (E. ITKONEN: FUF 38: 271). A szó csak a déli zürjénben ismeretes, ezért könnyen lehetséges, hogy a jövevényszóknak valamivel fiatalabb rétegébe tartozik, ill. némi valószínűséggel azzal is számolhatunk, hogy a zürjén (Lu. Le.) szó permják közvetítéssel a votjából származik.

JOKI (MSFOu. 103: 142) és RÄSÄNEN (EtymWb. 166) szerint a szó mongol jövevény a törökben. A szó yanggirčay (< inggirčay) formában, tehát kicsinyítő képzővel valóban megvan a mongolban. A mongol -čay azonban török eredetű, s az alapszó is csak a törökben van meg (vö. jakut inir, igir 'nyereg'). A mongolok természetesen szerepet játszhattak a szó elterjesztésében, a KB szó azonban kronológiai okok miatt sem lehet mongol eredetű.¹ Mint ezt RÄSÄNEN (i. h.) helyesen megjegyzi, a szó (közvetlenül) nem függ össze a PT ädar 'nyereg' szóval (vö. tat. eyär stb.).

WICHMANN: MSFOu. 21: 55; UOTILA: MSFOu. 65: 240; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 156, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 104; ESzK.

5. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. gob 'Pilz (AV: eßbar), (V auch) красный гриб, (?) Espenschwamm (Boletus aurantiacus)', (SzrSzlK) FSz. gob 'обабок, гриб' | v o t j. (WICHM. 57) G M J gubi, MU gibi, Uf. gibi, (MUNK.) Sz. gubi, K gibe 'Schwamm, Pilz'. — PP *gombi.

← KB gümbä ← szl. go₂ba (KB → tat. bask. *gümbä > gömbä) > csuv. kampa, kömpa, kampo 'gomba' (Szir., Asm.).

A KB. *ü a permi nyelvekben a szókezdő g- hatására velarizálódott, a szóvégi ä hatására pedig nyiltabbá vált: *q (E. ITKONEN: FUF 38: 269). A votj. MU gibi, Uf. gibi K gibe (< *gibi) első szótagbéli i-je a főhangsúlyos második szótagi i/ę hanghoz való hasonulás eredménye.

A szláv szó a X. századi szláv denalizáció előtt került a KB-be, szókezdője a KB-ben megőrizte zöngéességét.

WICHMANN: MSFOu. 21: 57; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 246; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 35, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 109; ESzK.

6. Zürj. (LYTK., Drevn. 132) ózürj. kan 'царь', kanalan 'царствование', (WIED.) kan 'Kaiser, König', kanalni, kanavni 'regieren' | v o t j. (WICHM. 80)

¹A mongolok a XIII. sz. 30-as éveinek közepén érkeznek a Volga vidékére. A kipesak inirčay (CC, kirg., kazk., bask., tat. → alt., tel., hak.; csuv.; votj., kam.) azért sem lehet mongol eredetű, mert egy mongol -čay végződésnek a törökben -čay felel meg, de egy török -čay végződés a mongolban szabályosan -čay lesz.

G J MU *kun*, (MUNK.) Sz. K *kun* 'Fürst, Regent, König' – PP *kan.
← KB *χân* > csuv. *χun* 'kán, herceg' (Szir.) ~ PT *qan*.

A törökségi szónak van hosszú vokálisú (*qān*) és kétszótagú (*qayan*) változata is. Ezek összefüggése bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy igen korán feltűnik a rövid vokálisú alak is. A csuv. *χun* nem mehet közvetlenül vissza egy *χân* alakra, mert a *qā*- szótag a csuvasban szabályosan *yu*- lett: PT *qāl*- 'maradni' > csuv. *iāl- > *iāyul*-, PT *qān* 'vér' > csuv. *iān > *yun*, PT *qār* 'hó' > csuv. *iār > *yur*. Néhány szóban a PT *qā* szótag folytatásaképpen a mai csuvasban *χu*-t találunk: PT *qāzγan* 'üst' > csuv. *χuran*, PT *qāz* 'liba' > csuv. *χur*. Ezekben azonban a hosszú *ā* igen korán megrövidült, még mielőtt a *q* > *χ* lett volna. Így a KB-ben akkor is *χân* alakot kell feltételeznünk, ha ez végső fokon egy hosszú vokálisú *qān* formára megy vissza.

WICHMANN: MSFOu. 21: 80; RAUN: JAOS 1957: 43; UOTILA, SyrjChr. 90; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 155; ESzK.

7. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. *karta*, P *karta*: 'Pferde- und Kuhstall im Erdgeschoß des Gebäudes (V), Kuhstall (Sz.), Viehstall (Pecs.), Viehstall nebst dem Haus (Lu.), Kuhhof (Le.), Viehstall, Viehhof (mit Dach und Wänden) (Ud.), Hof (P)', (GEN.) KP *kerta*: 'Hof'. – PP *karta.

← KB *kärtä (→ tat. *kärtä > *kirtä*, bask. *kärtä*) > csuv. *karta* 'sövény, kert, udvar' (Szir.).

A zürjén szó ózürj. és I. Lu. AV 'дом, хозяйство' jelentése talán finnségi (karjalai-vepsze, vö. finn *kartano* 'Hof, Gutshof') hatásra keletkezhetett (ESzK).

A csuvas szó levezethető egy csuv. *kar*- (< *kär-) 'elkerít, kifeszít, sátort ver stb.' igéből, melynek a *kärtä -*tä* deverbális nomenképzővel ellátott fejleménye (vö. *járta* 'gyertya').² Ugyanennek az igei tőnek származéka a tör. *kärmän*, csuv. *karman* 'erőd' szó. A szó ismeretes számos kaukázusi nyelvben (vö. gruz *karta*, megrél *karta*, oszét *kaert*, csecsen *kert*, ingrél *kärt*, örm. *kert*), vö. ABAEV, EtimSzl. I. 587), és több finnugor nyelvben is (mordE *kardo*, mordM *karda*; osztj. *karta*, *kartaŋ*, *kärtäŋ*, vog. *kärta* < zürj.). Ugyanakkor hasonló hangalakú és azonos jelentésű szavakkal találkozunk a magyarban (*kert*), az indoeurópai nyelvekben (gót *garda*, ófríz *garde*, ósláv *ogradb* 'kert', *gorod* 'város', gör. *χορτος*, lat. *hortus*, sőt hettita *gurtas*, vö. POKORNY, 442–44). Bár a magyar szónak van kifogástalan finnugor, a csuvasnak török, az IE szavaknak IE etimológiája, kérdés, hogy vajon nem egy ősi vándorló műveltségsszóval állunk-e szemben, mely azután beilleszkedett az egyes nyelvek rendszerébe? Ennek gazdaságtörténeti hátterét a nomád kertés település adhatta. A mordvin, a zürjén és a volgai kipszak adatok biztosan csuvas eredetűek.

WICHMANN: MSFOu. 21: 69; UOTILA, SyrjChr. 91; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN: VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 107; ESzK.

8. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. P *keć* 'Hase' | v o t j. (WICHM. 73) Uf. *keć*, M J *keć* 'Ziege', Uf. *lud-keć*, M J *lud-keć*, G *keć*, *lud-keć* 'Hase', (MUNK.) Sz. K *keć* 'Ziege (Sz.), Hase (K)'. – PP *keć.

² A -*ta* képző ritka a törökségben, a csuvasban gyakoribb, de itt sem produktív és funkciója nem világos, vö. *kēvente* 'hordó rúd, szapulófa' < *kübe*- 'szapul', *urata* 'tartó rúd' < *ura* 'láb', *ürata* 'lóca szélső gerendája' < *üra* 'horony' és *šurta* 'gyertya' (I. Mat. po gramm. sovr. čuv. jaz. 1: 54) és N° 10.

← KB *käči (→ tat. *käjä*, tat. nyj. *käzü* 'kecskelábú állvány fafűrészeléshez', *käšäkä* 'kampósbot labdajátékhoz'). (A csuv. *kača*, *kačaka*, *kačak* 'kecske, kampósbot, görbe végű bot játékhoz', Asm., Szir jövevényszó., ~ PT *keči* (RÄSÄNEN, EtymWb. 246).

A KB *ä-t a rákövetkező jésített affrikáta hatására az őspermiben *ε-vel helyettesítették (E. ITKONEN: FUF 38: 270).

A tat. *käjä* viszonylag kései jövevényszó az *ä* miatt, eredeti szóban az első szótagban *-i*-t váránk. A tat. *käšäkä* *-š-* hangja egy KB *-š-* hangot tükröz. Tehát a szó a csuvas nyelv eredeti szókincsében is megvolt. A csuvas szó azért jövevényszó, mert a *č* a csuvasban szabályosan *-š-* lett volna. A PT *keči*, *kečike* aligha választható el az azonos jelentésű PT *ečki* szótól, s mindkettő valószínűleg hangutánzó jellegű.

Feltűnő a votj. *lud-keč* 'nyúl', tkp. 'réti kecske' és a csuvas *mulkač*, *mukač* 'nyúl' párhuzama. JEGOROV valószínűtlen nézetét l. EtimSzl. 135.

WICHMANN: MSFOu. 21: 73; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 38, 50: 93; UOTILA: MSFOu. 65: 152, SyrjChr. 94; LAKÓ: Fgr Ért. 2: 55; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 155, VFUJa. 1967: 133; ESzK.

9. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. P *kis* 'Weberkamm', (GEN.) KP *kis* ua. | votj. (WICHM. 74) Uf. MU J M G *kis*, (MUNK.) Sz. K *kis* [o: *kis*], *kis* 'Weberkamm, Weberblatt'. — PP *kis.

← KB *χis* (< *qilč) > csuv. *χēs* 'takácsborda, gereben' (Szir.) ~ PT *qilč* (RÄSÄNEN, EtymWb. 263).

WICHMANN: MSFOu. 21: 74; UOTILA, SyrjChr. 94; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 180, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 153; ESzK.

10. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Ud. *kolta*, I *kolta*, P *kolta* 'Garbe', (SzrSZIK) FSz. *kolta* 'чон' | votj. (WICHM. 79) G J M U Uf. *kulto*, M *kulto*, (MUNK.) Sz. *kulto*, K *kulto* ua. — PP *kolta.

← KB *kältä > csuv. *költe*, *kelle* 'kéve' (ASM., SZIR.) ~ PT *külte* < *kül*- 'összekötni' (RÄSÄNEN, EtymWb. 308).

A csuv. *ü a permi nyelvekben a szókezdő *k* hatására velarizálódott, a szóvégi *ä hatására pedig kissé nyíltabbá vált: *ρ (E. ITKONEN: FUF 38: 269).

Bár a török igei *tö* vokálisa a törökben hosszú volt (vö. pl. tkm. *güil-*), a belőle képzett névszó vokálisa rövid lett (vö. tkm. *külte*).

WICHMANN: MSFOu. 21: 79; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 26; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 47, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 110; ESzK.

11. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P *kud*, I *kud* 'runde Schachtel aus dünnen Espenscheiben (in größeren hält man z. B. Wäsche, in kleineren z. B. Mehl) (V Sz. Lu.), runder Korb aus dünner Espenscheibe (es gibt größere und kleinere) (AV), Korb (für Reisekost) aus Birkenrinde od. Wurzeln (Pecs.), Korb überhaupt (aus Spänen) (Le.), Korb, Schachtel, Kasten (Ud.), Korb aus Rinde (P I)', (GEN.) KP *kud* 'Korb' | votj. (WICHM. 76) G *kudī* '(Saat) Korb', *kudī* 'Korb von Rinde', M MU *kudj* 'id., Schachtel', Uf. *keđi* 'kleine Schachtel von Rinde', (MUNK.) Sz. *kudj*, K *kudej* 'eine Art kleiner Korb' — PP *kundj.

← KB *χundī ~ PT *qomdī (vö. még mong. *qobdu*) (RÄSÄNEN, EtymWb. 279).

A *komtä, kunta, komät, kontäk, kuntäk* 'kéregkosár' alakok a csuvasban jövevényszavak, egy eredeti *q*-ból ugyanis *χ*- lett volna. A török szó csak az északi török nyelvekből ismeretes (tat. nyj. *qumta, qunta*, bask. *qumta*, tatTob. *kunta*, sor, hak. *komdi, xomdi*, alt. *komda*, kyz. *xomdi*).

A zürjén ragos alakokban jelentkező *j* (*kudjjs* 'aus dem Korb') másodlagos.

WICHMANN: MSFOu. 21: 76; UOTILA: MSFOu. 65: 275, SyrjChr. 104; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 13; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 206, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 111; ESzK.

12. V o t j. (ISZL.) *J kudjri, izzi k.* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)', (MUNK.) *M kudjro: miji k. šuba* 'mit Biber gebrämter Pelz'. – PP **kundjri(i)*.
← KB *χundjri (< *qumdur) > csuv. *χöntör, χántär* 'hód, hódprém, hódprémszegély' (SZIR., ASM.) ~ PT *qumduz* (RÄSÄNEN, EtymWb. 301).

A votj. *kudjri* -i-je a KB birtokos személyjellel azonos (másképpen WICHMANN: i. h. 34), és olyanfajta összetételekből önállósodott mint a mai csuvas *kērēk χántärē* 'a bunda szegélye'. A votj. *kudjro* (az -o melléknévképző) képviseli a csuvasból átkerült birtokos személyjel nélküli *kudjri alakot.

WICHMANN: MSFOu. 21: 77; FEDOTOV 2: 152.

13. Z ü r j. (WIED.) *kuže* 'Waldgeist', (WUO.) Pecs. *kuže* ua., (SzfSzlK, KRSzl.) *kuž* 'леший, черт' | v o t j. (WICHM. 86) *G Uf. kužo, M J MU kužo* 'Wirt, Hausherr, (Uf. auch) Besitzer, (G auch) Kaufmann', (MUNK.) Sz. *kužo, M kužo, K kužo* 'Herr, Eigentümer, Herrschaft; (K.) Geist, Schutzgeist, Gottheit'. – PP *kuža.

← KB *χuža ~ *χuža (← perzsa *χwaža* > csuv. *χusa* 'gazda, úr' (SZIR.) (RÄSÄNEN, EtymWb. 161, 274). A kettős megfelelésről l. alább (292. l.).

A zürj. *kuž* a PP *kuža alapján várható zürj. *kuža alakból elvonással keletkezett; a szóvégi *a*-t képzőnek tekintették. A zürj. *kuže* (> *kuže*) -e/-e eleme egysz. l. sz. birtokos személyjellel keletkezett vocativusrag. Az eredeti *š, ž* affrikáta a votják nyelv Sz. és M nyelvjárásában megőrződött, a többi nyelvjárásban és a zürjénben *š* > *ž* hangváltozás történt (vö. UOTILA: MSFOu. 65: 168). A zürj. *kuž, kuže* 'Waldgeist' szónak a *kuž* 'lang' szóból való származtatása (BEKE: NyK LIX, 197) jelentéstanilag nem fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 86; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 27; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 207, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 157.

14. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 153) *шупое* [o: *šir-is* v. *šjir-is*] 'свинец' -- PP *šir v. *šjir.

← KB *šir (< *šer*). KB → mord. E. *šerä, M serä* 'Kupfer, Messing' ~ PT *yez* (RÄSÄNEN, EtymWb. 199). A csuvas *yēs, yās* 'sárgaréz' (SZIR., ASM.) kései jövevényszó.

Az utótag (-is) azonos az *eziš* 'Silber', *oziš* 'Zinn' fémnevek -is elemével (l. MSzFE *ezüst* alatt).

LYTKIN: VFUJa. 1967: 134; FEDOTOV 2, 133.

15. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 144) ózürj. *šil* 'бурный, буря', (SzfSzlK) Vm. I *šj, AV šiv* 'буря, сильный ветер', (WUO.) VL *šila* 'morscher Baum', (FOKOS – FUCHS) V Le. *šila* 'vom Alter umgestürzter Baum (V), Windbruch (Le.)' | v o t j. (WICHM. 99) *šil*: G M *šil-tel, J šil-töv, MU šil-dau* 'Sturm, heftiger

Sturmwind', Uf. *šil-pari* 'Windteufel, Wirbelwind', (MUNK.) Sz. *šil* (Gavr. *šel*): *šil-tól*, *šel-tól*, K M *šil-dau* 'starker Wind, Sturmwind'. — PP *šil (és talán: *šil).

← KB *šel, *šil, ? *šil* (< *jel) > csuv. *šil* 'szél' (SZIR.) ~ PT *yel* (RÄSÄNEN, EtymWb. 195).

A votj. *šil* PP *šil alakból is megmagyarázható: *šil > *šil > *šil*. A votj. *šel* KB *šel átadó alakra utal. A PP *šil* miatt kénytelenek vagyunk KB *šil* alakkal is számolni. Egyébként palatális hangrendű szavak velarizálódása a csuvasban nem ritka jelenség.³

WICHMANN: MSFOu. 21: 99; UOTILA: JSFOu. 52/5: 1; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 196, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 133; ESzK.

16. Z ü r j. (WUo.) V *šuri*, P *šuri* 'Weberspule, Spulrolle', (SzsZLK) FV Szkr. KSz. *šuri* 'цевка, шпулька (для наматывания пряжи)', (GEN.) KP *šuri* 'Spule' | v o t j. (WICHM. 98) G Uf. *šerj*, M MU *šerj*, (MUNK.) Sz. *šerj* [o: *šerj*], K *šire* 'Weberspule, Spulrolle'. — PP *šuri (zürij.), *šörj (votj.).

← KB *šürj ~ *šüre (→ tat., bask. *šüre*) > csuv. *šerj*, *šörj* 'cséve, orsó' (ASM., SZIR.) (RÄSÄNEN, EtymWb. 214).

Ha a KB szó etimológiailag azonos a csuvas *šerj*, *šörj* 'gyűrű' szóval, akkor egy korábbi *šürj ~ PT *yürj* alakra megy vissza. Az osztj. KoP *tir*, egy TJ, TC *tšür*, KU, P, VN *šer*, LU *šera* (STEINITZ, ALH XV, 89–91) és a szibériai tat. *cür* végső fokon szintén bolgár-török eredetűek.

A KB első szótagi *š-t az őspermiben egyrészt *u*-val, másrészt *ö hanggal helyettesítették. A votjában (*ö >) *e > *e* hangváltozás történt a szókezdő jésített *š*- hatására. A zürij. -i megmaradása szokatlan, a zürijében *šur alakot várnánk (erről l. később).

WICHMANN: MSFOu. 21: 98; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 63; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 225, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 132; ESzK.

17. Z ü r j. (SzsZLK) Vm. I Szkr. Ud. *tšim*, FV *tšim* 'прядь из пеньки (привитье драгты)'. — PP *tšim.

← KB *tšim (→ tat. nyj. *tšim* 'női hajfonatdísz') ~ PT *tušim* (RÄSÄNEN, EtymWb. 498).

A mai csuvas *tšim*, *tšim* 'gyapjúcsomó' adatok egy része *tušim alakra megy vissza (vö. KÁSG. *tuluš*, *tulun*). A tat. *tolim*, bask. *tolom*, kzk. *tulum*, kirg. *tulum* 'hajfonat' alakok talán régi bolgár jövevényszavak szemben az eredeti szóvéget őrző oszm. *tulun*, alt. *tuluš* stb. alakokkal. Az első szótag -i-je regresszív asszimiláció eredménye.

LYTKIN: VFUJa. 1967: 135; FEDOTOV 2: 138.

18. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. I Ud. P *tuš* 'Korn, Samen (V Sz. Pecs. I Ud. P); Erbse (Pecs.); Zedernuß (Pecs.); Beere (Sz. Ud. P); Kern (V); männliches Glied (V)', (GEN.) KP *tuš* 'Korn, Kern, Graupen' | v o t j.: (WICHM. 108)

³ A régi BT *ä* a csuvasban szabályosan *a* lett (l. a 7. jegyzetet), az *ä*-tagú diftongusok (*üä* < *ö*) is mélyhangúakká váltak (*kävak* < *kök* 'kék'). Egyes esetekben ezt a fejlődést követte a rövid *ö* is (*väkär* < *ökür* 'ökör'). A veláris *i* egy palatális *i-n* át *é*-vé fejlődött vagy *ä*-vá redukálódott. Ez utóbbi fejlődésbe bekapcsolódott néhány eredetileg magashangú *i*-t tartalmazó szó is (pl. *šäna* 'szunyog' < *šinek*).

G *tīš* 'Samen, Saatkorn', M *tīš* Uf. *tiš* 'Korn', J *tīš* 'Samen, Korn, Kern', (MUNK.) Sz. *tīš*, K *tiš* 'Korn, Saatkorn'. — PP *tuš.

← KB *tūš (< *tūlč) ~ PT *tūš* (RÄSÄNEN, EtymWb. 507).

A votjában sporadikus *u > *i* — az *s* előtt (Uf. K) *i* > *i* — hangváltozás történt.

A csuv. *tōš*, *tēš* tatár jövevényszó a szóvégi -*š* miatt. A köztörök *š* ~ csuvas *s* megfelelésről l. 290–292 l.

WICHMANN: MSFOu. 21: 108; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 222; ESzK.

19. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *vošti-*, I *vošti-*, Ud. *vešti-*, P *oš-*, *ošti-* 'öffnen, aufmachen', (SztSzlK) FSz. *ošti-* ua., (GEN.) KP *ušt-* ua., (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. *vošši-*, AV *vošš-*, I *vošši-*, Ud. *vešši-*, P *ošši-* 'sich öffnen, aufgehen' | v o t j. (WICHM. 126) G *uštī-*, Sz. M J MU *uštī-*, Uf. *uštī-* 'öffnen, aufmachen', G *ušjal-* 'öfter öffnen'. — PP **qč-*.

← KB **áč-* > csuv. *uš-* 'kinyitni' ~ PT *áč-* (RÄSÄNEN, EtymWb. 3).

A zürj. — votj. -*tī-* műveltető, a zürj. -*ši-* visszaható, a votj. -*jal-* gyakorigító képző. A permi nyelvekben a *t* előtt dezaffrikálódás (*-*č-* > -*š-*) történt.

WICHMANN: MSFOu. 21: 126; UOTILA: MSFOu. 65: 58, SyrjChr. 183; LYTKIN, IsztVok. 34; FEDOTOV 2: 148; ESzK.

Hangtani következtetések

M á s s a l h a n g z ó k

I. Z á r h a n g o k

PT *k-* > KB *χ-* (> csuv. *χ-*) → PP *k-* (6, 9, 11, 12, 13). A PP-ben *χ* nem volt, ezért ezt *k*-val helyettesítették. Világosan látható ez a perzsa eredetű *χōja* szónál, ahol eredetileg is *χ-* volt, s a PP itt is *k*-val helyettesített (vö. még ar. *harj* → csuv. → votj. *kōrs*, *kērš* 'adó'). Az egyes bolgár-török nyelvjárásokban a *k* > *χ* fejlődés valószínűleg nem egyidőben zajlott le. Mindenesetre a kazár nyelvben a X. században már *χ*-t találunk: *χayanos* (Konst. Porph.), *χazaroi* (Istakhri, Ibn Fadlan), *χapubaliq* (Ibn Rusta, vö. LIGETI megjegyzéseit GOMBOCZ, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink, Bp. 1960, 23). A magyar nyelv olyan honfoglalás előtti jövevényszavai mint pl. *homok* (~ tö. *qumaq*) nem szükségszerűen a magyar *k* > *χ* > *h* fejlődés megindulása előtti időből valók, lehetnek egy török *χ-* átvételei is egy olyan nyelvjárásból és időből, ahol és amikor a PT *q-* már *χ-* lett. A XIII–XIV. századi volgai bolgár feliratokban már mindenütt *χ*-t találunk: *χirχ* 'negyven', *χir* 'leány', *χirχum* 'szolgáló' stb.

PT ? -*k*, ? -*g* > KB -*∅* (< -*u* < -*γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (3)

PT *k-* > KB *k-* (> csuv. *k-*) → PP *k* (7, 8, 10)

PT -*k* > KB -*∅* (< *u* < *γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (16)

PT *t-* > KB *t-* (> csuv. *t-*) → PP *t-* (17, 18)

PT -*rt-* > KB -*rt-* (> csuv. -*rd-*) → PP -*rt-* (7)

PT -*lt-* > KB -*lt-* (> csuv. -*ld-*) → PP -*lt-* (10)

PT -*t-* > KB -*d-* (> csuv. -*d-*) → PP -*d-* (1). A -*t-* zöngésedése ebben a szóban másodlagos.

PT *b-* > KB *b-* (> csuv. *p-*) → PP *b-* (?)

A PT *b-* a mai csuvasban részben a *k-* és *t-*hez való rendszertani illeszkedés, részben a környező finnugor nyelvek hatása alatt *p-* lett. Ugyanakkor a már a PT-ben bizonyos helyzetben megindult *b > m* fejlődés a BT hangtörténetben tovább folytatódott, és bizonyos szavakban (így például nazális előtt a *bäŋ* szóban) *m* lett. A PP *b-* megfelelés arra mutat hogy a *b > p* fejlődés a KB korszakban még nem érte el a *p-* fokot.

A zöngés szókezdő gutturálisok és a dentális (*g-*, *γ-*, *d-*) megléte a PT-ben vitatott kérdés. Az mindenestre biztosnak látszik, hogy a BT néhány nyelvjárásában volt zöngés szókezdő. Erre utalnak az olyan párhuzamok, mint a török *tüş* szóval egyeztethető mongol *düli* és magyar *dél*, melyek egyaránt BT jövevényszavak. Ezek azonban szórványos és nyelvjárási alakok lehetnek, amit a következő típusok mutatnak: PT *küzen* ~ m. *gövény*, de mong. *kürene*, illetve PT *köšek* ~ m. *kölyök*, de mong. *gölige*. Az a tény, hogy a PP és a volgai kipszak nyelvek a KB **gämbä* szót zöngés szókezdővel vették át arra mutat, hogy a KB-ben is volt bizonyos esetekben zöngés szókezdő.

A KB *-mb-*, *-nd-* a permi nyelvekben denazalizálódott: *b, d* (l. alább). Az idetartozó KB jövevényszavak fontos kritériumul szolgálnak a permi denazalizáció (PU PFU *mp, nt, ŋk > P b, d, g*) korának a meghatározásához. Ismeretes, hogy a permi népek szétválása a zürjenség elődeinek fokozatos északra húzódásával a IX–X. század táján történt meg. Ennek alapján a bolgár-török–permi érintkezések és a permi denazalizáció felső határát a IX–X. század körüli időre tehetjük (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 25, 58, 76–7, 129, 139, RÉDEI: ALH 19: 329–30). A votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak már megőrizték a nazális – zárhang-kapcsolatot (WICHMANN: i. m. 25, 57, 107, 128).

2. N a z á l i s o k

A PT-ben szókezdő helyzetben a nazálisok közül csak az *n-* volt meg, ez azonban már az PB korban *ŋ*-vé fejlődött. Mint láttuk másodlagos *m-* alakult ki eredeti *b*-ből (*bäŋ > csuv. min*).

PT *-md-* > KB *-nd-* (> csuv. *-nd-*) → PP *nd* (> zürj. – votj. *d*) (11, 12)

(or. *-mb-* →) KB *-mb-* (> csuv. *-mb-*) → PP *mb* (> zürj. – votj. *b*) (5)

PT *-n* > KB *-n* (> csuv. *-n*) > PP *-n* (6)

PT *-ŋ, -ŋ-* > KB *ŋ* (> csuv. *n, m*) → PP *ŋ* (2, 4)

PT *-ŋ* > KB *-m* (> csuv. *n, m*) → PP *-m* (17).

A BT-ben van egy igen régi *n ~ m* váltakozás, melybe az eredeti nazálisveláris *ŋ* is belépett. Erre utal a mong. *simayul* ~ tör. *siŋek* 'szünyog', mong. *kö müldürge* 'szügyelő' ~ tör. *körül* 'szív', mong. *tomuyun* 'meghülés' ~ tör. *ton* 'fagy', a m. *szám* ~ tör. *san*, m. *gyom* ~ tör. *yon*, a volgai feliratokban a *χirχum* 'rabnő' ~ tör. *qirqin* alakok és a mai csuvas nyelvjárási váltakozásoknak olyan esetei mint: *iltän, iltäm* 'arany' ~ tör. *altun, pursän, pursäm* 'bársony' ~ tör. *barčun* stb. Ez a jelenség az egészen fiatal tatár jövevényszavakban is megfigyelhető: tat. *yakin* 'körülbelül, közel' → csuv. *yaxän, yaxäm*, tör. *yaniš* 'hiba' → csuv. *yänäš, yumaš*, tör. *özen* 'vízmosás' → csuv. *vasan, vasam* stb.⁴ Ebbe a jelenségkörbe tartozik a PT *tulin* ~ KB *tülim* szövége is.

⁴ Másképpen BENZING, Fundamenta I, 713, DOERFER, UAJb 39: 53–70. Fontos új szempontokat tartalmaz LEVITSKAJA cikke: Voprosy dialektologii tjurkskich jazykov, 4: 182–185.

A PP * η > zürj. *n, n̄, m*, votj. $\eta, n, n̄, m$ hangváltozás (1, 2, 4) a bolgár-török jövevényszavak átvétele után – valószínűleg a permi nyelvek önálló élete folyamán – zajlott le. A PP *- η -nek viszonylag kései – esetleg nyelvjárási szinten való – továbbéléséről a zürjénben l. STEINITZ: ALH 12: 249. Az * η > *n* változásban a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak is részt vettek (l. WICHMANN: i. m. 20–1).

3. Likvidák, tremulánsok

A PT-ben likvidák és tremulánsok szókezdő helyzetben nem fordultak elő. Egyéb helyzetekben:

PT *-l* > KB *-l* (> csuv. *-l*) → PP *l* (15)

PT *-l* > KB *-l* (> csuv. *-l*) → PP *-l* (17)

PT *-lt-* > KB *-lt-* (> csuv. *-ld-*) → PP *-lt-* (10)

PT *-rl-* > KB *-rl-* (> csuv. *-rl-*) → PP *-rl-* (3)

PT *-lč* (< *lVč*) > KB *-š* (> csuv. *-š*) → PP *š* (9).

A PT *-l*-nek az *-lč-* hangkapcsolatban való eltűnése az *l* spirantizálódásán keresztül zajlott le, vö. PT *ölč-* 'mérni' > csuv. *viš-*, PT *belčēn* 'szamárbogáncs' > csuv. *pišen*, PT *qilč* 'kard' > csuv. *xěš* (< *qilč). Az *-l* spirantizálódásának nyomai kimutathatók a mai csuvas nyelvjárásokban: PT *külčēn* 'kölesön' > csuv. *kivšen*, *küšen*, PT *altun* 'arany' > csuv. *ivtān*, *iltān*, PT *alqan-* 'átkoz' > csuv. *ivχan-*, *ilyan-*, PT *yulči* 'haj' (vö. KÁSG. *yulič* 'kecskeször') > csuv. *ševši > *šüs* 'haj' stb. A PP *š* a KB *χiš* esetében már az *-l* eltűnését mutatja.

4. Spiránsok

PT *-s* > KB *-s* (> csuv. *-s*) → PP *-s* (1)

Mint erre fentebb már utaltunk, ebben a szóban nincs okunk feltételezni egy eredeti *-z* szóvéget, ugyanis ez a csuvasban szabályosan *-r* lett volna. Azt természetesen nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ez a szó a KB-ban már régen meglevő jövevényszó, a KB–PP viszony szempontjából azonban ez közömbös.

A PT *z*-vel szemben *-r*-et találunk a *χundiri*, *šir* és valószínűleg a *šürü* szavakban. Ez a jólismert csuvas rotacizmus.

PT *-š* > *-lč* > KB *-š* (> csuv. *-š*) → PP *š* (18)

A PT *-š*-nek a csuvasban két megfelelése van *-l* és *-š*. Az első megfelelés jól ismert, az *-š* megfelelés azonban olyan gyakori és olyan sok régi szóban mutatható ki, hogy ezeket az eseteket aligha tekinthetjük jövevényszavaknak, pl. PT *bāš* 'fej' ~ csuv. *puš*, PT *yemiš* 'gyümölcs' ~ csuv. *šiměš*, PT *iš* 'dolog' ~ csuv. *ěš*, PT *yašim* 'villám' ~ csuv. *šišēm*, PT *garši* 'szemben' ~ csuv. *χirěš*, PT *uruš* 'harc' ~ csuv. *vārsā*, PT *ašla-* 'köpülni' ~ csuv. *ušla-* stb. A jelenségre már POPPE felfigyelt (Dokl. Ross. AN 1924, 43–44), egyes esetekben RAMSTEDT is utalt a csuvas *š* megfelelések *-lč-* eredetére (MSFOu. 104: 109). ŠČERBAK (Sravn. fon. tjurkskich jazykov, 1970, 86, 163) a csuvas *š* megfeleléseket részben azzal magyarázza, hogy az eredeti *š* itt rövid magánhangzó után állt, részben ezeket jövevényszavaknak tartja. DOERFER (OLZ 66 (1971): 337–339) ezt joggal nem fogadja el, ugyanis a csuvasban az *-l* eredeti rövid magánhangzók előtt is előfordul (pl. PT *qiš* 'tél' ~ csuv. *χěl*), ehhez hozzá-

tehetjük, hogy viszont *-š* hosszú magánhangzó után is előfordul (vö. PT *iš* fentebb). Többen sikertelenül morfonológiai megoldással kísérleteztek.⁵

A köztörök *š* ~ csuv. *l*, *ś* megfelelést csak úgy magyarázhatjuk, ha mindkét esetben egy *-lč-*ből indulunk ki. Az egyik esetben *-lč-* > *l* fejlődés zajlott le, a másik esetben az *-l-* spirantizálódás útján eltűnt, és a *-č-*ből a szabályos csuvas fejlődés során *-š* lett. Valójában tehát egy korábbi közt. *š* ~ csuv. *lč* megfeleléssel állunk szemben. Erre mutatnak az olyan ősi bolgár-török eredetű jövevényszavak a mongolban mint mong. *elġigen* 'szamár' ~ tör. *eşgek*, mong. *qalġi-* 'ledörzsöl, lekopaszt' ~ tör. *qaş(i)-*, mong. *tarbalġi* 'egy sólyomfajta' ~ tör. *taş başı* 'kopaszfejű', a bolgár-török eredetű orosz *алыкуи* 'dobókocka' ~ tör. *aşuq*. Bár a magyar régiségben gyakran jelentkezik egy „anorganikus *l*” (vö. pl. R. *ács*, *ács* ~ PT *ayačġi*, *bölcs* ~ PT *bügüci* stb.), egyáltalában nem biztos, hogy a magyar *bölcső* (~ PT *beşik*), *gyümölcs* (~ PT *yemiş*), R. *bulsassa*, *bocsát*, *búcsú* stb. (~ PT *boşat-*, *boşan-*) alakok *-l-*je is ilyen eredetű. Ezekben az esetekben ugyanis a köztörökben nem *č* hanem *š* van, ezért ez a kategória az előbbitől elválasztandó és azokhoz az adatokhoz köthető, ahol a köztörök *š*-sel szemben *-lč-*t, illetve mai csuvas fejleményét az *-š*-t találjuk.

A köztörök *tüş*-sel szemben a PP *tuş* szóvégi mássalhangzója tehát ugyanúgy magyarázandó, mint a *kis* szóvégi mássalhangzója, mindkettő közvetlenül egy *-lč-*ből fejlődött.

5. A f f r i k á t á k

PT *č-* > KB *č-* ~ *ś-* (> csuv. *ś-*) → PP *ć-*, *ś-* (3)

PT *-č-* > KB *-č-* (> csuv. *-ź-*) → PP *-ć* (8)

PT *-č* > KB *-č* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (19)

PT *-lč* > KB *-ś* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (9)

⁵ PRITSAK (UAJb 35: 337—349) szerint egy eredeti *-ti* individuum-jel társult az eredeti *-l* szóvéghoz, ez a hangkapcsolat egy *-lč-* fokon keresztül a törökben *-š* lett, míg a csuvasban *-ś*. Azok a csuvas esetek, amelyekben *-l* van, *-ti* szuffixum nélküli alakok. PRITSAK elméletének leg súlyosabb nehézsége, hogy a csuv. *-l* ~ közt. *-š* megfelelés nemcsak szóvégen fordul elő, hanem szóbelsejében is (vö. pl. PT *eşik* 'szamár' ~ mong. *elġigen*, PT *köşek* 'kölyök' ~ m. *kölyök*, mong. *gölüge*), továbbá a kérdéses *-ti* szuffixum semmilyen más hangtani helyzetben sem mutatható ki. Meggondolkoztató az is, hogy a köztörökben van *-lč-* szóvég (vö. pl. *elči* 'követ'), ebből pedig nem lett *-š*. Nem indokolt az, hogy a csuvas szavakban miért 'tűnt el' egyes szavak végén a *-ti*, míg mások esetében megmaradt? Végül PRITSAK elmélete nem magyarázza meg a csuvas-mongol *-l-* megfeleléseket. TEKIN (AOH 22: 79) PT *-l-*ből indul ki és a csuvas *ś* megfeleléseket egy *-lč-*ből magyarázza. Szerinte az ilyen esetekben található köztörök *-š* is egy *-lč-*ből alakult ki. Ennek a nézetnek az a fő nehézsége, hogy a köztörökben az *-lč-* közösleges hangkapcsolat (vö. *elči* 'követ', *alčei* 'megtévesztő, ravasz', *balčiq* 'iszap', *yalčiq* 'hold' stb.) és ebből csak a csuvasban lesz *ś*. Legújában DOERFER (OLZ 66 (1971): 337—339) azt a nézetét fejtette ki, hogy a köztörök *-š* ~ csuvas *-ś* megfelelések esetében a csuvasban egy eredeti *-l* tőből kell kiindulni, melyhez egy *-si* birtokos személyrag járult (PT *bāš* 'fej' > csuv. **bāl+si*), ebbe „anorganikusan” betolódott egy *-t-* (**baltsi*), majd ez egy **balčei* alakon keresztül *pušē* formává fejlődött, amelyből azután a birtokos ragnak érzett *-č-*t elvonták. A *-si* birtokos személyrag egyes esetekben *-šē* formában valóban megőrződött. A birtokos személyrag erős tapadását a tőhöz olyan szókatagóriáknál mint testrésznevek, rokonságnevek valóban ismerjük, s ez több nyelvben arra vezetett, hogy a birtokos személyragos tőhöz másodszer is személyrag járult. A jelenség azonban a csuvasban, mint erre rámutatunk, szóbelsejében is előfordul (PT *yašim* ~ csuv. *šišēm*), megfigyelhető igetöveknél (PT *ašla-* ~ csuv. *ušla-*), igei eredetű névszóknál (PT *yemiş* ~ csuv. *šimēs*), ezért DOERFER elmélete sem fogadható el.

PT $-š > lč > KB \acute{s}$ ($>$ csuv. $-š$) $\rightarrow$ PP $-š$ (18)
 PT $y- \sim \check{y}- > KB \acute{s}-$ ($>$ csuv. $\acute{s}-$) $\rightarrow$ PP $\acute{s}-$ (14, 15, 16)
 perzsa $-j- > KB \check{y} \sim \acute{z}$ ($>$ csuv. $-ž-$) $\rightarrow$ PP $-ž-$ (13).

Mint látható, a KB-ben és az azt tükröző PP-ben a PT affrikátáknak kettős képviselőjük van: affrikáta és spiráns. Különösen feltűnő a zöngés szókezdő affrikáta spiráns megfelelése. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert a volgai bolgár feliratokban egyértelműen csak affrikáta megfelelést találunk: *jal 'év'* ($\sim$ PT *yāš*), *jerim 'húsz'* (PT *yigirmi*), *jiyēti 'hét'* (PT *yēti*), *jiūr 'száz'* (PT *yūz*), *köčrūwi 'elvándorolt'* (PT *köč-duq-i*), *wečim 'harmadik'* (PT *üč 'három'*) stb. Ebből РОРРЕ (Чуваши и их соседы 26–28) és újabban RAUN (JAOS 28 (1955): 44) azt a következtetést vonta le, hogy a PP bolgár-török jövevényszavai a feliratok kora utáni időből, tehát a XIV. század utánról származnak. Ez a nézet azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy itt több KB nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések (*gyom*, *gyümölcs*, *dísznő*; *csepü*, *csalán* stb.) mellett spiráns megfeleléseket is (*szél*, *szűcs*; *sarló*, *sátor*, *sajt*, *kos*, *késő*, *kőrís* stb.). DOERFER, aki a csuvas $\acute{s}$ -megfelelést késeinek tartja, a magyar *sz-* megfeleléseket téveseknek véli, anélkül, hogy figyelembe venné a PP párhuzamokat (OLZ 66 (1971): 332). A PT affrikáta $\sim$ magyar spiráns megfelelése magyarázataira több elmélet is ismeretes,⁶ annyi azonban bizonyos, hogy ezek régebbiek a feliratoknál, s ugyanazt a kettősséget tükrözik mint a PP. Itt most még csak annyit jegyezni meg, hogy egyes KB nyelvjárások között — más jelenségek mellett — éppen bizonyos hangváltozások ütemében, kronológiájában volt az eltérés.

Magánhangzók az első szótagban

PT $a > KB \acute{a}$ ($>$ csuvV o , csuvA u) $\rightarrow$ PP a (1, 3, 6), ρ (19)
 PT $o > KB u$ (csuvV $\check{o}$, csuvA $\acute{a}$) $\rightarrow$ PP u (11, 13)
 PT $u > KB \acute{u}$ ($>$ csuvV o , csuvA $\acute{a}$) $\rightarrow$ PP u (12)
 PT $\check{i} > KB \check{i}$ ($>$ csuv. $\check{e}$) $\rightarrow$ PP i (4: PP $i > \varepsilon$, 9)
 PT $\acute{a} > KB \acute{a}$ ($>$ csuv. a) $\rightarrow$ PP a (2), ε (8)
 PT $e > KB \acute{e}$, i ($>$ csuv. i) $\rightarrow$ PP i , $\acute{e}$, e (14, 15)
 PT $\acute{u} > KB \acute{u}$ ($>$ csuvV $\check{o}$, csuvA $\check{e}$) $\rightarrow$ PP u (16, 18), $\acute{o}$ (16), ρ (10).

Az orosz eredetű KB **gümbä* (egyébként KB $\check{u} <$ PT $\check{o}$) első szótagbeli $\check{u}$ -je PP ρ lett. A PT u a második szótagbeli $\check{i}$ hatására i lett a *tülim* szóban, ennek PP megfelelője is i .

Bár az adatok kis száma nem enged meg messzemenő következtetéseket, bizonyos tendenciákat jól megfigyelhetünk az egész rendszerben. Ezek közül a legfontosabb az egész csuvas hangrendszer zártabbá válása (vö. DOERFER: UAJb. 40: 244, E. ITKONEN: FUF 38: 272; RÓNA-TAS, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat, 900–901). A nyíltabb labiálisok zártabbá váltak. Az $o > \rho > u$ illetve $\check{o} > \acute{o} > \acute{u}$ fejlődés a PP átvételek idején a harmadik fázisnál tartott. Ugyanakkor a zárt labiálisok redukálódtak $u > \acute{u}$, $\acute{u} > \check{u}$. Ez a redukció azonban természetesen nyíltabbá válással is együtt járt, s ezért a nyílt és a zárt labiálisok a fejlődés további folyamán egybeestek,

⁶ Legújában BÁRCZI, *Studia Turcica*, 39–46, 1. ott további irodalmat.

s a mai virjal-csuvas nyelvjárásban δ illetve δ fokon vannak meg. Mindkét hang azután az anatriban és az erre alapuló irodalmi nyelvben delabializálódott, ami valószínűleg szintén a redukció következménye, ugyanis redukált magánhangzók képzésénél az ajakműködés is renyhébb. A PT $a > KB \hat{a}$ fejlődése is a zártabbá válás része volt. Az így kialakult labiális $\hat{a}$ zártabb volt, mint a korábbi, illabiális előzménye. Ennek a hangnak zürj. $a \sim$ votj. u megfelelése az 1, 3. sz. etimológiában E. ITKONEN (FUF 38: 267) szerint úgy magyarázandó, hogy a KB labiális $\hat{a}$ -t helyettesítő PP o vagy ϱ a második szótagbeli (a PP-ben főhangsúlyos) a hatására a zürjében a lett, a votjában pedig az o , vagy ϱ -ból szabályosan u lett. Ennek ellene szól a $\chi\hat{a}n$ szó, amelyben E. ITKONEN hosszú $\hat{a}$ -t tesz fel. Mint ezt fentebb láttuk, ebben a szóban KB fokon mindenképpen rövid $\hat{a}$ -t kell feltennünk, akár eredeti rövid a folytatásaképpen, akár eredeti hosszú $\hat{a}$ rövidülésének eredményeként. Ezért valószínűbb, hogy a PP-ben a KB $\hat{a}$ -t — mivel ilyen hang az érintkezések idejében a PP fonémarendszerében nem volt, a -val helyettesítették. A PP $a > votj. u$ hangmegfelelés nem vezethető vissza egyetlen okra. A PP a a zürjében megmaradt, a votjában viszont az $udis$ és a $\acute{s}urlo$ szóban a második szótagbeli (főhangsúlyos) magánhangzó hatására $*a (> *\hat{a}) > *o > u$ zártabbá válás történt. A votj. kun -ban az $*a (> *a) > o > u$ változás a szókezdő k hatásával magyarázható (V. I. LYTKIN, IsztVok. 170 kk.). LYTKIN (i. h.) a csuvas szavakon kívül 24 permi szóban mutatta ki a zürjén $a \sim$ votj. u megfelelést, ezek között több olyan van, amelyik iráni eredetű, és amelyekben szintén a volt.

A PT $\ddot{i}$ a zártabbá válási folyamatban nagyrészt palatalizálódott és redukálódott ($> \ddot{i}$), az esetek egy más részében a veláris hangrendűség megmaradt ($> \ddot{i}$), s a mai csuvas nyelvjárásokban mint $\ddot{e}$, illetve $\ddot{a}$ van jelen. A mai csuvas helyesírásban és a modernebb átírásokban $\ddot{e}$ és $\ddot{a}$, a PAASONEN-féle átírásban $\ddot{e}$, $\ddot{a}$ szimbólumokkal jelölt hangok fonetikailag centrális, redukált, középső nyelvállású hangoknak felelnek meg.

A PT $\acute{e}$ ugyancsak zártabbá válással i lett, valószínűleg $\acute{e}$ fokon keresztül (vö. E. ITKONEN: i. m. 261). A votj. $\acute{s}el'$ a $\acute{s}il'$ mellett arra mutat, hogy az előbbi még a KB $\acute{e} > i$ előtt került át a PP-be (l. UOTILA: JSFOu. 52/5: 2; E. ITKONEN: FUF 38: 261). A PT $\acute{a}$ a KB-PP érintkezés korában még nem lehetett a , mert akkor ez a fejlődés egybeesett volna az eredeti a hangéval. A PP a hanghelyettesítéssel magyarázható. A KB $\acute{a} \sim$ PP a hanghelyettesítéséről l. E. ITKONEN: UAJb. 41: 245, FUF 38: 270. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a PT $\acute{a} : e$ oppozíció meglétében nincs okunk kételkedni, de a csuvas számos esetben eltér attól a képtől, melyet a többi török nyelvek és nyelvemlékeik alapján rekonstruálni tudunk.⁷ Éz az eltérés egyes bolgár-török nyelvjárásokra különösen jellemző lehetett. Így magyarázható az, hogy a $b\hat{a}\eta$ szónak a mai csuvasban egy olyan alak felel meg, amelynek magánhangzója zárt e -re megy vissza.

⁷ POPPE (Islamica I, 410—414) nyomán általában elfogadják, hogy a PT nyílt $\acute{a}$ a csuvasban a , a PT zárt $\acute{e}$ pedig i lett. Ez az adatok jelentős részében valóban így történt, eltérő adatok azonban óvatosságra intenek: PT $\acute{e}\acute{s}ik$ (az. $\acute{e}\acute{s}ik$, tkm. $\acute{i}\acute{s}ik$) $\sim$ csuv. $al\acute{a}k$ 'ajtó' ($< *a\acute{s}ik$), PT $\acute{e}\acute{s}$ - (az. $\acute{e}\acute{s}$, tkm. $\acute{i}\acute{s}$ -) $\sim$ csuv. al - 'felásni, felforgatni' ($< *a\acute{s}$), PT $k\acute{e}\acute{c}$ - (az. $k\acute{e}\acute{c}$, tkm. $g\acute{e}\acute{c}$ -) $\sim$ csuv. $ka\acute{s}$ - 'átmenni' ($< *k\acute{a}\acute{c}$ -), illetve PT $\acute{a}z$ - (az. $\acute{a}z$ -, tkm. ez -) $\sim$ csuv. ir - 'szétnyomni, puhítani' ($< *\acute{e}z$ -), PT $\acute{a}ri\acute{s}$ - (az. $\acute{a}ri$ -, tkm. $ere\acute{s}$ -) $\sim$ csuv. $ir\acute{e}l$ - 'olvad' ($< *\acute{e}ri\acute{s}$ -). A PT $\acute{a}$ és $\acute{e}$ kettős csuvas megfelelése mögötti nyelvjárási okokat kell keresnünk.

A volgai bolgár feliratok vokalizmusa az arab írás korlátai miatt csak igen nehezen értékelhető. Annyi bizonyos, hogy az *ä*, *e* hangok minden esetben a magas hangrendű szavakban használt *keph*-fel vannak írva: *säkir* 'nyolc'. Az *e* még nem lett *i*, pl. *eki* 'kettő'. A PT *a* minden esetben *aleph*-fal, illetve *fathával* van leírva: *alti* 'hat', *ayxi* 'hava', *batuwi* 'eltávozni, meghalni', ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez az *a* hang nem lehetett labiális *ä*, de biztosan azt jelenti, hogy nem volt *o* vagy *u*.

A KB *ü* PP képvisellete meglehetősen heterogén: *u*, *o*, *ö*. Ez azzal magyarázható, hogy *ü* a PP-ben nem volt, ezért azt a hozzá legközelebb álló hangokkal helyettesítették.

A volgai bolgár nyelvvel szoros kapcsolatba került kipszak-török nyelvek, a mai tatár és baskír, a volgai bolgár hatása alatt megváltoztatták vokalizmusukat.

PT	tat., bask.	PT	tat., bask.
<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>i</i>	<i>ï</i>
<i>e, ä</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>ë</i>
<i>o</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>ö</i>
<i>ö</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>õ</i>

A redukált labiálisok itt zártabbak, mint a török nyelvek nyílt labiálisai. Mint látható, a volgai kipszak nyelvekben az *e* és *ä* egybeesése már lezajlott a KB hatás kezdetekor (később kialakult egy másodlagos *ä*, főleg eredeti *a*-ból, *y*- után és jövevényszavakban). Egyéb vonásait tekintve azonban ez a rendszer hűen tükrözi a KB vokalizmust, melyhez képest a mai csuvas tovább fejlődött.

A volgai kipszak vokalizmus kialakulásának ideje vitatott (vö. DOERFER: OLZ 66: 329–330), mindenestre a volgai kipszak nyelvek mongol jövevényszavai azt mutatják, hogy ez a jelenség a XIII–XIV. század után zajlott le, pl. mong. *bosaya* 'küszöb' → tat. *busugu*, mong. *bödüne* 'fürj' → tat. *büdänä*, bask. *büänä*, mong. *delbege* 'kantár' → tat. bask. *dilbegä* stb.

Anyagunkban nincs példa a PT *a* > csuv. *i* fejlődés PP képviselétére, mellyel nemrég E. ITKONEN részletesen foglalkozott (FUF XXXVIII 257–273). RAMSTEDT (JSFOu. 38/1: 7) szerint *a* > *e* > *e* > *i* fejlődést, DOERFER szerint (UAJb. 40: 244) *a* > *e* > *i*, E. ITKONEN (i. h.) szerint is *a* > *e* > *i* fejlődést kell feltennünk a zürjén és votják megfelelések alapján. A kérdés eldöntéséhez figyelembe kell venni, hogy bár a PT *a*-val szemben a jakutban gyakran, egyes más török nyelvekben szórványosan találunk *i* megfeleléseket, s ugyancsak *i* megfelelést mutatnak a mongol és a magyar egyes bolgár-török jövevényszavai, ezek az *i*-s megfelelések csak a legritkább esetben egyeznek. Ilyen kivétel pl. a PT *yaz*- 'írni', csuv. *šir*, mong. *širu*-, m. *ir* megfelelés. Másrészt a csuvas nyelv arab-perzsa jövevényszavaiban ez a jelenség igen gyakori: ar. *mashara* → csuv. *miskara* 'nevetség', ar. *harj* → csuv. *širas* 'adó' (→ votj. J *körš*, S *kerš*), ar. *hazna* → csuv. *šisna* 'kincstár', sőt megfigyelhető ez a fejlődés egészen fiatal jövevényszavakban is, mint a tör. *balčiq* → csuv. *pilčäk* 'sár'. Egyes csuvas nyelvjárásokban is megfigyelhető egy *a* > *u* ~ *i* váltakozás: csuvV, A *pir*- 'menni' ~ Morgaus (Róna-Tas gyűjtése) *pur*-, csuvV, A *pil* 'méz' ~ Rika (Róna-Tas gyűjtése) *pul* stb. Mindez ismét világosan arra mutat, hogy nyelvjárási jelenséggel van dolgunk, mely valószínűleg az *a* labializálódásával kapcsolatos és a kialakult általánosabb

labiális *â* változattal szemben egy illabiális *a* sporadikus és nyelvjárási szintű megőrződésének maradványa. Az arab illabiális *a* ebbe a fejlődésbe kapcsolódott be, majd ez az illabiális *a* a csuvasban a zártabbá válási folyamat során *î*-vé vált. Ez bizonyosan *ê* esetleg később *ÿ* fokon keresztül zajlott le. Nem teljesen lehetetlen, hogy a magyar *gyertya* -*e*-je is inkább így magyarázandó, mint a ragozott alakokban előforduló második szótagbeli *a* elhasonlító hatásával (TESZ.) vö. *alma*, *almát*.

A csuvas magánhangzórendszer zártabbá válásának kezdetét nehéz volna meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a mongol nyelv ősi bolgár-török jövevényszavainak egy részében ez a jelenség már megvan: PT *bodu-* ~ mong. *budu-* 'festeni', PT *koč* ~ mong. *quča* 'kos', PT *höküz* ~ mong. *hükör* 'ökör', PT *törŋke* ~ mong. *tüŋgke* 'zsombék' stb. Az ilyen típusú megfelelések magyarázata érdekében nincs okunk a PT-ben egy hármas labiális zártági oppozíciót felvennünk (*o o u*), mint ezt DOERFER teszi (TMEN 1: 99), hanem ebben a jelenségben a bolgár-török zártabbá válás legkorábbi jeleit kell látnunk. Igen valószínű, hogy a magyar – bolgár-török együttélés idejére ez a folyamat még előbbre haladt, s ennek alapján a bolgár-török jövevényszavaink vokalizmusával kapcsolatos eddigi nézeteinket felül kell vizsgálnunk.

A zártabbá válási folyamat értékelése szempontjából fontos volna a szláv *go ba* KB átvételének közelebbi vizsgálata. Ez a szó ugyanis biztosan a X. századi szláv denazalizáció előtt került a KB-ba. A permi alapján feltehető *ö* esetleg *ü* és a tatár alapján feltehető *ü* mindenesetre mutatja a zártabbá válási folyamatot. Azt azonban nehéz lenne megmondani, hogy a szláv *o* -t az átvevő nyelv *ö*-nek vagy *ö̇*-nek vette át. Az utóbbi valószínűbbnek látszik.

A KB – PP érintkezés korára KB-magánhangzó-rendszer mindenesetre már egy teljes fokkal való és rendszerszerű zártabbá válást mutat.

A KB hosszú magánhangzói kérdésére anyagunk nem ad közvetlen felvilágosítást.

Magánhangzók a nem első szótagban

A PT magánhangzók a KB-ben lényeges eltérést mutatnak aszerint, hogy első vagy nem első szótagban voltak. Ebben biztosan szerepet játszottak a hangsúlyviszonyok. A mai csuvas hangsúlyviszonyok fő jellegzetessége, hogy redukált magánhangzón csak akkor lehet szóhangsúly, ha a szóban kizárólag redukált magánhangzó van. Ha egy szó csak teljes képzésű magánhangzóból áll, akkor a hangsúly az utolsó szótagon van. Ha ez redukált, akkor az előtte álló teljes magánhangzó hordozza a hangsúlyt. Ez a rendszer nyilvánvalóan másodlagos, és kapcsolatban áll a redukált magánhangzók kialakulásával. A mai csuvas hangsúlyviszonyok kialakulásának története teljesen ismeretlen.

A mai csuvasban nem első szótagban a nyílt magánhangzók megőrizték eredeti minőségüket, a zártak redukáltak lettek.

A nem első szótagbeli KB *a*-nak PP *a* > zürj. *a*, votj. *o* (< *a) a szabályos folytatója: 3, 13. Az utóbbi szóban jelentkező zürjén hanghiányról, ill. *e/e* magánhangzóról l. 286. l. A szóbelseji KB *i* hangnak PP *i* felel meg a zürj. *ijim* (17) szóban. Egy példában (11) zürj. *Ø* ~ votj. *i* van a KB *i* helyén abszolút szóvégi helyzetben. KB *ä-t a PP-ben általában *a*-val helyettesítették (zürj. *a*, votj. *o* < *a): 7, 10. Egy esetben (5) zürj. *Ø* ~ votj. *i/i* < PP *i* van a szóvégi KB *ä hang helyén. KB *ε vagy *ä > PP *ε tehető fel a 4 sz. etimológia második szótagjában. A 8. sz. szóban PP *Ø* felel meg a KB *i* hang-

nak (erről a szóról l. még alább). A KB $\ddot{u}$, $*e > PP \dot{i}/i > \text{zürj. } i$, votj. $\dot{i}$ megfelelésre szintén egy példa van (16). A zürjénben nem a *šuri*, hanem a szóvégi magánhangzó lekopását tükröző $*šur$ volna a szabályos alak (erről l. még alább). — A harmadik személyű birtokos személyrag i -je a PP-ben i -vel van képviselve (12).

A permi nyelvek hangtörténete, elsősorban bizonyos hangváltozások relatív kronológiája szempontjából rendkívül tanulságos a KB abszolút szóvégi magánhangzók viselkedése a permi nyelvekben. LAKÓVAL ellentétben (FgrÉrt. 2: 55–6) a zürj. *keč* ~ votj. *keč* 'Ziege' szónak, mivel nem KB $*k\ddot{a}\ddot{c}\ddot{a}$ — mint korábban vélték (WICHMANN: i. h. 73; LAKÓ: i. h.) — hanem $*k\ddot{a}\ddot{c}i$ alakra megy vissza, nincs kormeghatározó jelentősége a PP $\ddot{a}$ őpermi kori lekopása szempontjából. Perdöntő lehet viszont ez a szó a PP $*i$ (és esetleg $*\dot{i}$) $> \text{zürj.} - \text{votj. } \emptyset$ felső határa idejének (az őpermi kor vége: IX. század?) meghatározása szempontjából (a PP $*\dot{i}/*i$ lekopásáról mindkét nyelvben l. LAKÓ: FgrÉrt. 2: 52). A zürj. *gob* ~ votj. *gubj* 'Pilz' $<$ KB *gũmbä* (5) alapján talán feltehető, hogy a szóvégi PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás a KB – PP érintkezés idején zárult le, bár az sem lehetetlen, sőt tán valószínűbb, hogy a KB $\ddot{a}$ -t a PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás után $\dot{i}$ hanggal helyettesítették. A PP $\dot{i}/i$ / $\leftarrow$ KB $*\dot{i}$, $*\ddot{a}$ két szó (5, 11) tanúsága szerint a votjákban megmaradt, a zürjénben ellenben lekopott (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 35, 129; LAKÓ: i. m. 13, 20). Ezekben a szavakban a lekopás a KB – PP érintkezések lezárulása (X. sz.) után, a zürjén nyelv külön életében történt meg. Egyetlenegy szóban a zürjénben is szóvégi magánhangzó van: *šuri* (16). Ez a szó feltehetőleg a PP $\dot{i}/i$ lekopása után — esetleg P közvetítéssel — került át a zürjénbe (vö. LAKÓ: i. m. 63). Erre látszik utalni az a körülmény is, hogy a KB $*\ddot{u}$ -nek kettős hangképviselet (zürj. *u*, votj. $e < *e < *o$) felel meg a permi nyelvekben. LAKÓ (i. m. 56) megállapítása szerint az őpermi a megmaradt mind a zürjénben (a), mind a votjákban (a , $o < *a$). Ez a megállapítás ma már persze csak bizonyos megszorításokkal fogadható el: az őpermi a csak permi kori szavakban maradt meg, finnugor, ill. finn – permi kori szavakban való megőrződése csak néhány nagyon kétes etimológia alapján tehető fel (vö. KORENCHY: NyK 73: 157–8). A KB $*a/*\ddot{a} > PP a (> \text{zürj. } a, \text{ votj. } o < a)$ mindkét permi nyelvben megőrződött (3, 7, 10, 13). Igaz, három példában (3, 7, 10) az $a (> o)$ mássalhangzó-kapcsolat után áll, tehát olyan fonetikai helyzetben, amelyben az a lekopása egyébként sem lett volna lehetséges.

Az érintkezések történeti háttere

A fentiek alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy a PP KB jövevényszavai több KB nyelvjárást tükröznek. Az a hangállapot, amelyet a jövevényszavak alapján rekonstruálhatunk, bizonyos vonásaiban egy fokkal előrehaladottabb állapotot tükröz, mint a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai, de ahhoz még közel áll. A PP-ben tükröződő KB nyelv kronológiai kérdéseinek tisztázásához nem kerülhetjük el annak a kérdésnek a felvetését, hogy mikor jutott érintkezésbe a KB a PP-vel.

A bolgár-törököknek a Volga középső folyásához való érkezése a mai napig vitatott probléma. A hosszú ideje uralkodó nézet KUNIK véleményére megy vissza (Izvestia al Bekri, 1878, 155–156), amely WICHMANN tekintélye révén terjedt el (MSFOu. 21: 142). KUNIK arra hivatkozik, hogy Jordanes (551 k.) felsorolja az Ermanarich gót király által a IV. században keleten

leigázott népeket, ezek között felsorolja a Merens, Mordens és Imniscaris népeket (a szöveget idézi PAASONEN: NyK XLII, 66), de nem említi meg a bolgárokat. Ebből KUNIK arra a következtetésre jut, hogy a VI. század közepén a bolgárok még nem voltak a Volga vidékén, csak ezután költöztek ide. PAASONEN (i. h.) ezt az érvelést jogosan nem tartotta kielégítőnek. A történeti források tanúsága szerint (vö. CZEGLÉDY, Nomád népek vándorlása, 108 l.) a kubáni onogur-bolgár birodalomnak a kazárok 650 táján vetettek véget. Ezután kezdődött meg az onogur-bolgárok szétválása. Egyik csoportjuk felfelé haladva a Volga mentén, bár kazár fennhatóság alatt, kikerült a kazárok közvetlen nyomása alól. Másik csoportjuk a Kaukázusban maradt. Harmadik részük Bizánc szomszédságába vándorolt, s megalapította a dunai bolgár birodalmat, hová 680 táján érkeztek meg

Ezt látszanak alátámasztani a régészeti kutatások is. Ezeket legutóbb GENNING és HALIKOV (Rannye bolgary na Volge, 1964), valamint KAHOVSZKIJ (Proischozdenie čuvašskogo naroda, 1965) foglalták össze. A középső Volga-vidék régészeti emlékei közül biztosan a bolgárokhoz köthető az a régészeti kultúra, amely a VIII. század második felében jelenik meg a helyi, autochton kultúrák között. Ez a régészeti kultúra egyfelől egy nomád típusú gazdaságot mutat, másfelől emlékei szoros kapcsolatban állnak a kazár-bolgár terület régészeti emlékeivel a Fekete-tenger északi partján és a Kubán vidékén. Datálásuk elsősorban pénzleletekkel történt. Legrégébbi datálható érem ebben a lelet-együttesben 619-ből való, ez azonban természetesen nem a temetés, hanem a pénz verésének évszáma. Az érmék többsége a VIII. század második és a IX. század első feléből való, s ezt alátámasztják egyéb régészeti érvek is. A VII. század második felében északra húzódó bolgár törzsek tehát a VIII. század közepére érik el a Volga középső folyását, a Kazán és Kujbisev közötti területet, a volgai bolgár birodalom kialakulása pedig az ezt követő időre, a VIII. sz. végére, IX. század elejére tehető. Ibn Fadlán (922) idején ez a birodalom már a fénykorát éli.

A PP-KB érintkezés alsó határa tehát a VIII. század második fele, de igen valószínű, hogy az intenzív érintkezés a IX. század elejétől számítható. Ez teljesen egyezik WICHMANN (MSFOu. 21: 29, 145–147) véleményével, aki a permi nyelvek csuvasos típusú jövevényszavaink legrégebbi rétegét a VIII–IX. századra teszi. Ezen a nézetten van LYTKIN (VFUJa. 1967: 131–142)⁸ és RÉDEI is (SLW 64, ALH 19: 321–334).

⁸ A középső Volga-vidék etnikai történetét kutatók általános véleménye szerint (SZMIRNOV, VOROBEJ, DMITRIEV, KAHOVSZKIJ, DENISZOV stb.) a VII–VIII. századi bolgár bevándorlás előtti időben nincs okunk jelentős török etnikumot keresni ezen a területen. HALIKOV a kézirat lezárása után megjelent cikkében (Szov. Etn. 1972:1, 100–109), melyre Bálint Csanád volt szíves felhívni figyelmünket, azt a nézetét fejti ki, hogy a területre a III–IV. és az V–VI. századokban is bevándoroltak török etnikumok. HALIKOV régészeti érveinek megítélésében nem érezzük magunkat illetékesnek, úgy látjuk azonban, hogy az a tény, hogy a kérdéses terület régészeti kultúráiban bizonyos változások lezajlottak, s ezeknek feltehető párhuzamaik vannak a délszibériai, majd a déloroszországi hun leletekkel, önmagában még nem bizonyítanak török lakosság bevándorlását. Ezek a kapcsolatok lehetnek interetnikusak is, nem beszélve arról, hogy a hunok HALIKOV által biztosnak vett török volta semmivel nem bizonyítható. HALIKOV hivatkozik LYTKIN-re is, aki HALIKOV szerint azt írja, hogy a permi nyelvek csuvas típusú jövevényszavai a IV–V. századból származnak. LYTKIN a HALIKOV által idézett helyen (Jazyki narodov SSSR. 3, Finno-ugorskije i samodijskie jazyki, 258), mint más műveiben is világosan a VII. század utánra teszi a volgai bolgárok nyelvi befolyásának

A PP KB jövevényszavainak hangtörténeti tanulságai ezzel teljesen egybehangzóak. Ugyanakkor a PP KB jövevényszavai egy olyan fázisát tükrözik a KB fejlődésének, melyre más forrásunk nincs. A volgai kipcsak nyelvek és a cseremiszi csuvas típusú jövevényszavai két későbbi fejlődési fokot tükröznek. Ugyancsak a későbbi fejlődési fokot őrizték meg a votják nyelv és a permjaki kései csuvas jövevényszavai.

RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS

Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian

The authors investigate the Middle Bulgarian (MB, in our paper: KB) loanwords in Proto-Permian (PP), the common ancestor of Zyryan and Votyak. They consider as sure borrowings from KB into PP only those words which are present (also) in North Zyryan. Those words which are only present in Permyak-Zyryan and/or Votyak can be later borrowings not pertaining to the PP period. The 19 KB loanwords in PP give important help in reconstructing the history of the Permian and Chuvash languages. The KB loanwords of PP show a somewhat more developed vowel and consonant system than the Old Bulgarian loanwords of Hungarian and point at the same time to at least two different KB dialects, a *č*-, *ʃ*- and an *š*-, *ž*- dialect. Linguistic, historical and archeological evidences are in favour of the suggestions made already by WICHMANN concerning the chronology of the loanwords. The KB loanwords of PP can be not much earlier than the second half of the 8th or the beginning of the 9th centuries and not much later than the end of the 10th century.

KÁROLY RÉDEI—ANDRÁS RÓNA-TAS

---

kezdetét és a PP szétválását zürjén és votják ágra a volgai bolgár birodalom hatásának tartja, ami a IX—X. században zajlott le. HALIKOVNAK az a kísérlete, hogy a csuvasokat elválassza a volgai bolgároktól és bevándorlásukat a IV—V. századra tegye nem fogadható el nyelvészeti szempontból.

A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben

(Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez)

0. A magyar nyelvben ma fölbukkanó új igék elvileg bármilyen végződésűek lehetnének. A magyar ugyanis — agglutináló nyelv lévén — azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben szófaj és végződés között nincs összefüggés, ellentétben például a latinnal vagy az oroszsal. Annál meglepőbb, hogy ma tudomásunk szerint mindenegyedű új ige képzővel lép a nyelvbe. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az igevégzések száma erősen korlátozott a magyarban. Az igével szemben a többi szófaj viszont bármely végződésű lehet.

Az igének és a többi szófajnak ez a kontrasztja több ponton is ellentmond a hagyományos felfogásnak. Éppen ezért célszerűnek s aktuálisnak is látszik, hogy a kérdést beható vizsgálat alá vegyük. Az alábbiakban ezt kívánom elvégezni.

1. Magyar

1.1. Szinkrónia

1.1.0. Induljunk ki szinkrón nyelvi tényekből: ma a magyar köznyelv igéi között — az ÉrtSz. alapján — mindössze 422 tőige található (PAPP FERENC: Nyr. 91: 45—52, 92: 30). A többi ige, az úgynevezett származékigék valamilyen képzőt mutatnak fel s számuk sokszorosa a tőigéknek. A 422 tőige 26 különböző mással- és magánhangzóra végződik, éspedig a következőkre: a) mássalhangzók: *b, cs, d, dz, f, g, gy, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, v, z*; b) magánhangzók: *a, i, ó, ő, ü* (PAPP FERENC: Nyr. 91: 48). Ez azt jelenti, hogy tőigéink 21 mássalhangzóra és 5 magánhangzóra végződnek. A 422 tőigéből 412 végződik mássalhangzóra, 10 pedig magánhangzóra. Érdemes szemügyre vennünk a magánhangzóra végződő tőigék csoportját: *vala, ri, sí, nyí, ró, fő, lő, sző, nő, nyű* (PAPP FERENC: i. h. 47). E 10 tőige közül ugyanis igazán produktívnak, elevennek csak ötöt: a *ró, fő, lő, nő* és a *sző* igét, azaz a tőigék kb. 1%-át tekinthetjük (a *vala* nem tőige, ezért a továbbiakban csak 9 tőigéről lesz szó; de vö. *rov-om, löv-öm* stb.).

A 422 tőigével szemben nagy számú származékige áll. Ezek kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek, mert igeképzőink mind mássalhangzós végűek.

1.1.1. Érdekes eredményre jutunk, ha a magyar nyelv szavait szóvégstruktúrájuk szerint hasonlítjuk össze. Ebből az egybevetésből ugyanis az derül ki, hogy a magyar nyelv szófajrendszerében a *z i g é k e t* — szemben

a többi szófajjal — a mássalhangzóra végződés, tehát a zárt szótagúság jellemzi.

Ezt a tényt egyértelmű világossággal mutatják és bizonyítják PAPP FERENCnek azok a nagyon hasznos tanulmányai, amelyekben gépi erővel — az ÉrtSz. anyagán — végzett kutatásainak eredményeit teszi közzé, különösen: Tőigéink: Nyr. 41: 45—52, valamint Szófaj és végződés: Nyr. 92: 29—37. PAPP FERENC statisztikai számításokon alapuló megállapítása szerint egész tőszókincsünk majdnem egyötöde, tehát kb. 20%-a *a*-ra végződik. (Ez a szám kb. háromszorosa a tőigékének, vö. PAPP FERENC: Nyr. 92: 30.) Ebben a nagy számú szócsoporthoz ígét — a *vala* kivételével — nem találunk. „Ezzel szemben a tőigék jellegzetes végső fonémája az *l*, mely az igék kerekén együtödében szerepel záró elemként (az egész tőszókincsben, az igéket is beleértve, csak mintegy 4 százalékos aránnyal áll ilyen helyzetben az *l!*)”, illetőleg „tőigéink mintegy fele a *l*, *r*, *t* elemek valamelyikére végződik” (PAPP FERENC: Nyr. 91: 49). A tőszavakon megfigyelt és regisztrált jelenség érvényes a származékszavakra is. S ez a tény azért hangsúlyozandó, mert a származékszavak száma — legalábbis ami az igéket illeti — lényegesen fölülmúlja a tőszavakét. A származékszavak tanúvallomása minden tekintetben megerősíti a tőszavak alapján mondottakat, mert: 1. az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek — a névszóképzők között jelentős a magánhangzóra végződők száma, következésképpen: 2. az igei származékok között magánhangzóra végződő szó egyetlenegy sincs — a magánhangzóra végződő névszói származékok száma viszont tekintélyes. A szókincs egészét tekintve tehát méginkább szembeötlő az igék mássalhangzóra végződése a névszók (többi szófaj) magánhangzós-mássalhangzós végződésével szemben. Nyelvünk több ezerre rúgó igéi között csak a fentebb felsorolt néhány ige magánhangzós végű, a névszók (többi szófaj) körében mind a mássalhangzós, mind a magánhangzós végű szavak száma egyaránt nagy.

1.1.2. Ma a magyar nyelvbe kerülő új igék, belső keletkezésűek és jövevények egyaránt, mindig valamilyen képzőt mutatnak fel. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a mai magyar nyelv új igéi kivétel nélkül mássalhangzós végűek, magánhangzóra egy sem végződik közülük. Az előző fejezetekben mondottak ismeretében ezt természetesen is kell tartanunk. Igéink messze túlnyomó része ugyanis képzőre végződik (a tőigék, mint *bűg*, *csiripel*, *döng*, *kórász* stb. is). S mivel az új igéknek a *l a k i l a g* is be kell illeszkedni a nyelv igei szófaji rendszerébe, analógiás hatásra azokat a végződéseket veszik fel, amelyek a nyelvben létrejöttük pillanatában a legproduktívabbak és leggyakoribbak, jelen esetben tehát a képzős végződéseket.¹ A lehetőséggel

¹ Röviden szót ejtünk a nyelvbe került új igék morfológiai felépítettségéről. Ezek az igék olyan alakulatok, amelyeknek végződése világosan valamilyen képzőnek felel meg, a szó maga alakatlanul azonban elemezhetetlen, mert töve nem lévén, nem bontható alapszóra és képzőre (*csámesog*, *csencsel*). Minthogy a képző nem élő alapszóhoz járult, csupán egyetlen funkciót teljesíthet: szófajiságot, éspedig igei szófajiságot ad a szónak (ez a belső keletkezésű és jövevényigékre egyaránt vonatkozik); ezért nevezzük ezeket a képzőket igésítő képzőknek, a velük alkotott igéket pedig igésítő képzős alakulatoknak (részletesebben l. NytudÉrt. 69: 29). Hogy pontosabban megfoghatók legyenek alakítási szempontból is az ún. igésítő képzős alakulatok, az igék körében — a morfológiai elemezhetőség szerint — a következő 3 származéktípust különböztetem meg: 1. *s z á r m a z é k*, ha a kérdéses ige önállóan élő szó és képző kapcsolata, mint például *olvasgat* = *olvas* + *gat*; 2. *p á r h u z a m o s s z á r m a z é k*, amikor önállóan élő tő nincs, de

szemben a megvalósulás — számát tekintve — azonban meglepően kevés: azok a képzők, az igésítő képzők ugyanis, amelyek a nyelvbe lépő új igékhez járulnak, az igeképzők mintegy negyedét teszik csak ki (vö. NytudÉrt. 69: 30). A nyelv azonban nem használja ki az igésítő képzőket sem: a 20—30 igésítő képző közül az igésítés zömét, mintegy négyötöd részét csak néhány képző végzi. Ez azt jelenti, hogy a mai magyar nyelvben keletkező új igék erősen korlátozott számú végződést vehetnek csak fel.

Fentebb azt írtuk, a magyar igéket az jellemzi, hogy mássalhangzóra végződnek. Ezt az ímént mondottakra való hivatkozással úgy is megfogalmazhatjuk: a magyar nyelvben fölbukkanó új igék egyik karakterisztikus morfológiai jegye az igeképzőre végződés.

1.2. Diakronia

1.2.0. Az igékkel szemben a többi szófaj a magyar nyelv története folyamán mindig bármilyen végződésű lehetett. Éppúgy ma is, akár jövevényelemekről, akár belső szóteremtés eredményeiről van szó.

Fölvetődik a kérdés, vajon hogy viselkedtek az igék a nyelvtörténet folyamán. Éppúgy képzővel léptek be a nyelvbe, mint ma? A jövevényigék tanúsága alapján — az onomatopoetikus igék csak részben vonhatók be a vizsgálatba, mert nyelvbe kerülésük ideje általában nem állapítható meg — a következő kép rajzolódik ki:

1. a honfoglalás előtt a jövevényigék nem vettek fel semmilyen képzőt, pusztán tőalakban honosodtak meg;

2. a honfoglalás után képző hozzájárulásával léptek be a nyelvbe. Abban az esetben azonban, ha az átvett ige végződése valamilyen produktív magyar igeképzőnek felelt meg, képző nélkül kerültek a nyelvbe (vö. GOMBOCZ: BTLw. 193, KCsA. 1: 262; BÁRCZI: MNy. 44: 81—94).

1.2.1. A jövevényigék — A magyar etimológiai irodalom egybehangzó tanúvallomása szerint a honfoglalás előtt a jövevényigék tőalakban, képző hozzátoldása nélkül honosodtak meg. Ennek első megfogalmazása GOMBOCZ nevéhez fűződik, aki honfoglalás előtti török jövevényiszavainkat tárgyaló szintézisében így írt: „der ungarische verbalstamm . . . mit dem türkischen verbalstamm übereinstimmt” (BTLw. 193). GOMBOCZ másutt is és később is ugyanígy nyilatkozik, nyomatékkal hangsúlyozván, hogy az átvétel minden esetben tőszó átvétele: „die ungarischen Zeitwörter, die aus dem Türkischen entlehnt sind, den reinen türkischen Verbalstamm wieder spiegeln” (KCsA. 1: 262). Ugyanígy olvasható GOMBOCZ legutolsó megnyilatkozásában is, azzal a megszorítással azonban, hogy „alig egy-két kivétellel” (NytudÉrt. 24: 20). GOMBOCZ véleményét megerősítették etimológiai szótáraink is, vö. például EtSz. 1: 124 *arat* a., 2: 248 *fik* a.; SzófSz. passim; TESz.: „ötörök eredetű igéink . . . mindig képző nélkül, pusztán tőalakban honosodtak meg” (*arat* a.; de vö. MSzFE *irt* a.). Az etimológiai kutatás mai állása szerint a honfoglalás előtt jövevényigét bizonyítottan és általánosan elfogadottan

a képzőszembenállás alapján passzív tő választható le, mint például *fordul* = *for* + *dul*, mert *for-dít*: *for-gat*; 3. igésítő képzős alakulat, ha az ige egy végződésű s végződése világosan képző, de semmilyen tő nem választható le róla, mint például *cammog* = *camm|og*.

csak ótörök nyelvekből vettünk át (a *fizet* iráni származtatása nem biztos, l. TESz.). FUTAKY ISTVÁN véleménye szerint van azonban néhány tunguz eredetű jövevényige is nyelvünkben (l. Teesid. Tallinn, 1970. 1: 136). Amennyire FUTAKY lezártnak még korántsem tekinthető kutatásaiból, illetőleg szíves szóbeli közléséből kiderül, a tőle eddig tunguz eredetűnek magyarázott jövevényigék is tőalakban léptek be a magyarba. Érdeklődéssel várjuk FUTAKY kutatásainak további eredményét. Azok a honfoglalás előtti török jövevényigék, amelyeket GOMBOCZ kivételeknek nevezett, amelyek tehát valamilyen képzőt mutatnak fel, vagy később, tehát az átvétel, a tőalakban történt meghonosodás után lettek származékszavakká a már meglevő uráli, finnugor, ugor eredetű származékiigék analógiás hatására, mint például a *borít*: *borul*, *bosszant*: *bosszankodik*, *gyaláz* (NÉMETH: Melich-Eml. 298; SzófSz.; TESz.; K. PALLÓ: MNy. 66: 333—4), vagy török eredetük bizonytalan, illetőleg magyarázatuk nem kielégítő, mint például az *arat* esetében (ÉtSz. 1: 124; SzófSz.; TESz.).²

A honfoglalás után³ nyelvünkbe került jövevényigék ezzel szemben valamilyen igeképzővel léptek be a nyelvbe. GOMBOCZ, akinek a jövevényigék képzésére vonatkozó ismereteink első összefoglalását köszönhetjük, így fogalmazott: „die aus dem slawischen, lateinischen und deutschen entlehnten zeitwörter ohne ausnahme mit dem denominalsuffix *-l* versehen wurden” (BTLw. 193). Ennek fölismerése tükröződik már BUDENZ (MUSz. 618) és főleg HALÁSZ IGNÁC (Nyr. 10: 196, 198 stb.) etimológiai gyakorlatában is. GOMBOCZ fenti megfogalmazása, miként ÁSBÓTH (Nyr. 30: 221—4) és BÁRCZI (MNy. 44: 81—94) kimutatta, nem felel meg a valóságnak, mert egyrészt van nem is kevés *-íroz* képzős jövevényigenk is, másrészt pedig „van . . . a magyarban számos német vagy szláv eredetű ige, amelyen — akár valójában, akár látszólag — semminémű igévé alakító képzőt nem találunk”

² Újabbán, különösen a TESz. I. kötetének megjelenése óta K. PALLÓ MARGIT foglalkozik intenzíven honfoglalás előtti török jövevényigéink kérdéseivel (vö. például: Az igésítő képzők kérdéséhez: MNy. 66: 75—8, A TESz. *arat*, *ápol* és *borít* igéjéhez: NyK. 72: 170—4, *Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache*: AOH. 20: 111—8, *Gyaláz*: MNy. 66: 333—4). Véleménye szerint „a hagyományt . . . miszerint török eredetű igéink mindig csak tőalakban honosodtak volna meg nyelvünkben, fel kell számolnunk. Erre különben már évtizedekkel ezelőtt NÉMETH is utalt (Melich-Emlékkönyv 298)” (NyK. 72: 171). NÉMETH GYULA azonban nem arra utalt, amit K. PALLÓ tévesen neki tulajdonít, ti. hogy vannak olyan török jövevényigéink, amelyek képzővel honosodtak meg, hanem arra, hogy a mai magyar nyelvben van néhány olyan török eredetű ige, amely csak továbbképzett származék formájában él. NÉMETH ezeket az eseteket ugyanúgy magyarázza, ahogy K. PALLÓ kivételével voltaképpen mindenki: eredetileg tőigék voltak, melyek a finnugor eredetű származékiigék analógiás hatására képzőkkel bővültek, a tőige pedig kiveszett nyelvünkéből (i. h.). Ami pedig a „tőigés hagyomány” felszámolását illeti: mindaddig, amíg be nem bizonyítódik, hogy egy török ige magyar képző hozzájárulásával lépett nyelvünkbe, e „hagyomány” szilárdan áll. Márpedig ezt bebizonyítani — nyelvelmékek hiányában — nagyon nehéz, ha nem lehetetlen. A tőalakban való meghonosodás ezzel szemben számos példával igazolt nyelvi realitás.

³ A honfoglalás előtt és honfoglalás után kifejezéseket nyelvészeti értelemben használom. Ótörök jövevényigéink és első honfoglalás utáni jövevényeink között évszázadok állanak. Ezeknek az évszázadoknak a nyelvi jelenségeiről — nyelvelmékek hiányában — sokat nem tudunk mondani. De hogy a nyelv lényeges változásokon ment keresztül, az biztos (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 38 kk., MNyTört. 496—503). A honfoglalás előtti és utáni jövevényiszavakon tapasztalható különbségek egy része minden bizonnyal e nyelvelméktelen kor nyelvi változásaival magyarázandó. Föltehető, hogy az igék meghonosításában regisztrált különbözőség is valamikor ebben a korszakban alakulhatott ki. Bizonyítani persze nem tudjuk, de a rendelkezésre álló anyag ezt sugallja, sőt valószínűsíti.

(BÁRCZI: i. h. 82). BÁRCZI vallatóra fogta a GOMBOCZTÓL magyarázatlanul hagyott eseteket s a következő megállapításra jutott: 1. azoknak az igéknek egy részében, amelyekben ma nincs képző, egykor volt *-l*, de különböző fonetikai helyzetekben kiesett s az *l* nélküli igető analogikusan továbbterjedt; 2. azok a mássalhangzóra végződő jövevényigék, amelyeknek végződése valamilyen produktív magyar igeképzőnek felelt meg, nem kaptak külön igeképzőt, mert végződésüket a magyar nyelvrész képzőnek fogta fel, miként például az *ábráz* és a *héhel* 'gerebenez' esetében (i. h.). A kétes esetek vizsgálata után BÁRCZI megállapítja, hogy „mindössze két olyan honfoglalás utáni jövevényigénk van, melyről joggal állíthatjuk, hogy bár igei átvétel, az idegen puszta igető minden igeképző és minden analógiás hatás közbejötté nélkül vált magyar igetővé” (i. h. 92). Ez a két ige a *fék* és a *mér*. „Rendellenességüket” BÁRCZI regresszióval magyarázta (uo.). Az etimológiai kutatás mai állása szerint azonban ez a két szó sem tekinthető kétségtelen példának (l. TESz.). Ezért úgy kell fogalmaznunk, jelen tudomásunk szerint nincs egyetlenegy olyan honfoglalás utáni jövevényigénk sem, amely — képző és különféle analógiás hatások közrejátszása nélkül — a puszta idegen igető átvétele volna.

A z ú j a b b m a g y a r n y e l v r ől szinkrón leírások hiányában pontos képünk nincs. (A szinkronia etimológiai szempontból általában mindig mostohagyerek volt.) Úgy látszik azonban, a produktív igeképzők számának csökkenésével vele jár, hogy a jövevényigék szóvégeit ritkábban „értelmezik” képzőnek. Az újabb átvételű jövevényigékre vö. IMRE SAMU: MNy. 4: 183—95; BÁRCZI, Szók.² 100; KNEZSA, SzlJsz.; KISS LAJOS: MNy. 57: 478; MÁRTON GYULA: NyIrK. 10: 295, NytudÉrt. 66: 85—7; ZÉKÁNY: CFY. 2: 213—6; KISS JENŐ: MNy. 64: 448. Ahhoz azonban, hogy pontos képünk legyen a mai nyelvről, különösen a nyelvjárások szókincsének tüzetes vizsgálatára volna szükség.

1.2.2. A belső keletkezésű igék — Arra a tényre, hogy a jövevényigéken megfigyelt s regisztrált tendencia a belső szóteremtéssel létrejött igéken is észlelhető, BÁRCZI hívta föl a figyelmet „Az igei átvételek kérdéséhez” című (MNy. 44: 81—94) kitűnő tanulmányában: „Úgy látszik — nemcsak az igei átvételekben mutatkozik az igésítő képzők használatával való új eljárás . . . , hanem a nyelv spontán szóteremtő tevékenységében is” (i. h. 93), illetőleg: „az igei átvételekben és a nyelv spontán igeteremtésében tapasztalható eljárás között párhuzam és kapcsolat van” (i. h. 94). Mindaz, amit régebbi és újabb keletkezésű onomatopoetikus igéink képzéséről tudunk, a legteljesebb mértékben igazolja BÁRCZI állítását. Régi onomatopoetikus igéink általában képzőtlenek, az újabbak viszont képzősek. A TESz. 1. kötetében található 153 biztosan onomatopoetikus eredetű ige közül például 8 tőige, 145 valamilyen képzőt mutat fel. A 8 tőige közül 6: a *csap*, *csíp*, *csókol*, *figyik*, *fosik* és a *fúj* finnugor és ugor eredetű. Az egyetlen képzős, finnugor eredetű onomatopoetikus igénk a *fak-ad*: *fak-aszt*. Képzőt minden bizonnyal később, analógiás hatásra kapta. 146 onomatopoetikus ige keletkezését a honfoglalás utánra, illetőleg a magyar nyelv különletére teszi a TESz. Ezek között képzőtlen csupán kettőt találunk: a *cse*z (? 1201, 1799) és a *csúszik* (1508) igét, a többi 144, mint például a *bong*, *bűg*, *bög*, *csattog*, *cseng*, *dong*, *döng*, *duruzsol* stb. képzősek. A fenti két ige elszigetelt volta miatt gondolhatunk azonban arra, hogy keletkezésük a nyelvelméltelen korba nyúlik vissza. Viszonylag kései fölbukkanásuk oka talán az lehetett, hogy onomatopoetikus szavak lévén nehezen jutottak be az írott nyelvbe (l. BENKÓ, MNyTört. 75). Ez a feltevés

persze egyáltalán nem kényszerítő, mert a néhány kivételes eset nem cáfolja a nagy adathalmaz alapján megállapított tendencia meglétét (vö. BÁRCZI: MNy. 44: 92).

Újabb keletkezésű onomatopoetikus igéink vizsgálatához azonban szinkrón leírásokra lenne szükségünk. Különösen fontos lenne a nyelvjárások szókincsének tanulmányozása, azért is, mert a belső szóteremtés a nyelvjárásokban kötetlenebb és produktívabb, mint a köznyelvben. Az eddig egyetlen ilyen jellegű vizsgálat szerint a rábaközi nyelvjárás (Mihályi) újabb belső keletkezésű igéi mind képzősek (MNy. 64: 448).

1.2.3. A jövevényigék és a belső keletkezésű igék egyaránt igésítő képzővel lépnek be a nyelvbe. Az igésítés módja, az tehát, hogy miként kerül igeként a kérdéses szó a nyelvbe, azonos mindkét szókategóriánál. Az igésítés eszköze tekintetében azonban különbség van közöttük. Más igeképzők járulnak ugyanis a jövevényigékhez, s mások — s jóval több is — a belső keletkezésűekhez. A jövevényigék meghonosítására a denominális *-l* és *-íroz* szolgál (*csinál*, *mutál*, *povedál*, illetőleg *parkíroz*, *frizíroz*), a belső keletkezésűeket különböző gyakorító, mozzanatos, műveltető és visszaható képzőkkel igésítjük (*cammog*, *gubbaszt*, *nyerít*, *zakatol*, *zümmög*, *zsörtőlődik*). Pontos képünk azonban sem a köznyelv, sem a nyelvjárások igésítő képzőiről nincs egyelőre, vö. mégis MNy. 64: 445—9 és NytudÉrt. 69: 29—32.

Van azonban néhány jövevényigénk, amely nem *-l*, illetőleg *-íroz* képzős ma nyelvünkben. Közülük a N. *pántlódik* 'veszekedni' (NySz.) és a N. *trepálkodik* 'felvergődik valahova' (KNEZSA, SzJsz. 533) a korábbi, de már kihalt *-l* képzős igealak továbbképzései. A *bifláz*, *frocliz* és *galvánöz* magyarázatát l. TESZ. A szlovák nyelvhatár menti nyelvjárásokban foljegyzett szlovák eredetű igék, mint például a *bruncsog* 'morog, dörmög', *hrapog* 'hortyog', *mraucsoz* 'nyávog' (KISS LAJOS: MNy. 57: 478) stb. *-g* képzővel való meghonosodásának oka ezen igék erős hangutánzó-hangfestő jellege. A *-g* képző ugyanis ma csak onomatopoetikus tövekhez járul a magyarban (részletesebben l. KISS JENŐ: MNy. 67: 30). — A felsorolt, szabálytalan esetek száma a nyelvjárások szókincsének alapos tanulmányozásával bizonyára szaporítható lenne. Számunkra ezúttal azonban elég annak a megállapítása, hogy a rendelkezésünkre álló, a szabályostól eltérő esetek kivétel nélkül jól magyarázhatók s nem cáfolják a jövevényigék meghonosodásáról föntebb mondottakat.

1.2.3.1. Az előző fejezetekben — elsősorban a jövevényigék vizsgálata alapján — azt állapítottuk meg, hogy a magyarban fejlődési tendencia figyelhető meg, amely az igék tőalakban való meghonosításától, illetőleg teremtésétől a képzővel való meghonosítás, illetőleg létrehozás irányába halad. Azt is megállapítottuk a szinkrónia tanúvallomása alapján, hogy ez a tendencia már befejezettnek, lezártnak tekinthető. A nyelvtörténet részletesebb vizsgálata további bizonyítékokat szolgáltat a fenti tendencia meglétére, s választ ad számos részletkérdésben arra vonatkozólag is, hogy e tendenciának milyen rendszerbeli összefüggései és következményei vannak.

1.2.4. A tőstruktúra vizsgálata — Két különböző idejű nyelvallapot, a finnugor alapnyelv és a ma nyelvének meghatározott számú azonos tőigéit vetjük egybe azzal a szándékkal, hogy megtudjuk, milyen változáson mentek keresztül finnugor eredetű tőigéink végső hangzói. A vizsgálat forrásául a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei (MSzFgrE.) 1. kötete, illetőleg az ebben a kötetben levő biztosan uráli, finnugor, ugor eredetűnek magyarázott igék szerepelnek. Ezeket az igéket morfológiai szempontból két csoportra oszthat-

juk: egy részük tőigeként él a mai magyarban, mint például az *ad*, másik részük csak továbbképzett származékként, mint például az *ak-ad*: *ak-aszt*. Ez utóbbi csoport tagjai a rokon nyelvi megfelelők, de a szinkronia tanúvallomása szerint is tőigeként kezdték pályafutásukat, majd képzővel bővültek, az igető pedig kiveszett. Az *emel* kivételével mindegyik szóban forgó ige a párhuzamos származékok alapján passzív tő választható le ma is, vö. például *ak-ad*: *ak-aszt*, *ap-ad*: *ap-aszt*, *er-ed*: *er-eszt*: *er-eget*, *fosz-lik*: *fosz-t*, *fú-l*: *fo-jt* stb. Az első csoportba 42, a másodikba 14 ige tartozik.

A MSzFgrE. I. kötete minden esetben magánhangzóra végződő alapnyelvi tőigét tesz föl, illetőleg következtet ki. Számunkra legtöbb tanulsággal a ma is tőigeként élő finnugor eredetű igék, tehát az első csoport igei szolgálhatnak, ezért csak ezeket sorolom fel: *ad*, *aggik*, *áll*, *alszik*, N. *árik* (vö. *árt*), *aszik*, *ázik*, *bújik*, *csap*, *csíp*, *csókol*, *csuk*, *csúnik*, *dob*, *dug*, *edz*, *ég*, *él*, R. *ellik*, R. *emik*, *ér*, *eszik*, *facsar*, *fagy*, *fágy*, *fáj*, *fal*, *fázik*, *fed*, *fél*, *fen*, *fing*, *esik*, *fog*, *folyik*, *fon*, *fosik*, *fő*, *fúj*, *fúr*, *fut*, *fülk*. A 42. eredetileg magánhangzóra végződő ige közül ma a *fő* kivételével (a nyelvjárások egy részében csak *fől* van!) mindegyik mássalhangzóra végződik.

Mint fentebb már szó volt róla, ma 9 ige — mind tőigék — végződik magánhangzóra. A többi mássalhangzós végű. A MSzFgrE. I. kötete minden alapnyelvre visszamenő igét magánhangzóra végződő igeiként rekonstruál. Föltehető, hogy a többi kötetben is hasonló rekonstrukciókkal találkozunk majd. Ez az eljárás azon a gyakorlati tapasztalaton alapul, hogy az uráli, illetőleg finnugor alapnyelvre kikövetkeztethető szavak — tehát nemcsak az igék — nagy része a rokon nyelvi megfelelők alapján az alapnyelvben CVCV képletű volt (COLLINDER, CompGr. 205; HAJDÚ, Bev. 53; E. ITKONEN: UAJb. 34: 199—201, CФУ. 6: 173; NYÍRI: NytudÉrt. 58: 161, Teesid. Tallinn, 1970. 1: 148). A mennyiségileg kisebb másik rész a névszók esetében VCV, VCCV, CVCV, CVCCV, illetőleg CV (névmások, indulatszók) képletű lehetett (l. az idézett munkákat). Éppígy magánhangzóra végződtek azonban a szó belsejében eltérő szerkezetű igék is, mint például az *áld* előzményeül föltett alapnyelvi **al3-* vagy **alk3-*, amely tehát VCV, illetőleg VCCV képletű, vagy az *áll* előzményeül föltett finnugor **salke-*, amely CVCCV képletű volt (MSzFgrE.). Az alapnyelv magánhangzós szóvégződésével szemben ma a magyarban az igék majdnem 100%-os mássalhangzós végződése és a többi szófaj vegyes, mássalhangzós-magánhangzós végződése áll szemben. A változás magánhangzó → mássalhangzó, nyílt szótagúság → zárt szótagúság irányban föltűnő az igék esetében.

1.2.4.1. Az alapnyelvi szavak túlnyomó része tehát magánhangzóra végződött. Az ómagyar korban, legkésőbb e korszak végén az alapnyelvi eredetű szavak jelentős része mássalhangzós végződésűvé vált. Míg azonban az igei szófaj csak mássalhangzós végződésű új elemekkel bővült (vö. 1.2.0.), a névszók és a többi szófaj körében a magánhangzóra végződő új szóegyedek száma is tekintélyes volt. Mi volt ennek az oka? Többek között az, hogy az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra végződtek, következőképpen a származékgigék is mássalhangzós végződésűek lehettek csak. Ami pedig a tőigeket illeti: mind a belső keletkezésű, mind a jövevényigék eleve képzővel léptek a nyelvbe, tehát ezek is eleve mássalhangzóra végződtek. (További kérdés: miért végződnek az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra, a névszók között miért vannak magánhangzóból álló s arra végződő képzők is? E bonyo-

lult ok—okozat viszony, illetőleg jelenség-láncolat mögött mély, rendszerbeli összefüggések húzódnak meg. Ezeket l. alább.) — A névszók körében ezzel szemben magánhangzóra végződő képző szép számmal van, következésképpen a magánhangzós származékok száma is tekintélyes. A tőszavak körében pedig sem a régi nyelvben, sem ma nem találkozunk az igéknél tapasztalható, magánhangzós végződést kizáró jelenséggel. Ez azt jelenti, hogy a jövevényszók és a belső szóteremtéssel létrejött névszók is egyaránt végződhetnek magánhangzóra.

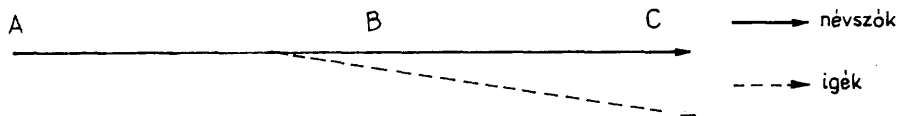
1.2.4.2. A mondottak igazolására és szemléltetésére a szóvégstruktúra változását három aspektusból vizsgáljuk: 1. a mindenkori új igék, 2. a mindenkori igei szókincs egésze és 3. az egész szófajrendszer szemszögéből.

1. A mindenkori új igék tanúvallomása szerint 2 szakasz rajzolódik ki. Volt olyan korszak nyelvünkben, amikor a nyelvbe kerülő új igék (tehát onomatopoeitikus és jövevényigék) tőalakban kezdték meg pályafutásukat, amikor tehát magánhangzóra, mássalhangzóra egyaránt végződhetek (A szakasz). Ezt követte egy újabb, amikor a szóban forgó igék egy része már igésítő képzővel lépett a nyelvbe, másik része, amelyek végződése valamely produktív igeképzőnek felelt meg, anélkül. Ebben a korszakban tehát minden ige, ha eltérő módon is, de már mássalhangzóra végződött (B szakasz).

2. A mindenkori igei szókincs egészének vizsgálata alapján három szakasz különíthető el. A nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban az igék potenciálisan bármire végződhetek, zömmel azonban magánhangzóra végződtek (l. 1.2.4.) (A szakasz). Újabbban csak igeképzőre, tehát meghatározott számú mássalhangzóra végződnek. Ez azt jelenti, ma egymás mellett él a korábbi korszakokból származó, különböző magán- és mássalhangzóra végződő igék és az újabb, igeképzőre, tehát csak mássalhangzóra végződő igék csoportja (B szakasz). Az utóbbiak számban lényegesen fölülműlják az első csoport igéit, s ez az arány a jövőben tovább változik a képzős, azaz a mássalhangzós végű igék javára. Alakilag (= képzővel) jelöletlen ige relatíve tehát egyre kevesebb lesz s mindinkább perifériára szorul, ezért rendszertani szerepe is egyre csökken (C szakasz).

3. A magyar nyelv szavai szóvégstruktúrájának a vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban minden szófa potenciálisan bármilyen végződésű lehetett (A szakasz). Ma az igék képzőt vesznek fel, s ezzel lehetséges végződésük száma erősen csökkent, míg a többi szófaj változatlanul bármilyen végződésű lehet (B szakasz). Ez a tendencia perspektivikusan az igevégzések további redukálódását, azaz az ige és a többi szófaj határozottabb alaki elkülönülését ígéri (C szakasz).

Ábrázolva:

1.2.4.3. Az eddigiek szerint, a nyelvtörténet tanúvallomása alapján úgy látjuk tehát, hogy volt a magyar nyelv története folyamán olyan szakasz, amikor az igék tőalakban születtek, illetőleg kölcsönződtek, s ezt követte egy másik, amelyben valamilyen képzővel léptek a nyelvbe. Ez a változás a szófajrendszer egészét tekintve azzal a következménnyel járt, hogy az ige és a névszó

között egy fajta szóvég-különbség jött létre: a z i g é k k é p z ő r e v é g - z ő d n e k , a n é v s z ó k n e m (tőszavakról van szó).

1.2.5. Az ún. n o m e n v e r b u m o k — Ha tisztán logikai szempontból tekintjük a nomenverbumok kérdését, azt kell mondanunk: attól a pillanattól kezdve, hogy az új igéknek képzővel való születése általánossá vált, nomenverbum — sem belső keletkezésű, sem jövevény — nem jöhetett s nem jöhet létre. Az igésítő képzővel való ellátottság ugyanis szükségszerűen igei, tehát csak egy fajta szófajúságot jelent.

A fenti premiszából az következik, ha valóban nyelvi tény a tárgyalt tendencia, akkor ezt valahogy a nomenverbumoknak is tükrözniük kell. Fogjuk tehát vállatóra a magyar nyelv nomenverbumait.

A magyar nomenverbumok eddigi legrészletesebb számbavételét és legalaposabb elemzését BENKŐ LORÁND végezte el „Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte” című tanulmányában (in: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Hrg. von W. SCHLACHTER. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.—Hist. Klasse. Dritte Folge. Nr. 76. Göttingen, 1970. 36—45). Dolgozatának eredményei teljes mértékben igazolják föltevésünket. A kérdés részletes taglalása alól fölment BENKŐ tanulmánya, ezért a mi szempontunkból fontos eredményeket csak röviden, összefoglalva közlöm BENKŐ dolgozata alapján.

A nyelvtörténet módszerével kimutatható s a nyelvtörténet korábbi szakaszaira föltehető nomenverbumok száma a magyarban jóval meghaladja a mai nomenverbumok számát. Ez azt jelenti, hogy a nomenverbumok a magyar nyelv történetében csökkenő tendenciát mutatnak. Vö.: „Das Ung. kann einen großen Teil der in der alten Sprache relativ zahlreichen zweiwertigen Stämme aus voreinzelsprachlicher Zeit ererbt haben. Obwohl auch das Ung. selbst — besonders in seiner früheren Entwicklung — derartige Stamm-paare entwickelt haben kann, haben sie im ganzen den Charakter eines Relikts: sie bilden besonders in lexikalischem Sinne e i n e s t e t s a b n e h m e n d e K a t e g o r i e” (BENKŐ: i. m. 43—4; kiemelés tőlem: K. J.). A nomenverbumok száma a szóban forgó igei—névszói tövek deriválása, továbbképzése útján csökken elsősorban, vö.: „Diese hauptsächlich durch den ständigen Angriff der Derivation bedrohten, reliktiertigen Sprachelemente deuten auf einen archaischen Sprachzustand . . . hin” (i. m. 44). Az esetek nagy részében igeképző, s nem névszóképző járul a nomenverbumokhoz, vö.: „Die Weiterentwicklung der einstigen Nomenverba durch Derivation ist im Ung. auf der Linie der Verben mehr weiter fortgeschritten als auf der der Nomina” (uo.).

A fentiekhez csupán annyit: a nomenverbumok⁴ egyre csökkenő tendenciája s főként igeképzőkkel való továbbképzése az ige és a névszó közti fokozódó elkülönülés velejárója és eredménye.

1.2.6. Az ige és a névszó (illetőleg az ige és a többi szófaj) közti különbség ma abban nyilvánul meg a magyarban, hogy míg az igék csak meghatározott számú képzővel léphetnek a nyelvbe, addig a többi szófaj bármilyen végződésű lehet. Az a tény, hogy az igékkel ma velejár az igésítő képző, tehát a képzőre végződés, más szófajokkal viszont nem, azt jelenti, hogy az igésítő képzőre végződés és vele párhuzamosan ellentettje, a nem igésítő képzőre végződés egyre inkább a morfológiai információ szerepét, jelen esetben a szófajjelölés

⁴ A többi uráli nyelv nomenverbumaira vö. N. SEBESTYÉN: MNyTK. 83: 66, ahol a kérdés irodalma is meg van adva.

funkcióját láthatja el (l. 4.2. és 4.3.3.). A kettő közül az igésítő képzőre végződés exponáltabb, dinamikusabb: egyértelműen igei szófajt jelöl. A nem igésítő képzős szó ezzel szemben — a szóvég felől nézve — csupán „nem-ige”: lehet névszó, de határozószó, viszonyzó vagy éppen indulatszó is. A szóvég igeközpontúságát, informatív szerepét kitűnően bizonyítja a nyelvtörténet.

1.2.7. A magyarban ma szép számmal találunk olyan igéket, amelyek eredetileg főnevek, melléknevek és határozók (voltak). Például: *ábráz, acél, arcul, bolt, fátýol, fedél, gyámol, hagymáz, hamar, héhel, kalász, kalóz, léhel, lemez, mordály, ösztön, penész, póráz, tegez, téhely, tömlöc, üdvöz, zugoly* (ZOLNAI: MNy. 40: 153—8; l. még BÁRCZI: MNy. 44: 87, 56: 307; de vö. már SIMONYI: AkÉrt. 9 (1881), 12, Nyr. 6: 197). Ezek a szavak azért és úgy lettek igékké, hogy a nyelvérzék az azonos végződésű igék analógiás hatására igének érezte őket s igeként kezdték használni valamennyit. Ezek az igék „igeségüket” *k i z á r ó l a g v é g z ő d é s ű k n e k*: végződésük és egyes — főleg produktív — igeképzők véletlen alaki egybeesésének köszönhetik. Nem véletlen, hogy a felsorolt 23 szó közül 10 *-l*, 2 *-z* végződésű! Az sem véletlen, hogy önállóan is használt igévé csak az *-l* és *-z* végződésűek váltak. A többi 6: a *bolt, hamar, kalász, ösztön, penész, tömlöc* (a *mordály, téhely, zugoly* bizonyos nyelvjárásokban *mordál, téhél ~ téhöl, zugol, tehát -l* végű!) ZOLNAI szótörténeti gyűjtése alapján csak továbbképzett származékokban fordul elő igeként. Az *-l* és a *-z* képző produktivitása és gyakorisága folytán ugyanis nagyon karakterisztikus igevégződés, a *-t, -ász*, stb. képzőkről ugyanez viszont nem mondható el. A szóvég és a *-z* igeképző véletlen alaki egybeesésének köszönheti létét az *ábráz* ige is, amelyről a TESz. ezt írja: „Minthogy . . . az *-áz* végű több szótagú magyar szavak rendszerint igék (vö. *aláz, deszkáz, példáz, ruház, vigyáz* stb.), a nyelvérzék megtévedésével az *ábráz*-t is (amely eredetileg főnév volt) kezdték igeként használni” (*ábra* a.). Vö. még BÁRCZI: „névszók képző nélküli újabb igeülésé nyelvjárásainkban nem példátlan” (MNy. 56: 307). Pontos helyzetképünk azonban e tekintetben sincs a nyelvjárásokról.

Korántsem véletlen, hogy fordítva, ige → névszó irányban nem szokott tévedni a nyelvérzék. Akkor sem, ha — úgymond — fogalmaink szerint minden lehetősége meglenne rá. Például: *-s* képzős főneveink és mellékneveink száma mind nyelvtörténetünk korábbi szakaszaiban, mind pedig ma rendkívül nagy. A denominális nomenképző *-s* ugyanis egyike a magyar nyelv legproduktívabb képzőinek. Az *-s* képzős és végű igék száma az *-s* gyakorító képző korai improduktívává válása miatt nagyon csekély. Ma tehát a néhány *-s* végű igével szemben az *-s* végű névszók nagy tömege áll. A nyelvérzék megtévedésére itt is nagy lehetőség van tehát, ennek ellenére mindmáig nem történt a szóban forgó szavak körében ige → névszó irányú félreértés vagy tévedés. Ez a tény is — argumentum ex silentio — a szóvég igeközpontúságát bizonyítja.

1.2.8. A mondottak bizonyíthatók a *s z ó a l k o t á s t a n* felől is. Mint tudjuk, ma a magyarba az igék eleve képzővel lépnek be. Ezek az igék többszavaknak tekintendők, mert alapszavuk nincs, vö. *cammog*. Különböző képzőkkel alkotott származéki-igék, mint például a finnugor eredetű *forog*: *fordul*: *fordít* analógiás hatására azonban párhuzamos származékaik jöhetnek létre. Így például a hangutánzó eredetű *zörög*-nek ma a következő párhuzamos képzésű származékait ismerjük: *zör-dül, zör-dít, zörr-ent*; a német eredetű *szekíroz*-nak a latin eredetű, *-ál* (igésítő) képzős igék analógiás hatására létrejött *szekál* származékpárja. Ez azt jelenti, hogy mind a *zörög*, mind a *szekíroz* igének passzív töve jött létre: *zör-* és *blam-*. Ez a jelenség, tehát a párhuzamos

származékok létrejötte az igék jelentős részében végbement s ma is állandóan ható tényező, a szókincsgyarapítás egyik fontos, produktív módja. (A TESz. I. kötetének onomatopoetikus eredetű igéi közül például 8 tőige, 63 igésítő képzős, tehát egy végződésű, 82 pedig párhuzamos képzésű; vö. KISS JENŐ: MNy. 67: 30.) Arra azonban nincs példánk, hogy az ily módon létrejött passzív tövek közül csak egy is megelevenedett volna, önállóan élő igévé vált volna.

Ezzel szemben a névszók körében a szóvégi képző elvonásával számos új szóegyed keletkezett s keletkezik ma is, vö. például *csúszkál* > *csuszka*, *gurigál* ~ *gurigáz* > *guriga*, *hahotál* ~ *hahotáz* > *hahota*, *hintáz* > *hinta*, *kapál* > *kapa*, *strapál* > *strapa* stb. (l. SIMONYI: Nyr. 32: 467 kk.; vö. még BÁRCZI, Szók.² 25, 31; BENKÓ: MNy. 50: 258, 57: 302; stb.). Mint a föl-sorolt példák mutatják, elvonással elsősorban az *-l* és *-z* képzős igékből keletkeznek főnevek. Ennek az a magyarázata, hogy az *-l* és *-z* képző — denominális, gyakoritól értelmű funkcióban — főnevekből képez igéket, és pedig szinte egyeduralmókat hatókörrrel s óriási mennyiségben, vö. például *dobol*, *gépel*, *könyököl*, *pipál*, *zenél*, illetőleg *alapoz*, *drótoz*, *güldrozz*, *lovaz*, *szivaroz*, *uramoz*, *vacsoráz* stb. (vö. MMNyR. 1. passim; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48: passim; NAGY FERENC: MNy. 60: 200—2; KISS JENŐ: NytudÉrt. 69: 20, 57, 61). Az analógia a szóképzés ellentett, reciprok jelenségéhez, az elvonáshoz is adva van tehát, s ez a lehetőség realizálódik is a nyelvben.

A névszókkal szemben ige elvonással nagyritkán jön létre. A magyar nyelv története című munka vonatkozó fejezete erről például említést sem tesz. Erre a tényre fölfigyelt már SIMONYI is: „Érdekes, hogy míg a gyök-elvonás révén sok s nagyon fölkapott névszóra tettünk szert . . . igék aránylag igen ritkán keletkeznek ilyen elemző szóalkotással” (Nyr. 33: 13). A SIMONYI összeállításában szereplő igékről az újabb etimológiai kutatások alapján a következőket mondhatjuk: egy részük mesterséges nyelvújítási alkotás, illetőleg poetica licentia szüleménye, melyek közül csak a *toboroz* (l. SzófSz.) nyert polgárjogot a nyelvben; több igét SIMONYI tévesen magyaráz elvonással (*üld*, *réved*, *elmél* stb.), néhány ige létrejötte pedig nem világos (*eger*, *bibél*: TESz.). A SzófSz. szerint a *ring* biztosan elvonás eredménye (a *ringat*-ból), ez tehát az egyetlen biztos példa, bár a mesterséges „beavatkozást” itt sem zárhatjuk ki (a szótörténetre l. Nyr. 33: 135). SIMONYI példái között nincs egyetlenegy ige sem, amely a tőlünk tárgyalt típusba tartozhatnék. A *ring* sem. Az más kérdés — ez is véleményünket igazolja egyébként —, hogy a *ring* ige életrevalóságát annak köszönheti, hogy végződése produktív ige-képzővel azonos. Más típusú elvonás a *gyorsírás* > *gyorsír* stb. is, ezekre vö. SOLTÉSZ, Teesid. Tallinn, 1970. 1: 162.

Az elvonás mint szóalkotási mód SIMONYI óta nem részesült kellő figyelemben. A TESz. megjelenése után a kérdés részletes földolgozására jó lehetőség nyílik. Az elvonással létrejött igékről csak ezután tudunk érdemben nyilatkozni.

S vajon mi az oka annak, hogy a főntebb tárgyalt passzív ige-tövek nem válnak önállóan élő igévé? Véleményem szerint az, hogy hiányzik belőlük az igei szófaj — új szóegyedeken — ma már szükségszerű kitevője, az (igésítő) képző. Igei szófaj és (valamilyen) ige-képző ugyanis összetartoznak, feltételezik egymást. Igei szófajjal ige-képző, ige-képzővel igei szófaj jár együtt. Ha tehát az új szóegyed nem tartalmaz ige-képzőt, ige nem lehet. Ahogy a szóban forgó tövek sem.

1.2.8.1. A magyarra — mint a többi finnugor nyelvre is, vö. COLLINDER, CompGr. 221; ITKONEN: UAJb. 34: 210; HAJDÚ, Bev. 79 — az jellemző,

hogy nagy számú képzője van. Főleg az igeképzők száma rendkívül nagy. A nyelv azonban nem használja ki a képzők adta lehetőségeket: mind a nyelvtörténet, mind a mai nyelv vizsgálata azt mutatja, hogy a képzőknek csupán egy része volt igazán produktív és gyakori. A különböző korszakbeli igeképzős származékok összehasonlító vizsgálata alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a produktív igeképzők száma csökkenő tendenciát mutat a magyarban. Ez a megállapítás a köznyelvre hatványozottan érvényes.⁵ Az ómagyarban például a gyakorító képzők közül produktív volt a *-z*, *-s*, *-g* (l. D. BARTHA, Szóképz. passim), ma a köznyelvben ezek közül csak a *-g* képez új származékokat, szinte kizárólag azonban csak onomatopoeitikus tövekhez járul, így az egyedüli igazán produktív gyakorító képzőnek csak a *-gat* képzőbokról tekinthető (MMNyR. 1: 479; KESZTYŰS TIBOR, Entstehung und Entwicklung von *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen. Kéziratós bölcsészdoktori disszertáció. Göttingen, 1971.) Vö. még: „Die Zahl sowohl der primären, als auch der sekundären Ableitungssuffixe hat sich im Laufe der letzten dreihundert Jahre bedeutend verringert. Das Suffixsystem ist überschaubarer, logischer und fester geworden. Dafür verlor die Sprache an Farbe und Variabilität. Durch die Kommunikationsmittel setzt sich diese Entwicklung auch in den Dialekten fort” (KESZTYŰS: i. m. 40). A deverbális főnévképzők közül az ómagyarban produktív volt az *-ás*, *-ár*, *-ány*, *-ály*, *-más*, *-mány*, *-vány*, *-alom*, *-dalom*, *-at*, *-sz*, ma már csak az *-ás*, *-ság*, *-ó* és talán az *-ék* tekinthető igazán produktívnak (D. BARTHA: i. m. passim; TOMPA, Ungarische Grammatik 199 kk.). KNEIÉZA szerint az ómagyar korban a névrendszert rendkívül változatos becézés, következképpen a kicsinyítő-becéző képzők nagy fokú produktivitása jellemezte (NyK. 60: 482).⁶ Ma produktív kicsinyítő-becéző képzőink száma jóval alatta van az ómagyar korinak.

1.2.8.2. A produktív képzők számának csökkenését bizonyítja a képzőbokok összetétele is. Közismert tény, hogy a képzőbokok második, illetőleg utolsó tagja a képzőbokról születésekor mindig valamely produktív képző. A képzőbokok végső tagjának vizsgálata alapján tehát fontos következtetések vonhatók le a képzők produktívására vonatkozólag. Az ómagyarban s később is nagy számú igei képzőbokról született a magyarban, amelyeknek jelentős része azonban megrekedt néhány tucat származék létrehozásában. Ha ezeknek a képzőbokoknak az alkotóelemeit vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy e viszonylag sok tagot számláló képző-osztály végső elemeként csupán néhány képző szerepel. Ez a tény is jól bizonyítja, hogy a nyelvtörténet folyamán a nagyszámú képzőből csak kevés jutott el a nagyobb hatókörű s huzamosabb ideig tartó produktívásig. A rábaközi Mihályi igeképzőinek vizsgálatakor például azt állapíthattam meg, hogy a nyelvjárás 120 igeképzője közül mindössze 13-nak, a képzők mintegy tizedének van 100-nál több szár-

⁵ Itt természetesen külön kellene választanunk a nyelvváltozatokat egymástól, mert minden nyelvjárásnak külön, bárha kevés eltérést mutató, de mégiscsak saját képzőrendszere van. Ez azonban a gyakorlatban — a nyelvtörténeti vizsgálatokban — sajnos általában nem lehetséges (vö. MNy. 66: 210—3).

⁶ A kicsinyítő képzők gazdagsága föltűnő jellemzője a többi finnugor nyelvnek is, vö. SCHLACHTER: „Die Fülle der Diminutivbildungen ist von Anfang an typisch für die Ableitungslehre der fgr. Sprachen” (Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Phil.-Hist. Klasse. 1966, Nr. 4. 92).

mazéka (NytudÉrt. 69: 20), s hogy a 65 összetett gyakorító képző és képzőbokor közül az *-l* képző 31, a *-g* pedig 10-nek alkotóeleme (i. m. 24). A legproduktívabb igeképző a vizsgált nyelvjárásban ma is az *-l*.

A szinkrón nyelvi tények számbavételekor (1.1.) azt állapítottuk meg, hogy a nyelvbe lépő új igék igésítését produktív képzők látják el. Azt is megállapítottuk — s ez összhangban áll az imént mondottakkal —, hogy az igésítés zömét csupán néhány képző végzi, mivelhogy kevés az igazán produktív igeképzők száma. Fentebb említett dolgozatomban elvégeztem a rábaközi Mihályi igésítő képzőinek az elemzését. A vizsgált nyelvjárásban 33 igésítő képző van (i. m. 30), a produktív igeképzők száma azonban csak 23 (i. m. 18), a kategorikusan produktív képzőké pedig 13 csupán! A ma keletkező új igék tehát kevesebb képzőt vehetnek fel, mint amennyi a nyelvjárás igésítő képzős igéin van. Ez azt jelenti, hogy a múltban az igevégződéses lehetséges száma is nagyobb volt, mint ma. A produktív igeképzők redukálódása az igésítő képzők számának csökkenését vonta maga után, ezzel pedig az új igék végződésének a redukálódása jár együtt. Hogy ez a fejlődés meddig megy, illetőleg mehet el, nem tudjuk. De vö. a 3.2.—4.1.—4.2. fejezetet.

1.2.9. Fölvetődik azonban a kérdés: miért csökken a produktív képzők száma? Milyen hatással van ez a szóalkotás egészére? Nem sínyli-e meg a nyelv a képzésnek bizonyos fokú visszaszorulását? E kérdések összefüggnek egymással, válaszolni is csak összefüggően lehet rájuk. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy új szögyed létrehozására több lehetősége is van a nyelvnek, mint például az onomatopoeika, szókölcsönzés stb., s ezek közül a szóképzés csupán egy lehetőség. Nyelvenként is nagy különbség lehet abban a tekintetben, hogy a szóteremtési módok közül melyeket részesítik előnyben. A magyarban, a finnben és a németben például az összetétel nagyon produktív szóalkotási mód, az oroszban és a franciában már kevésbé. Ez utóbbiakban viszont más szóképzési módok, az affixális szóképzés különböző fajtái produktívak. A franciában például a több tagú lexémák létrehozása is jelentős szerepet játszik, vö. *langue maternelle* 'anyanyelv; Muttersprache', *lisière de la forêt* 'erdőszél; Waldrand', *oiseaux aquatiques* 'vizimadarak; Wasservögel', *hôtel de ville* 'tanácsháza, városháza; Rathaus' stb. (I. BÁTORI, Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen. Ural-Altäische Bibliothek. 17. Wiesbaden, 1969. 1). Az tehát, hogy a nyelv a rendelkezésére álló lehetőségeket — a mindenkori gondolatközlési igényeknek megfelelően — miként használja ki, a nyelvtől függ elsősorban. Azaz: az új szögyedek létrehozásának módjait — eltekintve a mesterséges szóalkotástól — a nyelvnek, mint öntörvényű rendszernek a mechanizmusa határozza meg. Előfordulhat tehát, hogy a szóteremtési módok egyike visszaszorul, másika előtérbe lép, az egyik lehetőség realizálódik, a másik nem vagy csak korlátozottan. Ez a jelenség kitűnően „tetten érhető” a képzők szinkrón vizsgálatában (I. NytudÉrt. 69: 7). A képzés hatóköre a magyarban ma némileg csökkenő tendenciát mutat. Más szóalkotási módok, mint például az összetétel, elvonás, mozaikszó-alkotás, igekötős szerkezetek stb. viszont egyre izmosulnak, egyre produktívabbak lesznek; vö. „az alaktani jellegű szóalkotás különböző módjai egyre nagyobb hatókörrel, fokozódó iramban hozták létre nyelvünkben produktumaikat” (BENKŐ, MNyTört. 356). A mozzanatos képzés visszaszorulása (korábban sokkal produktívabb volt) és a gyakorító képzés szürkülése a magyarban többek között az igekötő-rendszer egyre fokozódó térhódításával, a kicsinyítő képzés halványulása pedig a körülírással szerkezetek (*kis fiú*)

terjedésével függ össze. A képzés bizonyos fokú visszaszorulásával tehát a szóteremtési mechanizmus bizonyos átszerveződése járt együtt. A nyelv végeredményben azonban nem sínyli meg e változást, mert amit elvesztünk a vámon, megnyerjük a réven. A nyelv ma is éppoly zökkenőmentesen tesz eleget feladatának, mint eddig tette.

A legszembeötlőbb változás a képzés területén az, hogy ma a szóképzés kevesebb számú képzővel hozza létre az új szóegyedeket, mint régen. Ez a tény pedig támogatja mindazt, amiről eddig szó volt, s amelyet tömören így fogalmazhatunk meg s ekként ábrázolhatunk: a produktív képzők csökkenése → az igésítő képzők csökkenése → az igevégződések csökkenése.

1.2.10. Vizsgálatunk eredményét röviden összefoglaljuk: a nyelvtörténet és a mai nyelv tanúvallomása azt bizonyítja, hogy a nyelvi rendszert lényegében érintő változásról van szó. Mindinkább érvényre jut a magyarban az a tendencia, amely egyre kevesebb számú típusra korlátozza az igevégződéseket (l. BÁRCZI: MNy. 44: 92—4) s ezzel párhuzamosan alaktanilag is világosabb különbséget tesz ige és névszó között.

2. A többi finnugor nyelv

2.0. Fölvethetőnek vélem a gondolatot: érdemes volna megvizsgálni a többi finnugor nyelvet abból a szempontból, található-e azokban is a jövevényigék meghonosítása terén valamilyen fejlődési tendencia vagy sem. Tudatában vagyok a feladat szinte megoldhatatlan nehézségének: a kérdés eldöntéséhez ugyanis régi nyelvi anyagra van szükség, a finnugor nyelvek pedig nyelvemlékek dolgában nagyon rosszul állnak. Arról nem is beszélve, hogy a meglévő nyelvemlékek s főleg a szinkronia lehetőségeinek kiaknázásával is adós még többnyire a finnugrisztika (HAJDÚ, Bev. 19—20).

Az alábbiakban a rendelkezésre álló anyag alapján arra keresek feleletet, hogyan honosítják meg a finnugor nyelvek a jövevényigéket. Ahol az irodalom lehetővé teszi, bevonom a vizsgálatba a belső szóteremtéssel létrejött, ún. onomatopoetikus igéket is. Az egyes finnugor nyelvek tárgyalása után összegezem a vizsgált anyag alapján levonható tanulságokat.

2.1. Osztják

A. Az osztjákba került jövevényigék kétféleképpen honosodtak meg: vagy pusztán tóalakban vagy valamilyen igeképző hozzáadásával. Az eddigi kutatásokból az derül ki, hogy az osztják nyelv régebbi jövevényiszó rétegére a képző nélküli, az újabbra pedig a képzős átvétel jellemző. FOKOS nagy tanulmányt szentelt a jövevényiszók kérdésének („Jövevényiszó kutatások”: NyK. 55: 3—59, németül: ALingu. 3: 211—87) s részletesen foglalkozott az osztják nyelv jövevényigéinek a problémáival is. Idézem idevágó sorait: „A k o m i eredetű igéknél azt figyelhettük meg, hogy sok köztük az oyan szó, mely a chanti nyelvterületnek igen nagy részében él (ez is igazolja, hogy itt nagyméretű és igen régi időben (még az Urálon inneni lakóhelyen) kezdődött hatással kell számolnunk), továbbá láttuk, hogy az igék eredeti, képző nélküli alakjukban honosodtak meg a chantiban” (i. h. 42). Ugyanígy nyilatkozik FOKOS a török jövevényigékről is, vö. „a képző nélküli átvételek . . . a régibb rétegbe tartoznak, a képzős alakok pedig újabb átvételek (de ezek közt valószínűleg olyanok is vannak, melyek eredetileg képző nélkül honosodtak meg

a chantiban és csak későbbben vettek fel különböző képzőket” (i. h. 37). A zürjén és a török jövevényigékre vonatkozó megállapításait így összegezi FOKOS: „a komi eredetű igei jövevénytiszavak, valamint a török eredetűeknek nagyobb, régibb rétege abból a szempontból, hogy képző-nélküli alakban jelentkeznek a chantiban, meglehetősen egységes képet mutatnak” (i. h. 43). FOKOS az osztják nyelv török jövevényigéinek kettős: képzős és képző nélküli képviselőiténél láttán megjegyzi, hogy ez a jelenség nagyon emlékeztet a hasonló magyar viszonyokra (i. h. 43), de nem keres összefüggést közöttük. A szamojéd jövevényigékről ezt írja: „Az obi-ugor nyelvek szamojéd eredetű igéivel kapcsolatban újabb vizsgálatokra volna szükség. GOMBOCZ összeállításából kitetszően (NyK. 32: 182 skk.) ezek az elemek szintén újabb eredetűek: kevés (talán inkább kétes) eset kivételével képzős alakban honosodtak meg az obi-ugor nyelvekben” (i. h. 46). Nem ilyen egyértelmű az orosz jövevényigék viselkedése: „ugyanaz az (orosz) ige az egyik nyelvjárásban képző nélkül, a másikban megint képzős (rendszerint -t képzős) alakban jelentkezik” (i. h. 43). FOKOS szerint az orosz jövevényigék képzőtlen átvételének — amely az északi nyelvjárásokra jellemző — az oka az, hogy „egészen fiatal átvételek” (uo.). A fentiek után ez a megállapítás meglepő. FOKOS ezt ekként magyarázza: „Ezek az alakok tehát igen intenzív újabb hatásnak köszönik létüket. Képző-nélküli voltak tehát nem ugyanaz a jelenség, melyet a komi és régi török igei átvételeknél láttunk” (uo.). Az azonban, hogy mi is ez a jelenség voltaképpen, nem derül ki a sorokból, s így megfjejtetlen marad nemcsak az újabb orosz jövevényigék képzőtlenése, de FOKOS véleménye is. Úgy vélem, érdemes volna megvizsgálni, hogy a képzős és képzőtlen jövevényigék milyen nyelvjárásai megoszlást mutatnak. Elképzelhető ugyanis, hogy nyelvjárásai alapon (archaikus — nem archaikus nyelvjárások) választ kaphatnánk a kérdésre. (Vö. ehhez a 2.2. fejezetet.) GANSCHOW az osztják igeképzéséről szóló monográfiájában (Die Verbalbildung im Ostjakischen) az orosz jövevényigék tanúvallomása alapján megerősíti FOKOSnak azt a véleményét, hogy az újabb igei átvételek képzős alakulatok (i. m. 100, 109). TOIVONEN nagy tanulmányban („Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen”: FUF. 32: 1—169) foglalkozott az osztják nyelv zürjén jövevénytiszavaival. Azon kritériumok között, amelyekkel egy szó jövevény volta bizonyítható, megemlíti a szóképzést is (i. m. 6), arról azonban, hogy a jövevényigék képzése az átvétel idejére vonatkozólag is mond-e valamit, nem nyilatkozik (i. m. 145—61). G. SAUER kiegészítő megjegyzéseket fűzött TOIVONEN tanulmányához s többek között nyolc ígéről bizonyította be, hogy képzőiket az osztjákban, nem pedig a zürjénben kapták (Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965. 340—3). Az átvétel idejéről azonban ő sem nyilatkozott.

Azzal a jelenséggel, hogy az átvett ige végződését — alaki egybeesés következtében — képzőnek tekintik, miként a többi finnugor nyelvben, akként az osztjákban is találkozunk, vö. például: *šumijt-* 'lärmen' < or. шуметь ua. (STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wb. der ostjakischen Sprache 3/275), *jasat-* 'jmdn zu etwas veranlassen, zu machen zwingen' < tatár *jasat-* 'befehlen zu machen' (i. m. 4/415) stb.

B. Tóalakban átvett jövevényigék: *ašan-* 'sich auf jmdn, etwas verlassen' < tat. *ažän-* ua. (STEINITZ: i. m. 1/11), *eraptə-* 'lieblosen' < vog. *eriptam* 'lieben' (i. m. 2/173), *šuj-, s'uj-* 'in etwas hineinstecken' < zürj. *šuj-* ua. (i. m. 2/245) stb.

Képzővel megtoldott jövevényigék: *aχvalitlem* 'rühren, preisen' < or. *хвалить* ua. (i. m. 1/53), *ättat-* 'betrügen' < tat. *alla-*, *alda-* ua. (i. m. 2/220), *kulaitlem* 'spazieren' < or. *гулять* ua. (FOKOS: ALingu. 3: 258) stb.

2.2. V o g u l

A. A vogul nyelv jövevényigéit tárgyaló tanulmányok szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy a jövevényigék a vogulban vagy képző hozzátoldásával vagy tóalakban honosodtak meg, s többnyire nyomatékkal hangsúlyozzák a képzővel történő meghonosítást (HUNFALVY: NyK. 10: 202; GOMBOCZ: NyK. 28: 415 kk., Nyr. 30: 106 stb.). A kétféle eljárás mód közti különbséget elsőként FOKOS magyarázta, s miként az osztjákban, ugyanúgy a vogulban is: kronológiai okokkal, a következőképpen: „A m a n y s i nyelvben a k o m i eredetű igei jövevényiszavak képző-nélküli alakban honosodtak meg” (NyK. 55: 44), majd tovább: „Ami a t ö r ö k eredetű igéket illeti, ezeknek jelentékenyen kisebb számú névszót tartalmazó régi rétege képző nélkül jelentkezik a manysiban; az újabb, jóval jelentősebb réteg *-t* vagy *-l* képzővel bővült. . .” (i. h. 45). A vogul legújabb kori jövevényigéiről, az orosz jövevényigékről ezt írja FOKOS: „Leghomályosabbak ebből a szempontból az o r o s z eredetű igék; ezek képző-nélküli, de képzős alakban is jelentkezik a manysiban. Itt is a képzős alakok látszanak (már jelentéskörüknel fogva is) a legfiatalabb átvételeknek” (uo.). RÉDEI KÁROLYNAK a vogul nyelv zürjén jövevényiszavait tárgyaló monográfiája (Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1970) megerősíti FOKOS véleményét. RÉDEI idézett könyvében ugyanis 106 jövevényigét tárgyal (i. m. 65), s e 106 ige közül képzős átvétel — az ún. hibrid jövevényigéket nem tekintve, l. i. m. 63 — csak 4 van. Nem lehetetlen azonban, hogy ezek is tóalakban honosodtak meg s képzőjüket csak később, analógiás úton kapták. KANNISTO a vogul nyelv tatár jövevényiszavairól szóló tanulmányában (Die tatarischen lehnwörter im wogulischen FUF. 17:1–264) számos jövevényigét tárgyal, tóalakban és képzővel meghonosodtakat egyaránt. Arra vonatkozólag azonban, hogy van-e kronológiai különbség a képzőtlen és képzős átvételek között, nem nyilatkozik. A jövevényigéken jelentkező képzők eredetéről sok esetben nem, vagy csak feltételesen nyilvánít véleményt (vö. például i. m. 45, 86, 93 stb.). Azokban az esetekben, amikor a jövevényige *-t*-re végződik (a *-t* a legproduktívabb vogul igeképzők egyike), KANNISTO a legtöbb esetben tatár perfektformából származtatja őket, vö. például vog. *ikürt* 'schreien' < tat. *ükir* ua.: „Das wogulische wort spiegelte die tatarische perfektform auf *-t*- wieder” (FUF. 17: 50; l. még 56: *imlät* a. stb.). Belső, vogul képzőhozzátoldással viszonylag ritkán számol. A *-t* végű tatár igék meghonosításában annak bizonyosan jelentős szerepe volt, hogy az átvett szó végződése produktív vogul igeképzőnek felelt meg. Ezek a jövevényigék ugyanis minden nehézség nélkül besorolódhattak a vogul nyelv igei alaktani rendszerébe, azaz a hasonló végződésű, jelen esetben *-t* képzős vogul igék csoportjába. Erre a jelenségre a többi finnugor nyelvből is számos példát tudunk idézni. Az azonban joggal tehető fel, hogy miként a többi rokon nyelvben, akként a vogulban is az esetek egy részében vogul honosító képzővel lehet dolgunk. Ahhoz azonban, hogy a tatár jövevényigék kérdésében világosan lássunk, szükség van e jövevényiszórétég kritikai felülvizsgálására. Meggyőződésem szerint ez a vizsgálat haszonnal járna (vö. G. SAUER TOIVONEN osztják tanulmányához fűzött bíráló megjegyzéseit a 2.1. fejezetben) és esetleg támogatást kaphatnánk többek között arra vonatkozólag (vö. még TOIVONEN:

FUF. 32: 6), kaptak-e a vogul nyelv régebbi tatár jövevényigéi is honosító képzőt vagy sem. A vogul nyelv orosz jövevényiszavairól írott munkájában (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1961) KÁLMÁN BÉLA FOKOS-tól eltérő magyarázatot ad az orosz jövevényigék kétféle meghonosító módjáról. Szerinte ugyanis „die Entlehnung mit und ohne Suffix keinerlei Anhaltspunkt für die Zeit der Übernahme gibt . . . Die Entlehnung mit oder ohne Suffix ist also für die wogulischen Dialekte, nicht aber für die Zeit der Entlehnung charakteristisch” (i. m. 111). Miként az osztyáknál, itt is fölvetődik a kérdés: miért jellemző egyik nyelvjárásra a képzős, másakra a képző nélküli átvétel? Van-e, s ha igen milyen közük az archaikus — nem archaikus nyelvjárásoknak a kétféle honosító eljáráshoz? Mindaddig, amíg e kérdés megválaszolatlan marad, az orosz jövevényigék sem nem bizonyítják, sem nem cáfolják a FOKOS-féle kronológiás magyarázatot. Ha ugyanis a képző nélküli átvétel az archaikus nyelvjárásokra lenne jellemző, ez azt jelenthetné, hogy mégiscsak FOKOSnak van igaza, aki a képző nélküli és a képzővel történő honosításban kronológiai különbséget lát. Abban véleményem szerint igaza van KÁLMÁN BÉLÁnak, ahogy az orosz jövevényigék nagy részének képző nélkülségét magyarázza: „Der größere Teil aus dem Russischen entlehnten Verben bekommt im Wogulischen kein Suffix. Das ist größtenteils damit zu erklären, daß man . . . die Verben aus dem Präsens 3. Pers. Sing. des Russischen übernommen hat, und so konnte das in fast allen Verben auftretende *-t*-Element bereits als wogulisches Suffix aufgefaßt werden (i. m. 109). Ez a jelenség ugyanis igazolható minden finnugor nyelvből.

B. Tóalakban: *ört-* 'reingen' < tat. *art-* ua. (KANNISTO: FUF. 17: 67), *kalá:pl* 'betrügerisch handeln' < tat. *kallapla-* ua. (i. m. 104), *věrmi* 'bír; können' < zürj. *verminj* ua. (RÉDEI: i. m. 170), *ūr-* 'abmagern' < zürj. *or-* 'abreißen (intr.)' (RÉDEI: i. m. 94), *sūk-* 'vorwerfen, tadeln' < tör. *sük* 'schimpfen' (FOKOS: ALingu. 3: 260) stb.

Képzővel: *karà:t-* 'schauen, sehen' < tör. *kara-* ua. (FOKOS: i. h.), *blagodaritam* 'danken' < or. *благодаритъ* (uo.), *vinil-* 'vádol' < or. *винитъ* ua. (GOMBOCZ: NyK. 28: 431), *axsa:t* 'hinken' < tat. *aksa* ua. (KANNISTO: FUF. 17: 48), *imlät* 'heilen' < tat. *imlä* ua. (i. m. 56), *kasti* 'betakarja arcát' < zürj. *kišni* 'den Pelz überziehen' (RÉDEI: i. m. 113), *pōsti* 'legyőz; besiegen' < zürj. *požni* 'möglich sein' (RÉDEI: i. m. 140) stb.

2.3. C s e r e m i s z

A. A kétféle: tóalakban és képzővel történő igei szóátvétel megtalálható a cseremiszenben is.

Az eddigi kutatás mostohán kezelte a kérdést, s általában megelégedett annak a ténynek pusztán közlésével, hogy bizonyos jövevényigékhez a cseremiszenben képző járult. Az első, aki a problémához a megoldás szándékával nyúlt, BUDENZ volt. 1864-ben megjelent „Cseremiszen tanulmányok” című dolgozatában (NyK. 3: 397—470, 4: 48—105) külön foglalkozik a cseremiszen nyelv jövevényigéi meghonosításának kérdésével (különösen NyK. 3: 420 kk. és 4: 61 kk.). Több nyelv tanúvallomását is figyelembe vevő tanulmányában számos előre mutató gondolat s ma is helytálló megállapítás olvasható. Azt hiszem, BUDENZnak ez a cikke ösztönözhetette GOMBOCZot „Az igeszók átvételéről” című tanulmány (Nyr. 30: 105—9) megírására, amely e problémakör egy részének első, szintézis jellegű megoldási kísérlete a finnugrisztikában. A sorban harmadikként — jöllehet csupán a magyarra szorítkozik — BÁRCZI

már idézett kitűnő tanulmánya említendő („Az igei átvételek kérdéséhez”: MNy. 44: 81—94).

BUDENZnak föltűnt, hogy — szemben a magyarral — a cseremiszből milyen sok tőalakban átvett ige van, ezért meg is jegyezte: „a cseremiszből nyelvnek a tatár-csuvas ige-tők elsajátításában való nonchalanceja kissé furcsa körülmény” (NyK. 3: 420). Ugyanezt a jelenséget állapította meg a REGULY cseremiszből hagyatékában szereplő orosz jövevényigék vizsgálatakor is (uo.). A cseremiszből nyelv rendhagyósága azonban nem hagyta nyugodni a tanulmánya második részében már úgy magyarázta az orosz jövevényigéket, hogy az azokban jelentkező *j* elem „az idegen ige-t áthonosító képző” (NyK. 4: 61). A későbbi kutatás igazolta BUDENZ magyarázatának helyességét (l. alább). A cseremiszből nyelv csuvas és tatár jövevényiszavait elsőként RÄSÄNEN magyarázta két munkájában (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 48.; Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 50.). Ő is, miként kortársai általában, a jövevényiszavak nyelvészeti problematikájának elemzésében szinte kizárólagos helyet biztosított a hangtani kérdéseknek. Idézett munkáiban például egyetlen sort sem szentelt a jövevényiszavak morfológiai problémáinak. RÄSÄNEN műveinek átlapozgatása azonban arról győz meg, hogy a cseremiszből nyelv csuvas és tatár jövevényigéinek zöme képzőtlen, képzős csak elvétve található. Ugyanez mondható ФЕДОТОВ munkájáról is (Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары, 1965.)

A mai nyelvre, elsősorban az orosz jövevényigék meghonosítására vonatkozólag SZAVATKOVA és GALKIN munkái (Историческая Грамматика Марийского языка. II. Joskar-Ola, 1969. 63—8 és Русские заимствования в марийском языке. Joskar-Ola, 1969.) adnak útbaigazítást.⁷ Az orosz jövevényigék többsége a cseremiszből nyelvjárásokban *-l* képzővel bővül (SZAVATKOVA: i. m. 64; GALKIN: i. m. 131), amely az egyik legproduktívabb deverbális-denominális ige-képző a cseremiszből nyelvben (GALKIN: uo.). Az *-l* képző fölvétele elsősorban a mezei cseremiszből nyelvjárásokra jellemző, a hegyi cseremiszből nyelvjárásokban inkább a *-j* képző termékeny ebben a funkcióban (GALKIN: i. m. 112, 131). Mindkét említett szerző csak erről a két honosító képzőről ír. SZAVATKOVA szerint nemcsak a múltban, ma is előfordul a cseremiszből nyelvben a jövevényigéknek szintagmatikus szerkezettel történő meghonosítása. A jelenség a cseremiszből nyelvben tatár eredetre megy vissza: az infinitivuszi alakú jövevényige mellé a cseremiszből nyelvben a 'tesz, csinál' jelentésű *ästaš* segédigét teszik és azt ragozzák, vö. or. *диктовать* 'diktál' > cser. *diktoval' ästaš* ua. (SZAVATKOVA: i. m. 65; vö. még RADANOVICS: NyK. 59: 234).

B. Tőalakban: *ajáš* 'nicht arbeiten, feiern' < csuv. *uja* 'feiern', *kataš* 'abbrechen' < csuv. *kat* 'abbrechen ein Stück', *pačalaš* 'ehren' < csuv. *pagala* ua. (RÄSÄNEN: MSFOu. 48.: l. az abc sorrendű szójegyzéket), *adašaš* 'sich verirren' < tat. *adaš* ua., *ajmanaš* 'sich genieren' < tat. *ajman* 'sich fürchten, sich schämen', *kalkaš* 'überfließen' < tat. *kalk* 'aufstehen, schwellen' (RÄSÄNEN: MSFOu. 50.: l. az abc sorrendű szójegyzéket) stb.

Képzővel: *газироваглаш* < or. *газировать*, *агитироваглаш* < *агитировать* (GALKIN: i. m. 131), *поснетаглаш* < or. *поспеть*, *болтаглаш* < or. *болтать*, *награждаглаш* < or. *награждать*, *роботаглаш* < or. *работать* (uó.:

⁷BERECZKI GÁBORNAK köszönettel tartozom cseremiszből konzultációs kérdéseimre adott válaszáért.

i. m. 112), *анатомироватлаш* < or. *анатомировать*, *аргументироватлаш* < or. *аргументировать* (RMarSzl.).

2.4. Mordvin

A. A mordvinban — miként a többi finnugor nyelvben is — tőalakban és képzővel egyaránt honosodtak meg jövevényigék. BUDENZ rendszerező elméje a mordvin jövevényigék kusza rendetlenségében is rendet kívánt teremteni s a rendelkezésre álló szűkös anyag alapján négyféle módot állapított meg, amely szerint a mordvin nyelv jövevényigéi meghonosodnak: 1. az *-a* tövű igéket pusztán tőalakban veszi át a mordvin, például or. *отказатъ* 'megtagad' > *atkaza-* ua.; 2. az *-i* tövű igéket *-a*-val toldja meg, s az *-i* vagy teljesen eltűnik, vagy csak a jésítetttség őrzi egykori meglétét, például or. *служитъ* 'szolgál' > *služa-* ua.; 3. a tőhöz *-nda*, például or. *судитъ* 'ítél' > *sudinda-* vagy 4. *-dinda* képző járul, például or. *строитъ* 'épít' > *stroidinda-* (NyK. 16: 400 kk.).

A nyelvi tények áthágják azonban a fenti rendszert: nemcsak az *-i* tövű igék kapnak *-nda*, sőt *-dinda* képzőt, mint például or. *моцитъ* 'esztergályoz' > *točinda-* ua., or. *дубитъ* 'kikészít (bőrt), megdönget' > *dubidinda-* ua. stb., hanem az *-a* tövűek is, például or. *думатъ* 'gondol' > *dumādinda-* ua., or. *учюветатъ* 'gyónik' > *spovedinda-* ua. or. *старатъся* 'igyekszik' > *stara-dinda-* ua. (uo.) stb. A képzővel vagy anélkül való meghonosítás tehát nem, illetőleg nem elsősorban az átvett ige tőtípusától függ. SZEREBRENNYIKOV mordvin történeti alaktanában (Историческая морфология мордовских языков. Москва, 1967. 217—34) nem tér ki a jövevényigék alakitani kérdéseire. A denominális *-nd* igeképző tárgyalásakor csupán annyit jegyez meg, hogy ez a képző némely esetben orosz jövevényigékhez is járul (i. m. 224).

Viszonylag nagy azoknak a mordvin nyelvi jövevényigéknek a száma, amelyeknek kettős: képző nélküli és képzős képviselője van. A tőlem vizsgált anyagban a finnugor nyelvek közül a mordvinban találtam a kettős képviselőre a legtöbb példát; vö. például or. *гулять* 'sétál' > M *gulādinda-*: *gulan-* ua. (NyK. 16: 399), or. *прибавитъ* 'hozzátesz' > *pribava-*, *pribava-*: *pribavinda-* ua. (i. h. 404), or. *думатъ* 'gondol' > E *dumams*, *dumajams*: M *tumandams* ua. (PAASONEN, MordChrest.² 145), or. *покоряетъ* 'leigáz' > E *pokorams*: M *pokordams* 'bezwingen, unterdrücken' (i. m. 111), or. *грешитъ* 'sündigen' > M *grešams*: *grešindams* ua. (STIPA, Die russischen Lehnwörter im Mokschamordwinischen und ihre Beziehung zur russischen Sprachentwicklung. Göttingen, 1949. Kéziratoss disszertáció, 79), or. *строитъ* 'bauen' > M *strojems*: *stroidandams* ua. (i. m. 95), or. *ужинаетъ* 'zu Abend essen' > M *užanams*: *užandams* ua. (i. m. 100), or. *веселитъся* 'belustigen' > M *vesalgams*: *veselendams* ua. (i. m. 101) stb. Az, hogy a kettős megfelelések kettős átvételek-e vagy sem, nem tudom. Azt sem tudom eldönteni, hogy a képzőtlen és képzős jövevényigék között kronológiai, valamint nyelvjárási szempontból van-e különbség s ha igen, mi. Ennek megválaszolása a mordvin nyelv kutatóira vár.

B. Tőalakban: *робота-* 'dolgozik' < or. *работатъ* ua., *ужанатъ* < or. *ужинатъ* ua. (BUDENZ, NyK. 16: 440kk), E *dumams* 'gondol' < or. *думатъ* ua. (PAASONEN, MordChrest.² 145), *обиžамъ* '(meg)bánt' < or. *обижамъ* ua. (ERDŐDI, Erza-mordvin szövegek. Fgr. jegyzetek XIV Bp., 1968. 118) stb.

Képzővel: *stroidinda-* 'épít' < or. *строитъ* ua., *dumādinda-* 'gondol' < or. *думатъ* ua., *pribavinda-* 'hozzátesz' < or. *прибавитъ* ua. (l. fentebb), *prēstu-*

dindavāms < or. *простудиться*, *recenzirāvandams* < or. *рецензировать* (SZEREBRENNYIKOV: i. m. 224) stb.

2.5. V o t j á k

A. A votjákban a jövevényigék háromféleképpen honosodnak meg: 1. tóalakban, 2. képző hozzátoldásával, 3. szintagmatikus szerkezettel.

A tóalakban történt meghonosítás a votják nyelv régebbi jövevényigéire jellemző. MUNKÁCSI a török jövevényigék elemzésekor azt állapította meg, hogy „a votják semmiféle »honosító« eljárást nem alkalmaz, mint ezt pl. a magyarban tapasztaljuk, hol idegen igék rendszeren *-ál* képzővel kerülnek elő. Nem tekinthetjük ilyen hasonló képzőnek a török *-a* végű igetön mutatózó *-l* végzetet sem . . . mert ez csak analogikus alakítás” (UgFüz. 5. 168). Képző nélküli átvételt találunk a csuvas és orosz jövevényigék között is (l. alább).

A képzővel meghonosodott jövevényigék nagy része *-t* képzőt mutat fel. Ez a képző denominális, deverbális funkcióban egyaránt használatos *-t* műveltető képző (ЛУТКИН levélbeli közlése; l. még GrammUdm. Izsevszk, 1962. 248; KÖVESI, PermKépz. 382–9), amelynek etimológiailag s funkcióját tekintve is pontos megfelelője a zürjén *-t* igeképző (l. a 2.6. fejezetet). Az orosz jövevényigéken jelentkező *-t* képző az infinitivushoz járul. Más képzővel bővült jövevényigékre vö. *kopal-* 'földet ásni' < or. *копать* ua. (NyK 72: 338), *maral-* 'csúnya dolgot elkövetni, közöszlenni' < or. *марать* 'bepiszkít' (i. h. 342), *paričk-*, *parišk-* 'csomóba kötött leveles nyírfavesszővel csapkodni magát a gőzfürdőben' < or. *парить* ua. (i. h. 346), *zastaniny* 'antreffen, vorfinden' < or. *застать* ua. (i. h. 360). Van példánk arra is, hogy a jövevényige tóalakban és képzővel bővülten is megtalálható, de más-más nyelvjárásban, vö. *javīnī* 'zeigen, kundgeben' és *javītti-* 'bejelenteni' < or. *явуть* ua. (i. h. 334).

A szintagmatikus szerkezettel történő meghonosítás török és tatár hatásra létrejött jelenség (vö. ehhez BUDENZ: NyK. 3: 420; MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 168, 175; vö. még SZAVATKOVA: i. m. 65; RADANOVICS: NyK. 59: 234). Ez a meghonosítási mód az újabb jövevényigéket jellemzi: az — általában — infinitivuszi alakban átvett ige mellé a 'tesz, csinál' jelentésű *kar-* ige járul — s mint a segédigék — ez ragozódik, vö. például *dokazat kar-* 'beweisen, zeigen, nachweisen' < or. *доказат* ua., *dumat kar-* 'denken' < or. *думат* ua., *ispolnit kar-* 'erfüllen' < or. *исполнить* ua., *otvecat karni* 'felelni' < or. *отвечать* ua., *podrad kar-* 'dingen, mieten' < or. *подрядить* ua., *pomenat karīni* 'totenfeier begehen' < or. *понимать* ua., *sporit kar-* 'vitatkozni' < or. *спорить* ua., *zaredit kar-* 'laden' < or. *зарядить* 'tölteni', *zaslužit kar-* 'verdienen' < or. *заслужить* ua. stb. (mindegyik példát Csúcs SÁNDOR „A votják nyelv orosz jövevényiszavai” című (NyK. 72: 323–62) tanulmányából vettem, ahol a jövevénytiszavak abc rendben vannak felsorolva). Előfordul azonban, hogy az utótag nem a *kar-* ige, hanem valamilyen más ige, ezekre l. MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 175. Több példánk van arra is, hogy a jövevényige képzővel és szintagmatikus szerkezet tagjaként egyaránt előfordul, vö. például *islaviti kar-* 'dicsőíteni, magasztalni' < or. *славить* ua., *kirešiti kar-* 'keresztelni' < or. *крестить* ua., *silužiti kar-* 'szolgálni' < or. *служить* ua., *suditi kar-* 'bíráskodni, ítélni' < or. *судить* ua. (Csúcs: i. m.); vö. még a 3.3. fejezetet.

B. Tóalakban: *arāni* 'ernten' < csuv., vö. *vīr*, *ur-*, *or-* 'máhen, ernten, schneiden' (WICHMANN: MSFOu. 21: 41), *čukin-* 'getauft werden' < tör.

čukin- 'megkeresztelkedni' (MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 81), *kotor-* 'megveszni' megdühödni' < tat. *kotor-* ua. (uó.: i. h. 85), *pari-* 'baden' < or. *napumь* ua. (uó.: NyK. 18: 429), *žudi-* 'sich wundern' < or. *чудиться* ua. (uo.), *taji-* 'titkolni' < or. *таумь* (Csúcs: NyK. 72: 357) stb.

Képzővel: *isporitti-* 'vitatkozni, veszekedni' < or. *спорить* ua., *miritti-* 'engesztelni' < or. *мирить* ua., *otkazti-* 'megsemmisít, tönkretesz, elpusztít' < or. *отказать* 'elutasít, elromlik', *part-* 'ugaron hagy' < or. *napumь* ua., *pilitti-* 'fűrészelni' < or. *пилить* ua., *poitti-* 'imádságot énekel' < or. *nemь* 'énekelni' (Csúcs: i. h.), *obedal* 'zu Mittag essen' < or. *обедать* ua. (MUNKÁCSI: NyK. 17: 429), *парыны* 'baden' < or. *парумь* ua. (RUdmSzl.) stb.

2.6. Z ü r j é n

A. A zürjén nyelv jövevényigéire vonatkozó tudnivalókat LYTKIN levélbeli közlése alapján foglalom össze.⁸

A zürjén nyelv jövevényigéinek zöme az oroszból származik. Más nyelvekből a zürjének csak elvétve vettek át igét. Török jövevényige LYTKIN szerint például nincs a zürjénben.

A jövevényigék meghonosítása képzővel: az *-t* műveltető képzővel történik. Ez a képző deverbális, denominális funkcióban egyaránt használatos (vö. KÖVESI, PermKépz. 382—9). Az orosz jövevényigékhez minden esetben a *-t* járul, I. LYTKIN: «Только ли *-т* суффикс является оформителем заимствований глаголов русского языка? По-моему, в с е г д а посредством этого суффикса заимствуются русские глаголы» (levélbeli közlés; vö. még LYTKIN, Коми-язьвинский диалект. Москва, 1961. 73—4). Az átvétel alapja az orosz imperatívusz, I. LYTKIN: «К любому русскому глаголу в форме императива можно прибавить коми *-т* и получится коми глагол», vö. például *любит-ны* 'szeret' < or. *люби!* praesens: *любл-ю, люб-ишь*; *стукнит-ны* 'kopog' < or. *стукни!* praesens: *стукн-у, стукн-ешь*; *жори-т-ны* 'zabál' < or. *жри!* praesens: *жр-у, жр-ешь* (levélbeli közlés; az orosz jövevényigék tehát nem praesens egyes szám 3. személyű alakjukban honosodnak meg, vö. J. KALIMA, Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen. MSFOu. 29: 33; FUCHS: KSz. 13: 183 kk.).

Minden esetben képzővel bővülnek a jövevényigék a zürjénben? Egyetlen biztos példát találtam, amely tőalakban, tehát mindenféle honosító képző nélkül él ma is: a *vinginь* igét — jelentése: 'хныкать' amely balti-finn jövevényige a zürjénben (LYTKIN, Прибалтийско-финское языкознание. Москва—Leningrad, 1963. B. 39. 7). LYTKIN ma is tartja véleményét, I. «В Коми *виньгыны* 'хныкать' (вепсск. *винкта*) . . . нет никакого суффикса» (levélbeli közlés, 1971). Valószínű azonban, hogy nyelvemlékek birtokában több hasonló példát lehetne találni. Számolnunk kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy tőalakban meghonosodott jövevényigék analógiás hatásra bővültek képzővel, s a tőige kiveszett; vö. ehhez a magyar *bosszant*: *bosszankodik*-féle igéket (I. a 3.3. fejezetet). Ilyennek gondolható talán a *šartlinь* < osztják *tartta* 'wahrsagen' (RÉDEI: NyK. 66: 10) és a ? *šingavnis* < or. *шингамь*

⁸ LYTKINnek őszinte köszönetemet fejezem ki, hogy kérdéseimre többször is és mindig részletesen válaszolt. A zürjénre vonatkozó fejezet az ő közléseinek interpretációja zömmel, ezért őt többnek tekintem, mint a fejezet társszerzőjét. Az esetleges hibákért természetesen én vagyok egyedül felelős.

(WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz. Helsinki, 1942. 364; vö. még J. KALIMA; MSFOu. 44: 247) is.

B. Tóalakban: *виньгыны* 'хныкать' < vepsze *винкта* 'ua'. (l. fentebb).

Képzővel: *любитны* 'szeret' < or. *любить*, *организуйтны* 'szervez' < or. *организовать*, *купайтны* 'fürdet' < or. *купать*, *жобритны* 'zabál' < or. *жрать*, *спройитны* 'épít' < or. *строить*, *веритны* 'hisz' < or. *верить*, *лечитны* 'kezel, kúrál, gyógyít' < or. *лечить* (LYTKIN levélbeli közlései) stb.

2.7. É s z t

A. Az észtt jövevényyszó-kutatás mai állása szerint az észtt nyelv jövevényigéi képzős alakulatok. Az átvett igéhez, amely túlnyomórészt tőige, az észttben honosító képző járult.

PAULA PALMEOS szíves levélbeli közlése szerint⁹ az észtt nyelv korai jövevényigéi (XIII—XIX. század) *-i*, illetőleg *-a* képzősek. Az *-i* képzős igék száma messze fölülmúlja az *-a* képzős igék számát. Az újabb német eredetű jövevényigék viszont — a XIX. század óta — *-eeri* képzővel honosodtak és honosodnak meg.

Az *-i* képzővel meghonosodott igékre vö.: *neetima* 'nieten, vermieten' < aln. *neden* 'nieten' (ARISTE: EK. 1937: 136), *nessima* 'taluma, kandma' < lett *nest*: *nesu* 'tragen, bringen' (LOORITS: EK. 1929: 176), *veelima* 'lubama, laskma' < lett *vēlēt* 'gönnen, erlauben, wünschen' (UŐ.: i. h. 183), *(h)aussima* 'lobisema' < lett *aúšát* 'faseln, dummes Zeug reden' (ARUMAA: Vir. 1936: 308), *käärima* < aln. *geren*, *teenima* < aln. *denen*, *toppima* < aln. *stoppen*, *võlvima* < aln. *welven*, *sundima* < or. *судить*, *klanima* < or. *кланить* (P. PALMEOS levélbeli közlései), *lesima* ~ *lāsima* 'ligga' < or. *лжжать*, *raatsima* 'nändes han icke taga' < or. *рацумь* (MÄGISTE, Äldre ryska länord i Estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1. 17, 20) stb.

Az *-a* képzős igékre vö.: *aurama* 'valju häälega nutma' < lett *aurēt* 'das Jagdhorn blasen' (ARUMAA: EK. 1937: 42), *poskatama* 'aega viitma, köhelema' < lett *buokstīt* 'sich herumtreiben' (UŐ.: i. h. 47), *pillama* < aln. *spillen*, *märkama* < aln. *merken* (P. PALMEOS levélbeli közlése), *pajatama* 'säga, tala' < or. *баять* (MÄGISTE: i. m. 19) stb.

Azokban az esetekben, amikor az átvett ige *i*-re vagy *a*-ra végződött, az illető jövevényige nem kapott külön képzőt. Vö. például *sukkama* 'tublisti törelema' < lett *sukāt* 'bürsten, kämmen, prügeln' (LOORITS: EK. 1929: 180), *vaarima* 'keetma, hautama' < lett *vārīt* 'kochen, sieden' (UŐ.: i. h. 183), *poostima* 'riisuma, röövima, laastama' < lett *puostīt* 'verwüsten, verheeren, zerstören' (ARUMAA: EK. 1937: 47), *tsaunima* 'nökkima' < lett *čauunāt* 'essen, fressen', *čauunīt* 'schmatzend essen' (UŐ.: i. h. 49), *prudama* 'streiten, zanken' < észttországi svéd *brotas* 'maadlema' (ARISTE: EK. 1929: 79) stb. Ez a jelenség minden bizonnyal úgy magyarázandó, mint a hasonló magyar, vogul, osztyják stb. esetek is: észtt képzőkkel való alakí egybeesés következtében a nyelvérzék a jövevényige végső magánhangzóját képzőnek fogta fel s ezért nem toldotta meg egy újabbal.

Az *-eeri* képzős jövevényigékre vö.: *agiteerima* 'agitál', *automatiseerima* 'automatizál', *absolveerima* 'abszolvál', *deklareerima* 'deklamál', *illustreerima*

⁹ PAULA PALMEOSnak ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki, hogy az észtt nyelvre vonatkozó kérdéseimre készséggel és kimerítő részletességgel válaszolt.

illusztrál', *opereerima* 'operál' (KÖIV: KK. 1964: 356), *adopteerima* 'adoptál', *assisteerima* 'asszisztál', *assimileerima* 'asszimilál', *dikteerima* 'diktál', *kombi- neerima* 'kombinál', *maskeerima* 'maszkíroz' (P. PALMEOS levélbeli közlése) stb. Ez a képző az észti *-i* képző és a jövevénytörzsvégének az összetapadásával jött létre, tehát részletes adaptációval, és pedig pontosan úgy, ahogy a magyar *-íroz* (a szöveghez a magyarban a denominális *-z* járult, vö. ném. *marschier-en*¹⁰ : *masír-oz*) és a finn *-eerata* (a német *-ieren* és a svéd *-era* végű három szótagú igékhez a denominális *-ta* képző járult; vö. *kastreerata* 'kastrieren; kasztrál', *noteerata* 'notieren; jegyez', *poseerata* 'posieren; pózol', *siteerata* 'zitieren; citál, idéz' stb.). Közös e három képzőben az is, hogy a képzőket alkotó utolsó tag, az észti *-i*, magyar *-z*, finn *-ta* az egyik legproduktívabb denominális igéképző ma is ezekben a nyelvekben. H. JÄNES szerint (*Eesti keele grammatika*. Stockholm, 1947. I: 249) néhány jövevényigében *-iseeri* a képző: „Mõnedes võõrverbides esineb ka liide *-iseeri* *-ironiseerima*, *standardiseerima*, *organiseerima*.”

Nem hallgathatjuk el, néhány esetben nem világos a jövevényige alak- tani szempontból, vö. például: *jukerdama* 'jándama, tembutama' < alném. *juckern* 'häufig spazieren, fahren' (EK. 1937: 133), *kubindama* 'sundima, taga ajama' < lett *skubināt* 'antreiben, ausputen, fördern' (Vir. 1937: 309), *trimppama* < ném. *trinken*, *mehkeldama* < ném. *schmeicheln* (EK. 1927: 168), *kaaperdama* < ném. *kapern* (G. MUST, Einfluß der germanischen Sprachen auf den estnischen und finnischen Seefahrtswortschatz. Göttingen, 1948. Kéziratosságyetemi doktori disszertáció. 76). P. PALMEOS levélbeli közlése szerint sok esetben nem dönthető el, hogy jövevényigével, vagy pedig idegen eredetű névszónak az észti történet továbbképzésével van-e dolgunk. Az *analüüsima*, *kontrollima*, *protestima*, *reklaamima*, *telefonima*-félék például — számuk egyébként nem nagy — az utóbbi 30—40 év folyamán tűntek fel. Hasonló problémára az osztják nyelv jövevénytörzsvégének kapcsán TOIVONEN (FUF. 32: 6), a lapp nyelv jövevényigével kapcsolatban pedig QUIGSTAD (Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der Lappischen und der Finnischen Sprache. Helsingfors, 1883. 63) hívta föl a figyelmet; vö. még a mordvin nyelv jövevényigéire SZEREBRENNYIKOV, IsztMorfMord. 223—4, a moldvai csángó nyelvjárás román jövevényigéire MÁRTON GYULA: NytudÉrt. 66. sz. 86 és BAKOS: MNy. 64: 449. Mindezekre a kérdésekre csak az észti szókinccs nagyon várt etimológiai feldolgozása után várhatunk végleges választ. Megfejtési kísérletükre nem érzem illetékesnek magam.

Ami a belső szóteremtéssel létrejött, ún. onomatopoetikus észti igéket illeti, P. PALMEOS közlése és néhány, e tárgykörbe vágó tanulmány alapján a következőket mondhatjuk: az észti onomatopoetikus igék képzővel lépnek a nyelvbe. Ezeknek a képzőknek a száma nem nagy. A leggyakoribbak — gya- korító igéképzők — a következők: *-i*: *kopsima* 'klopfen', *kloppima* ~ *koppima* ua., *ohkima* '(állandóan) sóhajtozik'; l. még H. RÄTSEP: *i*-sufiksilistest ver- bidest eesti keeles (ESA. 1956: 74—89; *-ise*: *kahisema* 'rauschen' (vö. finn *kahise-*), *vuhisema* 'sausen', *urisema* 'brummen, knurren (Hund)' stb. (további példákra vö. J. VALGMA—N. REMMEL, Eesti keele grammatika. Tallinn, 1968. 309) stb.; *-u*: *praksuma* 'krachen, knocken', *mürtsuma* 'krachen', *laksuma* 'klatschen' (P. PALMEOS adatai). Ezekon kívül különböző képzőbokok is

¹⁰ A német *-ieren* keletkezésére és történetére l. HENZEN, Deutsche Wortbildung³ 228; ÖHMANN: Neuphil. Mitteilungen 1970: 337—57.

részt vesznek az onomatopoeitikus igék képzésében, de a fentieknél jóval szerényebb mértékben: *-tse*, *-lda*, *-rda*, *-le*, *-ki*, *-gi*, *-li* stb. Az *-a* képző mozzanatos igéken gyakori: *lipsama* 'schlüpfen', *laksama* 'klatschen' stb.¹¹

2.8. F i n n

A. A finnben a jövevényigék képző hozzátoldásával honosodnak meg.¹² A jövevényigéken jelentkező képzők a *-ta*, *-tä* (gyenge fokban *-a*, *-ä*) és az *-i*, az újabb eredetűek egy részében pedig *-eera* (infinitívusz *-eerata*) és *-oi* (infinitívusz *-oida*). Azt nem tudom, hogy a finn nyelv legrégebbi jövevényigéin ma regisztrálható képzők az átvételkor járultak-e a jövevényigékhez vagy pedig — elvileg ez sem zárható ki — utolsó szótagjuk később, analogikusan idomult képzős, illetőleg hasonló végződésűvé. Az analógia vélt vagy valóságos szerepét megállapítani, illetőleg a finn nyelv legrégebbi balti és ógermán jövevényigéinek meghonosodási módját pontosan megmagyarázni nyelvemlékek hiányában nem lehet. Vö.: „Verbejä on lainattu vähän, ja tarjolla olevan aineiston pienuus tekee päätelmät epävarmoiksi. Useimmissa tapauksissa näemme verbilainoissa äänteellisesti korvattuna vain sen osan balttilaista originaalia, joka on yhteinen paradigman kaikille muodoille” (J. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielen balttilaiset lainasanat. Helsinki, 1936. 85). A szláv jövevényigékre vonatkozó tudnivalókat J. MIKKOLA munkája alapján (Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen. Helsingfors, 1893. 77—8) foglalom össze: az *-u*, illetőleg *-i* tövű szláv igék általában *-i*, az *-a* tövűek pedig *-a* képzővel honosodtak meg a finnben, mint például or. *манитъ* > *maania* és or. *дѣматъ* > *tuumata* (vö. még J. KALIMA, Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki, 1952. 80). Úgy vélem, jó okkal tesszük föl, hogy az *-i*, illetőleg az *-a* tövű szláv jövevényigék meghonosítása nem, legalábbis nem minden esetben úgy történt, hogy az átvett igetőhöz a finnben képző járult, hanem úgy, hogy az átvett ige végződését — a honosító képzővel való alaki egybeesés következtében — képzőnek érezték és fogták föl (l. a 3.2. fejezetet). Szinkrón szempontból természetesen ez is teljes értékű, alaktanilag is jelölt meghonosítás. A finn nyelv újabb jövevényigéinek nagy része az említett két képzővel illeszkedik be a finn igék alaktani rendszerébe. Mindkét képző ma is produktív denomi-

¹¹ Az észtl nyelv jövevényigéire l. VASMER: Mõned indoeuroopa laensõnad eesti keeles: EK. 1922: 11—5; LOORITS: Mõningad lãti laensõnad eestis: EK. 1929: 168—89; ARUMAA: Mõningaid lãti laene lõuna-eesti murdeis: Vir. 1936: 308—11; uõ.: Lãti laensõnu lõuna-eesti murdeis: EK. 1937: 42—50; ARISTE: Mõningaid eesti-rootsist laenatud murdeõnu: EK. 1929: 75—80; uõ.: Mõningaid alamsaksa laensõnu: EK. 1937: 132—9; uõ.: Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles: EK. 1940: 108—112; uõ.: Vene laensõnadest vanemas eesti kirjakeeles: KK. 1968: 25—33; MÄGISTE: Äldre ryska lãnord i Estniskan sãrskilt i det gamla estniska skriftsprãket. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1.; P. JOHANSEN: Zur Frage der russischen Lehnwörter im Estnischen: UAJb. 38: 78—89; J. VALGMA—N. REMMEL, Eesti keele grammatika. Tallinn, 1968. 321 kk.; vö. még Kõiv: Sufiksi *-er* levikuteedest: KK. 1964: 356—8.

A belsõ keletkezésû igékre l. a következõket: RÄTSEP: *i*-sufuksilistest verbidest eesti keeles: ESA. 1956: 74—89; VÄRV: Ühest onomatopoeetilistest verbiperest eesti kirjakeeles: ESA. 1965: 49—58; uõ.: Sõnasisesed konsonandid eesti onomatopoeetilistes verbides: ESA. 1966: 35—41; MÄGER: Onomatopoeetilised sõnavarast eesti keeles: KK. 1959: 522—6; itt jegyzem meg, hogy V. VÄRV-nek az észtl nyelv onomatopoeitikus szavait tárgyaló disszertációját (Onomatopoeetilised sõnad eesti keeles. Tartu, 1958) nem állt módomban megszerezni és elolvasni, mivel — legjobb tudomásom szerint — még ma sem jelent meg nyomtatásban; vö. még J. VALGMA—N. REMMEL: i. m. 309.

¹² ALHO ALHONIEMINEK ezúton is köszönöm konzultációs kérdéseimre adott levélbeli válaszát.

nális igeképző (l. HAKULINEN, SKRK.³ 231—2). A jövevényigék másik, kisebb része *-era*, illetőleg *-oi* képzővel honosodik meg: az előbbi a három szótagú, német *-ieren* és svéd *-era* végű, az utóbbi a háromnál több szótagú, azonos típusú jövevényigék meghonosítására szolgál; vö. *siteerata* 'idéz' < svéd *citera* ua. (SKES.), vö. még ném. *zitieren*, m. *cítál*; *filosofoida* 'filozófál' < vö. ném. *philosophieren* stb. (Suomen kielen käsikirja. Szerk. O. IKOLA. Helsinki, 1968. 237). Az *-era*(*ta*) képző ugyanúgy, tehát az adaptáció egy tökéletlen fajtájaként alakult ki, mint a magyar *-íroz* és az észti *-eerima*: az idegen igei végződés és egy honosító képző, éspedig egy produktív denominális igeképző összetapadásával (l. a 2.7. fejezetet). Az *-era*(*ta*) és *oi*(*da*) képzős jövevényigék száma meglehetősen kevés.

Ami a finn nyelv onomatopoeitikus igéit illeti: mindazon példák, amelyekkel eddig a finn nyelvészeti irodalom tanulmányozása során találkoztam, képzős alakulatok voltak (vö. HAKULINEN, SKRK.³ 260—5 irodalmi utalásokkal; Suomen kielen käsikirja. 221; V. RUOPPILA: Vir. 1935: 128; M. PALM: Vir. 1966: 382 stb.). Ez azonban korántsem jelenti azt természetesen, hogy a valóságban is minden esetben így van. A finn nyelvtudomány adós még a belső keletkezésű szavak feldolgozásával, ezért a külföldi kutatónak különösen is nehéz tisztán látni ezen a téren. Azt még sehol sem láttam leírva, hogy az onomatopoeitikus igék képzővel való belépése törvényszerűség a finnben. Minden valószínűség szerint azonban így van. — Finn onomatopoeitikus igékre bőséges példaanyagot lehet találni HAKULINEN idézett művében, a „Deskriptiivisanat” című fejezetben (260—5). Az onomatopoeitikus igék nyelvtörténeti vizsgálatával összefüggő problémáira l. a 3.1. fejezetet.

B. Balti jövevényigék: *parjata* 'becsmérel, gyaláz, szidalmaz' < valószínűleg balti, vö. lett *bārti*, imperatívusz *bariaū* 'moittia, sätitiä'; ógermán jövevényigék: *mainita*, *mainia* 'említ' < germ. *mena*, **mainjan-* (ez utóbbit l. E. ITRONEN, Suomen kielen käsikirja 497), *nauttia* 'élvez, fogyaszt' < germ. *nautan 'omistaa, nauttia', *sallia* 'enged, megenged' < germ. *saljan 'antaa ottaa'; szláv jövevényigék: *mieltiä* 'gondolkodik, töpreng' < or. *смытумъ*, *raatsia* 'mer' < or. N. *рачумъ* 'haluta, toivoa', *laatia* 'készít, szerkeszt' < or., *ладумъ* 'sovittaa', *maania* 'csalogat' < or. *манумъ*, *läsiä* 'betegeskedik' < or. *лещать*; skandináv, svéd jövevényigék: *kaulata* 'mángorol' < svéd *kavla*, *kuiskata*, *kuiskia* 'csóvál' < skand., svéd *viska*, R. svéd *hviska*, N. *kviskra*, *kupata* 'vért vesz, köpölyöz' < svéd *koppa*, *mestata* 'kivégez' < R. svéd *mista mesta*, *napata* 'elkap, megkap' < svéd *nappa*, *niata*, N. *niikata* 'pukedlizik' < svéd *niga* (minden locus nélküli adat a SKES.-ből származik; további alakváltozatokat, jelentéseket l. uo.); lapp jövevényigék: *kaarista* 'am Lappenschlitten festbinden' < lpN *gārastet* 'karke, snøre, binde lidt' (ÄIMÄ: JSFOu. 25/1: 15).

2.9. L a p p

A. Tekintettel a lapp nyelv nagy nyelvjárási tagolódására, a lapp nyelvjárásokat ért nagyon különböző nyelvi hatásokra (vö. „Lappish is a mixed language par excellence”: V. TAULI: UAJb. 27: 25), régi lapp nyelvemlékek s megfelelő etimológiai összefoglalások hiányára, nem csodálható, ha a lapp nyelv jövevényigéinek problémáit nem tudjuk olyan mértékben sem elemezni, ahogy a többi kisebb finnugor nyelv esetében tettük.

Az első, aki a lapp nyelv jövevényigéinek meghonosodási kérdéseiről általánosító véleményt nyilvánított, QUIGSTAD volt: „Die Verben werden

gew. in ihrer durch Abstreifung der Flexionsendungen gewonnenen Stammform aufgenommen und nehmen irgend eine der gewöhnlichen lappischen Verbalendungen an" (Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania, 1893. 62). QUIGSTAD szerint tehát a jövevényigék úgy illeszkednek be a lapp nyelv igei alaktani rendszerébe, hogy a lappban szokásos igevégződések valamelyikét veszik fel; ezekre l. NIELSEN, Laerebok i lappisk. I. Grammatikk. Oslo, 1926. 149 kk.; I. RUONG, Lappische Verbalableitung. Uppsala, 1943. 81 kk.; W. SCHLACHTER, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå. Helsinki, 1958. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 16: XVI—XIX; E. ITKONEN, LappChrest. 57. Ezek az igevégződések azonban nemcsak a tőigéket, hanem a származékigéket is jellemzik. Nyitva marad tehát a kérdés, kapnak-e képzőt a lappba kerülő jövevényigék. Egyértelmű válasz a vonatkozó irodalom alapján nem adható, márcsak azért sem, mert számottevő nyelvjárási különbségekkel kell számolnunk. SCHLACHTER szíves szóbeli közlése szerint¹³ a lappba kerülő jövevényigék egy részéhez járult képző, egy bizonyos részéhez nem. Véleménye szerint a képző nélküli jövevényigék általában a lapp nyelv régebbi, a képzősek az újabb átvételek közé tartoznak. NIELSEN is azon a véleményen van, hogy a lapp nyelv norvég eredetű jövevényigéi, amelyek nagy része újabb átvétel, zömmel *-j* képzőt tartalmaz: „De allerfleste verber av norsk oprinnelse er *ije-* verber" (i. m. I. 251). Eszerint a többi finnugor nyelvben regisztrálható tendencia jellemző a lappra is. A jövevényigékhez járuló képző a *-j*, amely ma is produktív deverbális-denominális igeképző (l. GOMBOCZ: Nyr. 30: 106; SCHLACHTER: szóbeli közlés).

B. Tőalakban: *daerppát* 'aushämmern' < ónorv. *drepa* 'schlagen' (QUIGSTAD: FUF. 2: 138), *ar'váltit* 'denken, meinen, glauben' < finn *arvella* ua., *ässát* 'wohnen, sich aufhalten; sich niederlassen' < finn *asua* ua., *bai'tet* 'leuchten, scheinen' < finn *paistaa* ua., *bal'váltit* 'dienen' < finn *palvella* ua., *bar'got* 'schreien, kreischeln, laut weinen, laut muhen' < finn *parkua* ua. (ITKONEN, LappChrest.) stb.

Képzővel: *lammit* 'zu Boden werfen' < norv. *slengja* 'werfen' (QUIGSTAD: FUF. 2: 138), *plig'gat* 'nageln (Schuhe)' < svéd *pligga* ua. (SCHLACHTER, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå 106), *bir'git* 'auskommen, sich behelfen' < ónorv. *bjarga* 'befreien, retten, helfen', *fil'lit* 'betrügen, verführen, narren' < norv. *villa* 'irreführen', *gat'tit* 'hüten, bewachen, bewahren' < ónorv. *goeta* 'achtgeben, aufpassen, beobachten' (ITKONEN, LappChrest.) stb. (Mindennütt infinitívuszi alakban vannak megadva a lapp igék.)

2.10. A z o n o m a t o p o e t i k u s i g é k k é r d é s e

Külön kell foglalkoznunk a belső keletkezésű igékkel. Vizsgálatukat azonban nagyon megnehezíti, sőt nemegyszer lehetetlenné teszi, hogy a belső szóteremtéssel létrejött szavak az urálistika etimológiai szempontból legelhanyagoltabb területe. Ennek részint tudománytörténeti, részint pedig a vizsgálandó anyag természetéből következő okai vannak. Az előbbiekre ezúttal nem térek ki, az utóbbiakkal kapcsolatban arra utalok, hogy nincsenek

¹³ W. SCHLACHTERnek hálás köszönettel tartozom, hogy lapp konzultációs kérdéseimre mindig készséggel válaszolt. Neki köszönöm annak megállapítását, hogy a fősorolt jövevényigék közül melyek tartalmazznak képzőt, továbbá a lappra vonatkozó fejezet lektorálását is.

biztos fogódzóink annak megállapítására, mely szavak onomatopoetikusak, s a legtöbb esetben nem állapítható meg az sem, mikor bukkantak fel a nyelvben. Ebből viszont az következik, hogy az onomatopoetikus igék vizsgálata kevés eredménnyel kecsegtet tárgyunk szempontjából. Van azonban még egy körülmény is, amely — úgy látszik — az onomatopoetikus igéknek közleményünkben való felhasználhatósága ellen szól. Minthogy az onomatopoetikus igék jelentős része valamely természeti vagy emberi hangot, zörejt, illetőleg mozgást, hangulatot, állapotot jelöl, természetükből következőleg ezek az igék elsősorban gyakorító, illetőleg — kisebb mértékben — mozzanatos akciójúak. Mivel pedig a gyakorító, illetőleg a mozzanatos akció-minőséget a nyelvek általában a tőhöz járuló valamilyen morfémával, affixummal fejezik ki, illetőleg jelölik, természetes, hogy az új onomatopoetikus igék tekintélyes része az említett morfémákkal születik. SCHLACHTER szerint „In den finng. Sprachen ist enge Beziehung zwischen Deskriptiva und aktionellen Verben (bes. Frequentativa) die Regel” (Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik. München, 1968. 240; vö. még úő.: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen 71, 83, 93, 98, NytudÉrt. 58: 177—91). Ennek igazolására lásd a már korábban tárgyalt *m a g y a r é s é s z t* példákat, l. még *f i n n helistä* 'cseng, zeng, csörög', *kopista* 'kopog, dobog', *murista* 'morog, dörmög', *narista* 'nyikorog, csikorog' *porista* 'bugyborékol, pezseg' (a fősorolt szavak *-ise* képzőt tartalmaznak, amely tipikus onomatopoetikus igeképző a finnben), *hihittää* 'vihog', *hohottaa* 'hahotázik', *hurahtaa* 'elsuhan, robog', *humahtaa* 'felzúg', *jyllätä* 'lármázik' stb.; az *i z s ó r* nyelvről azt írta V. PORKKA: „Verba onomatopoeitica gebrauchen die bekannten Endungen *ise* und *aja* theils neben einander theils nur die eine von ihnen, z. B. *vuhise-* und *vuhaja-* sausen, *krapise-* und *krapaja-* knappern, *vikise-* pfeifen (von z. B. Mäusen gebraucht)” (Ueber den ingrischen Dialekt. Helsingfors, 1885. 127). Idegen, nem rokon nyelvi példákra l. az alábbiakat: *n é m e t*: „Wortschöpfung und Wortbildung treffen sich in noch einem deutlichen Fall: dort, wo an gewisse Gruppen von Neuschöpfungen aus Schall- oder Bildnachahmung gewisse Suffixe antreten, im Deutschen namentlich verbale *r-* und *l-* Suffixe mit iterativer bzw. diminutiver Bedeutungsabschattung, z. B. *plappern, plätschern, blodern, flinkern, flunkern, gackern, klimpern, knistern, stottern, meckern, bimmeln, humpeln, krabbeln, kribbeln, rasseln, rascheln, rumpeln, tätscheln, hätscheln, zischeln, watscheln*” (W. HENZEN, Deutsche Wortbildung.³ Tübingen, 1965. 6; vö. még 223—4, valamint W. FLEISCHER, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1969. 292, 294); *a n g o l*: „Es gibt . . . auch Wörter auf *-le* und *-er*, denen keine einfachen Wörter gegenüberstehen, die also als Ganzes in das Gebiet der Lautnachahmungen gehören”, például: *babble, grumble, guggle, clatter, twitter, whisper, rattle, rumble* stb. (H. KOZIOL, Handbuch der englischen Wortbildungslehre. Heidelberg, 1937. 26); *t ö r ö k*: *bögür* 'bög', *kegir* 'böfög', *patla* 'pattog, recseg', *khorla* 'hortyog', *gürle* 'dörög', *dökülde* 'dobog (szív)', *mürilda* 'mormol, károg', *šurilda* 'zúg, csorog', *khaghürgá* 'károg (varjú)', *sibiginäj* 'suttog' (BUDENZ: NyK. 2: 340—8; a szövégek különböző gyakorító képzők); *c s u v a s*: *üzür* 'köhög, prüszköl', *mager* 'sír, ordít, bög', *mügür* 'bög (bika)', *jir* 'sír', *šangra* 'cseng', *kagala* 'kotlik', *hortla* 'horkol', *taberla* 'topog (ló)', *koderda* 'csikorog', *čagalda* 'kaparni' (BUDENZ: NyK. 3: 307—10; a szövégek különböző gyakorító képzők); *m a n d z s u*: „Wie die Ma.-Wörterbücher zeigen, ist das Ma. (= Mandschu) voll von onomatopöetischen Wortbildungen jeder Art” (J. BENZING, Die tungusischen Sprachen. Akademie

der Wissenschaften und der Literatur. Abh. d. Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1955. Nr. 11. Wiesbaden, 1956. 1095 (147)); k o r e a i: *allaŋgorida* 'sich anschmeicheln', *a-roŋgorida* 'flimmern', *tollŋgorida* 'es schaukelt' (HIU LIE szíves szóbeli közlései) stb.

Az onomatopoetikus igék körében a képzőre végződés tehát részint az igei onomatopoetika természetéből következik. Ez — mint a fenti példák igazolják — bizonyos megszorításokkal jellemző azokra a fentebb idézett flektáló nyelvekre is, amelyekben — mint általában a flektáló nyelvekben — az igei szófaj morfológiailag végződéstípussal (infinitívusszal) fejeződik ki, amelyekben tehát a képzőre végződésnek igésítő, szófajjelölő funkciója korántsem elsődleges, s egyáltalán nem szükségszerű. Ez viszont azt jelenthetné, hogy a finnugor nyelvek jövevényigéinek vizsgálatakor nem, illetőleg csak nagyon korlátozott mértékben számíthatunk az onomatopoetikus igék „segítésére”: a jövevényigék meghonosításában tapasztalt tendenciát (tőalakban, képzővel történő meghonosítás) az onomatopoetikus igék eleve képzővel való létrejötte miatt ezen igék körében nem regisztrálhatjuk. Az onomatopoetikus igék nem kis hányada azonban nem a fenti kategóriába tartozik. Ezek képzővel való születése tehát nem szükségszerű. Az ebbe a típusba tartozó onomatopoetikus igék általában képző nélkül, tőalakban lépnek a nyelvbe. Mindaddig tehát, amíg valamely nyelvben az igéknek képzővel való létrejötte nem szükségszerű, képző nélküli onomatopoetikus igéknek is kell lenniük. Természetes ezek után, hogy a tőalakú onomatopoetikus igék megléte minden nyelvre jellemző. Ez a tény teszi elvileg lehetővé, hogy a vizsgálatot, amelyet a finnugor nyelvek jövevényigéin elvégeztünk, elvégezzük e nyelvek belső keletkezésű igéin is. A vizsgálat a gyakorlatban a finnugor nyelvek nagy részében — különböző okok: nyelvemlékek, szinkrón leírások stb. hiányában — nem végezhető el.¹⁴

A legtöbb tanulsággal e tekintetben is a legrégebbi nyelvemlékekkel rendelkező magyar nyelv szolgál. Mint a vonatkozó fejezetben megállapítottuk, a régi, finnugor eredetű onomatopoetikus igék a magyarban általában képzőtlenek, az újabbak viszont már képzősek. Azaz: a belső keletkezésű igékre is jellemző a magyarban az a tendencia, amely a jövevényigéket jellemzi: a tőalakban való igeteremtéstől a képzővel való létrehozás irányában haladó változás.

Mit bizonyít a többi finnugor nyelv? A finnben és az észten ma az onomatopoetikus igék (általában) valamilyen képzőt mutatnak fel. Azt, hogy a régi finn és észten nyelvben is így volt-e, nem tudom. Nem tudom megállapítani azt sem, mely igék születtek már eleve képzővel s melyeket formált át meghatározott végződésűvé az analógia. Az azonban — miként fentebb már szó volt róla — egészen bizonyos, hogy ezek a nyelvek képző és végződéstípusaikat mai formájukban nem az alapnyelvből örökölték, hanem külön nyelvi fejlődés eredményeképpen hozták létre. Ezért nagy valószínűséggel föltehető, hogy korábban a maitól eltérő struktúrájú onomatopoetikus igék is voltak a finnben

¹⁴RÉDEI KÁROLY hívta fel a figyelmet lektori véleményében arra, hogy néhány finnugor nyelvben szintagmatikus szerkezettel is jelölnek onomatopoetikus igéket; vö. például zürjén *šara kijnj* 'rascheln' (*kijnj* 'hören, hörbar sein'). RÉDEI KÁROLYNAK ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki értékes észrevételeiért, megjegyzéseiért.

és az észtnben. A többi finnugor nyelvről megfelelő tanulmányok hiányában vajmi keveset tudunk. Bennem szótárak lapozgatása és tanulmányok olvasása közben az a kép alakult ki, hogy ma a kisebb finnugor nyelvek onomatopoetikus igéi is zömmel képzős alakulatok, bár korántsem olyan arányban, mint például a finnben és az észtnben. Ez így önmagában azonban általánosság, amely bizonyításra vár. Mindenesetre nagyon valószínűnek látszik, hogy az onomatopoetikus igék ezekben a nyelvekben is — a jövevényigékhez hasonlóan — egyre inkább képzővel, nem pedig tőalakban lépnek a nyelvbe. A finnugor nyelvek belső keletkezésű igéinek tanúvallomása tehát támogatni látszik a jövevényigék vizsgálata alapján levont következtetéseket.

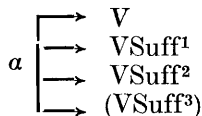
3. Megjegyzések, problémák, feladatok

3.1. Közös jellemzője minden finnugor nyelvnek, hogy a jövevényigék meghonosítása 1. produktív és 2. denominális igeképzőkkel történik (l. GOMBOCZ: Nyr. 30: 107). A honosító igeképzők száma tekintetében is nagy fokú hasonlóság állapítható meg: a tölem számba vett irodalom szerint¹⁵ ma a finn 4, az észtn 3, a votják, zürjén és a lapp 1—1, a többi 2 képzővel honosítja meg a jövevényigéket. A honosító képzők száma azonban valószínűleg több az itt említettéknél. Ennek pontos megállapítása és szinkrón keresztmetszetek szerint való leírása azonban csak alapos részlettanulmányoktól várható. Mint ahogy annak eldöntése is, hogy volt-e, s ha igen, milyen változás ezeknek a képzőknek a száma és milyensége tekintetében a nyelvtörténet különböző korszakaiban. A honosító képzők közül a cseremisiz *-j* az egyedüli igazi jövevényképző. A magyar *-iroz*, finn *-eerata* és az észtn *-eerima* adaptációval: a jövevényige végződésének *s* a honosító képzőnek az összetapadásával jött létre (l. bővebben 2.7. és 2.8.). A többi képző finnugor eredetű. A leggyakoribb közülük a *-t* és az *-l*: az előbbi 5, az utóbbi 4 nyelvben szolgál a jövevényigék meghonosítására. Majdnem mindegyik finnugor nyelvből példákkal igazolható, hogy ha az átvett ige végződése a honosító igeképzővel/igeképzőkkel esik egybe, akkor a jövevényigéhez nem járul semmiféle képző. Hangsúlyozandó, hogy a jövevényige végződésének nem egyszerűen valamilyen, az átvevő nyelvben meglévő igeképzővel, hanem produktív *s* zömmel a jövevényigék meghonosítását végző képzővel/képzőkkel kell egybeesnie, hogy a meghonosodás külön morfológiai kitevő nélkül megtörténhessék (vö. GOMBOCZ: Nyr. 30: 106 kk.; ASBÓTH: i. h. 221—4; BÁRCZI: MNy. 44: 81—94; itt természetesen differenciálnunk kellene nyelvtörténeti korszakok szerint, l. fentebb). Szinkrón szempontból ez a meghonosodási mód a képzővel történő meghonosítással azonos. Az átvevő nyelv szempontjából teljesen közömbös, hogy az átvett jövevényige végződése a tőhöz tartozik-e, esetleg képző-, jel- vagy akár ragmorféma (vö. például *csór*, *kajál*: TESz.).

3.2. Számos kérdésre a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet választ adni. Fontosságuk miatt a következőket emeljük ki:

¹⁵ Figyelmen kívül hagyom azokat a képzőket, amelyek az irodalom tanúsága szerint nem a meghonosítás eszköze voltak, amelyek tehát később járultak a tő-, esetleg képzős alakban már meghonosodott jövevényigékhez. Számuk és a velük alkotott, illetőleg továbbképzett jövevényigék száma egyébként csekély.

1. megfejtésre vár a következő típusú igék csoportja:

ahol a = az átvétel alapjául szolgáló igealak az átadó nyelvben, V = a meghonosított jövevényige, Suff = a honosító szuffixum. Vö. például or. *служити*

↖ *lusit* / ↗ *sluziti* (NyK. 10: 202), or. *napumb* ↖ *pari-* / ↗ *paričk-* (2.5.) A példák a vogulból és a votjából valók. Eldöntendő tehát, hogy ezeknek az igéknek a végződése belső fejlődmény-e vagy kettős átvétel történt, a tér- és időbeli variációs lehetőségek szerint, mint például a) ugyanaz a szó más-más korból került át

(erre jó példa a magyar ^{fektül} ↗ / ↖ ^{fektéroz} ném. *fechten*, l. EtSz. 1: 186 *fektéroz* a.);

b) ugyanaz a szó más-más nyelvjárásba került át; c) ugyanaz a szó képzett alakban került át még egyszer ugyanabba vagy más nyelvjárásba. Ez a probléma minden finnugor nyelv vizsgálatában jelentkezik. — 2. Sok esetben nem dönthető el, hogy a jövevényigén jelentkező képző A) a meghonosítás eszköze, vagy hogy B) 1. utólag, analogikusan járult az ige-tőhöz s a t kiveszett később, vagy pedig 2. a jövevény névszókhoz járuló denominális ige-képzővel van dolgunk (2.7.). Nagyon valószínű pedig, hogy nem csekély azoknak a ma képzőt fölmutató jövevényigéknek a száma, amelyek tőalakban honosodtak meg s képzőjüket később, analógiás úton kapták, a tőige pedig kiveszett. A magyarban például vö. erre *bosszant* : *bosszankodik*, *gyűlik* : *gyűjt* (TESz.) stb. A finnugor nyelvekben — korai nyelvmélekek hiányában — ezt a tényt aligha tudjuk per materiam bizonyítani. Nagy valószínűsége azonban nem kétséges. — 3. Általános nyelvészeti szempontból is érdekes téma annak megvizsgálása, milyen (módú, idejű, tőtípusú, ragozású) igealak szolgál az igei átvételek alapjául. A finnugor nyelvek e tekintetben — legalábbis a vonatkozó irodalom tanúsága szerint — meglehetősen tarka képet mutatnak. Ennek bizonyosságául vö.: $v o g u l$: az orosz jövevényigék imperatívuszi alakban (FOKOS: ALH 3: 266) és jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyben (KÁLMÁN, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen 109), a tatár jövevényigék múlt idejű alakban (KANNISTO: FUF. 17: 50, 56 stb.) kerültek át a vogulba; $o s z t j á k$: az orosz jövevényigék imperatívuszi alakban (GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen 109), a zürjén, vogul és tatár jövevényigék jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyű alakban (l. a vonatkozó fejezetekben) léptek be az osztjákba; $v o t j á k$: az orosz jövevényigék infinitívuszi alakban (LYTKIN levélbeli közlése) és jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyben (MUNKÁCSI: NyK. 17: 429), a török jövevényigék szintén jelen idejű alakban (MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 168) kerültek át a votjákba; $f i n n s é g i n y e l v e k$: az orosz jövevényigék részint infinitívuszi, részint praesens alakban honosodtak meg (J. KALIMA, Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen, Berlin, 1955. 61); $m a g y a r$: az ótörök, latin, német, szláv jövevényigék jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyű, a csángó nyelvjárás román jövevényigéi zömmel infinitívuszi alakban (MÁRTON: NytudÉrt. 66: 87) kerültek át a magyarba (a szláv igékről tévesen DÉCSY: UAJb. 29: 248). — Külön vizsgálatot érdemel, milyen tényezők határozzák meg, hogy melyik igealak kerül át egyik nyelvből a másikba, melyik típus a leggyakoribb, milyen

az arány a különböző típusok között, van-e kronológiai különbség közöttük, milyen szerepe van az erős idegen nyelvi hatásnak, kétnyelvűségnek; stb. — 4. Meg kell állapítani nyelvenként, milyen s hány igésítő képző járul az onomatopoetikus igékhez s melyek produktívak közülük. Ennek megtörténte után lehet egybevetni a honosító igeképzőket a belső keletkezésű igéken jelentkező igésítő képzőkkel. Az igésítő képzők számából az igevégződéseket redukáló tendencia állapotára lehet majd következtetni. — 5. Sajátos kérdések egész sorát vetik föl a jövevény onomatopoetikus igék. Ezeknek a kutatása a finnugrisztikában, de másutt is jóformán el sem kezdődött (vö. 2.10.). Ez azonban érthető, hiszen ma még kétséget kizáró fogódzóink annak megállapítására sincsenek, mely szavak onomatopoetikusok (vö. 1.2.2.1.). — 6. Fontos, s egyre aktuálisabb problémája az urálsztikának a kétnyelvűség, sőt a többnyelvűség is (vö. ARISTE: *СФУ.* 5: 245—54). A kétnyelvűség a szókölcsonzés vizsgálatában a megszokottól eltérő, más természetű kérdéseket s magyarázati lehetőségeket vet föl. A kisebb finnugor nyelvek jövevényigéinek kutatásakor erről nem szabad megfeledkeznünk. — 7. A jövevényigék kérdésével csak közvetetten függ össze, mégis megemlíjtük: érdekes eredményeket ígér a finnugor nyelvek fő- és képzőstruktúrájának összehasonlító vizsgálata. Például: a magyarban magánhangzóból álló és magánhangzóra végződő igeképző nincs, a finnben, észben stb. van. — 8. A jövevényigék tárgyalása kapcsán is szeretnénk hangsúlyozni a szinkrón kutatások nagy fontosságát és sürgősségét a finnugrisztikában. Ami tárgyunk szempontjából különösen is fontos: kívánatos lenne a jövevényiszorétegek monografikus földolgozása, illetőleg a régiek kritikai fölülvizsgálása s új anyaggal, szempontokkal való kiegészítése. Tisztázandó továbbá a különböző nyelvváltozatok képzőrendszere és egymáshoz való viszonya. Szinkrón leírásokra lenne szükség, amelyek alapján a belső szóteremtés útján létrejött szavakról is pontosabb képünk lenne. A szinkrón tényekből és összefüggésekből kiinduló nyelvtörténeti kutatás egyértelműen megbízhatóbb eredményeket ígér (vö. BLOOMFIELD, *Language.* New York, 1933. 19).

3.3. Módszertani megjegyzések — Kirekesztettem a tárgyalásból a kisebb balti finn nyelveket, a karjalait, izsört (inkerit), vepszét, vótot, lívet. Ennek elsősorban gyakorlati oka van. Nevezetesen az, hogy nyelvemlékeik nagyon gyérek s jobbára csak az újabb korból vannak. A régebbieken található, zömmel névanyagot tartalmazó nyelvemlékekről pedig sok esetben nem állapítható meg pontosan nyelvi hovatarozásuk. Ezért a mi vizsgálatunkhoz nélkülözhetetlen történeti anyagról eleve le kell mondanunk. Hiányoznak továbbá a szinkrón leírások (képzők, belső keletkezésű szavak) és a jövevényigék problematikáját tárgyaló összefoglalások (DÉCSY, *Einf.* 41, 45, 51—62, 74—82; *HAJDÚ, FgrNNy.* 308—16, *Bev.* 14; *MÄGISTE: NytudÉrt.* 58: 147 kk., *Tietolipas* 64. (Vanhan kirjaviron kysymyksiä) 11—25; *ARISTE: СФУ.* 1: 183—6). Ezek hiányában a nem-szakember érdemben nem tudhat véleményt nyilvánítani. Vö. mégis: „Die entlehnten Verba haben sich . . . in die verschiedenen ostseefinnischen Verbtypen eingereiht” (J. KALIMA, *Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen* 61); vö. még J. MIKKOLA, *Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen* 77—8; *КІРАРСКУ: FUF.* 29: 78 kk.; *БОГДАНОВ: Вепский язык на современном этапе развития. Прибалтийско-финское языкознание. Petrozadovszk, 1958. Выпуск* 12: 77, 79, 80; P. SIRO: *SUSToim.* 93: 175.

A mondottak mutatis mutandis arra is vonatkoznak, miért nem tértem ki a szamojéd nyelvekre (részint módszertani igazolásul is, vö. DÉCSY: *UAJb.*

41: 35; de vö. E. ITKONEN: i. h. 76), jöllehet egy, a kamasz-szamojéd nyelv jövevényigéit tárgyaló tanulmány ugyanarra az eredményre jutott, mint amit az egyes finnugor nyelvek vizsgálata során megállapítottunk: a jövevényigék meghonosítása képzőkkel történik (A. KÜNNAP: ЦФУ. 3: 136; vö. még JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. SUSToim. 103: 275 stb.).

Fölvetődik a kérdés: módszertani szempontból helyeselhető-e, hogy a finnugor nyelvek jövevényigéinek meghatározott problematikáját összefoglaló szándékkal tárgyaltuk, jöllehet nincs is olyan finnugor nyelv, amelynek mindegyik jövevényyszórétegeről megbízható, korszerű monográfiánk lenne. Arról nem is beszélve, hány jövevényyszóréteg vár még földolgozásra. Helyes volt-e, hogy elébe vágtunk részletkutatásoknak? Úgy véljük, igen. A több nyelvre kiterjedő vizsgálat olyan észrevételekhez, szempontokhoz vezethet, amelyek egy nyelv kutatásakor nem kerülnek felszínre. Meggyőződésünk, hogy a jelen dolgozat hibái ellenére segítséget s a szerző óhaja szerint nem utolsó sorban ösztönzést is ad az eljövendő kutatásoknak.

Dolgozatomban igyekeztem felhasználni a legújabb irodalom eredményeit. Tisztában vagyok azonban azzal, hogy nem dolgoztam fel a teljes vonatkozó szakirodalmat, különösen a régebbit. Ezt az eljárásomat két körülmény mentheti. Egyrészt kompetenciám hiányossága, másrészt pedig az, hogy a tőlem számba vett anyag s az újabb irodalom alapján világossá vált előttem: a kérdést csak módszeres, a nyelvtörténeti forrásokat és a szinkronia lehetőségeit egyaránt jól kihasználó részletkutatások vihetik előbbre. Ennek elvégzésére viszont az egyes finnugor nyelvek specialistái hivatottak.¹⁶

4. Összefoglalás, következtetések

4.1. Mint láttuk, a finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása háromféleképpen történik: 1. tóalakban, 2. képző hozzátoldásával és 3. szintagmatikus szerkezettel. Ez utóbbi csak a votjában és a cseremiszből fordul elő s idegen hatásra létrejött jelenség. A továbbiakban éppen ezért csak az első kettő meghonosítási módra leszünk tekintettel.

1. Először a finnugor nyelvek szinkroniájának tanúvallomását foglaljuk össze a rendelkezésre álló irodalom alapján egészen röviden. A magyar, észt, finn, zürjén ma csak egy módon, a többi (tehát a vogul, osztják, cseremiszből, mordvin, votják és a lapp) kétféleképpen honosítják meg a jövevényigéket. A magyar, észt, finn és a zürjén igeképzővel, a többi tóalakban és igeképzővel.

2. A nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban a magyar tóalakban honosította meg a jövevényigéket. Nagy valószínűséggel — amennyire a rendelkezésünkre álló nyelvelmékek alapján megítélhetjük — érvényes azonban ez a megállapítás a többi finnugor nyelvre is.

3. A finnugor alapnyelvből nem tudunk jövevényigét kimutatni. Az alapnyelvre visszavezethető szavak tanúvallomása, valamint a ma élő finnugor nyelvek diakroniájának tanúsága szerint azonban joggal tesszük föl, hogy az együttélés idején sem ige és névszó (vö. RAVILA: FUF. 27: 83), sem pedig belső keletkezésű és jövevényige (tőszavakról van szó) között nem volt

¹⁶ Dolgozatom alap gondolatát egészen röviden, tézisszerűen „Zur Morphologie der Lehnverben der finnisch-ugrischen Sprachen” címmel közöltem a ЦФУ. 1971-iki évfolyamában (7: 1—3). A cikkben néhány (sajtó)hiba sajnálatos módon bennmaradt: a honfoglalás nem a X., hanem a IX. században történt; törlendő az adatok közül az (osztják) *nèrti*, (cseremiszből) *tumajaš* és a (zürijén) *radeit*.

morfológiailag is jelölt különbség. Tehát az onomatopoetikus igék tóalakban születtek, a jövevényigék pedig morfológiailag változatlan formában, azaz az átvevő nyelv szemszögéből nézve tóalakban honosodtak meg.

4.2. Ha az alapnyelvre föltett viszonyokat a mai nyelv szinkroniájával vetjük egybe, azt tapasztaljuk, hogy a finnugor nyelvek meglehetősen különböző mértékben távolodtak el az alapnyelvi állapotoktól. Az alapnyelv tőigéinek totális morfológiai jelöletlenségétől változásban/fejlődésben legmesszebb a jövevényigék kategorikus, minden esetre kiterjedő morfológiai jelöltsége áll. A kettő között foglal helyet a jelöletlen-jelölt megoldást egyaránt magában foglaló típus.

Azaz: a magyar, finn, észt és a zürjén távolodtak el legjobban az alapnyelvi állapottól, a többi finnugor nyelv sajátos közbülső stádiumot képvisel.

A magyar, finn, észt és a zürjén úgy építi be a jövevényigéket saját rendszerébe, hogy következetesen morfológiai kitevővel: képzővel — az igei szófaj egyik jellemző alaktani jelölőjével — látja el őket. Perspektivikusan tekintve ez a változás végződéstípusok létrejöttéhez vezethet. Ebben az esetben a morfológiai információ a képzőről a töre menne át. Ez az indoeurópai nyelvekből jól ismert jelenség bizonyos nyomokban megvan a lappban (I. M. KORHONEN: *SUSToim.* 143: 20—1, *FUF.* 37: 203).

4.3. Itt be is fejezhetnénk a finnugor nyelvek jövevényigéinek a bevezetésben jelzett szempont szerint való elemzését. Kiinduló kérdésünkre ugyanis a tőlünk számba vett anyag alapján választ adtunk. A tények tudomásul vételén és leírásán túl azonban az is érdekel bennünket, miért van különbség a finnugor nyelvekben a nyelvtörténet különböző szinkrón keresztmetszetei között a jövevényigék meghonosításában, hogy magyarázhatók e különbségek, van-e összefüggés közöttük stb. Az alábbiakban ezekről, tehát a kérdés diakrón vonatkozásairól lesz szó.

4.3.1. Beszélhetünk-e a finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása terén regisztrált változások genetikai összefüggéséről? Nem. E változások mind külön nyelvi fejlemények. Ami bennük közös, nevezetesen a jövevényigéknek morfológiailag is kifejeződő meghonosítása, az még nyomaiban sem lehet alapnyelvi örökség. Párhuzamos, külön nyelvi fejlődéssel van tehát dolgunk.

4.3.2. Minden bizonnyal páningvisztikus jelenség, hogy a nyelvbe lépő új szóegyedek azokat a morfematípusokat veszik fel, amelyek születésük pillanatában a nyelvben megvannak. H. PAUL ezt így fogalmazta meg: „sie (= Neuschöpfung) erscheinen mit den zu der Zeit, wo sie geschaffen werden, üblichen Ableitungs- und Flexionssilben” (Prinzipien⁵ 182), illetőleg: az új szóegyed „sogleich bei seinem Entstehen mit einem oder mehreren Suffixen versehen sein kann und versehen sein muß, sobald es der damalige Sprachzustand erfordert” (i. m. 183); vö. még WUNDT: „Die Neubildung steht . . . unter dem Einfluß einer bereits ausgebildeten Sprache” (Völkerpsychologie. Leipzig, 1911. I, 671), továbbá SAUSSURE, *Bev.* 95 és GOMBOCZ: *Nyr.* 30: 107. A mondottak bármely nyelvből példák tucatjával igazolhatók. A finnugor nyelvekben az igék jelentős része képzős alakulat, ezért a nyelvbe lépő új igék is valamilyen képzőt mutatnak fel általában. Ismétlésekbe bocsátkozás helyett hadd utaljak elsősorban a magyarról szóló részre. De más nyelvekben is hasonló a helyzet. Az új szóegyedeknek idomulnia kell a meglévőkhöz, hogy beépülhessen a nyelvbe. Az oroszba került finnégi jövevényigék például függetlenül végződésüktől *-amъ* végződésűek az oroszban (ritkább esetben

-*овать*, illetőleg *-айбать* -ra is végződnek; I. J. KALIMA: MSFOu. 44: 75—6; észt jövevényigékre I. A. VIRES: KK. 1959: 101—5; ugyanígy honosodnak meg azonban a lapp és zürjén jövevényigék is (J. KALIMA: FUF. 18: 14, 23: 247; vö. még МАТВЕЈЕВ: ALH 14: 285—314); az orosz nyelv, illetőleg bizonyos orosz nyelvjárások cseremisz jövevényigéiről IVANOV ezt írta: «Марийский глагол оформился на русской почве, как это обычно бывает, по образцу инфинитива заимствующего языка» (CFY. 5: 107); a német nyelv jövevényigéi ugyanúgy, tehát mindenféle morfológiai jelöltség nélkül, pusztán az infinitívuszi végződés hozzátoldásával sorolódnak be az átvevő nyelv igéi közé; vö. lat. *praedicāre* 'prédikál' > ném. *predigen* ua., lat. *scribere* 'ír' > ném. *schreiben* ua. (BACH, *Geschichte der deutschen Sprache*.⁷ Heidelberg, 1961. 114), olasz *mangiare* 'eszik' > ném. N. *manscharen* ua. (ÖHMANN: Neuphil. Mitt. 1970: 355); a kárpátukrán nyelvjárásokba került magyar jövevényigék képzővel bővülnek: „Az átvett magyar igetökhöz *-avā-(ti)* vagy *-lavā-(ti)* képző járul” (CSOPEY: NYK. 16: 294), például: *kivān* > *kivenavāti* (i. h. 282), *érdemel* > *erdemlavāti* (i. h. 277), *büntet* > *bintetavāti* (i. h. 274), *bízik* > *bézavāti* (uo.) stb., vö. még MOKÁNY: CFY. 1: 119; a cigány nyelvjárások úgy építik be a jövevényigéket igei rendszerükbe, hogy valamilyen képzővel — többnyire az *-in*-nel — toldják meg a jövevényige tövét, vö. például *harangoz* > *harangozinel*, szláv *tkāt* > *te tkajinen* 'szóni', orosz *готовить* 'készít' > *готовинѣс тэ* stb. (HUTTERER: ÁNyT. 5: 176).

4.3.3. A nyelvbe lépő új szóegyedek tehát úgy épülnek be a nyelvbe, hogy idomulnak a mindenkori nyelvi rendszerhez. A nyelv azonban szakadatlanul változik. Szilárdnak vélt szinkrón szabályok idővel fellazulhatnak s meg is szűnhetnek. Az indoeurópai alapnyelvben például a névszók három grammatikai genust alkottak. A görög, latin, germán, óbolgár, orosz stb. megtartotta ezt a rendszert, a litván a semleges, az örmény pedig mindhárom nemet feladta, miként az angol is, amelyben csak csekély maradványai vannak meg a grammatikai nemek megkülönböztetésének (KRAHE, *IndogSprw. II. Formenlehre*.⁴ Sammlung Göschen. Bd. 64. 6). A finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása terén ma tapasztalható eljárás — a magyarban bizonyíthatóan, a többiben is minden valószínűség szerint — nem volt jellemző a nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaira. A jövevényigéknek tőalakban és képzővel való meghonosítása között pedig nagy különbség van. Ez a különbség hosszú ideig tartó változás eredményeként jött létre. Nem kétséges, a nyelvi rendszer egészét tekintve is jelentős változás ez, mert összefüggésben van, illetőleg lehet több más jelenséggel is. Arra a kérdésre egyértelmű választ nem tudunk adni, hogy miért következett be ez a változás. Ha azt mondjuk, azért, mert az új és mindig növekvő követelményeknek megfelelően tendencia van a nyelvben arra, hogy minél jobb gondolatközlő eszköz legyen, bizonyára igazat mondunk. Ez azonban így általánosság csupán. Mi ezúttal mégis meglegyszünk ezzel s inkább arra igyekszünk választ találni, mivel lehet összefüggésben a szóban forgó változás.

4.4. Az igék képzővel történő meghonosításának, illetőleg teremtésének a tendenciája a finnugor nyelvekben véleményem szerint az ige és a névszó egyre erősödő elkülönülésével függ össze, annak velejárója és egyúttal következménye is. Az a tény, hogy az alapnyelvi viszonyokkal szemben a tőigék ma képzőt vesznek fel, a névszók pedig semmit, azt jelenti, hogy az ige és névszó között egy fajta morfológiai különbség van kialakulóban. Ez a különbség — mint láttuk — képzővel

az igéken fejeződik ki alakilag. A tendencia ige-központúságát jól bizonyítja a nyelvtörténet (l. a magyarról szóló fejezetet). A finnugor nyelvek történetében ugyanis az ige egyre erősebb alaki önállósulása, egyre határozottabb szófaji érvényesülése figyelhető meg. A finnugor alapnyelvben a névszói paradigma sokkal fejlettebb, kialakultabb volt, mint az igei (COLLINDER, *CompGr.* 243, 303; SCHLACHTER, *Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen* 76, 89, 95). Az önálló életüket élő finnugor nyelveket ezzel szemben erős verbalizálódás jellemzi, különösen a tárgy-as-tárgyatlan ragozást kifejlesztő ugor nyelveket és a mordvint (SCHLACHTER: i. m. 90); a szamojédra l. HAJDÚ, *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen* (Göttingen, 1970) 48—9; DÉCSY: i. m. 49; vö. még 1.2.4. Az ige és a névszó közötti egyre fokozódó, perspektivikusan tekintve a morfológiai különbség kialakulásának irányában haladó változás minden bizonnyal összefügg a finnugor nyelvek analitikus fejlődési tendenciáival (ezekre l.: V. TAULI, *Tendencies of Languages. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Helsinki, 1958. 115/1; UŐ.: Structural Tendencies in Uralic Languages. The Hague, 1966; O. NUUTINEN: Vir. 1968: 412—3; SKALIČKA: CSIFU. 494—8, UAJb. 40: 3—9, Teesid. Tallinn, 1970. 1: 76; SCHLACHTER, *Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik. München, 1968. 410 stb.*).*

KISS JENŐ

Die Eingliederung entlehnter Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen

(Bemerkungen zur Frage der Bestimmung der Wortarten)

Ziel der Arbeit ist die Untersuchung, auf welche Weise entlehnte Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen Aufnahme finden. Aufgrund des zur Verfügung stehenden Materials lassen sich drei Arten der Eingliederung unterscheiden: — Aufnahme 1. in der Stammform, 2. in suffigierter Form, 3. durch Syntagma-Konstruktionen. Letztere tritt nur im Wotjakischen und im Tscheremissischen in Erscheinung und ist auf fremden Einfluß zurückzuführen. Für die Aufnahme entlehnter Verben in der Stammform oder in suffigierter Form lassen sich aus allen finnisch-ugrischen Sprachen Beispiele anführen. Die diachrone Untersuchung zeigt, daß die Übernahme der Stammform in die finnisch-ugrischen Sprachen für die älteren, die Übernahme der suffigierten Formen für die neueren Entlehnungen charakteristisch ist. Aufgrund seiner Untersuchungen des Ungarischen, das über die ältesten Sprachdenkmäler verfügt und auch in etymologischer Hinsicht am besten erforscht ist, kommt Verf. zu folgendem Ergebnis: vor der ungarischen Landnahme (9. Jh.) wurden die Verben in ihrer Stammform, nach der Landnahme in suffigierter Form in das Ungarische aufgenommen. Vergleichbar mit den entlehnten Verben verhält es sich mit den Verben onomatopoetischen Ursprungs: in der Zeit vor der Landnahme sind die onomatopoetischen Verben überwiegend in der Stammform vertreten, nach der Landnahme in suffigierter Form. Demnach läßt sich im Ungarischen eine Entwicklungstendenz feststellen, die von der Übernahme, bzw. Schöpfung von Verben in Stammform in Richtung Übernahme, bzw. Schöpfung suffigierter Verben verläuft. Diese Veränderung hat u.a. jene Erscheinung zur Folge, daß die Verben des heutigen Ungarischen — nachdem die Verbalbildungssuffixe ausnahmslos durch Konsonant gebildet werden — zu nahezu 100% (mit 9 Ausnahmen) auf Konsonant auslauten. Verglichen hiermit haben wir eine ziemlich große Zahl von Nomina, die vokalisch enden. Nach der Erörterung weiterer sprachhistorischer Fakten (Rückgang der Verbalnomina, denominaler Verbalbildung, Abnahme der produktiven Suffixe, Rückgang der Verbalendungen, usw.) trifft Verf. die Feststellung, daß im Ungarischen in zunehmendem Maße jene Tendenz zur Geltung kommt, die die Zahl der Verbalendungen immer weniger begrenzt und parallel damit auch formale Unterschiede zwischen Verbum und Nomen deutlich macht.

Die Untersuchung der übrigen finnisch-ugrischen Sprachen wird durch den Mangel früherer Sprachdenkmäler und die unzureichende etymologische Bearbeitung des Wort-

schatzes äußerst erschwert. Die im Ungarischen hervortretende Tendenz bei der Übernahme von Verben aus anderen Sprachen ist —wie es scheint—auch in der Mehrzahl der finnisch-ugrischen Sprachen nachweisbar. Nach Meinung des Verf. steht die Tendenz, Verben in suffigierter Form aufzunehmen (entlehnte Verben) oder zu bilden (onomatopoeische Verben) mit der zunehmend strenger werdenden Trennung von Nomen und Verb in Verbindung, ist Begleiterscheinung und Folge dieser Trennung. Diese Tendenz ist Ergebnis parallel verlaufender einzelsprachlicher Entwicklungen. Die Tatsache, daß im Gegensatz zu den grundsprachlichen Verhältnissen die Stammverben heute Suffixe aufweisen, die Nomina aber nicht, bedeutet, daß in den finnisch-ugrischen Sprachen eine Art morphologischer Unterschied zwischen Verbum und Nomen im Entstehen begriffen ist. Die Entwicklung in Richtung Verbal-Konzentration läßt sich gut durch sprachgeschichtliche Faktoren stützen. Besagte Tendenz steht nach Ansicht des Verf. mit dem Vorgang stärker zunehmender Verbalisierung und der Tendenz der analytischen Entwicklung dieser Sprachen in Zusammenhang.

Zahlreiche Fragen allerdings bleiben unbeantwortet, auf sie soll hier das Interesse gelenkt werden, z. B. Verben onomatopoetischen Ursprungs in den finnisch-ugrischen Sprachen; die Frage der zweifachen Übernahme; die mit Suffix übernommenen und aus entlehnten Nomina gebildeten Verben; die Frage, welche Verbform der Übernahme ursprünglich zugrunde liegt; fremdsprachlicher Einfluß — z. B. die Rolle der Zweisprachigkeit; usw. Zur Beantwortung all dieser Fragen sollen die Spezialisten der finnisch-ugrischen Sprachen aufgerufen werden.

JENŐ KISS

Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez

„A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsonzás néhány kérdése” című dolgozatomban (NyK. 73: 65—110) több ízben is jeleztem, hogy a szótörténeti kutatásokban reménytelen vállalkozás lenne a véglegesség és a teljesség igényével fellépni, hiszen fel nem dolgozott szövegekből bármikor előkerülhetnek újabb adalékok; utaltam arra is, hogy a Kolozsvárott működő magyar nyelvészek az enyémnél bizonyára bőségesebb forrásanyagot dolgoztak fel. Régebbi és említett cikkem utáni gyűjtésem újabb rendezése során azonban kiderült, hogy a jelenleg rendelkezésemre álló anyag alapján a dolgozatomban tárgyalt román jövevényszavakra vonatkozó képet több esetben is módosítanom kell. Ez alkalommal néhány ilyen elemnek a tőlem jelzettnél korábbi jelentkezésére vagy elterjedésére vonatkozó adataimat szeretném bemutatni, másrészt a tárgyalt időszakban (14—18. sz.) jelentkező további román elemekre kívánnám felhívni a figyelmet.

I.1. Elsőnek azokat az adalékokat sorolom fel, amelyek az alábbi román jövevényszavaknak a tőlem megadottnál korábbi adatolását teszik lehetővé. Ezeket ábécérendben közlöm; az első évszám az eddig nyilvántartott első előfordulás, ezt követi az újabb, azaz régibb adat.

badián 'csillagánizs' 1745.—1717: „Herbathét, *badiant* is küldöttem” (Apor Péter levele. MonIrók 37: 65). A románból való származtatást mind- eddig kétségessé tette, hogy az 1745-i adat egy Pozsonyban megjelent műből való: régebbi jelentkezése az erdélyi Apor Péter családi levelezésében, továbbá, hogy 1762-ben a maroszéki Mátyus István is említi (Diaet. 1: 257: NSz.) a *badiánnak* a románból való magyarázatát erősíti.

esztrenqa 1554.—1546: „az mint az *estrangara* mýgen az Joh” (MNy. 39: 155 — Maros-Torda megyéből). Ez az adat kétszeresen is értékes, mivel e révén az eredeti 'fejőkarám' jelentés most már a leszármazott 'juhdezsma' előttről igazolható, továbbá az ejtéskönnyítő szóeleji *e* hang igen korai megléte is bizonyítást nyert.

gostina 'sertésdézsmá' 1632.—1630: „az *gosztinát* vagy váltópénzt maga számára vötte volna” (Fogarás vidéki tanúvallatás szövegében, több ízben is. HERMAN OTTÓ, A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok 210 és kk).

izlot 'pénznem' 1629.—1623: „Lengyelországból egyéb pénzt *ezlót*nál nem hoznak” (TörtT. 1886. 408). Tomşa moldvai fejedelem magyar nyelvű levele a szónak eddig is helyesen feltett vándorlási útját mutatja.

kalák 'nyomravezető díj'. 1678.—1651: E jövevényszavunkkal részletesen foglalkozott SZABÓ T. ATTILA. Cikkének a szerző válogatott tanulmá-

nyainak második kötetében (A szó és az ember. Bukarest 1970.) megjelent átdolgozása korábbi és bőségebb dokumentációt közöl.

kompona 'mérleg' 1716.—1648 Fogaras: „Egy mereő fa *kompana* idest font” (PRODAN: Urbariile Țării Făgărașului. București 1971. 888. E kiadvány az 1600—1650 közötti Fogaras-földi urbáriumokat példaszerű filológiai pontossággal közli, román jövevényszavaink életére számos új és értékes adalékot szolgáltat.).

krinta 'sajtnyomó vályú' 1716.—1638 Fogaras: „Egy *kerenta*” (OL. UC. 68/41 — PRODAN 666) 1638 Mezőörményes: „Egy sajt niomo *crenta*” (OL. UC. 8/24 — a RákGazdÍr 563. lapján a *csenta* téves) 1648 Porumbák: „ket *kilinta*” (PRODAN 880) 1679 Uzdiszentpéter: „*Krinta* auagi Sajt nyomashoz valo . . . tekenő (SZABÓ T. A.: Anyanyelvünk életéből. Bukarest 1969. 263). A fentiek alapján a 17. századi Erdélyben e jövevényszónak meglehetősen elterjedtségével számolhatunk.

kruca 'kereszt' 1742.—1649: „Nem sütteted a'ra uj és idegen formáju *crutsás* lepénykét” (Geleji Katona: Válság titka 3: 857: NSz.) Román szokásról lévén szó, az erdélyi református püspök magát a román szót is átveszi.

livágya 1798 és 1799 Gyarmathi Sámuel — 1795: „A Belényesben levő vidék kertje vagyis *livadája*” (Nyr. 44: 126). Ismét újabb bizonyíték arra, hogy Gyarmathi a maga szavait az élő nyelvből jegyezte fel és nem „úgy találta ki”. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a szó meglétére további erdélyi adatokat is tartalmaz a nagyszótári gyűjtés: „egy dombon mellyről a' leg-sűrűbb *livágyon* végig lehet látni” (1832 Szalay: Alphonse levelei 15); „Nem tudtam felejteni . . . a *Livadában* a nagy gyümölcsfákat” (1884 Teleki Sándor: Természet után 101). Mindezekben a román *livadá* 'kaszáló'; 'gyümölcskert' jelentkezésével van dolgunk, míg a Bács megyéből közölt *livada* 'vizenyős, mocsaras föld' (Nyr. 33: 585) már nyilván a szerb—horvát *livada* átvétele.

málé 1604.—1600: A szó 'köles' jelentésben megvan már a BrassSzt.-ben (TESz.).

matász 1674.—1599-ből egy kolozsvári harmincadjegyzékből közli SZABÓ T. ATTILA: „10. Veg. *Mataszt*” (MNy. 67: 228). Hasonló jellegű, ugyancsak Kolozsvárról való szövegben 1620-ból: „Egy vegh *Matastul* 2 dr.” (JAKAB: Kolozsvár tört. Okmánytár II., 245). Figyelemre méltó, hogy egy 1701-ből való vámjegyzék szavunkat így említi: „*Matasz* azaz festett gyapot” (Gazd-TörtSze 4: 391, 394). Feltehető, hogy az első adat is ezt a már a magyarban kialakult jelentést mutatja.

oka 'súlymérték, kb. 1,28 kg'. 1643— A szó már 1591-ben előfordul erdélyieknek Konstantinápolyban tett vásárlásai kapcsán (TörtT. 1881. 174 kk.), 1622-től kezdve pedig Bethlen Gábor udvartartásának számadásaiban (Radv.: Udvar. 53, 68, 120; Radv.: Csal. II/2, 68), de mindig törökországi áruk felsorolásakor. Egyéb erdélyi forrásokban is főleg török vonatkozású, de 1620-ból egy kolozsvári vámjegyzékben is szerepel: „Egy *oka* feier fonaltul” (JAKAB: i. m. 245). Úgy gondolom tehát, hogy továbbra is többszörösen átvett műveltségszóként tarthatjuk számon: a közvetlen oszmán-török forráson kívül román közvetítésű is.

róska 'rőt, vörhenyeges' 1799.—1787: „az ilyen *róska* hajat . . . hozatják vala . . . Német Országról” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 389: NSz.) 1793: „A házunkat alattomban egy farkas kerülé / 'S *roska* kutyát el-vivé (Szalkay: Pikkó 49: NSz.) 1800: „tsordával laktak ama nagy havasi *róska* egerek” (Nyulas F.: Borvizek 2: 32: NSz.).

szpatár 'román főméltóság' 1657.—1651: „Az *spotár* fia Szaláncziné asszonyom lányát akarja elvenni” (RákGy: Lev. 438) 1653: „az *spotár* maga megfutamodott” (uo. 458).

tejke 'lisztesláda <malomban>' 1765.—1577: Meggondolandó, hogy a KolGl. adata nem e szónak az első előfordulása-e: „*tajka* capsa, ein Kyst, trog oder tesch, vel ein lade” D₄ (NyF. 45: 51).

1.2. Említett tanulmányom megírása óta előkerültek olyan adatok is, amelyek ugyan az eddig ismertnél nem korábbiak, de nem érdektelenek magának a szónak a történetére nézve. Ezek közül közlök néhányat és utalok előző tanulmányomnak a megfelelő helyére.

alacs 'tarka, foltos <állat>' (NyK. 73: 72; **3.11.**) SCHRAM FERENC közli az 1684-i huszti inventáriumból: „Ötöd füre meno fejer homloku s ajaku *alats* vekony kajla barna [ökör]” (MNy. 66: 108). A szónak *alacsonyra* való kiegészítése téves: Huszt vidékéről számos, az állattartással kapcsolatos román elem mutatható ki.

batrin 'öreg, vén' (NyK. 73: 99; **4.555**). Az eddigi két korai, 17—18. századi adathoz most egy Fogarasból származó harmadikat csatolhatunk: 1648 Porumbák: „valami apro harsa kölykekis n. — es egj nehany *batrin* (PRODAN 901).

beszerika 'román templom'. PRODAN kiadványa arról tanúskodik, hogy a 17. század közepe táján e szó a fogarasi közigazgatás nyelvében teljesen bevett volt: 1647: „Ez faluban [= Felsőporumbák] kettő az *Beszerika*” (839), „az *Beszerika* fundussán laknak” (840); 1648: „az *Beszerika* felől valo sövény” (895) „az meg említett *Beszerika*” (uo.). A későbbiek során már inkább környezetfestő—színező elemként él vele Hermányi Dienes (NagyDem. 110, 111, 179), főleg pedig a román eredetű elemeket különös kedvvel alkalmazó Jókai (LXIX, 163; LXXIV, 101: NSz.).

bödööl 'hordócska' (NyK. 73: 84; **4.221**). A 18. századi adatok száma megszerezhető még eggyel: 1796: „Nyertek az Ánglusok . . . 37 *bödööl* puska-pórt” (Merkurius 856: NSz.).

bránista, *branistér* (NyK. 73: 88; **4.252**). A fogarasi közigazgatás e ritka szavaira PRODAN könyvében újabb adatokat találunk, pl. 1637: „szabadságok volt az Udvarbiraknak az *Braynistereket* auagy erdo eörzöket ki küldení” (OL. UC. 14/42—507). HERMAN OTTÓ, aki „A magyar pásztorok nyelvkincese” c. könyvében éppen csak említi e szavakat, az „Előtanulmányok”-ban pontos szöveggörnyezettel idézi őket és így tudjuk meg, hogy a *branista* 'tilalmas erdő'-t jelentett (i. m. 211; ez a jelentése nemcsak a románban, hanem már a szerb—horvátban is: *branište* 'tilalmas erdő').

kaliba (NyK. 73: 70; **2.16**). Az első adatot az Országos Levéltárban sikerült helyhez kötnöm: a gyulafehérvári káptalannak a Hunyad megyei Szálláspatakkal kapcsolatos oklevelében szerepel, így román eredete nem lehet vitás. — Sajnos az OklSz.-ban helymegjelölés nélkül szereplő adatok jó része ma már a szorosabb szóföldrajzi és etimológiai elemzés számára nem értékesíthető, mivel az érintett okmányokat azóta újrarendezték és a megadott jelzet visszakeresésükhöz nem elegendő. Így azután egyes balkáni műveltségyszavak esetében eldönthetetlen, hogy a keleti elemet a szerb—horvát vagy a román közvetítette-e hozzánk. Így van ez a *bumbák* 'pamut' esetében, amelyet KNEZSA a szerb—horvátból magyaráz (SzlJsz. 112), de ugyanez az elem esetleg román úton is átkerülhetett hozzánk (vö. román *bumbac* 'pamut').

muntyán 'havasalföldi bevándorló' (NyK. 73: 95; **4.513**). PRODAN filológiai hitelű szövegkiadása nagy mértékben segít a MAKKAI által átírt vagy kivonatolt fogarasi szövegek nyelvtörténeti értékesítésében, így többek között azt is megtudjuk, hogy szavunk főnévként is, melléknévként is járatos volt, pl. egy 1632-es összeírásban: „Hauasfeüldeből jeött *muntanok*” ~ „jeöueuený *Muntian* olahok” (203). E szó viszonylag késői jelentkezését találjuk SZABÓ T. ATTILA szövegközlésében: 1730 Désfalva: „nem az felesége jószágából valók [az említett jobbágyok] hanem ugyan *muntyánok*” (MNY. 36: 50).

nótin 'egy éves kecske v. juh' (NyK. 73: 82; **4.212**). Az első adattal azonos évből származó újabb adalék Fogarásból: „*Nothin* kos barany . . . *Nothin* berbéczyek . . . *Nothin* bak keczykek” (PRODAN 940).

perpence 'malom forgókövének koronavasa' (NyK. 73: 77; **3.36**). Első két adatunk az OklSz.-ből való, melyek közül csak az első sikerült helyhez kötnöm: ez Kis Küküllő megyéből származó fogalmazványban, malomfelszerelési tárgyak jegyzékében szerepel. A lokalizáció ez esetben is a román eredetet igazolja. PRODAN gyűjteményéből két 17. századi adalékot közölhetek: 1648 Kerca: „Malom . . . Korong vasa, *perpenceje* jok” (850) 1648 Porumbák: „Malomhoz valo *perpencevas*” (887).

szkotár (NyK. 73: 88; **4.252**). A szót a TESz. *oszkotár* alakváltozata alatt tárgyalja és 'pásztor' jelentését helyesen adja meg, bár az akkor rendelkezésre álló adatok alapján a 'juhász' indokoltabb lett volna. PRODAN kiadványából azonban kitűnik, hogy a román 'számadó juhász' jelentésével szemben a magyar *szkotár* 'kondás' is lehet, így 1633-ban Kománán az egyik jobbágy „*diznok skutara*” (307), míg egy másik „*juh skutár*” (309). A magyar szó azonban változatlanul őrzi a románból hozott 'számadó' árnyalatot; erről vall a pár évvel későbbi, 1648-ból való ugyancsak kománai összeírás: „Zthán Mucziat Zkutarsága alatt léveó Juhok” ~ „Weniczei András Zkutarsága alá való diznok” (OL. UC. 10/63b). PRODAN-nál egyébként egy *iszkotár* („jzkotar”) változat is jelentkezik (206).

szokotál 'számol, számít; vél, gondol' (NyK. 73: 88; **4.254**). A NySz. két 17–18. századi adaléka (Szatmárnémeti Mihály, Mikes Törökországi levelek) és a SZABÓ ZOLTÁN közölte 1646-i első jelentkezés mellé még egy korai adat társul: 1789: „panaszolva azt mondja, hogy a' Kelner drágán *szokotálta* az ő költségét” (Andrád S.: Anekdoták 1: 85: NSz.).

vladika 'görög keleti püspök' (NyK. 73: 74; **3.23**). E szó több nyelvből való átvételére már rámutattam; bizonyos azonban, hogy a 17. századi fogarasi előfordulások a románból valók: 1647: „Joraszk *Vladika* levalta volt papsagra” (PRODAN 837) 1648: „Muleta . . . Felesegeteol ha ki el valik f. nro. 12 melinek fele *Wladikae* (uo., 950).

1.3. Helyesbítenem kell már többször említett tanulmányomban szereplő két román jövevényszó első előfordulásának megadott évét. A *szamunca* 'sarj, származék' Cserei Mihály Erdély históriájában jelentkezik. A szerző művét 1709-ben kezdte írni, az 1661. év a történet kezdetének időpontja. A *nyegoc* 'kereskedés' Andrád Sámuel anekdotáiban szerepel, a helyes dátum tehát 1789, nem pedig 1708–10.

2.1. Az alábbiakban olyan román eredetű elemekkel foglalkozom, amelyek előző dolgozatomban nem szerepelnek. Ezek közül elsőnek azokat érintem, amelyeknek a románból való magyarázata általában elfogadott, de a 19. század előtti jelentkezésük cikkem írásakor elkerülte a figyelmemet vagy az

erre vonatkozó adatokat azóta találtam meg, illetve már azóta közölték. Az új adatok bemutatásán túli megjegyzésekre csak akkor térek ki, ha eddigi ismereteinken túlmenően valami újat is tudok mondani.

bába 1792 SzD.²: „*Eggy bába*: 10 láb-mérték a' játékban”. Magára a szóra vö. EtSz., BLÉDY 21, ahol SzD² nem szerepel. Nyilván idetartozik a Domokosról legutóbb feljegyzett *bábázás* 'gyermekjáték labdával' (NyIrK. 7: 278).

bakonyás 'szatócs'. Ezt a Tsz.-ben Nagenyedről közölt szót már SZINNYEI (Nyr. 22: 112), és az ő nyomán, de további adalékokkal bővítve az EtSz. is román jövevényszavaink között tartotta nyilván; sajátos módon BLÉDY nem nyilatkozik róla. Az oszmánliból származó román *băcan* 'szatócs' szónak *băcănie* származéka többek között 'gyarmatáru'-t is jelent (DAcR. 1/1: 408) és nyilván ez jelenteke egy 1744-ből származó erdélyi árszabás végén: „BAKANIÁKRÓL. A magistratus informáltatván az Harminczadosoktól limitatitot tehet” (GazdTörtSzle II., 193). A román szó, végartikulussal *băcănia*, 'szatócsbolt'-ként is járatos. Ilyen értelemben jegyezte fel GÁSPÁR JÁNOS: *bakonya* 'kisbolt, áruszín' (MNYTK. 107: 13) és joggal magyarázta ebből már SZINNYEI előtt is a *bakonyást*. Ez a származék az Erdély számos területére jellemző *a*-zással szintén már a 18. századból kimutatható: „ide 's tová vándorló Markatányofok, *Bakanyás*fok” (MKurir 1789: 576 — MNY. 36: 141). Szavunk GYARMATHI Vocabuláriumában *bakonista* alakban fordul elő, de román eredetét ő is jelzi. A szócsalád ma már kihaltnak tekinthető.

csata 1784 SzD: „*egy tsata juh v. ketske*” (88/160). A 'csorda, falka' jelentésnek a románból való származását a TESz. is lehetőnek tartja, akárcsak BLÉDY; ő azonban a korai adatot nem ismeri. A probléma értékelésére nézve ld. még GÁLDI, Szótír. 45; a *csata* e jelentésének földrajzi elterjedése mindenestre a román jelentéstani hatás mellett szól.

dászkal 'román kántortanító' 1799: „nem edgyesült Görög Valláson levő *Dászkel*” (ErdMúz. 49: 541 — vö. TESz.). Ha a szó nem is került be az irodalmi nyelvbe, környezetfestsó elemként több írónk is használta (példák Arany János, Jókai, Mikszáth, Baksay Sándor műveiből a nagyszótári gyűjtésben). A román *ă* > magyar *e* hanghelyettesítéssel létrejött *dászkel* alak ismét jelentkezik Berde Mária Földindulás c. regényében: „A másik, harmadik, negyedik világozka a papé, *dászkelé*, a Báлинд portáé” (2: 71).

fidé 'száraztészta, laska' 1791: „minden-féle vizes-leveseket ... bolti laskával (*fidé*): NSz. — Az egyetlen előfordulásra és értékelésre vö. GÁLDI: MNY. 34: 45.

gluga 1787: „a' Lacernát ... bőr *glugának* vagy tsuklyának ... mondhatnók” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 374: NSz.). A román *glugă* 'csuklya, kámzsa' átvételéből származó szó BLÉDY-nél a *guluga* változat alatt szerepel. Ő csupán az MTsz.-re hivatkozik, azóta azonban nemcsak Mátyus fenti adata került elő, hanem számos egyéb előfordulás a Székelyföldről, Kolozsból, Torda-Aranyosból (ÚMTsz.); két Kolozs megyei községből közli a NyIrK. is (6: 194; 12: 319).

kalarás 'lovasskatona'. A román *călăraș* 'ua.' szónak a középkori erdélyi írásbeliségben való előfordulását SZABÓ T. ATTILA említi. Adatokat nem közöl, az én forrásaimban a következő helyeken találtam: 1628: „Az havasalföldi vajdának ... itt találtam Balás Deák uram levelével valami *kalarásit*” (MIKÓ: ErdTörtAd. 1: 248) 1651: „12 napja ma megindult, az vajda izente, *kalarási* vele indulván” (RákGy.: Lev. 434) 1655: „az darabantság, *kalarásság* arra

lakott' (uo. 492). Ez utóbbi példában ugyan már származéka is van, ennek ellenére úgy vélem, hogy inkább a jövevényszó szintjéig el nem jutott idegen szavak csoportjába tartozik.

kopács. A MTsz. két adata alapján szerepel ez a jövevényszó BLÉDY munkájában, azonban ennél sokkal többet tudunk róla. Helynévként már 1360-ban kimutatható Máramarosból: „villas nostras Olachales . . . *Kopacs-falva* . . . vocatas” (MIHÁLYI: Máramarosi diplomák 38), de ez nyilvánvalóan még román helynévadás terméke. Magyar szóként jelenik meg viszont 1792-ben: *Kopáts* 'erdős, bokros hely' (SzD²). A román *copac* 'fa' eléggé széles területen élő *copaci* alakváltozatának átvétele és ez jelentkezik az újabb gyűjtésekben is: *kopacs* 'fa' (Katona, Kolozs m.—Nagy—Faragó: Előbb a tánc 124), „hiszen olyan *kopacs*ba épített ház vót e Jánosfalva” (Körösjánosfalva, Bihar m. NyF. 29: 27). A szó a románból a kárpátukránba is átkerült: *konau* 'vessző, bot' (Csopei 155).

lipitor 'szegény, földhöz ragadt ember'. E kétségtelenül román eredetű szavunknak a 18. századi erdélyi oklevelekben való előfordulását SZABÓ T. ATTILA már régebben is jelezte (MNy. 39: 81), a legújabban azonban gazdag 18—19. századi anyagot közölt (A szó és az ember 232—5). Anyagának értékelésére most nem térek ki.

murga. A szónak több jelentését is közli BLÉDY; viszonylagos elterjedtségét Dél-Erdélyben már az ő forrásai is mutatták. Találunk újabb adalékokat az ÚMTsz. gyűjtésében; 'pejlő' jelentésben Brassó megyéből Apácáról közli MURÁDIN (NyIrK. 4: 163), minket azonban ez alkalommal főként a HOKLSZJ. 1788-ból való adata érdekel: „a Lunguly lova volt szürke szőrű melyet cserélt barna, vagyis *Murga*” (172).

orták 'közös munkát végző társ, cimborá'. E BLÉDYNél nem szereplő jellegzetesen Fekete Körös vidéki tájszóval behatóan foglalkozott VL. DRIMBA (FonDial. 1: 116) és MÁRTON GYULA (NyIrK. 6: 279); a szó korai, 1780-ban történő jelentkezése azonban elkerülte figyelmüket: „Bese Dzsurz és Nán Tógyer egy *ortákságon* és egy kereseten voltanak (Belényes Tjk. I. 63: Nyr. 44: 127). DRIMBA az *ortákoskodik* 'cimborál' alakot (Körösjánosfalva: NyF. 29: 31) magyar továbbképzésnek tartja, nézetem szerint a román visszaható ige *a se ortăci* 'összeáll, társul vkivel; cimborál' (DLR. VII/2, 324) külön átvétele nem kevésbé lehetséges.

pipárka 'fűszerpaprika'. A román *piparcă* 'paprika' a magyarból származó *paprică* és a *piper* 'bors' alakvegyülése. Magyar szóként 1788-ból jelentkezik a Nagyszebenben kiadott harmincad rendtartás szövegében (SZABÓ T. A.: MNy. 20: 139—40), de címszó Gyarmathi Vocabulariumában is. A szóval kapcsolatos irodalom összefoglalása: TAMÁS LAJOS: UngEIRum. 593 (*paprică* a.).

purzsa 'apró, göndörszőrű juh, rackafeleség'. E szónak a román *pirj* 'rövid szőrű <juh>'-ból való származását meggyőzően bizonyította PAPP LÁSZLÓ (MNy. 40: 68—70). Magának a juh fajnak a kétlegelős gazdálkodást folytató román pásztorok útján való elterjedését vallja a néprajzos—gazdaságtörténész BALOGH ISTVÁN is (MűvHagy. 3: 213). A *purzsa* korai jelentkezésére mutatok be két adatot a Nagyszótár anyagából: 1792: „a' Duna', Tifza', és Maros' környékin a' sok német juh vagy birke, az oláh *purzsa*, és egyéb juhok mit vétettek?” (MagyHírmondó 2: 490) 1797: „a Muffalos nevű vad juhoknak tsak a' kosoknak van szarvok, az annya juhok pedig *pursák*” (Pethe: Gazda. 198).

szápoly 'ásólapat, ásókapa'. A román *săpoi* 'irtókapa' átvételére és a szónak az összes MA. és PP. kiadásban való meglétére (a latin részekben *ama* alatt) már SIMONYI felhívta a figyelmet (Nyr. 39: 91), de megjegyzése elsikkadt, míg most B. GERGELY PIROSKA Baróti Szabó Dávid szótárírói tevékenységéről írott tanulmányában (StUnBB. 1965/1: 93—103) a szót újra feltárta. Szerepel BARÓTI SZABÓ valamennyi érintett művében, véleményem szerint azonban ó inkább szótári forrásaiból, mintsem az élőnyelvből merítette. Jó volna tudni, hogy az 1604-i MA.-ba honnan került, mivel mindvégig szótári szó maradt; újabb nyelvjárási gyűjtésekből sem került elő.

szárika 'guba; szűr, suba'. 18. századi adatolását a Nagyszótár adaléka teszi lehetővé: 1787: „a Bracekát *szárikának* mondhatnók” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 374). Megvan többek között SzD²-ben, továbbá SI.-nél és Gyarmathi Vocabulariumában. BLÉDY mindezeket nem említi és nem vonja ide a Torockóról közölt *cárikó* 'a bányász hátát a vaskő-darabok ellen védő bőrdarab' (Jankó: Torda 199) változatot. Nyilvánvaló, hogy azonos elemről van szó, lehetséges azonban, hogy ez a jelentés már a magyarban alakult ki.

szerecsika 'fehérítésre használt szépitőszér'. A szó román eredetére nézve legutóbb KISS LAJOS nyilatkozott (MNy. 57: 344). Véleményének helyességét és a *szerecsikának* a 18. századi Erdélyben való meglétét ismét Mátyus István művében való előfordulása igazolja: 1792: „mellyet [= a sublimatus Mercurius-t] a' mi fog-fejéritő asszonyaink *Szeretzikának* hívnak” (O és új Diaet. 5: 329: NSz.). A szót az ÚMTsz. kéziratos forrásai többek között Nagybányáról és Debrecenből is közlik.

szlobozia: 1723: „amikor Salyiban *szloboziát* kialtottak volt”; 1757: „be jőne Ngdhoz a *Szlobozija levélért*”. Ezekre nézve vö. SZABÓ T. A.: A szó és az ember 236—7. A magam részéről inkább a két nyelvűség megnyilvánulásainak, mintsem az erdélyi magyar köznyelv elemeinek vélem őket.

zseréb 'pászma'. Ez a jellegzetesen székely tájszó első ízben 1784-ben jelentkezik: „*Kita*: páfzma, seréb” (SzD. 45/117) „*matring*: páfzma, 'zeréb” (uo. 57/56). Ezt követően számos forrásból mutatható ki (SzD², Gyarmathi: Voc., Tsz. stb.) és mind a mai napig számos gyűjtő jegyezte fel (a legutóbbi gyűjtések közül: Ethn. 57: 87, 61: 49; NyIrK. 5: 101, 7: 118 — itt a 160 szál nyilván sajtóhibás, 60 szál helyett). A magyar szónak a románból való származása nem igen lehet kétséges, mivel megvan az arománban és a megleno-románban is (vö. PUȘCARIU: Dacor. 6: 119; arom. *jireágl'e* 'écheveau' PAPA-HAGI Dicț.Ar. 592); esetleg nem a *jirebie*, hanem a *jerebie* alakváltozat (DAcR. 2/2: 29) került át, amelyből az utolsó szótagot birtokjelnek gondolva tévesen elvonták.

2.2. E csoportban olyan szókészletileg elemekről lesz szó, amelyek nyelvünkbe több úton is bekerültek, Erdélyben való előfordulásukban erősen valószínű a román közvetítés. BLÉDYNél csak a *kusztora* szerepel.

hara. E szóval foglalkozó cikkében a TESz. is felveti a részbeni román eredet kérdését. Bizonyosan a románból valónak tarthatjuk az 1676-i *haral* változatot: szóvégi *l*-je miatt ez a törökből nem jöhet, viszont a románban van *haral* is (DAcR. arar a.); román közvetítésre vallanak a későbbi hétfalusi *harály*, *herály* (Nyr. 2: 477, 21: 478) alakok, ezeket ugyanis egy többes számú román *harale*-ből lehet magyarázni (BAKOS: MNy. 66: 182). Az ugyancsak Erdélyből 1622-től jelentkező *harár* adatok (Radv.: Udvar. 53, 67, 153) értékelését bonyolítja, hogy Bethlen Gábor törökországi vásárlásaival kapcsolatosak, így közvetlenül az oszmánliból származhatnak és a már meghonos-

dott *harár* kerül be Bornemissza Anna fejedelemszony számadáskönyveibe (SZÁDECZKY: Apafi Udvt. 224, 241 kk). A későbbi és általánossá vált *hara* kialakulásában talán az azonos fogalmi körbe tartozó és hasonlóan durva, gyengébb minőségű textilneműt jelentő *aba* analogiás hatására is lehet gondolni (vö. még TAMÁS LAJOS véleményét: UngElRum. 441 *horã* a.).

A *kacor* alakváltozatai közül román úton jöttek tartja a TESz. a csángó *koşort-* és a *kucort* (vö. rom. *cosor, cosur* 'kacor, metszőkés'). Bár a kertészkedés és általában véve a földművelés szókincsének a vizsgálatában a művelődés-történeti megfontolás elsősorban a szláv nyelvekből való kölcsönzés elsődlegessége mellett szól, mégis megvizsgálandónak tartom, hogy az Erdélyben jelentkező korai adatok (így ErdOrszÉml 2: 383, Cal. 955, Gyarmathi: Affinitas — vö. TESz.) esetében a déli szláv m e l l e t t nem kell-e esetleg román hatással is számolni.

A *kocsány*-nyal kapcsolatban a TESz. többszörös — a szlovénból, a szerb-horvátból, a románból és esetleg az oszmán-törökből való — átvételt állapít meg. A szóföldrajzi és jelentéstani tényezők figyelembevételével ezzel az állásfoglalással teljes mértékben egyet lehet érteni, semmi indok sincs arra, hogy a Dunántúlról feljegyzett 'káposztatorzsa', 'kukoricacsó' stb. adatokat ne a déli szláv nyelvekből való külön átvételnek tekintsük. Ami azonban Erdélyt és a Tiszántúlt illeti BALASSA IVÁN véleményéhez csatlakozom, aki szerint e szót „A kukorica terjedési irányának megfelelően a románok közvetítették hozzánk” (Kukorica 107–8). Erdélyből, talán Szatmárból való az első 'a kukorica lemorzsolts csutkája' jelentésű adat (1709: TörtT. 1901. 408); BARÓTI SZABÓ is nyilván saját, székely nyelvjárásából ismerte a *török-buzakotsányt* (SZD²). A magyar *kocsán(y)* és a román *cocean* jelentésköre több mindenben egyezik, a 'kukoricaszár, kukoricatorzsa, káposztatorzsa' jelentések igazi területe az ÜMTsz tanúsága szerint elsősorban Erdély. A köznyelvi jelentés ('a gyümölcs, a virág, a levél szára') azonban — mivel nincs ilyen értelme sem a román, sem a déli szláv nyelvekben — valószínűleg önálló magyar jelentésfejlődés. A nagyszótári dokumentáció alapján úgy tűnik, hogy ez utóbbi jelentés a *kocsány* eredeti elterjedési területén, valahol Szatmár—Bihar vagy a szomszédos vidékeken jelentésátvitellel (a kukorica szára → szőlőgerezd stb. szára — a román szó 'szőlőfürt'-öt is jelent!) alakult ki.

Többszörös átvétellel, Erdélyben a románból került nyelvünkbe a *kusz-tora*. Saját, székely nyelvjárásából ismerte BARÓTI SZABÓ (SZD² *bűfak* a.), GYARMATHI pedig még román eredetére is ráértzett, csak éppen a helyes etimon (*custură*) helyett a *cuřit* 'kés' szóval vetette egybe a Vocabulariumban.

A *lanka* és alakváltozatainak (*lonka, lunka*) eredetét ismét a többszörös etimológia elvének alapján tisztázhatjuk. Bár BLÉDYNél hiányzik a szó, a *lunka* románból való átvételét vallotta az eddigi szövejtő irodalom is, ennek az alaknak a meglétére azonban a TESz.-nél jóval koraiab adalékaink vannak. PRODAN fogarasföldi okmányaiban 1630 és 1650 között nem is egy ízben fordul elő (192, 483, 693, 874, 949), de nem igen lehet eldönteni, hogy a magyar szövegben előforduló *lunka* román tulajdonnévi jellegű birtoknév-e vagy pedig magyar köznévvé ('víz melletti szántóföld') valóban van-e. Mégis ennek fogható fel a következőben: 1637: „Harmadik helyben az Ifiu Janos *lunkajaban* is negyuen keőbleött” (OL. UC. 14/42 — i. m. 602). Teljesen egyértelmű Kraszna megye 1719-ből kelt Statutumában: „Ide nem értvén az olyan *lunkákat* minéműek, a Hidvégi, Lompérti és Majadi *lunkák*” (Herman: Előtanulmányok 236).

Mi a helyzet a *lonka* és a *lanka* esetében? Itt mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Dunántúlon csakis szláv hatásról lehet szó, viszont a román *u* > magyar *o* megfelelés alapján az 1389-ből jelentkező máramarosi *Lonkas*, illetve az 1442.-i ugyaninnen való *Lonka* helynevek (MIHÁLYI, i. m. 90, 134) alkalmasint román eredetűek. A 19. és 20. századi székelyföldi és szatmári *lonka*, valamint *a-zó lanka* köznevek (MTsz., SzamSz., ÚMTsz.) kérdésében a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a régebbi, szláv hatáshoz egy újabb keletű, második román réteg is járult. Nem vehető figyelembe KNIEZSA azon megjegyzése, hogy a 'lejtő, meneteles hegyoldal' nem származhat a románból (SzlJsz. 303), mivel a román *luncă* nemcsak folyómenti, hanem a hegy lábánál elterülő, hosszan elnyúló rétet v. kaszálót is jelent (CADE., Şăineanu: Dicţ. univ.).

szárma 'töltött káposzta'. A végső forrásában oszmán-török szó ebben a formájában elsősorban szerb-horvát közvetítésű; román jövevényként BLÉDY is csak a *szármáli*-val foglalkozik. Mindezek ellenére felvetődik, hogy BARÓTI SZABÓ első kiadásába (*Szárma, fzarma*, töltött káposzta 74/68) vajon nem a saját nyelvjárásából került-e be, annál is inkább, mivel a nagyszótár anyagában — igaz, hogy csak 1898-ból — is található egy székely származású szerző tollából ilyen adat: „előttünk párolgott a tokány, a *szárma*” (DELI: Gyepűn innen 85).

2.3. Befejezésül felvetem néhány olyan, a 19. század előtt jelentkező szónak a románból való magyarázatát, amelyre tudomásom szerint eddig még nem gondoltak, vagy pedig az erre vonatkozó megjegyzés nem talált kellő visszhangra.

deréce 'Veronica beccabunga'. Az első adat: 1690: „Vizi-torma: beccabunga. *Deréczenek* is hívják” (PP: PaxC. 263: NySz.). PÁRIZ PÁPAI szótárai közül csak az 1801-es kiadásba került be a szó, de bejegyezte a maga MA² példányába 1735 táján az erdélyi Béládi István (MNY. 1: 361). Ismerte a *Derétze-fü-t* BENKŐ JÓZSEF, aki azonban román megfelelésként a *brobonic*-ot adta meg (MagyKönyvh. 1783/2: 407). Megvan SzD-nél *derétze*: veronika füve (16/121 — érdekes, hogy SzD²-ből kimaradt!), majd a DebrFüv.-ben a Veronica Beccabunga magyar neveként (I, 65). Innen származhat a növény mai szaknyelvi *deréceveronika* neve is. Megjegyzem még, hogy valószínűleg ide tartozik a MTsz.-nek a Székelyföldről jelzett *geréc* 'nagy recés levelű vadburján' adata is (A *d* ~ *g* váltakozásra vö. *dránica* ~ *gránica*, *duvad* ~ *quvad* stb.). A szófejtő irodalom (ÉtSz., KNIEZSA: SzlJsz. 625) a *deréce* eredetét mindeddig nem tudta kielégítően tisztázni; végső forrásában nyilván szláv és azonos a MTsz.-ben Vas, Zala és Somogy megyékből adatolt *derézde*-vel. BORZA román növényosztótára a Veronica beccabunga hivatalos neveként a *bobornic*-ot közli, de a növény egyéb nevei között *drefel* is szerepel. Ez önmagában még nem bizonyíték a *deréce* románból való átvételére, hiszen elvileg a fordított út is feltehető, viszont van BORZÁNÁL egy csaknem azonos alakú *dreje* elem is, ami többféle növényt is jelöl, így többek között ez a 'Lysimachia nummularia' szaknyelvi neve. Úgy gondolom tehát, hogy a *drefel* elem a román szókincsbe eléggé beágyazottnak tekinthető ahhoz, hogy a magyar *deréce* ebből könnyen magyarázható. Hangtanilag különösebb nehézség nincs: a szókezdő mássalhangzó-torlódás elkerülésére ejtéskönnyítő oldóhangot iktattak be, a szóvégi *-l* — ha ugyan nem *dreje* alakkal kell számolnunk — pedig sép számú *-ce* végű szavunk analógiás hatására lekopott.

kununál 'összead, esket'. A román *a cununa* 'ua.' (< lat. *coronare*) átvétele csak három 17—18. századi forrásban jelentkezik. Elsőként a fogaras-földi urbáriumokban találtam meg a bírságok felsorolásában: 1632: „Fele-segetől ha el ualik *cononalt* ember f. 12 Ha penigh *cononalatlan* ualik el f. 6” (OL. UC. 14/38 — PRODAN 198; ugyanez a szöveg 1637-ből és 1640-ből: OL. UC. 14/42 — PRODAN 496, ill. 14/48—706). Használja a szót önéletírásában Kemény János fejedelem is, „az ki *ununálja*, azaz *copulálja*” (294 — nyilván hallotta valahol a román szót, de tévesen a latin *unushoz* kapcsolta). Stilisztikai elemként fordul elő Hermányi Dienesnél: „azon este mátkásította el, és véle *cununaltatott* is” (NagyDem. 163; ld. még 176). A magyar szókinsnek valóságos elemévé sohasem vált, de figyelemre méltó a fogarasi közigazgatás nyelvébe való behatolása.

östör '1. disznóparéj; *Amaranthus* 2. libatop; *Chenopodium*'. Ez a növénynevén igen korán jelentkezik (1395 k. BesztSzj.: *bletanum* : *ester*) és biztosan látszó, déli szláv etimon kínálkozik (keleti szerb vagy bolgár *štir* 'Amaranthus' KNEZSA SzlJsz. 365), úgy hogy az újabb szófejtő irodalom nem vette figyelembe BENKŐ JÓZSEF véleményét, aki híres Nomenclatura-ja második részében az *Ester-parej*-t a román *Stir mik* (sic!) -kel vetette össze (MagyKönyvh. 1783/2: 428). Az *Amaranthus* növénynevezés román szaknyelvi elnevezése kétségtelenül a szlávól származó *štir* (BORZA). Ami a magyar *ester* ~ *ister* ~ *östört* illeti, a BesztSzj.-ben való megjelenése óta folyamatosan adatolható (erre nézve vö. KNEZSA i. h.). Az adatok szövegdrajzi vizsgálata arról tanúskodik, hogy főleg Erdélyben terjedt el: erdélyi glossza a 15—16. század fordulójáról (MNY. 21: 140), KolG1., idevonható MA. és PP. is, továbbá Nadányi János kertészeti műve (NySz.), Benkő József maga is erdélyi és a DebrFüv.-höz is valószínűleg ő közvetítette a szót; végül figyelemre méltónak tartom, hogy a legutóbbi két adat: *esterburján* (Réty, Háromszék m: MNY. 4: 31), ill. *esterparéj* (Hortobágy: ÚMTsz.—Déri M. V. 51) szintén a Tiszától keletre jelentkezik. A románból való magyarázat ellen szól az *östör* végső forrásban szláv volta és a BesztSzj.-ben való megléte. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy számos szláv eredetű szót a románság közvetített hozzánk, továbbá, hogy a BesztSzj.-nél alig tíz évvel későbbre tehető SchlSzj.-ben — ahol különben *ister* alakban szintén előfordul — már szerepel a *csobán* és a *katrinca* is. A BesztSzj. keletkezési helyéről legfeljebb csak annyit tudunk, hogy ez valamely hazai német város lehetett (MELICH: MNY. 17: 40—1), ilyen azonban Erdélyben is akad. Fejtegetéseimmel nem kívánom kétségbe vonni, hogy szavunkat kö z v e t l e n ü l i s átvehettük a szlávól; úgy gondolom azonban, hogy a román közvetítés sem zárható ki.

pisztrícgomba 'Polyporus squamosus'. Ennek az ehető gombának a neve első ízben a 16. század végén Erdélyben jelenik meg (Radv.: Szak. 221). Ismeri a 18. században a marossszéki Mátyus István (O és új Diaet. II., 480: NSz.), Benkő József pedig régebbi latin nevét is megadja (MagyKönyvh. 1873/1: 432). Tőlük vehette át Földi (Magy. fűvésztud. 56: NSz.), majd a DebrFüv.-ben a 'Boletus' terminus hatására az eddigi *pisztrícgomba* helyett *pisztríc tinoru* van. Itt meg kell jegyezni, hogy e korban a Polyporus faját még nem különítették el a Boletus-tól, viszont nyilván a DebrFüv.-nek tulajdonítható, hogy maga a *pisztríc* elem bekerült a növénytani terminológiába. CSAPODY—PRISZTER Magyar növénynevek szótára című művében a Polyporus squamosus rendszertani neveként ismét a *pisztrícgomba* szerepel. Népnyelvi gyűjtésekből számos adat jelentkezik a Székelyföldről, a *pisztríc* mellett *peszteric gomba*

(Tsz.), *pisztiric-nákó* (MNY. 38: 386), *pisztridzgomba* (NyIrK. 3: 114, 10: 345) alakban is járatos. A rendelkezésünkre álló adatokból azt is tudjuk, hogy fán v. fatőkén, főleg bükkfán termő gombáról van szó.

A végső forrásában vele azonos eredetű *peszterke* szavunkkal foglalkozva KNEJZSA is említi a *pisztirecet*, sőt a felsorakoztatott szláv gombanevek között egy azonos jelentésű orosz *necmpéy* is szerepel nála (SzlJsz. 419). Tekintettel azonban arra, hogy az ukránból egy megfelelő jelentésű és alakú szó nem mutatható ki, a székely szónak közvetlenül valamely szláv nyelvből való származtatása nem megnyugtató. A szóföldrajz és ilyen eredetű gombaneveink (*hiriba*, *pitonka*, *pitárka*) alapján szavunk román eredete is feltehető. A szláv *pbstrcco*-nek meg is van a román megfelelője *pestrif*, *pistriř* 'tarka', sőt van egy *burete* *pestrif* (tkp. 'tarka gomba') elem is. BORZA növényesztára ezt három goq Ξ a nevéként is közli, jelent többek között egy fülókefélélt is (Collybia esculenta). A Collybia és Polyporus faj sok hasonló tulajdonsággal rendelkezik: mindkettőnek vannak fatőkén termő és ehető tagjai. A névcseréhez és a románból való magyarázathoz ez már fogódzót is nyújtana, a két gomba alakja azonban eléggé különbözik. A magam részéről másra gondolok: ha az oroszban nyilvánvalóan a gomba külalakja alapján jött létre a már említett *necmpéy* elnevezés, a tőle függetlenül, de hasonló szemléleti alapon kialakult román *burete* *pestrif*, népnyelvi *burete* *pistriř* román gombanév a Polyporus squamosus megnevezésére is szolgálhatott — nincs kizárva, hogy ilyen jelentése is van —, és ez került át a magyarba. Mivel ezt a gombát mind a magyarban, mind a románban azonos megformáltságú összetétel jelöli, a részfordítással történt átvétel is könnyen feltehető.

turbuk. E szóval, eredetével és a vele kapcsolatos kérdésekkel részletesen foglalkozott H. SCHUCHARDT (Nyr. 29: 56—65). Cikke ma is sok figyelemre méltót tartalmaz, így az a következtetése, hogy a szó nem lehet szláv. Így nyilatkozik a legújabban a HASz. a szerb-horvát *třbok*, *třbuk* szó idegen voltáról (XVIII., 563), továbbá VASMERNak is az a nézete, hogy az orosz *морбано* 'Störstange', *морбамб* 'Fische mit der Störstange treiben' nem szláv eredetűek (RussEtWb. III., 123). A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a szerb-horvát szó való a magyarból, nem pedig fordítva, amint a MTsz. Keszthelyről közölt *turbuk* adata alapján KNEJZSA vélte (SzlJsz. 536). Valószínűnek látszik továbbá, hogy a Dnyeszter alsó folyása mentén élő ukrán *мербѣк*, *мырбѣк* 'nyeles meritőháló' (Hrinčenko IV., 255, 296), a főleg a Duna torkolatvidékén használatos román *třboc*, *třbog*, *tărăbuc* 'egyfajta meritőháló' (CADE.) átvétele, csak az a bökkenő, hogy magának a román szónak az eredete tisztázatlan. Mindezt előre kellett bocsátani, hogy a magyar „co[n]tus — *torbok*” (SchlSszj. 825) szlávól való magyarázatat kizárhassuk. Ez a *torbok* vagy *turbuk* alkalmasint nem 'csáklya', hanem 'a vizet halászáshoz felkavaró zurbolófa' (vö. *turbukló* 'Störstange' PPB, a NySz. *turbukol* címszavát, továbbá SzD²-ben „*turbukol*ni... *turbukolo*-fa, mellyel élnek a halászatkor” *butykázni* a.). Szavunk azonban jelentett hálót már a régiségben is: „exceptis duabus recijs qui vulgo *Turbok* et lesdw halo dicuntur” (1537 Háromszék: NéprÉrt. 2: 12). Ilyen nevű keresőhálót a Feketeügy vidékén a 20. század elején is ismertek (NéprÉrt. 3: 162, 4: 222). Nem lehet független mindettől a román *tărăbuc*-kal feltűnő hangbeli egyezést mutató, Viskről (Máramaros) feljegyzett *terebuga* 'az eresztőhálón az islégből kötött öregszemű két szélső rész' (Herman: HalK. II., 833).

Milyen eredetű hát ez a szócsalád? Szláv nem lehet; SCHUCHARDT ilyen irányú célzásai ellenére nem valószínűsíthető, hogy egy kifejezetten népi fog-

lalkozás szavai a középlatinból kerültek volna át. SCHUCHARDTtal szemben továbbra is fennáll a belső keletkezés lehetősége — én ehhez nem tudok hozzászólni —, de a románnal való egybevetés nem látszik terméketlennek. A SchlSzj. nem mentes a román hatástól, az időrendben második 1537-i jelentkezés Háromszékből való és a NySz. adatai is Erdélyből való tovaterjedéséről tanúskodnak. Igaz, hogy Pázmánynál is megjelenik, az ő nyelvében azonban ez erdélyi emlék is lehet, Faludi pedig tőle tanulta. A nagyon kései Balatonvidéki megjelenést esetleg avval magyarázhatjuk, hogy az ország keleti területeiről áttelepített halászhalkok vitték magukkal. A román *tîrboc* > magyar *torbok* (SchlSzj.) tökéletes hangtani megfelelést mutat, nem okoz problémát a *tîrbuc* > *terebuga* sem. A szókezdet későbbi alakulására nyilvánvalóan a magyar *túr*, *turkál* hatott. A románból való magyarázatot azonban véglegesnek a magam részéről is csak akkor tarthatom, ha tisztázódik magának a román szónak az eredete; román elemeknek a magyar halászat szókinésében való megléte azonban egyáltalán nem példátlan (*marázsa*, több halmév; román közvetítésűeknek és csak végső forrásukban tartom szlávznak a *cserkáló* < r. *cercală* és *csorpák* < r. *ciorpac* hálónéveket is).

3.1. Jelen írásom első részében 26 már előző dolgozatomban is szereplő jövevényszavunk történetére vonatkozó újabb adalékokat mutattam be. Ezeknek egy része az illető szó koraiabb jelentkezését igazolja, így 16. századi román jövevényeink közé sorolható a *matász* és talán a *tejke* is. Az eddiginél egy századdal előbből, most már a 17. századból ismerjük *kompona*, *krinta*, *krucsá* szavainkat; a *krinta* már ez időben is eléggé elterjedtnek tűnik.

3.2. A második részben 28 szókészlettel foglalkoztam. Ezekről előző dolgozatomban nem volt szó, mivel annak megírása idején a 19. század előtti adatok elkerülték figyelmemet, másrészt románból való vagy legalábbis román közvetítésű kölcsönzésekre is csak később gondoltam. Ezek révén a magyar nyelv régebbi román jövevényszavairól alkotott kép bizonyos tekintetekben gazdagabbá válik. Ha fejtegetéseim helytállónak bizonyulnak, további három elemmel szaporodik 15. és 16. századi román jövevényeink száma: *östör*, *turbuk*, ill. *pisztríc*. Fogalmi köri hovatarozása révén igen figyelemre méltó a *szápoly* 'irtókapa' korai megjelenése (MA. 1604). Ezt követi a 17. század első feléből a szintén a földműveléssel kapcsolatos *bunka* (1637 Fogaras) és két másik, de inkább idegen szónak tekintendő elem: 1628: *kalarás*, 1632: *kununál*. A 17. századból jelentkezik még a *harár* (1676) és a *deréce* (1690). Négy további szavunk adathozható a következő fél századról: 1709: *kocsány*, 1723: *szlobozia*, 1732: *lipitor*, 1744: *bakonya*. A jelen cikkünkben tárgyalt többi szó a 18. század utolsó 20 évéből való; különösen értékes forrásnak bizonyult BARÓTI SZABÓ DÁVID: hat szavunkat nemcsak, hogy elsőnek szótározta, de elsőnek jegyezte is le: *bába*, *csata*, *szárma*, *zseréb* (SzD), *kopács*, *kuszlóra* (SzD²).

4.1. Fogalomköri hovatarozásukat tekintve ezek a szavak a már ismert csoportokba tagolhatók, legfeljebb a megoszlás belső arányai módosulnak, hiszen a legjellemzőbb román jövevényszavak tárgyalására már előzőleg kerítettem sort. Így is akad azonban közöttük az *á l l a t t e n y e s z t é s* és a juhtartás körébe tartozó elem. Ezek közül szélesebb területen, a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén is ismeretes a *purzsa*, egy rackafaj szaknyelvívé vált neve. A többi itt említhető elem már nem lépte túl a szorosabb értelemben

vett Erdély, főleg pedig a Székelyföld határát. Román pásztorok ruhadarabjai-ként ismerte meg a magyarság *száríka* és *gluga* szavainkat; a szövés-fonás, a gyapjúfeldolgozás köréből való a *zseréb*. Ide tartozik még a *murga*, amely elsősorban színnév lehetett és csak azután szolgált sötét pej színű állatok megnevezésére, továbbá a *csata* 'nyáj, falka' értelemben való használata.

4.2. A néprajzzal kapcsolatos szóképzleti elemek számát növeli a *szárma* és a *szerecsika*. A *szárma* ételnév Erdélyben valószínűleg a románból való. A *szerecsika* a román és a szerb nők nevezetes szépítőszere. Ez a román szó átkerült a szerb-horvátba is; nem lehetetlen, hogy ez a nyelv közvetítette az Alföld déli területein (Békés, Csongrád); a Bácskában ez szinte bizonyosra vehető. Erdélyből a román szó Debrecenbe is eljutott. A románság vallási terminológiájából két újabb elem jelentkezik: a *kunúnál* 'esket' csak szórványos és átmeneti jellegű, a kántortanítót jelentő *dászkállal* azonban környezetfestés céljából több klasszikus írónk is él. A *szárma* és *szerecsika* ma is járatos tájszavak, ilyen az Erdély több pontjáról jelentkező *kusztora* is. A 19. század előtről eddig is ismertünk a halászat szókincsébe tartozó román elemeket (*marázsa*, *platyika*), de ezeket jóval megelőzi a *turbuk*. Új szint jelent a gyermekjátékok körébe tartozó *bába* 'lyuk, illetve mérték egy labdajátékban'. Ez a ma is élő tájszó az első, amelyet a szókincsnek ebben a rétegében a román-ságtól vettünk át; a 19. században az ilyen elemek száma is megszaporodik.

4.3. Tovább bővíthető a személyeket jelölő főnevek száma: *lipitor*, *kalarás*, *orták*. A 17—18. századi oklevelekben a lakosság legszegényebb rétegét jelöli a *lipitor*; a szó — ha elvétve is — de később is felbukkan. Ma is élő Fekete Körös vidéki tájszó az *orták*. A *kalarást* a román fejedelemségek katonai szervezetével kapcsolatos idegen szónak tekintem.

4.4. Román eredetű növényneveink közül az *östör* még abban az esetben is a legelső közé tartozik, ha legrégebbi adatait közvetlen déli szláv kölcsönzésnek tekintjük. A Debreceni Fűvészkönyvből kerülhetett be a növénytani szakterminusok sorába a székely *pisztrícgomba* 'Polyporus squamosus' és az erdélyi *deréce*, pontosabban a *deréceveronika* 'Veronica beccabunga' összetétel. Eredeti, a románból származó jelentéseiben járatos Erdélyben és a vele szomszédos területeken a *kocsány*; ez a szó a köznyelvbe is bekerült, de köznyelvi '(növény)szár' jelentése már önálló magyar élete során alakult ki.

4.5. A most tárgyalt elemek között akad a földműveléssel és a mezőgazdasággal kapcsolatos is. Ide sorolható a tájszó szintjén maradt, de ma is élő *kopács* 'fa; fás, erdős hely' és a legújabb gyűjtésekből is adathozható *lunka* 'víz menti szántóföld; termékeny folyóvölgy stb.'. A *lunka* változat bekerült az irodalmi nyelvbe is, de idevezető útja, és hogy ez keletről vagy a Dunántúlról terjedt-e el, még további vizsgálatokat igényel. Egyelőre csak szótári szóként ismerjük az irtókapát jelentő *szápolyt*. A földművelés szerszámainak nevei között is akadnak ugyan a románból átvett elemek, pl. *furkoly* 'villa' (BLÉDY), *hírléc*, *hillec* (< rom. *hírleț* — Nyr. 18: 176; NyIrK. 5: 83), *szepeliga* 'talajlazító, porhanyító kapa' (< rom. *săpăligă* — ÚMTsz.), de ezek a szápolyval szemben meglehetősen késői keletűek.

4.6. Valamennyi eddig említett fogalmi körtől elüt és vele nem is azonos természetű a *kereskedelem* nyelve, úgy tűnik azonban, hogy román jövevényszavaink művelődéstörténeti vizsgálatában erre is figyelemmel kell lenni. Nem szóltam erről előző dolgozatomban, pedig az ott tárgyalt elemek közül

nem is egy (*izlot, kantár, oka*; *kilim, matász, muszuly* — vö. NyK. 73: 106, 108—10) a Balkán félszigetről és a román fejedelemségekből Erdélybe irányuló kereskedelem révén került be nyelvünkbe. E műveltségzavakhoz csatlakozik a *bakonya* ~ *bakonyás* és a *hara* (az oszmán-törökre mennek vissza ezek is), továbbá a visszakölesőzésnek is tekinthető *pipárka*. A több úton is nyelvünkbe került *hara* széles területen járatos, az újabb forrásokból már nem jelentkező *bakonyás* nem jutott túl Erdély határán, a *pipárka* csak szórványként értékelhető.

5. A most tárgyalt jövevényszók elterjedtsége és rétegződése a következőkben összegezhető:

környezetfestő-hangulati elemként szerepel a szépirodalom nyelvében a *dászkál*;

köznyelvi szóvá vált a *kocsány*;

szaknyelvi terminus a *deréceveronika*, a *pisztricgomba* és a *purzsa*;

Erdélyen túl is ismeretes a *hara*, az *östör*, a *szerecsika* és a *turbuk*;

erdélyi tájszavak: *bába* (a labdázásban), *csata* 'nyáj, falka', *gluga*, *kopács*, *kusztora*, *lunka*, *murga*, *orták*, *szárika*, *szárma*, *zseréb*; ma már kihaltnak tekinthető a *bakonyás* és a *lipitor*;

csak szótári forrásból mutatható ki a *szápoly*;

szórvány jellegű a *pipárka*;

az idegen szó szintjén maradtak: *fidé*, *kalarás*, *kununál*, *szlobozia*.

BAKOS FERENC

Nouvelles contributions à l'histoire des anciens éléments roumains du hongrois

L'article reprend le sujet déjà traité sur les colonnes de la même revue (cf. NyK. 73: 65—111). D'une part, l'auteur donne des nouvelles datations concernant 26 emprunts roumains dont il s'est occupé dans l'étude mentionnée, puis, réparti dans trois groupes, il analyse 28 autres éléments lexicaux. L'origine roumaine des mots qui constituent le premier groupe est généralement reconnue: il ne s'agit que de relever leur existence déjà avant le 19e siècle. La deuxième série comporte des éléments qui sont entrés dans le lexique hongrois, parmi d'autres, par une filière roumaine (*hara* 'étouffe de poil rude', *kocsány* 'tige de maïs; rafle', *kusztora* 'eustache', *lunka*, *lunka* 'lot de terre près d'un cours d'eau; versant', *szárma* 'feuille de chou farcie'. Enfin, l'auteur essaie à démontrer la provenance roumaine de *deréce* 'véronique', *kununál* 'unir des fiancés', *östör* 'amarante; chénopode', *pisztric* 'sorte de champignon: *Polyporus squamosus*', *turbuk* 'sorte d'engin de pêche'. L'article donne les classements chronologique et sémantique des mots présentés pour terminer par l'analyse de leur aire de propagation géographique et sociale.

FERENC BAKOS

Tudománytörténet, voluntarizmus*

„Soha sem szabad az olvasót ostobának képzelni.”

Egy amerikai nyelvész

I. Előzetes megjegyzések. Bármennyire hihetetlennek tűnik is, örülök az „Irányzatok, tanulságok” című cikkem körül kialakult vitának. Nem azért, mert hízeleg hiúságomnak, hogy bevonultam a mottóul választható szövegrészek szerzőinek soraiba, de azért sem, mert mazochista vagyok, és szeretem, ha vitapartnereim elevenbe vágóan bírálják, a tények merőben szubjektivistá csoportosításával és értékelésével, mi több, történelemhamisítással vádolnak; hanem azért, mert így lehetővé válik néhány alapvető kérdés határozottabb és egyértelműbb megfogalmazása. Ez talán még a „frontok” tisztább látását is eredményezheti, ami a helyes következtetések levonásának egyik fontos tényezője.¹

Szeretném mindjárt az elején leszögezni, hogy — ugyanúgy, mint előző írásomban — itt sem kívánom kicövekeltetni a hazai általános nyelvészet új irányát, csupán az elmúlt negyedszázad magyarországi irányzatainak a tanulságait kívánom egyértelműbben megfogalmazni. Még annak tudatában is, hogy a nemzeti nyelvtudomány általános értékelésében nem elhanyagolható tényező az általános nyelvészet fejlettségi foka, státusa, újból ki kell jelentenem — előző írásomban a címhez kapcsolt jegyzetben jeleztem —, hogy itt sem vállalkozom a felszabadulás utáni hazai nyelvtudomány teljességének a felmérésére. Egyéb okok mellett a terjedelem szabta korlátok sem teszik ezt lehetővé. Mindez természetesen nem azt jelenti, ha nem beszélek a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány olyan eredményeiről, mint az értelmező szótár, a magyar és finnugor etimológiai szótár eddigi kötetei, a magyar nyelvátlasz, a leíró nyelvtan, a nyelvművelés stb. stb., mintha ezeknek a jelentőségét semmibe venném, még akkor is, ha az általános és speciális nyelvészet kapcsolatainak a megfogalmazásánál nem mindenben egyezik is véleményem bírálóméval. Ugyanígy nem azért marad el az Általános Nyelvészeti Tanulmányok eddigi köteteinek a taglalása, mintha nem akarnám észrevenni a sorozat elvitathatatlan szerepét az általános elméleti kérdések külföldi eredményeinek az ismertetésében, majd a hazai szerzők munkáinak a publikálásában; ellenkezőleg, most is az a véleményem, hogy „a

* Ez az írás külföldi tartózkodásom második évében készült, ami szükségképpen magán viseli bélyegét, többek között abban, hogy főleg az itt (USA) hozzáférhető dokumentumokra kényszerültem támaszkodni (az objektív helyzet diktálta szelektivitás), de remélem, abban is, hogy „személyes tapasztalat hiányában” néhány megállapításom anakronisztikussá vált.

¹ A „frontok” terminust itt is úgy használom, mint többé-kevésbé homogén elméletek, irányzatok megjelölését, amelyek egymásra hatásának, harcának eredményeként, „eredőjeként” szokták megfogalmazni: „Merre tart a nyelvtudomány?”

sorozat értékelése külön tanulmányt érdemel” (NyK.72:285). Hasonló okokból nem tárgyaltam — és nem tárgyalom ezúttal sem — FÓNAGY I., HERMAN J., HUTFERER M., KÁROLY S. idevágó munkáit, DEME L., HADROVICS L. és ZSILKA J. grammatikaelméleti nézeteit, nem is szólva itt bővebben LŐRINCZE L. nyelvüvelő munkásságáról, aminek jelentőségét, társadalmi hasznosságát hirtelenében nem is tudom mihez mérni.

Feltehető a kérdés: mivel kívánok hát foglalkozni válaszómban, ha mindezeket a (nem jelentéktelen) mozzanatokot tudatosan elhanyagolom. Pontosán előző cikkem címében megadott és az abból fakadó problémákkal: az irányzatok és tanulságaik pontosabb megfogalmazásával, az irányzatokat kiváltó, térhódításukat késleltető tényezők még egyértelműbb megszólaltatásával, a hazai általános nyelvészetnek a nyelvtudomány nemzetközi fő irányjaival, fejlődési menetével való összevetésével, néhány elméleti és módszertani kérdés bővebb kifejtésével és vitamódszereink néhány vonásával.

Nem kívánok bírálói minden egyes megjegyzésére sem válaszolni, csak az általam legfontosabbaknak véltre. Ide kívánczik annak a ténynek a közlése is, hogy ennek a szubjektív mércének a kialakításában nem az vezetett, hogy ebbe vagy abba a táborba tartoztam, illetőleg tartozom, ilyen vagy olyan sérelem ért, illetőleg voltam a sérelem okozója. Nem tartoztam, de nem is tartozom sem az úgynevezett hagyományos, sem az új (vagy kevésbé új) külföldi módszereket kritikátlanul meghonosítani akarók táborába — ilyenek manapság már nemigen vannak nálunk sem —, és az irányzatok néha katasztrofális gyorsasággal váltakozó forgatagában nem sebesültem meg, de nem is osztottam sebeket. Mindezeket nem külön érdemként tüntetem fel, hanem mint korábbi életutam alakulásából következő **p u s z t a t é n y t**, aminek azonban a későbbiek szempontjából jelentősége van vagy lehet. Nézeteim szubjektív töltetét, szóvá tett türelmetlenségemet nem ilyen tényezők váltották és váltják ki.

Ügyszintén a bevezető megjegyzések között kívánom megköszönni bírálói **t é n y b e l i k i e g é s z í t é s é t**, de még inkább azt, hogy forrásaim alapján elkövetett **k r o n o l ó g i a i p o n t a t l a n s á g o k r a** is felhívták figyelmemet. Ez elsősorban — de nem kizárólag — a lazicziusi biográfia téves évszámaira vonatkozik. (Magára a „Laziczius-ügy”-re még visszatérek.)

Végül — de nem utolsósorban — itt is le kívánom szögezni, hogy ezt az írást is adaléknak, egy meghatározott szempont alapján készült vázlat további pontosításának szántam, most sincs szándékomban tehát a „bírói pálcával” való kacérkodás az adott korszak elmélet-történeti problematikájának teljességét illetően.

2. Előzmények; az elmélet-történet jelenlegi helyzete. Az elmélet-történeti kutatások újkeletűek. Fő elvei most kristályosodnak, módszertana napjainkban alakul ki.

Az első nemzetközi szimpoziумot, amely kimondottan a nyelvtudomány történetével, pontosabban annak aspektusaival foglalkozott, 1964-ben tartották Ausztriában a Wenner—Gren Foundation for Anthropological Research égisze alatt. (TH. A. SEBEOK [ed.], „Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1746—1963.” Bloomington—London, 1966. Introduction p. X.) Az itt elhangzott előadások olyan nagymértékű heterogeneitást tükröztek, hogy nem könnyű feladatot jelentett

sajtóképessé tételük az ezzel a munkával megbízott D. HYMES számára (a kötet a mai napig nem jelent meg, előreláthatólag 1973-ban sor kerül rá), nem is szólva itt bővebben egy korábbi, a Social Science Research Council támogatásával rendezett tanácskozás előre kiosztott anyagairól, illetőleg azoknak összeegyvezetethetetlen jellegéről (uo.).

Egy másik hasonló gyűjtemény szerkesztője, A. A. HILL, bár igen fontosnak tartja az iskolák, irányzatok eredményeinek, különbségeinek az összegezését, illetőleg összevetését — még akkor is, ha azok szintézise szerinte megoldhatatlan, illetőleg nincs is rá szükség —, de az idevágó kutatások jelenlegi állapotában ezt még megvalósíthatatlannak látja. (A. A. HILL [ed.], „Linguistics Today”. New York—London, 1969. Preface, p. IX.)

2.1. A n y a g g y ű j t é s: c h r e s t o m a t i á k, p o r t r é k. Annak ellenére, hogy már a XVIII—XIX. században is jelentek meg kisebb-nagyobb terjedelmű írások a nemzeti nyelvtudományok egyes szakaszairól, irányzatok prominens képviselőiről, a tudatos és rendszeres kutatómunka századunk ötvenes éveinek a második felében indult meg. Nagyobb szabású vállalkozások — időrendben — a Szovjetunióban, majd az Egyesült Államokban figyelhetők meg. Az idevágó munkálatokat mind a két helyen az a n y a g g y ű j t é s jellemzi: kiemelkedő teoretikusok bemutatása fő munkáikból összeválogatott szemelvények vagy róluk készített tanulmányok, illetőleg egyes főbb nyelvészeti irányzatokról, azok egyes kérdéseiről írt hosszabb-rövidebb cikkek közzétételével.

Az első kategóriába a szovjet V. A. ZVEGINCEV tartozik, aki tudománytörténeti munkásságának eredményeit az 1956-ban publikált „Общее и индоевропейское языкознание” (Москва 1956). című kötettel mutatta be. A kiadvány a rövid bevezetón kívül összesen három német nyelvű részlet-tanulmány orosz fordítását tartalmazza.

Az előmunkálatok színvonaláról egyértelműen tanúskodik a kötetben lefordított írások szerzőinek neve (F. SPECHT, H. MÜLLER, V. PISAN) és a kiadvány profilja. Úgy tűnik, hogy a szerkesztő már az anyaggyűjtés, szerkesztés időszakában — így vagy úgy — felismerte az ilyenfajta vázlatos összefoglalások ki nem elégitő, kiegészítésre szoruló voltát, mert csaknem egy időben (3 hónappal később) megjelentette következő gyűjteményes kötetét, amely a nyelvtudomány nagyjainak, továbbá MARXnak, ENGELSnek és LENINnek a nyelvről szóló írásaiból közöl szemelvényeket. A kiadvány címe bevalottan s z ö v e g g y ű j t e m é n y: „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков” (Москва 1956.). A kresztomátiát — lényegesen kibővítve — ZVEGINCEV újból megjelentette két kötetben az alábbi címen: „История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях”. Mindkét kötet Moszkvában jelent meg, az első 1960-ban, a második 1965-ben.

Hasonló célkitűzések vezették az amerikai M. JOOS-t, aki ZVEGINCEV kresztomátiájának megjelenésével csaknem egyidőben publikálta „Readings in Linguistics” (Washington, 1957.) című kötetét. A kötet szerkesztője egy igen rövid Előszón és egy Saussure-ről szóló hosszabb tanulmányon kívül azokat a cikkeket gyűjtötte össze, amelyek 1925-től 1956-ig különböző amerikai folyóiratokban, periodikákban jelentek meg.

Ugyanilyen megfontolásokból gyűjtött össze egy kötetre való tanulmányosorozatot („Linguistics Today”) a már említett A. A. HILL. A huszonnégy — a szerkesztő összegező írásával együtt huszonöt — tanulmányt tartalmazó

kötet a legkülönbözőbb témaköröket fogja össze. A tanulmányok címei után ítélve egyről lehetne feltételezni, hogy a tudománytörténet elvi kérdéseivel vagy hasonlókkal foglalkozik,² de ez is inkább a nyelvtermészetét és történetét tárgyalja egy határozott hangú bekezdés (i. m. 16) kivételével, hol a modern európai és amerikai nyelvtudomány kontinuitása mellett tör lándzsát. (Az amerikai nyelvészek többsége a diszkontinuitást vallja.)

A legnagyobb szabású tudománytörténeti vállalkozás a TH. A. SEBEOK irányításával működő nemzetközi munkabizottság tevékenysége folytán megjelenő „Current Trends in Linguistics” című sorozat. Ez nem kisebb célkitűzéssel indult — és sorra-rendre meg is valósítja azt —, minthogy áttekintse a „világ” nyelvtudományát, képet adjon az öt kontinens főbb irányzatairól, eredményeiről. A véglegesnek mondható terv szerint a sorozat tizennégy kötetből áll, amiből nyolc már meg is jelent.

Ide sorolandó még az az eléggé vázlatos áttekintés, amit a IX. Nemzetközi Nyelvészkonferencia (Cambridge, Mass. 1962. aug. 27—szept. 1.) előkészítő anyagának szántak: „Trends in European and American Linguistics 1930—1960” (Utrecht—Antwerp, 1961.), illetőleg a konferencia anyagát tartalmazó II. kötet: „Trends in Modern Linguistics” (uo. 1963.).

A különböző iskolák, tendenciák illusztrálását szolgáló köteteken túl a másik fajta kiadvány a nyelvtudomány nagyjainak portrészertő bemutatása. A gondolatot az élet, az egyetemi nyelvészképzésben a tudománytörténeti előadások szemléltető anyaggal való ellátásának a szükségessége vetette fel. Így született meg az a két vaskos kötet, amelyekről már szó esett („Portraits of Linguistics”) ugyancsak TH. A. SEBEOK gondozásában.³

A bemutatott kiadványok rendkívül bővérű és sokszínű anyaga jó tájékoztató a nyelvészet múltja, de főleg jelene iránt érdeklődők számára, kitűnően szolgálja a nyelvészképzést, mint a tudománytörténeti kurzusokhoz kapcsolódó, azokat alátámasztó szemelvénygyűjtemény, és nem utolsósorban igen jól felhasználható nyersanyag a valamikor megírandó szintézishez. Az anyaggyűjtés stádiumában igen megbecsülendő kötetek ezek!

2.2. Az első összefoglalási kísérlet. A vázolt törekvéseknek az eredményeként született kiadványok között (vagy azokon túl) külön említést érdemel a jugoszláv M. Ivič kötet: „Trends in Linguistics” (London—The Hague—Paris, 1965.), amely úgyszintén az egyetemi képzés szükségleteinek a kielégítése céljából íródott az 1961/62-es tanévben, mint egyetemi tankönyv (i. m. 5), és a nyelvtudomány egész történetét vázolta fel a szerény kezdetektől napjainkig. A szerző igen határozottan nyi-

² W. G. MOULTON: „The Nature and History of Linguistics”

³ Mellesleg érdemes megjegyezni a szerkesztőnek az amerikai egyetemeken tartott tudománytörténeti előadások „rutinfeladat” jellegére vonatkozó megállapítását: It is a sign of the times that such courses virtually unheard of in the smug 1930's, during the war years, and in the decade thereafter, are now a routine part of the curriculum of most departments and, of course, of recent Linguistic Institutes.” (I. m. I, p. 10. Az én kiemelésem: K. F. A curriculum az amerikai egyetemeken az egyes szakok képzési rendjét, programját, a kötelező és választható előadások = osztályfoglalkozások, 'classes' és vizsgák összességét tartalmazó dokumentum.)

latkozik a különböző elméletek és az őket életre hívó „kulturális atmoszféra” kölcsönös feltételezettségének a meghatározó jellegéről (a sokat hangoztatott „külső tényező”!). A nyelvelmélet fejlődése egyik alapvető motivációját nyújtó megállapításának minden egyes szavával egyet lehet érteni. Sajnálatos, hogy ez a szemléletmód főleg az egyes nagyobb fejezetek elé írt bevezetőkre korlátozódott, és nem vált az egyes tendenciák kialakulására, érvényességi körére vonatkozó magyarázatok szerves részévé. Mindezzel együtt — tudtommal — ez az első összefoglaló kísérlet, s így nem volna helyénvaló dolog a teljesség igényével fellépni vele szemben. A könyv elolvasása csak az úttörő munkának kijáró tiszteletet, elismerést váltja ki az olvasóból!

3. Elmélet-történet — gnoszeológia. A vázolt kontextusban jel megemlékett cikkem, amelynek műfaji jellegéről BENKŐ L. úgy nyilatkozott, hogy az „[Kovács] saját bevallása szerint — »gnoszeológia, elmélet-történet«” (NyK. 73: 329). Kerestem cikkemben e „szépen hangzó megjelölés”-t (uo.), de nem találtam, mint ahogy nem is találhattam. Aki — mint BENKŐ is — egyenlőségjelet tesz a nyelvre vonatkozó elméletek története (= elmélet-történet) és a gnoszeológia közé, az nem érti a gnoszeológia lényegét!

A gnoszeológia ugyanis — a filozófusok szerint — „a filozófia fontos része, amely az embernek a valóság megismerésére való képességével, a megismerési folyamat általános törvényszerűségeivel, az igazsággal és elérésének útjaival foglalkozik”,⁴ tehát nem azonos a legtágabb értelemben felfogott nyelvelmélet-történettel sem. Akármennyire fontos is a nyelvelmélet története, az mégsem ismeretelmélet, ami tehát a világnak és jelenségeinek minél tökéletesebb megismerésére (= az igazság feltárására) irányuló emberi (= társadalmi) erőfeszítések legáltalánosabb törvényszerűségeit vizsgálja, a megismerés lényegének, a megismerési folyamat menetének, módzatainak a felfedését célozza. Még egyszerűbben: a marxista ismeretelmélet fő kérdése, hogy a jelenségek és folyamatok lényegéből fakadó belső ellentmondások, azok feloldódási módzatai hogyan tükröződnek a megismerő emberi (= társadalmi) tudatban. Éppen ez választja el a marxista gnoszeológát a nyugati filozófiai irodalomban honos, a valóság tudati tükröződését tagadó idealista ismeretelméleti irányzatoktól (l. pl. a *neopozitívizmust*), amelyek úgyszintén a jelenségek és folyamatok lényegének a megragadását tűzik ki célul.⁵

⁴ Mivel — BENKŐ állításával ellentétben — nem érzem magam gnoszeológusnak, mégkevésbé filozófusnak, a szakavatott értelmezésért kénytelen vagyok az illetékes helyhez fordulni, ez pedig a Filozófiai Kislexikon (Kossuth, 1970) — akármennyire „kikötatásszerű idézgetés”-nek minősíti is ezt BAKOS F. újra, ahogy ezt a múlt alkalommal tette NyK. 73: 361). Számomra ugyanis meggyőzőbb a hozzáértő szakemberek saját szakmájukról közölt véleménye, mint a BENKŐ-féle értelmezés és az ezen alapuló hályogkovács merészségű diktátum: „a gnoszeológia keretében a tudománytörténésznek legalább két dolgot kellett volna megvizsgálnia” (i. h. 329; az én kiemelésem: K. F.). De — mint ez a későbbiek folyamán sorra-rendre kiderül — nem ez az egyetlen ilyen szerű merészség BENKŐ eljárásában!

⁵ L. részletesen a KLAUS-BUHR-féle Philosophisches Wörterbuch, az Encyclopaedia Britannica és a LALANDE-féle Vocabulaire de la Philosophie episztemológia és gnoszeológia címszavai alatt olvashatókat.

Az emberi megismerés legáltalánosabb törvényszerűségeinek a vizsgálatát azonosítani akármilyen tudomány elméletének a történetével súlyos elméleti hiba. Dolgozatom többszöri átolvasása után se találtam rá erre az azonosításra. Azt azonban több helyen is hangsúlyoztam — és ezt teszem most is —, hogy a nyelvtudomány történetét fémjelző elméleti irányzatok létrejöttének, hatásának, egymáshoz való kapcsolódásuknak a feltárásában a gnoszeológia általános törvényszerűségeire igyekeztem támaszkodni. Az e célból felhasznált főbb ismeretelméleti tételeket dolgozatom elején egyértelműen kifejtettem, ami írásom lényegének a megértése, a vele szemben támasztható elvárások megítélése szempontjából rendkívül fontos. Mivel — mint kiderült — BENKŐ ezt nem értette meg, sőt önkényesen félremagyarázta, szükséges az idevágó passzusokra való utalás: NyK. 72: 12—15.

Műfajom tehát — saját bevallásom szerint — nem a „szépen hangzó gnoszeológia”, hanem a különböző nyelvelméleti irányzatok lényegének, kapcsolatuknak a vizsgálata, tudománytörténeti helyük, szerepük kijelölése, az elmélet fejlődését előmozdító vagy azt akadályozó tényezők feltárása.

A hivatkozott helyen olvashatók alapján minden nehézség nélkül megállapítható állásfoglalásom a gnoszeológiáról, az elmélet történetéről, de magáról az elméletről is (általános magyarázási elvre törekvő tételek rendszere + megfelelő módszerek). Mert ha mindezek után pl. a historizmusról mint nyelvelméleti irányzatról elkezdeném magyarázni, hogy „a historizmus [vagy akármilyen más] olyan nyelvelméleti irányzat, amely . . .”, joggal megsértődhetne az olvasó a szájbarágás miatt!

Dolgozatom tehát a fenti értelemben felfogott fejlődésmenet feltárására vállalkozott. Tagadhatatlan, hogy eljárásom egyfajta megközelítési mód, amely távolról sem igényli még csak az általános nyelvészettel kapcsolatban felvethető valamennyi kérdés tárgyalását, még kevésbé az adott korszak nyelvtudománya teljességének az értékelését. A kérdés mármost az: elfogadható, megvédhető-e egy ilyen megközelítési mód jogosultsága. Ha figyelembe vesszük az előzményeket (anyaggyűjtés, historiográfiai összegezés), az elvek és módszerek kialakulatlanságát, a megközelítésbeli heterogeneitást, nehezen lehetne indokolni a teljesség igényét napjaink elmélettörténeti tanulmányaival szemben. Más szavakkal, ha BENKŐ L. és IMRE S. által támasztott követelmények jogosaknak tekinthetők, legalább olyan joggal megvédhető az általam választott tárgyalásmód elméleti megalapozottsága. Ez az eljárás, álláspont nem zárja ki a másoldalú megközelítési módok elméleti lehetőségét, ellenkezőleg, egyenesen igényli a kiegészítést.

Szó sincs tehát dolgozatomban „a kívánalmak uniformizálásáról és szimplifikálásáról, a követendő út abszolutizáló kijelöléséről” (NyK. 73: 342), ami ellen BENKŐ felemeli szavát, amikor vitaközki dolgozatomnak azzal a részével, ahol a külön utakon járó „nyelvészek elvitatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatását” vizsgálom, illetőleg annak ki nem elégítő voltát bírálom (NyK. 72: 289). Ilyent még a legnagyobb rosszindulattal se lehet írásom „általános vonalá”-ból kikövetkeztetni, de még a betűibe se belemagyarázni! A „kölcsönös egymásra hatás”, a „konvergens fejlődés” alapján kialakított „elméleti platform” kívánalma nem az én találmányom, az

világjelenség⁶ nemcsak az egyes tudományok részdiszciplínái között, hanem „interszcienciális” viszonylatban is (KALMÁR L.). A „közelítési módok sokrétűsége” nem mond ellent ennek a jelenségnek, ellenkezőleg, jogosultsága mellett érvel. A tudományok konvergenciájának rendkívül leegyszerűsített, vulgarizált felfogása az a mód, ahogyan BENKŐ ezt a folyamatot interpretálja, amikor az ellen — a senki által nem hangoztatott — elv ellen hadakozik, ami szerint „a különböző nyelvészeti iskolák közti kiegyenlítődés kívánalma” „abszolút szükségszerűség” (NyK. 73: 341).⁷

Mindezeknek a határozott leszögezése nem a terminológiai pontatlanság (ez sem erény!) akadémikuskodó boncolgatása, mivel itt egy igen súlyos vád „elméleti” előkészítéséről van szó. BENKŐ ugyanis hozzászólásának ebben a passzusában azt bírálja, hogy én akarom a „kívánalmakat uniformizálni és szimplifikálni”, „a követendő út abszolutizáló kijelölésének” a pózát én öltöttem magamra, amikor is az összefoglaló sorokban ezt írja: „... cikkét [Kovács] úgy állítja be, mintha egyedül ő látná a dolgok lényegét, egyedül ő volna hivatva arra, hogy leleplezze a rossz tudományos légkört, és meghirdesse, követelje az új idők hajnalát” (i. h. 342).⁸

Hogy írástomat akkor is — és most is — minek tartottam, illetőleg tartom, azt magam is leírtam: „... nem programadó cikket, hanem fejlődési vázlatot kívántam adni” (NyK. 72: 294; eredeti kiemelés). Ennek a gondolatnak a folytatásaként az értékelő, utolsó két bekezdésben az alábbiak olvashatók:

„Az ország általános tudománypolitikai légköre rendkívül kedvező, ter-
mékenyítő, elvi vitákra serkentő légkör. A mi feladatunk, hogy a magyar
nyelvtudomány ennek megfelelő atmoszféráját minél előbb megteremtjük.

⁶ Vö. azokkal a határozott hangú megállapításokkal, amelyekre több helyen utaltam.

⁷ Ne vitassuk bővebben a fogalmazást, csak annyit jegyezzünk meg, hogy a *szükségszerű* nem azonos a *szükséges*szel, az első a *törvényszerű* szinonim párja. Egy kívánalomról — akár *hasznos*, *szükséges*, akár nem — elég nehéz azt állítani, hogy az *abszolút törvényszerűség*! De ha BENKŐ minden lelkiismeretfurdalás nélkül azonosítja a gnoszeológiát a nyelvelméletek történetével, ha a nyelv legátfogóbb kérdéseinek a megválaszolására hivatott általános nyelvészet önálló státusát (ami nem azonos a „konkrét” nyelvészettel való szembeállással, sőt!) csak olyan áron hajlandó elismerni, ha „az »általános« és a »konkrét« nyelvészet élesebb elhatárolásának nagyon is kérdéses útjára lépünk” (i. h. 330), akkor az ilyen „apróságokkal” nem érdemes részletesen foglalkozni. Mindenesetre érdekes, sőt jellemző, hogy valaki 1971-ben így nyilatkozik az általános nyelvészet önálló mivoltáról. SAUSSURE munkássága óta nehezen lehetne idézni hasonló álláspontot a nemzetközi irodalomból.

⁸ Kísértetiesen egybecseng ezzel az értékeléssel BAKOS F. hozzászólásának befejező részében megszívlelés céljából rám idézett passzus a tudománypolitikai irányelvekből. Bár az idézet bevezető mondatában nem mondja meg expressis verbis, hogy kire vonatkoztatja a rendkívül súlyos megállapításokat tartalmazó határozatrészt, de a kontextus csak egyfajta értelmezési lehetőséget enged meg, ha komolyan vesszük az idézés jogosultságát indokló sorokat: „A mostani vita tükrében [honnan ismerte az egész tükröt?!] még inkább megszívlelendőnek tartom az irányelveknek a tudományos vita szabadságáról vallott határozott álláspontját” (i. h. 361). Ezek után — úgy vélem — nem kell kommentár az alábbi idézet felidézéséhez és az idézési mód értékeléséhez. Az idézett passzus ugyanis nem kevesebbet mond, mint: „»Sem az új problémamegközelítések, sem az elméleti tisztaság védelmének az indokával azonban senki sem állíthatja, hogy saját, egyéni álláspontja az egyedül helyes. Különösen káros szölsőséges egyéni nézetek korlátlan és kritikátlan hirdetése, vagy az olyan törekvések, hogy ezeket akár a tudomány, akár a politika hivatalos álláspontjaként tüntessék fel«” (uo.).

A hazai általános nyelvtudomány fejlődésének, e fejlődés főbb állomásainak, mozgató rugóinak ez a felvázolási kísérlete is a célból íródott — a szándék legalábbis ez volt. Mivel az elmélettörténeti kutatás nem tartozik a hazai nyelvtudomány fő erősségei közé, minden bizonnyal magán viseli ez az írás is a kísérletezés fogyatékoságait; kiegészítésre, esetleges korrekciókra szorul, amit a további kutatásoknak kell elvégezniök. Én ma így látom ezt a fejlődést, lényeges vonásait ma így tudom megragadni, a továbbfejlődés fő irányát ma így tudom felvázolni. Mások esetleg másképpen látják, ami szükségképpen vitára ösztönöz, de ez nem baj, sőt az egyedül célravezető eljárás” (i. h. 295).

Aki az egész dolgozatom gondos áttanulmányozása után ezideig nem döbönt volna rá, és a most újra felidézettek nem úgy értelmezné, hogy cikkemet úgy állítottam be, „mintha egyedül én látnám a dolgok lényegét, egyedül én lennék hivatva arra, hogy leleplezzem a rossz tudományos légkört, és [új Ady pózában tetszelegve, Pusztaszer százszoros átkát hetyke magabiztossággal vállalva] meghirdessem, követeljem az új idők hajnalát”, az nem tud magyarul — legalábbis BENKŐ szerint nem!

Nem kívánom bővebben kommentálni BENKŐ eljárását — nem hiszem, hogy erre szükség volna, az idézetek szembesítése önmaga helyett beszél —, egy megjegyzést azonban kell tennem ezzel kapcsolatban. Nem tudok attól a kényszerképzettől szabadulni, hogy BENKŐ egy általa kialakított a priori axióma alapján „olvasta” és értékelte írásomat, illetőleg annak jónéhány részét — éppen a „legkényesebbeket”, ahol is a dolog természeténél fogva minden szónak, fordulatnak megvan a maga fontossága. Mert ha felteszem, hogy cikkem most idézett utolsó bekezdését is — vagy legalább a z t — figyelmesen elolvasta volna (még egyszer hangsúlyozom, a z u t o l s ó b e k e z d é s e k á l t a l á n o s, é r t é k e l ő s o r a i r ó l v a n s ó!), és ugyanúgy kommentálta volna nézetemet, magam, illetőleg cikkem szerepét, jelentőségét illetően, ahogyan ezt tette, ez olyan sértés volna részemről, amelyért az elégtételt bírósági úton is ki lehetne tőlem kényszeríteni!

Egyébként is nem ez az egyetlen ilyen beállítás, elképesztő ferdítés BENKŐ részéről. Amikor például a hazai marrizmus bírálátát a megszokott értékeléstől eltérően adom: az akkori magyar társadalmi állapotokba ágyazva rámutatok az elméleti gyökerekre és arra az indulatoktól fűtött „antimarrista” főreferátumra, annak idevágó részére és az ennek alapján született akadémiai osztályhatározat irreális követelményeire (NyK. 72: 29), BENKŐ ezt az eljárásomat úgy állítja be, hogy a marrista—antimarrista „aracksejevizmust” egyoldalúan ítélem meg. Ennek következtében az egyik oldalon — általam — túlmosdatott, túlszépített bárányok, a másikon pedig — ugyancsak általam — túlfeketített farkasok lennének (NyK. 73: 338). Mintha egy szóval se mondtam volna meg, hogy olyan értelmű aracksejevizmus, mint a Szovjetunióban (a nem marrista irányzatok erőszközök elnyomása, a vezető nyelvészeti posztokon végrehajtott személycserék stb.) nálunk nem volt, mivel az idő rövidsége miatt egyszerűen nem is lehetett! Továbbá: a sztálini cikkeknek az általános nyelvészeti hazai fejlődésére vonatkozó bíráló megjegyzéseimmel kapcsolatban az az érzése, „hogy Kovács ezt az időszakot még a marrizmus után is visszaesésnek akarja feltüntetni” (uo.). Mintha egy sort se írtam volna a marrizmus súlyos elméleti-ideológiai következményeiről a közfelfogástól (a

marrizmus nem okozott különösebb károkat) eltérő módon (NyK. 72: 29—30). Aztán: az ilyenfajta „hamisításaim” és a vitatott időszakot átélő kortársak tapasztalatainak az ellentmondásával kapcsolatban felteszi a költői kérdést: „Vagy a dolgok nem közvetlen ismerőivel való elhitési szándékről van szó? Ezt nem is merem feltenni.” (uo.) Ha nem meri feltenni, akkor miért tette fel? Minden magyarul olvasó ember tudja, hogy ennek a sajtóságos szemforgató eufémizmusnak mi az igazi szemantikai töltete.⁹

4. A mérce. Bírálóim az általános nyelvészet magyarországi helyzetének a megítélésében — egyebek mellett — türelmetlenséggel, szubjektivistá szelekciónal, illetőleg értékeléssel vádolnak.

Türelmetlenségről tanúskodik cikkem? Igen, arról! A kérdés az csupán, indokolt-e a türelmetlenség, az elégedetlenség, vagy valamilyen a priori kiagyalt színvonal-követelményről, nyíltan ki nem mondott, szubjektív cél érdekében megjátszott türelmetlenségről van-e szó! Más szavakkal: van-e valamilyen objektív fogódzó, összehasonlítási alap a hazai általános nyelvészet megközelítően hű értékeléséhez?

Szerintem lehet ilyen fogódzót találni, mi több, a mérleg objektivitását csak egy módon lehet biztosítani. Ez pedig egyszerűen annyit jelent, hogy a magyar helyzetet azzal vetjük össze, hogy mi történt és történik a nagyvilágban a nyelvelmélet továbbfejlesztése területén? Általában hogyan fogalmazzák meg külföldön (égtájtól és társadalmi rendszertől függetlenül) a XX. században, annak is a második felében a nyelvtudomány feladatát?¹⁰ Mi a legtagabb értelemben felfogott társadalmi elvárás a „kibernetika társadalmának” követelménye a nyelvtudománnyal, a nyelvelmélettel szemben („külső” tényező)? A nyelvtudomány — a nyelv lényegéből fakadó ellentmondások harcának, feloldódásának következtében — hogyan válaszol a feltett kérdésre, mi módon reagál a társadalmi igényre, hogyan értékeli át fogalmait, esetleg milyen újakkal cseréli fel a régieket, hogyan rendezi át sorait, apparátusát, intézményeit, hogy az új feladatoknak meg tudjon felelni („belső” tényező)?

Jogos-e a kérdés ilyen „sarkított” hangvételű megfogalmazása, vagy ez is csak amolyan ködös, a hazai eredményeket mélységesen lebecsülő, minden alapot nélkülöző, erőltetett „elméletieskedés”, kritikátlan adaptációk türelmetlen sürgetése? Meg lehet-e támogatni a fenti kérdések jogosultságát valamilyen történeti példával? Szerintem igen! Hogy ne nyúljunk távolabb történeti analógiáért, tényként elfogadhatjuk, hogy a német földön született történeti nyelvészetet (= a nyelvtudomány tudománnyá válása) a

⁹ IMRE S. legalább világosan kimondja, hogy egyoldalú értékelésemet, ferdítésemet „kézből cáfoló” lehetőségekről „nem véletlenül feledkeztem meg” (i. h. 349), továbbá: „hogy ezeket a tényeket Kovács ne ismerte volna, nehezen tudom elhinni” (i. h. 350). Ez legalább világos, egyértelmű, törőlmetszett inszínuáció!

¹⁰ Nem sokra mennénk ugyanis a hazai általános nyelvészetnek önmagával való összehasonlításával.

francia forradalom utáni sajtóságot történeti szemlélet ihlette meg (a SAVIGNY-iskola hatása J. GRIMMRE).^{10/a} Úgyszintén a nemzeti múlt iránti érdeklődés fel-
szökkenése ösztönözte a magyar RÉVAIT két kitűnő munkának (Antiquitates,
Elaboratior) a megírására. A nemzeti múlt tisztelete (veneranda antiquitas)
nemcsak ábrándos múltba merengés kiváltója volt tehát, hanem a nemzeti
nyelv történetére irányítva a figyelmet a nyelvtudomány megteremtését is
eredményezte („külső” tényező). Nem véletlen epizódja a magyar nyelvtudo-
mány történetének az a tény sem, hogy a múlt század második felében, illetőleg
századunkba átnyúlóan a legjobb magyar nyelvészek élénken figyelték a
„modern” irányzatot, és váltak harcoss propagandistáivá, termékeny művelőivé
(HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWIK, SIMONYI). A nemzeti nyelv múltjá-
nak tüzetes tanulmányozására vonatkozó „társadalmi” igény megteremtette
a maga „principiumait”, és létrehozta az ezeknek megfelelő összehasonlító
módszert.

Ennek az iskolának az eredményei elvitathatat-
lanok! De korlátai is egyre világosabbá váltak a szá-
zadforduló után. A történeti-összehasonlító iskola legjobban képzett
művelői közül kerültek ki ennek az irányzatnak a korlátait feltáró teoretiku-
sok (SAUSSURE, TRUBETZKOY, SAPIR, BLOOMFIELD), és a historizmus
következetes bírálata új elmélet kidolgozásához ve-
zetett („belső” tényező).

A XX. század nyelvtudománya tehát megkérdőjelezte, majd elve-
tette a történetiséget mint a nyelv lényegét szolgáltató tényezőt,
és a meghatározó faktorok feltárásához a nyelv funkciójának, az
adott „szinkronikus pillanatban” megmutatkozó mozgásrendjének
a vizsgálata útján igyekezett eljutni. A század modern teoretikusa a
nyelvet a maga társadalmi totalitásában igyekezett megragadni, amikor azt
mint funkcionáló rendszert, struktúrát interpretálta. Ez
a funkció egyértelmű: az emberek közötti (társadalmi)
kommunikációban betöltött szerep.

A század nyelvésze, elsősorban SAUSSURE teoretikus úton
jutott el a nyelv jelszerűségének¹¹ és a jelek rendszerszerű-
ségének (szerkezeti feltételezettség) gondolatához. A modern amerikai
nyelvtudomány viszont a társadalmi igény szorító hatására¹² kényszerült a
régii historizmus – komparativizmus kategóriáinak – mint az új társadalmi
igények tükrében ki nem elégítőknél – az átértékelésre, újrafogalmazá-
sára, illetőleg újjakkal való helyettesítésére.

Az sem elhanyagolható tényező, hogy a század nyelvészének a rendszer-
szerűség felfedezéséhez az alapvető indítékot a természettudományos ismeretek

^{10/a} L. ZS. TELEGDI: „Begründungen der historischen Grammatik”. (To Honor
Roman Jakobson ... The Hague – Paris, 1967. III, 1996 – 2005.)

¹¹ A kommunikáció alapegysége a jel – akár nyelvi, akár nem – és mint ilyen,
az általános szemiotika (szemiotika) alapterminusa, ugyanúgy, mint az információ-
elméleté a kód, amelynek az elméleti kapcsolatát a jeléhez nem nehéz felfedezni: mind-
kettő alkalmas saját (fizikai) természetétől idegen ismeretek tárolására és továbbítására.
A köztük levő lényeges különbség viszont az, hogy a nyelvi jel nemcsak az
ismeretek tárolására, továbbítására, hanem „előállításukra” is alkalmas.

¹² Ismeretlen nyelvek törvényszerűségeinek a feltárása, egy „modern komparati-
vizmus” (kontrasztivitás) szükségessége a háború alatti gyors és hatékony idegen nyelv-
tanulás céljából, aminek az elméleti alapvetése a mai intenzív idegen nyelvi kurzusok
alapja lett.

szolgáltatták.¹³ A nyelvtudomány — önállóságáért vívott harcának első lépésétől (SAUSSURE) kezdve — rendkívül intenzív kapcsolatba került a természettudományokkal; ez a kapcsolat teoretikusan is igen gyümölcsözőnek bizonyult, nem is szólva itt bővebben arról, hogy a század nyelvtudományának új alapokra való helyezése, illetőleg ennek eredményei később milyen nagy mértékben voltak felhasználhatók a nem nyelvész feladatok megoldásában is. Így válhatott a modern nyelvtudomány az interszenciák korszakában a többi tudományok megbecsült partnerévé. A tudománytörténet megszokott jelensége: ha a konkrét társadalmi feladat elérkezik a megvalósítás szakaszába, a teoretikus megközelítés — a tudományos gondolkodás belső logikájából adódóan — megelőzi a megvalósítást, mint annak elméleti feltétele. A konkrét megvalósítás viszont új elvi problémákat vethet fel, amelyek megoldása új elméleti eredményekhez vezethet. Így halad a tudomány a minél mélyebb és átfogóbb ismeretek felé: az elmélet és a gyakorlat kölcsönös feltételezettségében ismerve fel fő erősségét, eredményeinek a szilárdságát, amire ragyogó példákat szolgáltatott századunk modern nyelvtudományának eddigi története is.

SAUSSURE nyelvelmélete a kezdő akkordja annak a folyamatnak, amely egyre inkább a század nyelvtudományának a jellemzőjévé válik, és amelytől a modern nyelvtudomány megindulását

¹³Talán nem felesleges itt utalni arra a nem sokat hivatkozott tényre, hogy a modern nyelvtudomány teoretikusai — így vagy úgy — szoros kapcsolatba kerültek a természettudományokkal. A fonetikus SIEVERS fő elméleti erőssége volt természettudományos alapállása. Egyik méltatója szerint a hanganalízisek az ő számára egzakta természettudományos megfigyelések voltak (T. FRINGS, „Edward Sievers”: SEBEOK, „Portraits” II, 1–52, i. h. 49). M. IVIČ örökíti meg J. BAUDOIN DE COURTENAY véleményét a nyelvészet és a matematika kapcsolatáról: „... in 1904 the eminent linguist Baudouin de Courtenay expressed the conviction that linguistics could be helped by higher as well as elementary mathematics” (IVIČ, i. m. 213). SAUSSURE családjában nem egy neves természettudós volt. A legjelentősebb: HORACE BENEDICTE DE SAUSSURE, aki már 22 éves korában a genfi egyetem professzora volt. A családban uralkodó természettudományos szellem a nyelvész SAUSSURE-re is mély hatással volt (SEBEOK, „Portraits” II, 101). JAKOBSON idézi fel — egyetértően — BÜHLER megállapítását TRUBETZKOY rendszerfelfogásáról, amely honfitársának, a kémikus MENGYELEJEVNEK az elméletére (az elemek periódusos rendszere) támaszkodva alakult ki (i. m. 539–40). A „nyelvészjakobinus” JESPERSENŐRŐL (i. m. 162) jegyzi fel a neki szentelt nekrológban HJELMSLEY, hogy MILL és SPENCER közvetítésével megismerkedett DARWIN tanaival, amelyek számára perdöntőkké (décisives) váltak (i. m. 159). A modern dán nyelvtudomány egyik kiemelkedő alakja, BRØNDAL, filozófus tanítómesterének, HØFFDINGERNEK a hatására kezdte tanulmányozni a relativitáselméletet, és fogott hozzá általában fizikai és matematikai tanulmányok folytatásához. Ez megérződik egész munkásságán (IVIČ, i. m. 174). Az amerikai „antropológiai nyelvészet” a természettudományi antropológiának az átértékelése folytán jött létre, az újrafogalmazott terminus, mint alapterminus vált a modern amerikai nyelvészet jellemzőjévé, jelzőjévé. Egyébként BOAS, az irányzat egyik megalapítója, fizika és földrajz szakosként indult, és maga mindig hangsúlyozta, hogy autodidaktaként (self-made man) került a „mentális” jelenségekkel, főleg a nyelvészettel foglalkozó tudományok területére (SEBEOK, i. m. 128). Bár SAPIRT germanisztikából képesítették, később a yale-i egyetemen antropológiát is tanított (i. m. 489–90). BLOOMFIELD fizikalizmus, a n t i m e n t a l i z m u s a, ugyanúgy, mint a d i s z t r i b ú c i ó alapkritériuma (fizikailag érzékelhető hangok, morfématesték stb. egymáshoz viszonyított előfordulási lehetősége) önmaga helyett beszél.

datáljuk. Az anyaggyűjtés századát (XIX.) egyre határozottabb kontúrokkal az összegyűlt nyelvi anyag mélyebb összefüggéseire ügyelő és azokat egyre eredményesebben feltáró korszak váltja fel. Az anyagrengeteg látszólagos káoszában a rendszermentés, a lényeglátás lehetőségét a nyelvi matéria természetében rejlő szisztematizálódás feltárása nyújtja. A természettudományos fogantatású rendszerező elméleti beállítottság szükség-szerű találkozása ez a nyelvi szisztematizációval.

Ahogy a fizika nagy korszaka a kvantumelmélettel, a biológiáé a mutációelmélettel, a pszichológiáé pedig a lelki jelenségek alapstruktúráinak a vizsgálatával kezdődött, úgy kezdett új korszakot századunk nyelvtudománya a nyelvi rendszer, a nyelvi struktúra lényeges vonásainak a feltárásával. Ha a modern természettudományos eredmények azt sugallják, sőt bizonyítják, hogy a világ nem a részletek kaotikus konglomerátuma, hanem jól szervezett egész, azaz rendszer, ez a felfedezés a következetesen gondolkodó tudóst más tudományterületeken is elvezeti a rendszerszerűség gondolatához, majd a vizsgált anyag rendszerszerű felépülésének (strukturálódásának) a bizonyításához.

A XX. század tudósának a vezérlő gondolata — az elmondottak alapján — tehát nagyjából így fogalmazható meg: ha a világról szóló részismereteket értékelni, pontosítani akarja, tehát lényegismeretre törekszik, akkor a világnak mint rendszernek a posztulálásából kell kiindulni, és annak belső elrendeződését, a részletek, az alkotóelemek kölcsönös feltételezettségének (strukturájának) a törvényszerűségeit kell feltárnia. Elérkezett tehát a tudományos kutatásban a strukturális korszaka, ami egyben az összekötő kapocs a különböző tudományok között és a köztük levő együttműködés alapja.

Ha hosszú kitérőkkel, ugyanakkor elvitathatatlan eredményekkel, megveszélyes buktatókkal van is a század nyelvtudományának útja kiköveve SAUSSURE-től CHOMSKYig, alapvető szemléletmódjuk közös: ahogyan a nyelv lényegét nehéz megérteni a rendszerszerűségnek mint meghatározó jellemvonásnak az ignorálásával, ugyanúgy az emberi agy nyelvi kompetenciájának a leírása is nehezen képzelhető el másképpen. Ha tehát a strukturális must a legtagabb értelemben használjuk, úgy, hogy SAUSSURE-től CHOMSKYig — a meglevő különbségek ellenére — a modern nyelvészeti irányzatok általános jellemzőjének fogjuk fel, a világ progresszív nyelvtudománya ezzel a jelzővel illethető,^{13/a} még akkor is, ha ez a minősítés nem perli el az úgynevezett hagyományos nyelvtudomány létjogosultságát, hanem az őt megillető helyre teszi.¹⁴ Századunk második dekádjában megindult tehát az az új áramlat,

^{13/a} Másképpen TELEGDY Zs. az ÁNyH bevezető referátumában, továbbá KELEMEN J. (73: 289).

¹⁴ „The coming of structuralism has not resulted in the uprooting of traditional linguistics. Even today its proponents are doing useful linguistic work. Nevertheless it is only the structural approach to language which has given to linguistics in the first half of the twentieth century its own particular and typical hallmark. All the other non-structural trends, which have remained from the past or appeared subsequently, were of marginal importance in determining the fundamental line of its growth.” (M. Ivić, i. m. 72—3. Az én kiemelésem: K. F. NB. Ehhez a határozott hangú megállapításhoz tudni

amelynek főbb képviselői Európában SAUSSURE, TRUBETZKOY, JAKOBSON, KARCEVSKIJ, JESPERSEN, BRØNDAL, HJELMSLEV és LAZICZIUS, Amerikában pedig BOAS, SAPIR, BLOOMFIELD és CHOMSKY. Ez az új hullám — már kezdeti korszakában is — olyan erősségű volt, hogy elvitathatatlanul „az új idők hajnalá”-t jelezte. A nagy tekintélyű A. MEILLET már az első nemzetközi nyelvészkonferencián (Hága, 1928) TRUBETZKOY-t tartotta „a modern nyelvtudomány legerősebb fejének”.¹⁵ Az új „erős és még erősebb fejek” iskolákat teremtettek (genfi, prágai, koppenhágai, yale-i, harvardi, a chomskyánus iskola, Amerikában egyesek „Chomskyan tradition”-nak mondják), amelyek az érzékelhető különbségek ellenére egy irányba mutattak, és eredményezték azt a nagyszabású elméleti pezsgést, ami — túlzásaival, néha megnyilvánuló szertelenségeivel együtt — mégiscsak a ma nyelvtudományát reprezentálja SAUSSURE-től az amerikai „antropológus nyelvészet” át a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének közismert „strukturálista határozatával” megindított kutatásoknak a szovjet fonológiában, matematikai nyelvészetben, gépi fordításban elért eredményeiig bezáróan.¹⁶

Érdekes és tanulságos bizonyíték ennek az „új hullám”-nak a jellegéről R. JAKOBSON születésének hetvenéves évfordulójára kiadott emlékkönyv¹⁷ három vaskos kötete (2463 l.), illetőleg e kiadvány „profilja”. Az emlékkönyvet nyugodtan tekinthetjük a nyelvtudomány nemzetközi sereg-szemléjének, mivel a világ minden égtájáról való szerzők üdvözölték írásukkal a jubilánst,¹⁸ és hogy mi volt a kiadvány meghatározó jellege, arról félreérthetetlenül bizonyodik a 211 szerző egyikének, JAKOBSON személyes jóbarátjának az „ajánlása”, amellyel bevezeti a Laringaltheorie egy részének a „felmelegítésével” foglalkozó „eretnek” cikkét.¹⁹

kell, hogy szerzőjük nem valamilyen szemellenzős, elfogult strukturálista. Ugyanilyen határozottsággal értékelte a historizmus — komparativizmus jelentőségét a maga korában (37 — 68), de ugyanígy rámutatott a modern igényekkel szembeni korlátaira is (69 — 77).

¹⁵ JAKOBSON örökíti meg TRUBETZKOY-ról írt nekrológiájában (R. JAKOBSON: „Nécrologie Nikolaj Sergejevič Trubetzkoy”. In Acta Linguistica I [1939.], 64 — 76) MEILLET-nek a kongresszuson elhangzott megjegyzését: „Er ist der stärkste Kopf der modernen Linguistik”, és amikor valaki helyeslően megjegyezte: „Ein starker Kopf”, újból kihangsúlyozta: „Der stärkste”. (SEBEOK, „Portraits” II, 526).

¹⁶ Hogy a „mindenáron modernkedni!” feltűnési viselkedése vagy az „épater le bourgeois” fékevesztett szertelensége íratja-e velem ezt a „megdöbbentő szubjektivitáson alapuló”, „egyoldalú” értékelést, arra nézve csak utalok „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” című könyvem idevágó részeire, ahol is éppen azért határolom el magamat, illetőleg nézeteimet a modern irányzatok szélsőséges megnyilvánulásaitól, mert meg vagyok győződve az új módszerek „óriási távlatai”-ról, (BAKOS, NyK. 73: 361).

¹⁷ „To Honor Roman Jakobson — Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday 11 October 1966”. (The Hague — Paris, 1967 I — III.)

¹⁸ Hogy csak pár nevet említek: BENVENISTE, GRAUB, GREIMAS, HOCKETT, HORALEK, ISAČENKO, IVANOV, KURIŁOWITZ, LÉVI-STRAUSS, MALMBERG, MARTINET, REFORMATSKIJ, ROSETTI, ŠAUMJAN, SCHAFF, VINOGRADOV, WEINREICH.

¹⁹ L. L. HAMMERICH: „Ketzerien eines alten Indogermanisten” (i. m. II, 838 — 49). A sokatmondó öniróniával megírt ajánlás: „Lieber Roman, du kennst Skandinavien — freiwillig und unfreiwillig — aber vielleicht doch nicht die folgende Geschichte: [Bek.] Die Gemeinde klagte über ihren Pfarrer, er sei so ein schlechter Prediger. Da erscheint eines Sonntags der Bischof selbst beim Gottesdienst, setzt sich unerkannt auf die hinterste Bank und hörte zu. Nachher beruft er die Gemeinde und erklärt, seiner Meinung nach sei das eine gute Predigt gegen Aberglauben und Sünde. Der Kirchenälteste berichtete

A nyelvtudomány vázolt nemzetközi fejlődése, jelenlegi állapota volt az az alap, amelyhez hozzá mértem a hazai általános nyelvészet fejlettségét, és ez az összehasonlítás eredményezte türelmetlenségemet. Ezt az alapot összehasonlítási mércének el lehet fogadni, lehet bírálni. Egyet nem lehet: tudomást nem venni róla! Fel lehet fogni ezt az összemérést, illetőleg az ennek alapján levont következtetéseket mint „anakronisztikus vészharangkongatást” (BENKŐ NyK. 73: 331), helyébe lehet állítani valamilyen megfoghatatlan, sajátos magyar utat, amelyen járó „nyelvészeink más irányzatoktól intakt módon, saját iskolájuk »belső törvényei« szerint tevékenykednének” (BENKŐ, i. h. 342), izlés dolga! A „vigyázó szemeket” fel lehet használni a kritikai összevetésre, vagy meg lehet kísérlni annak elfojtását. Izlés dolga!

Mert a bemutatott nemzetközi helyzettel szemben mi történt nálunk?²⁰

Cikkemben a századforduló után bekövetkezett „irányváltozást” a korábbi hazai elméleti pezsgéshez képest visszalépésnek minősítettem (NyK. 72: 23–4). Bírálóim ezzel nagyjából egyetértettek, legalábbis nem vitatták idevágó nézeteimet.

A felszabadulás utáni szakaszcsoportról írtakat annál inkább! Ennek rövid summázata: az első, marxistának hirdetett általános nyelvészeti irányzat, a marxizmus — kérészélete ellenére — súlyos elméleti következményekkel járt, mivel kiderült róla, hogy antimarxista, tételei nem egyeztethetők össze a nyelvi tényekkel. Az ezt követő sztálini cikkek — akkori tudománypolitikai jelentőségük ellenére — nem voltak alkalmasak a nyelv legátfogóbb elméleti kérdéseinek (általános nyelvészet) a továbbfejlesztésére, mivel a nyelvészet fő feladataként „a nyelvfejlődés belső törvényeinek a tanulmányozását” jelölték meg. Ez viszont nálunk egyértelmű volt „a hagyományos nyelvészet féltékeny uralmának a megszilárdításával”, „az elméleti kérdések és egyáltalában az általános nyelvészet elhanyagolását eredményezte”. (ÁNYH. 19, I. OK. 4: 533, MNy. 46: 195, AkÉrt. 58: 377, I. OK. 3: 19, 6: 6, 13, 7: 214, 9: 381). Itt idézhető fel újra a Pais Eml. („a magyar nyelvtudomány szinte egész gárdájának seregszemléje”) KOVALOVSKY M. és NÉMETH Gy. által is egyoldalúnak minősített „profilja”, és szembesíthető a fentebb említett Jakobson- emlékkönyvvel. Az ellenforradalmat közvetlenül megelőző idők elméleti elbizonytalanodása „az idézetek helycseréjét”, a marxizmus állásainak a gyengülését eredményezte (I. OK. 9: 246), amely folyamat az ellenforradalom alatt teljes dezorientációvá fokozódott, ami a nyelvtudomány elméleti válságát csak elmélyítette.

Ez volt a hazai nyelvtudomány válságos periódusa, ezt nyíltan meg is mondtam (NyK. 72: 280–82), a gyors és nem minden megráz-

darauf dem Bischof, dass der Pfarrer seit Jahren immer nur dieselbe Predigt halte. Er staunt fragte der Bischof den Pfarrer, ob dem so sei. »Gewiss, Hochwürden« antwortete er, »sie hat noch nicht gewirkt.«” (I. h. 849). Ha már hosszú ideje nem használt ugyanaz a prédikáció, nem valószínű, hogy a jövőben használni fog. A püspök e helyen nem tekinthető autentikus fórumnak az értékítéletre, mivel „az újszülöttek minden vice új”. A nyelvelmélet nyomkövetői talán nem minősíthetők újszülötteknek a laringális elmélet felújítása szempontjából!

²⁰ A „történelem” nyelvelméleti oldalról nézve a különböző tendenciák összeesapásának az eredménye, mintegy kondenzációjuk („belső” tényező). Aki nem lát vagy nem akar látni a „történelem” mögé, annak számára mindez újból csak „külső történelem” lesz.

kódtatástól mentes éles fordulatok, dogmák, ellendogmák (sztálinizmus, antisztálinizmus) korszaka, aminek következtében meggyöngültek a hazai nyelvtudomány amúgy sem erős ideológiai hadállásai. Nem a „fejlődésnek egy viharos és ellentmondásos szakaszát” fogtam fel tehát válságnak — ahogyan ezt BAKOS F. számba adja (NyK. 73: 361), hanem azt a periódust illettem ezzel a jelzővel, amelyik a „szemérmes marxizmus” istenbékéjének a szemléletét és gyakorlatát eredményezte. Úgyszintén nem én ácsoltam össze a „sz t á l i n i s t a — a n t i s z t á l i n i s t a prokrusztészagy”-at, ahogy ezt BÁRCZI G. állítja (MNy. 67: 262). Ha BÁRCZI G. „nagy meglepetéssel olvasta” nálam (!), hogy én „mindmáig úgy látom: nyelvészeink ma is két táborra oszlanak, amennyiben vagy sztálinisták, vagy antisztálinisták” (i. h. 261), én még jobban meglepődtem azon, hogy mire alapozza ezt a megállapítását. Az „idézetek helycseréje”, illetőleg ennek értékelése az Akadémia I. Osztályának 1954-es beszámolójában olvasható (I. OK. 9: 246), de ezt a forrást pontosan meg is jelöltem (NyK. 72: 281). Meglehetősen röstellem, hogy 1972-ben arról kell írnom, hogy kik és milyen körülmények között találták ki a „sztálinizmust”, és mire használták fel, azt pedig egyszerűen nem tudom elképzelni, mire épül BÁRCZI GÉZÁnak az a félelme, hogy „ez a sz t á l i n i s t a — a n t i s z t á l i n i s t a prokrusztészagy csak Kovács Ferenc szemléletében van meg” (MNy 67: 262). Csak el kell olvasni erről a címkézésről általam írt részeket (NyK. 72: 281), azonnal kiderül, mi a véleményem róluk. Addig tehát egyet lehet érteni BÁRCZI GÉZÁval, ha valaki 1971-ben „sztálinista—antisztálinista” jelzőkkel kíváná a magyar nyelvészeket kategorizálni — én sokkal erősebben fogalmazok —, az minden alapot nélkülöző agyrémnek minősülne; de hát hol kísért ez a fantom?

Hasonlóan minden alapot nélkülözött volna — ha ilyen lett volna — az a megállapításom, miszerint „az általános nyelvészettel foglalkozó kartársakat ilyen érdeklődésük miatt illetékes nyelvész körök elnyomták volna” (MNy. 67: 261). Írásom több helyén foglalkoztam az illetékes akadémiai szervek elmarasztaló állásfoglalásával, ami a hazai általános nyelvészet ki nem elégítő voltára vonatkozott. Ha mindezek ellenére „az illetékes nyelvész körök elnyomták volna” az e téren jelentkező tanulmányok szerzőit — ha akarták volna, se tudták volna, de ha akarták volna is —, ez olyan politikai—taktikai vakságról bizonykodott volna (csupa volna!), amilyenek még a feltételezése is távol állt alapjában „nyelvészetellenes álláspont”-ot tükröző (i. h. 259) felfogásomtól. A szélsőséges álláspontokra adott ugyancsak szélsőséges válaszok nem azonosak a vitatkozó partnerek elnyomó szándékával, még kevésbé lehetőségeivel. Dolgozatom az ilyen metafizikus cikcakkok bírálata, a fentebb kifejtett elvi alapon álló kritika, nem pedig modern donkizotizmus, a „különféle nyelvészeti irányzatokat követő nyelvészek békés együttműködésének” „rossz szolgálatot tevő” (uo.) „ötödik hadoszlop” szerepének vállalása. Ha ez a „békés együttműködés” nem bírja el az éles vitákat az olyan nézetekkel szemben, amelyek összeegyeztethetetlenek elméleti—ideológiai igényeinkkel, akkor továbbra is „nyelvészetellenes álláspont”-ra kényszerülök, mivel nemcsak a marrizmus—antimarrizmus, a „Laziczius-ügy” megítélése a próbaköve ennek a koegzisztenciának!

Az ellenforradalom utáni gyors és hatékony politikai konszolidáció ellenére az elméleti—ideológiai konszolidáció még jóideig váratott magára. A nyelvtudományban a marxista elviség ki nem elégítő voltát az I. Osztály

1959-es akadémiai közgyűlési beszámolója is hangsúlyozottan szóvá tette.

Mivel sem a marxistának deklarált marrizmus, sem a sztálini cikkek nem voltak alkalmasak arra, hogy az általános elméleti kérdésekkel való foglalkozást eredményesen szolgálják, érthető módon fordult a figyelem azok felé a nyugati irányzatok felé, amelyek meghatározó vonásaikban a nyelv rendszerű felfogásának a talaján álltak, és amelyektől a korábbi helytelen művelődéspolitikai hermetikusan elzárta a magyar nyelvészeket. Mert bármennyire igaz is az az állítás, hogy ezek a modern irányzatok ilyen vagy olyan mértékben túllünk idegen filozófiai nézetektől (behaviorizmus, szemantikus filozófia) sem mentesek, eredményeik, társadalmi hasznosságuk alapján már régen bebizonyították életképességüket, megszilárdították a század nyelvtudományában elfoglalt helyüket.²¹ Hazai visszhang: az új elvek és módszerek külföldön már túlhaladott tételeinek kritikátlan adaptálását követelő merevség (az ellenkező végtel hangja) csak taszított, nem volt alkalmas azok széleskörű megismertetésére és elterjesztésére.²² A végtel igények végtel ellenigényeket szültek — legalábbis a különböző megfogalmazásokban —, amilyenek egészen 1969-ig tapasztalhatók voltak.

Egész dolgozatom ezek ellen a végtel vagy vagyok ellen, a folyamatok belső ellentmondásainak a feloldását helytelenül értelmező és ennek kapcsán helytelen konzekvenciákat levonó állásfoglalások ellen íródott. Említett türelmetlenségemet a hazai és a külföldi nyelvelmélet érzékelhető különbözősége, a mienknek a nyelvtudomány fő fejlődési vonalától, annak ütemétől való eltérése, illetőleg lemaradása váltotta ki és táplálja most is. Az új igénye részemről nem a „hagyományos”-nak metafizikus tagadása árán fogalmazódott meg, hanem úgy, ahogy azt a dolgozat elméleti alapvetésében megmondtam (NyK. 72: 12–15), és most megint hivatkoztam rá.

A világ nyelvtudományának a fejlődési irányába mutató orientáció híveinek álláspontját ott és akkor bíráltam, ha az új igénye nem így nyilvánult meg, amikor a külföldi eredmények meghonosításának a kritikátlan sürgetése a régi hazai eredmények teljes tagadásával történt. Ugyanígy szembekerültem a „hagyományosok” olyanféle strukturalizmus értelmezésével, amely azonosította az egész irányzatot egy — az azonosítás korában már meghaladott — válfajával. Egyik bírálómmal egyetértésben meg voltam és vagyok győződve arról, hogy „az új módszerek és eszközök óriási távlatokat nyitnak” (NyK. 73: 361), de arról is, ha ez igaz, mi nem várhatunk arra, hogy „alkalmazási lehetőségeiket és korlátaikat” (uo.) a gyakorlatban helyettünk mások teljesen tisztázzák. A pudding ízének mégiscsak az evés a

²¹ Megismétlődött az a jelenség, ami a múlt század végén a fizika forradalmasítását eredményező új felfedezések filozófiai értelmezése kapcsán történt (fizikai idealizmus). Csak hogy ezekről a fizikusokról maga LENIN nemesak azt állapította meg, hogy rossz filozófusok, hanem azt is, hogy kitűnő fizikusok voltak.

²² Igaz, hogy volt alkalom arra, hogy „első kézből” megismerhessük a modern (főleg amerikai) irányzatok fő vonásait (l. a 23. sz. jegyzetben foglaltakat), ez a találkozás azonban nem volt gyümölcsöző.

próbája. Régi igazság ez, előző írásom első részének a végén is utaltam rá.

Ha mi a modern irányzatok elméleti igényességét azonosítjuk egyik változata egy meghatározott korszakának elméleti igénytelenségével, életképességét, a legtágabb értelemben vett társadalmi hasznosságát meglévő ideológiai hibáival, és határozottan kijelentjük, hogy hazánk nem járult hozzá a strukturalizmus elméletéhez: „... köztudomású, hogy magyar elméleti strukturalista irodalom nincs” (NyK. 60: 197; ez a gondolat megismétlődik néhány sorral alább ugyanazon a lapon), egy olyan nemzetközi nyelvész-kongresszus (VIII.) kapcsán,²³ amelynek kimondott célja az volt, hogy a világ nyelvészközvéleményének a figyelmét felhívja az új metodológia lényegére és eddigi eredményeire —, akkor nem értjük meg azok lényegét.

Ha még 1969-ben is úgy lehet értékelni a modern nyelvtudomány megalapítójának, SAUSSURE-nek egész elmélete szempontjából nem elhanyagolható tételeit, továbbá LAZICZIUSnak egész életművét, ahogyan és amilyen alkalommal ez nálunk történt, ez a tény önmaga helyett beszél. Mert az inkriminált előadás nem akármilyen alkalommal hangzott el, hanem mint a Nyelvtu-

²³ A meglehetősen szerteágazó programú kongresszus (Oslo, 1957. VIII, 4—9) elnöki megnyitójában A. SOMMERFELT igen fontosnak tartotta az új amerikai irányzatok eredményeinek részletes megismerését (elnöki megnyitójában említi, hogy több, mint 40 amerikai nyelvészt hívtak meg) az alábbiak miatt: „I think all those European linguists who have been fortunate enough to visit American centres of learning have been struck by the great development linguistics has gone through in America during and since the last war, and how the position of linguistics in the universities has been upgraded.” (Proceedings of the Eight International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 5.) Ugyanerről a helyről felhívta az amerikai nyelvészek figyelmét is az európai nyelvtudomány fejlődésére: az már nem a doktrinák és ideák uniformizált törvénykönyve („a uniform code of doctrines and ideas”), ahogyan azt az amerikai kollégák általában gondolják (uo.). Mindemellett (vagy azért) a kongresszus valamennyi plenáris ülésének a fő referátuma a modern metodológia különböző aspektusainak az ismertetésével foglalkozott: 1. A tipológia szerepe az összehasonlító nyelvtudományban; 2. A disztribúció jelentősége; 3. Az akusztikai fonetika új technikája és a modern nyelvészet; 4. A jelentésstruktúra problémái. (I. h. 17—35, 156—213, 433—499, 536—704; a lapszámok a referátumok vitáját is magukban foglalják.) Mielőtt tehát a hazai strukturalista szélsőségek jelentkeztek, a forráshoz fordulva, kaphattunk volna részletes információt az új irányzatok lényegéről, nemcsak hibáiról, de eredményeiről is. (Három magyar nyelvész vett részt a kongresszuson). Egyébként érdekes és tanulságos dokumentum a résztvevő magyar nyelvészek beszámolója a kongresszusról. LAKÓ Gy. elismeri beszámolójában, hogy „a strukturalizmus néven ismert nyelvészeti irány, amely az Állandó Nemzetközi Nyelvész-bizottságtól [a kongresszusok rendezőbizottsága] képviselt körökben a leíró nyelvtudomány egyetlen tudományosnak tartott irányává lett, csakhamar meghódította a legtöbb nyugati ország nyelvészeinek többségét, különösen pedig Amerikát” (NyK. 60: 195). A VIII. kongresszus jellegéről, „profiljáról” így ír: „Nemcsak a főelőadásokat, hanem a szakosztályüléseken elhangzó rövid referátumok nagy többségét is a strukturalizmus szempontjai hatották át”. (I. h. 197) A magyar delegáció nehézségeit ecsetelve megállapítja, hogy az előadások és a viták „teljes megértése feltételezte a strukturalizmus régibb és legújabb irodalmában való jártasságot” (uo.), és ennek kapcsán nyilatkozik negatíve a hazai nyelvészeti irodalom strukturalista képviseléről, mintha LAZICZIUS Gy. nem is létezett volna, és írásai, főleg „Általános nyelvészet”-e és a „Bevezetés a fonológiába” c. munkái, amelyekben részletesen tárgyalja a beszámolókjó pár kérdését (a nyelvi jelenségek jelszerűsége, e jelek „viselkedésének” rendszerszerű volta, az egész és a rész viszonya, a nyelvi változások hatása a rendszerre; a kísérleti fonetika és a nyelvészet viszonya, LAZICZIUS ezzel kapcsolatos vitája a prágai fonológusokkal stb.) ismeretlenek lettek volna hazai körökben is. Ha a beszámoló — érthető módon — csak azoknak az előadásoknak az ismertetésével foglalkozhatott, amelyeken a hazai résztvevők jelen voltak, a figyelmet felhívhatta volna az egész kongresszus anyagának a fontosságára és azok publikálása után a tüzetes tanulmányozásra, a strukturalizmus lényegének a megismerésére.

tudományi Intézet alapításának húszéves jubileuma alkalmával tartott deklaratív jellegű (nem volt hozzászólási lehetőség!) ünnepi előadás!

Köztudomású dolog, hogy bizonyos körülmények rendkívül felfokozzák bizonyos nézetek jelentőségét. Ha egy helytelen vélemény egy kisebb vitakör zárt ülésén hangzik el, vita alakul ki, s ezzel az ügy elintézettnek tekinthető. Más a súlya egy vitatható álláspontnak, ha az nagyobb plénum, országos konferencia vagy valamilyen fontos intézmény kerekaszámú évfordulója alkalmából megnyitó előadasként vagy ünnepi beszédként hangzik el. (A megnyitó előadások és az ünnepi beszédek nem vitaindító referátumok!) Ilyen esetben a vélemény már nem egyéni, a szituáció a rendező szerv, intézmény véleményének a rangjára emeli.²⁴

Egyébként nem világos előttem, hogy miért éppen egy ilyen Saussure-, Lazicius-ellenes élű elméleti előadással kellett a Nyelvtudományi Intézet jubilaris ünnepségét fémjelezni? (A másik előadás az Intézet történetét ismertette.) Éppen ennek a hangsúlyozását tartották fontosnak egy ilyen alkalommal, 1969-ben? Éppen SAUSSURE-t meg LAZICZIUST kellett — mint kiderült, igaztalanul — nyelvhegyre venni? Az előadást az Intézet párttitkára, JUHÁSZ J. is olvasta, tehát egyetértett „vonalvezetésével”. Ha nem is becsülöm túl ennek a ténynek a jelentőségét, de nem is tudom bagatellizálni. Egy vitathatatlan tehát: az általam bírált passzusok nem DEME L. magánvéleményeként kezelendők! Egyébként nem tartottam tisztelnem, hogy DEME általános SAUSSURE-értékelését elemezzem — most nem is állna módomban —, azt viszont annál inkább, hogy egy 1969-ben elmondott beszéd általam igaztalannak vélt részéhez 1970-ben mindenkioktatási szándék nélkül — ahol lehetőségem van rá — hozzászóljak. Sajátságos értelmezése ez a tudományos viták szabadságának, hogy 1969-ben lehet úgy nyilatkozni SAUSSURE-ről, ahogy ez történt, s ha valaki ezt szóvá teszi, az igaztalan SAUSSURE-bírálatot bírálja, azt csak „anakronisztikusan”, „kioktatásszerűen” (BAKOS: NyK. 73: 355) teheti! SAUSSURE elméletének „lelkét”, a rendszerszerűség gondolatát 1969-ben lehet úgy értékelni, ahogy ez történt, de ennek a bírálata (a saussure-i rendszerszerűség lényegének kényszerű, újbóli leszögezése) egy év múlva már anakronisztikus. Furcsa logika!²⁵

²⁴ Ebben a kontextusban a „névtani konferencia egyetlen előadása” (NyK. 73: 364) és a vele kapcsolatos, utólagos polémia is egészen más megvilágításba kerül, mint ahogyan ezt KÁLMÁN B. gondolja! (Uo). A vita ideológiai vetületére még visszatérek.

²⁵ Itt kívánok reflektálni BAKOS megállapítására, amely „elméletileg hibás felfogás”-nak (NyK. 73: 360) minősíti azt a nézetemet, amely nem tudja elképzelni a nyelvi jelet a materiális hangsor nélkül. Nem az én találmányom, hogy akármilyen jel (tehát nem nyelvi és nyelvi egyaránt) csak olyan valami lehet, ami érzékelhető, és ezáltal képes megindítani egy belső, pszichikai folyamatot, teljesíteni egyfajta kommunikatív funkciót. BAKOS összekeveri a jelet annak pszichikus lenyomatával, ami nem érzékelhető. Erre egyébként már Szent Ágoston is rámutatott: „Signum est quod se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit.” (Patr. Curs. Comp. XXXII, 1410; ezt vö. még azoknak a nyelvészeknek a nézetével, akik a szó hangos [lautlich] oldalát tartják nyelvi jelnek: BAUER: Zeichen und System der Sprache. 1961. 34, továbbá 59, 137, 143, 159, 178; MARTINET: TCLC V, 32.) Egyébként roppant kíváncsi volnék arra, hogyan képzei el BAKOS a „hangképzetet”, azaz „a materiális (fizikai) hangsor pszichikus lenyomatát” a nyelvi jel „fizikai oldalának”? — függetlenül attól, mit tartunk nyelvi jelnek. Ennek az elképzelésnek nem kevesebbet kellene bizonyítania, mint hogy a „fizikainak” (valóságosnak) „pszichikus

Ha mi még ma is a magyar nyelv problematikájával való foglalkozást feltjük a modern irányzatok széleskörű elterjedésétől azzal az indoklással, hogy „az általános nyelvészet nemzetközi koncertjében magyar kartársaink csak egy nem is különösen erős hangú és nem is éppen sajátos zengésű [?!] hangszerrel jelentkezhetnek”,²⁶ akkor egyszerűen ignoráljuk azt a tényt, hogy az új elvek és módszerek igénye nem egy pipafüst melletti politizálás színvonalán álló, a nyelvi tényeknek fittyet hányó elméletieskedés melletti kiállás, hanem a nemzetközi irodalom tökrében termékenynek minősülő elvek és módszerek széleskörű alkalmazásának a tudatos igénylése. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a hazai irodalomban is egyre-másra kezd bebizonyosodni, hogy az új módszerek segítségével a magyar nyelv olyan aspektusaira irányulhat a figyelem, amely új törvényszerűségek feltárását eredményezheti.²⁷

5. Elméleti — ideológiai igényesség. BENKŐ bírálatának egy helyén azt írja, hogy a különböző nyelvészeti módszerek megítélésénél „a mérce csakis a világnézeti alap szilárdsága és az eredmények jósága, értékessége lehet, — nem pedig a közelítési módok milyensége” (NyK. 73: 341—42; eredeti kiemelés). Ezzel tökéletesen egyet lehet érteni! De azonnal felmerül a kérdés, hogy ennek a deklarációnak a tükrében mi a véleménye arról az 1969 szeptemberében tartott „Névtudomány és nyelvtudomány” című előadásról, amely kimondottan elméleti alapvetés igényével íródott, és — újból a vitalehetőségek kiírásával — hangzott el egy országos konferencia keretében („Névtudományi előadások” — A II. névtudományi konferencia anyagai. Budapest, 1970. 26—32).

Nem tudom, de nem is feladatom annak tisztázása, hogy a rendezőség miért egy ilyen elméleti alapvetésű előadással kívánta ezt a konferenciát reprezentálni, amely előadásról egyik bírálónak (BAKOS F.) is az a véleménye, hogy az előadónak a tudományok felosztására vonatkozó, „nem a tudományos közvéleményünket tükröző fejtegetései (igazságtudományok — valóságtudományok) idealista forrásokon nyugszanak [!]” (NyK. 73: 360—61). Igaz,

nyomata” azonos a „fizikaival”, azaz a valóság azonos a tükrözött valósággal! Nincs, nem lehet félreértés! Csak el kell olvasni BAKOS „bíró” sorait a 360. lapon. Hogy milyen abszurd állításokra merészkednek egyesek, méghozzá „elméletileg hibás felfogás” bírálatként?!

²⁶ BÁRCZI G.: MNy. 67: 261; a nemzetközi koncertben a magyar nyelv sajátos zengésű hangszerét is megszólaltató nyelvészeknek homlokegyenest ellenkező a véleménye annál az egyszerű ténynél fogva, hogy az új módszereket az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelvek analizálásával alakították ki, így a magyar nemcsak hogy sajátos zengésűnek minősül, hanem igen gyakran a tételek általánosíthatóságának a megítélésében az ellenőrszerepét is betöltheti, mint ahogyan ezt nem egy esetben meg is tette.

²⁷ L. főleg KÁROLY S. és ZSILKA J. idevágó munkáit, amelyek közül KÁROLY egyik igen tanulságos cikke a Magyar Nyelvnek éppen abban a számában (67: 270—80) olvasható, amelyben a fenti félélem. De BÁRCZI G. bírálatát közvetlenül követő SZÉPE cikk („Az alkalmazott nyelvészet ügye”: 262—70) sem arról árulkodik, mintha az alkalmazott nyelvészet kiterjedésének a magyar nyelv vizsgálatától akarná a figyelmet elterelni, ugyanúgy mint az ugyancsak abban a számban olvasható, modern módszerek alkalmazásának eredményeként megírt gyermeknyelvtanulmány (MIKES—MATIJEVIC: 334—7) vagy RUSZICZKY E. recenziójában (i. h. 369—75) ismertetett interferenciatanulmány (E. MARTINS, „Studien zur Frage der linguistischen Interferenz”). Ezekről az írásokról sok mindent el lehet mondani, egy azonban elvitathatatlan tőlük: a magyar nyelv ez idáig többé-kevésbé elhanyagolt aspektusaira irányítják a figyelmet.

BAKOS F. azt is hozzáfűzte, hogy helytelenül jártam el, mert az *igazság*, a *valóság*, az *indukció* és a *dedukció* terminusok (a marxista filozófia, ismeretelmélet nem elhanyagolható terminusai!) tudományos értelmezése céljából a Filozófiai Kislexikont „idézgettem”, mégpedig megint csak „kioktatásszerűen” (i. h. 361; úgy tűnik, BAKOSnak minden „kioktatásszerű”, ami nem tetszik neki), tehát vitapartneremet nem egyenrangú félként kezeltem. „Valószínű — úgymond —, hogy PAPP LÁSZLÓ is tudja, hogy mint vélekedik a marxista ismeretelmélet igazságról és valóságról, indukcióról és dedukcióról; arról van itt inkább szó, hogy az egyoldalúan deduktív irányzatokkal való harcban ő nem kevésbé egyoldalú túlzásokra ragadtatta magát.” (uo.) Nem tudom, milyen mértékben ismeri PAPP L. a marxista ismeretelméletet, de a marxista filozófia legalapvetőbb tanításának, a valóság tudati tükröződésének a tételeit (a valóság prioritásának, tudati tükröződésének az elfogadása vagy tagadása — mint ez köztudomású — a választóvíz a materialista és idealista ismeretelmélet, de tegyük hozzá, a materialista és idealista filozófia között is), de azt tudom, hogy előadásában szembeállította az igazságot a valósággal, ennek alapján az igazságtudományokat a valóságtudományokkal. Ez pedig nem más, mint a materialista tükröződésemélet tagadása, ez nem „idealista forrásokon nyugszik”,²⁸ ez törőlmetszett idealizmus! Ezt még annak az ódiumnak az árán is ki kell mondanom, ha „címkézéssel”, az „ideológiai bunkó” suhogtatásával vádolnak, ha eljárásomat „az ötvenes évek hangja kísértetének” tekintik is. Talán nem én vagyok az egyetlen ember Magyarországon, akinek az a véleménye, hogy az alapvető elméleti — ideológiai kérdésekben nincs helye a mellébeszélésnek, ott csak az egyértelmű, határozott hangvételű kritika hangja a helyénvaló.²⁹

De térjünk vissza a BENKŐ-féle deklarációhoz (a világnézeti alap szilárd-ságának posztulálása), illetőleg annak alapján az *igazság* — *valóság* körül kialakult vitához. BENKŐ válaszából ugyanis nem tudható meg erre vonatkozó álláspontja. Pedig némi szerepe volt az inkriminált előadás körül: ő volt annak az ülésnek az elnöke, ahol ez az előadás elhangzott. Úgy tűnik, arra is emlékeztetni kell BENKŐT, hogy amikor az előadás utáni szünetben az elnöki funkcióját gyakorolva ösztökölt a hozzászólásra, igent mondtam neki, jelezve, hogy ehhez az előadáshoz kívánok hozzászólni. Ő azonban közölte, hogy a rendezőség álláspontja alapján előlött az előadás fölött nem indítanak vitát. Nem közölte, miért nem. BENKŐ eljárásának megítélése szempontjából szerintem nem is lényeges — egyéb szempontból nem elhanyagolható! —, hogy mi volt a rendezőség álláspontjának a motívuma (a szerző távolléte vagy valami más) az előadás vita nélkül való megtartása tekintetében. De bármi volt is a rendezőség véleménye, az előadás felolvasása után legalább egy határozott hangú megjegyzés elvárható lett volna az elnöktől („bár a rendezőség úgy döntött, de

²⁸ „*Forráson nyugodni*” egyébként is meglehetősen nehéz, mert az bugyog, és így ide-oda dobálja a nyugodni vágyó magyart, legfeljebb „forrásból meríteni”, „forrásból fakadni” stb. lehet anyanyelvünk képszerű fordulatai alapján.

²⁹ Egyébként BAKOSnak is ugyanez a véleménye a PAPP L. „védelmére” felhozott „érvek” fölött 3–4 sorral. Mellesleg nem tudom, mennyire szolgál PAPP L. védelmére a BAKOS-féle feltevés: ha ismerte a marxizmus idevágó tételeit, ez enyhíti a szubjektív-idealista BOLZANO — PAULER-féle tanítások határozott hangú újrameghirdetését Magyarországon 1969-ben? Kötve hiszem!

„mivel . . .” vagy: „mivel a szerző nincs jelen, de az előadásban elhangzottak . . .” vagy hasonló). Ez nem történt meg. Mire gondoljon az ember, miért nem? BENKŐ, mint elnök, nem értette meg, hogy itt nem akármilyen, hanem ismeretelméleti – filozófiai szempontból alapvető kérdésnek „a marxista szemlélet számára elfogadhatatlan (BAKOS)” módon történő exponálásáról van szó?! Vagy megértette, de úgy gondolta, hogy . . . a lehetőségeket még lehetne találgatni. Véleményem szerint akár az egyik, akár a másik megfontolás vezette BENKŐT a hallgatásra, a vitalehetőség megvonására, egyik rosszabb rá nézve, mint a másik! Ez már nem a „szemeremes marxizmus”, hanem az antimarxizmus hangja! De ha már ilyen vagy olyan oknál fogva BENKŐ úgy járt el, ahogy eljár, a cikkemhez kapcsolódó vitacikkében alkalma lett volna legalább valamilyen önbírálat-féltre, különösen, ha azt akarta volna, hogy a „világnézeti alap szilárdságára” vonatkozó deklaratív posztulátumát valaki is komolyan vegye. Vagy mindezek után se tartotta ezt szükségesnek? Vagy cikkem elolvasása után se döbent rá, hogy miről van szó? Ezt csak BENKŐ tudná megmondani, de ugyanazzal a tehetéttel, hogy a lehetőségek egyik variánsa rosszabb rája nézve, mint a másik! Az a summázó megjegyzés ugyanis, miszerint „Kovács tanulmányának nem egy olyan részlete, megállapítása is van, amellyel kapcsolatban véleményem korábban is, ma is megegyezik az övével, vagy legalábbis nem áll messze attól” (NyK. 73: 328), nemigen tartható olyannak, amibe belefér az egyetértés súlyosan elmarasztaló véleményemmel. Ha így volna is, itt valamivel komolyabb dologról van szó, mint amit egy ilyen sejtetéssel el lehet intézni. Vagy ezt a kérdést is olyannak minősítette, amivel csak „nyelvészetünk [mai] ideológiai-politikai korifeusai”-nak kell foglalkozni, ahogyan ez a „szereposztás” kicsillan egy korábbi korszak értékelésében (i. h. 339).

Az elvi tisztaság, világnézeti szilárdság követelményét elég sokat hangoztattuk, de amikor ennek a napi munkában való alkalmazására kerül sor, akkor a BENKŐ-féle eljárással nem sokat teszünk meg érte!

Félreértés ne essék, nem PAPP L. fejét követelem! Nem vitathatom el tőle a tévedés jogát, még a súlyos ideológiai tévedését sem! Egyébként úgy gondolom, hogy az eddigiekből világosan kiderült, hogy már jóideje nem PAPP-pal vitatkozom. Vele a vitát a magam részéről a múltkor már lezártam. Most másról – nem kevésbé fontos dologról – van szó! Arról tudniillik, hogy semmilyen körülménnyel nem tartom megmagyarázhatónak, hogy 1969-ben – megint nem egyetemi hallgatók tanulókörében, hanem – országos konferencián, a vitalehetőség kizárásával, minden megjegyzés nélkül ilyen súlyos ideológiai tévedéseket tartalmazó előadás „járuljon hozzá” a hazai elméleti, világnézeti igényesség fokozódásához, megszilárdulásához!

Talán sikerült észkeltetnem, hogy milyen tények nyugtalanítanak, milyen körülmények váltják ki türelmetlenségemet, miért látom a hazai általános elméleti kérdések ügyét, az általános nyelvészet helyzetét olyannak, amilyennek bemutattam. De – hadd tegyem hozzá – most sem nyugtattak meg azok a BENKŐ-féle kijelentések, amiket olyan elképesztő bátorsággal fogalmazott meg, akár az általa értelmezett gnoszeológiai követelményekről, akár a nyelvtudományi sajátos magyar út törvényszerűségeiről, akár a világnézeti szilárdságról volt szó. Deklarációk ezek, a melyek

nek a tényfedezetéről már nem kívánok többet mondani!

6. Módszertan. Bírálóim közül IMRE S. „alapvető hibá”-nak tartja, hogy az anyaggyűjtéskor kizárólag nyomtatott forrásokra támaszkodtam (NyK. 73: 352), de BENKŐ L. is elmarasztal emiatt (i. h. 328). Abban tökéletesen igazuk van, hogy a személyes tapasztalat színesebbé, élményszerűbbé teheti a tárgyalásmódot, olyan dolgokra is felhívhatja a figyelmet, amiknek nincsenek írásbeli maradványai. Abban is igazuk van, hogy a személyes tapasztalatot nem pótolhatja semmilyen „írásbeli relictum”.

De amennyi előnye van annak, hogy valaki a tárgyalt korszak eseményeinek a fősodrában tartózkodott, legalább olyan mértékben fenyeget az a veszély, hogy a folyamatok megítélésében az ide vagy oda való tartozás az író a megengedettnél jobban befolyásolja. A szubjektív átérzés vagy annak reminiszcenciája az objektív értékítélet akadályja lehet! Dolgozatomban nem egy példát idéztem a kortársak megnyilatkozásaiból arra nézve, hogy ez a veszély nemcsak elméleti lehetőség!

Mindezek mellett, ha nem is éltem a tárgyalt korszak tudományos életének a közepén, mint annak aktív résztvevője, de munkahelyi kötelezettségeimből adódóan — nolens-volens — sok mindenről értesültem, sőt, eggyelmással foglalkoznom is kellett. „Másirányú ténykedéseim” tehát nem zárták ki teljesen látókörömből a tudományos élet fő problémáit, így legalább „kívülről” szereztem egynémely tapasztalatot. A kérdés az, hogy ezeket véleményem kialakításánál felhasználtam-e, s ha igen, hogyan.

Felhasználtam! Kivétel nélkül úgy, hogy tapasztalataimat mindig szembesítettem az adott kornak fő problémáit elemző összefoglaló jelentésekkel, kongresszusi referátumokkal, akadémiai határozatokkal. Azokat az emlékképeket, amelyek a fősodrassal való szembesítés folytán marginális jelentőségűeknek, egyéni ambíciók szolgálatában állóknak bizonyultak, tudatosan elhanyagoltam. Talán nem kell külön bizonygatnom, hogy közel kétévtizedes hivatali munkám következtében olyan sok és sokszínű tapasztalatot szereztem, amelynek alapján nagyon „színessé” tudtam volna tenni írásomat. De elálltam ettől, mert nem szenzációs intimitásokat akartam utólag felfedni, és az emberek egymásnak ugratása sem volt szándékomban.

Az volt a meggyőződés — és most is az —, hogy egy-egy korszak fő elméleti mozgásának mégiscsak a többé-kevésbé kollektív erőfeszítések, előkészítő munkálatok útján létrejött főreferátumok, határozatok, az ezek alapján történt strukturális változások a fő mutatói. Ezeknek tartalmazniuk kell — és az esetek többségében tartalmazzák is — mindazokat az elméleti összecsapásokat, a különböző megközelítési módokat, amiknek az eredője, „átlaga” az adott okmány. Csak érteni kell a dokumentumok nyelvén, sok mindenről vallanak azok! Nem állítom, hogy egyedül én birtokolom a dokumentumok ajkát felnyitó kulcsot, mindenesetre törekedtem a sokoldalú „vallatásra”.

Ha a különböző időszakaszokból származó írások egyazon témája nagyjából egy irányba mutatott, nem volt nehéz a lényeg kihámozása. Ha valaki például az Akadémia I. Osztályának életét, tevékenységét, határozatait tükröző Osztályközleményekből akar képet kapni a hazai általános nyelvészet

fejlődéséről, egészen egyértelmű választ kap, és ez a válasz egyáltalán nem ad rózsás képet a felszabadulás utáni időkre nézve sem! Ha személyes tapasztalataim³⁰ megegyeztek az Osztályközlemények írásai alapján kirajzolódó helyzetképpel, az utóbbit elfogadtam, anélkül, hogy a vele egybevágó személyes tapasztalataimat külön jeleztem volna. Nem is szólok itt bővebben arról, ami cikkem figyelmes elolvasása után amúgyis világos, hogy más dokumentumok, kongresszusi anyagok, határozatok is sorra-rendre elmarasztalólag szóltak a hazai általános nyelvészeti állapotáról, de a nyelvészek általános elméleti érdeklődésének a színvonaláról is. A „siralomvölgy”-komplexum tehát nem az én agyrémem, ahogyan ezt BENKŐ beállítja (NyK. 73: 330).

Két alkalommal tértem el az írások ilyen jellegű értékelésétől: az egyik HAJDÚ P. 1947-es megjegyzése, illetőleg LAZICZIUS GY. bírálata. (Mindkettő a marrizmussal kapcsolatos.) A másik az Akadémia I. Osztályának a marrizmusra vonatkozó határozata illetőleg annak a volt marristákkal foglalkozórésze.

Akkor is, ma is sokra tartottam, illetőleg tartom HAJDÚ megjegyzéseit, mivel a materialista talajról bírálta a marrizmust, HAJDÚ példája tehát egyáltalán nincs „odaráncigálva”, mint BENKŐ állítja (i. h. 337), hanem tényként van megemlítve, mint egyetlen publikált határozott hangú megjegyzés a sztálini cikkek előtt. Ezt a tényt szembesítettem a sztálini cikkek utáni hangvétel túllícitáló jellegével és most utólag az IMRE-féle „bátor hallgatás — gyáva hallgatás” (i. h. 349) meglehetősen furcsa alternatívájával. (BABITS sokkal őszintébben és egyértelműbben nyilatkozott egykori némaságáról!) Hogy HAJDÚ egykori materializmusa milyen mértékben „fakadt marxista talajról” (BAKOS: i. h. 356), annak a megítélésére mégiscsak HAJDÚ a legilletékesebb! A tény tény marad: a sztálini cikkek előtt rajta kívül nem publikált senki sem egyetlen megjegyzést sem, még a materializmus talajáról sem.

LAZICZIUS marrizmusbírálatairól nincs „dokumentumszerű bizonyíték”, ahogyan BENKŐ írja (i. h. 337), mivel a LAZICZIUS-hagyaték feldolgozása évek óta húzódo „ügy”. Ezt BENKŐnek is nagyon jól kell tudnia, az ügy utolsó szakaszának ugyanis személyes szereplője! De hogy van a hagyatékban egy négy fejezetre való, kb. ötvenlapos anyag (l. HARMATTA J.-nak az Akadémiai Kiadóhoz küldött „Jelentését Laziczius Gyula kézirati hagyatékáról”, illetőleg annak 12. pontját), az ellenőrizhető a hagyaték gondozójánál (vagy talán már az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában?). Tanulságos olvasmány mai szemmel olvasva is, de oda lehet állítani az IMRE-féle „bátor hallgatás” mellé, mint nem kevésbé bátor „beszélés”-t! Kiadatlan volta ellenére (itt tértem el a dokumentum jellegtől) azért utaltam rá, mivel nem sok ilyennel dicsekedhetünk. Ezen túl evvel a hivatkozással is felkívántam hívni a figyelmet a hagyaték kal való érdemi foglalkozásra, hogy az végre hozzáférhető legyen a tudományos kutatás számára!³¹

³⁰ Egyetemi jegyzetekkel, tankönyvekkel való foglalkozás, a szakbizottságok működtetése, a rövid életű minisztériumi nyelvészeti munkaközösség létrehozásának motívumai, a — Laziczius nyugdíjazásával megüresedett — általános nyelvészeti tanszék újjászervezése körüli problémák, a két vidéki egyetemi általános nyelvészeti tanszék felállítására vonatkozó erőfeszítések fiaskói, a matematikai-nyelvészeti képzés bevezetésének nehézségei stb. stb.

³¹ Nagyon bízom benne, hogy ez a „vészharangkongatásom” azóta anakronisztikussá vált. Mint kiderült, sajnos nem! Korrektúrajegyzet: K. F.

Íme két írás (az egyik kiadatlan), amelyek elütnek a korszak dokumentumaitól! De ezekről nem szólni, olyan tények elhallgatását jelentette volna, amiknek nemcsak kortörténeti dokumentum jellege van. Hajlandók vagyunk könnyedén megfélekedezni értékes tényekről!

Az Akadémia I. Osztályának említett határozata, annak inkriminált személyi vonatkozású része is elütött a megszokott akadémiai, higgadt hangvételtől, körültekintő fogalmazástól, mivel irreális feltételeket állított a volt marristák elé, amikor határozatilag kimondta, hogy a volt marristák a „most következő évben [?!] komoly tudományos teljesítménnyel biztosítsák be [sic!], hogy tévedésüket felszámolták, igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni, akik nem érdemtelenek arra a bizalomra [!], amely oly fontos helyre állította őket” (I. OK. 1: 131; az én kiemelésem: K. F.). Ha eltekinthünk is az ominózus sajtóhibától,³² az első olvasásra szembetűnik a feltételek teljesíthetetlen volta. Ezzel a passzussal nem érttem egyet (így kezdtem: „Az idevágó passzus...” NyK. 72: 29), nem pedig az egész határozattal, ahogy IMRE S. állítja. Érdemes idézni értékelését, mert az klaszszikus példája a szövegrészek idézési manipulálásának: „Kovács határozottan elítéli az MTA I. Osztályának azt a határozatát [!], amely felszólítja a marristákat, hogy tévedésüket számolják fel, és munkásságukkal bizonyítsák be, hogy »igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni«” (NyK. 73: 349). Tehát pontosan az általam elmarasztalt passzust nem idézi, azt parafrázálja, de hogyan? A lényeget hamisítja ki belőle!³³

A teljes igazság kedvéért azonban azt is meg kell mondanom, hogy az irreális követelmények margójára és a fogalmazás („biztosítsák be”) számlájára írtam az „úgy tűnik”-kel bevezetett sorokat, illetőleg kommentáltam a személycserére vonatkozó ténnyt. Ma már világosan látom, helytelen volt részemről a „rím kedvéért” így bírálni a követelmények irreális voltát. A stílusparódia és az egyértelmű interpretálási lehetőség küzdelmében az utóbbi nem maradhat alul!

Visszatérve forrásaim jellegére, az írásbeli dokumentumok lényegre törő voltára, a strukturális változások elméleti indíttatású vonásaira, még az „egyéni akciók”-at kell összemérni velük. Akármennyire is „megesik szívem” (KÁLMÁN: i. h. 363) mindenfajta és fokozatú méltánytalanság elszenvedőjén, az egyéni akciók jelentősége nem mérhető össze a fenti szervek dokumentumaival — kivéve természetesen, ha az egyéni akciók egy tudomány egész fejlődésére kiható határozattá „fejlődnek”. Ugyanígy egy nyelvőrbeli „tüllihégő” cikk értéke se mérkőzhet egy magas szinten született határozatával, még akkor sem, ha a bírált kollégát máshová helyezték. (A cikket ismertem, a munkahelyváltást nem.) Ugyanígy alapon nem írtam a finnugor nyelvészekkel szemben alkalmazott „meggyőzési akciókról” sem. Az a feltevésorozat, hogy „mi lett” volna, ha a marrizmus tovább élt volna vagy hogy kik milyen „őrségváltást”

³² Vagy nem az a „biztosítsák be”? A kontextus megengedne ilyen értelmezést is, mivel utána a fontos helyre való állítás következik.

³³ Vagy neki lenne igaza, és végig sajtóhibákról lenne szó?! Nehezen hiszem! A „most” után valóban megáll a „következő évben”, az „éveken” inkább az „ezután következő” szerkezetet igényelné. Mégiscsak az I. Osztály közleményéről van szó!

reméltek annak esetleges továbbélésétől (KÁLMÁN: uo.), „mi lett volna, ha” jellegüknél fogva nem a tudomány kategóriái!

Mindezekkel természetesen nincs szándékomban semmibe venni az egyéni akciók személyi vonatkozásait. Írásomban utaltam is SZILY K. egyéni akciójának eredményére, abból akadémiai határozat lett, és három kiváló nyelvész „proletárdiktátúra alatt viselt dolgaik” miatt kizártak az akadémikusok soraiból, aminek tragikus következményei lettek: SIMONYI Zs. és ASBÓTH O. halála.

7. **V i t a m ó d s z e r e k.** A 4. fejezetben kifejtettem, hogy mihez mértem a hazai általános nyelvészet felszabadulás utáni fejlődését, illetőleg jelen állapotát. Még korábban igyekeztem bizonyítani a lehetséges tudománytörténeti megközelítésmódok közül az általam választott létjogosultságát. Még egyszer hangsúlyozom, lehet ezt az eljárásmodot bírálni, a mércéről azt mondani, hogy az nem jellemzője a világ nyelvtudománya fejlődésének, irányának, hiszen magam is bevallottam, hogy vannak más irányzatok is. Ez esetben azonban bizonyítandó, hogy századunk nyelvtudományának a fő kérdéseit csak vagy elsősorban a (megreformált) hagyományos iskolák tudják feltenni és megválaszolni, hogy csak vagy elsősorban a „múlt sínei” — „megfelelő váltók és kitérők beiktatásával” — „vezethetnek az igazi tudomány felé”; a világszerte egyre előtérbe nyomuló újról pedig azt, hogy teoretikus értékei, társadalmi hasznossága mondvacsinált, az egész pedig múltó divatjelenség. És ha mindez sikerül, akkor szükséges, sőt elengedhetetlen az általam választott eljárás helyességének, jogosultságának, elméleti megalapozottságának a lépten-nyomon való megkérdőjelezése, az általam képviselt megközelítési mód tudományosságának az idézőjeles aposztrofálása és annak a tüzetes vizsgálata, hogy milyen **m o t í v u m o k** í r a t t á k v e l e m a z t é s ú g y, a m i t é s a h o g y í r t a m. Akkor világosan meg lehet — de meg is kell! — mondani, hogy milyen szándékból szelektáltam, csoportosítottam, magyaráltam félre a tényeket, hamisítottam meg írásomban a valóságot, nem pedig amolyan sokat sejtető allúziókra kell szorítkozni, ahogy ezt IMRE S. is tette: „Attól tartok azonban, hogy Kovács erről a lehetőségről nem véletlenül feledkezett meg” (i. h. 349). Ez esetben jogos a rendkívül elmarasztaló, sőt megbélyegző következtetés levonása, hogy a tudatos ferdítés, a mellőzött tények „az eseményeket valamennyire is ismerő olvasóban alapos kétségeket ébresztenek a szerző tárgyilagosságának a szándékát illetően” is (uó., i. h. 353), és az ilyenfajta „módszertani minta” esetleges követése „katasztrofális következményekkel járna a hazai tudományos kutatás szempontjából” (uó., uo.).

Kellően megmagyarázható ok nélkül ugyanis nehezen képzelhető el, hogy valaki csak úgy kivívja maga ellen „nyelvészeti közéletünk hangulatát” (BENKŐ: i. h. 327) csak azért, hogy álforradalmi nyelvészeti anti-establishment nézeteivel „odamondjon” a megszokott értékelés, a más elképzelés alapján kialakított ítélet képviselőinek.

Meg kell mondanom, hogy bírálói-mnak más vonatkozásban már tárgyalt „ténymegállapításain”³⁴ túl nem találtam olyan elfogadható okot, ami indokolta volna súlyosan megbélyegzett eljárásomat. Esetleg egy minősíthető

³⁴ BENKŐ: cikkemet orákulumnak állítottam be; BAKOS: a tudománypolitikai irányelvek súlyos szavainak a rámidézése.

ilyenek, a Laziczius-ügy „hamis beállítása” (BENKŐ: i. h. 333). Ennek taglása egyéb szempontból is érdekes: a velem szemben alkalmazott vitamódszer legjellemzőbb tükrözője. (Vitapartnereim eljárásának néhány jellemző vonásáról más vonatkozásban már szó esett.)

A dolog érdekességét csak fokozza, hogy — mint már említettem — forrásaim pontatlan adatait átvettem (ezzel nem akarom felelősségemet csökkenteni!), tehát a pótlás, kiegészítés jogos. De ezzel együtt újból le kell szögezmem — ezt bizonyítom is —, hogy volt Laziczius-ügy, mi több, ma is van (hagyatéka feldolgozása körüli huza-vona, munkásságának értékelése; l. fentebb).

A BENKŐ-féle felsorolás a datszerű hitelességét nem vitatom. Csakhogy ez legalább annyira kiegészítendő — mégpedig egyáltalán nem elhanyagolható adatokkal és motívumokkal —, mint az én LAZICZIUS-biográfiam. Munkásságának hazai visszhangjáról festett BENKŐ-képet, a BENKŐ-féle „igazság”-ot (uo.) pedig újból szembesítenem kell a valósággal, ezúttal csak a BENKŐ által felhívott egyik tanú igazi vallomásával!

BENKŐ véleménye a Laziczius-ügyről: állítással ellentétben igen korán széltében-hosszában megbecsült nyelvész, gyorsan kapott katedrát, nyugdíjazásával kapcsolatos érvelésem inszINUÁCIÓ. És ha ezek után még akadna valaki, aki egy szavamat is elhinné, következnek a tagló: LAZICZIUS nyugdíjazásának idején „a magyar tudományos élet vezető fórumánál (Magyar Tudományos Tanács, majd Akadémia) volt Kovács Ferenc éppen a személyzeti ügyek exponense” (i. h. 336). Ezután olvasható egy sajátos „felmentés”: „Hogy tudott volna-e tenni valamit a nyugdíjazás, de még az ő hatóköréhez közelebb álló akadémiai vizsgálatok ügyében is, azt megítélni nem tudom, s nem is akarom őt nyilván felderíthetetlen dologban vádolni” (uo.). És mindezek után az igazi mondanivaló, a lényeg: „Azt viszont meg merem kockáztatni, hogy a LAZICZIUSSAL [sic!] kapcsolatos említett műveletek elítélésében neki — helyzeténél fogva — a »kiállították a sorból« igei személyragozásbeli használatát jobban meg kellett volna gondolnia” (uo.).

Magyarul: Milyen erkölcsi alapon merem én bírálni az akkori állapotokat, különösen a „LAZICZIUS-szal kapcsolatos műveleteket”?! Hogy merem leírni, hogy „kiállították a sorból”, amikor e műveletnek — helyzetemnél fogva — részese voltam?! Megvan tehát az ok! Minél sötétebb képet kell festenem az akkori nyelvészállapotokról, hogy ezzel a magam súlyos felelősségéről eltereljem a figyelmet, mi több, a magam vétkét mások számlájára utaljam át.

Ennél súlyosabb vádat, gyilkosabb inszINUÁCIÓT még elképzelni is nehéz! Az „igei személyragozásbeli használatra” vonatkozó instrukció lényege — minden előzetes bevezetés ellenére — a teljes erkölcsi ellehetetlenítés következményeivel járó becsületbe vágó ügy!

Nem kívánok „védekezni” ellenük! Akik ismerik az egyetemi tanárok akkori nyugdíjazásának, az új akadémikusokra vonatkozó javaslatok megszületésének a körülményeit — ilyenek azért vannak páran Magyarországon — azok tanúsíthatják, hogy igei személyragozásbeli eljárásomat jobban meg kellett volna-e gondolnom. Sajnos, itt a BENKŐ állításával szembesíthető tényanyagot nem tudom prezentálni, mivel LAZICZIUS megsemmisítette keze ügyébe került személyi dossziéját.

Közvetett „bizonyítási eljárásom”: ha a — Lazicziusra vonatkozó egyéb — BENKŐ-féle megállapítások a tények világánál olyannak minősülnek,

mint az eddig tárgyaltak, ez nemcsak újabb adalék ahhoz a BENKŐ-féle vita-stílushoz, amelynek néhány markáns vonása már eddig is kirajzolódott, hanem perdöntő lehet az igeragozási vitában is. BENKŐ többi állításának az írásos anyaga megvan, a szembesítés tehát elvégezhető.

BENKŐ határozott hangú véleményével ellentétben a „Laziczius-ügy” már akkor megkezdődött, amikor még középiskolai tanári diplomája se volt. A proletárdiktatúra alatt, mint szakvizsgás tanárjelöltet, kinevezték középiskolai tanárrá. Ezért a VKM. 1920-ban — meghallgatás nélkül — fegyelmi úton végleg elbocsátotta. Indoklás: „[a proletárdiktatúra alatt] egy átképző tanfolyam előadója volt, az intézeti iskola-vezetőnek teljes elismerését vívta ki” (OL. 3. 108. 948/1920). Az elkövetett „vétket” a fegyelmi hatóság olyan súlyosnak minősítette, hogy annak alapján „újabb beosztásra alkalmasnak nem tartotta” (uo.).³⁵ Ezután egy fővárosi iskolánál óraadó tanár volt 1922 márciusáig, amikor is „utolérte” a fegyelmi, és innen is elbocsátották (34.22/1947/VI. VKM.). Ezt követően tíz évig magántisztviselő volt. Többször kérte törvénytelenül hozott fegyelmiének a felülvizsgálatát, de csak 1932-ben helyezték azt hatályon kívül (29.707/1932. VKM., 31.715/1932. VKM.). 1932 szeptemberétől (36 éves korában!) óraadó tanár egy középiskolában, 1933 májusában kerül ugyancsak óraadó tanári minőségben a PPTÉ Bölcsészettudományi Karának dékáni hivatalába, ahol is két év múlva kapott középiskolai rendes tanári kinevezést (37.514/1935. VKM.). A törvénytelen fegyelmiel elveszett idejének a szolgálati időbe való beszámítását is eredménytelenül kérte nem egy alkalommal, ez csak 1947-ben intéződött el (34.222/1947. VKM.).

1929-ben „illegálisan” doktorál (még érvényben volt az „állampolgári feddhetetlenséget” megvonó fegyelmi határozat), 1933-ban habilitál. 1935-től az MTA levelező tagja (ad 25.978/1938 VKM.), a IV. nemzetközi nyelvész-kongresszus egyik magyar delegáltja (MNY. 22: 341).³⁶

Ezek azok az „önálló forráskutatás alapján” (BENKŐ igénye NyK. 73: 334) megállapítható, a BENKŐ-féle LAZICZIUS-portréból teljesen hiányzó tények, amelyek LAZICZIUS életútját nem kis mértékben befolyásolták, és ezek fényénél teljesen hamis az a BENKŐ-féle beállítás, hogy „mai szempontból nézve igen gyorsan vált nyelvtudományunk kiemelt, megbecsült ... alakjává” (uo.), különösen, ha a „kiemelés”-be, a „megbecsülés”-be a megélhetési minimumot is beleértjük. Ezek az „apróságok” okozták, hogy csak 33 éves korában doktorálhatott, s

³⁵ Az előadás „a modern irodalmi irányokról” szövege (l. az intézeti vezetőnek, VISKI K.-nak 1932-ben írt igazoló sorait: ad 29.216/1932. VKM. V. sz.), tehát nem valami „a társadalmi rend ellen izgató, bolsevik propaganda”. Mellékesen megjegyzem, VISKI fegyelmijét nem találtam. Amikor Laziczius 1932-ben kérte tőle a fenti igazoló írást, VISKI múzeumi őr volt. Tehát VISKI, aki iskolaigazgató, sőt a Közoktatásügyi Népbiztosságon személyügyi referens volt, ha bukott, felfelé bukott, LAZICZIUST pedig egy életre elzárták a tanárkodástól! Ez volt az a „félreértés” (politikai megbélyegzéssel az oktató-nevelő munkától való végleges eltiltás), amire BÁRCZI G. utalt (MNY. 67: 258). Ha a legsúlyosabb fegyelmi határozat „félreértés”-nek minősíthető, akkor is ez tragikus következményekkel járt LAZACZIUS számára; egy évtizedre elzárta az oktató, de a tudományos munkától is; a teljes anyagi ellehetetlenülés magántisztviselőség vállalására kényszerítette.

³⁶ 1934-ben 113 P. havi fizetése volt, amihez még némi pótlék járult (32.743/1934. V. a—1, VKM.). A „havi 200 pengő fix”-től (BÁRCZI: MNY. 67: 258) tehát 37 éves korában még elég messze volt!

csak 1930-ban jelentethette meg teljesen új utakat jelölő fonológiai tanulmányát, amit GOMBOCZ is „nagyszabású”-nak tartott (MNy. 30:33),³⁷ nem véletlen tehát felfelé ívelő tudományos minősítése. Hiszen éppen ebben rejlik a „tipikusan magyar ügy” kiáltó ellentmondása: akadémiai levelező tagság dékáni hivatali tisztviselőséggel! Erre azt lehetne mondani, hogy az akkori viszonyok között másnak még ilyen megélhetése se jutott (l. MNy. 67: 258). Ez igaz! Az is igaz viszont, hogy LAZICZIUS több szempontból mégsem sorolható ebbe a kategóriába. Határozottan le kell tehát szögezni, hogy ami LAZICZIUS egzisztenciális megbecsülését illeti, az messze elmaradt a megérdemelttől, sőt!

A „nyolc év teljesítménye alapján kapott katedrát” (NyK. 73: 333) BENKÓ-féle fogalmazás — de BÁRCZI véleménye is (MNy. 67: 258) — rendkívül gyors és könnyen elnyert hivatali elismerést sugall, egyáltalán még sejtetni sem engedi sem a súlyos előzményeket, sem a professzori kinevezés körüli diszkrimináció-sorozatot, de azoknak a publikációknak a tudományos súlyát sem, amelyek a fonológia terén az új tudományágnak nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban való alapvetéséhez is tartoztak, és olyan jelentős hatást gyakoroltak itthon GOMBOCZra, külföldön pedig TRUBETZKOYra, JAKOBSONra, STEINITZre.³⁸

A katedrára jutás körülményei: az egyetem 1938-ban az új Általános nyelvészeti és fonetikai tanszékre őt javasolta ny. r. tanári kinevezésre. (NB. SCHWARTZ E. akkor már ny. r. tanár!) A minisztérium abban az évben egyedül a rá vonatkozó egyetemi javaslatot változtatta meg, így csak ny. rk. tanári kinevezést nyert (23.422/1938. VKM.). A következő évben újból javasolták a ny. r. tanári kinevezést, elismert tudományos munkásságának az újbóli hangsúlyozása mellett a javasolt nehézségsúly helyzetére való utalással is megtámogatva a felterjesztést.³⁹

³⁷ Úgy látszik, BENKÓ nemcsak a biográfiai adatok dolgában hanyagolja el azt, amit mástól megkövetel, de LAZICZIUS-bibliográfiája is kiegészítésre szorul. Teljesen figyelmen kívül hagyja mindazokat a filológiai, filozófiai tanulmányokat, amelyek a korántsem teljes LAZICZIUS-bibliográfia adatai szerint a Nyugatban, a Magyar Könyvszemlében, a Zeitschrift f. Slavische Philologie-ban, az Archiv f. Slavische Philosophie-ban, a Budapesti Szemlében, a Magyar Szemlében megjelentek, nem is szólva az álnév alatt írtakról, amelyek azonosítása még megoldásra váró feladat. Nem tűnt fel BENKÓnek, hogy egy évvel a doktorálás után rukkolt ki LAZICZIUS új utakat jelölő „nagyszabású” tanulmányával? A Pallas Athene-i teljes fegyverzet általában nem istenadomány, hanem megfelelő rutin következménye. És mindez a — LAZICZIUS számára széklábak faragását jelentő — magántisztviselőség mellett! Nem kell különösebb fantázia annak elképzeléséhez, milyen lett volna az amúgy sem szégyellni való LAZICZIUS-bibliográfia az 1920-as „félreértés” kizárásával.

³⁸ TRUBETZKOY véleményét már ismertettem (NyK. 72: 19). JAKOBSON „great and admired friend”-nek tartja LAZICZIUST a birtokomban levő levél tanúsága szerint (NB. TRUBETZKOY halála után egészennapjainkig a fonológia legelismertebb művelőjének a véleményéről van szó!). STEINITZ: „Es ist für uns eine Ehrenpflicht gegenüber dem Verfasser, einem der Pioniere der strukturellen Sprachwissenschaft, insbesondere der Phonologie zu Beginn der dreißiger Jahre...” (W. STEINITZ [ed.], „J. Laziczius, Lehrbuch der Phonetik”. Berlin, 1961. Vorw. p. III.)

³⁹ A kari előterjesztés indoklásából: „Javadalom tekintetében ma az egyetemi rendkívüli tanári fizetés olyan minimális, hogy abból az egyetemi tanári foglalkozáshoz szükséges, nélkülözhetetlen folyóiratok s időnként megjelenő tudományos művek megszerzésére nem telik” (1304/1938—39. D. sz., ill. 5214/1938—39. sz. rektori előterj.).

A minisztérium nem is válaszolt az egyetem felterjesztésére,⁴⁰ és csak 1940. október 19-én kelt „legfelsőbb elhatározás” alapján nevezték ki ny. r. tanárrá (l. a 33.093/1941. VKM. sz.-ot. Az eredeti értesítés nincs meg. NB. Az egyetemi tanárok kinevezésére vonatkozó „legfelsőbb elhatározás”-ok júliusban szoktak születni!)

Ennyit az én „hamis beállítás”-omról és az ezzel szembeállított BENKŐ-féle „igazság”-ról, a hivatalos elismerés sebességének a tükrében!

A laziciusi tudományos munkásság „széleskörű hazai visszhangját” illetően a BENKŐ által említett „bő dokumentációs lehetőségek” közül csak egyet, mégpedig a BENKŐ által is név szerint megemlített két szerző egyikét, BALASSA JÓZSEFET szólaltatom meg, hogy nyilatkozzék LAZICZIUS igen gyors és kiemelten megbecsült elismeréséről. Igaz, BENKŐ is megjegyzi, hogy ez a visszhang „vitatkozó jellegű” volt (NyK. 73: 334), de hát vitatkozó jelleggel is meg lehet valakit becsülni, ki lehet emelni munkásságának jelentőségét (l. LAZICZIUS vitáját TRUBETZKOY-jal). Az elismerést, megbecsülést sugárzó vélemény: BALASSA, mivel LAZICZIUSnak „Bevezetés a fonológiába” című tanulmánya alapján nem tudta megérteni, hogy mi a *foném(a)*, a *korreláció* és a *fonémák realizálódása* (Nyr. 63: 108), az alábbi összefoglaló értékelő megállapításokat teszi: „[LAZICZIUS] legfeltűnőbb helytelen állítás a . . . hogy az irodalmi és a köznyelv nem használja a zárt *ë-t*” (uo.; az én kiemelésem: K. F.). Ehhez a laziciusi állításhoz még egyszer visszatér, és azt „teljesen hamis”-nak mondja (i. h. 109). Továbbá: LAZICZIUSnak a magánhangzórendszerek alapján történő nyelvjárási osztályozását „elferdített és meghamisított állítások”-on nyugvónak (uo.), majd később a „fonológiai felosztás alapján keletkező zagyvaság”-nak tartja (i. h. 111), mivel szerinte a LAZICZIUS által szerkesztett térkép „az erőszakos ferdítésnek legjellemzőbb példája” (uo.), és ha ezen a BALASSA igényelte korrekciókat elvégezzük, „az egész elmélet semmivé válik” (uo.). És ha még akadna valaki, aki mindezek után sem ismerte volna fel a megbecsülés hangját, hallgassa meg BALASSA végső következtetését: „. . . az ő [LAZICZIUS] fonológiai alapon történt osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értelmetlen” (uo.).

Ezt az „igen gyors elismerésről és megbecsülésről” valló dokumentumot még megtoldhatnám egyéb „megbecsülést” bizonyító dokumentumokkal, amik egyben azt is bizonyítanák, hogy milyen magas elméleti szintről bírálták LAZICZIUST nemcsak a fonológiai vitában, hanem például az ismert kiejtési vitában is, de ettől elállok, mert akkor megint olyan színben tűnök fel, hogy szubjektíve válogatok, kiragadok, csoportosítok stb. Szigorúan ragaszkodtam a BENKŐ által kiválasztott egyik dokumentum megszólaltatásához.⁴¹

⁴⁰ A felterjesztésre írt Pro domo „indoklása”: „Tisztelettel jelenti a számvevőség [?!], hogy dr. Szily államtitkár úr Ónagyméltósága az 1939. évi egyszeri kinevezések során dr. Lazicius Gyula pesti tud.-egyetemi ny. rk. tanárnak rendes tanárrá leendő kinevezéséhez nem méltóztatott hozzájárulni.” Ezért a felterjesztést Szily aláírásával ad acta helyezték (31095/1939. VKM.).

⁴¹ Hogy erről a megbecsülésről, illetőleg a vele szemben alkalmazott kritika színvonaláról mi volt magának LAZICZIUSnak a véleménye az kiderül Balassának adott válaszából, illetőleg annak idevágó részéből. Ezt minden kommentár nélkül közlöm: „Őszintén szólva nem tudom, érdemes-e vitatkoznom olyasvalakivel, aki ennyire nincs tisztában a fonológiával [annak ellenére, hogy a BALASSA-féle „bírálat” megírásakor a fonológiának már terjedelmes irodalma volt, és LAZICZIUS nem fukarkodott az

A milyen alapon ez a „szűk” dokumentációs szelet a „széleskörű hazai visszhang” szempontjából kiemelt, megbecsült tudós képét bizonyítja, olyan mértékben vagyok hajlandó az inkriminált „igei személyragozásbeli használatot jobban meggondolni”!⁴²

Nehezen tudok ellenállni annak, hogy vitapartnereimnek még jónéhány hasonló jellegű megállapításával is ne foglalkozzak ilyen részletességgel. El kell azonban állnom ettől, mert már így is igen hosszúvá nyúlt válaszom. Bízom benne, hogy azért vannak páran, akik figyelmesen elolvasták cikkemet, a hozzászólásokat is, talán még olyanok is akadnak, akik az összevető munkától se riadtak vissza, aminek alapján minden nehézség nélkül megállapítható, miről van szó.

Nincs szándékomban a tanulságok összefoglalása. Ha azok két írásomból nem olvashatók ki, itt úgysem tudnám röviden summázni őket. Ha mást nem értem el szubjektivizmusommal, elfogultságból fakadó szelektív eljárással, mint hogy felhívjam a figyelmet a hazai általános nyelvészet fejlődésének, jelen állapotának sajátosságaira, az ideológiai igényesség, a „világnézeti alap” milyensége és arra, hogy talán érdemes elgondolkodni a külföldi és hazai irányzatok egyező és eltérő voltáról, és minden teatrális sallangtól mentesen újra megvizsgálni a „hogyan tovább” fő irányát. Ha a hazai nyelvtudomány nagyjából pótolta a múlt mulasztásait, a jövő útjának a kijelölése, az ebből adódó feladatok megfontolt, gondos előkészítése — a vita erről élénken tanúskodik — elkerülhetetlen. Hogy mindehhez türelmes munka, de a meglévő és termékenynek mutatkozó kezdeményezések sokkal határozottabb felkarolása, az eredményesnek minősülő módszerek intézményes elterjesztése kívánatik meg, az legalább annyira igaz, mint hogy a hozzá vezető helyes út megtalálása őszinte, bizonyos etikai normákat figyelembe vevő, megfelelő elméleti megalapozottságú viták nélkül elképzelhetetlen. Ha „mi mindenről elkésünk” is, ha mi az ország fejlődésének a sajátos vonásai miatt rákényszerültünk a politikában is arra, hogy polgári demokratikus vívmányokat (földosztás, az állam és az egyház szétválasztása stb.) szocialisztikus viszonyok között valósítsunk meg, saját területünkön is szívleljük meg ennek a pótlásnak

utalásokkal!], aki ennyire nem tudja, mi a foném. Szabad-e egyáltalán válaszra méltatnom azt, aki ilyen könnyű tarisznyával kél útra, hogy fonológiai értékeléseket, fonológiai megállapításokat bíráljon?!” (MNy. 31 : 49.)

⁴² Volt tehát „Laziczius-ügy, de sajnós, van is. Nem tudom bizonyítani, hogy a „tizenkilences viselt dolgokra” olyannyira érzékeny nyelvész SZILY véleménye befolyásolta-e a hivatalnok SZILY döntését. Semmilyen magyarázatot nem találtam arra, hogy miért kellett egyedül LAZICZIUS kinevezése ügyében megváltoztatni az egyetem felterjesztését. A Laziczius-ügy múltjában (kinevezés, nyugdíjazás) tehát benne van a hivatal keze is. Hogy a hivatal kik és milyen csatornákon át informálták, arra nézve csak találgatásokba bocsátkozhatnánk. Az „is”-hez: A nyelvészek közötti „széles körű elismerés” (elméleti munkásságának itthoni fogadtatása, annak a kutatásokat megteremtő hatása), a múlt másik összetevője, amely egyben átvezet az „ügy” jelenébe (a Nyelvtudományi Intézet „hivatalos értékelése, a LAZICZIUS-hagyaték sorsa). KNEZSA véleményének az „ügy”-höz kapcsolása nem inszINUÁCIÓ, hanem személynévként a véleményének a tolmácsolása. Ő ugyanis tudott arról a két feljegyzésről, ami a LAZICZIUS-dossziében volt, és az abban írtakat kapcsolta mutatis mutandis a Szily-féle 1919-es akcióhoz. A feljegyzéseket nyelvészek írták. De itt is hozzá kell tennem, hogy LAZICZIUST ezek nélkül is nyugdíjazták volna.

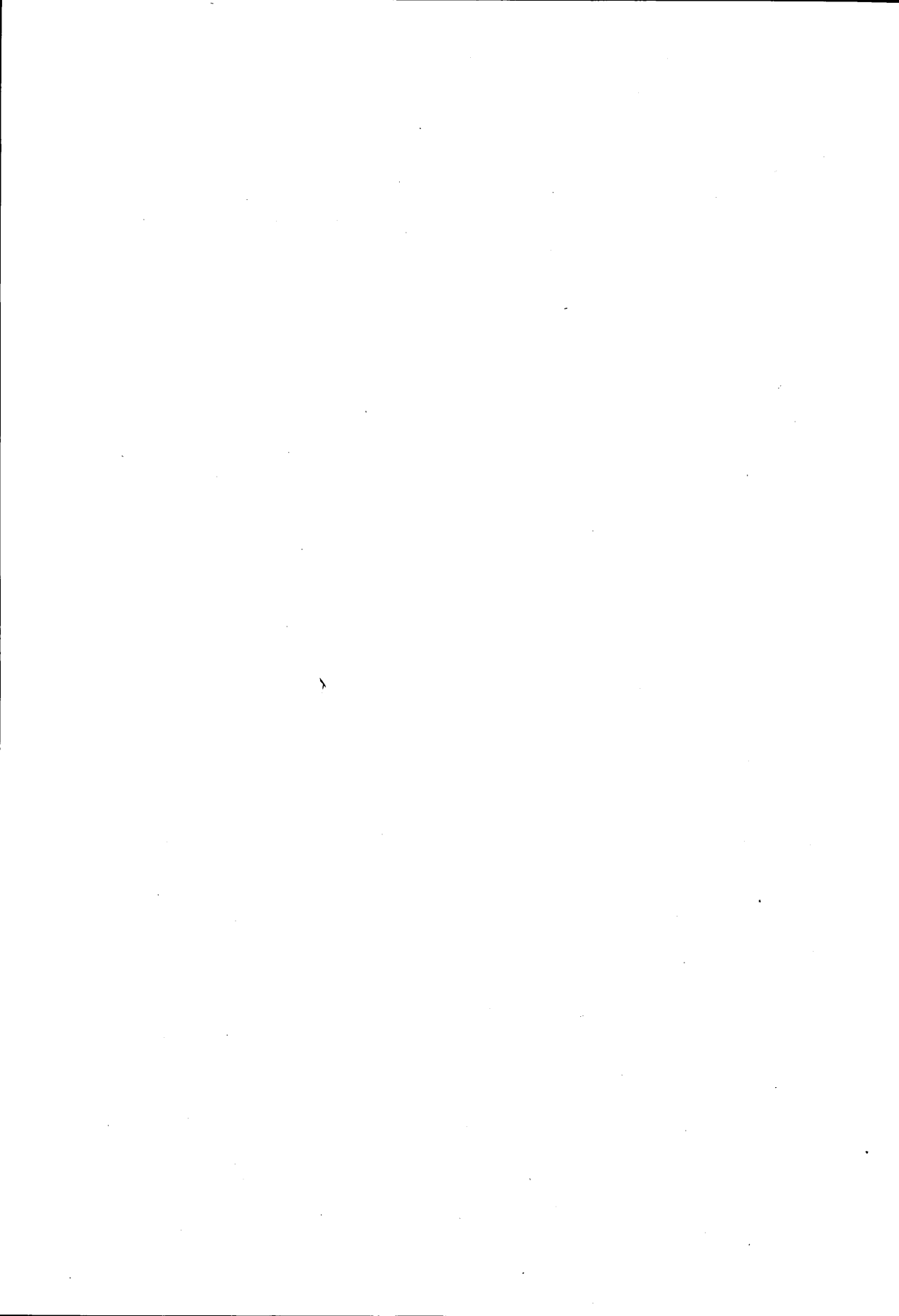
a tanulságait: nem álltunk meg a földosztásnál. Ezt az analógiát el lehet fogadni, de el is lehet utasítani, attól függően, hogy kielégítőnek tartjuk-e a nyelvtudomány nemzetközi fő áramlataiba való bekapcsolódásunk mértékét vagy nem vagyunk megelégedve vele. A kérdést nem én erőltetem, tudományunk fejlődésének belső logikája, de a legtágabb értelemben felfogott társadalmi igény már jópár éve megfogalmazta helyettem.

KOVÁCS FERENC

History of Science, Voluntarism

The author's answer to the criticisms published in volume 73 of *Nyelvtudományi Közlemények* on his article entitled „Trends, Consequences”.

FERENC KOVÁCS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a mondattan kérdéseihöz (Hadrovics László mondattana alapján)

A magyar mondattani szakirodalom alapvető művel gyarapodott a közelmúltban. A funkcionális magyar mondattan alapjai (Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 368 lap) című munka szerzője, a kiváló szlavista és közismert szótáríró maga így nyilatkozik vállalkozásáról könyve előszavában: „A szakember számára bizonyára szokatlan, hogy több mint három évtized alatt, amióta filológiával és nyelvészettel foglalkozom, a magyar mondattanból még csak egy rövidke cikket sem írtam, s most egyszerre egy egész könyvvel jelentkezem. S mi több, olyan igénnyel, hogy a magyar szintaktikai gondolkodásban új utakat törjek.”

A magyar nyelvtani eszközök használati szabályainak a leírása a mondattanban eddig — azt lehet mondani — eléggé elnagyolt volt. SIMONYI ZSIGMONDnak a részletekbe is alaposan beható munkássága folytatást kíván. Akadémiai nyelvtanunk, A Mai Magyar Nyelv Rendszere — mint a cím is utal rá — inkább új rendszerezésre, és SIMONYIVAL szemben a rendszer teljességére törekedett. A magyar morfológiáról (tőtan, a ragozás és képzés szerkezeti és alaki kérdései) aránylag teljes képünk van, de a szintagmák, ragok, névutók, kötőszók és mondatfajták absztraktabb nyelvtani, de főleg konkrétabb jelentéstani szabályait, alkalmazásának feltételeit részleteiben még korántsem tártuk fel. H. könyve főleg a szintagmákban és mondatfajtákban szereplő szófajok jelentéstípusainak az elemzésében ad újat, de egész szemléletében is jelentős az új: a szöveg kommunikációs funkciójának a nagyobb figyelembe vétele, a stilisztikai szempont erősebb érvényesítése.

H. mondatszemléletének lényeges vonása, hogy a mondatot szintagmatikus felépítésűnek látja és a szintagmák egészen részletes jelentéselemzését végzi el. Ez az elemzés a szintagmatagok szófaji sajátosságaira, a szófajok jelentésviszonyaira épül. E jelentéselemzésen belül különös tekintettel van: a) a lexikológiai—frazeológiai egységek kialakulásának fokozataira; b) arra, hogy a szintagmákat milyen típusokban szokták átvitt értelemben használni, hogy tehát a szintagma jelentése mikor megy át a konkrét (fizikai) síkról az absztrakt (pszichikai) síkra; c) arra, hogy az egyes szintagmatípusokat milyen mértékben használják képes értelemben, stilisztikai eszközként, emocionális értékkel. Mindebből következik, hogy H. mondattana túllép a szűkebb értelemben vett nyelvtan területén. Tulajdonképpen szövegelemzést végez, amely együttesen veszi számba azt, ami a nyelvtan, a lexikológia, a frazeológia meg a stilisztika körébe tartozik, sőt ezeken túlmenően olyan észrevételei is szép számmal vannak, amelyek a parole területét érintik, amennyiben az elemzett jelenség egy-egy konkrét szövegrész speciális sajátága. Minden fejezetben megkülönbözteti az általános nyelvhasználatot a ritka stílussajátságok-

tól, ami nagy pozitívum. Figyelembe veszi az egyes szavak informatív értékét is, például vizsgálja, hogy a főnév mond-e újat a nominális állítmányi részben. A *Terus néni áldott jó lélek* mondatban a *lélek* szó szinte felesleges, informatív értéke csekély — ahogy megállapítja.

Jellemző még H. mondattanára, hogy sokszor megemlíti a szinoním mondatszerkezeteket, valamint azt, hogy milyen szerepekben nem lehet használni valamely szintagmatípust. E két utóbbi szempont sok rokon vonást mutat az újabb nyelvtudományi törekvésekkel.

Ezekhez kapcsolja H. munkásságát még két — már említett — sajátosság: a szófajok jelentőségének a kiemelése, valamint a nyelvtani eszközök használata pontos, főleg jelentéstani feltételeinek a körülírása, illetőleg az erre való törekvés.

Fontos szerepe van H. mondatelméletében annak, amit *ő tudati tartalék*-nak nevez. Ezt így írja körül: „egész tudati tartalmunk sohasem kerül nyelvi megformálásra, de tisztában kell lennünk azzal, hogy a nyelvi megformálásban egész tudati tartalmunk részt vesz. A közlés alkalmával tudati tartalmunk két részre oszlik, az egyik rész nyelvi alakot nyer, a másik megmarad *t u d a t i t a r t a l é k* nak. A közlés pszichikai mechanizmusának ez egyik nagy törvényszerűsége, amelynek jelentőségét a nyelvtan számára nem lehet eléggé hangsúlyozni” (31).

H. tudati tartaléka — ahogy látom — három szintű jelenséget foglal egybe. A tudati tartalék egyrészt lexikológiai természetű, azaz az egyes szavak jelentésének konstans eleme az egész nyelvközösség számára, ezért a szótárak is feltüntetik a szójelentés definíciójában. H. így ír erről: „Ha falusi gyerektől megkérdelem: *hol van apád?* nyugodtan felelheti: *szánt*; — *hát anyád hol van?* — *fej*; és a bátyád? — *horgászik*. Az ilyen gazdag tartalmú igék tehát önmagukban nemcsak a cselekvés tárgyára, hanem sokszor a helyére is közlést tartalmazhatnak. Természetes tehát, hogy a tárgyat kitenni nem kell. Ebben is a nyelv csodálatos takarékosága nyilatkozik meg, amelyre számos helyen rámutatok. Amit nem mondok ki, az megmarad tudati tartalékban. A nyelvi megformálásban aktívan részt vesz, de nyelviileg nem formálódik meg” (67).

A tudati tartalék másik típusa szintaktikai-grammatikai természetű, azaz bizonyos grammatikai formákhoz (például igen gyakran alany nélküli nominális állítmányhoz) van kötve. A hiányzó rész a beszédhelyzet tárgyi valósága szerint egyértelműen adott. Az akadémiai nyelvtan is tárgyalja az ilyen beszédhelyzet alapján lehetséges hiányos mondatokat. H.-tól a következő példát említhetjük e típusra: „a háziasszony a már tollasodó csirkéket bizonyos jegyek alapján csalhatatlanul megkülönbözteti, hogy melyikből lesz kakas, melyikből jérce. De nem kell kimondania: *ez a csirke jérce lesz, ez a csirke kakas lesz*, csak rábök és ennyit mond: *jérce, kakas*. A közlés hiánytalan. A többit a beszédhelyzetbe ágyazott tudati tartalék helyettesíti. Ugyanez történik, ha egy fiú az utcán felismeri az apját: *az apám*; vagy ha egy apa egy társaságban bemutatja a fiát: *a fiam*” (51). A nyelvtanok az ilyen szerkezetükben hiányos mondatokat csak annyiban tárgyalhatják, amennyiben határozott grammatikai formákhoz vannak kötve és bizonyos helyzetekben mint tipikus közlésmódok kialakultak.

A tudati tartalék harmadik típusa csak a konkrét szövegösszefüggés, beszédshituáció és ahhoz fűződő többé-kevésbé bonyolult asszociációsor alapján értelmezhető, szintaktikai-grammatikai szempontból nem tipizálható, csak

a szöveg stilisztikai elemzésekor lehet számbavenni. Ami „kimaradt” a szövegből, az a szöveg hőseinek egyéni életkörülményeivel magyarázható. H. idevágó példáját Gárdonyitól veszi. A haldokló öreg paraszt azt súgja: A kardomat. „Odatesszük — rebegete könnyben fulladozva az öregebbik fiú. Mert egy szóból is meg lehetett érteni, hogy a negyvennyolcas kardjára emlékezteti őket. Sokszor megmondta, hogy azt vele temessék el” (31). Az efajta tudati tartalék tárgyalása a mondattani elemzést a parole-stilisztika területére vezeti. Nem világos, hogyan gondolja H. az ilyen természetű tudati tartalékoknak egy rendszeres mondattanban való tárgyalását.

H. típusmegállapító, osztályozó elemző módszere empirikus. Példáinak zömét a magyar regény- és novellairodalom klasszikusaitól (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz) veszi. Munkáját azonban nem úgy kell tekintenünk, hogy kész elképzelésekhez keres innen-onnan kiragadott példákat. A filológus-nyelvész alázatával először összegyűjti az óriási anyagot, s ennek a rendezése és átgondolása után állapítja meg a szabályszerűségeket. A gyűjtött anyag óriási terjedelme teszi lehetővé, hogy H. az altípusok, átmenetek megállapításában messzemenően túllép nemcsak az akadémiai nyelvtanon, hanem azon is, amit SIMONYI a Magyar Határozók-ban és a Magyar Kötőszók-ban elénk tár. Persze H. nem dolgozza fel az összes ragokat, névutókat, kötőszókat, csak módszertani tanulságul kiválaszt egyes súlyponti fejezeteket: a nominális mondatot, a tárgyias szintagmát, a *-tól, -től* ragos határozót, a birtokviszony szerkezeteit, az ellentétes mondatot és az összetett mondatok közül főleg a függő mondatokat. H. e kulcsfont szerepű fejezetekkel példát akar mutatni egy teljes mondattan megírására. Példaanyagának rendszerezésével kettős célt ér el. Egyrészt a módszertani tanulságokon túl konkrét anyagot ad a mondattan egyes fejezeteihez, másrészt az említett írók nyelvének a feldolgozását kapjuk a megadott szempontok szerint. H. művében a magyar regényírás klasszikusainak a mondatalkotó műhelyével ismerkedünk meg.

H. munkájának a felmérése, elemzése a magyar mondattanírás szempontjából rendkívül fontos. H. könyvének e jelentőségét elsősorban nem általános tételeinek a kifejtési módjában látom, hanem abban a módszerben, amelyet az egyes fejezetekben alkalmaz. Ezért kritikai ismertetésemben foglalkoznom kell az egyes részfejezetekkel is. Ezek taglalásában azonban — terjedelmi okokból — lehetőségeim szerények. Ezért részletesebben csak azokat a fejezeteket mutatom be és kísérem megjegyzésekkel, amelyekhez sok hasonló még kidolgozásra vár (a *-tól, -től* ragos határozó, az ellentétes mondat, az alárendelő összetett mondat). A többi fejezetekhez (nominális mondat, tárgyias szintagma, birtokviszony), csak egy-két, inkább elméleti jellegű észrevételt fűzök.

A *n o m i n á l i s m o n d a t* fejezetében H. szerint közlési szempontból gyakoribb az a típus, amelyben az állítmány szűkebb körű fogalmat jelöl. Kommunikációs szempontból ugyanis az *Ez a madár seregély, A néprajz tudomány* mondatokban az alanyt tágabb körűnek, számunkra körülhatárolatlanabbnak veszi, amelyet az állítmány aztán pontosabban meghatároz. Bevallom, ebbe a sajátos gondolkodásmódba nehezen tudok behelyezkedni, hiszen *ez a madár* individuumot jelöl, vagy ha úgy értem, hogy *ilyen fajta madár*, akkor sem tágabb körű mint a *seregély* fogalmi tartalma, hanem egyenlő vele, hiszen nem a szövegből kiragadott, absztrakt *madár* szóról van szó. Az ilyen mondatok elemzésében az akadémiai nyelvtan szigorú megrovását, a formális logika vádjával való illetését nem tudom elfogadni.

Igen tanulságos A nominális mondat mint stílusesszék című fejezet és A nominális mondat érintkezése más kifejezésmódokkal című szakasz. Ez utóbbi a nyelvtani szinonimika szempontjának ugyancsak a stilisztika számára való gyümölcsöző érvényesítése.

A tárgyas szintagma című fejezetben H. a nyelvtani tárgy definícióját úgy adja meg, hogy a tárgyas szintagmát a valóság objektív tulajdonságaiból levezetettnek fogja fel. E szerint tárgyról akkor beszélünk, ha a cselekvés szándékos, irányított, s a cselekvés és a tárgy tartósan érintkezik. Így azonban nehéz megmagyarázni, hogy miért ne volna tárgy a *Ráköppött a falra*, *Sokáig néztem rá* mondatokban, hiszen a szándékos és irányított cselekvés ezekben is megvan, a tartós érintkezés pedig vagy megvan vagy nincs, de csakúgy van meg vagy nincs, mint a *Leköpte a falat* vagy a *Sokáig néztem őt* mondatokban. A szándékosság kötelezővé tétele is furcsa. *Véletlenül feldöntöttem a virágállványt*, *Alvás közben megnyomtam a nyakamat*, *A szél fújja a levelet* — e mondatokban a cselekvés nem szándékos, legalábbis a *szándék* szónak a köznapi értelmében.

Ebben a fejezetben fejt ki H. azt a — talán legkülönösebb — nézetét, amely a mondattan határait szinte a végtelenig tágítja ki. Ezt írja: „téves az a sokat hangoztatott tanítás, amely szerint a nyelvfejlődés folyamán a nyelvtani szerkezet sokkal lassabban változik, mint a szókinés. . . Ha használatba jön egy-egy új szó, mint *brigád*, *diszpécser*, ettől a magyar szókinés struktúrája semmiféle változást nem szenved, a főnevek száma kettővel gyarapodott. E szavak szintaktikai beilleszkedését két példával szemléltetem: *új brigádot szerveztek*; *a régi diszpécsert leváltották*. A szintaktikai változás itt legalább akkora, mint a szókinésbeli. A *szervez* és *levált* igék szintaktikai mezője szélesedett, a két ige most már eggyel több főnevet vehet maga mellé tárgyként. Igaz, hogy ez csak mennyiségi változás, de a szókinésé is az” (64).

Legyen szabad itt egy gyakorlati vonatkozású ellenvetést tenni. A *brigád* és a *diszpécser* szavak a nyelv szókinésében nemcsak mennyiségi elemek, hanem a maguk rögzített alakjával minőségek is, amelyeket például a magyarul tanulóknak emlékezetébe kell vésnie. De a *brigádnak*, mint a *szervez* ige tárgyának és a *diszpécsernek*, mint a *levált* ige tárgyának a használatát nem kell külön megtanulni, ez kész mintákhoz, a *szervez* és a *levált* ige már kialakult szintaktikai-szemantikai struktúrájához igazodik mechanikusan. Az egyik esetben újítás történt a *langue*-ban, a másik esetben a gyarapodás csak a *parole*-t érinti.

De hátra marad még egy fontos kérdés: a nyelvtan szintaxis fejezetében, annak a tárgyról szóló részében kell-e felsorolni az összes tárgyas igéket, sőt ezeknek tipikus szintaktikai-szemantikai környezetét? Ha igen, ugyanez áll az összes határozóragokra, névutókra, azaz a szintaxisban fel kell sorolni az összes igéket, amelyek a *-tól*, *-től*, a *-nak*, *-nek*, a *-val*, *-vel* stb. raggal állnak, legalábbis akkor, ha az ilyen kapcsolatban valami korlátozás van, sőt ez sem elég, hanem minden egyes igéhez meg kell adni a raggal használatos tipikus környezetet. Egyébként feltehető, hogy ez a végtelenbe nyúló anyagfeltárás is a szintaxishoz tartozik, de véleményem szerint a szótár szintaxisához, azaz a szótár egyes tételeinek, szavainak a szintaktikai-szemantikai jellemzéséhez. H.-nál nincs élesen elkülönítve a szótár és a nyelvtan feladatköre, mert mint említettem, ő a szintaktikai elemzést a szöveganálízis szempontjából nézi, a szövegben pedig szótári és nyelvtani információk együttesen jelentkeznek.

Azzal, hogy H. a szintaxis területét végtelenné szélesítette, — legalábbis a fent idézett elmélete szerint, mert a gyakorlatban a feladatot ő is szűkebbre vonja, tulajdonképpen igen hasznosan járult hozzá a nyelvtan illetékességi körének a vitájához. Egyébként H. gyakorlati munkája alapján, tehát amit az egyes kidolgozott fejezetekben látunk, a nyelvtan feladata valahogy így fogalmazható meg: a szótári jellegű információk alapján a hasonló viselkedésű szótári, illetőleg egy lehetséges morfématári elemek összesítése, csoportosítása, rendezése nyelvtani (szintagmatikus, raghasználati stb.) keretekbe. Ez azonban felvet egy további kérdést: mi a nyelvtannak a szótárban nem realizált, külön domíniuma, amelyet nem a szótárból vontunk el, hanem a szótárhoz adunk?

A *birtokviszony* című fejezet elkápráztató gazdagságban mutatja be a birtokviszonyt (értsd: birtokos szerkezetet vagy ki nem tett birtokos és birtokos személyjeles szó viszonyát: *házzam*) alkotó szófajok szemantikai csoportjait. E fejezet rádobent az olvasót minden eddigi feldolgozás elnagyoltságára. Persze a fő- és alcsoportokba való besorolások másfajta elképzeléseket is lehetővé tesznek. Nagyon érdekes és fontos típus, amelyben a cselekvést jelentő szó a birtokos jelző: *a bűntény színhelye, a halál órája, a kísérlet eszközei, az értekezlet tárgya, az öngyilkosság oka, az utazás célja, a fejlődés üteme, a fogadtatás módja, a gyógyulás feltétele* stb. E szerkezetekben a második tag nagyjából megfelel a határozó fajtáinak. A határozóféleség tartalmi viszonya tehát a legtöbb esetben főnévvel kifejtett módon (*helye, ideje, célja, oka* stb.), nem határozói mondatrészsel is közölhető, s ilyenkor párhuzamot mutat a határozórag vagy kötőszó használatával: *A gyűlés helye a nagyterem : A gyűlés a nagyteremben van. Érkezésem ideje kedd : Kedden érkezem. Gyógyulásának feltétele, hogy pihenjen : Ha pihen, akkor meggyógyulhat.*

A *-tól, -től* ragos határozó fejezetével H. példát akar nyújtani a határozóragok és a névutók mondattani feldolgozásához. (Ez a mondattan legterjedelmesebb része.) Módszere hasonlít SIMONYIÉHOZ. A forma felől indul el, a ragalakot tekinti kiindulópontnak. SIMONYI a Magyar Határozók-ban felvesz néhány nagyobb jelentéscsoportot és ezeken belül kisebb jelentéskörökbe osztja be a *-tól, -től* ragos határozóval járó igéket, mellékneveket. SIMONYI fő osztályai a következők: 1. helyhatározó; 2. időhatározó; 3. hasonlító határozó; 4. eredethatározó szűkebb értelemben, ide tartozik a szenvedő szerkezetbeli *-tól, -től*; 5. eredethatározó tágabb értelemben; eszközhatározó; okhatározó. H. fő osztályai: 1. távolítás és elválasztás; ide hely- és időhatározók tartoznak és olyanok is, amelyeket SIMONYI tágabb értelemben eredethatározónak vesz (*elszakad, elválaszt, eltölt, megfoszt valamitől*); 2. eredet; 3. ok és megengedés. H. alosztályai — különösen a helyhatározókon belül — világosabbak, jól tükrözik a raghasználat jelentéstani sémáját. SIMONYI a helyhatározói használatot nagyon elnagyoltan tárgyalja. Ugyanakkor nagyobb gondot fordít a szinoním szerepű ragokkal, névutókkal való összehasonlításra, például a *-tól, -től* és a *miatt* használati különbségeire. H. szépen fejtegeti az eredet és az ok közti átmeneteket.

H. feldolgozásából kétségtelen, hogy a raghasználat szemantikai sablonjainak a megállapításához csak valami ilyenféle úton juthatunk el. Először össze kell gyűjteni azokat az igéket, mellékneveket, amelyek mellett a rag előfordul. Ha a raghasználatról valóban pontos képet akarunk kapni, akkor szövegfeldolgozásokon kívül nem nélkülözhetjük az adott kor értelmező szótárát. Különböző kiszolgáltatók magunkat a feldolgozott szövegek esetlegességeinek. A következő lépés már sokkal nehezebb: megállapítani, melyek

az ige melletti raghasználat feltételei, azaz milyen jelentésű igék mellett milyen szófajú és milyen jelentésű tőhöz járul a határozórag. Csak ezután lesz lehetséges a raghasználat pontosabb meghatározása, szemantikai, alcsoportok felállítása.

A szemantikai fő- és alcsoportok meghatározásában mindig van bizonyos szubjektív elem. Ez világos SIMONYI és H. *-tól, -től* ragos fejezetének az összevetéséből, de magának H.-nak a fejtegetéseiből is. Maga is nem egyszer problematikusként látja a besorolását (például a 129. lapon). Maguk a konkrét besorolások is nemegyszer ellentmondásosak. Például a távolyítás és elválasztás osztályában a második alcsoport igéi így vannak jellemezve: olyan tárgyias cselekvés, amely mozdulatot jelent ugyan, de amelynél a cselekvő lényegében helyben marad. Ilyen igék az *elvesz, elszed, elránt*. Ezek között szerepel az *elhoz* ige is, erre azonban nem illik rá a megadott jellemzés, hogy tudniillik a cselekvő lényegében helyben marad. Egy másik ellentmondó besorolás: a „bizonyos távolságra levés” szemantikai alcsoportjába tartozik az *elhajlik* ige ezzel a példával: *A csatorna egy helyen nagyon elhajlik a faltól*. Viszont a fejezet legvégén, mint laza összefüggést mutató határozótípus képviselője szerepel a következő példamondat: *„Az út a fehér sziklától letér a völgy mélyébe.”* Nem látok lényeges különbséget a két példa között besorolhatóságuk szempontjából, hiszen mindkettőben „háttérbe szorult a mozgásképzet”, sem a csatorna, sem az út nem mozog.

Egzaktabban ragadhatók meg a jelentéstani csoportosításnál azok a raghasználat produktivitása szempontjából lényeges sajátosságok, amelyek a vonzatszerűséggel függenek össze. A raghasználat kötöttsége vagy kötetlensége szempontjából négy fokozatot vennék fel. Az igék szemantikai csoportosítását talán célszerűbb volna e négy csoporton belül elvégezni. 1. Bizonyos meghatározott feltételek mellett a raghasználat korlátlan, azaz lényegében bármely ige mellett előfordulhat. A *-tól, -től* rag esetében a meghatározott feltétel az időhatározói használat. Itt tehát az a tő korlátozott erősen, amelyhez a rag járul, nem az igéi tő. Nem mozgást jelentő igék mellett is előfordulhat *-tól, -től* ragos időhatározó (*pihen, ül, alszik*). Bizonyos korlátok azonban itt is vannak és lehetnek. Úgy látszik például, hogy az igekötős igék ez esetben nem használhatók, ha mozzanatos akciómínőségűek (*megpihen, leül, elalszik*). 2. A második fokozathoz tartozik a H. által is felsorolt igék jó része. Erre a fokozatra az jellemző, hogy a *-tól, -től* ragos határozó nem kötelező az ige mellett s nem is értjük hozzá az igéhez, azaz szabad határozó. Az ige jelentéstípusa azonban már korlátozott, s természetesen a határozó jelentéstípusa is meg van szabva. Ide tartozó igék például: *elmegegy, elfut; reszket, ragyog*. 3. A harmadik fokozathoz azok az igék tartoznak, amelyek mellett nem kötelező ugyan a *-tól, -től* ragos határozó, de a *-tól, -től* funkcióját hozzáértjük az igéhez. Itt már vonzatról van szó. Ilyen igék: *búcsúzik* (valakitől), *visszaszerez* (valakitől), *fél* (valakitől vagy valamitől), *kap* (valakitől). — 4. A negyedik fokozatba olyan igék tartoznak, amelyek mellől nem maradhat el a *-tól, -től* ragos határozó. Ezek a kötelező vonzatos igék: *ered* (valakitől, valamitől), *tartózkodik* (valakitől), *eltölt* (valakitől, valamitől), *elválaszt* (valakitől, valamitől). A felsorolt példák mutatják, hogy a *-tól, -től* ragos határozó vonzat jellege sok esetben együttjár a tárgyragos főnévi vonzattal is. Ez a körülmény a *-tól, -től* használatának a jellemzéséhez is hozzátartozik.

A vonzatszerűség és az igék jelentéstani csoportosulása illetőleg az ezzel összefüggő határozótípus között találunk bizonyos összefüggést. Például az elkülönülést és elkülönítést, valamint szűkebb értelemben eredetet jelentő

határozók körében sok a vonzat, az egyszerű mozgást jelentő igék melletti helyhatározók és az okhatározók körében kevesebb. A vonzatszerűség szempontjából határozott gyengülés észlelhető, ha az eltávolodás kifejezésétől az igazi ok felé haladunk, ahogy ezt szépen mutatja H. anyaga.

Külön tárgyalnám az átalakítással (transzformációval) összefüggő, erősen produktív szerkesztésmódokat. Itt leginkább a *-tól, -től* ragos ágens szerepét kell megemlíteni. H. helyesen mutat rá arra, hogy az ilyen használat a szenvedő értelmű határozói igenév mellett a legszokásosabb.

Az ellentétes mondatok vizsgálatában H. különös gondot fordít az árnyalatok, átmenetek feltüntetésére. Az eredmény: az ellentétes mondatok altípusainak eddig nem ismert gazdagságát mutatja be. Fő osztályai eltérnek az akadémiai nyelvtanétól. Az akadémiai nyelvtan — a magyar mondattanírás hagyományait követve — három fő típust különböztet meg: a) szembeállítást, amelyre az jellemző, hogy az egyes tagmondatok tartalmukat tekintve érvényesek, igazak, tényként elfogadottak. Példa: *Bubenyik fűtörészett a bakon, a lovak pedig vígan kocogtak előre*; — b) megszorító ellentétet, amelyről akkor van szó, ha a második tagmondat olyasmit tartalmaz, amelynek az ellentéte következik az elsőből. Példa: *Habár fölül a gályá, — S alul a víznek árja — Azért a víz az úr*; — c) kizáró ellentétet (ellentmondást); itt a tagmondatok tartalma kizárja egymást. Példa: *A kártyához nem világosság kell, hanem szerencse*.

H. csoportosítása más. A következő három fő osztályt állapítja meg: 1. egyszerű ellentét; ide tartozik a fenti a) és c) típus; 2. megengedő ellentét. Itteni példái nagyjából a fenti b) típussal egyeznek meg; 3. korlátozó ellentét; ezt a típust az előző sajátos fajtájának tekinti, de külön típusba sorolja. Példa: *Ezen mindenki nevetett, csak ő nem*.

Ennek az osztályozásnak az a különössége, hogy nagyobb rokonságot mutat az egyszerű szembeállítás és a *hanemes* kizáró ellentét között, mint a szembeállítás és a megszorítás között. Az egyszerű szembeállítás és a kizáró ellentét közös fő osztályba kerül, azzal a megjelöléssel, hogy egyszerű ellentét. Nyilván az a meggondolás vezette a szerzőt, hogy a megengedő jelleg megléte vagy hiánya a döntő osztályozási szempont. Más aspektusból azonban közelebb áll egymáshoz a szembeállítás és a megengedő jellegű ellentét, mint e kettő és a kizáró ellentét. Az előbbi kettő ugyanis abban megegyezik, hogy tagmondataik tartalma egyszerre lehetséges. Ez a rokonság a kötőszóhasználatban is megnyilvánul. A *de* lehet az egyszerű, szembeállítással rokon ellentét, és a megengedő, megszorító mondatok kötőszava egyaránt. *Mi fejlődünk, de ő egészen tönkrement*. (Itt szembeállító az ellentét.) *Elemér könnyelmű suhanc, de alávalóságot nem követett el soha*. (Itt megszorító — megengedő ellentét van.) *Igaz, a hanem* is lehet megszorító — megengedő ellentétes mondat kötőszava, erre éppen Jókaitól lehet sok példát találni, de ez a használat az irodalmi nyelvben nem állandósult.

A sok finom árnyalatnyi különbség rögzítése a kötőszóhasználat feltételeinek a megállapításában nagy előrelépést jelent H. munkájában. További feladat marad, hogy a kötőszóhasználat feltételeit ne annyira vagy ne csak a definíciós módszerrel, hanem a tagmondatok alkatrészeinek nyelvtani adottságaival is próbáljuk meghatározni. Csak egy-két típussal kapcsolatban mutat rá arra, mire gondolok.

Az olyan egyszerű szembeállítások mint *A feleségem jót akart, én rosszat akartam* tipikusan olyan szerkezetek, hogy mindegyik tagmondatban legalább

két-két mondatrész van egymással szembeállítva (példánkban: *feleség—jót; én—rosszat*). Ez egyáltalán nem jellemző a kizáró ellentétes, sőt a megszorító mondatokra sem. Arra vonatkozólag is kellene pontosabb fogódzót találni, hogy a szembeállításokban mikor lehet a *de*-t használni, és mikor nem. Az előbbi, kötőszó nélküli példamondatokban a *meg* és a *pedig* kötőszó éppúgy használható lenne, mint a *de*. Viszont a fentebb említett *Bubenyik füttyörészett*... kezdetű példamondatban nincs helye a *de*-nek. A használati szabály itt valószínűleg olyasmi, hogy szembeállító ellentét esetén a *de*-t akkor használhatjuk, ha a két mondatban ellenkező jelentéspólusú szavak illetőleg mondatdarabok vannak. Ha például eseményeknek csak egyszerű időbeli párhuzamba állítását akarjuk ellentétes jelentésű szavak szembeállítása nélkül (az ellentétes jelentés nem az antonímia értelmében veendő), akkor a *de* nem használható. A kötőszóhasználat szabályszerűsége azonban még ennél is bonyolultabb. Vegyük a következő mondatot: *Az ifjú hadvezér ellensége volt mindenkinek, aki szónokol, de megbecsült mindenkit, aki tesz. E mondatban ellenségnek lenni — megbecsülni; szónokolni — tenni* jelentésbeli ellentétpárok. (Említettük, az ilyen ellentéteket magukba foglaló mondatokban lehet *de*. Van is.) De az a furcsa, hogy ebben a mondatban viszont nem lehetne a *pedig*-et vagy a *meg*-et alkalmazni. A már említett *Mi fejlődtünk, de ő egészen tönkrement* mondatban lehet (ahogy van) *de* is, de a másik két kötőszó is. *Az ifjú hadvezér*... kezdetű mondatban a kontrasztív ellentétet hordozó szavak többsége nem névszói természetű. Azokban a példamondatokban, amelyeket H. a 178. lapon felsorol, a mondat első helyét elfoglaló kontrasztív tag: névszó. *Ember tervez, isten végez. A hit az privát dolog, a gyónás meg nyilvános*. Stb. Vajon ez nem feltétele-e annak, hogy a *meg* és a *pedig* használható legyen? Nem, mert az ilyen mondatok is jók: *Zúg az erdő, a tenger meg erősen hullámszik*. A kötőszó használatát tehát előttünk még ismeretlen rejtett tényezők szabják meg. Ezek felkutatása a jövő feladata. De az olyan alosztályok megfigyelése, mint amilyeneket H. könyvében a 188. lapon találunk a *csak* szerepének a bemutatására, nagy lépéssel viszi előre a nyelvhasználat felmérését. Ehhez csak azt fűzném hozzá, hogy az egyes típusok közti különbség megállapításában még jobban figyelembe lehet venni a párhuzamos kötőszó-használatot. *Ezen mindenki nevetett, csak ő nem*. Itt a *csak de*-vel helyettesíthető, *hanem*-mel nem. *Nem állomás, csak bakterház*. Itt fordítva: *hanem* is állhat a *csak* helyett, illetőleg *hanem csak*, viszont *de* a mai nyelvhasználat szerint nem.

Az alárendelő összetett mondatról szóló legterjedelmesebb rész bevezetőjében H. kifejti az összetett mondatok feldolgozásáról, rendszerezéséről kialakított elveit. A mellékmondatot nem úgy tekinti, mint mondat alakjában kifejtett mondatrészt. Ez az elv H. gyakorlatában azt jelenti, hogy nem a mellékmondatnak a főmondat szerkezetéhez viszonyított pozícióját (alanyi, állítmányi, határozói, jelzői) tartja fontosnak, hanem a mellékmondat jellegét. A mellékmondat egyrészt abból a szempontból jellemezhető, hogy függő kijelentés, kérdés, felszólítás, óhaj vagy felkiáltás-e, másrészt pedig aszerint vizsgálendő, hogy a fő mondatban milyen „tartalomváró” szó van, amelynek a mellékmondat „tartalmat ad”. „A mellékmondat lényege a tartalomadó funkció” (207). A „függő mondat” szakkifejezés H.-nál szelesebb értelmű annál, mint amihez mondattani munkákban szokva vagyunk. (Talán a „mellékmondat”-nak felel meg, esetleg csak a *hogyos* mellékmondatnak.) A függés jellege is tovább osztályozható a fenti öt típuson belül. A függő kijelentés lehet függő gondolat, érzés és beszéd, másrészt függő cselekvés,

történés, állapot és függő lehetőség. A főmondat tartalomváro szava lehet fogalomszó és formaszó. *Látom, hogy dolgozol.* — itt a tartalomváro szó fogalomszó (*látom*). „Ez az ige tulajdonképpen csak az érzékelés módját jelöli meg, a további közlés számára csak keretet ad, ezt a keretet a további közlés tölti ki tartalommal” (193). A tartalomváro szó lehet formaszó. *Ott virradt meg, ahol lefeküdt.* — itt a tartalomváro szó *ott*. A tartalomváro szerepet fogalomszó és formaszó együtt is betöltheti: *Megfelekedezik arról, hogy . . .* Ez utóbbi típusban a formaszó (*arról*) és az ige együtt alkotja azt a „keret-” kifejezést, amelyet a függő mondat tartalommal tölt meg — H. felfogása szerint. Az utóbbtól némileg különbözik az olyan formaszó, amely el is maradhat. Ilyenkor az ige önmagában is tartalomváro: *Azt gondolta, hogy . . .* A mellékmondat néha nem a főmondati mutatónévmásnak, hanem a mondatba beleérthető, mondást jelentő igének ad tartalmat: *Azzal ver föl hajnalban, hogy keljek fel.* Ezzel szemben a mutatónévmás kap tartalmat a mellékmondatban a következő példában: *A szomszédom reggel azzal vert föl, hogy a motorját berregtette az ablakom alatt.*

A mellékmondati tartalomadás szempontja sok értékes megfigyelést tesz lehetővé, annál is inkább, mert H. módszere szerint megkívánja a főmondat tartalomváro fogalomszavainak (igéknek, főneveknek, mellékneveknek) a listázását és jelentéskörök szerint való csoportosítását. Maga a tartalomváro szempontja azonban nem egységes. Egészen más jellegű a fogalomszavaknál mint a formaszavaknál. A *Látom, hogy dolgozol* — példamondatban a *látom* tartalomvároása lineáris, a *lát* ige szintaktikailag kiegészítést kíván egy csatlakozó mondatrész által. Ezzel szemben a főmondatbeli formaszó mintegy helyettesíti a főmondat szintaktikai struktúrájában a mellékmondatot: úgy utal a mellékmondatra, hogy szintaktikailag egy helyet biztosít számára. Itt a tartalomváro — mondhatjuk — paradigmikus jellegű. E két különböző síkon fekvő „tartalomadás” a szintaktikai funkció (pozíció) szempontjából lényeges eltérést mutat. A kettő egyszintre hozása a „tartalomváro”-nak mint közös sajátásnak az alapján talán nem a legszerencsésebb. H. szemléletében a szintaktikai funkció nem lényeges a mellékmondat minősítésében — ezzel magyarázható a kétféle tartalomadás összekapcsolása. Egyébként is nehéz megszokni, hogy a *Látom, hogy dolgozol* — mondatban a *látom* igét miért a *dolgozol* „tölti ki tartalommal”. A *látom* önálló, teljes értelmű szó, amilyen a *kap* vagy az *ad* ige. (Ezek is kiegészítést kívánnak.)

Ez a szemléletmód, amely a mellékmondat minősítésében a főmondatához viszonyított szintaktikai funkciót nem tartja lényegesnek, sokszor megnyilvánul H. munkájában abban a formában, hogy ugyanazon mellékmondatnak különféle főmondatához viszonyított megjelenései között a különbséget nem tartja lényegesnek. Például a 203. lapon írja: az alábbi mondatok összefüggéseiben mitsem változtat, ha a főmondatban e kifejezések bármelyike áll:

<p><i>gyanakodott,</i> <i>gyanította,</i> <i>feltámadt a gyanúja,</i> <i>az volt a gyanúja,</i> <i>gyanút fogott,</i> <i>élt a gyanúperrel,</i></p>	}	<p><i>hogy be akarják csapni</i></p>
---	---	--------------------------------------

Hasonló összeállítások találhatóak még a 220. és 251. lapon. A 235. lapon expressis verbis kimondja H., hogy a mellékmondat funkcióját nem befolyá-

solja a főmondatához viszonyított pozíció. A példák:

<i>az volt a terve, elvetette a tervet, foglalkozott a tervvel, lemondott a tervről,</i>	}	<i>hogy vidékre költözik</i>
--	---	------------------------------

„Bármint variáljuk is a bevezető mondatot — írja H. —, a mellékmondat funkciója nem lesz más, mint hogy a *terv* szónak tartalmat ad.” Az, amit H. itt funkción ért, nem szintaktikai funkció, hanem jelentéstani viszony, amely különböző szintaktikai funkciókban is azonos marad. Ha H. következetes akar lenni elemzéséhez, akkor a *Pista fiam* és *Pista a fiam* jelzős szerkezetben illetőleg mondatban *Pista* és a *fiam* viszonyát egyformának kell megítélnie.

A főmondat és a mellékmondat viszonyának a megítélésében az egyoldalú főmondat-központú szemlélettel szemben H. mellékmondat-központú szemlélete egészséges reakció. Leghelyesebb az összetett mondatnak mind a két oldalú szemlélete. Ilyen irányba mutatnak már korábban Tesnière szintaxisához fűzött megjegyzéseim: „Ha csak azt nézzük, hogy a mellékmondat milyen funkciót tölt be a főmondatban végső soron, akkor például a következő három mondat mellékmondata egészen külön kategóriába kerül, a határozó, a jelző és az alany kategóriájába: *Ott, ahol élek. . . ; Abban a városban, ahol élek. . . ; Az, ahol élek. . .* Viszont mégcsak nem is vitatható, hogy e három mellékmondat szóról-szóra ugyanaz. Ha meg csak e mondatok önmagukban tekintett sajátosságát veszem figyelembe, s mindezeket határozószói mondatoknak nevezem (mint ahogy a *hogy*-os mondatokat főnévi, s a vonatkozó névmásos mondatokat melléknéviékné tekinthetjük),²⁵ akkor elsikkad a funkcionális szempont. A szófajátváltás módszerének az alkalmazása itt is tekintetbe veszi mindkét sajátosságot: megadja a mellékmondat szófaji értékét, és az átváltoztatott, esetleg többszörösen átváltoztatott szófaji (funkcionális) értékét”. A ²⁵-ös jegyzet: „Nálunk régebben Simonyi osztályozta a mellékmondatokat szófaji értékük szerint. Ma is szokás megemlíteni ezt az elemzési módot, de inkább bírálva.” (Ált. Nyelv. Tan. I. (1963) 184.)

A mellékmondati tartalomadást H. az ismertetett szempontokon (fogalomszó, formaszó tartalomadása, függő kérdés, kijelentés stb.) kívül még négyféle szempontból minősíti. A tartalom eszerint lehet: 1. Lényegi és mellékes (jelzői); 2. abszolút és viszonyított; 3. általános és alkalmi; 4. szabad és kötött (irányított). A legfontosabb megkülönböztetés az 1.: lényegi és mellékes. Lényegi: *Molnárékről csak azt tudom, hogy elköltöztek.* Mellékes: *Molnárékről csak azt tudom, amit másoktól hallottam.* E tartalmi jellegű megkülönböztetés megfelel a *hogy*-os (lényegi) és a relatív (mellékes) mellékmondatoknak. Én inkább erre a szembenállásra alkalmaznám az *abszolút* és *viszonyított* elnevezést, tudniillik a relatív mondatok valóban viszonyítással adják meg a tartalmat. A *jelzői* megjelölést nem értem. Ide általában relatív mondatok tartoznak, nemcsak a jelzői relatív mondatok. A viszonyítottnak nevezett tartalomadás lényegében a hasonlító mondatokra vonatkozik. Kötött (irányított) a tartalomadás akkor, ha a főmondatbeli formaszó többféle mellékmondatot is lehetővé tesz, például

<i>barátom úgy horkol,</i>	{	<i>hogy szuszog is melléje hogy a szomszédba is áthallatszík hogy mindig felébredék tőle mint egy gőzgép</i>
----------------------------	---	--

H.-nak a felsorolt osztályozási szempontjai nem egyeznek meg a mellékmondatok fő fejezeteinek a beosztásával. Az alárendelő mondatok fő fejezetei ugyanis a következők: 1. Független kijelentés. 2. Független kérdés. 3. Független felszólítás, óhaj és felkiáltás. (Ezek mind *hogy*-os mondatok.) 4. Mutató névmások tartalomadása (*hogy*-os és relatív mondatok). 5. Határozószók tartalomadása (határozói relatív mondatok). E fejezetek felosztása némi rokonságot mutat azzal a mellékmondatfelosztással, amelyet a *The Hungarian Language* című kiadványban felvázoltam. Itt a mellékmondatokat négy osztályba soroltam. 1. Relatív mondatok (a két mondatban van egy közös, de megnevezetlen főnévi tag: *az, aki; azt, akinek* stb.); 2. Relatív jelzői mellékmondatok (itt is van egy közös főnévi tag, de ez a főmondatban meg van nevezve: *az a fiú, aki. . .*); 3. Relatív természetű határozói mondatok (itt a két mondat állítmányának térbeli, időbeli stb. viszonya van kifejezve; a szerkesztésmód párhuzamos: *ott, ahol; akkor, amikor; stb.*); 4. *Hogy*-os mondatok (többnyire a két mondat állítmánya van egymáshoz viszonyítva).

Az alárendelő összetett mondat fejezetein belül H. igen nagy gondot fordít a fő- és mellékmondatok szoros és laza fajtái közti átmenetek bemutatására, a sűrítést kifejező mondatfajták, a stilisztikai árnyalatok érzékeltetésére (ez különösen „A mellékmondat előrehozása” című alfejezetben megkapó), a *hogy*-os mondatoknál pedig a „tartalomváró” igék, főnevek és melléknevek jelentéstípusok szerinti listáinak az összeállítására. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a független felszólítás fejezetében több példamondat felszólító módú igét tartalmaz ugyan, de felszólításnak nem értelmezhetők e mellékmondatok. Ilyen példák: *Igyekeztem, hogy az írásom is szép legyen. — A kicsiny ember abban munkálkodik, hogy fűből, falevélből koszorúforma takarót fonjon a nagy ember kopasz fejére.* Stb. (267.)

A határozószók tartalomadása című fejezetben H. együtt tárgyalja az *ott, ahol* és az *annál a fánál, ahol* típust. De maga H. is említi, hogy az utóbbi mondatfajtákban *amelyen, amelyben, amelynél* ragos alakokat is lehet használni. Úgy gondolom, a tartalomadás jellege egészen más a két fajta, hagyományosan határozóinak és jelzőinek nevezett mellékmondatokban, s az utóbbiakba az *ahol* analogikusan került bele. Más problémát jelent az *olyan helyen, ahol, azon a helyen, ahol* szerkesztésmód. Ezek a megoldások a *hely* szó általános tartalma miatt funkcionálisan valóban megfelelnek az *ott, ahol*-féle típusnak.

Befejezésül az általános elvi kérdésekhez térnék vissza. Kritikai jellegű megjegyzéseim ellenére az elmondottakból egyértelműen kiderült, hogy H. munkája jelentékeny mértékben megtermékenyítette a mondattanírást. Ugyanakkor nem tudok egyetérteni azzal, ahogy ő a saját felfogását A Mai Magyar Nyelv Rendszerével szembeállítja, formális logikainak, nem a nyelv természetes adottságaiból kiindulónak minősítve az akadémiai nyelvtant. Ez a megállapítás azért meglepő, mert eddig a modern irányzatok képviselőit illették általában ezzel a váddal. Az említett nyelvtan valóban formálisabb, mint akár SIMONYI munkái, akár HADROVICS mondattana, a „formális” megjelölésen a nyelvtani formák (alakok és szerkesztési sémák) alapján való osztályozás nagyobb súlyát értve, de ez érthető márcsak a terjedelemtől fogva is. Egy rövidebb lélegzetű nyelvtan elsősorban a formális sajátságokat ragadja meg és ez így van rendjén. A részletes jelentéstani elemzés terjedelmét kíván, noha — felfogásom szerint — ez is hozzátartozik a nyelvtanhoz, amely e nélkül képtelen a nyelvi eszközök használatát konkrétizálni. De a jelentéstani részletekbe való elmerülés nem vezethet az alaki és szerkezeti összefüggések le-

becsüléséhez. H. maga is több helyen hivatkozik arra, hogy ahol az akadémiai nyelvtan a formális kidolgozást megadta (például a tárgyas igeragozás használata), ott ő felmentve érzi magát a megisméltéstől. Ezzel azonban elismerte a formális szempont jogosultságát is. Könyvében is nemegyszer — sőt talán többnyire — a formákból indul ki (ragalakok, nominális mondat, birtokos szerkezet, kötőszók), holott elképzelhető másfajta — jelentéstani — kiindulás is.

H. munkája — objektívan nézve — nem szemben áll A Mai Magyar Nyelv Rendszerével, hanem kiegészíti azt. Kiegészíti a jelentéstani, a stiláris, a frazeológiai elemzés irányában, némely ponton pedig — ahogy említettem a bevezető részben — a modernebb törekvésekhez áll közel. Mindez együtt adja meg H. könyvének azt a sajátosságot, amelyet ő funkcionálisnak nevez. A „funkcionális” megjelölés H. értelmezésében — ahogy ez az összetett mondatok fejezetében kap elsősorban szerepet — jelent egy tagadó jellegű magatartást is: a szintaktikai-pozíciós funkciók figyelembe vételének a tudatos mellőzését — a jelentéstani összefüggések javára. Úgy gondolom, ahogy ezt az előzményekben kifejtettem, a mondattanban ez a mellőzés nem jogosult és semmilyen kárt nem szenved a jelentéstani összefüggések nyilvántartása a szintaktikai funkciók számbavétele mellett sem. Éppen a kettő egymásra vonatkoztatása a feladat.

H. munkája egy igen nehéz kérdést tesz fel a mondattan írójának, talán éppen ez a kérdés a fő tudománytörténeti „funkciója” e műnek. A kérdés így hangzik: lehetséges-e a nyelvnek részletekbe menő, egészen pontos leírása? H. bebizonyította, hogy az elnagyolt leírás lehet tetszetős, áttekinthető, de semmiesetre sem tükrözi részleteiben a nyelvhasználatot. Viszont H. „tüzetes” munkája is csak bizonyos szövegekre támaszkodik. Ha ő a részletes leírásban, igék, főnevek, stb. listákba szedésében látja a mondattan egyik fő feladatát, kérdés, megvalósítható-e ez a feladat a vizsgálandó „korpusz” örökös nyitottsága miatt. Ha meg csak a törvényszerűség a fontos, minek a lista. A kérdést — eddigi saját próbálkozásaim alapján — magamnak is föltehetem.

KÁROLY SÁNDOR

Remarks on Syntactic Problems (On the basis of the Syntax by László Hadrovics)

The Hungarian special literature on syntax has been enriched with the work of LÁSZLÓ HADROVICS: „The Bases of Hungarian Functional Syntax”. The special interest of the work is that its author, the outstanding slavist and well-known lexicographer, has never written any article on syntactical topic during his thirty years of activity, and now he presents a whole book with the aim to change the way of Hungarian thinking on syntax.

Indeed, in HADROVICS's work there is much that is new. He gives something new mainly in the analysis of the different semantic types of the parts of speech found in syntagms and clauses continuing the activity of the great Hungarian linguist, ZSIGMOND SIMONYI in many aspects, but the whole concept is new insofar that he gives more consideration to the communicative function of the text and enforces the stylistic side much more. It is characteristic of Hadrovics's syntax that synonymous syntactical structures are often mentioned in it as well as pointing out the different roles in which any syntagm-type cannot be used. The latter two points of view show many common features with the newer linguistic trends together with two other characteristics of Hadrovics's activity; i.e. the emphasis on the importance of the parts of speech and the description of the detailed, mainly semantic conditions of the use of grammatical means or at least the endeavour to do so.

In Hadrovics's syntactic theory what he calls „implicit reserves” has an important role. This is nothing else but the implied meaning of the communication not explicitly expressed but implied to the text by the hearer. This is one of the great regularities in the „psychical mechanism” of communication — a favourite expression of Hadrovics — the importance of which, according to Hadrovics, for a grammar cannot be emphasized enough. Hadrovics does not say it explicitly (*expressis verbis*) but the careful reader can analyse three essentially different things from his „implicit reserves”.

1. On the one hand it is of lexical nature e.g. there is a constant element in the meaning of the individual words for a whole language community, therefore it is given in the lexical definitions of the dictionaries. E.g. everybody implies the object of the action (land) to the verb (to plough) without pronouncing it.

2. On the other hand it is of syntactic-grammatical nature e.g. it is tied to certain grammatical forms, very often to nominal predicatives without a subject. The missing part of the sentence is given unambiguously in the objective reality of the speech situation.

3. Its third type cannot be typified from grammatical point of view; it can be considered only in the stylistic analysis of the text. What „is missing” from the text very often can be explained with the living conditions of the characters in the text through a series of more or less complicate associations.

The appraisal and analysis of Hadrovics's works is extremely important for the Hungarian syntax-writing. We can see its importance not so much in the exposition of the general theses but in the methods applied in the individual chapters. Many of his statements can be argued with e.g. syntactical changes are as rapid as the lexical ones. Another problematical item is that at Hadrovics the scope of a dictionary and grammar is not sharply separated. He identifies analysis with text analysis, and in a text the information of lexicographic and grammatic character appears together. With the extension of the syntactic field to infinity — at least in theory — Hadrovics has added something very useful to the debates on the competency of grammar.

Considering Hadrovics's work from an objective point of view it is not in contrast with „The System of the Presentday Hungarian Language”, though he himself emphasizes the opposition; on the contrary it rather completes it in the direction of semantic, stylistic, and phraseological analyses and — as we have already mentioned it — in several points it is near to the modern trends in linguistics. All this together gives the peculiarity to Hadrovics's work which he calls functional.

As in Hadrovics's interpretation the denotation „functional” — having its role first of all in the analysis of complex sentences gives an attitude of negative character: the conscious pretermission of the syntactic positions in favour of the semantic relations. We think that this pretermission is not qualified in syntax and the semantic relations would not suffer with the consideration of syntactic functions. The task is the reference of the two on each other. Hadrovics's work puts a very difficult question to the author of syntax, which may be the main „function” of the work in science history. The question is as follows: Is the precise detailed description of the language possible? Hadrovics proved that a scamped description can be appealing, easy to survey but does not reflect the usage in detail. But Hadrovics's detailed work is also based only on certain texts. In case he finds one of the main tasks of syntax in a detailed description, in grouping verbs, nouns etc. into lists, the question is whether the task can be solved or not because of the permanent overttness of the corpus under examination and if only the regularity is important what is the aim of the lists. We have put this question to ourselves as well, on the basis of our own attempts.

SÁNDOR KÁROLY

A nyenyec nyelv hangsúlyának történetéhez (Az orosz jövevényszavak tanúsága)

1. A nyenyec nyelv hangsúlyáról eddig csak néhány mondatos megjegyzések hangzottak el. Ezeknek a megállapításoknak az a lényege, hogy a magánhangzók hosszúsága és a hangsúly között feltételezhetően összefüggés van, a főhangsúly általában a hosszú magánhangzót tartalmazó szótagra esik. Ha a szóban egynél több hosszú magánhangzó van, a hangsúly megoszlik e szótagok között.

Más szamojéd nyelvekben is hasonló a helyzet. A különbség mindössze az, hogy amíg a nyenyecben a hangsúly kötetlen (vagy legalábbis még nem sikerült megállapítani standard helyét), addig a nganaszanban a hangsúly az esetek nagy részében az első szótagra esik. «Ударение, в основном связанное, падает преимущественно на первый слог, значительно реже — на второй и третий; в единичных случаях ударение может падать на четвертый слог от начала...» [Н. М. Терещенко: Нганасанский язык, [Языки народов СССР, Финно-угорские и самодийские языки], 419).¹ Ugyanez a helyzet az enyecben is: «основное ударение чаще всего падает на первый слог или на первый компонент дифтонга. На третий и пятый слоги приходится дополнительное ударение...» (ТУРЕСЦЕНКО: i. m. 441.). A szelkupban az „expiratórikus főhangsúly általában az első szótagra esik, s ilyenkor a 3. és 5. szótagra mellékhangsúly jut. Némelykor azonban, állítja ПРОКОФЬЕВ, a 2. szótag is lehet főhangsúlyos. Mégpedig akkor, amidőn a 2. szótag hosszú magánhangzót tartalmaz, az első szótagban pedig rövid magánhangzó áll...» (НАЈДУ П., Chrestomathia Samoiedica, Budapest, 1968. 129—130).

2. Az idézett szamojéd nyelvek tanúsága szerint a hangsúly szoros összefüggésben van a magánhangzó-hosszúsággal. Ezt a megállapítást véve alapul, megvizsgáltuk a nyenyec nyelv orosz jövevényszavainak hangsúlyát, van-e változás az eredeti orosz alakhoz képest, s ha van, milyen jellegű hangsúlyeltolódásról beszélhetünk.

A nyenyec nyelvről mintegy három évszázada vannak írásos adatok. Már a legelső nyelvemlékekben, szójegyzékekben felbukkannak az orosz jövevényszavak. A feljegyzések készítői régebben nem nyelvészek voltak, s az általuk leírt adatok nem mindig pontosak. A hosszú magánhangzókat viszont a kevésbé gyakorlott gyűjtő is meg tudja állapítani. Így van ez a korai nyenyec szójegyzékekben is.

¹ Bár a nganaszan hangsúlyozás bonyolultabbnak tűnik (МИКОЛА: НҮК. 72: 59—60) НАЈДУ úgy vélekedik, hogy a nganaszan mórás nyelv és a hangsúly az utolsó előtti mórásra esik (НҮК. 66: 379—9; УАЈб. 34: 41—54).

A téma kidolgozásában, sajnos, csak írott anyagra támaszkodhattam. A *Терещенко: Ненецко-русский словарь* (Moskva, 1965) -ban található orosz jövevényszavakat ugyan beolvastattam magnetofonra Leningrádban tanuló nyenyec anyanyelvű hallgatókkal, de ez a kísérlet a jelen feldolgozás szempontjából sikertelennek bizonyult, mert egyetlen szó kivételével mindent az orosz hangsúlynak megfelelően olvastak fel. Többek között ez a tény is bizonyítja az orosz nyelv nagy hatását a jurákra, főleg a műveltebb rétegeknél.

Az alábbi forrásokban találtam felhasználható anyagot:

A. M. CASTRÉN, Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen, (Anton Schiefner, St. Petersburg, 1855.)

BUDENZ J., Jurák-szamojéd szójegyzék (NyK. 22: 321—376) Ugyaninnen vettem a Reguly által gyűjtött nyenyec anyag idevágó részét is.

N. SEBESTYÉN I., A. Sprogis' Wörterverzeichniss und grammatikalische Aufzeichnungen aus der Kanin-Mundart des Jurak-Samojedischen (ALH. 2: 97—188.)

E. RAE., The Land of the North Wind, London, 1875. (SUST. 64: 120—125)

E. RAE, The White Sea Peninsula, London, 1881. (SUST. 64: 126—145)

A. G. SCHRENK, Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojuden, zum Arktischen Uralgebirge, II., Dorpat, 1854. (SUST. 64: 58—119)

T. LEHTISALO, Jurak-samojedisches Wörterbuch, Helsinki, 1956.

HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica, Budapest, 1968.

A. A. Дунин-Горкавич, Русско-остяцко-самоедский практический словарь наиболее употребительных слов, Tobolsk, 1910 (SUST. 64: 156—164).

Б. М. Житков, Полуостров Ямал in Зап. И. Русского Географического Общества по общей Географии Т. XLIX, St. Petersburg 1913. (SUST. 64: 165—171).

Н. М. Терещенко, Ненецко-русский словарь, Москва, 1965.

Н. М. Терещенко, О русских влияниях на ненецкий язык (по материалам лексики), УЗЛГУ, 1953. 60—83.

Csak azok a szavak jöhettek számításba, amelyekben egyetlen magánhangzó-hosszúság van jelölve. A magánhangzó-hosszúság jelöletlensége esetén természetesen nem lehet eldönteni a hangsúly helyét. Eltekintettünk továbbá azoknak a szavaknak a vizsgálatától is, amelyekben két szótagban is található hosszú vokális, ugyanis ezekben az esetekben a hangsúly feltehetőleg megoszlik a két hosszú szótag között.

3. A vizsgálat eredményét táblázatokba foglalva közöljük. Az I/a. táblázat — LEHTISALO anyagának kivételével — minden forrás orosz jövevényszavai-

1/b

Hangsúly	N	K	U-C	Oks	M	Sjo	U	I	Sj	MB	O	O ₁
+	—	—	2	3	5	2	7	1	4	1	7	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
x ₁	1	1	5	10	2	8	11	—	3	5	16	1
x _x	—	—	1	2	1	—	1	—	2	—	4	—

nak hangsúlyviszonyáról képet ad. Az I/b. táblázat LEHTISALO anyagán alapul. A táblázatban ugyanazon szó különböző nyelvjárási előfordulásai külön tételként szerepelnek (pl. a *sómka* or. cēmra szó fel van tüntetve mind az *U*, mind pedig az *Oks* nyelvjárásban). LEHTISALO anyagát csak technikai okokból választottam el a többitől.

I/a táblázat

Hangsúly	R.	Sch.	B—R.	Spr.	Zs.	D—G.	Ty.	H.	C.
+	1	6	10	1	—	2	3	1	1
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
x ₁	—	4	7	—	1	7	—	—	1
x _x	2	6	1	—	—	3	—	—	—
*	—	1	—	—	—	—	1	—	—

Jelmagyarázat

- (+) = az átadó nyelv nem-első szótagi hangsúlya az átvevő nyelvben az első szótagra kerül
 (—) = az orosz szó első szótagi hangsúlyát a nyenyecben nem-első szótagi hangsúly váltja fel
 (x₁) = a hangsúly mindkét nyelvben az első szótagon van
 (x_x) = a nyenyec hangsúly ugyanott van, mint az oroszban volt, de nem az első szótagon
 (*) = egyéb hangsúlyeltolódás a szó belsejében

Rövidítések

R. = Rae; Sch. = Schrenk; B—R. = Budenz—Reguly; Spr. = Sprogis; H. = Hajdú; C. = Castrén; Zs. = Житков; D—G. = Дунин—Горкавич; Ty. = Терешенко

Az I/b. táblázaton szereplő nyelvjárások rövidítéseit lásd LEHTISALO idézett művében.

Megjegyzések

a) A BUDENZ—REGULY szójegyzékből nemcsak a(–) jellel ellátott magánhangzót tartalmazó szavakat vettük figyelembe (pl. *jāma* «яма»), hanem azokat is, amelyekben interkonsonantikus helyzetben diftongus áll (pl. *huoska* «кошка»). Ezek a szavak hosszú magánhangzót tartalmaznak, ugyanis az orosz nyelvben csak a hosszú (= hangsúlyos) magánhangzók diftongizálódhatnak (a kiejtésben): or. *guorot* «город». Ezt a feltevést

táblázat

O ₂	O ₃	O ₃	O ₄	OP	T ₁	T ₂	T ₃	T ₄	T ₅	T ₁₂	N _j	L _j	N _i	S
1	—	1	2	2	1	—	—	—	—	—	4	1	—	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
2	—	1	—	5	2	—	4	1	1	1	4	3	—	5
—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	2	1	2	—

megerősíti az egyszótagú *vjos* »B03« szó is, mert egyszótagú szavakban a magánhangzó mindig hangsúlyos és hosszú, BUDENZnél pedig diftongussal van jelölve.

b) A táblázatok nem tartalmaznak néhány olyan szót, amelyben pedig a magánhangzó-hosszúság jelölve van. Ezeket a szavakat az alábbiakban közöljük:

LEHTISALO: *turūs* < or. *стружка*
piristaw < or. *пристав*
oftörnük < or. *вторник*
 B—R.: *hauālimbi* < or. *хвалить*

Ezek a szavak azért képeznek különleges esetet, mert az átadó nyelvhez képest, egy szótaggal többet tartalmaznak, és a hangsúly látszatra eltolódik. Tulajdonképpen e szavak hangsúlya ugyanazon a szótagon van, mint volt az oroszban is. A nyenyec nyelvre jellemző, hogy a szóeleji CCV-hangkapcsolatokat feloldja. A fenti példákon néhány lehetséges megoldási módot láthatunk:

CCC $\bar{V}$ —	CVC $\bar{V}$ —
CC $\bar{V}$ —	CVC $\bar{V}$ —
CC $\bar{V}$ —	VCC $\bar{V}$ —

4. A II. táblázatban a LEHTISALO-nál több nyelvjárásban is előforduló azonos szavak hangsúlyát hasonlítjuk össze. 46 ilyen szó van (természetesen csak azokat számolva, amelyek a hangsúly szempontjából érdemlegesen szóba jöhettek).

1. <i>jāsowol</i> ясаул 2. <i>lābka</i> лавка 3. <i>pūlka</i> бўлка 4. <i>tarkān</i> таракан 5. <i>ōbras</i> образ 6. <i>wāska</i> Васька 7. <i>kardōska</i> картóшка 8. <i>s'ēlkowoj</i> целкóвый 9. <i>xōlác</i> калáč 10. <i>xāska</i> кáша 11. <i>xōsa</i> косá 12. <i>sōmka</i> сёмга 13. <i>sājnik</i> чайник 14. <i>swēčka</i> свечка 15. <i>jíkota</i> икóта 16. <i>xajūk</i> каюк 17. <i>xōska</i> кóшка 18. <i>xōrawa</i> корóва 19. <i>xāmka</i> камкá 20. <i>saltāt</i> солдát 21. <i>xūsa</i> кúча(?) 22. <i>ōwce</i> овéц 23. <i>tābak</i> табáк	24. <i>pīla</i> пилá 25. <i>māma</i> máма 26. <i>sōltaj</i> золотóй 27. <i>jākar</i> якорь 28. <i>wērasta</i> вёрста 29. <i>pētra</i> Пётр < Петрá 30. <i>tōrowa</i> здорóво 31. <i>māšter</i> máстер 32. <i>prōstī-</i> прости- 33. <i>kōsar</i> гусáр 34. <i>pārsa</i> бáржа 35. <i>tūsa</i> тúша 36. <i>sārka</i> чáрка 37. <i>sūriņō</i> сýриковóй(цвет) 38. <i>teska</i> рэжка 39. <i>pāla</i> пýла 40. <i>liška</i> лýска 41. <i>xōrnića</i> гóрница 42. <i>rāba</i> рýбчик 43. <i>lōbotka</i> слобóдка 44. <i>sūdē</i> судýя 45. <i>nōsak</i> носóк 46. <i>sūlka</i> чýлка
--	---

A fenti lista csak egy — tetszés szerint kiválasztott — nyelvjárási alakot tartalmaz. A szavak nyelvjárásonként, egymáshoz viszonyítva bizonyos alaki különbséget mutatnak, de ez nem tartozik a jelen problémához.

5. A III. táblázat adja a több forrásban előforduló azonos szavak hangsúlyviszonyait (jelen esetben LEHTISALO anyaga egységes forrásnak tekinthető).

A szavak a következő sorrendben szerepelnek a táblázatban:

1. <i>wētra</i>	ведрѡ	11. <i>pīla</i>	пилā
2. <i>pōčka</i>	бѡчка	12. <i>sōltaj</i>	золотѡй
3. <i>prōslī</i>	простī-	13. <i>jākar</i>	якорь
4. <i>sāxār</i>	сāхар	14. <i>wērasta</i>	вѣрста
5. <i>pērōwka</i>	верѡвка	15. <i>ηōlēpte</i>	олифа
6. <i>tāršīna</i>	старшинā	16. <i>tōrowa</i>	здорѡво
7. <i>xōska</i>	кѡшка	17. <i>pōrxā</i>	пѡрох
8. <i>xōrawa</i>	корѡва	18. <i>būŋgra</i>	бўгра
9. <i>malakā</i>	молокѡ	19. <i>xāska</i>	кāша
10. <i>tābak</i>	табāk	20. <i>šūlak</i>	чулѡк

A szavak LEHTISALO szótárából valók, bizonyos átírási egyszerűsítésekkel. A listán van néhány olyan szó is, amelyben két hosszú magánhangzót találunk, de a többi forrásban ezeknek az eseteknek csak egy hosszú magánhangzót tartalmazó alak felel meg.

6. A táblázatok alapján megállapíthatjuk:

a) Gyakori eset, hogy az orosz második szótagi hangsúly az elsőre tevődik át (ritkábban fordul elő, hogy a harmadikról kerül az elsőre) — 222: 73 (ahol a 222 a vizsgált szavak száma, a 73 pedig a hangsúlyt változtatóké).

b) Három esetben figyelhető meg fordított folyamat, amikor az eredeti első szótagi hangsúly a másodikra helyeződik. Ez lehet egyszeri, egyéni ejtés-mód következménye is. A „kivételeket” felmutató *Nj* és *U* nyelvjárásokra a többi példa alapján nem jellemző az ilyen jellegű hangsúlyelmozdulás. TYERESCSENKO példája alapján nem vonhatunk le semmilyen következtetést, mert nincs számottevő adat ebből a forrásból.

c) A b) pontban említett három eseten kívül az orosz első szótagi hangsúly megmaradt a nyenyecben is az első szótagon, 222 : 112.

d) Az eredeti nem-első szótagi hangsúly változatlanul megmaradt a nyenyecben is, 222: 32

e) Két esetben fordul elő egyéb hangsúlyeltolódás a szó belsejében.

f) LEHTISALO nyelvjárási adatait összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a megfelelések a hangsúly szempontjából egységesek. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy egyes nyelvjárásokban két hosszú magánhangzót találunk a másik alak egy hosszú magánhangzója helyett, de ilyenkor is a két hosszú magánhangzó közül az egyik mindig a másik nyelvjárási szó hangsúlyos szótagjának felel meg.

g) a III. táblázat már nem ad ilyen egységes képet. A 20 közös szó közül 7-nek (2, 3, 8, 9, 10, 12, 16) vegyes megfelelései vannak, de az előfordulás arányát tekintve a 9. és a 12. szó kivételével a többinek a hangsúlya az első szótagra tehető.

7. A vizsgált anyag elég csekély, így nem lehet végleges következtetéseket levonni. Néhány érdekes jelenségre viszont érdemes felfigyelni.

II.

	N	U-C	Oks	M	Sjo	U	Sj	MB	O	O ₁	O ₂	O ₃
1.												
2.									x ₁			
3.												
4.												
5.	x ₁			~								
6.				~								
7.									x _x			
8.												
9.						+			~			~
10.						x ₁			x ₁			
11.				+		+						
12.			x ₁			x ₁						
13.			x ₁			x ₁						
14.		x ₁				~						
15.							+		~			
16.		x _x					~					
17.							x ₁		x ₁			
18.			+	~			+		+			
19.							+	+	+			
20.							x _x		x _x			
21.					x ₁			x ₁				
22.		+	+									
23.			+		+							
24.				+					~			
25.												
26.												x _x
27.									x ₁			
28.									x ₁			
29.									+			
30.									+		+	
31.										x ₁	x ₁	
32.						+						
33.									+			
34.											x ₁	
35.	x ₁	x ₁							x ₁			
36.			x ₁				x ₁		x ₁			
37.									~			
38.			x ₁		x ₁	x ₁			x ₁			
39.							x ₁		x ₁			
40.			x ₁	x ₁								
41.			x ₁			~						
42.					x ₁		~					
43.								x ₁				
44.					+				~			
45.	~	+								~		
46.				+		+	+		+		~	

(~) = a szóban egynél több hosszú magánhangzó van

táblázat

O ₅	O ₆	OP	T ₁	T ₃	T ₆	T ₇	T ₉	T ₁₂	Nj	Lj	S	P
		+					x ₁		x _x		+ x ₁ x ₁ ~	
		~			x ₁				x _x	x ₁		~
x _x				x _x		+						
x ₁		x ₁	+		x ₁							
		x ₁ x ₁ x ₁ +										
+	+		+							+		
		x ₁							+ x ₁		+	
	x ₁				x ₁							
			x ₁									
			~					~				

III.

	L e h t i										
	Oks	M	Sjo	U	Sj	O	O ₂	O ₃	O ₅	O ₄	OP
1.											
2.											
3.				+							
4.											
5.				~							
6.				~							
7.					x ₁	x ₁					
8.	+	~			+	+					
9.	x _x										
10.	+		+								
11.		+				+					
12.								x _x			
13.						x ₁					x ₁
14.						x ₁					x ₁
15.						~					~
16.						+	+		+	+	
17.						~					
18.	x ₁										
19.				x ₁		x ₁					
20.		+		+	+	+					

A jövevényiszavak nagy része kétszótagos, de viszonylag sok a háromszótagos szó is.

Azoknál a háromszótagú szavaknál, amelyekben a hangsúly az oroszban nem az első szótagon volt, két lehetőség áll fenn: megmarad azon a szótagon, amelyen az átadó nyelvben volt, vagy előrekerül az első szótagra.

Mindkét lehetőség független attól, hogy a hangsúlyos szótag nyílt-e vagy zárt.

a) Oks/1. (a hangsúly ugyanott van, ahol az oroszban)

CVC $\bar{V}$ CV = CaC $\bar{u}$ Ca (*kajuta*)

Oks/2. (a hangsúly, ellentétben az oroszsal, az első szótagon áll)

C $\bar{V}$ CVCV < or. CVC $\bar{V}$ CV

C $\bar{o}$ CoCa < or. CoC $\bar{o}$ Ca (*korowa*)

b) Nj/1. CVC₁C₂ $\bar{V}$ C₃C₄V = CaC₁C₂ $\bar{o}$ C₃C₄a (*kartoška*)

Nj/2. C $\bar{V}$ C₁C₂VCVC < or. CVC₁C₂ $\bar{V}$ CV

C $\bar{e}$ C₁C₂oCoC < or. CeC₁C₂ $\bar{o}$ CyC (*šelkovej*)

c) O/1. CVC $\bar{V}$ CV, CVC₁C₂ $\bar{V}$ C₃C₄V (*tašana*); (*kardoska*)

CaC' $\bar{a}$ Ca, CaC₁C₂ $\bar{o}$ C₃C₄a

O/2. C $\bar{V}$ CVCV < or. C₁C₂VC $\bar{V}$ CV

C $\bar{o}$ CoCa < or. C₁C₂oC $\bar{o}$ Ca (*torowa*)

d) M/1. CVC $\bar{V}$ CV = CaC' $\bar{e}$ Ca (*bašera*)

M/2. C $\bar{V}$ CVCV < or. CVC $\bar{V}$ CV (*kušica*)

C $\bar{u}$ C' $\bar{i}$ Ca < or. CuC' $\bar{i}$ Ca

táblázat

s a l o					R.	Sp	BR	DG	T.	H.	C.	Sch.
T ₁	T ₁₂	Nj	Lj	S								
				+								+
+		~		x ₁	x _x		+	+				x ₁
							x _x	x ₁				+
					+		x ₁	x ₁			+	x _x
							+		+			x _x
+			+				+		+	+		x _x
								x _x	-			
								x ₁				
					x _x	+		x ₁				
								x _x				
	x ₁						x ₁	x ₁				x ₁
								x ₁			x ₁	
									+			

- e) S_j/2. C $\bar{V}$ CVCV < or. VC $\bar{V}$ CV
CiCoCa < or. iC $\bar{o}$ Ca (*jikota*)
- f) O₃ CVCVC $\bar{V}$ C < or. CVCVC $\bar{V}$ C
CoCoC $\bar{a}$ C < or. CoCoC $\bar{o}$ C
- O₂, O₅ } C $\bar{V}$ CVCV < or. C₁C₂VC $\bar{V}$ CV
O₆, L_j } C $\bar{o}$ CoCa < or. C₁C₂ $\bar{o}$ C $\bar{o}$ Ca (*zdorowa*)
U
- OP C $\bar{V}$ CVCVC < or. CVCV₁V₂C
C $\bar{a}$ CoCoC < or. CaCauC (*jasowol*)

Ezek közül az O₂, O₃, O₅, O₆, OP az O-hoz tartozó nyelvjárási alakok. Amint látjuk, mindkét eset előfordul, az is, hogy marad az eredeti nem elsőszótagi hangsúly, s van arra is példa, hogy a hangsúly az első szótagra megy át.

Az L_j és az U nyelvjárásokban pedig — a példák szerint — csak elsőszótagi hangsúly figyelhető meg.

g) A T₆ és a T₇ tulajdonképpen azonos nyelvjárás képviselői, akárcsak a fentebbi O, OP és a számozott Ö-k. Itt is mindkét lehetőség szerepel:

- T₆ CVC₁C₂ $\bar{V}$ CV < or. CVC₁C₂ $\bar{V}$ CV
CaC₁C₂ $\bar{a}$ Ca (*warwara*)
- T₇ C $\bar{V}$ C₁C₂VCV < or. CVC₁C₂ $\bar{V}$
CaC₁C₂ $\bar{a}$ Ca < or. CaC₁C₂ $\bar{a}$ (*xambaka*)

h) Az Ni nyelvjárásban talált példa azt mutatja, hogy a hangsúly megmaradt eredeti helyén:

$$\text{CVC}_1\text{C}_2\bar{\text{V}}\text{C}_3\text{C}_4\text{V} = \text{CaC}_1\text{C}_2\bar{\text{o}}\text{C}_3\text{C}_4\text{a} \text{ (markopka)}$$

Vagyis, a hangsúly megmaradt eredeti helyén akkor, ha az első szótagban *a* áll, a hangsúlyos szótagban pedig *ō, ū, ā, ē*. Viszont az első szótagra megy át abban az esetben, ha az első szótagban *ō, ē, ī, ū* áll. Ez azért érdekes, mert egyes kutatók szerint a nyenyecben az *ō* és *ē* fonémáknak nincs kvantitatív párja, s általában hosszúnak tüntetik fel őket. Tehát az *ō* és az *ē* a kvantitás miatt magára vonja a hangsúlyt a következő szótagról. Az *ū* és *ī* ilyen funkcióját azonban nem lehet ezzel a ténnyel magyarázni.

A kétszótagú szavaknál a helyzet valamivel bonyolultabb. Az adatok szerint 4 eset lehetséges:

1. A nyenyecben is ugyanazon a szótagon marad a hangsúly, ahol az oroszban volt (nem első szótagi hangsúly esetén), ha a hangsúlyos szótag a nyenyecben zárt (Ni, Nj, T₅, O₅, Sj, U—Ts, O).

2. A nyenyecben az első szótagra tolódik át a hangsúly, ha az orosz hangsúlyos szótag zárt (U, S, Oks, O, Sj, M, U—Ts, Sjo, Nj).

3. A nyenyecben a hangsúly az első szótagra kerül abban az esetben is, ha az oroszban a hangsúly nyílt szótagra esett (a nyenyecben viszont zárt lett a hangsúlyos szótag), (S, O, I, T₁, Sj, U—Ts, Oks, ŐP, Sjo, U).

4. Ugyancsak az első szótagra esik a hangsúly akkor is, ha mind az oroszban, mind pedig a nyenyecben nyílt a megfelelő hangsúlyos szótag (U, M, Nj). Az U nyelvjárásra, úgy tűnik, ez a feltétel nem kötelező, ld. 3. pont.

Az egyes csoportokhoz tartozó szavak struktúrája, egyúttal a magánhangzókat is behelyettesítve:

1. O, O₅, T₅, Sj, Ni: CaC₁C₂āC (saltat)
     Nj: CaC₁C₂āC₃C, (warna'k)
     U—Ts: CaCūC (kajuk)
2. S: CōCaC < or. CoCāC (kosar)
     U: CōCaC < or. CaCāC (xolac)

(калѧч, fon.: kālāč, de *ā*-val jelölik az *o*-t is ilyen esetben, mint *comā* 'harcsa (Acc—Gen)' (fon.: *sāmā*) és *camā* „ő (nőnemben) maga” (fon.: *sāmā*), így analógiáról is lehet szó,

3. Oks: CāCaC < or. CaCāC (tabak)
     S: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ō (wetra)
     U: CūC₁C₂a < or. C₁C₂uCā (xurpa)
     CūC₁C₂a < or. CuC₁C₂ā (xumca)
- U—Ts, Oks, I: CōC₁C₂e < or. oC₁C₂ā ((η)owce)
     Sj: CāC₁C₂C₃a < or. CaC₁C₂ā (xambka)
     OP: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ā (pētra)
     Sjo: CāC₁C₂a(C) < or. CaCāC (tabka(n))
     CīC₁C₂aC < or. CiC₁C₁ī (tiska?)
     T₁: C₁C₂ōC₃C₄e < or. C₁C₂oC₃C₄ī (prošte)
     O: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ō (wetra)
4. U: CōCa < or. CoCā (kosa)
     M: CīCa < or. CiCā (pila)
     Nj: CīCa < or. CiCō (wina)

A 4 típus közül az 1., 2., 3. megvan az O, U—Ts, Sj nyelvjárásokban, a Nj-ben az 1., 2., 4., az U-ban pedig a 2., 3. és a 4. A 2. és a 3. az Oks-ban, S-ben és Sjo-ban, a 2. és 4. az M-ben. A többi nyelvjárásban az adatok szerint csak egy-egy típusra van példa, így az 1-re a Ni, T₅, O₅ Lj, a 3-ra az I, T₁, OP nyelvjárásokban.

A hangsúlyos szótagok magánhangzóit megvizsgálva a megváltozott hangsúlyú szavakban az alábbi képet kapjuk:

hangsúlyos első szótagban	hangsúlytalan 2. szótag
$\bar{o}$ (_____ a (2., 4. típus) _____ e (3. típus)	
$\bar{a}$ _____ a (2.)	
$\bar{u}$ (_____ a (3.) _____ i (2.)	
$\bar{e}$ _____ a (3.)	
$\bar{i}$ _____ a (2., 4.)	

A hangsúlyos első szótagban tehát előfordulhat a nyenyec fonémarendszer valamennyi hosszú magánhangzó fonémája. A háromszótagú szavakban már láthattuk, hogy elsőszótagi $\bar{o}$, $\bar{e}$, $\bar{i}$, $\bar{u}$ esetén a hangsúly az első szótagra megy át. A kétszótagú szavakban ehhez a 4 vokálisához csatlakozik még az ötödik is.

A hangsúlyeltolódást csak részben lehet magyarázni fonetikai-fonológiai indokokkal. Igaz, az $\bar{e}$ és az $\bar{o}$ csak hosszú lehet (RISTINEN, On the Phonemes of Nenets, UAJb. 36: 159, és mások), más esetekben viszont a környezet szinte eleve kikényszeríti a hangsúly eltolódását. Gondolok itt olyan helyzetre, mint:

orosz: $CVC_1C_2V >$ nyeny. $CVC_1C_2C_3a$, (kamka → xampka)

amikor a három egymás után következő explozív kiejtése a hangsúly elmozdulását vonja maga után.

Ezek a magyarázatok azonban nem érvényesíthetők minden esetre. A kérdésre a választ másutt kell keresni.

Véleményem szerint az északi szamojéd ősnyelvre feltehető az elsőszótagi hangsúly. Ezt alátámasztják az 1. szakaszban már említett hivatkozások a többi északi-szamojéd nyelv hangsúlyáról. Ez az első szótagi hangsúly mint egyetlen főhangsúly a nyenyecből valamilyen oknál fogva eltűnt, azonban nyomai megmaradtak abban a formában, ahogy fentebbi vizsgálatunk mutatta. Ezzel magyarázhatók azok az esetek, amelyekben az orosz második szótagi hangsúlyt a nyenyecben elsőszótagi váltja fel.

A vizsgált anyagnak mintegy 1/7-ed részét teszi ki az eredeti nem-első szótagi hangsúlyt megőrző szavak csoportja. Ezt a típust két részre lehet bontani:

a) Azok a szavak, amelyeknek nyelvjárási megfeleléseik ingadozóak, vagyis az egyik dialektus megőrzi az orosz hangsúlyt, másutt pedig már az első szótagra tevődik át. Jellemző példák azok a szavak, amelyekben két hosszú magánhangzó is van. Ezek közül az egyik az esetek túlnyomó többségében (ha nem egészen) az első szótagra esik (ld. a táblázatokat).

b) Azok a szavak, amelyek minden nyelvjárási variánsukban az eredeti orosz hangsúlyt hordozzák.

A hangsúly esetleges megváltozását, avagy helyben maradását nyilván nagy mértékben befolyásolja az a körülmény, mennyi ideje él az illető szó az átvevő nyelvben. Sajnos, a nyenyec nyelv orosz jövevényszavainak korára pontos adataink nincsenek, eltekintve attól a néhány szótól, amelyeket a legkorábbi nyelvemlékek hagytak az utókorra. Így feltételezésekre vagyunk utalva, bár elképzelhetőnek látszik az a feltevés, hogy a jövevényszavaknak az átvevő nyelvhez való asszimilálódását mint folyamatot a hangsúly változása tükrözné.

Az első fokozat az lenne, amikor a hangsúly még eredeti helyén van, a következő, amikor a szóban a főhangsúly megoszlik két szótag között, s végül a teljes asszimilációt az jelentené, hogy az immár egyetlen főhangsúly a nyelvre leginkább jellemző helyet foglalná el.

Természetesen az adatokat szolgáltatató források nem minden esetben ugyanazon nyelvjárás sajátosságait tükrözik, így az összehasonlítások nem mindig teljesen megbízhatóak. A fentebbi elmélet igazolására azonban idéznék néhány példát:

A III. táblázatban szereplő szavak közül a fentieket látszik igazolni a 3., 5., 8., 10., 12. (?), mert TYERESCSENKO-nál éppen az ellenkező folyamatot láthatjuk), valamint a 16. számú példa. A források keletkezésének (és nem megjelenésének (l. LEHTISALO)) idejét figyelembe véve csak a 9. szó mutat az előbbiekhöz viszonyítva kivételes esetet.

A fentebb elmondottak a kevés vizsgált és bizonyító anyag miatt erősen hipotetikusnak látszhatnak. Érdemes lenne vállatni a nyenyec nyelv többi jövevényszavát is. A kérdésre a végleges választ azonban csak a nyenyec nyelv ilyen irányú tüzetes vizsgálata adja meg.

PUSZTAY JÁNOS

Ударение русских заимствований в ненецком языке

Вопрос об ударении самодийских языков еще малоизучен, но на основании научных достижений общего характера ясно, что в современных самодийских языках в большинстве случаев первый слог слова под ударением, и между ударением и долгой гласной имеется тесная связь. Исходя из этих изучил автор одну группу русских заимствований ненецкого языка. Критерием выбора было обозначение долготы гласных в заимствованных словах.

Итоги данной работы при помощи таблиц легко обозримы. Выяснилось, что в большей части русских заимствований (222 : 73) ударение со второго слога передвинулось на первый слог; первоначальное ударение осталось на первом слоге: 222 : 112; первоначальное ударение осталось на первом слоге: 222 : 112; первоначальное ударение на непоследующих слогах не передвинулось в словах ненецкого языка, заимствованных из русского языка: 222 : 32. В трех словах первоначальное ударение передвинулось с первого слога на второй и в двух случаях наблюдалось передвижение ударения внутри слова за первым слогом.

Так как нами использованные источники представляют разные периоды, можно сделать некоторые выводы исторического характера: для передвижения слогового ударения требуется определенный отрезок времени; в нескольких случаях наблюдается и переходное состояние, обозначение ударения на двух слогах (то есть в слове два долгих гласных); передвижение ударения с одного слога на другой может помочь определить время заимствования.

На основании изученного материала автор данной работы выражает точку зрения, что в ненецком языке раньше первый слог был под ударением, следы которого ныне уже только эта в заимствованных словах нами наблюденная тенденция сохраняет.

Янош Пустай

Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben

1. Mint minden nyelvben, így a tazi szölkupban is kimutathatók olyan sajátságok, melyekre legkönnyebben a számadatok segítségével derülhet fény. Ezek a numerikus tulajdonságok így összességükben természetesen csak a szölkupra jellemzők, közülük azonban egyik-másik felbukkanhat a szölkuppal tipológiai rokonságban álló nyelvekben is.

A több mint 3000 fonémát tartalmazó szölkup szövegből¹ nyert adatokat néhány esetben szembe állítom a finnével és a magyaréval, a finnugor nyelvcsalád két legnagyobb képviselőjével. A választás szándékos: arra keresem a választ, hogy a genetikai rokonságon túllépve milyen fokú tipológiai egyezés (eltérés) áll fenn.

2. A szölkup kiegyensúlyozott magán- illetve mássalhangzó-állománnyal rendelkezik, hiszen a 27 fonémájának 58%-a mássalhangzó és 42%-a magánhangzó. A szövegvizsgálatok viszont azt mutatják, hogy átlagban minden 100 fonéma közül 45 a magán-, 55 a mássalhangzó. Változatos képet kapunk minden fonémáról, ha külön-külön megvizsgáljuk őket szóeleji, szóközépi és szóvégi helyzetben.

A táblázatok eredményeit (1. 1. és 2. táblázat) kivetítettem grafikonokra is, ezek talán jobban érzékeltetik az összefüggéseket, mint a pusztá számadatok. Valamennyi hangot két szempont szerint figyeltem meg.

2.1. Az első szempont kiindulási alapja az volt, hogy elméletileg minden hang három pozícióban fordulhat elő: a szó elején, a szó belsejében és a szó végén. Milyen szabályszerűséget mutatnak a tazi szölkup fonémák ennek alapján? (L. az 1. és 2. grafikonok.)

Szembeötlő, hogy az *i* kivételével nincs magánhangzó fonéma, amely szókezdő helyen 40%-ot meghaladó értéket érne el. Az is kiviláglik az adatokból, hogy minden magánhangzó nagyobb mennyiségben fordul elő a szó belsejében, mint a szó elején vagy akár a szó végén. A szóvégi helyzetben ui. a szókezdővel nagyjából azonos — azaz 50% alatti — tartományban mozognak a százalékszámok, ami semmiképpen nem éri el a szóbelsejiek alsó szintjét. Az egyetlen, ettől eltérő viselkedést a fent említett *i* mutatja, melynél a szókezdettől számítva csökkenő — és nem emelkedő — a tendencia.

A mássalhangzóknál viszont a *k* bizonyul különnek, mivel mind a szóbelseji, mind a szóvégi értékek alatta maradnak a szóelejinek. Ennek az egy fonémának a kivételével minden esetben a szó belseje felé emelkedő tendenciá-

¹ HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968.

val találkozunk (a *w*-t természetesen nem számítom, hiszen az csak szóelején állhat). A szó belsejétől a szóvég felé ereszkedő a tendencia. Kivétel a *j* — többször lehet szóvégen, mint szó belsejében. (Egyébként is feltűnő az *l* és a *j* messze kiemelkedő értéke a szót záró pozícióban.)

2.2. A második szempont nyomán kiderült, hogy az adott szövegen belül az egyes fonémáknak mekkora a megterhelése a szó elején, közepén és végén, illetőleg összességében.

Ez esetben kitűnik, hogy a szó elején leggyakrabban előforduló magánhangzók az *a*, *i*, *u*, *í*. Lehetséges, hogy a vizsgált szövegben igen nagy számban előforduló *ukkír* eredményezi a szóeleji *u* fonéma ilyen fokú gyakoriságát. A rövid—hosszú párokból általában a rövid elem szerepel többször, oly annyira, hogy sok esetben a hosszú fonéma nem is kezdhet a tazi szölkupban szót. Igaz viszont az is, hogy az *ē* fonéma tekintélyes mennyiségben szerepel szókezdeten, viszont rövid megfelelője egyszer sem.

A szóközépi pozícióban valamennyi magánhangzó képviselteti magát, még azok is, amelyek más helyzetben esetleg nem találhatók meg. Érthető okok miatt a fonémák nagy része ebben a szóhelyzetben fordul elő a legtöbbször.

A szót bezáró fonémák gyakoriság szerint felállított sorrendjében az *í*-t találhatjuk az élen. A magánhangzóra végződő szavaknak több mint a fele *í*-val fejeződik be. Ez a jelenség véleményem szerint elsősorban a szölkup alaktan sajátosságával magyarázható: a morfémák (vagy legalábbis az alternánsok) nagy tömege végződik *í*-ra. Különös viszont az ennek következményeként fellépő kontraszt, miszerint sok magánhangzó egyáltalában nem állhat szóvégen.

A mássalhangzó fonémák kevesebb gondot jelentenek. Szóelején a *η* kivételével valamennyi fonéma szokásos. A szóközépiek közül a *w* fonéma hiányzik, míg a szó végén *w* és az *í* nem fordul elő. Az adatokból még a következőket lehet leszűrni: ha egy fonéma szó elején gyakori, kevesebbszer fordul elő szóközépen, még ritkábban szóvégen. (l.: 3. grafikon) Megfordítva hasonló az eset. A hangok legnagyobb részére vonatkoztatható ez; néhány azonban eltér ettől, mint pl.: *l*, *n*, *k*.

A magánhangzókra vonatkozó grafikon értelmezése a következőkben összegezhető (l.: 4. grafikon): kevés fonéma szerepelhet mind a három pozícióban (*í*, *ē*, *a*, *ä*, *o*, *ü*); nagyon sok viszont csak a szó belsejében jelentkezhet.

3. A szölkup nyelv (s végeredményben bármely más nyelv) hangstatisztisztikai feldolgozásából kibontakozó tulajdonságai magukban rejtnek bizonyos tipológiai sajátságokat is. A tipológia konkrét: a realizálódott adottságokat vizsgálja, túllépve természetesen a magától értetődő tényeken (van fonémarendszere, vannak magán- ill. mássalhangzók, stb.).

3.1. A kiválasztott nyelvekben észrevehetően elkülönül egymástól a veláris és a palatális magánhangzók csoportja. A magyar és a finn egyformán kb. 55 : 45 arányban a palatálisokat részesíti előnyben; a szölkupban ez az arány 76 : 24 a velárisok javára. Az *í* fonéma kétségtelenül nagy szerepet játszik az arány ilyen alakulásában.

Mindhárom nyelv leggyakoribb három magánhangzó fonémája közt ott van az *a*. (A másik az *i* lenne, csakhogy a szölkupban ennek a fonémának a veláris párja vette át a szerepet — igaz, hogy végeredményben ez is illabiális,

zárt „i-féle” hang.) Az *ö* (*õ*) fonéma e nyelvekben fellelhető, csakhogy mindháromban egyúttal a legritkább fonémák közül való. Sok megkötés korlátozza felhasználhatóságát: hol a szó elején, hol meg a szó végén nem jelenhet meg.

Valószínűsíthető, hogy a nagy frekvenciájú hangok a leghajlamosabbak a morfológias változásokra, míg a ritkábban előforduló állandóbbak maradnak. Lehetséges tehát, hogy ezzel függ össze az *a*, *e*, *i*, (*í*), *ü* fonémák aktív részvétele a váltakozásokban.

Mind a finn, mind a szölkup a magánhangzó-rendszerét más irányba fejlesztette. A finn a rövid fonémák mellé kialakította a hosszúkat, más vonatkozásban pedig a monoftongusok mellé a diftongusokat. Ezzel szemben a szölkup a rövid monoftongusok számát növelte a rendszer kínálta helyek jobb kihasználásával; a megjelenő hosszú fonémák még távolról sem jutottak olyan funkcióhoz, mint a finn megfelelőik. A magyar, úgy vélem, középhelyzetet foglal el a két nyelvhez képest.

3.21. Ha a mássalhangzók vizsgálatában először a képzés helye szerinti megoszlást vesszük, nagy eltérések mutatkoznak az egyes csoportok között. Ha összefoglalva ajakhangnak vesszük a *p*, *m*, *w*; foghangoknak a *t*, *n*, *ń*, *s*, *š*, *č*, *l*, *r*; ínyhangnak a *j*, *k* fonémákat, akkor legteljesebbnek a foghangok kategóriája bizonyul, amely amellet, hogy a tagok számában felülmúlja bármelyik csoportot, valamennyi (a szölkupban meglevő) képzési módban rendelkezik legalább egy képviselővel. A foghangok önmagukban az egész mássalhangzó-állománynak a felét alkotják; a szölkupban 8 foghang mellett 8 egyéb típusú fonéma van. (Ez az arány a finnben: 6 fog, 7 egyéb; a magyarban 13 fog, 12 egyéb.) Szerepük lényeges voltára adalék a finn példája, ahol abszolút szóvégen csak foghang fordulhat elő. Grammatikai funkcionális megterheltségük a többihez viszonyítva meglehetősen nagy.

A statisztikus eredmények szintén kiemelik a foghangok nagy fontosságát. E hangtípus használati frekvenciáját tekintve is vezető szerepű. A leggyakoribb hangok közt szerepel a *t*, *n*, *l* mind a három nyelvben. Az összesített adatokat a nemfoghangokéval összevetve a következőkben kapjuk: szölkup — 64,4%, finn — 65,9%, magyar — 70,6% — és csak a maradékon osztoznak az egyéb típusú mássalhangzó fonémák. (Ezt a jelenséget is az alaki elemek sajátos fonémaszerkezetével lehet megmagyarázni!)

Az ínyhangok tarkaságából csak a *k* és a *j* fonéma közös e nyelvekben. A szölkupban csak három van, a finnben öt, a magyarban pedig hat.

Az ajakhangok közül a *p*, *m* mindhárom nyelvben előfordul. Affrikáta és likvida típusú hangot viszont ezen a kategórián belül egyik említett nyelv sem tartalmaz.

Ez utóbbival fontos területet érintettünk. A fonémarendszerben bizonyos pontok mindhárom nyelvben kihasználatlanok, gyakran egyazon pozíciók maradnak meg a lehetőség szintjén. E téren sok közöset árulnak el, ebből csak néhányat említek a fentiek illusztrálására: nincs fonémaértékű hang az alveopalatális explozív, a dentális affrikáta és likvida, a palatoveláris spiráns, affrikáta és likvida stb., stb. helyén.

3.22. Csak néhány szót a mássalhangzók időtartam szerinti megkülönböztetéséről. A szölkup ismeri a rövid mássalhangzó mellett a hosszút is, viszont ez utóbbi felhasználása és funkciója körül homályos pontok vannak, melyek tisztázására itt nem vállalkozhatom. A finn és a magyar külön fonéma-

ként használja a hosszú mássalhangzókat, gyakran grammatikai funkcióval is megterhelve őket.

3.23. Mindhárom nyelv ismeri és felhasználja az explozív, nazális, spiráns, likvida képzési módot, hiányzik viszont a zöngétlen likvidák és nazálisok teljes sora. Minimális eltéréssel a likvidák és a nazálisok ugyanazon elemekkel vannak meg: $l, r, (\ell)$; $m, n, (\eta, \acute{n})$. A zárójelen kívüli l, r, m, n jól ismert fonémája e nyelveknek; olyan típusú mássalhangzó-állomány viszont nehezen képzelhető el, amelyben $\ell, \eta, \acute{n}$ egyedül az előbbi „alapfonémák” nélkül fordulna elő.

A szölkup nazalizációs szembenállásban azonos mennyiségű nazális és orális fonéma vesz részt. A nazális zárhangok nem szárnyalják túl számban az orálisokat, sem a finnben, sem a magyarban.

A paradigmikus váltakozásokban különböző intenzitással vesznek részt a mássalhangzófonémák. Némelyik teljességgel kívül marad e körön. A tazi szölkup az explozívakat és a nazálisokat közvetve² is és közvetlenül is szerepelteti a hangváltakozásokban.

A likvidák jóval szilárdabbaknak mutatkoznak az alternációkban. Ezt már az a tény is igazolja, hogy a szóvégi l, ℓ, r semmi módon nem váltakozik. A toldalék-morfémákban már találkozhatunk váltakozással (*qelillätit* <: $\acute{s} + l$), de sokszor ezen a helyen is csak indukálnak (*mällit* <: $t + l$). Ezzel szemben a magyarban a szóvégi l is váltakozhat: *üljön*, voltaképpen „*üjjön*”.

A szölkup egyetlen affrikátája — a *č* —, és négy spiránsa — a *w, s, š, j* — csak igen korlátozott mértékben kap grammatikai funkciót. A finn nem ismer affrikátát, spiránsa is kevés van — e tekintetben közeli a két nyelv; a magyar viszont eltávolodott tőlük, mivel mindkét osztályban gazdagon van fonémája, s ezeknek meglehetősen nagy grammatikai szerep is jut. Lehet-e vajon összefüggés az explozívak, spiránsok és az affrikáták fejlettsége között? Három nyelv kevésnek bizonyul e kérdés megválaszolására.

4. Összegezve a fentieket, könnyen megállapítható, hogy a tazi szölkup fonéma-állománya körül van még egynéhány tisztázatlan kérdés. Ezekre a statisztikai vizsgálattal sem lehet minden esetben megnyugtató választ adni.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

- DEZSŐ LÁSZLÓ—HAJDÚ PÉTER, *Theoretical Problems of Typology* . . . Bp., 1970.
 HAJDÚ PÉTER, *Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen*. UAJb. 34 (1962), 41—54.
 HAKULINEN, LAURI, *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki 1968.
 HOCKETT, CH. F., *A Course in Modern Linguistics*. New York, 1965.
 IKOLA, OSMO, *Suomen kielen käsikirja*. Turku, 1968.
 JAKOBSON, ROMAN, *Phonem and Phonology*. *Selected Writings I.* (1962), 230—233.
 LAZICZIUS GYULA, *Bevezetés a fonológiába*. MNyTK 33.
 LOTZ, JOHN, *The Conversion of Script to Speech as Exemplified by Hungarian*. *The Linguistic Reporter*, Vol. 11. No. 5. (1969), 17—30.
 MENZERATH, PAUL—MEYER-EPPLER, WERNER, *Sprachtypologische Untersuchungen*. *Studia Linguistica IV.* (1950)
 SKALIČKA, VLADIMÍR, *Über die Typologie der finnisch-ugrischen Sprachen*. CSIFU (Helsinki, 1965) Pars I.
 TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Prága, 1939.

² A hangváltakozásban közvetett módon vesz részt az a fonéma, amely csak előidézője (indukálja) a folyamatsnak, pl.: *tápáqqq*. A *k, g, p* explozívá igen gyakran csak indukál.

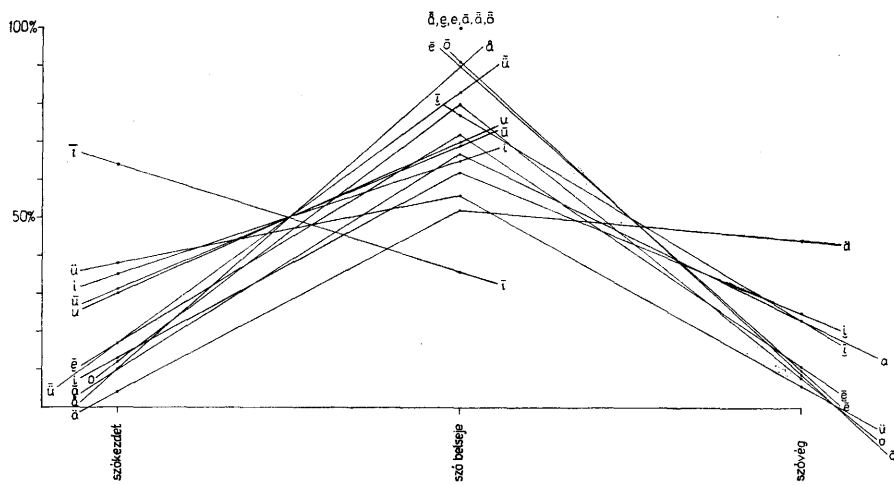
1. táblázat
A szölkup magánhangzók

	Szó elején		Szó belsejében		Szó végén		Összesen
	Valamennyi		Valamennyi		Valamennyi		
	mgh-ből	pozíció-ból	mgh-ből	pozíció-ból	mgh-ből	pozíció-ból	
	százalékban		százalékban		százalékban		
<i>i</i>	13,00	13	35,25	62	57,75	25	38,75 100
<i>ī</i>	—	—	1,75	77	1,50	23	1,50 100
<i>i</i>	15,25	35	3,50	65	—	—	3,75 100
<i>ī</i>	5,75	64	0,50	36	—	—	0,75 100
<i>e</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>ē</i>	2,50	17	1,25	72	0,50	11	1,25 100
<i>e</i>	—	—	3,50	100	—	—	2,25 100
<i>ē</i>	—	—	1,25	90	0,25	10	0,75 100
<i>a</i>	21,00	10	18,25	67	18,75	23	18,25 100
<i>ā</i>	—	—	0,25	100	—	—	0,25 100
<i>ā</i>	4,75	4	7,25	52	17,50	44	9,50 100
<i>ā</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>ā</i>	5,75	10	6,25	90	—	—	4,75 100
<i>ā</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>o</i>	9,50	12	8,25	80	2,25	8	7,00 100
<i>ō</i>	—	—	4,25	91	1,25	9	3,25 100
<i>u</i>	13,75	30	4,00	70	—	—	3,75 100
<i>ū</i>	3,25	31	1,25	69	—	—	1,00 100
<i>ü</i>	4,75	38	1,25	56	0,25	6	1,00 100
<i>ū</i>	0,75	17	0,50	83	—	—	0,50 100
<i>ö</i>	—	—	0,25	100	—	—	0,25 100
Össz.:	100,00	8	100,00	68	100,00	24	

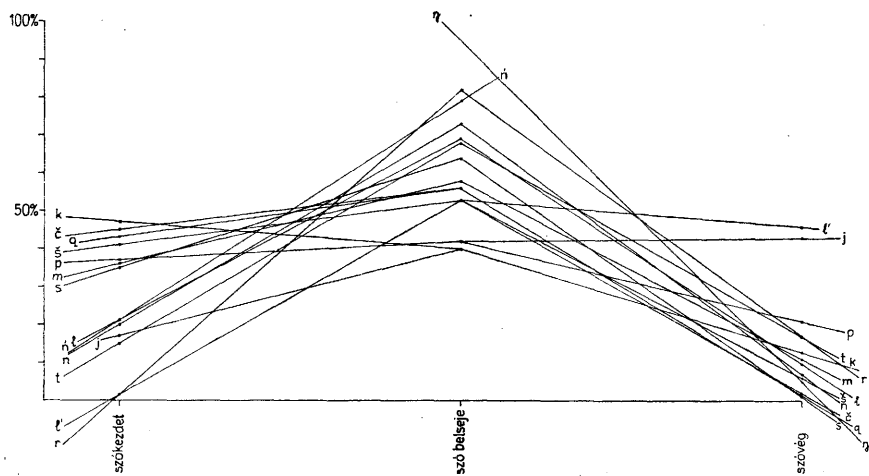
2. táblázat
A szölkup mássalhangzók

	Szó elején		Szó belsejében		Szó végén		Összesen
	Valamennyi		Valamennyi		Valamennyi		
	msh-ból	pozíció- ból	msh-ból	pozíció- ból	msh-ból	pozíció- ból	
	százalékban		százalékban		százalékban		
<i>p</i>	8,75	37	4,00	42	9,75	21	6,00 100
<i>t</i>	15,25	15	27,25	68	34,00	17	25,25 100
<i>k</i>	14,50	47	5,00	40	8,00	13	7,75 100
<i>q</i>	11,25	43	6,00	56	0,50	1	6,50 100
<i>m</i>	11,00	36	7,25	58	3,50	6	7,75 100
<i>n</i>	11,25	20	16,00	73	7,50	7	13,75 100
<i>ń</i>	0,75	21	1,00	79	—	—	0,75 100
<i>η</i>	—	—	3,25	95	0,75	5	2,25 100
<i>w</i>	1,00	100	—	—	—	—	0,25 100
<i>s</i>	6,00	35	4,25	64	0,50	1	4,25 100
<i>š</i>	3,00	41	1,50	53	0,75	6	2,00 100
<i>j</i>	1,00	17	1,00	40	6,00	43	1,75 100
<i>l</i>	8,00	21	10,50	69	7,25	10	9,50 100
<i>ł</i>	0,25	1	3,50	53	15,00	46	4,00 100
<i>r</i>	0,25	1	5,75	82	6,00	17	4,25 100
<i>č</i>	7,75	45	3,75	53	0,50	2	4,00 100
Össz.:	100,00	25	100,00	62	100,00	13	

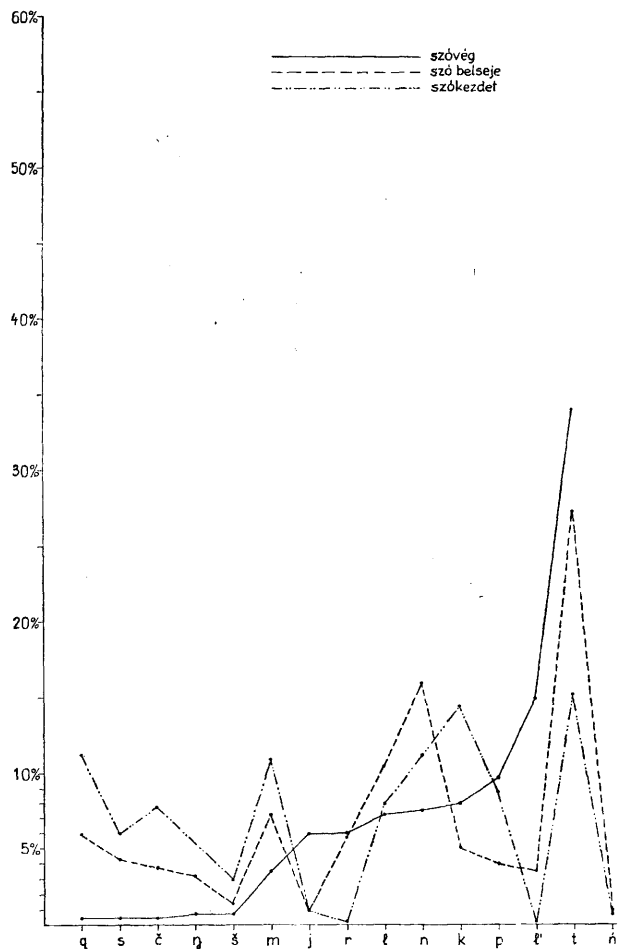
A szőlőkup magánhangzók megoszlása a szóban elfoglalt hely szerint

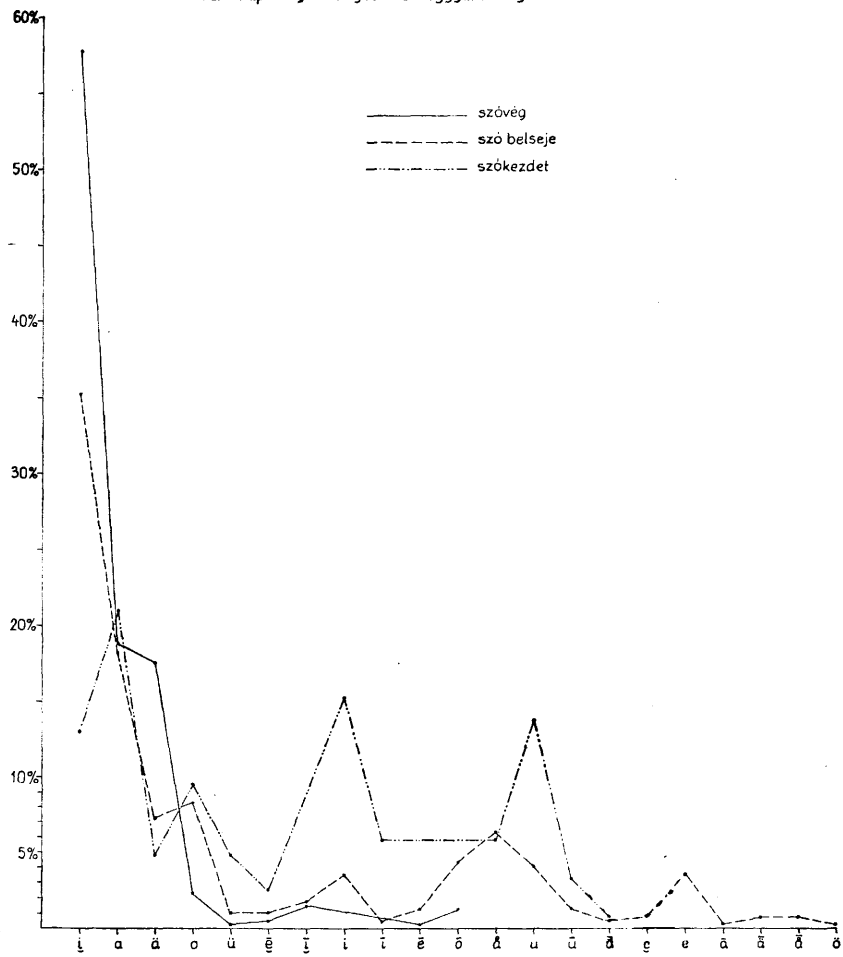
A szőlőkup mássalhangzók megoszlása a szóban elfoglalt hely szerint

A szölkup mássalhangzók szövegyakorisága

A szölkup magánhangzók szövegyakorisága

Untersuchungen im sölkupischen Phonemsystem

Der Verfasser untersucht die numerischen Eigenschaften des Tas-Dialektes der sölkupischen Sprache, die die spezifischen Züge für einen typologischen Vergleich eventuell hervorheben können. Die Daten stammen aus einem Text von mehr als 3000 Phonemen.

Den Textuntersuchungen nach gibt es in einem Text von 100 Phonemen durchschnittlich 45 Vokale und 55 Konsonanten. Man erhält ein abwechslungsreiches Bild von den Phonemen im Anlaut, Auslaut und Wortzwischenlaut. (Die Daten der Tabellen sind auch an Graphikons zu sehen).

Der Verfasser strebt sich danach, die Frequenz der Phoneme im An-, Aus- und Wortzwischenlaut bzw. insgesamt zu zeigen. Die häufigsten Vokale in Anlaut sind *a, i, u, ɛ*; im Auslaut *i*. Es gibt kein *η* im Anlaut, kein *w* im Wortzwischenlaut, kein *w* und *ŋ* im Auslaut.

Im Sölkupischen kann die Gruppe der Velarvokale von der der Palatalvokale klar getrennt sein (76: 24). Dies ist der Fall auch im Finnischen und Ungarischen. (Das Verhältnis ist etwa 45: 55)

Es ist leicht möglich, daß die Phoneme großer Häufigkeit eine stärkere Veränderungsneigung in der Morphologie haben, als die sonstigen.

Im Phonemsystem nützen diese drei Sprachen einige Positionen nicht aus, und diese Stellen stimmen merkwürdigerweise fast genau überein. Hier taucht die Frage auf: gibt es irgendwelchen Zusammenhang zwischen dem Entwicklungsstand der Explosivlaute, Spiranten und Affrikaten. Die Daten aus drei Sprachen sind nicht genügend sie zu beantworten.

TAMÁS MÁRK

Harsányi-Nagy Jakab latin betűs török szövegei

1. Az oszmán-török nyelvtörténeti kutatások legfőbb nehézségei a rendelkezésre álló források speciális jellegéből adódnak: az arab és perzsa hatás alatt álló irodalmi nyelv emlékei legtöbbször homályban hagyják a török formák fejlődésének menetét, ugyanakkor pedig az arab írás szinte teljesen lehetlenné teszi a hangtörténeti kutatásokat; különösen a morfonológiai rendszer gerincét képező magánhangzó-illeszkedés fejlődésének történeti áttekintését. Az előbbi nehézségeket gondos forráskutatások, a rendelkezésre álló hatalmas emléktanyag nyelvészeti szelekciója háríthatja el a kutatás útjából. A hangtani problémák megoldását pedig — amint azt az eddigi kutatások is igazolták — az átírási nyelvmélekek feltárásától és rendszeres feldolgozásától várhatjuk.¹ Világos az is, hogy az arab írásos emlékek elsősorban az alaktani és mondattani, az átírási emlékek pedig a hangtani problémák tisztázásában játszanak fontos szerepet.

Az arab írásos emlékek feldolgozásában a főfigyelem a legrégibb századok, az ún. ó-oszmánli korszak emlékeire irányult. Az általános turkológiai igény, az összehasonlító nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjai is ilyen irányba terelték a kutatást. A történeti-összehasonlító problémák megoldásához anyagot kereső kutatók joggal fordultak el a későbbi századok emlékeitől, amelyek az arab-perzsa nyelvi hatás mértéktelen megerősödését mutatták, szinte teljesen eltemetve azt, ami török. Így a rendelkezésünkre álló csekély feldolgozás alapján lényegében csak a legrégibb török nyelvmélekek korához legközelebb álló XIII—XV. század nyelvről alkothattunk hitelesebb képet. Annál kevésbé ismerjük a későbbi századok nyelvét. E századok arabos-perzsa nyelven írott emlékei nem reprezentálják híven a korszak nyelvi állapotát, sokkal inkább tekinthetők a beszélt nyelvtől elidegenült olyan emlékeknek, amelyek korukban is csak a művelt körök irodalmi igényeit elégítették ki. Nem véletlen, hogy a XVI—XIX. századig terjedő periódus arab betűs nyelvmélekei szinte egyáltalán nem képezték tudományos vizsgálat tárgyát.

Az utóbbi évtizedek során egyre nagyobb figyelem irányul az idegen alfabétummal lejegyzett átírási emlékekre, amelyek rendkívül értékes segítséget nyújtanak a nyelvtörténeti kutatásnak. S bár a lehetőségek kimerítésétől távol vagyunk, világos az is, hogy az emlékek csekély száma, a rendelkezésre

¹ Az átírási emléktanyag bibliográfiájához l. AOH 11 (1960): 221; SSASH 7 (1961): 136; UAJb 33 (1961): 66—67.

zésünkre álló szövegek korlátozott terjedelme objektív határt is szab e kutatásoknak. E források értékesítésének is megvannak a maga problémái: kritikájukban nem kis nehézséget okoz az esetleges arab betűs írott előzmények kitapintása, az objektív nyelvallapotot tükröző vagy a translitteráción nyugvó jelenségek szétválasztása.²

A forrásanyag fent jellemzett megosztása és problematikája sajátos hatással volt a kutatás fejlődésére. Az az objektív körülmény, hogy a törökországi kutatók figyelme elsősorban az ott elérhető arab írásos emlékekre, a külföldi kutatók figyelme pedig az átírási emlékekre irányult, bizonyos metodikai megosztással is párosult: egy-egy emlékesoport kutatója szinte alig-alig lépte át szűkebb munkaterületének határait; az arab írásos emlékek kutatója a legkritikább esetben hívta tanúságu az átírási emlékeket, s megfordítva. Mindemiat a kutatásra bizonyos fokú mozaikszerűség jellemző: az egyes nyelvemlékfeldolgozások között hiányzik az organikus kapcsolat, s a kutatók igen ritkán vállalkoznak a nyelvfejlődés egészének értékelésére. Jól szemléltetik ezt a fejlődés elég jól kirajzolódó végpontjai, az ó-oszmánli korszak és a mai nyelvallapot közötti fejlődési fázisok megítélésében mutatkozó bizonytalanság: egyes kutatók négy évszázad eltéréssel keresik a régi és az új korszak határát. Így alakulhatott ki az oszmánli nyelv „konzervativizmusáról”, „stabilitásáról” vallott, bizonyos határok között természetesen jogos közfelfogás is, amely számos tudományos vállalkozásnak lett hamis módszertani krédója.

Egy aktuális szintézisre való felkészülés a török nyelvtörténeti kutatások általános metodikájának számos ponton való tökéletesítését is megkövetelné. A korábbi kutatások megelégedtek az egyes jelenségek regisztrálásával; a rendszer egészének megragadására, az egyes jelenségek fejlődésének egzakt és számszerű kifejezésére nem törekedtek. A lingvisztikai stúdióknak a fonológiával kezdődő új fejlődése, a nyelvi állapot és fejlődés strukturális szemléletének kialakulása sem érintette a kutatásokat.

E metodikai tényezők együttesen determinálták a kutatásokat, késleltették, s késleltetik ma is az oszmán-török nyelvtörténet általános vonatkozású problémáinak felvetését, a ma megrajzolható rendszertörténeti kép felvázolását.

Azzal a céllal, hogy a különböző nyelvi korszakokra vonatkozó ismereteink között hidat teremtve majd a nyelvfejlődés egészét szemügyre vehessük, figyelmünket az eddig egyáltalán nem kutatott XVII. század nyelvére irányítottuk. Így esett választásunk Harsányi-Nagy Jakab 1672-ben írt „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” c. művére, amely megítélésünk szerint a vázolt források szelektáció lingvisztikai feltételeit messzemenően kielégíti.

Az emlék, amely terjedelmében többszöröse az eddig publikált egész átírási emlékeknél, valóban hű tükörképe a korabeli nyelvallapotnak. Olyan nyelvet tükröz, amelyet az arab írásos emlékekből a legkevésbé sem tudnánk kihámozni. Távol áll az arabos-perzsás irodalmi nyelvtől, s a translitterálást is igen kevésbé mutatja.

A feljegyző magyar volta különleges értéket kölcsönöz a szövegnek: a két nyelv fonológiai rendszerének, elsősorban magánhangzó-állományának

² Transzlitteráláson az arab írásképe hatását értjük.

megközelítő azonossága, a feljegyzésben a magyar ill. német ortográfia alkalmazása a szerző számára megfelelő alapot biztosított a korabeli török hangállapot megörökítésére.

A szövegek terjedelmes voltak miatt különösen alkalmasak statisztikai vizsgáldásokra mind a történeti hangtan, mind pedig a történeti alaktan területén.

Mindezek alapján Harsányi-Nagy Jakab török szövegeit joggal tekinthetjük a török nyelvtörténet egyik kulcsemlékének, amely egy fontos, s kevésbé ismert nyelvtörténeti korszak bizonyos szakaszára vet fényt.

2. Harsányi-Nagy Jakab 1615-ben született nemesi családból. Tanulmányait a nagyváradi kollégiumban végezte. A keleti nyelveket a kollégiumban a teológiai tudományok műveléséből adódó igényeken túl az udvar sugallta gyakorlati szempontokból is gondosan tanulmányozták. Az erdélyi udvar a török birodalomhoz fűződő kapcsolatok miatt ugyanis nagy súlyt helyezett arra, hogy tolmácsokat képezzen ki diplomáciai tevékenysége számára. Harsányi-Nagy Jakab, aki a kollégiumban Apafi Mihály, a későbbi erdélyi fejedelem nevelője volt, közvetlenül Rákóczi György fejedelem parancsára került kapcsolatba a keleti nyelvekkel, mindenekelőtt a törökkel.

Kollégiumi tanulmányai végeztével németországi és belgiumi egyetemekre került tanulni. Onnan visszatérve a nagyváradi kollégium tanára lett. Az egyházi tanokkal kapcsolatos újításai és összeférhetetlensége miatt azonban el kellett hagynia Nagyváradot. 1651-ben Berlinbe került, ahol Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem kereskedelmi levelezője és diplomatája lett. Törökországban — a fővárosban és a birodalom más helyein — hét évet töltött el. Ezalatt az erdélyi udvar ügyvivője is volt. Halálának időpontját nem ismerjük.

Műve 1672-ben látott napvilágot a brandenburgi Köllnben „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” címmel. Ez címe szerint — amely erasmusi műfaji hagyományokat idéz — török-latin társalkodó könyv. Célja a szerző szerint az, hogy az érdeklődőt a mindennapi török nyelvbe bevezesse. A szerző az élet minden területére el akarja vezetni „olvasóját”, hogy így annak nyelvi skálája is minél szélesebb legyen. Igényével azonban messze túllép egy egyszerű nyelvkönyv keretén. Lényegében kimerítő tájékoztatót ad a birodalom rendszeréről, állapotáról és szokásairól. A mű a szerző gazdag tárgy- és nyelvismeretéről; sajátos párbeszédés formájában különösen élvezetes olvasmány.

3. A következőkben a történeti morfológia, közelebbről a magánhangzó-illeszkedés bizonyos szférái számára nyújtott adatok tükrében kívánjuk emlékünket bemutatni. Az e területen lejátszódó változások, elsősorban a labiális-illabiális illeszkedés kialakulása az oszmán-török nyelvtörténet egyik legkarakterisztikusabb rendszeralkotó változása, amelynek ismerete elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai kutatásának szempontjából is. A terjedelmes szöveg széles jelskálája elsőrangú jelentőséget nyújt a problémák számszerű-statisztikai megközelítéséhez.

A török szavak morfológiai struktúráját a veláris és palatális ill. a labiális és illabiális illeszkedés szabályai határozzák meg (vö. A. VON GABAIN: UAJb 24/1—2 (1952): 105—111; A. BOMBACI, *ibid.*, 24/3—4 (1952): 89—105). A labiális ill. illabiális illeszkedés a nyelvemlékekből dokumentálható kor, azaz

a „szemünk előtt” lejátszódó történeti fejlődés produktuma. Az oszmán-török nyelvtörténet emlékekkel dokumentált korszakának legrégibb szakasza világosan mutatja az ezzel ellentétes állapotot.

A kötött morféma illeszkedésének szabályait — a történeti fejlődést figyelembe véve — a következőkben foglalhatjuk össze.

Az illeszkedésnek alávetett kötött morféákat, a számunkra történeti kiindulópontul szolgáló ó-oszmánli korszak állapotát figyelembe véve, lényegében három osztályra oszthatjuk. Az elsőbe az a/e -, a másodikba az i/i -, a harmadikba az $u/ü$ -alternáns párokkal fellépő morféák tartoznak. A turkológiában bevezetett morfonológiai szimbolikát alkalmazva ezeket E -, I - ill. $Ü$ -osztályoknak nevezzük. A morféáknak osztályokra való elhatárolódása az első és a második két osztály között elég következetesen érvényesül, mégis előfordul, hogy egy morféma alternánssora két osztályba tartozik. Az utóbbi két osztály közötti elhatárolódás következetesebben jut kifejezésre.

A történeti fejlődés során, meghatározott körülmények között lehetséges az 1. (E) osztályba tartozó morféma némelyikének — esetenként néhány alternánssra korlátozottan — a 2. (I) osztályba való átlépése. Összetett jelek alkotó morfémai megőrizhetik hovatartozásukat, s így lehetségesek vegyes-osztályú jelek is; természetesen fennáll az említett osztályváltás lehetősége is.

Az egyes osztályok történeti fejlődését következőképpen jellemezhetjük. Az 1. (E) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. A szabályok érvényesülésében bizonyos körülmények között jelentkező „zavarok” ill. eltérések a nyelvtörténet egész folyamán mutatkoznak, a mai köznyelvben azonban lényegében csak az onálló morfonológiai rendszert képező idegen elemekre korlátozódnak. Az ebbe az osztályba tartozó morféáknak a labiális illeszkedésnek is alávetett alternánsai nem alakulnak ki, mert az alacsony nyelvállású labiális megfelelők — o ill. $ö$ — csak az első szótagban fordulnak elő.

A 2. (I) ill. 3. ($Ü$) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását az ismert történeti kiindulóponton csak a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. Ugyanakkor fokozatosan a labiális ill. illabiális illeszkedés érvényesülését, más szóval az adott alternáns párok mellé új labiális ill. illabiális alternáns párok fellépését figyelhetjük meg:

$$\begin{array}{l} I\text{-osztály:} \quad i/i \rightarrow i/i + u/ü = i/u/i/ü \\ Ü\text{-osztály:} \quad u/ü \rightarrow u/ü + i/i = u/i/ü/i \end{array}$$

A fejlődés tehát a veláris ill. palatális illeszkedésnek alávetett alternáns-pár felől az illabiális ill. labiális illeszkedésnek is alávetett négyes alternánssor felé halad:

$$\begin{array}{l} (C) I (C)^2 \rightarrow (C) I (C)^4 \\ (C) Ü (C)^2 \rightarrow (C) Ü (C)^4 \end{array}$$

A $(C) I (C)^4$ ill. $(C) Ü (C)^4$ kifejezések tartalmi azonossága egyben az I - ill. $Ü$ -osztály egybeolvadását, tagjainak egy új tartalmú I_a — ($= I + Ü$) osztályban való egyesülését jelzik.

Az illabiális illeszkedésben érintett törmorféma emlékekben való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak (<i>altun</i>)	Átmeneti alak (<i>altun=altün</i>)	Illeszkedő alak (<i>altün</i>)
<i>altın</i>	2	10	0
<i>balık</i>	4	0	0
<i>belirsiz</i>	0	0	3
<i>beri</i>	0	0	7
<i>çarşı</i>	0	0	5
<i>çaşıt</i>	0	0	3
<i>çeri</i>	0	0	1
<i>değil</i>	0	0	70
<i>deli</i>	0	0	1
<i>demir</i>	0	0	3
<i>devşirmek</i>	0	0	8
<i>emir-i ahır</i>	0	2	0
<i>estağfurullah</i>	0	0	1
<i>fırsat</i>	9	0	0
<i>filân</i>	0	0	1
<i>getirmek</i>	3	0	2
<i>için</i>	56	0	2
<i>inci</i>	2	0	0
<i>iyi</i>	3	0	1
<i>kadın</i>	0	0	2
<i>kahn³</i>	0	1	0
<i>kaşık</i>	1	0	0
<i>kendi</i>	0	0	72
<i>Kıbrıslı</i>	1	0	0
<i>misafir</i>	4	0	0
<i>Merci</i>	0	0	1
<i>niçin</i>	10	0	0
<i>samsuncu</i>	0	1	0
<i>sandık</i>	1	0	0
<i>yaldızlamak</i>	1	0	0
<i>yahnız</i>	1	—	6
<i>yardım</i>	3	0	0
<i>yarın</i>	4	1	0
<i>yastık</i>	1	0	0
<i>yıldız</i>	0	0	1
Összesen	106	15	190

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 34% : 5% : 61%.

A labiális illeszkedésben érintett tömorfémák emlékünkből való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

³ A szó második szótagja — más források tanúsága szerint is — labialitást mutat az oszmán-törökben. Ez jogosít fel ezen alaknak a táblázatban való szerepeltetésére.

	Nem illeszkedő alak (<i>doğrı</i>)	Átmeneti alak	Illeszkedő alak (<i>doğru</i>)
<i>büyük</i>	63	0	0
<i>çünkü</i>	12	0	0
<i>doğru</i>	12	0	3
<i>dokunmak/dokuşmak</i>	0	0	6
<i>Gelibolu</i>	1	0	0
<i>göndermek</i>	0	0	2
<i>göstermek</i>	0	0	2
<i>gümüş</i>	3	0	0
<i>Gürcü</i>	1	0	0
<i>komşu</i>	6	0	0
<i>koyun</i>	0	0	1
<i>köprü</i>	0	0	7
<i>müftü</i>	7	0	0
<i>mümkün</i>	2	0	0
<i>müşkül</i>	3	0	0
<i>öbür</i>	2	0	0
<i>okumak</i>	0	0	23
<i>orospu</i>	1	0	0
<i>ötürü</i>	19	0	0
<i>unutmak</i>	0	0	4
Összesen:	132	0	48

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 73% : 27%.

A két táblázatban összefoglalt adatsor számszerű jellemzői világosan mutatják, hogy az emlékünkhöz által reprezentált nyelvállapot még távol áll a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamatának lezárulásától. Különleges figyelmet érdemelnek azok az alakok, ahol az illeszkedést mutató szótagban *o* lép fel. Más átírási emlékek hasonló alakjainak összehasonlító vizsgálata (vö. G. Hazai, AOASH 15 (1962): 147—154; 17 (1963): 139—144), továbbá a közép-anatóliai nyelvjárások elemzése megerősíti azt, hogy ezen alakokat átmeneti jellegűeknek kell tekintenünk. Az átírási emlékekben *o*-val ill. *ö*-vel jelölt hang értéke *i*_o ill. *i*_ö lehetett.

Az *E*-osztályba tartozó kötött morféma sorában, ahol csak a veláris ill. palatális illeszkedés érvényesül, számos adat mutatja a más emlékekből is igazolható „illeszkedési zavar” jelenségét. A jelenség számszerű viszonyait a következő táblázat szemlélteti:

	a Veláris + veláris	b Palatális + palatális	c Veláris + palatális	d Palatális + veláris
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	7	0	0	3
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	2	41	4	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	331	341	53	8
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	204	255	33	4
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	233	370	26	7
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	51	101	0
{ <i>sE</i> }	14	12	1	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	9	14	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	71	22	0
{ <i>sŪn</i> <i>sen</i> }	0	16	4	0
{ <i>a</i> }	7	0	0	2
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	627	522	83	25
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	3	45	48	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	2	4	0
Összesen:	1428	1735	393	49

Az adatsor százalékos jellemzőit a következő táblázat mutatja:

	a Veláris + veláris	c Veláris + palatális	b Palatális + palatális	d Palatális + veláris
				%
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	100	0	0	100
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	33	66	100	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	86	14	98	2
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	86	14	98,5	1,5
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	90	10	98,2	1,8
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	100	100	0
{ <i>sE</i> }	93	7	100	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	100	100	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	100	100	0
{ <i>sŪn</i> <i>sen</i> }	0	100	100	0
{ <i>a</i> }	100	0	0	100
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	88	12	95,5	4,5
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	6	94	100	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	100	100	0
Összesen:	78%	22%	97%	3%

Az adatsor számszerű-százalékos felmérése világosan mutatja, hogy az *E*-osztályba tartozó kötött morfémák körében mutatkozó „illeszkedési zavar” jelensége alapján véve korlátozott mértékű. Ezt a jelleget megerősíti az a tény is, hogy számos, táblázatunkban természetesen nem szereplő morféma csak a szabályos illeszkedő formákat mutatja. Ez azt jelenti, hogy az „illeszkedési zavar” jelenségének súlya az egész korpuszban lényegesen kisebbnek tekinthető.

4. Az *I*-osztályba tartozó, azaz a labiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>LIK</i> }	4	12	30	88
{ <i>DŽI</i> }	21	100	0	0
{ <i>džIlayi; ndžIlayi</i> }	7	100	0	0
{(<i>I</i>) <i>ndžI</i> }	6	100	0	0
{(<i>s</i>) <i>I</i> (<i>s</i>) <i>Ī</i> }	95	87	14	13
{(<i>y</i>) <i>I</i> ; <i>nI</i> }	43	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>š</i> (<i>I</i>) <i>š</i> }	0	0	17	100
{(<i>I</i>) <i>n</i> }	0	0	58	100
{(<i>I</i>) <i>l</i> }	0	0	25	100
{ <i>mIš</i> <i>meš</i> }	23	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>yŪr</i> (<i>I</i>) <i>yŪr</i> }	1	100	0	0
{ <i>mIš</i> }	61	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>E</i> (<i>y</i>) <i>I</i> <i>y</i> <i>ø</i> }	1	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Indže</i> }	2	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Iš</i> }	2	66	1	33
{(<i>y</i>) <i>IdžI</i> <i>džI</i> }	3	100	0	0
{ <i>I</i> }	26	100	0	0
{ <i>I</i> }	8	53	7	47
{ <i>IndŪ</i> }	0	0	1	100
{ <i>mI</i> }	18	100	0	0
Összesen:	321	≈67,8%	153	≈32,2%

Az *Ū*-osztályba tartozó, azaz az illabiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat mutatja:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>Ū</i> }	10	8	121	92
{ <i>sŪz</i> }	0	0	46	100
{ <i>DŽŪK</i> }	0	0	7	100
{ <i>ErŪ</i> <i>Er</i> }	0	0	9	100
{(<i>Ū</i>) <i>m</i> }	67	75	22	25
{(<i>Ū</i>) <i>n</i> }	29	83	6	17
<(<i>Ū</i>) <i>mŪz</i> >: {(<i>Ū</i>) <i>m</i> }	11	18	50	82
{ <i>Ūz</i> }	70	100	0	0
<(<i>Ū</i>) <i>nŪz</i> >: {(<i>Ū</i>) <i>n</i> }	15	23	51	77
{ <i>Ūz</i> }	58	90,6	6	9,4
{(<i>n</i>) <i>Ūn</i> ; <i>Ūm</i> }	408	99,8	1	0,2
{ <i>Er</i> <i>Ūr</i> }	0	0	2	100
{ <i>DŪr</i> }	4	5,5	68	94,5
{ <i>mEŪ</i> }	0	0	7	100
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ū</i>) <i>r</i> <i>ø</i> }	130	64	73	36
{(<i>E</i>) <i>yŪr</i> (<i>I</i>) <i>yŪr</i> }	29	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ū</i>) <i>r</i> }	17	56,7	13	43,3

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{DŰK // dek}	6	5,8	97	94,2
{(y)Űp // (y)Űb}	141	100	0	0
{(y)EŰ}	0	0	1	100
{(Ű)m // n; (y)Űm}	67	78	19	22
{(y)Űm / m}	0	0	21	100
{(Ű)n}	16	88,8	2	11,2
{sŰn // sen}	4	9,3	39	90,7
{(y)Űz}	1	3	32	97
{(Ű)k}	27	100	0	0
{mŰz}	1	100	0	0
{Űm}	36	100	0	0
<sInŰz>: {sen // sIn}	0	0	27	100
{Űz}	1	4	26	96
{(y)Űn}	0	0	3	100
<(y)ŰnŰz>: {(y)Űn}	1	33	2	66
{Űz}	2	100	0	0
<(Ű)nŰz>: {(Ű)n}	0	0	7	100
{Űz}	4	31	9	69
{Űm}	2	66	1	33
{(Ű)K // ø}	0	100	9	0
{InŰ}	0	0	1	100
{GŰ // k}	3	27	8	73
{kŰn}	0	0	5	100
{DŰr}	369	99,5	2	0,5
Összesen:	1529	≈65,9 %	793	≈34,1 %

Amint összehasonlító táblázataink mutatják, emlékünkről arról tanúskodik, hogy a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamata — éppen úgy mint a tőmorfémák esetében — távol áll zárópontjától. Egyes morfémák esetében ez még csak kezdeti szakaszában tart, vagy éppen indulópontján van. Mindez megerősíteni látszik azt a tézist, hogy a folyamat lezárulását valószínűleg a XVIII. század vége körül kell keresni.

Nem érdektelen megemlíteni azt a mozzanatot, hogy az előfordulási számok összehasonlításakor a tőmorfémák esetében az illabializálódás, a kötött morfémák területén a labializálódás látszik erőteljesebb fejlődési tendenciának. Ez érdekesen egészíti ki az élő nyelvjárási területén tett hasonló megfigyeléseket.

Az összehasonlító statisztikai vizsgálatok nyomán világosabban bontakoznak ki előttünk az összetett ill. többszótagú jelek fejlődési sajátosságai is. Így világos, hogy ezek illeszkedését szakaszosan kell elképzelnünk. Ugyanez a magyarázata annak is, hogy az illeszkedés folyamata — adataink tanúsága szerint — hamarabb zárul le azokban a morfémákban, amelyek a morfémakapcsolódás szabályai szerint a tő közvetlen szomszédságában jelennek meg.

A rendelkezésre álló anyagon folytatott vizsgálatok módszere — éppen a fenti tanulságok nyomán — tovább tökéletesítendő. Az illeszkedő, ill. azzal ellentétes alakok számszerű szembeállításából adódó kép még nem eléggé

árnyalt, nem tükrözi a bonyolult fejlődési folyamat minden lényeges mozzanatát. Így világos, hogy az illeszkedő ill. nem illeszkedő alakok előfordulásának numerikus összehasonlításán túl ezt az egybevetést el kell végeznünk a tövek relációjában is. Amint erre más jellegű, de lényegében hasonló célkitűzésű nyelvstatisztikai vizsgálatok nyomán is fény derült (vö. Papp, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest 1963; id., *Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique*. In: ALH 12 (1962): 67—94), az ilyen vizsgálat fontos előrelépést jelent a nyelvi mű szintjéről a nyelvi rendszer felé.

5. Az emlék közelebbi nyelvjárási hátterének meghatározásában természetesen nehézségek mutatkoznak. Ennek forrása azonban nemcsak a török nyelvjárások és történetük elégtelen ismeretéből fakad. Sokkal inkább emlékek sajátos jellegéből, amely szinte kizárja, hogy anyagát egy meghatározott nyelvjárási rendszerhez kössük, s — elvben ill. gyakorlatban — szükségyszerűvé teszi több nyelvjárási komponens figyelembevételét.

A szerző tudomásunk szerint hét évet élt Törökországban, s műve tulajdonképpen ezen idő alatt tökéletesített nyelvi ismeretein nyugszik. A hét év alatt több helyen is megfordult, de elfoglaltsága minden bizonnyal elsősorban Isztanbulhoz kapcsolta. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy többet mozgott Rumélia, mint Anatólia irányában, amellyel az Oszmán Birodalomba kerülő európaiaknak lényegesen kevesebb kapcsolata lehetett. A megismert nyelvi kép is inkább Isztanbul és Kelet-Rumélia, mint Anatólia irányába mutat. Azok az európaiak, misszionáriusok és nyelvészkedő tolmácsok, akik a XVI—XVIII. század folyamán megfordultak Törökországban, s rövidebb-hosszabb tartózkodás után egy-egy nyelvtant vagy szótárt állítottak össze, általában Isztanbulban tevékenykedtek, műveik lényegében az isztanbuli nyelvjárást tükrözik. Így ezek a művek tulajdonképpen a később kialakuló új török irodalmi és köznyelv alapjául szolgáló isztanbuli nyelvjárást, a nyelvtörténet síkján pedig a közép-oszmánli korszak emlékeinek tekinthetők.

Úgy hisszük, hogy Harsányi-Nagy Jakab török nyelvkönyve is ezzel az emlékecsoporthal áll organikus kapcsolatban, s minden bizonnyal az isztanbuli nyelvjárást emlékének tekinthető, annak történetéhez nyújt — a közép-oszmánli korszakban — értékes adatokat.

HAZAI GYÖRGY

Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift

Der Verf. berichtet über die umfangreichen Transkriptionstexte von Jakob Nagy de Harsány, die sein Werk „*Colloquia Familiaria Turcico-Latina*“ (Coloniae Brandenburgicae 1672) enthält, und versucht, den Platz dieser türkischen Aufzeichnungen in der Reihe der Transkriptionsdenkmäler des Osmanisch-Türkischen festzustellen.

Um den Quellenwert des Sprachdenkmals zu demonstrieren, analysiert er unter sprachstatistischen Aspekten die Angaben, die die labial-illabiale Angleichung betreffen. Die vom Verf. aufgestellten Tabellen zeigen den Stand des Angleichungsprozesses sowohl im Bereich der Stamm- als auch im Bereich der gebundenen Morpheme und beweisen eindeutig, daß dieser Prozess im Osmanisch-Türkischen des 17. Jahrhunderts noch lange nicht als abgeschlossen zu betrachten ist. Die Analyse wirft gleichzeitig Licht auf verschiedene Einzelheiten dieses Prozesses, der bei der Herausbildung der heutigen morphologischen Struktur des Osmanisch-Türkischen eine wichtige Rolle gespielt hat.

GYÖRGY HAZAI

A MSzFE és a TESz *árt*, *ölt* és *int* szócikkeihez

I

A MSzFE. az *árt*-igét a N. *ár*-ik 'romlik, rothad, poshad (főtt étel, kenyér, málé, víz)' jelentésű ige műveltető v. mozzanatos képzővel alakult származékának tartja és a rokon nyelvi hangtani megfelelőekkel vélt egyezést alapján egy finnugor *ar3-kiindulóalakra vezeti vissza. — A MSzFE.-nek ez a véleménye, az időközben részleteiben többször is módosult, budenzi hagyományt (MUSz. 754) tükrözi, de alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy ez az összeállítás jelentéstani szempontból össze nem illő adatsort fog egybe: m. *árt* 'schaden' ~ vog. *örti* . . . 'müde werden' ~ osztj. *örziđá* 'sich abnützen (Kleidung), . . . zerbrechen, entzweigehen, zerreißen' (intr.) ~ zürj. *orny* (Wied.) 'abreißen, abbrechen, zerreißen (intr.) . . . matt werden, ermatten, ermüden' ~ votj. *ur* . . . 1. abreißen, 2. jäten.' — A TESz. is ősi örökséget lát az *árt*, illetőleg az *ár*-ik igében, de a jelentéstani összefüggésekre érzékenyebben reagál, amennyiben megjegyzi: a N. *ár*-ik az eredeti jelentéshez képest nagyfokú jelentésszűkülést mutat. Ez a jelentésszűkülésnek felfogott jelenség azonban csak okkal-móddal, nagy engedmények árán fogadható el és szükségessé teszi a N. *ár*-ik ige eredetének újbóli felülvizsgálását.

Hogy az *árt*- < *ár*-ik igének a kutatás folyamán (l. a TESz. gazdag irodalmát) rendkívül összekuszálódott eredetkérdését kibonyolíthassuk, vissza kell térnünk VÁMBÉRY régi, elgáncsolt elméletéhez. A Magyarok Eredetében (1882) 194. l., ahol a népi *ár*-ik igéről még nem lehetett tudomása, ui. ezeket mondja: „Az ujj. *arta*- 'ártani' igének csak az *ár*- töve lehet ősrokon, mert az *arta*- már török képzés, minnélfogva ez alakban már nem mondhatjuk ősrakonnak.” — VÁMBÉRY következtetése, amint alább látni fogjuk, minden megalapozatlansága ellenére is, lényegében sokkal közelebb jár az igazsághoz, mint a későbbi hozzászólók. Hogy VÁMBÉRY véleményét soha sem méltatták komoly figyelemre, annak egyik oka az, hogy az *ár* tövét abszurd módon a *kár* szóban kereste. És mivel a N. *ár*-ikhoz hasonló: 'romlik, rothad, poshad' jelentésű tör. *ar*- igeit a mai napig sem tudunk kimutatni, a kutatás számára nem maradt más hátra, mint a hangtanilag egyeztethető finnugor igeit közt keresgélni. — VÁMBÉRY említett vaskos tévedését azzal is tetézte, hogy ezúttal is pontatlanul fordít: az ujj. *arta*- nem am. 'Schaden zufügen', hanem 'verderben (intr.), zugrunde gehen' (ATGr. 295). CAFEROĞLU interpretálásában is az első jelentés: 'bozulmak' verderben (intr.) Uyg. Sözlük. Az Altun Jaruk szinonim igéinek páros használatában: *arta*- ~ *bozul*-, különösképpen is ki-domborodik az *arta*- ige elsődleges jelentése: 'isportitsja, gniť' (Drevnetjurkskij sl. 56). Ugyanez a szótár a következőképpen foglalja össze a nyelvemlékek *arda*- ~ *arta*- igéinek összes jelentéseit: 1. 'portitsja; 2. uchudšatsja, sovraščatsja; 3. razrušatsja; narušatsja; propadat, pogibat.' A mai török nyelvjá-

rásokban: orjot *arta-* 'isportitsja' (BASKAKOV-TOŠČ.) tel. *arta-*, szag. kojb. kacs. ujj. *arda-* 'zugrunde gehen, verderben' (RADL. I, 309, 319). Példamondatai: *ardap par anyot* (szag.) 'verfaultes Heu'; *ardaza su* 'wenn das Wasser schlecht wird' (RADL. I, 219). Továbbá: *ardan pargan it* isportivšeesa mjaso' (BASKAKOV, Chak.-russk. sl.). A jakutban tovább képzett formában: *ardaya-* (*i*)r 'plesnet, pokrivaťsja plesenju, podergunťsja sloem gnili'. Pl.: *arda arbit tar, ari, ot* 'zaplesnevevsie tar (prokvašenoje moloko), maslo, seno'. A puszta *arda-* tőige — eltérően a töröktől — a jakutban csak az időjárás rosszrafordulásával kapcsolatban használatos: *arda-* 'stanovitsja nenstnim, dozdit, snežit' és származéka az *ardaχ* am. l. 'nepagoda', de 2. 'plesen' is (PEK.) Jövevényszóként a kamasszban: *arda(dy)-* 'verderben (intr.), verfaulen' (JOKI, Sajansam. Lehnw. 70). A nyelvemlékek gyakori kauzativuma: *ardat-* jelentése pedig pontosan az, mint a magyar *árt* kauzativumé: 'ártani, elrontani, tönkretenni', átvitt értelemben is. Pl.: *at ardat-* 'névének, hírnévének ártani' (Kutadgu Bilik). — Visszatérve a N. *ár-ik* igére, kiegészítésképpen megemlítjük, hogy a MSzFE.-ben felsorolt 'romlik, rothad, poshad' jelentése nem csupán a moldvai csángók nyelvjárásában mutatható ki (MTSz.), hanem a kirajzás helyén, a székelységben, Csík megyében is él: „A búza, a rozs mim *megárt* a sok esőtől! Sok *megárt* van a gabona közt” (HORGER, MNy. 9: 431). A moldvai Bogdánfalván följegyzett *árlík* pedig úgy viszonylik az *árt* igéhez, mint az *oszlik:oszt, foszlik:oszt* stb. viszonylanak egymáshoz (MNy. 30: 103).

A felsorolt török nyelvi adatok alapján világos, hogy az *ár-(ik)* igező jelentése pontosan megegyezik a tör. *arda-* ~ *arta* tőigék jelentéstartalmával: 'romlik, rothad, poshad, penészedik': a termény, a víz és a különböző élelem. Egyben azonban az is nyilvánvaló, hogy a török ige ebben a formájában nem lehetett a magyar *ár-ik* közvetlen forrása, amint azt már VÁMBÉRY helyesen látta. — A török nyelvtanok denominális verbumképzőként tartják számon a *-da-*, *-dä-* ~ *-ta-*, *-tä-* képzőt, amelyről RAMSTEDT megállapítja, hogy a mongolban a mai napig produktív képző, a törökben ellenben ritka, bár egyes szavak esetében nagy területen elterjedt (Verbstammbildungslehre. JSFOu. 28/3: 39—42). Mongol minták utánzását sejteti a szóban forgó tör. *arda-* ige is, mert a jakutot is beleszámítva, a fent idézett adatok mind a mongol nyelvterülettel határos északi török nyelvjárásokból valók, bár feljegyezték a szót Anatóliában is: *artamak* 'fasit olmak' (verderben intr.). Tarama Dergisi II, 876. Vö. Türkçe Sözlük: *artamak* id. A mongol—török *-da-/ta-* ~ *-dä-/tä-* képzők eredetének, elterjedésének és funkciójának megoldatlan kérdései nem befolyásolják a magyar *ár-* igező átvételének és további képzésmódjának körülményeit, illetőleg a magy. *ár-t-* és a tör. *ar-da-* < *ar-* külön magyar és külön töröknyelvi fejlemény. — Már most az a tény, hogy a törökségben egy denominális ige jelentéstartalma — a hangtani megfelelésről nem is szólva — pontosan megfelel egy magyar igezőnek, arra enged következtetni, hogy létezett az őstörökben egy **ar* ~ **ar-* nomen-verbum — az eddigiek alapján legvalószínűbben — konkrét 'penész ~ penészedik' jelentésben, amelynek nominális tagja már csak elhomályosult alapszavú török igei származékokban él, a verbális tag pedig a magyar N. *ár-ik* igében őrződött meg. Persze az sincs kizárva, hogy annak idején a nomen is átvettük, amit későbbben a szláv eredetű *penész* < *plesn* szorított ki a használatból. — Az átvett 'romlani, rothadni, poshadni, penészedni' jelentésű *ár-* igező a magyar nyelvtörténet folyamán a *-t-* műveltető képzővel bővült és a köznyelvben ma már csak ebben az alakjában él. — Amennyiben fenti gondolatmenetünk helyes, megállapíthatjuk, hogy az

ár-ik igetőnek semmi köze sincs a MUNKÁCSI felvetette korábbi: magy. *ár-* < tör. *az-* 'verführen, schlimm werden' egybevetéshez (NyK. 32: 272), ahol is a *z ~ r* hangmegfelelésre gondol, mert a tör. *az-* ige elsősorban erkölcsi kvalitásra és nem konkrét folyamatra vonatkozik. De nincsen köze a magyar *ár-ik* igének a nyelvemlékekben mindig két egymásból folyó jelentésben feljegyzett, másik gyanúba fogott *ar ~ türkm. ar-* igéhez sem: 1. *ar-* 'ustavať, utomljatsja'; 2. 'tošcať, chudeť' (Drevnetjurkskij sl.). A két tör. *ar-* igető különválasztását nem csupán a különböző jelentés, hanem az a körülmény is indokolja, hogy a jakutban eltérő hangtani képviselőjük van: tör. *arda-* 'verderben' (intr.) ~ jak. *ardij* 'trübe werden, schimmeln' és vele szemben: tör. *ar-* 'müde werden, abmagern' ~ jak. *ir-, irabin* 'von Kräften kommen' (BÖTHLINGK 9, 31).

Mindezek alapján magától értetődik, hogy jelentéstartalmát tekintve a magy. *ár-ik* igető nem hozható kapcsolatba a MSZFE. ajánlotta finnugor megfelelőekkel sem. Szempontunkból igen érdekes, hogy az *árt* szócikk ellentmondásos jelentésű finnugor adatait RÉDEI (Die syrj. Lehnw. im Wog. 67) egy 'abreißen, abbrechen, zerreißen → *dünnwerden → abmagern' irányú jelentésfejlődéssel kísérli meg áthidalni, de ebből a láncolatból kifejezetten hiányzik az — úgy látszik — sehova be nem iktatható, magyar 'romlani, rothadni' stb. jelentés.¹ — A magyar *árt* illetve *ár-ik* ilyen kiemelése a finnugor szómezőből, tárgytalanná teszi az egész szócikket. A fennmaradó finnugor adatok egymásközi hangtani, alaki és jelentéstani viszonya, a kölcsönhatások iránya, valamint az esetleges török vonatkozások kérdése, speciális finnugrisztikai probléma.

Amint arról a bevezetőben már szó esett a TESz., némi jelentéstani aggályoskodást leszámítva, elfogadja a MSZFE. *árt* etimológiáját megjegyezve azonban, hogy az egybevetett adatok alapján kikövetkeztetett fgr. **ar3-* alapszó esetleges török kapcsolatainak kérdése még nincs tisztázva. Ez a megjegyzés nyilván NÉMETH: Az urali és a török nyelvek ősi kapcsolatai (NyK. 47: 72) című tanulmánya nyomán született (vö. még: Probleme der türkischen Urzeit. Bibl. Orient. Hung. V, 73). NÉMETH fenti cikkei a szóbanforgó összes fgr. *ar-*, *or-* és *ur-* igetőveket egyazon: 'müde werden, abmagern' jelentésű tör. *ar-* igével egyezteteti, illetőleg a fgr. alapalak **ar3-* és az őstör. *ar-* igető közt ősi kapcsolatot lát, de szerinte is még további bizonyítást igényel, mert: „Die Zusammenstellung ist wegen der Abweichung des Vokalismus unsicher.” Amennyiben ilyen ősi kapcsolat feltehető, az csak a magyar *ár-ik* ige kikapcsolásával jöhetne szóba.

II

Az *árt* ige tövének helyes kielemezését nagyban gátolta az a téves szemlélet is, amely szerint elhomályosult tövű képzett igéink közt nem lehet török eredetű ige, mivel azok mindig kitevő nélkül honosodtak meg nyelvünkben. — A tétel cáfolatára álljon itt bizonyítékul *ölt* igénknek a tárgyalt *árt* igéhez hasonló esete. — NÉMETH származtatása értelmében (KCsA. 1: 74—5) *ölt* igénk a magyarba is átkerült török *il-* (*ill-ik*) ige már képzett kauzatívumának, a tör. *il-* igének az átvétele. Az oszmánból idézett *il-* 'sich mit etwas verbinden,

¹ Idézett munkámban (67, 94. l.) nem „az *árt* szócikk ellentmondásos jelentésű” finnugor adataiban tettem fel a fent közölt jelentésfejlődést, hanem a zürj. *or-* 'abreißen usw.' igéből származó vog. *ar-* 'abmagern' jövevényszóban. — Rédei Károly.

verwickeln, an etwas hängen bleiben, auf etwas treffen' (Z) és az ugyanonnan való, az ujjgurból is felemlített oszm. *ilt-* 'tragen, bringen, fortbringen, fort-schicken, absenden, wohin führen, wohin befördern, leiten' össze nem egyeztethető nagy jelentéskülönbsége azonban nem nyer magyarázatot. — PAIS (KCsa. 2: 460—3) elfogadja, illetve nem kifogásolja NÉMETH *ilt-* > *ölt-* egybevetését, de zavarónak érzi a feltűnő jelentéskülönbséget és azt is világosan felismeri, hogy a magyar nyelvtörténeti s nyelvjárási származékok mind a két ige, az *illik* és *ölt* esetében is, kizárólag csak az *akad*, *akaszkozik*, *akad* jelentésből magyarázhatók meg kifogástalanul. Ilyen magyar szempontú megfontolás alapján megkísérli a két eltérő jelentést egy nevezőre hozni, illetőleg valamennyi előforduló jelentésárnyalatot ugyanabból az *akad*, *akaszt* alapjelentésből levezetni. PAIS NÉMETHnek csak az oszmánra és ujjgurra szorított adatszolgáltatását KĀŠGĀRĪ (BROCKELMANN) és BANG-GABAIN nyelvemléki adataival bővíti ki s az *il-* és *ilt-* jelentéskörének áthidalásában elsősorban KĀŠGĀRĪ 'sammeln' jelentésű *ilit-* adatára támaszkodik, amit a megbízhatóbb BESIM ATALAY kiadás nem ismer. Ez azonban részletkérdés, fontos az, hogy a török adatok 'führen, bringen' jelentésének teljes kizárásával és a kialakult jelentéscsoportok helyes megítélésével, magyar vonatkozásban megnyugtató rendet teremt az *ill-ik* és *ölt* származékok első tekintetre bonyolultnak látszó szövevényében. — Az irodalmi hozzászólások sorrendjében maradvá, NÉMETH és PAIS idézett török adatait LIGETI (MNY. 31: 85—7) további gazdag anyaggal egészíti ki és vizsgálódását kiterjeszti a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvekre is. LIGETI tipikus példái (a források ismétlése nélkül): 1. *il-* 'anhängen'; *iläk-* 'hängen bleiben'; *ilil-* id.; *ilış-* 'sich berühren'; *ilgü-* 'zuknöpfen' stb. 2. *ilt-* 'fortbringen'; *iltiș-* 'beim fortschaffen helfen'; *ältin-* 'fortgebracht, geschickt werden' stb. Ide kell csatolnunk még az azonos jelentésmegoszlást mutató következő csuvas igéket is: *lek-* 'beleakasztani; stecken, o. hängen bleiben, in etwas geraten' (kaz, *iläk-läk-*) és *leş-* '(el)- vinni, elkísérni; wegführen, fortbringen, begleiten' vö. kaz. *ilt-*, *it-* 'tragen, wohin bringen' stb. (PAASONEN, Szójegyzék.) De ugyanez a jelentésbeli szembenállás észlelhető a mongol és mandzsu-tunguz nyelvek azonos igetöveinek a töröktől eltérő jellegű származékaiban is. Hogy csak az irodalmi mongolt említsem: *elgü* 'pendre, être suspendu, être accrocher, suspendre, accrocher' (Kow, I, 212) és *elege-* 'envoyer, qc., déléguer' (Kow. I, 299). Szinte hihetetlen, hogy ez a bő adatismeret s a belőle adódó nyilvánvaló tény, hogy az *akad*, *akaszt* jelentés minden esetben a pusztá *il-* igetövhöz, a *vezet*, *hoz* jelentés pedig az *ilt-* töigéhez fűződik, nem tudta megszüntetni illetőleg feloldani azt a feszültséget, ami NÉMETH és PAIS felfogása közt fennáll: 1. Az *ölt* ige a tör. *ilt* < *il-* átvétele; 2. Az *ölt* ige csak a tör. *il-* jelentéséből magyarázható meg. — Nyilván ez esetben is a régi török igei átvételekről vallott hibás nézet játszott közre, hogy PAIS professzor sem tette meg az utolsó lépést és nem vonta le eddigi pompás megfigyeléseiből a végső következtetést, hogy: mi csak a tör. *il-* *akad*, *akaszt* igét vettük át, a *-t*-kauzativum pedig magyar nyelvi fejlemény. Senkiben sem ötlött fel a gondolat, hogy az idézgetett *ilt-* 'führen, bringen' nem lehet az 'anhängen' jelentésű *il-*kauzativuma, mert a kauzatív *-t* önmagában semmiképpen sem indokol ilyen nagyfokú jelentéskülönülést. Erre beszédes bizonyíték az *il-* 'anhängen' igének valóságos kauzativuma, amire azonban egyelőre csak a mai türkménből van példánk: *iltemek* 'privjazivat, prikrepljat, podvjazivat' < *ilmäk* 'cepljatsja, zacepljatsja, pricepljatsja' (BASKAKOV). — Az *ilt-* 'führen, bringen' töige alapszava ismeretlen. RĀSĀNEN etimológiai szótára is megcsillagozza:

**äl-t.* (~ *ilt.*) 'fortführen, bringen'. A karakalpakban BASKAKOV szótára szerint a két szóban forgó ige, különböző vokalizmusban él: *il.* 'sceptif' és *elt.* 'vinesti'. Ugyanígy hangtani különbséggel említi a két igét CodCum. kiadásában GRÖNBECH is és BÖHTLINGK jakut szótára a szókezdő vokálisok hosszúságában jelez különbséget: *il.* 'anknüpfen, anhängen' és *ilt.* 'führen, tragen' (37, 38). RAMSTEDT (Einf. II, 197) a maga részéről arra gondol, hogy a 'führen, bringen' jelentésű *ält.* ~ *ilt.* ige denominális származék az *el* 'kéz' jelentésű szóból és hivatkozik az ujj. *qolt.* 'führen' < *qol* 'kar' analógiájára (RADL. II, 595). Szerinte a török *t* a mong. és mandzsu-tungusz *-da-*, *-dä-* denom. verbumképző szabályos folytatása. — A 'führen, bringen' jelentésű *ält.* ~ *ilt.* tőige kielemezése török etimológiai feladat; említése itt csak annyiban időszerű, hogy kihangsúlyozza a homonim *il.*¹ és *il.*² teljes különállását. — A magyar *ölt* ige irodalmának érdekes mozzanata, hogy már LIGETI kimerítő adatközlése után, PAIS „illik” cikkében (MNY. 35: 256—9), az ige konkrét és elvont jelentésköreinek mélyreható vizsgálata után újra visszatér az *ölt* ige, számára még mindig nyugtalanító problémájára és az ellentmondásokból kiutat keresve a következőket mondja: „... hangtörténeti okokból, de jelentéstani mozzanatok miatt is azt gondolhatjuk, hogy az *illik* eredetijét más török nyelvből és máskor kaptuk mint az *ölt*-ét”. — Végezetül megemlíteném a TESz. készülő III. kötetének vitatott eredetűnek mondott *ölt* címszavát. A szerkesztők véleménye szerint is valószínűbb, hogy az *ölt* az *ill-ik* ige magyar nyelvi származéka és nem készen kaptuk, a jelentése miatt sok fejtörést okozó *ilt.* ige alakjában. Az átvett *il.* ige eredetileg palatális-illabiális magánhangzójának labializálódását pedig a rákövetkező *l* + zárhang kapcsolat hatásának tulajdonítja mint: *telít* : *tölt* stb.

III

A magyar nyelvtörténet folyamán keletkezettnek látszik *int.* r. alakv. *imt.* 'winken' igénk is. GOMBOCZ a TörJövsz. magyar kiadásában nem teszi zárójelbe mint különben a kétséges átvételeket, hanem csupán arra hivatkozik, hogy a tör. *imdä.* > m. *int.* egyeztetést nem tudjuk biztos tör. *-md.* ~ m. *-nt.* hangmegfelelésekkel igazolni. GOMBOCZ ezzel a megjegyzésével megkérdőjelezi PAASONEN (KSz. 3: 243) és MUNKÁCSI (NyK. 32: 393) korábbi török származtatását is: magy. *int.*, *imt.* ~ tör. *imdä.*, *intä.* 'winken'. A BTLw.-ben pedig már úgy dönt GOMBOCZ, hogy az *int* igét végképpen törli az elfogadható török jövevényszavak sorából. Ennek alapján ítél a TESz. is: az *int* ige török származtatása téves.

Az ÉrtSz. szerint a magy. *int.* ige első és a TESz. szerint is elsődleges jelentése: kézmozdulattal, fejbólintással, szemhunyorítással v. valamely tárgy mozgatásával jelt ad valakinek. Ugyanezt a jelentést tükrözik a török nyelvemlékek igei megfelelői: *imlä.* 'davať znak, morgať' (hunyorogat, kacsingat), *indä.* ~ *inlä.* 'zvať, davať znak' (Drevnetjurkskij sl.). A mai török nyelvjáráásokban: ojrot *imdä.* 'davať znak rukoj, zvestikulirovať' (BASKAKOV—TOŠČAKOVA); tar. ujj. csag. kar. L. T. *indä.* 'ein Zeichen geben, winken, rufen, herbeirufen, einladen' (RADL. I, 1447) és a jakutban: *imnä.* (< *im-lä.*) 'Znak delať, metiť (uši životnich)' és *imnän* 'davať znak glazami, migat glazami' (PEKARSKIJ). Vö. mongol *imnä.* 'cliner les yeux, hocher la tête en signe de consentement' (Kow. I, 311); ordos *émne* (*imne*) 'faire une marque... (Mos-

TAERT). Mélyhangú párjai: *im*. *imda*- 'göz kirmak), iřmar etmek (kacsintani)', kirg. *imda*- 'podmigivat, davat Znak glazami' (JUDACHIN); kir. *imda*- 'ein heimliches Zeichen geben'; kaz. tob. uig. *imla*- 'ein Zeichen, einen Wink geben, winken'; bar. *imna*- 'ein Zeichen mit der Hand geben' (RADL. I, 1404, 1408). — A származék igék alapját képező nomen: *im* 'Znak, Parol' (Drevnetjurkskij sl.); a mai nyelvjárásokban: ojtrot *im* 'mëtka, tavro; znak, namëtka' (BASK.—TOŠČ.); chakass *in* 'mëtka, znak' (BASK—INKIŽ.—GRAKUL); alt. tel. *im* 1. 'Eigentumszeichen am Ohren des Haustieres'; 2. 'ein Zeichen mit der Hand, Wink' (RADL. I, 1571); oszm. *im* 'iřmar, iřaret' (ZÜBEYR, Anadilden derlemeler 186); kir. bar, tob. *im* 'ein mit der Hand gegebenes Zeichen' (RADL. I, 1404). A jakutban: *im* 'mëtka (zarec) na uřach životnich . . . (PEKARSKIJ). Vö. mong. *im* 'Schnitte in den Ohren, Kennzeichen' (KOW. I, 208) ordos *em* (*im*) 'marque . . . faite à l' oreille des bestiaux' (MOSTAERT). Az előzőleg felsorolt széles körben elterjedt török *imdä*- ~ *indä*- igék jelentése 'jelez' (*int*) vagy 'jelöl', aszerint, hogy az illető nyelvjárásban 'Wink' vagy pedig 'Zeichen, Merkmal' jelentésben használatos-e az *im* ~ *in* nominalis alapszó. Abból a körülményből, hogy az alapszónak a törökségben túlnyomórészt, a jakutban és mongolban pedig kizárólag csak az *im* hangváltozata él, arra következtethetünk, hogy az *im* az ősi forma, mint ahogy a magyarban is az *imt* változat látszik a régibbnek.

Az I. fejezetben az *árt*- < *ár*-ik ige török származtatásával kapcsolatban mondottakhoz hasonlóan, az *imt*- ~ *int*- ige török eredete is csak egy őstörök *im*, *in* ~ *im*-, *in*- nomen-verbum föltevésével magyarázható meg elfogadhatóan. A képlet csupán annyiban változik, hogy míg a feltehető **ar*- ~ **aa* igenévszó verbális tagja önállóan csak a népi *ár*-ik igében őrződött meg és *r* nominális tag már csak az azonos jelentésű tör *arda*- verbális származékban mutatható ki, addig a feltett *im*, *in* ~ *im*- *in*- nomen-verbumnak viszont csak a nominalis tagja van meg önállóan is a törökségben, igei tagja pedig a magyarságban is már csak képzetten fordul elő. — A merésznek látszó ősi nomen-verbum feltevés elkerülhetetlen rendező elv az elhomályosult tövű — a magyarba is átkerült — török igei (és névszói) származékok etimológiai fejtegetésénél. — A készülő „Etimológičeskij Slovarj Tjurkskich Jazykov” sok tapasztalattal rendelkező szerkesztője SEVORTJAN pl. ezeket mondja: „... pod sloem otnositelno pozdno obrazovannich slov . . . vskriřvaetsja ich glagolno-imennaja kornevaja podosnova. Takim obrazom . . . pri etimologičeskom analize tjurkskich osnov, glagolno-imennije korni dolžni bit postojanno v pole vnimanija.” (Vopr. Jaz. 1971. 6: 86.)

Régen beágyazódott török igei átvételeink alapszavának kihámozása természetszerűleg sokkal bonyolultabb, több áthidaló feltevést tesz szükségessé, mint rendszeren alany esetben átvett főnevéké. Az, hogy minden esetben csak az igei alakrendszerünkbe beillő török igetövet vettük volna át és csak kitevő nélkül honosodott volna meg nyelvünkben, túlhaladott álláspont. Az a valószínű, hogy különösen a tartós kölcsönhatás kétnyelvűségének körülményei között, úgy vettük át az igét, amint azt a magyar nyelvérzék az idegen nyelv ragozott formáiból kikövetkeztethette, vagy ahogy azt a magyarul is beszélő idegen nyelvünkbe keverte. Az utóbbi esetben még inkább fennáll a lehetősége, hogy a török ige változatlanul, eredeti formájában: nyílt és zárt szótaggal, képzővel és anélkül került nyelvünkbe. Idővel azonban nyilván már az ősmagyar kor folyamán a nyílt szótagú ige a nyelv hagyományos képző elemeit felhasználva zárt szótagúként illeszkedett igei alakrendszerünkbe. — A zárt

szótagú török igék egy része pedig, amint azt a *árt, ölt* és *int* igék esetében is láttuk, a finnugor igék *félt, fojt, márt* stb. analógiájára a deverbális *t* képzővel gyarapodva, műveltető, de néha még érezhetően mozzanatos jelleggel folytatja életét a köznyelvben. — Általában nomen és verbum viszonyát, megmaradását vagy kiveszését, valamint elhomályosult alapszavú származékokban való meghúzódását honfoglalás előtti török átvételeinkben — régiségük miatt — éppen olyan szemmel kell tekintenünk, mint ahogy azt az ősi örökség szavainak a vizsgálatában is tesszük.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution aux verbes hongrois: *árt, ölt, int*

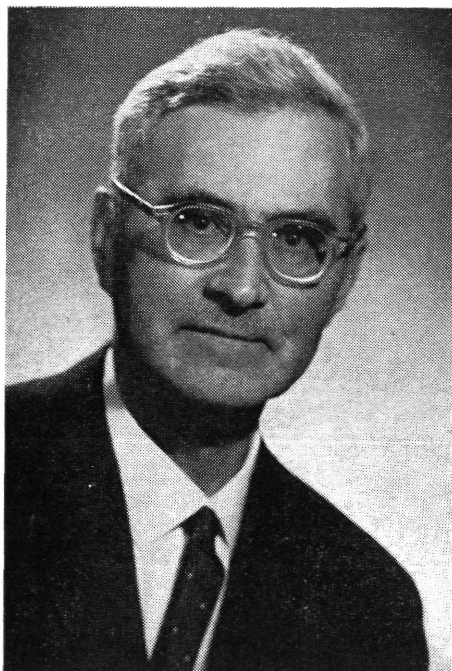
L'auteur de cet article formule son opinion sur trois verbes hongroises d'origine turque à radical périmé: *árt*- 'nuir'; *ölt*- 'faire un point'; *int*- 'faire signe'. — 1. En cas du verb *árt*- le thème *ár*- 's'altérer, pourrir, se putréfier' est encore attesté dans les dialectes. L'auteur pense avoir trouver son équivalent phonétique et sémantique dans le verb turque dénomiatif: *arda*- ~ *arta*- 'isportitsja, ghit' (Drevnetjurkskij sl.), encore plus exactement dans le nomen-verbum hypothétique: *ar* ~ **ar*-. Cf. jak. *ardai* 'Schimmel' ~ *ardii* 'schimmeln' (BÖHTLINGK). 2. Le thème du verb *ölt*- est encore bien connu dans la langue parlée: *ill*-ik, mais il n'existe pas un rapport vivant entre les deux verbes. Il thème hongrois *ill*- remonte immédiatement au thème turque *il*- 'anpassen, anhängen'. Ainsi la forme verbale *ölt*- est également un résultat d'une dérivation hongroise. 3. L'histoire du verb *int*- 'faire signe', dont radical est tout à fait périmé, est pareille à celle du verb *árt*- 'nuir'. Il semble, que le verb *int*- est en connection avec le nomen-verbum hypothétique: *in*, *im* ~ **in*-, **im*- 'signe ~ fair signe'. Cf.: *indü*- ~ *imlä*- 'davať znak' < *in*, *im* 'Znak' (Drevnetjurkskij sl.). — Par ces emprunts verbaux on voit justifié l'hypothèse qu'au cours du développement historique de la langue hongroise l'accroissement morphologique des thèmes turques en position fermé par le suffixes *-t*- (caus., -moment.), ne montre aucune différence en comparaison avec les thèmes fénno-ougrienne.

MARGIT K. PALLÓ

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Papp István
1901 – 1972

Forma szerint és hivatalosan a magyar nyelvészet professzora volt PAPP ISTVÁN, munkásságának jellege és irányulása mégis olyan, hogy őt nemcsak a tágabb értelmű hungarológia, hanem a szűkebben vett finnugrisztika is magáénak vallotta. Alig egy esztendeje köszöntöttük folyóiratunk hasábjain hetvenedik életévének betöltése alkalmából (KÁLMÁN: NyK 73: 448), s máris fájdalmas kötelességünké vált a végső búcsúztatás. Utolsó munkáinak egyike – talán éppen a legutolsó – ez évi első füzetünkben jelent meg: nekrológ volt ez a távolban élt és mégis oly közeli barátról, Aarni Penttilä-ről (NyK 74: 233–45). Érdeemes fellapozni ezeket az oldalakat, mert nehezen lehet az urálistika irodalmában ehhez fogható megemlékezést találni, amely ennyire találóan, az oeuvre egészének teljes bemutatására törekedve tárja elénk egy nagy tudós portréját. Az értékelő

szavakat őszinte indulat formálja művészi veretűvé: tudósi és baráti elkötelezettség szövi át az emlékezés minden sorát. Igaz vallomás ez a nekrológ Penttilä-ről, de akaratlan önvallomása is egyben magának a megemlékezés szerzőjének PAPP ISTVÁNNak. Aere perennis monumentuma ez tudományos felelősségének, óriási tudásának, formakészségének, nyelvművészetének és nem utolsó sorban megalkuvás nélküli humanizmusának.

Mégsem lenne helyénvaló, ha olvasóink csak a saját sorai közül elővillanó karakterisztikumokból kapnának képet az elhunytól. Hadd idézzük fel tehát röviden PAPP ISTVÁN életútját és nyelvtudósi magatartásának néhány jellemző vonását. PAPP ISTVÁN Kisvárdán született 1901. szeptember 12-én. Nagy szegénységben élő, sok gondú család tíz gyermekének egyikeként a szokásosnál jóval nehezebb körülmények között végezte iskoláit. Csupán korán megnyilvánuló rendkívüli képességeinek és néhány segíteni kész tanárának köszönhető, hogy tovább tanulhatott az öt elemi iskola elvégzése után is. Ósztöndíjak-

ból és magántanítványoktól származó szerény összegekből tartotta fenn magát a magasabb tanulmányokra való felkészülés éveiben, s 1920-ban beiratkozhatott a debreceni egyetemre, ahol magyar valamint német nyelv és irodalom tanári oklevelet szerzett. Tanári szolgálatát 1926-ban kezdte a kisvárdai állami gimnáziumban, a következő évben azonban a soproni, majd 1928-ban a hatvani állami reáliskolában nyert alkalmazást. 1934-ben a debreceni egyetemen „Sub auspiciis Gubernatoris” kitüntetéses doktorrá avatták magyar és finnugor nyelvészetből. Néhány évre rá, 1937-ben Debrecenbe került az állami gimnáziumba, s ugyanebben az évben szerezte meg egyetemi magántanári képesítését is „Nyelvléktan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” tárgykörből. Húszéves tanári múlt állott a háta mögött, amikor 1946-ban kinevezték a debreceni gyakorló gimnázium tanárának, de 1949-ben áthelyezik az egeri Pedagógiai Főiskolához, a magyar nyelvészeti tanszékre. Itt tevékenykedik 1952-ig, amikor visszakérül Debrecenbe mint a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének professzora. Ebben az évben kapta meg a tudományos fokozatok új rendszerének bevezetésekor — addig végzett munkássága alapján — a kandidátusi címet, 1970-ben pedig elnyerte a nyelvtudományok doktora fokozatot. Tevékeny életpályája nem sokkal nyugdíjba menetele után 1972. április 11-én fejeződött be.

A száraz életrajzi adatok szerint a tudományos kutatás szempontjából kedvező munkahelyei PAPP ISTVÁNNAK csak élete utolsó két évtizedében voltak. Szakirodalmi tevékenysége mégis már középiskolai tanár korában kibontakozott. Első cikkeit a harmincas években közölték hazai és külföldi folyóiratok. Ezekben nyelvföldrajzi kérdésekkel és általánosabban az újabb nyelvészeti törekvésekkel, főleg nyelvlélektannal, továbbá szakmódszertani és irodalomtudományi kérdésekkel foglalkozott.¹

A későbbiekben jelentősen gazdagodott munkássága azon kutatásokkal amelyeket 1935–1936. évi finnországi tanulmányútja után végzett a finnugor nyelvészet területén. Állíthatjuk, hogy legmonumentálisabb műveit is éppen ezen a területen alkotta. PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti munkásságát főleg a finn nyelvvel kapcsolatos alapvetően fontos művei jellemzik, mindenekelőtt a finn nyelv hazai megismertetését szolgáló tetralógiája. „Finn nyelvtan” című művében (1956, 1958²) történeti háttérű rendszeres nyelvléírást ad, s ezt egyetemi hallgatók és szakemberek egyaránt nagy haszonnal forgathatják. „Finn nyelvkönyv”-e (1957, 1962³, 1967³) igen jól sikerült, ökonomikusan, jól átgondoltan felépített gyakorlati segédeszköz a nyelvtanuláshoz. Követi és kiegészíti ezt a „Finn olvasmányok szójegyzékkel” című könyv (1959), melynek szójegyzék része a Szinnyi 1884-ben megjelent szótárának elavulását átmenetileg feleltette. Átmenetileg, mert azután 1962-ben megjelent a kitűnő „Finn–magyar szótár” (2. kiadása 1970-ben), amelyet a hazai és külföldi kritika egyformán nagy elismeréssel fogadott. Nagy kár, hogy tervbe vett „Magyar–finn szótár”-ának megszerkesztését már nem tudta befejezni PAPP ISTVÁN. Reméljük azonban, hogy hagyatékának gondozói, tanítványai befejezik a félben maradt munkát. PAPP ISTVÁN négy alapkötetből álló finnológiai sorozata (melynek egyébként kiegészítő járulékaként megemlíthető az egyetemi tankönyvként használt „Finn kresztomátia” 1966, ill. ennek második

¹ Munkásságának bibliográfiáját hetvenedik jubileumára KORNIA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES állította össze (MNYj 17 (1971): 21–28). Ugyanitt (5–20. l.) munkásságát részletesebben ismerteti JAKAB LÁSZLÓ.

kiadása: „A finn nyelv alapelemei”, 1967) olyan páratlanul ritka tudományos, de művelődéspolitikai szempontból is kimagasló értékű teljesítmény, amelyhez hasonlót a hazai finnugor nyelvtudomány — Szinnyi szótára és finn nyelvtana óta — nem produkált. PAPP ISTVÁNNAK ezek a művei megbízható, korszerű segédeszközei a finn nyelvvel hivatásszerűen, tanulmányi kötelességként vagy kedvtelésből foglalkozóknak, és ezek a magas színvonalú, kiváló kézikönyvek a finn—magyar kulturális kapcsolatok történetében is kiemelkedő jelentőségűek.

Finnugor nyelvészként állítják elének PAPP ISTVÁNT azok a nevezetesebb tanulmányai is, amelyekben a finn nyelvre vonatkozó kutatási eredményeit összegezi (ilyenek pl.: a Kalevala ritmusproblémáiról írt tanulmánya, KLTE Acta II és JSFOu 58; a melléknévi jelző egyeztetéséről az MSFOu 125. kötetében, ill. a finn szófaji kutatásról írt dolgozata, I. FUF 34 és Vir 1960), vagy amelyekben általános nyelvészeti kérdéseket tárgyal a finnugor nyelvek anyaga alapján: az állítmányi szerkezet őstörténetét bemutató értekezésében (UAJb 29 és MNyj 3) RAVILA mondat-keletkezési elméletét fejleszti tovább eredeti módon, funkcionális nyelvélektani szemléletmódját alkalmazva a kérdés fejtegetésében; hasonlóképpen a finnugor nyelvi tények figyelembe vételén alapulnak az igenevek státusáról vallott nézetei is (MNyj 8 és Hakulinen-Emlékkönyv).

PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti működésének egy másik vetületét ismerjük fel abban a tevékenységében, amelyet hosszabb időn át folytatott — főleg a jyvaskyläi nyári egyetemen, de finn folyóiratok hasábjain és egyéb fórumokon is — a magyar nyelv rendszerének és történetének ismertetéséért a finn kutatók, pedagógusok és egyetemi hallgatók között. Ilyen irányú munkásságának mintegy összesített summázata az „Unkarin kielen historia” című könyv (1968). Műfaji szempontból ez a munka így lenne meghatározható: finn szakmai közönség számára készült összefoglaló kézi- és tankönyv.

A kézikönyvszerűséget az adja, hogy szintézisbe foglalja szerzőjének a magyar nyelvtörténet egészére kiterjedő kutatásait, s noha terjedelmi korlátai miatt a magyar nyelvtörténet valamennyi kérdésére nem térhet ki, egységes egészként láttatja meg az olvasóval a magyar nyelv rendszerét. A fontosabb vitás kérdésekben a szerző nemcsak a saját véleményét ismerteti, hanem tájékoztat egyéb nézetekről is, a részletkérdésekre vonatkozóan pedig irodalmi utalásokkal igazítja útba az érdeklődőt. Tankönyvként pedig az jellemzi PAPP ISTVÁN munkáját, hogy könnyen áttekinthető, a részletekben nem vész el, és hogy a magyar nyelv történetének, a magyar nyelvrendszer sajátosságainak valóban a jellemző kulcskérdéseire tér ki, azokra a nyelvtörténeti problémákra, amelyek a finnországi finn és finnugor kutatók számára a leginkább tanulságosak. Mindezt az ismeretanyagot pedig a reá jellemző tömör, gondosan kimunkált fogalmazásban, jól proporcionált, gazdaságosan megkomponált formában, gondosan kiválogatott példaanyaggal illusztrálva találja PAPP ISTVÁN. A tankönyv és a kézikönyv egymástól sok szempontból eltérő műfaji követelményeit nagyon szerencsés kézzel ötvözte egybe a szerző. Amellett PAPP ISTVÁN a saját magyar nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit is beleépítette ebbe a munkába. Ezeknek egy részét már korábbi cikkeiben kifejtette: pl. a rövid véghangzóink történetéről (MNyj 59, NytudÉrt 40), a felszólító módjelről (FUF 32, MNyj 4), a *-k* igei személyrgról (MNyj 46) stb. Nézeteinek más része viszont ebben a könyvben kerül kifejtésre első ízben. Így pl. PAPP ISTVÁN több, eddig kielégítően meg nem magyarázott igei formát származtat

felszólító alakokból, de igeragozásunk fejlődéstörténetének egyéb homályos pontjait is megkísérli felderíteni. Érdekes új elgondolást fejtet a tárgyias igeragozás kialakulásával kapcsolatban: ezeket a funkciók halmozódása, sűrűsödése és az ebből következő továbbragozás eredményeként magyarázza. Az ú. n. sűrítési elmélet minden bizonnyal új gondolatokkal termékenyíti meg a magyar nyelvtörténet kutatását.

Szólhatnánk PAPP ISTVÁNNak számos nem elsősorban finnugor vonatkozású művéről is, főleg nevezetes „Hangtan” c. tanulmányáról (MNYj 5), amelyből átdolgozott formában később egyetemi tankönyv lett („Leíró magyar hangtan”, 1966). Utalhatnánk főiskolai jegyzeteire is, amelyek egytől egyig ugyanazokat az erényeket mutatják mint kisebb-nagyobb tanulmányai és könyvei. Ha ezeket az erényeket konkrétan is meg kellene nevezni, akkor azt emelném ki közülük, hogy PAPP ISTVÁN minden művének sajátos, egyéni karaktere van, amelyet a tárgyalt kérdések önálló szempontú, ötletekben gazdag feldolgozása terem meg. A munkáin végivonuló másik jellemző vonás az elméleti igényesség: PAPP ISTVÁN nem elégszik meg sohasem a jelenségek egyszerű regisztrálásával, hanem a nyelvi tények mögött azok rendszerbeli helyét, funkcióját, az egészhez kapcsolódását kutatja. A fölényes tárgyismeretre és határozott elméleti háttérre alapozott műveket élvezetes, könnyed stílusban formálta meg mindig, szinte példáját adva annak, hogy a világos stílus a tiszta gondolat legjobb köntöse.

PAPP ISTVÁN a magyar nyelvtudományon belül sem iskolához, sem csoportosuláshoz nem tartozott és bátran vállalta ennek nem mindig előnyös következményeit: lassabban érte el, ami másnak hamarabb kijárt... Ez az egyedüliség — melyen tanítványainak szűkebb köre csak részben és helyileg enyhített — annak is következménye lehet, hogy a magyar nyelvtudomány egészére az elméleti irányultság aránylag kevésbé (volt) jellemző, PAPP ISTVÁN viszont sikerrel ötvözta konkrét részkutatásait is általános tanulságokkal, ill. a nyelvről vallott határozott elképzeléseivel. Ez gyakran sodorta őt vitába. Érdeklődése az elméleti kérdések iránt igen korán jelentkezett: már a harmincas években ismerkedik az új nyelvészeti áramlatokkal, Saussure, később Bühler gondolatrendszerével és mindez nemcsak alakítja nyelvfelfogását, hanem eléggé meghatározó módon rányomja bélyegét a PAPP-féle funkcionalista nyelvszemléletre. Nem a magyar nyelvész szokványos útjain indul tehát pályájára és ez éppen független tudományos egyéniségének legfőbb ismérve.

Nagy kár, hogy a nyelvről alkotott nézeteit, melyeket főleg a nyelvi funkciók és a nyelvi valóság tisztázásának szándéka vezérelt, végső formában nem fogalmazta meg. Ezeket csak tanulmányainak olvasása csillantja fel előttünk, amelyek közül az eddig említetteken kívül csak egy-két nevezetesebbre és általános szempontból fontosra utalok: a szó funkciójáról a MNY 38. kötetében, a szó nyelvtani (viszonyító) jellegéről a MNY 49. kötetében, a mondat részeiről, a mondat fogalmáról és funkciójáról a MNY 26., 48. és a Nyr 76. kötetében értekezett, de nem hagyható figyelmen kívül a szóalkotásról írt mintaszerű esszéje sem (MNYj 9). „Általános nyelvészet” címen ugyan írt egy két kiadást megért főiskolai jegyzetet (1950, 1952²), ez azonban már csak terjedelmi okból sem tekinthető nyelvelmélete szintézisének.

PAPP ISTVÁNNak vezető szerepe volt a tudományos közéletben, de nemcsak mint professzornak. Jelentős művelődéspolitikai tevékenységet fejtett ki a Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottság tagjaként. Fő kezdeményezője volt a debreceni és a jyvaskylái egyetem közötti baráti kapcsolatok szoro-

sabbara fonásának, és általában is érdemes munkása volt a magyar – finn kulturális kapcsolatok fejlesztésének. Tudományos és művelődéspolitikai érdemeit számos kitüntetéssel tanúsítja. 1964-ben az „oktatásügy kiváló dolgozója” lett, a Finnugor Társaság 1954-ben, a Kalevala Társaság 1958-ban külső tagjává, a Finn Irodalmi Társaság 1956-ben levelező tagjává választotta, 1967-ben megkapta a Finn Oroszlánrend parancsnoki keresztjét, 1970-ben pedig két külföldi megtszíteltetés érte: ekkor lett a turkui egyetem díszdoktora és a Finn Tudományos Akadémia külső tagja.

PAPP ISTVÁN szenvedéllyel élt. Harcolt azért, aminek hitt az igazában és kereken megmondta a véleményét a neki nem tetsző, számára elfogadhatatlan dolgokról. Emiatt sokan „nehéz” embernek vélték, de ezzel a minősítéssel csak akkor lehet egyetérteni, ha a meg-nem-alkuvó, szókimondó, állhatatos, egyenes és nyílt jelzők jelentéstartalmát összegezzük általa. Igaz ember volt, puritán életet élt és ezekből a jellemvonásokból táplálkozott az a mély-séges tisztelet, amely általánosan övezte őt nemcsak tanítványai és barátai körében, hanem az egész tudományos közéletben. Halála hírére megrendülten, osztatlan részvétellel fogadta a magyar tudományosság.

HAJDÚ PÉTER

Deme László: Az általános nyelvészet alapjai

DEME L. műve — amint a „Bevezető Megjegyzések”-ből kitűnik — tankönyvül íródott a szlovákiai negyedéves magyar szakos hallgatók számára, hogy segítségével „a már megismert részstúdiumok valami nagyobb egészbe ágyazódjanak; s hogy a magyar nyelv tényei és törvényei mögött felsejdüljenek „a” nyelv tényei és törvényei.”

A munka a nyelv és a beszéd megkülönböztetésének alapján épül fel. Hogy megítélhessük a szerző állásfoglalását ebben a kérdésben, egy pillantást kell vetnünk a kérdés történetére.

I.1. Nyelv és beszéd megkülönböztetésével már régebben, SAUSSURE előtt is találkozunk. De a megkülönböztetés nála kap először fundamentális jelentőséget: szerinte a nyelv, a társadalmi konvenció tudományos megismerésének elengedhetetlen feltétele, hogy vizsgálatát elválasszuk a beszédétől, amely ennek a konvenciónak egyéni alkalmazása; ebben természetesen az is benne foglaltatik, hogy a beszédet külön stúdium, külön „nyelvészet” tárgyává kell tennünk.

Ez a módszertani elv azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvi jelek a beszédben, az egyéni realizációban olyan formában jelennek meg, amely mélységesen különbözik társadalmi lényegtől. Régebben alig láttak problémát a nyelv és a beszéd viszonyában. Saussure felteszi a kérdést, hogy a beszéd fiziológiai tevékenységében mi is az, ami tulajdonképpen nyelvi, a nyelvhez tartozik, s a válasz kutatása a nyelv teljesen újszerű felfogásához vezet el: a hangos és értelmes, gondolatokat közvetítő beszéd alapja, a nyelv, olyan rendszer, amelynek elemei, sajátos jelek, nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, (ebben az értelemben) formális rendszer).

A *Syntactic Structures* megjelenése (1957) új fejezetet nyit a nyelvleírás elméletében, a nyelv és tudományának felfogásában egyáltalán. De CHOMSKY, bármennyire eltér szemléletében Saussuretól, a maga útján olyan megkülönböztetésre jut, amely alapján véve megegyezik a saussure-ivel.

CHOMSKY abból a megállapításból indul ki, hogy a beszélő a maga nyelvén korlátlanul képes új, soha nem volt mondatokat alkotni és ilyeneket, hallva, megérteni. A grammatika feladata a beszélőnek erről a „teremtő” képességéről számot adni. A beszélő „kreativitása” azonban a társadalom által kialakított és rögzített szabályrendszeren alapul. A grammatika feladata így, közelebbről meghatározva, abban áll, hogy felállítson egy megfelelő, a beszélő kreativitásának megfelelő szabályrendszert, olyat, amely hiány-

talanul és pszichológus látrehozza („generálja”) a vizsgált nyelven lehetséges normális, azaz a normának megfelelő („grammatikális”) mondatokat. Egy ilyen szabályrendszert nevezünk „generatív grammatikának”.

Ez a meghatározás azonban könnyen félreérthető. Egy generatív grammatika szabályai nem adnak útmutatást mondatoknak sem alkotására, sem megértésére. A beszélőnek ismernie kell ezt a szabályrendszert, ezen alapul „kompetenciája”, képessége szabadon használni a maga nyelvét. Más kérdés, hogyan alkalmazza ezt a kompetenciát, használja fel az „interiorizált”, elsajátított grammatikát tetszőleges mondatok alkotására és megértésére. A beszélő kompetenciáját, implicit nyelvtudását meg kell tehát különböztetnünk attól, amit ő ennek alapján véghez visz, beszédtevékenységétől („performance”). Ennek vizsgálata egy külön diszciplínára tartozik, amely a mondottak szerint a nyelv alkalmazását tanulmányozza; ez komplex, nem tisztán nyelvészeti stúdium, hiszen az egyén egy pszichofizikai tevékenységére irányul.

CHOMSKY eszerint megegyezik Saussure-rel abban, hogy egy tudományos nyelvészethozzátartozó szigorúan, következetesen meg kell különböztetnie a konvenciót, amely lehetővé teszi a „*faculté du langage*”-nak (a beszéd velünk született képességének) realizációját — vagyis a szűkebb értelemben vett nyelvet¹ — attól a tevékenységtől, amelyben ez a képesség a konvenció alkalmazásával megvalósul, a beszédől; egyetért abban is, hogy amennyiben a beszéd a nyelv alkalmazása, stúdiuma feltételezi a nyelvét, a nyelv stúdiuma logikailag elől jár. Látjuk azt is, hogy mindkét koncepció értelmében a grammatika, ahogy az ókortól fogva kialakult, a nyelvre irányul mint a maga tárgyára; a nyelv stúdiuma tehát történetileg is megelőzi a beszédét. De már a két fogalom (nyelv és beszéd, ill. kompetencia és „performance”) körének közelebbi meghatározásában, abban a kérdésben, hogy a társadalmi konvenció milyen mértékben határozza meg a beszéd tevékenységét, a két kutató alaposan eltér egymástól.

Láttuk, hogy SAUSSURE szerint a nyelv jelek, és pedig olyan jelek rendszere, amelyek nem hangalak és jelentésvonatkozás pozitív sajátosságai, hanem egyedül kölcsönös viszonyuk határozza meg, amelyek ilyen értelemben elvontak. De a beszélő csak úgy nyilatkozhat meg, hogy tartalmat ad az elvont jeleknek, amelyeket mondatká kapcsol össze, és materializálja (hallhatóvá teszi) őket; más szóval: a megnyilatkozáshoz a beszélőnek értelmeznie kell a használt jeleket, fonetikai és szemantikai tekintetben egyaránt. Hogyan viszi ezt véghez? a nyelv elvont jelei alapján hogyan jön létre érzékelhető és tartalmas beszéd? ezt a kérdést SAUSSURE nem érinti. Nem véletlen mulasztás következménye ez, SAUSSURE eljárása a nyelvnek abból a sajátos felfogásából adódik, amely az ő tanításának magva. Eszerint igaz ugyan, hogy a nyelv formális rendszere a beszédtevékenység alapján szolgál: egy beszédaktus elsősorban a rendszerből kiválasztott jelek kapcsolatának exteriorizálása (kivetítése). De a rendszer nem tartalmaz utalást a szubsztanciális tevékenységre, amely alkalmazza: ez ellenkezőnk formális jellegével. Ebben az értelemben mondhatni, hogy a rendszer alkalmazása nem tartozik lényegéhez, kívül áll rajta, a rendszer nem tud a maga alkalmazásáról.

Ezzel azonban a genfi mester ellentétbe kerül önmagával. Szerinte a nyelv azoknak a társadalmi konvencióknak összessége, amelyek lehetővé teszik a „*faculté du langage*” megvalósítását; nem vitás azonban, hogy a beszélő a nyelvi jelek szemantikai és fonetikai értelmezésében nem önkényesen jár el, hanem a társadalom által kidolgozott, társadalmilag érvényes szabályokat követ.

CHOMSKY viszont azt vallja, hogy a grammatika közvetlen tárgya, az (ideális) beszélő (implicit) nyelvtudása, voltaképpen elmélet, amely egy bizonyos módon (mint norma) számot ad egy nyelvközösség tagjainak beszédtevékenységéről, a beszédtevékenység elmélete; mint ilyen nem tisztán formális, hanem magában foglalja a mondatoknak megfelelő formális struktúrák interpretációját is. Ennek megfelelően egy CHOMSKY-féle generatív grammatika három részből áll. Mind a három szükséges, hogy a grammatika elérje kitzított célját, jellemezze szintaktikai szerkezet, jelentés és hangalak tekintetében a nyelv valamennyi normális mondatát. De a szintaktikai komponens különleges helyet foglal el a másik kettővel (a fonológiai és a szemantikai komponenssel) szemben: valójá-

¹ Megjegyzendő, hogy CHOMSKY a *language* ('nyelv') szót a hagyományostól eltérő értelemben használja, a valamely grammatika által létrehozott („generált”) mondatok összességét érti rajta (fonetikai és szemantikai interpretációjukkal együtt); vö. „We may think of a language as a set of sentences, each with an ideal phonetic form and an associated intrinsic semantic interpretation. The grammar of the language is the system of rules that specifies this sound—meaning correspondence.” (N. CHOMSKY—M. HALLE, *The Sound Pattern of English*. 1968. 3).

ban amaz a grammatika produktív része, ezek csak interpretálják a szintaktikai komponens által létrehozott struktúrákat, jelentést és hangalakot tulajdonítanak nekik.

1.2. Lássuk mármost, hogyan foglal állást szerzőnk a nyelvtudománynak ebben az alapkérdésében.

SAUSSURE és CHOMSKY a beszédet egyaránt a nyelv alkalmazásának tekintik; ebben a szemléletben úgy tűnik fel, hogy a nyelv a beszédnek, amennyiben annak előfeltétele, föléje van rendelve. Szerzőnk elutasítja ezt az elméletet.

Szerinte a kettő viszonyát meg kell fordítanunk: a nyelv a beszéd eszköze anélkül, hogy ennek az eszköznek az alkalmazása a beszéd lényegéhez tartoznék. Igaz — ezt ő is kénytelen elismerni —, nem ismerünk sem a jelenben, sem — ameddig az írásos hagyomány világa elér — a múltban olyan beszédet, amely nem egy nyelv alkalmazása lenne; de ez az állapot D. L. szerint másodlagos, az emberek már beszéltek, mielőtt nyelvük lett volna. Az ő meghatározásában a nyelv komplex mondatok szerkesztésére szolgáló eszköz készlete; feltevése szerint azonban volt olyan kor, amelyben az emberek még tagolatlan nyilatkozatokban, szómondatokban érintkeztek egymással. Szerzőnk a beszéd fogalmát a kommunikációnak ilyen módjára is kiterjeszti és ezzel bizonyítottan látja, hogy a beszéd régibb, mint a nyelv, a nyelv utólag a beszédből állt elő, a szerző egy kedvelt kifejezésével abból „csapódott ki”.

Ez az érvelés gyenge lábon áll. Helytelen eljárás, a nyelv és a beszéd viszonyát egy feltételezett, az ősidók homályába vesző múltbeli állapotnak, és nem annak alapján meghatározni, amit egyedül ismerünk, világszerte a nyelvközösségek ezreiben egybehangzóan találunk. Következetlenség, továbbá, a tagolatlan nyilatkozatok („szómondatok”) által közvetített kommunikációt beszédnek minősíteni, de az alapjául szolgáló társadalmi érvényű rendszertől (BÜHLER az ilyet „einklassiges Zeichengerät”-nek nevezi)² elvitatni a nyelv minőségét. Tévedés egyáltalán a nyelvet a beszéd eszközeként tekinteni (az a szerző egyik alap gondolata!). A nyelv alkalmazásának alanya nem a beszéd absztrakciója, egy nyelvet emberek, egy nyelvközösség tagjai alkalmaznak; amennyiben ezt teszik, beszélnek, a beszéd nem az, ami a nyelvet alkalmazza, hanem maga az alkalmazás. A nyelv viszont elsődlegesen a beszédtevékenységben létezik; nyelv és beszéd így kölcsönösen feltételezik egymást, egyiknek a fogalmában benne rejlik az utalás a másikra, csak egymáshoz képest, egymásra vonatkoztatva határozhatók meg.

Nem vitás, hogy egy nyelv valamely történetileg meghatározott alakja a beszédből, a megfelelő közösség beszédtevékenységéből állt elő; de ez a tevékenység, természetesen, szintén egy nyelven alapult, egy nyelv szabályai hatották át. Az is kétségtelen, hogy beszéd és nyelv történeti fejlemények, az emberiség fejlődése (vagy inkább kialakulása) során keletkeztek; de keletkeztek a kommunikáció olyan módjából, amely sem egyik, sem másik nem volt.

1.3. Az egyén álláspontjáról a nyelv szükségképpen a beszéd előfeltételének tűnik fel. Ez helyes, csak hogy — és ezt a szerző joggal érezte — korlátozott álláspont. De a korlátját nem háríthatjuk el azzal, hogy mechanikusan megfordítjuk a viszonyt, ehhez a nyelvet a társadalomra kell vonatkoztatnunk.

A társadalmi organizmus egysége a termelésen alapul. Az egyének integrációja ezzé az egységgé szakadatlanul a kommunikáció, elsősorban a beszédtevékenység folyamatában valósul meg. Ezért nevezi a nyelvet a nagy etológus, Konrad Lorenz a társadalmi integráció egyének feletti apparátusának („ein überindividuelle Integrationsapparat”);³ ugyanez a gondolat BLOOMFIELD-nál is megtalálható;⁴ közelebbről egy nyelv ennek az integrációs folyamatnak immanens szabálya, törvénye egy társadalomban. Ez azonban azt jelenti, hogy beszéd és nyelv ugyanazon valóság két aspektusa. „A törvény — írja Hegel — nem a jelenségen túl, hanem abban közvetlenül jelen van; a törvények birodalma a létező vagy megjelenő világ nyugvó

² K. BÜHLER, *Sprachtheorie*. 1934. 72.

³ „Eine wirkliche ganzheitliche Integration der Teile kann selbstverständlich auch zum Entstehen überindividueller Ganzheiten führen. Nur müssen wir auch in solchen Fällen nach einem realen überindividuellen Integrationsapparat forschen. Die menschliche Sozietät besitzt in ihrer Wortsprache einen solchen Apparat, der eine überindividuelle Stapelung von Erfahrungen, ein überindividuelles Wissen und ausserdem eine sehr vollkommene Koordination der Funktionen ermöglicht.” L. Konrad, *Über tierisches und menschliches Verhalten*. München 1965. 279.

⁴ *Language*. 1933. 28.

képmása”⁵ és Lenin megjegyzi ehhez a helyhez: „Ez egy kiválóan materialista és (a nyugvó szóval) kiválóan találó meghatározás.”⁶

Gyakorlatilag ezen a gondolaton alapul hagyományosan a grammatika eljárása: a hagyományos grammatika a beszédtevékenységre irányul mint a maga tárgyára, ezt a tevékenységet igyekszik azokban a szabályokban, amelyek azt mint norma meghatározzák, megragadni, tudományosan elsajátítani. Ehhez a hagyományhoz csatlakozik N. CHOMSKY generatív grammatikája, amikor abban látja célját, hogy meghatározza, hiánytalanul és kizárólag, a tárgyalt nyelven lehetséges „grammatikális” mondatokat, más szóval: hogy a beszéd egész gazdagságát egy szabályrendszer „nyugvó képmásában” reprodukálja. Ez megint nem úgy értendő, hogy a nyelvnek és a beszédnek pontosan ugyanaz a tartalma, hogy a beszédet lehetséges teljességgel egy szabályrendszerre redukálni. Hegel hangsúlyozza — és Lenin ezt a helyet is helyesléssel jegyezte ki —, hogy a mozgalmalans jelenség gazdagabb, mint a törvények birodalma, magában foglalja a törvényt, de többet is annál;⁷ a törvény — jegyzi meg Lenin — éppen mivel a „nyugvó” az osztályrésze, szükségképpen szűk, hiányos, megközelítő, a jelenség gazdagabb a törvényénél.⁸ Valóban, ha a beszéd nem menne túl a nyelven, ezzel nem hatna rá vissza, a nyelv az idők folyamán változatlan maradna.

Az elmondottakból kitűnik a mélyebb oka annak, hogy nyelv és beszéd elválatlanul összetartozik, egyik sem gondolható a másik nélkül. Kitűnik az is, hogy helytelen a nyelvet, ahogy a szerző teszi, „eszköz-készletnek”, a beszéd „kellékének” tekinteni, nyelvnek és beszédnek más-más funkciót tulajdonítani.

2.1. A könyv első, a beszédet tárgyaló fejezete annak definíciójával kezdődik; eszerint a beszéd „az egyének társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre”. (Megjegyzendő, hogy ez még csak a definíció első, kisebbik része.) A nyelv meghatározására csak a következő fejezetben, 25 oldallal később kerül sor, a szerző tézisének megfelelően, amely szerint a beszéd nem tételez fel szükségképpen nyelvet, „beszélni” nem feltétlenül „valamely nyelven beszélni”. Igaz, a beszédet szerzőnknek sem sikerül meghatározni anélkül, hogy társadalmi érvényű eszközökre hivatkoznék, amelyeket az alkalmaz, amelyeknek alkalmazása tehát szerinte is a beszéd definíciójához, lényegéhez tartozik. De ezen könnyű segíteni: kimondjuk, hogy ha ezek a társadalmi érvényű eszközök csak egyosztályos rendszert alkotnak, akkor nem számítanak ugyan nyelvnek, de alkalmazásuk (a „szómondatokban” folyó érintkezés) már beszédnek minősül (32).

2.2. A szerző definíciója szerint minden beszédaktus reakció külső vagy belső ingerekre (vö. 16. 26. 32.). Ez az állítás elfogadható abban — de csakis abban — az értelemben, hogy minden emberi cselekedet okozati összefüggésben áll, kauzálisan meg van határozva; így azonban az állítás nem tartalmaz semmit, ami a beszédet sajátosan jellemezné. Valójában nyilván reminiscenciával van dolgunk olyan művekből, amelyek a nyelvet a behaviorizmus szempontjából tekintik; ezek közé tartozik egy pszichológusnak, GRACE ANDRUS DE LAGUNÁNAK a könyve (*Speech. Its Function and Development*. 1927), amelyet a szerző egy új lenyomat megjelenése alkalmából elismeréssel ismertetett.⁹

A nyelvtudományban elsősorban L. BLOOMFIELD képviseli a nyelv behaviorista felfogását. A beszédaktust ő is mint (sajátos) reakciót („speech or substitute reaction”) határozza meg; igaz, ő hozzáteszi, hogy ez a reakció egyben inger is, ingerként hat a hallgatóra.¹⁰ Csakhogy BLOOMFIELDNAK ez a meghatározás kiindulásul szolgál arra, hogy a behaviorizmus keretében, annak nyelvén kifejtse az emberi nyelv sajátosságát, nevezetesen szerepét a társadalom integrációjában; szerzőnknél a behaviorista reminiscencia magában áll, nem vezet sehova.

2.3. A továbbiakban a szerző kifejti a beszédéről adott definícióját. Fejtegetéseinek két megjegyzést fűznék.

⁵ „Das Gesetz ist daher nicht jenseits der Erscheinung, sondern in ihr unmittelbar gegenwärtig; das Reich der Gesetze ist das ruhige Abbild der existierenden oder erscheinenden Welt.” HEGEL, *Wissenschaft der Logik*. 2. Teil. 1934. 127.

⁶ LENIN, *Filozofskie tetrady (Polnoe sobranie sočinenij)*. Izd. pjatoe t. 29) 1963. 136.

⁷ „...; die Erscheinung ist daher gegen das Gesetz die Totalität, denn sie enthält das Gesetz, aber auch noch mehr, nämlich das Moment der sich selbst bewegenden Form.”

HEGEL, i. m., 128.

⁸ i. m., 136 sk.

⁹ *MNy* 1966. 285—292.

¹⁰ *Language* 25.

a) A definíció a szerző szerint „Leszögezi azt hogy a beszéd megvalósítása mindig egyéni”. (9) A kifejezés újból emlékeztet arra, hogy a szerző félreismeri a beszéd lényegileg instrumentális jellegét, valamiféle entitást lát benne, amelynek megvalósítása a beszédaktus műve, értelme. Valójában a beszélő nem a beszédet valósítja meg, a beszédaktus egy előzetesen elgondolt jelkapcsolat, egy „fonológiai model” (B. Malmberg)¹¹ realizációja, az egyén beszédtevékenysége pedig, általában, egy vele született képességé egy nyelv segítségével.

b) „A beszéd — állapítja meg a szerző — mindig fizikai valóság”. Ez igaz — amennyiben az igazság egyik fele az lehet. Tény, hogy ha kiejtek egy mondatot (pl. azt hogy *Kétszer kettő négy*), egy fizikai folyamatot idézek elő. Ez azonban önmagában csak éppen ennyi: fizikai, akusztikai, nem pedig nyelvi folyamat; beszédaktus, beszéd annyiban, amennyiben egy nyelvre vonatkoztatjuk, egy ennek elemeiből álló kapcsolat (egy mondat) realizációjának fogjuk fel, értelmezzük. Egy beszédaktus tehát (ill. annak terméke) nem pusztán „fizikai valóság”, inkább az, aminek Marx az árut nevezte: „ein sinnlich übersinnliches Ding”.¹²

De menjünk még egy lépéssel tovább! Egy mondat mint szerkesztett jelkapcsolat akárhányszor megvalósítható és minden egyes realizációja szükségképpen eltér valamennyi többlettől. Az akusztikai folyamat tehát a megfelelő mondat megvalósítása és egyben, mint e g y i k megvalósítása, különbözik tőle, a szó pontos, információelméleti értelmében *szignál*, azaz jelhordozó (sign-vehicle).¹³ Egy mondat és az azt alkalmilag, adott esetben megvalósító szignál, a *n y i l a t k o z a t* (utterance, Äusserung, enoncé) megkülönböztetése manapság elementáris. A szerző azért, hogy nem veszi kellően figyelembe a kettő különbségét, súlyos tévedéseknek teszi ki magát.

3.1. A szerző a fejezet hátralevő, nagyobb részében (10—30) megkísérli a nyelvnek (ill. a beszédnek, mert hiszen szerinte a nyelv csak utólag áll abból elő) rekonstruálni a keletkezését és fokozatos kialakulását. Ez merész vállalkozás, nem is egy okból.

Az evolúciós elmélet diadala új megvilágításba helyezte a nyelv eredetének régi problémáját; kitűnt, hogy az szorosan összefügg az ember eredetének, az emberré válásnak problémájával, csak annak keretében vizsgálható eredményesen. A probléma eszerint messze meghaladja a mi tudományunk illetékességét, a nyelvészet csak azzal járulhat hozzá a megoldáshoz, hogy minél pontosabban és teljesebben tisztázza az emberi nyelv sajátosságát, a különbséget, amely azt elválasztja az állati kommunikációtól.

Másrészt a nyelvészeti kutatás egyik sokszorosan biztosított eredménye, hogy a nyelvek, amelyek ma szerte a világon többé vagy kevésbé haladott közösségekben használólatosak, természetük szerint mind a fejlődésnek ugyanazon fokát képviselik. (Mellesleg: ezért félrevezető, helytelen az a szójárás — a szerző többször is él vele (8. 17. 22) —, amely szerint ez vagy az a sajátság „még a legkezdetlegesebb” nyelvekben is megtalálható — mintha mutatkoznék a nyelvek között ilyen különbség.) Az ember pedig évezredek százai óta létezik mint számszámokat készítő és — a kettő összefügg — beszélő lény. A nyelv tehát, mire mai alakját felvette, roppant utat (és bizonyosan roppant bonyolult utat) tett meg; de ennek állomásairól semmiféle tudomásunk sincs: az első írásos emlékek Sumerből és Egyiptomból legfeljebb ötezer évesek és ezek már olyan nyelveket tárnak elénk, amelyek természetükben (lényegileg) nem különböznek a maiaktól.

A szerző mégis bizakodó, bizik abban, hogy „az állati jelzésekre és az emberi beszédre vonatkozó ismereteink egybevetésével és gondos mérlegelésével sok mindent kikövetkeztetünk, s legalább is valószínűsíthetünk”. (17).

3.2. De vajon nyelvész létére tájékozódott-e alaposabban az állati kommunikáció kutatásának és az emberi és állati kommunikáció összehasonlításának irodalmában? Én ennek alig látom nyomát a fejtegetéseiben. Szembeötlök nevezetesen a szerző hallgatása a tények egy olyan komplexumáról, amelyet ebben az összefüggésben hiányosság mellőzni.

¹¹ „La parole est la réalisation concrète d'un modèle phonologique dans un acte de communication.” In: *Le langage*. Vol. XXV de l'Encyclopédie de la Pléiade. (Ed. A. MARTINET) 1968. 57.

¹² *Das Kapital*. I. Berlin 1947. 76.

¹³ Vö. „research on automatic speech recognition aims at discovering a recognition function that relates acoustic signals produced by the human vocal tract in speaking to messages consisting of strings of symbols, the phonemes.” M. HALLE/K. N. STEVENS in: *The Structure of Language*. 1964. 604. Tanulságos a „Signalanpassung” és a „Zeichenanpassung” megkülönböztetése (W. Meyer-Eppler, *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*. 2. Aufl. 1969. 4.).

Néhány évtizeddel ezelőtt egy kiváló zoológus, KARL VON FRISCH a méhek munkájának szervezetét kutatva a kommunikációnak olyan módját fedezte fel nálunk, amely magasabbrendű, mint amit addig az állatvilágból ismertünk.¹⁴ Érthető, hogy VON FRISCH felfedezései nagy feltűnést keltek messze túl az állattan határain; kiváló nyelvészek is — mint JOHN LOTZ¹⁵ és EMILE BENVENISTE¹⁶ — felhívták rájuk a figyelmet a maguk oldaláról és igyekeztek meghatározni jelentőségüket a nyelvtudomány számára. Ma általános a vélemény, hogy ha meg akarjuk határozni az emberi nyelv sajátosságát az állati kommunikációval szemben, a méhek „nyelvére” különös figyelmet kell fordítanunk. Ezért meglepő látni, hogy a szerző az állati jelzésekre vonatkozó, viszonylag kiadós fejtegetéseiben beéri elmékedésekkel a tyúkok szignalizációjáról és a támadó oroszlán ordításáról; lehetséges, de nem éppen valószínű, hogy a méhek kommunikációját a dolog ismeretében mellőzi hallgatással.

3.3. Egy későbbi fejezetben a szerző látható meglepéssel tekint vissza a nyelv eredetét tárgyaló elmékedéseire, úgy véli, hogy ezekben megtalálható az oly rég vizsgált probléma megoldása. „Mint láttuk — írja — „a” nyelv eredete tulajdonképpen nem is probléma. „A” nyelv a beszédből ered, abból vált ki; „a” beszéd pedig a már állati fonok észlelhető komplex magatartásforma... hangos elemének önállósodása és minőségi továbbfejlődése” (65)

Attól tartok, hogy a szerző egy kissé elsieti a meglepédest; más dolog verbálisan és más tényleg megoldani egy problémát. Egy példa megvilágíthatja, mire gondolok.

KARL BÜHLER, a kiváló pszichológus, a maga *Sprachtheorie*-jének (1934) egy ismeretes helyén (24 skk) kifejti, hogy a nyelvi nyilatkozat — az akusztikai esemény, amely egy mondatot realizál — háromszorosán, háromféleképpen jel: mint szimbólum egy tényállást ábrázol, mint szimptóma (indicium) kifejezi a beszélő belső világát, végül, mint szignál, vezérli a hallgató viselkedését. A „komplex jel” (ill. annak megvalósítása) így hármas funkciót teljesít. Közülük kettő, az indicium és a szignál funkciói („Ausdruck” és „Appell” BÜHLER szavaival) az állati kommunikációban is feltalálhatók; az ábrázolás funkciója az emberi nyelv sajátja (egy mondat „ábrázol” egy tényállást, amennyiben társadalmi eredetű és érvényű eszközökkel rögzíti annak tartalmát). Eszerint ha valaki vállalkozik a nyelv eredetének magyarázatára, annak nem utolsó sorban tisztázni kell, honnét ered, hogyan alakult ki az emberi nyelvnek ez a specifikus funkciója. Lássuk, hogyan igyekszik a szerző ezt a feladatot megoldani.

A beszédnek 6 is három funkcióját különbözteti meg: a) a kifejezés, ami a beszélőre jellemző; b) a befolyásolás, ami a hallgatóra irányul; c) a tájékoztatás, aminek a külvilág a tárgya (10). Ez a hármasság nyilván — közvetve vagy közvetlenül — a BÜHLERÉRE megy vissza; de ha alaposabban szemügyre vesszük, szembeötlik egy eltérés: az ábrázolás funkciójának színterénél a tájékoztatás lépett a helyére. Ez jelentős eltérés: amint láttuk, a BÜHLERNÉL megkülönböztetett funkciók közül éppen az ábrázolás az, amely az emberi beszédet specifikusan jellemzi — amit a szerző később maga is megállapít (16 sk. 23). Így felmerül a kérdés: mi indította őt erre az eltérésre?

Nem mondhatni, hogy az haladás BÜHLERHEZ képest, az eredeti séma korrektúrája: a nyilatkozat mint kifejezés is tájékoztat, információkkal szolgál a beszélő egyéniségét, érületét, kedélyállapotát illetően, amelyek gyakran lényegesen kiegészítik azt, amit mint jelkapcsolat ábrázol; viszont a „tájékoztatás” — vagyis, amennyiben megkülönböztetjük a kifejezéstől, az ábrázolás — nem csupán a külvilágra irányul mint a maga tárgyára: felháborodásomat pl. adott esetben nemcsak a hanghordozás indiciumával juttathatom kifejezésre, hanem szavakba foglalva ábrázolhatom is.

A bühleri séma módosításának indítéka kitűnik, ha egy kissé tovább olvasunk. A 14. oldalon a szerző a hármasság sémát átvizsgálja az állati szignálra, ennek is három funkciót tulajdonít, éspedig ugyanazt a hármast, amelyet előbb az emberi beszédnek — azzal a különbséggel, hogy emez, állítólag, a külvilágról tájékoztat, az állati szignál viszont „bizonyos körülményekről”. Az így szerencsésen létrehozott egyezés alapján — mindössze a specifikus „ábrázolást” kellett a tágabb „információval” helyettesíteni — a szerző megállapítja, hogy „ha csírájában is” az emberi beszéd mindhárom funkciója „kita-

¹⁴ K. VON FRISCH, *Bees: their Vision, Chemical Senses and Language*. Ithaca, N. Y. 1950; id., *Orientierungsvermögen und Sprache der Bienen: Die Naturwissenschaften* 38 (1951) 105—112.

¹⁵ *Word* 7 (1951) 66 sk.

¹⁶ *Problèmes de linguistique générale*. 1966. 56—62 (eredetileg 1952). A kérdés egyik legújabb tárgyalása: G. MOUNIN, *Introduction à la sémiologie*. Paris 1970. 41—56.

pintható már az állati jelzésekben". Most már könnyű dolog megmagyarázni, honnét ered az emberi beszéd ábrázoló funkciója: szerzőnk szerint ez voltaképpén nem is új funkció, csak továbbfejlődése, sajátos formája a „tájékoztató funkciónak”, amely egyaránt megtalálható az állati és az emberi kommunikációban.

Amint látjuk, a bühleri séma módosítása a szerző konstrukciójában arra van hivatva, hogy az emberi beszéd és az állati kommunikáció közti szakadékot verbálisan, szavakkal áthidalja.

A szerzőnek általában kedvelt eljárása azzal könnyíteni egy fejlődés magyarázatát, hogy kijelenti: a fejlődés eredménye „csirájában”, „potenciálisan” adva volt már a fejlődés kezdetén. Így pl. biztosít bennünket arról, hogy a tagolt mondat lehetősége már „benne rejlik” a tagolatlanban is, és ezt a következőképpen „mutatja ki”: „Az olyan tagolatlan felkiáltásoknak is mint . . . „Jaj!” és „Hess!” és „Reccs!” és társaik, van egyfajta dualizmusuk. Hiszen mindegyikük mögött é r e z h e t ő azért egy fajta alanyi aspektus (!), ott rejtezik a felkiáltás mélyén egyfajta „potenciális cselekvéshordozó”. A „Jaj!” felkiáltás mögött első személy é r e z h e t ő m e g (ez a benne jelzett fájdalom, meglepetés stb. természetesen hordozója); a „Hess!” mögül egy második személyű alany s e j l i k f e l (ez a parancs potenciális végrehajtója); a „Reccs!” mögé meg egy harmadik személyű alany é r t h e t ő o d a könnyen (vele történik az, amit a szómondatban jelzünk; itt ő vagy az a cselekvéshordozó).” (A kiemelések tőlem.) (24)

Lehet, hogy vannak területek, ahol hatásos az érvelésnek ez a módja; a tudomány, véleményem szerint, nem tartozik közéjük.

A nyelv eredetének kutatása jogos, szükséges vállalkozás. De ez a vállalkozás csak úgy érhet célt, ha nem éri be konkrét vizsgálódások helyett szavakkal, és nem kendőzi el maga előtt a feladat kivételes nagyságát. Az emberi nyelv páratlan a maga nemében, keletkezése, ha voltak is, természetesen, előzményei, u g r á s az élőlények kommunikációjának történetében; a szerző pedig gyakorlatilag arra törekszik, hogy ezt az ugrást folyamatos fejlődésnek tüntesse fel. Ennek a látszatát csak erősíti a szerző módszertanilag helytelen eljárása: ő a beszéd természetét tárgyaló fejtegetéseit összevegyíti annak eredetére vonatkozó feltevésekkel; ezzel megnehezíti az olvasónak elválasztani a kettőt, világosan felfogni az emberi beszéd sajátosságát, felmérni, másrészt, mennyiben sikerült a szerzőnek számot adni ennek a sajátos, egyedülálló kommunikációs eszköznek kialakulásáról.

4.1. A szerző, miután vázolta a beszéd funkcióját, eredetét és fejlődését, áttér a nyelv funkciójának, eredetének és fejlődésének tárgyalására. Ez megfelel már ismeretes tézisének: eszerint a nyelv utólag állt elő a beszédből, amely hosszú időn át tőle függetlenül, nélküle létezett; az előző fejezet glottogóniai spekulációi nem utolsó sorban arra vannak hivatva, hogy ezt a tézist alátámasszák.

A tárgyalás, rövid bevezetés után, a nyelv definíciójával kezdődik. Ez a definíció — valamivel rövidebb, mint a beszédé — így hangzik: „A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll” (33). A szerző itt láthatóan SAUSSURE-t követi, aki a nyelv lényegét abban látta, hogy elemei jelek és hogy ezek a jelek rendszert alkotnak („avant tout la langue est un système de signes”).¹⁷

4.2. Hogy a beszéd jelekkel való kommunikáció, ez a felismerés az ókorra megy vissza. De a nyelvnek jelrendszerként való meghatározása Saussure értelmében éles szakítás a hagyománnyal.

A grammatika hagyományos tárgya, a jelenségeknek az a területe, amelyről számot adni kitartó törekvése, egy nyelvi közösség b e s z é d t e v é k e n y s é g e: erre a célra igyekszik feltárni a szabályokat, amelyek ezt a tevékenységet vezérlik. Ezen az állásponton a grammatika sajátosan s z a b á l y o k k a l foglalkozik.

Saussure szemében viszont a nyelv, mint a grammatika (azaz a szinkronikus nyelvészet) tárgya olyan rendszer, amelynek elemei, a jelek nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, formális rendszer („la langue est une forme et non une substance”),¹⁸ és ezért nem lehet tekintettel a beszéd szubsztanciális tevékenységére. Ez a mélyebb, ha nem is az egyedüli magyarázata annak, hogy Saussure a nyelv definíciójában nem említi a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogyan jön létre a nyelv elvont jelei alapján érzékelhető és tartalmas beszéd, nem említi a beszédtevékenységet vezérlő, átható szabályokat.

¹⁷ *Cahiers Ferdinand de Saussure* 15 (1957) 14. (A második *cours*-ban).

¹⁸ *Cours de linguistique générale*. 1949. 169.

4.3. A nyelv és a beszéd viszonyának megítélésében szerzőnk — legalább is első tekintetre így tűnik fel — élesen szemben áll SAUSSURE-rel. A genfi mester szemében a beszéd a nyelv alkalmazása és, mint ilyen, ahhoz képest „járulékos és többé-kevésbé esetleges”; D. L. viszont hosszasan fejtegeti, bizonyítja a beszéd genetikai és funkcionális elsőbbségét a nyelvvel szemben. De hiba volna ezt az ellentétet túlbecsülni, meg nem látni növelte a lényegi egyezést. Szerzőnk a hagyománnyal szemben Saussure-höz csatlakozik nyelv és beszéd mechanikus elkülönítésében: szerinte a nyelv holt „eszköz-készlet”, amelyet a megismerésített beszéd kívülről, a maga szabályai szerint hoz működésbe: ennek megfelelően a nyelvet — Saussure mintájára, de még nála is szigorúbban — a jelek rendszerére korlátozza.

Megjegyzendő azonban, hogy D. L. mást ért (nyelvi) jelen, mint SAUSSURE. A közönséges felfogás szerint az egyszerű jelekből szabály szerint alkotott szerkezetek (képzett és összetett szók, szószervezetek és mondatok) maguk is jelek. SAUSSURE is így gondolkodott¹⁹ az ilyen jeleket nevezte ő szintagmának. (Mellesleg: szerzőnk tévesen állítja a 70. lapon, hogy SAUSSURE szerint a szintagma „a mondatnak még csak funkció részegységét” jelenti; valójában SAUSSURE a mondatokat is kifejezetten a szintagmák közé sorolja).²⁰ Szerzőnk ellenben a nyelvi jelet a morfémával azonosítja, azaz a beszédnek csak a minimális jelentős részeit tekinti jelek; eszerint a magyarban a *hal* szó jel, de már *kardhal*, amelyben két morfémát különböztethetünk meg, nem az.

Vajon miért vitatja el a szerző a komplex jelektől a jel minőségét? Fejtegetéseiben szerepel egy szakasz, amely a nyelvi jelek van szentelve (35—37), talán abban megtaláljuk a választ. Különbösen is érdemes ezt a szakaszt mint a szerző munkájának mintáját közelebbről megtekinteni.

5.1. A szakasz címe — „A nyelv egysége a jel” — egyik fele a szerző egy formulájának, amely teljesen így hangzik: a beszéd egysége a mondat, a nyelv egysége a jel (vö. 10; 71). A szimmetrikus formula hatáskör: kár, hogy nem állja meg a gondosabb vizsgálatot. Az első felében nincs kivétel, a mondat valóban a beszéd egysége, amennyiben minden beszéd mondatok sorában áll, mint a mondat egész számú többszöröse határozható meg. Egy nyelv ellenben a szerző által is vallott nézet szerint jelek rendszer; márpedig egy rendszer viszonya a maga tagjaihoz vagy elemeihez egész más, mint a beszédé azokhoz a mondatokhoz, amelyeknek sora alkotja, itt nem lehet egységről beszélni (legalábbis nem olyan értelemben, mint a formula első felében).

5.2. A szerző a (nyelvi) jelet a következőképpen definiálja: „Jel az, ami a beavatott jellel számra a valóságnak valami olyan elemét vagy mozzanatát szimbolizálja, amely más, mint a jel maga: ami a jelet ismerőben képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét.” (35) Ez a definíció több megjegyzést tesz szükségessé.

a) Egy klasszikus definíció szükségképpen megjelöli a „genus proximum”-ot, azt a legközelebbi nemet, amelyhez a meghatározandó fajta tartozik; pl. a négyzet egyenlő oldalú négyszög. A szerző nem követi ezt a hagyományt, nem mondja meg, hogy a nyelvi jel a dolgok milyen neméhez tartozik, beéri azzal a fordulattal, hogy „jel az, ami . . .”. Ezzel ugyan némi esalódást szerez az olvasónak; de még hivatkozhat arra, hogy manapság nem kívánjuk meg egy definíciótól minden körülmények között a klasszikus formát.

Van azonban olyan követelmény, amelyet egy meghatározásnak feltétlenül ki kell elégítenie, s ez abban áll, hogy a definiáló tagnak nem szabad a definiálandó szót tartalmaznia. Ezt a hibát követi el a szerző, ha nem is nyíltan, amikor a jel (egyik) funkcióját úgy határozza meg, hogy az „szimbolizál”, ami annyi, mint „jel gyanánt funkcionál”.

b) A szerző kétszeresen jellemzi a nyelvi jelet: egyrészt azt állítja róla, hogy az „szimbolizálja” a valóság egy elemét, másrészt, hogy képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét. Ami az utóbbit illeti: a nyelvi jel *m i n t o l y a n* jellegzetesen nem egy valóság-elem képzetét idézi fel — erre más egyéb is képes —, hanem a *m a g a j e l e n t é s é n e k k é p z e t é t*.

c) Szerzőnk szerint a nyelvi jel karakterisztikus funkciója a „képzetkeltés”. Hogy világosan lássuk ennek a nézetnek értelmét, tanácsos Paulhoz fordulnunk, akinek hatása a magyar nyelvészetben különösen tartósan mutatkozik.

Ha egy meghatározott helyzetben, annak megfelelően az *asztal* szót használom (pl. ebben a mondatban: *Ez az asztal nekem drága*), akkor a hagyományos és, egyben, a nyelvészeti szemantikában jelenleg általánosan uralkodó nézet szerint a szóval egy bizo-

¹⁹ „Dans la règle, nous ne parlons pas par signes isolés, mais par groupes de signes, par masses organisées qui sont elles-mêmes des signes.” *CLG* 177.

²⁰ „La phrase est le type par excellence du syntagme.” *uo.*, 172.

nyos dolgot jelölök a külvilágban, erről a dologról beszélek, róla állítok valamit. Ennek a nézetnek értelmében meg kell különböztetnünk azt, amit a szó jelent, attól, amit jelentése alapján adott esetben jelöl („thing-meant”, „reference”).

PAUL szerint másképp áll a dolog. Ő különbséget tesz „szokásos” és „alkalmi” jelentés között; szokásos jelentésen a teljes tudattartalmat érti, amely a nyelvi közösség egy tagjának számára a szóhoz fűződik, alkalmi jelentésen pedig azt, amelyet a beszélő, ahogy a szót kiejti, ahhoz fűz, és amelyről elvárja, hogy hallgató is a szóhoz fűzze.²¹ Ebben a felfogásban ha egy adott helyzetnek megfelelően kijelentem, hogy *Ez az asztal nekem drága*, az *asztal* szót ugyan nem a szokásos, teljes jelentésében használnom, hanem egy szűkebb, „alkalmi” jelentésben, de változatlanul nem egy dolgot, hanem egy képzet-tartalmat jelölök vele, általában: nem a dologról, hanem csakis képzeteimről beszélek, a szavak hivatása ezeket felidézni.

PAUL, amikor ilyen módon bevezeti és megalapozza a jelentés változására vonatkozó fejtegetéseit, nem valami különleges, egyéni felfogást képvisel. Az újgrammatikusok szemantikája egyáltalán azon a századforduló táján szélesen befolyásos elven alapult, amely szerint csak az lehet gondolkodásom, és így beszédem tárgya is, ami képzetem. (A nagy logikus, G. Frege, aki még egyik utolsó, egy félszázaddal ezelőtt megjelent értekezésében is hosszasan viaskodik ezzel a tévedéssel,²² találon jegyzi meg egy alkalommal, hogy ha kijelentem: „Ez a fűszál zöld”, nem képzetemet teszem egy állítás tárgyává, és ha mégis, hamisat állítok).²³

Ez a szubjektivista szemantika a pszichologizmussal együtt, amelynek egyik kifejezése, régóta hitelét veszítette, hatása azonban még világosan megmutatkozik szerzőnk fejtegetéseiben. Megmutatkozik elsősorban abban, hogy ő, amint említettem, a nyelvi jel fő funkcióját a képzetkeltésben látja. Az újgrammatikusok szemantikájából ered továbbá szerzőnkél — az elmondottak alapján ezt könnyű felismerni — a kétféle, nyelvi és „beszédbeli” jelentés megkülönböztetése (125., 130).

d) Ha az összefüggést (akárcsak a címet) tekintjük, nem kétséges, hogy a szerző a nyelvi jelet igyekszik meghatározni. De nem ezt mondja: a definíció tárgyát (a definiendumot) egyszerűen *jelnek* nevezi, mintha másféle jel mint a nyelvi, nem is léteznék. Igaz, hogy a jel különféle fajtáinak rendszeres áttekintése nem ide tartozik; de a nyelvi jel meghatározásához elengedhetetlen megállapítani, hogy azt mi különbözteti meg specifikusan más természetű jelektől. Ehhez járul még egy körülmény, amely arra kényszerít bennünket, hogy a nyelv vizsgálatában is tudomást vegyünk a jelek sokféleségéről: a nyelvi nyilatkozat elemzése kimutatja, hogy az t ö b b f é l e k é p p e n jel.

Egy nyelvi nyilatkozat — pl. ez a mondat: *Péter megérkezett*, ahogy az egy bizonyos esetben elhangzik — mindenek előtt egy nyelvi jelekből alkotott szerkezet kivitele (realizációja); mint ilyen, egy tényállást ábrázol, esetleg, mint az idézett példában, anélkül, hogy bármilyen elemével a beszélőre utalna. Ezzel azonban még nincs kimerítve az információ az a gazdagsága, amelyet a nyilatkozat magában foglal. Abból, ahogy a beszélő adott esetben a *Péter megérkezett* mondatot realizálja, kiolvasható neme és kora, földrajzi eredete és műveltségének foka, nevezetesen állásfoglalása az ábrázolt tényállással szemben, az, hogy Péter megérkezése örömet szerez-e neki vagy bosszúságot. A nyilatkozat ezeket az információkat is mint jel közvetíti, de nem mint nyelvi jel, hanem mint a jel egy másik fajtája, mint *i n d i c i u m* (Anzeichen).

Miben áll a kétféle különbsége?

Ha adott esetben füstöt látok az erdő fái mögül felszállani, ez a tényállás számomra jele annak, hogy ott (talán egy tisztáson) tűz ég, jel, amennyiben az érzékelt tényállás (a felszálló füst) alapot ad egy másik, közvetlenül hozzáférhető tényállás (egy tűz égése) feltevésére, arra utal. Az efféle jeleket nevezzük *indiciumnak*. Ha viszont azt hallom, hogy *A fákön túl tűz ég*, az, amit hallok, szintén jel számomra, de másképpen. Egy indicium értelmezésének a következtetés formáját adhatjuk (pl.: „a fák mögül füstöt látok felszállni, következtetésképpen ott tűznek kell égnie”); a nyelvi nyilatkozat értelmezésekor az akusztikai esemény mögött egy komplex jelet (mondatot) ismerünk fel, amely komponenseinek társadalmilag rögzített jelentése révén egy tényállást ábrázol, anélkül, hogy ezzel annak valóságáról — mint az indicium — a maga létével többé-kevésbé kezeskednék.

²¹ *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Aufl. 1920. 75.

²² *Kleine Schriften*. Hildesheim 1967. 350 skk.

²³ *Grundgesetze der Arithmetik*. 1. Jena 1893. XXI. 1.

Amikor tehát a nyelvi nyilatkozatból annak voltaképpeni tartalmán, a komponens jelek kapcsolatában foglalt közleményen felül a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára vonatkozó információkat is merítünk, ennek az az alapja, hogy a nyilatkozatot nemcsak mint egy komplex nyelvi jel valóságát, hanem egyben mint indiciumot fogjuk fel és értelmezzük.

A nyelvi jel és az indicium különbségét elsőül E. HUSSERL, a filozófus elemezte mélyrehatóan,²⁴ megállapítva egyben összefonódásukat a nyilatkozatban, azt, hogy „a kommunikatív beszédben a kifejezések (azaz a nyelvi jelek) mind indiciumként funkcionálnak”.²⁵ Őt követi Bühler, amikor kifejti a nyelv „organonmodel”-jének koncepcióját; de ő még egy lépéssel tovább megy: szerinte — amint erre már előbb, más összefüggésben emlékeztettem — a nyelvi nyilatkozat háromféleképpen (mint szimbólum, indicium és mint a hallgató viselkedését vezérlő szignál) tölti be a jel szerepét.

Szerzőnk ignorálja ezeket a felismeréseket; igaz nehéz is őket értékesíteni, ha valaki azon a nézeten van, hogy a nyelvi nyilatkozat nem jel, de viszont ez is mutatja ennek a nézetnek a ferdeségét. Egy alkalommal (16. sk.) a szerző az állati jelzést gyakorlatilag mint indiciumot állítja szembe az emberi beszéddel; arról nem vesz tudomást, hogy a beszéd, a nyelvi nyilatkozat egyebek között indicium is.

5.3. A jel definíciója után a szerző áttér jel és jelzés különbségének kifejtésére; jelzésen a mondatot érti és voltaképpen azt igyekszik itt kimutatni, hogy a mondat alkotórészei lehetnek jelek, ő maga nem tekinthető annak. Lássuk közelebbről, milyen érvekkel bizonygatja ezt a tézist.

Mindenekelőtt arra hivatkozik, hogy „a jelzés közlő . . . , a jel csak képzetkeltő erejű jelenség”. Nem vitás, hogy a mondat mélységesen különbözik azoktól a jelektől, amelyekből esetenként felépül: a nyelvi közlés egysége a mondat és a nála kisebb jelek (a morfémtől a szószerkezetig) csak egy mondat keretében válnak valósággal jellé, látják el aktuálisan (tényleg) a jel hivatását. Kérdés azonban, hogy ennek a különbségnek alapján elvitatathatjuk-e a mondatot a jel karakterét egyáltalán.

Jel és mondat különbözik továbbá szerzőnk szerint abban is, hogy „a jelzés . . . közvetlenül csak a beszélő belső világára utal; a jel viszont az objektív valóságnak valami elemére vagy mozzanatára”. Megvallom, nem értem, hogyan lehet ilyet állítani. Tekintsük a következő mondatot: „Budapest a Duna két partján fekszik”. Ez a mondat kétségkívül olyan tényállást ábrázol, amely a külső valóság része. Maga a mondat az emberi gondolkodás műve, de ezt az ismeretet nem belőle merítjük, ő egyetlen morfémmal sem utal egy beszélő „belső világára”. Tény, hogy egy mondat adott realizációja *m i n t i n d i c i u m* rávilágít a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára, de ezek az információk nem tartoznak a mondat tartalmához, esetenként változnak, aszerint, hogy ki és milyen körülmények közt ejti azt ki. Másrészt bármely nyelvben tömegesen akadnak jelek, amelyek a lelki élet jelenségeire vonatkoznak (vö. m. *örül, remél, jél* stb.).

Szerzőnk végül harmadik helyen azt hangoztatja, hogy „a jelzés egyszeri, egyéni-egyedi és mindenkor aktualizált; a jel standard, és nem aktuális . . .”. Ez az állítás nem veszi tekintetbe a típus és az egyes eset (a „type” és a „token”) különbségét. Ha kiejtem pl. a *határ* szót, egy (öt fonémából álló) fonológiai típust aktualizálok (azaz valósítok meg); a típus bármely aktualizálása közvetlenül, materiálisan különbözik a többitől, de valamennyi, amennyiben ugyanazt a típust aktualizálják, ugyanazon jelnek számítanak. Ugyanez a viszony áll fenn azonban egy mondat és a megfelelő nyilatkozatok között; bármely nyilatkozat egy mondatot aktualizál, amely mint típus akárhány más nyilatkozatban is aktualizálható. Egy nyilatkozat tehát valóban egyszeri és aktuális, de nem a mondat, amelyen alapul, az ugyanolyan „standard és nem aktuális”, mint szerzőnk szerint a jel. Az ellentét látszata onnét ered, hogy ő a jelet mint típust egy aktualizált mondattal, egy nyilatkozattal hasonlítja össze.

Amint látjuk, a szerző érvei gyenge lábon állnak. De ettől eltekintve eleve elégtelen, nem célravezető az érvelés módja. A mondat és a komponens jelek között bőségesen található számottevő különbségeket; de már eldönteni, mi ezeknek a jelentősége, lehetséges-e ilyen különbségek alapján elvitatni a mondatot a jel karakterét, ehhez kiindulásul tisztázni kell a jel általános fogalmát. Itt természetesen nem térhetek ki erre a kérdésre; csupán arra emlékeztetnék, hogy egy nyilatkozat a hallgatónak, aki érti a nyelvet, olyan információt közvetít, amely gyökeresen különbözik a saját közvetlen valóságától, mást mond, mint ami ő maga, azaz karakterisztikusan jelfunkciót teljesít.

²⁴ *Logische Untersuchungen*. 2. 1. (1928) 23 skk.

²⁵ *Uo.*, 33.

5.4. A szakasz hátralevő részében a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a jelet milyen viszony fűzi egyrészt jelentéséhez, másrészt „tárgyához”, ahhoz, amit jelöl („thing-meant”, „reference”). Ezt az eljárást nem tartom logikusnak. Helyesebb lett volna, kétség kívül, először a jelet és a jelentést egyenként tárgyalni; a szerző ehelyett csak száz oldallal később, a mondat problémáinak részletes vizsgálata után, a morféma fejezetében tér ki a jelentésre, tényezőire és fajtáira. (pp. 126—130; vö. az előző oldalakat is). Az anyagnak ilyen elrendezése nem csupán figyelmetlenség következménye. A nyelv-tudomány újabb fejlődése megtanított bennünket arra, hogy a nyelvészeti szemantika fő problémája a mondat jelentése, vagyis az a kérdés, hogy a mondat jelentése hogyan, milyen szabályok szerint áll elő (vezethető le) komponenseinek jelentéséből. Szerzőnk viszont még nem jutott túl a régi, elégtelen nézeten, amely szerint a jelentéstan gyakorlatilag a szójelentés elmélete, a lexikológia egy alosztálya (p. 218).

5.5. A szerző, amint már említettem, a nyelvi jelnek szentelt szakaszban fejtegeti, legalábbis részben, jel, jelentés és „tárgy” viszonyát. Itt is alig akad állítás, amely ne tartalmazna valamilyen tévedést. Kettőt ragadok ki például, amelyek viszonylag röviden tisztázhatók.

A szerző szerint a tárgy, és a jel, amely reá irányul, elválhatatlanul összetartozik. „Az asztal hangsor — olvassuk a 36. lapon — a magyar nyelvű hallgatóban egymagában is képes felidézni a valóságos asztal képzetét; . . . Ugyanígy fordítva is: egy konkrét asztal is felidézi a szemléltében az asztal hangsort . . . A tárgy, esemény vagy egyéb valóságmozzanat . . . és a jel . . . egymással elválaszthatatlan kapcsolatban van” (p. 36). Amint az idézetből kitűnik, a szerző úgy véli, hogy pl. egy appellatívum alkalmazása egy adott tárgyra pusztán asszociáció alapján történik. Ha igaza lenne, ha a tárgy automatikusan felidézne a maga nevét (ill. egy osztálynak a nevét, amelyhez tartozik), a beszéd nem volna az az igényes tevékenység, aminek, ha közelebből nézzük, mutatkozik.

Ha egy személyt orvos-nak nevezek, nem olyan névvel utalok rá, amely mint egyéni illeti; ezzel a névvel egy o s z t á l y b a sorolom, más szóval: egy fogalom alá rendelem. Egy mondat, általában, amelyben egy appellatívum egy egyedet jelöl, a maga explicit tartalmán túl még egy állítást is foglal magában. Tekintsük a következő példát: „Ez az orvos érti a dolgát”; ennek a mondatnak a tartalma kifejtve annyi mint „Ez az egyén orvos, és érti a dolgát”. Igaz, közönségesen nem ütközik érezhető nehézségbe olyan fogalmat (tulajdonságot) találni, amelynek közvetítésével megnevezhetjük az adott individuumot. De vannak esetek (és ilyenek éppen nem ritkán adódnak), amikor kitűnik, hogy egy appellatívum, egy „attributív” név alkalmazása egy egyénre feltételezi annak osztályozását, egy kognitív aktust: az orvosnak pl. adott esetben diagnózist kell csinálnia, hogy a betegséget, amelynek szimptomáival szemben áll, megnevezhesse.

Meg kell gondolnunk, ezen túl, hogy egy végtelenül gazdag valósággal állunk szemben, amely magát soha pontosan nem ismétli, szakadatlanul újat produkál; hogy a beszéd ennek tárgyait és relációit véges számú, társadalmilag rögzített jelentés segítségével kénytelen megjelölni; végül, hogy ezeknek a jelentéseknek, a tulajdonnév kivételétől eltekintve — a tulajdonnév pedig semmit sem mond arról, amit vele jelölünk —, valami általános a tartalmuk. Ha mindezt tekintetbe vesszük, látnunk kell, hogy minden megjelölés egyoldalúan világítja meg a maga tárgyát, és hogy a hozzárendelés viszonya csak jel és jelentés közt áll fenn, a dolgok nincsenek jeleinkhez rendelve.

A másik részlet, amelyhez néhány megjegyzést kívánok fűzni, a nyelvi jel önkényességének kérdését érinti.

Saussure, amint ismeretes, azt tanítja, hogy a nyelvi jel — pontosabban: a jel és a hozzá tartozó jelentés kapcsolata — (a szó egy sajátos értelmében) önkényes. Ez a tézis nála különös jelentőséget kap, de nem tőle ered,²⁶ már századokkal előtte hagyományos volt, közhely („Je sais — írja Leibniz — qu'on a coutume de dire dans les écoles et partout ailleurs que les significations des mots sont arbitraires”).²⁷ Szerzőnknek nem tetszik az önkényes szó használata ebben az összefüggésben, félrevezetőnek találja. Ez a véleményem nem alaptalan, de nincs jelentősége. Félrevezető, helyesebben félreérthető kivétel nélkül minden kifejezés, amelyet egy tudomány a köznyelvből merít, hogy terminus technicusként használja, egy maga alkotta fogalmat jelöljön vele; tömeg és energia a fizikában, funkció, gyűrű vagy test a matematikában nem kevésbé félreérthető, ha nem ismerjük speciális, tudományos jelentésüket.

²⁶ Vö. „Le principe de l'arbitraire du signe n'est contesté par personne” *CLG* 100.

²⁷ *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. III. ch. II. § 1 (Berlin. 1962. 278).

A „félrevezető” önkényes kifejezés a szerző véleménye szerint helyettesíthető a *konvencionálissal*; ez azonban tévedés: egy önkényes jel szükségképpen konvencionális, de nem fordítva.²⁸ A mi *három* szavunk önkényes jele a kettőt követő egész számnak, amennyiben a jel és jelentése között nincs semmiféle belső összefüggés, kapcsolatuk (implicit) konvención alapul, konvencionális. A *tizen-három* jel az előzővel szemben nem önkényes, hanem (viszonylag) motivált, a tíz és a három jeleinek kapcsolata, de ez a motivált jel is konvencionális: konvención alapul az, hogy a tizenhárom szám különböző, elvben lehetséges motivált jelei közül (vö. *harminc-három* stb.) éppen ez az egyedül használatos.

Amint látjuk, ha a nyelvi jelekről szólva az önkényest a *konvencionálissal* vagy a *szokásszerűvel* helyettesítjük, fontos megkülönböztetés menne veszendőbe.

Saussure azt a jelet nevezi *viszonylag motiváltnak*, amely más, vele együtt létező jelekre utal.²⁹ Szerzőnk motivált fogalmakról beszél (129; vö. még 145, 153) ezen a néven olyan fogalmakat értve, amelyeket egy adott nyelv motivált jelekkel jelöl (pl. — ezek az ő példái — *fénycső, járat, -szerűség*). Csakhogy a fogalom számára irreleváns, egyszerű vagy komplex jelet használunk-e a megjelölésére; az angol *integer* és a magyar *egész-szám* pontosan ugyanazt a fogalmat jelölik. Másképp áll a dolog a jelentéssel: egy komplex jel jelentése komponenseinek jelentéséből épül fel; de ez is mutatja, hogy téves az a nézet, amely a jelentést lényegileg azonosítja a fogalommal (szerzőnk is ezen a nézeten van: „a fogalomnak — írja p. 37 — nyelvi vonatkozásban jelentés a neve”).

Szerzőnk tehát itt eredeti, ha nem is szerenéses módon eltér SAUSSURE-től; eredetisége azonban — legalább részben — alighanem onnét ered, hogy ő a *motivált* szót félreértette. Saussure a szó közönséges használatának megfelelően *motiváltnak* nevezi a komplex jelet, amennyiben ilyen jel esetében felismerhető jel és jelentés kapcsolatának motívuma, azaz indíték a: szerzőnk sajnálatos tévedésből (zenei stb.) motívumokra gondolt és azt képzelte, hogy *motivált* annyi mint „motívumokból, részegységekből álló”.³⁰

Talán felesleges megjegyezni, hogy motivált fogalmakról (a jelző valódi értelmében) éppúgy nem lehet szó, mint ahogy nem lehet önkényes fogalmakról.

Még egy tévedést kell itt kiigazítanom. A szerző láthatóan azt gondolja, hogy aki a nyelvi jel önkényességét állítja vagy tagadja, a jel és a jelölt dolog viszonyának kérdésében foglal állást. Valójában — ezt Saussure helyesen látta — csak a jel és a megfelelő jelentés viszonya nevezhető önkényesnek. Az *asztal* jelhez önkényesen fűződik ismert jelentése abban az értelemben, hogy kapcsolatuknak semmi alapja nincs bennük magukban; de ha az *asztal* jelet adott esetben helyesen alkalmazom egy bútordarabra, ezt már nem egy külsőséges konvenciónak, hanem a szó jelentésének alapján, ítélettel teszem.

5.6. Sajátságos vonása ennek a szakasznak, hogy az elején ugyan a szerző definiálja azt, ami annak tárgya, a (nyelvi) jelet, de sem a definícióból, sem a következő fejtegetésekből nem tűnik ki, mit ért ő közelebbről ezen a néven, hol húzza meg a nyelvi jel határát. Csak a mondatot (a „jelzést”) zárja ki kifejezetten, érvelve, a jelek sorából; így feltételezhető, hogy szerinte a beszédnek azok a jelentős egységei (szegmensei) tartoznak oda, amelyek, a morfématól a szószerkezetig, kisebbek a mondatnál.

A bizonytalanság csak a szakasz legvégén oszlik el, egy meglepetéssel: a szerző ott szárazon közli velünk, hogy „a nyelvi jelnek morféma a neve”, hogy ő tehát a nyelvi jel fogalmát a beszéd minimális jelentős elemeire korlátozza; eszerint nemesak a mondat hanem minden, az elemi jelekből alkotott szerkezet kívül esik ennek a fogalomnak köré. Nyelvészek és logikusok (többnyire) még a mondatot is jelnek tekintik, így a szerző nézete alapos indoklásra szorul. Ez azonban elmarad, be kell érniünk a puszta deklarációval.

6.1. Szerzőnk, miután vagy harminc oldalon (32—64) áttekintette a nyelv funkcióját, eredetét és fejlődését, összefoglalja — kiegészítve, amit erről már előzetesen mondott — a nyelv és a beszéd viszonyára vonatkozó nézeteit (65—74). Ami a kettő elhatárolását illeti, véleményét abban foglalja össze, hogy „a beszéd területére tartoznak a nyelvhasználatlaltal annak szabályai is, a nyelv területére csak az eszközök, amelyek a nyelvhaszná-

²⁸ Vö. Fónagy I. in: *Lingua* 6 (1956) 74 skk.; *ANyT* IV (1966) 69 skk.

²⁹ Vö. „vingt est immotivé, mais dix-neuf ne l'est pas au même degré, parce qu'il évoque les termes dont il se compose et d'autres qui lui sont associés (. . .) dix-neuf présente un cas de motivation relative.” *CLG* 181.

³⁰ Igaz, hogy ha valaki a nyelvi jelet a morfémaival azonosítja, nem is beszélhet motivált jelektől: a motivált jel (SAUSSURE értelmében) szükségképpen komplex, több morfémaiból álló jel.

latot szolgálják”. (71) Hogy világosan lássuk, mit is jelent ez az állásfoglalás, tekintetbe kell vennünk, hogy a grammatika igekezete hagyományosan arra a társadalmi konvencióra irányul, amely az egyén számára lehetővé teszi a beszéd veleszületett képességének realizálását, hogy, röviden, a grammatika hagyományos tárgya a *n y e l v* a szó szoros értelmében. Szerzőnk tehát gyakorlatilag azt a nézetet vallja, hogy a szintaxis, nevezetesen a mondatok alkotásának elmélete nem tartozik a grammatikához.

6.2. Ő maga elismeri, hogy ez a nézet ellenkezik a ma általános felfogással, de igyekszik meggyőzni bennünket arról, hogy a grammatika története mellette szól, a grammatikusok régtől fogva többé-kevésbé világosan érezték, hogy a mondat igazában nem tartozik tudományuk tárgyköréhez (68—70). Sajnos, ez a beállítás nem felel meg a tényeknek. Valójában az ókortól fogva követhetjük annak a nézetnek haladását, amely szerint a szintaxis nemcsak integráns része, hanem beteljesülése, célja a grammatikának. Priscianus, akinek „Instituciói” az ókori latin grammatika legjelentősebb reánk maradt összefoglalása, műve befejező könyveiben a szintaxist tárgyalja, és a hangtan, a szótan és a szintaxis egymásutánját (elődeit követve) úgy fogja fel, mint összefüggő, fokozatos felemelkedést a hang elemétől az önmagában teljes mondat egészéhez.³¹ A 12. századtól fogva a filozófiai stúdiumok fellendülésével kapcsolatban megjelenik, erőre kap a grammatika tudományos felfogásának és tárgyalásának igénye. Ennek hatására az érdeklődés főleg a szintaxis felé fordul; „studium grammaticorum — írja egy kortárs — precipue circa constructionem versatur”.³² Az egyik mester ezt azzal indokolja, hogy a grammatika voltaképpeni tárgya a gondolatok kifejezése jól szerkesztett beszédben és ezért a hangok és a szófajok elmélete, mint amelyek a szintaxis célját szolgálják, érte vannak, alá vannak neki rendelve.³³ Ez a gondolat nem megy többé feledésbe, tovább él a következő századok folyamán. Ami érthető is: a grammatika tárgyának ilyen felfogása megfelelt a gyakorlatnak, a grammatikai stúdium tényleges törekvésének: ez kitaróan és egyre tudatosabban a beszédtevékenységet irányító szabályok feltárására irányult mint a maga fő céljára, s ezzel arra, hogy ezt a tevékenységet tudományosan, tudomány módján ragadja meg, sajátítsa el.

De ha így áll a dolog, mi a magyarázata annak, hogy a régibb grammatikákban a szintaxis tárgyalása gyakran csak többé-kevésbé szerény helyet foglal el vagy éppen hiányzik? A magyarázat elsősorban abban található, hogy a szintaxis a grammatika legelvontabb része: eltekint a mondat komponenseinek alakjától, hogy egyedül grammatikai funkciókat vizsgálja; ezért helyes megalapozása és kiépítése különösen nehéznek bizonyult, legutóbbra sikerült. (Itt elegendő emlékeztetnem arra, hogy a szófajok és a mondatrészek következetes megkülönböztetése nem régibb a 18. századnál.)

Amint látjuk, az a nézet, amelyet a szerző elutasít, de amelyről maga is elismeri, hogy ma általános — az a nézet, amely szerint a mondat alkotásának szabályai a nyelvhez tartoznak — egyben a hagyományos nézet is, egykorú a grammatika első, ókori kibontakozásával.

6.3. Több joggal hivatkozik a szerző SAUSSURE-re (véleménye szerint amikor ő a mondatot és alkotási szabályait kiveszi a nyelvből, a beszédhez utalja őket, Saussure eredeti, ki nem fejtett gondolatához tér vissza).

SAUSSURE, való igaz, előadásaiban csekély figyelmet szentel a mondatnak; a nyelvet mint jelek rendszerét határozza meg és az összefüggésben semmi sem mutat arra, hogy ez a meghatározás hiányosan fejezi ki gondolatát; végül nem vitás, hogy a szerzőnk által idézett állítás, amely szerint a mondat („la phrase”) a beszédhez tartozik, ott áll, olvasható a *Cours de linguistique générale*-ban (172), és senki sem vonja kétségbe a hitelességét. De aki nem akarja Saussure-t alaposan félreérteni, az nem állhat meg — ahogy szerzőnk teszi — ennél az első tekintetre egyértelműen döntő állításnál; a genfi mester további fejtegetései ugyanis erősen korlátozzák azt. Ezek arra az eredményre vezetnek, hogy a szabályos formák (vagy minták) alapján szerkesztett szintagmák (legalább is ezek a

³¹ Vö. „In supra dictis igitur de singulis vocibus dictionum... tractavimus; nunc autem dicemus de ordinatione earum, quae solet fieri ad constructionem orationis perfectae, quem admodum necessarium ad auctorum expositionem omnium diligentissime debemus inquirere, quod, quemadmodum litterae apte coeuntes faciunt syllabas et syllabae dictiones, sic et dictiones orationem.” Prisc. XVII. c. 2 (*Grammatici Latini* III. 108).

³² CH THUROT, *Notices et extraits de divers manuscrits latins...* Paris 1868. 212 sk. (A latin constructio a görög syntaxis fordítása).

³³ Uo., 213.

formák) a nyelvhez tartoznak,³⁴ és Saussure ezt a tételt kifejezetten a mondatra is vonatkoztatja. (R. Godel, a saussure-i tanítás egyik legalaposabb ismerője ezért úgy véli, hogy a mester az idézett helyen — „la phrase . . . appartient à la parole, non à la langue” — a *phrase* (mondat) szót az *énoncé* (nyilatkozat) értelmében használja, az, amit látszólag a mondatról állít, valójában a nyilatkozatra vonatkozik).³⁵

Nem vitás, hogy ha a szintagmák szerkesztési formái a nyelvhez tartoznak, az több, mint jelek rendszere, a definíció, amely erre szorítkozik, elégtelen. Ez az, amit Saussure itt kimondatlanul elismer; látnia kellett, hogy a beszéd folyamán produkált (hangzotatott) kapcsolat lehet közvetlenül az egyén műve, a kapcsolat formája minden esetre társadalmi és így a nyelvnek mint a beszéd társadalmi alapjának alkotórésze.

6.4. Lássuk mármost, hogyan igyekeznek a szerző elfogadtatni azt a tételét, amely szerint hangrendszer, morfológia és lexikon a nyelvhez tartoznak, a mondat szerkesztésének szabályai ellenben a beszédhez. A felhozott érvek közül a legkomolyabb abban áll, hogy „a nyelvi anyag rögzíthető, megfogható, leírható, körülhatárolható; a nyelvet tevő morfémák száma — ha közelebről meghatározhatatlan is — elvileg mindenestre véges; a beszéd alapegysége, a mondat viszont rögzíthetetlen, megfoghatatlan, készletezhetetlen; a bármelyik beszédformában előforduló mondatok száma még elvileg is végtelen”. (67) A már elmondottak alapján nem nehéz felismerni, hogy szerzőnk ismét elmúasztotta a nyilatkozat és a mondat megkülönböztetését; amit a mondatról állít, csak a nyilatkozatra áll.

Egy nyelv mondatok végtelen halmazának szerkesztését teszi lehetővé úgy, hogy valóban nincs mód ezeknek „készletezésére”, ha ezen egy lista felállítását értjük, amely egyenként regisztrálja őket. De a mondatoknak ez a végtelen halmaza véges számú szabályon alapul, ezekből következik; rögzíthető, megfogható, készletezhető tehát, amennyiben feltárjuk, felállítjuk ezeket a szabályokat. Ennek a feladatnak a megoldásán fáradozik a szintaxis kezdetétől fogva, növekvő sikerrel; ha a mondat valóban megfoghatatlan volna, a szintaxis délibábót kergetne. Tény, hogy a beszélőnek szabadsága van újat is alkotni, produkálni olyan mondatot, amely nincs közvetlenül adva a nyelv szabályaiban; de ha a mondat érvényes, feltételezi ezeket a szabályokat, csak úgy térhet el tőlük jelentősen (azaz jelentéssel), hogy rájuk vonatkozik, e l t é r é s é b e n j e l e n t ő s.

Egyébként a szintaxis, amikor a vizsgálati körébe tartozó tárgyak halmazát az azt generáló szabályok rendszerével adja meg, nem áll egyedül a grammatikában. A morfológia sem gondol arra, hogy listába foglalja a tárgyalt nyelven lehetséges szóalakok összességét, úgy „készletezi” őket, hogy felállítsa képzésük szabályait. A szerzőnek, ha következetes akar lenni, ezeket is a beszéd szférájába kell utalni, amivel azután a nyelv a morfémák jegyzékére redukálódik.

A szerző arra is hivatkozik, hogy a „nyelvi anyag” nem tartalmazhat „működési szabályokat”, mert különben a nyelv „önműködő szerkezet” volna. Megvallom, nem értem, hogyan jutott a szerző erre a meglepő gondolatra, hogyan találhatja azt nemcsak helyesnek, hanem, úgy látszik, nyilvánvalónak is. Ő sem tagadhatja, hogy az egyén az alkalmilag produkált mondatot meghatározott szabályok alapján szerkeszti és hogy ezek ettől az aktustól, az egyéntől egyáltalán függetlenül, t á r s a d a l m i l a g rögzítve léteznek. De ha így áll a dolog, hogyan utalhatja őket a beszédhez, amely az ő meghatározása szerint is e g y é n i tevékenység? (66). Vitán felül áll, hogy az egyén a társadalomtól kapja azt az eszközt, amelynek birtokában megvalósíthatja a beszéd vele született képességét, a nyelvet. Nem kevésbé vitathatatlan, hogy ez az eszköz nemcsak a morfémák készletéből áll: az egyén nem szerkeszthetné ezeket társadalmi érvennyel mondattá, ha a szerkesztés szabályai is nem a társadalomtól erednének, a nyelvhez tartoznának. Való igaz, hogy a nyelv szabályrendszere elsődlegesen a megfelelő közösség beszédtevékenységében létezik mint annak immanens törvénye, ebben az értelemben a beszédhez tartozik; de egységes egészet alkot, amelyet a tudományos vizsgálatnak külön, a tevékenységtől megkülönböztetve kell szemlélnie.

A grammatika hagyományos vizsgálati területének kettéhasításával — amint láttuk, szerzőnk szerint a morféma és a morfémákból alkotott mondatrésznyi kapcsolatok a nyelvnek, a mondat viszont szerkesztési szabályai a beszédnek a területére tartozik — eltűnik a grammatika is mint sajátos, egységes diszciplína. A szerző nem is említi a

³⁴ „il faut attribuer à la langue, non à la parole, tous les types de syntagmes construits sur des formes régulières.” *OLG* 173.

³⁵ *Current Trends in Linguistics*. Ed. by TH. A. SEBEOK. Vol. III. The Hague/Paris 1966. 490. n. 25.

nyelvtudományi vizsgálódás részterületei között (ezeket áttekintzi az utolsó rész egyik fejezetében: 217—220), a neve nem található sem a tartalomjegyzékben, sem a „terminológiai mutatóban”.

7. A szerző a továbbiakban a következő témákat tárgyalja: szinkron nyelvészet (a mondattan és a morfológia felépítése, a két terület alapvető kategóriái) 74—171; a nyelvek belső diverzitása (földrajzi és társadalmi tagolódása) és történeti fejlődésük 172—214; végül, az utolsó részben maga a nyelvtudomány válik témává 215—229. A könyvnek erre a nagyobb részére már nem térek ki, ez túlságosan messze vezetne, és amit eddig láttunk, az elméleti alapvetés, úgy gondolom, elegendő arra, hogy véleményt formáljunk a munka értékéről. Csupán egyetlen részletre hívnám még fel a figyelmet a „Szakirodalmi tanácsadó”-ból (a nyelvtudomány történetének áttekintésére már nem futotta, ez a „tanácsadó” van hivatva némi kárpótlást nyújtani a hiányért). Ez a csekély de sokatmondó részlet így hangzik (elhagyom a bibliográfiai adatokat): „A hatalmas amerikai szakirodalomból alapműként emelkedik ki ZELLING [helyesen: ZELLIG] S. HARRISnek „String Analysis of Sentence Structure”, s még inkább NOAM CHOMSKYnak „Syntactic Structures” című műve.”

Ez a mondat meglepő tájékoztatásról tanúskodik.

Az önálló amerikai nyelvészet „alapl műve” — ebben nincs vita — L. BLOOMFIELD *Language* c. munkája (1933), amelyet szerzőnk meg sem említ. Harris valóban szerzője egy könyvnek, amely éveken át nagy tekintélyben állt; ez egy imponáns kísérlet volt kidolgozni a Bloomfield tanításából kifejlődött „descriptive linguistics” elvei alapján a nyelvelírás tudományos módszerét. De ez a munka 1951-ben jelent meg és a címe *Methods in Structural Linguistics. A String Analysis* . . . 1962-ben látott napvilágot, évekek azután, hogy N. CHOMSKY döntő hatással kimutatta a „descriptive linguistics” lényeges, a lényegéből fakadó fogyatékosságait, és nyelvek és nyelvelírásnak egy mélyebb, meggyőzőbb és termékenyebb koncepcióját terjesztette elő. Harris brosrúrája (a szöveg mindössze hatvan oldalt tesz ki) kiváló nyelvész műve, értékes hozzájárulás a mondat struktúrájának vizsgálatához, de semmiesetre sem „alapl mű”, senki nem is gondolt arra, hogy annak tekintse. A szerző láthatóan összetéveszti a két munkát.

De ezzel még nem merítettük ki a mondat tanulságát. BLOOMFIELD, akiről a szerző Harris-szal szemben elfeledkezik, azok közé tartozik, akik a Saussure halálát követő évtizedekben meghatározták a nyelvészet, különösen a nyelvelírás fejlődését; a „*Methods*”, amelyet a szerző összetéveszt a tíz évvel későbbi brosrúrával, mint a „leíró nyelvészet” reprezentatív alkotása számot tesz, maradandó helyet foglal el a nyelvtudomány történetében. Így a „Szakmai tanácsadónak” ez a részlete nem csupán elszigetelt, véletlen tévedéseket tartalmaz, kitűnik belőle, hogy a szerző nincs tisztában a nyelvészet újabb elméleti fejlődésével, annak lényeges mozzanataival.

A munka a maga egészében igazolja ezt a következtetést. Az előzőkben, ahogy sorra vettem a szerző fejtegetéseit nyelvről, beszédéről és a kettő viszonyáról, egyes hibákra mutattam rá; csakhogy többről, súlyosabbról van szó. A szerző az általános nyelvészet előadásában olyan területen mozog, ahol igazában nincs otthon, idegen, túl keveset tud arról, ami ezen a területen történt és jelenleg végbemegy.

Ennek ellenére (vagy éppen ezért) eredetiségre törekszik, arra, hogy az általános nyelvészet problémáit, amennyire ismeri és ahogy felfogja őket, a maga módján oldja meg. Így olvasója megismerheti a könyvből a szerző „saját nyelvszemléletét” (a kifejezést ő maga használja a 230. lapon), de nem azt, amire nagyobb szüksége lenne, a jelenkori általános nyelvészet legfontosabb eredményeit és törekvéseit. Az eredetiség szép dolog a tudományban is, feltéve, hogy kellő ismereten alapszik. Csakhogy szerzőnk a nyelvészeknek ahhoz a felekezetéhez tartozik, amely elismeri, hogy egy nyelv struktúrájának és történetének leírásához elengedhetetlen a kutatás állásának, az elődök és kortársak munkájának alapos ismerete, de azt képzeli, hogy ez nem áll az általános nyelvészetre; annak kérdéseire hozzászólni, azt tanítani, elegendő a jártasság egy speciális területen, a józan ész és a merészség.

Az általános nyelvészet mint a nyelv természetének és tudományos vizsgálatának elmélete az utóbbi évtizedekben hatalmasan kifejlődött. Növekszik az igény olyan munkákra, amelyek a magyar olvasó számára összefoglalják ennek a fejlődésnek fő eredményeit és ható törekvéseit. Meg kell mondanom — az előző fejtegetések, azt hiszem, kellően alátámasztják ezt a véleményt —, hogy DEME LÁSZLÓ könyve nem alkalmas ennek az igénynek a kielégítésére.

TELEGDI ZSIGMOND

A magyar szókészlet finnugor elemei II

Főszerkesztő LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő RÉDEI KÁROLY, munkatársak ERDÉLYI ISTVÁN, GULYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 218 l.

Napvilágot látott e nagy jelentőségű összegező munka H—M betűig terjedő II. kötete is. A tárgyalta magyar szavak számát tekintve ez a kötet némileg felülmúlja az előzőt. Az ugyanis 210 címszót tartalmazott, ez viszont 238-at.

A szótár felépítéséről, szerkesztési elveiről részletesen szoltam az I. kötetről írt ismertetésemben (NyK. 70: 449—51; ALH. 19: 214—19). Az ott elmondottakat felesleges lenne megismételni. Most a II. kötethez csupán néhány általános megjegyzést fűznék, s inkább apróbb részletkérdésekre térnék ki behatóbban.

Az I. kötetben mindössze egy szó akadt, amelynek első szótagjában alapnyelvi hosszú magánhangzót lehet feltenni. Ez az *ajtófélja, kapufélja* stb. szavak *fél* komponense, amelyet a szótár *pēle vagy *pele finnugor alapalakra vezet vissza. A II. kötetben kiderül, hogy itt nem egy kétes esetről, hanem általános elvről van szó. A *hal* 'sterben' ige **kole-* vagy **kōle-* uráli, a *hall* 'hören' **kule-* vagy **kūle-* fgr. (?uráli), az *ivik* '(Fisch) laichen' fgr. **jokse-* vagy **jōkse-*, a *lész* 'sein, existieren' fgr. **le-* vagy *lē alapalakra vezethető vissza. Ez a helyzet az *iszik* 'trinken' és a *lé* 'Saft, Brühe' stb. szó alapnyelvre kikövetkeztetett alakjainál is. A szerkesztők véleménye tükrözi tehát az uráli nyelvtudományban az alapnyelvi magánhangzókvanitást illetően uralkodó bizonytalanságot. Mindkét lehetőség feltüntetése kétségkívül a jelenleg leghelyesebb eljárás.

A szótár címének nem mond ellent, hogy azok a szavak is helyet kapjanak benne, amelyeket valamely rokon nyelvből kölcsönözött a magyar nyelv. A m. *harminc* számnév *-(n)c* utótagja feltehetőleg ősmagyar kori permi jövevényszó: vö. zürj. *-mīs* (összetételekben) 'tíz'. A m. *kenyér* 'Brot' valószínűleg átvétel a korai őspaniai alapnyelvből: vö. votj. (WICHM.) Uf. *kenār* stb. 'Graupen, Grütze'. Valószínű ugyancsak kölcsönzés a m. *küszöb* 'Schwelle' ~ zürj. (GEN.) KP. *kosp* 'Zwischenraum'; votj. (MUNK.) Sz. *kusip* 'köz, két hely közötti tér'. A permi szavakban feltehető őspaniai **-s* (< fgr. **-sk*) ~ m. *-sz* megfelelés a szótár szerint kölcsönzésre, nem pedig ősi egyezésre vall.

Egész sor esetben a magyar szavaknak olyan finn megfelelőjét találjuk a szótárban, amelyhez a SKES nem kapcsolja a magyar szót. Például a m. N. *halok* 'háromszögű bevágás a fában a fa kidöntésekor' ~ fi. *kolo* 'Eingeschnitt, Höhlung'; m. *ivik* '(Fisch) laichen' ~ fi. *juosta-l.* 'laufen', 5. 'brünstig sein' stb. Az ok, amiért a SKES a magyar szavakat nem említi egyrészt az, hogy az egyezés valószínűségének sokkal kisebb skáláját különbözteti meg, mint az MSzFE, másrészt a nyelvjárási és kihalt magyar szavak esetében elfordulhat, hogy az adat ismeretlen maradt a SKES szerkesztői számára.

Arra is szép számmal akad példa, hogy az MSzFE nem ért egyet a SKES egyeztetésével, vagy olyan nyelvekből is hoz megfeleléseket, amelyekből a SKES nem.

Ezek után rátérek az apróbb megjegyzésekre. Lássuk először az I. kötetet.

Az *aj, áj* N. 1. 'Kerbe, 2. 'Tal, Schlucht' címszónál a cser. (RAMST.) KH. *an* 'Öffnung des Sacks' alakok kérdőjellel állnak a megfelelések között. A megokolás: A cseremiszi szó idetartozása a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés miatt bizonytalan (vö. E. ITKONEN: FUF. 31: 205—6).

A szótár munkatársainak eljárása nem hibáztatható, mikor ITKONEN eredményeire hivatkoznak, hiszen ő végezte ezen a területen a legbehatóbb kutatásokat. E. ITKONENNAK ez az állítása azonban, hogy ti. a cser. Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelések esetén őcser. *ä-t* kell feltenni, téves. Sajnos erre a téves tételre a továbbiakban is találunk hivatkozást, ezért érdemes néhány szó erejéig foglalkozni a kérdéssel. ITKONEN szerint (i. h.) az egyetlen finnugor etimológiájú cseremiszi szó, amelyben a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés őcseremiszi veláris előzményre mutat, a KH. *kändä-kšä* ~ K. *kanda-šš* '8'. Itt azonban a következő *ändä-kšä, indä-šš* '9' palatális magánhangzójának asszimiláló hatásával magyarázza a hangrendi átcsapást. Erre a feltételezésre nincs szükség, mert a nyugati cseremiszi nyelvjáráásokban közönséges az *a > ä* hangváltozás, amely a finnugor etimológiájú szavaktól kezdve egészen a kései orosz kölcsönzésekig megfigyelhető. Bizonyítékul álljon itt néhány a példák tömegéből: cser. (BEKE) UJ. *rakš* ~ JO *rä-kšä* 'pej, barna' ~ mord. E. *ravuzo*, M *ravdzä* 'dunkel, schmutzig, schwarz'; cser. (BEKE) UJ. *pačša-s* ~ JO. V: *pä:tsäš* 'hím-kender' ~ m. *jagy*; cser. (BEKE) UJ. *bara-s* KH. *βä-räs* 'ölyv' ~ zürj., votj. *варшш 'ястреб'* (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *jaktä* ~ JO. KH. *jä-ktä* nagyon magas, sudár, ágatlan (fa); erdei fenyő ~ zürj. *яг 'сосновый бор, сосняк'*; votj. *яг 'бор'* (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *pazar-r* ~ JO. V. *pä-zär* 'vásár' < tat. *bazar* (RÄSÄNEN: SUST. 50: 51); cser. (BEKE)

CŰ. *rake* ~ KH. *räk* 'rák' < or. *pak*; cser. (BEKE) UJ. *tsarka* ~ V. KH. *tsä-rkä* 'pálinkás pohár' < or. *чарка* ua.

A m. *ég* 'brennen' igét a szótár kérdőjellel egyezteteti a cser. (SZIL.) *eḡ* 'tűz, Feuer'; (WICHM.) KH. *ə-ḡäm*, U. *eḡa-m* 'schwelen, anbrennen, angesengt werden, verkohlen'; (PS) K. *eḡem* 'versengt werden' szóval. A KH. *ə-ḡäm* alakot csuvas jövevényszónak veszi (vö. csu. *m-* 'ohne Flamme brennen, abfrieren, von der Kälte verwelken'). A magánhangzó—megfelelések alapján azonban nemcsak a hegyi, hanem a mezői és keleti cseremiszi alakokat is csuvas kölcsönzésnek kell tartanunk. Teljesen analógiás eset egy másik csuvas jövevényszó a cseremiszből: cser. (BEKE) P. B. M. UP. USj. CK. Cs. *seḡe-m*, JO. *še-ḡem*, Bjp. UJ. *seḡe-m*, JT. *se-ḡem*, KH. *sə-ḡem* '(le)győz' < csuv. *šəḡ*-*ua*'. (I. RÄSÄNEN: SUST. 47: 190). A finnugor szavakban is ez a helyzet: cser. (BEKE) P. B. U. JT. *e-ḡäž*, MK. M. MM. *e-ḡž*, JO. V. *ě-ḡž* C. Cs. *eḡe-ž*, KH. *ə-ḡž* 'málna' ~ mord. *inzeḡ*, *inzej*, *inzezi*; votj. *ämež*, *ämež* 'ua.' (FUV).

Az őscseremiszi *i*-ből a KH. nyelvjárásban *ə* lett, a keletebbi nyelvjárásokban pedig a *-ḡ*-hatására nyiltabbá válással *e* fejlődött belőle.

A II. kötet olvasása közben is akadtam néhány olyan szóra, amellyel kapcsolatosan van némi megjegyzésem vagy kiegészítésem.

A *hagyma* 'Zwiebel, Lauch' szó permi megfelelőiben: zürj. (WIED.) P. *komidž* 'Lauch (Allium)'; votj. (WIED.) *kumuž*, *kumyz* 'Knoblauch' szavakban a szótár szerint hangátvétést kell feltételeznünk, hiszen csak így felelhetnek meg a magyar szónak. A hangátvetésre azonban nincs semmi bizonyíték, ezért a permi alakokat helyesebb lett volna kérdőjellel kapcsolni a többi megfelelőéhez.

A m. *hős* l. 'Held', 3. N. 'nőtlen férfi' szó rokon nyelvi megfelelői közül kimaradt a cser. (BEKE) MM. UJ. CŰ. CK. Cs. *kaḡše*, UP. *kä-ḡšə*, JO. V. *käḡša* legény jelentésű szó, mivel IRKONEN fentebb említett felfogása szerint ebben az esetben őscser. *ä* hangot kell feltenni. Mint láttuk ez az állítás nem állja meg a helyét. A szótár utal arra is, hogy a cseremiszi szó lehet a csuv. *kaḡššə* 'Bursche' szó átvétele. A csuvas szónak azonban nincsenek elfogadható megfelelői a török nyelvekben. Itt nincs akadálya annak, hogy a cseremiszi szót a m. *hős* finnugor megfelelői közé soroljuk.

A m. *igen* l. 'ja', 2. 'sehr' szó megfelelői között megkérdőjelezve ott találjuk a cser. (RAMST.) KH. *šu* 'gesund, frisch' alakot. A SKES finn oldalról ugyancsak kérdőjellel említi a cseremiszi szót a fi. *hyvä* 'jó' szónál (amely lehetséges megfelelője a m. *igen* szónak). A cseremiszi szó azonban a csuv. (ASM.) *сыва*, *cy* 'здоровый' kölcsönvétele, s így nem hozható kapcsolatba a szóban forgó magyar és finn szóval.

A szótár a m. *jó* 'Fluß' szó megfelelői között kérdőjellel megemlíti a cser. (WICHM.) KH. *jò-yə*: *jò-yə-βət*, B. *jò-yən-βüt* 'fließendes Wasser, Fluß' (*βət*, *βüt* 'Wasser'); KH. *jò-yem*, U. *jò-yem* 'fließen, rinnen, abfallen (die Blätter, das Haar)' alakokat. A cseremiszi szó csuvas vonatkozásai régtől fogva ismertek. Erről ezt olvashatjuk a szócikk végén: A cseremiszből talán egy fgr. (KH. *jò-yə-βət*) és egy csuvas eredetű szó (KH. *jò-yem* 'fließen...') < csuv. *joḡ* 'fließen') szó keveredett egymással.

A csuvasban azonban megvannak a *jò-yə* és a *jò-yən* pontos másai: csuv. (ASM.) *йухан шыв* 'проточная вода' (шыв 'víz'); *йуха шыв* 'быстрая вода' (a *йуха* nomen actionis a *йох* 'течь' igéből és csak a vízzel kapcsolatosan jelent gyorsat). Tehát minden cseremiszi alak olyan pontos mása a csuvasnak, hogy helyesebb lenne teljesen elállni a finnugor egyeztetéstől.

A m. *könnyű* 'leicht, unabwehr' szónál a megjegyzésekben azt olvassuk, hogy a votj. *kañil* 'kellemes, kényelmes, alkalmas, könnyű' a és *n* hangja miatt nem tartozik ide. A votják szó a csuv. (ASM.) *каñлэ* 'покойный, спокойный' átvétele.

A *lè* 'ab, nieder' szóval kapcsolatosan a szótár egyetlen nyelvből, a cseremiszből idéz csak megfelelőeket. A cser. (WICHM.) KH. *lə*: *lə-βäl* 'der Untere, Unter-', *ləβä-lnə* 'unter'; (BEKE) KA. *lə-βäl*, KJ. *əl-βäl*, KS *öl-βäl*, Cs. *lü-βäl* 'alsó, al-' (*βäl*, *βäl* oldal) alakokkal kapcsolatosan azonban TOIVONEN-ra hivatkozva azt írja, hogy az egyeztetés kétes, mert lehet, nem a cser. *lə*-képviseli az eredeti alakot, hanem az *əl-*, amelynek magánhangzója hangsúlytalan első szótagban *ü*-ből keletkezett. Ekkor pedig azonos az *ül*: 'das untere, Unter-' szóval, amely a m. *al* ua. megfelelője.

Az *ül*-hathatott a hegyi cseremiszi alakokra, s az egyeztetéssel kapcsolatos kételemek kétségkívül megokoltak, de a *le*-, *lü*-nem az *ül*-ből fejlődött, a dolog nyitja máshol van. BEKE ÖDÖN kéziratoss cseremiszi nyelvjárási szótárát lapozva tűnt fel, hogy a BJ. UJ. *jäma-l*, Bjp. *d'äma-l*, Up. USj. *ima-l*, CŰ. *d'uma-l*, P. B. M. *nämal*, MK. *nima-l*, JT. *nä-mal*, V. *n-mäl*, JO. *nḡ-mäl* 'alsó, vmi alsó része' adatok után fel vannak sorolva a CK. *lüβäl*, Cs. C. S. N. *lḡβäl*, KH. *lḡβäl* 'ua.' alakok is. A példamondatokból is kitűnik, hogy BEKE a két szócsoporthoz azonos eredetűnek tartotta. A *lüβäl* stb. alakok csak ott vannak meg, ahol a *jäma-l* megfelelő alakjai hiányzanak. A JT. *nämal*, JO *nḡ-mäl* alakokból ki-

indulva egy őcser. *nimal alakot következtethetünk ki. A cser. *nVm* hangkapcsolatokban nem ritka a *lVm* elhasonulás. Plyn elhasonulást találunk a m. *név*, fi. *nime*- cser. (БЕКЕ) UJ. *lüm*, KH. *lám* 'ua.' megfelelésében (l. БЕКЕ, CserNyt. § 106), továbbá a (БЕКЕ) B.Jp. Cs. C. *námöšte* ~ B. B.J. M. UJ. *lámöšte* 'lehántani való fiatal hársfa' szóban (a cseremisiz alak a *ni* + *pište* 'háncs + hárs) összetételből keletkezett, l. БЕКЕ: NyK. 45: 349). Sőt az *nVm* > *lVβ* fejlődésre is találunk teljesen analógiás példát: (БЕКЕ) B.Jp. MK. *noma-š*, CK. Cs.N. *noma-kš*, JT *no-makš*, KH. *na-maš* ~ P. B. B.J. UP. USj. US: UJ. CÜ *loma-š* ~ (Bud.) *lovakš* 'kerítésrúd, -pózna'.

Ha a m. *mar* 'a ló, szarvasmarha hátának a nyak és a gerinc találkozásánál ki-domborodó része' szó permi megfelelései: zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. Ud. *mores* stb. 'Brust'; votj. (MUNK.) Sz. M. G. *muräs* 'kebel, mell' stb. esetleg palatális előzményre mennek vissza — olvassuk a szótárban —, akkor talán a cser. (VASZ.) *mэр: мэргандра* 'завязка на повороту рубашки (кандра 'верёвка') szóval kapcsolhatók össze a permi alakokkal (Литкин, Vok-Perm. 88). A cseremisiz szó a *мэландра* alak változata (*мэл* 'прорез рубашки, плаття на груди, приколка') Az első komponens *l*-je a második tagban levő *r* hatására változott meg, s így a szó semmiképpen sem tartozhat össze a permi alakokkal.

E rövid ismertetés írása közben is meggyőződhettem arról, milyen szinte felbecsülhetetlen segítséget nyújt a szótár gazdag irodalmi utalásaival, a régebbi vélemények megemlítésével, alapos hangtani megokolásaival, s milyen serkentőleg hat problémafelvetéseivel a szófejtéssel foglalkozó szakemberre.

BERECZKI GÁBOR

Alo Raun: Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics

Uralic and Altaic Series, Volume 107. Indiana University, Bloomington — The Hague, Mouton & Co., 1971. 128 l.

ALO RAUN kötete három esszét tartalmaz, amelyek az uráli alapnyelv mássalhangzó-rendszerének vitás kérdéseivel, a finnugor nyelvek egymás közti genetikai viszonyaival és a finnugor nyelvek melléknév-fokozásának szemantikai oldalával foglalkoznak. A szerző e tanulmányokkal Julius Mark, Lauri Kettunen és Beke Ödön emlékének adózik.

I. „Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants” (1—44). RAUN eredetileg azt tervezte, hogy egy monográfiában — esetleg tankönyv formájában — foglalkoznék a finnugor hangtörténettel. Minthogy az elmúlt évtizedben több jelentős munka tárgyalta ezt a kérdést, RAUN már nem látta szükségesnek egy ilyen jellegű kézikönyv megírását, azt azonban célszerűnek vélte, hogy az eddigiektől eltérő szempontok alapján vitába szálljon a finnugor hangtörténeti kutatások némely eredményével. Véleménye szerint az uráli alapnyelv fonémarendszerében a megkülönböztető jegyek feltárása lenne az ideális cél. A finnugor nyelvek történeti konzonantizmusának tanulmányozásában modern szempontú kísérlet volt W. STEINITZ *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus* (Stockholm, 1952) című műve, amely — lévén mindössze huszonöt lapnyi terjedelmű — csak vázlatosan szólhatott a legfontosabb problémákról. STEINITZ-et egy sokkal átfogóbb és részletesebb finnugor konzonantizmus megírásában halála megakadályozta.

A fonológiai vizsgálatok során a szóval mint egy bizonyos egységgel való operálás ma már nem kielégítő, mivel figyelmen kívül hagyja a szónak (s így a szót alkotó morfé-máknak) a megnyilatkozásban, a mondatban elfoglalt helyét. A finnugor nyelvek szöveggyűjtései által visszatükrözött fonetikai finomságoktól sokáig azt remélték a szakemberek, hogy az alapnyelv korából átöröklődött ősi hangok nyomára vezetik őket. Ez a felfogás aztán bizonyos jelenségek túlértékeléséhez vezetett. Az alapnyelv hangrendszerére azonban csak a mai uráli nyelvek adatainak elemzése révén következtethetünk. Különös problémát okozhatnak a kutatásban a rokon nyelvek egy részében végbement párhuzamos hangtani fejlődések, amelyek azonos vagy hasonló eredményekre vezettek; ezek kielégítő értékelése csak abban az esetben lehetséges, ha a kutatónak megfelelő mennyiségű nyelvi adat és kritérium áll rendelkezésére. Az uráli nyelveknek az alapnyelv korából örökölt sajátossága például az, hogy szóelején és szövegén nem tűrik a mássalhangzó-torlódást, ősi szókincsiük összehasonlító hangtani vizsgálata egyértelműen erről tanúskodik. Jövevényszavakban az említett pozíciókban a mássalhangzó-kapcsolat — ha volt az átadó nyelvben — feloldódott, de nyelvcsaládunk tagjainak egy tekintélyes hányadában megfigyelhető a torlódások létrehozására irányuló törekvés is, pl. m. *smici* < német *Mütze*.

Az összehasonlító nyelvészet feladata, hogy képet adjon az alapnyelv sajátosságairól. Egy ilyen komoly feladat megoldása a rendelkezésre álló nyelvi adatokon múlik. A finnugor nyelvek lexikai gyűjtése nem tekint vissza hosszú múltra, ezért a belső rekonstrukciók során minden lehetséges tudományos módszert fel kell használni. RAUN szerint különösen sokat ígérnek tűnik e téren a megkülönböztető jegyekkel (*distinctive features*) történő operálás. Az egyes nyelvcsaládokban más-más a megkülönböztető jegyek szerepe. Bizonyos jegyek meghatározhatják, befolyásolhatják az illető nyelvcsaládban végbemenő történeti fejlődést. Ennek megfelelően minden egyes nyelvcsaládot jellemezni lehet a megkülönböztető jegyek egy bizonyos rendszerével, hierarchikus rendjével. RAUN a megvizsgálandó problémákat e megkülönböztető jegyek segítségével szeretné valamelyest tisztázni, ezért előzetesen megmagyarázza röviden a bináris fonológia néhány alapfogalmát (13—8), amire szükség is van, hiszen még nem mondhatjuk el, hogy a finnugrisztikában meghonosodott kutatási módszerről lenne szó. Ezután megnevezi azt a három, az összehasonlító finnugor hangtanban már több-kevesebb vitát kiváltott kérdéskört, amelynek eldöntéséhez RAUN új szempontjai hozzásegíthetnek: 1. *explozívák* — homorgán spiránsok, 2. *affrikáták* — homorgán szibilánsok, 3. a *dentálisok* csoportjai.

1. *Explozívák* — homorgán spiránsok. Kétségtelen, hogy az uráli alapnyelvben három orális zárhang volt: *p*, *t*, *k*, ezek jegyei: (*cns) [= CONSONANTAL], (*obs) [= OBSTRUENT], (*abron) [= ABRUPT ONSET = NONCONTINUENT], (*abrot) [= ABRUPT OFFSET = INSTANTANEOUS RELEASE]. A szókezdő *p*-folytatói nem jelentenek problémát, a magyarban és egyes szamojéd nyelvekben spirantizálódott, a többiben megmaradt; a magyar és a szamojéd spirantizáció tehát egyedi folyamat, két egymástól genetikailag független fejleménynek tekintendő. RAUN elutasítja BÁRCZINAK (MNy. 58: 9, MSFOu. 125: 26) és HAJDÚNAK (BUNyt. 111) azt az állítását, hogy a magyarban a *p* > *f*-megelőzte a *k* > *h*-változást, lévén az előbbi általánosabb, és nincs is feltételhez kötve, mint az utóbbi, de „... the presence or absence of restrictions by itself is not a proof or disproof of age” (19). A *t*-még kevesebb problémát jelent: az osztjában és a kamasszban aspirálódott, továbbá a kamasszban van *š*, a koibálban *s*-folytatója is. Ez ugyancsak egyedi jelenség, gyökerei nem nyúlnak vissza az uráli alapnyelv koráig. A *k*-azonban — RAUN megítélése szerint — több vitát váltott ki, mint amennyit megérdemelt volna. A *k*-mai képviselői egyszerű szabályokban összegezhethetők. Az állítólagos magyar „*k* + veláris magánhangzó”, ill. „*h* + palatális magánhangzó” képviselőit, ezek magyarázatát a magyar nyelvtörténet feladatai közé utasítja, de azért az előbbivel kapcsolatban megjegyzi: „Probably the weakest of such hints is operating with the so-called regression . . .” (1. pl. BÁRCZI, Htört.² 121, LAKÓ: NytudÉrt. 47: 21, Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 49); itt azonban RAUN nyitott kapukat döntet, hiszen a Magyar szókészlet finnugor elemeinek második kötete nem közöl ilyenfajta egyeztetéseket; az utóbbival kapcsolatban megemlítjük, hogy ezt a problémát is sikerült megnyugtató módon tisztázni, I. RÉDEI, A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban (NytudÉrt. 58: 167—71, különösen 171).

Az *explozívák* szöbelseji folytatói már sokkal több problémát vetnek fel, mint a szókezdőkéi. Az alapnyelvben lehetett allofón jellegű „*explozíva* ~ *spiráns*” váltakozás (vö. STEINITZ, FgrKons. 15), de az nem valószínű, hogy az alapnyelvben a zár- és rés-*hangok* paradigmatis, morfológiai alternációs viszonyban álltak volna egymással. E váltakozásnak morfológiai szempontból nem lehetett jelentősége, hiszen ellenkező esetben nyomának kellett volna maradnia. Az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása egyébként magától értetődően nem kvantitatív jellegű váltakozás volt. RAUN különben az alapnyelvre rekonstruált geminátákat (-*pp*-, -*tt*-, -*kk*-) nem rövidék (-*p*-, -*t*-, -*k*-) hosszú fokának tekinti, hanem éppúgy mássalhangzó-kapcsolatnak, mint például a -*kt*-t, -*pk*-t stb. Az uráli *explozívák* és *spiránsok* viszonyának kiderítése még további kutatásokat tesz szükségessé. „Of the two alternants, stop and spirant, only stop could occur initially. The few cases where initial (dental) spirants have been assumed all refer to non-alternating spirants and perhaps can be explained as sandhi-occurences” (24)

STEINITZ nagy érdeme, hogy SETÁLÁ fokváltakozási elméletének elvetésével racionálisabb magyarázatot igyekezett találni a hangtani jelenségek tarkaságára. SETÁLÁ „paradigmatikus” alternációról beszélt, amely felfogása szerint vagy kvantitatív, vagy kvalitatív volt. Ezeket azonban — mondja RAUN (25) — nem könnyű összeegyeztetni: míg a hosszúsági alternáció lehet fonetikus, fonematikus vagy morfonematikus, a kvalitatív váltakozás tipikusan morfonematikus jelenség. Mivel az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása nem kvantitatív, nem „*hosszú* ~ *rövid*” váltakozás, jellemzésére a TENSE-jegy szolgál. Az *explozíva* a *spiráns*hoz képest sokkal feszesebb. Lehetséges, hogy a zár-

hangokkal nem alternáló dentális spiránsok a különböző pozícióknak megfelelően ismer-
ték a hosszúságot mint megkülönböztető jegyet, jelenleg azonban nincs rá mód, hogy el
lehesen dönteni ennek fonetikai vagy fonematikus voltát.

Az uráli alapnyelvre rekonstruált palatoveláris és dentális explozívák és spiránsok
folytatóit megvizsgálva RAUN arra a következtetésre jut (27), hogy a dentális zárhang és a
dentális réshang folytatói jobban őrzik az eredeti kettősséget mint a palatoveláris zár-
hang és a palatoveláris réshang folytatói, vagyis az előbbi kettő kapcsolatára inkább a
fonologizáció, míg az utóbbiakéra inkább az allofóni viszony jellemző. Az uráli vagy a
finnugor zárhangok és réshangok disztribúcióját környezeti (pozicionális) és prozódiai
tényezők szabhatták meg: szó- és szótagkezdő helyzetben, valamint zöngétlen környezet-
ben valószínűleg csak a zárhangok fordultak elő, ezzel szemben szótagzáró helyzetben,
zárt szótagban hosszú vagy feszes magánhangzó után, vagy speciális hangsúlyviszonyok
esetén a réshangok jelentkeztek, ám mindez még további vizsgálatokat igényel. RAUN
vélekedése szerint a szóbeljei *-p-* és *-w-* közti különbségtevés fonematikussá vált, amit
az egybeesés elkerülésére irányuló törekvés segített elő (ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a
-p- és *-w-* különbségének fennmaradását jelentős mértékben befolyásolhatta az a körül-
mény is, hogy a szókezdő *p-* és *w-* egészen közönséges hang volt az uráli és/vagy a finn-
ugor alapnyelvben; ezzel teljesen összhangban áll RAUN már fentebb említett megállá-
pítása a dentális explozíva — dentális spiráns, ill. a palatoveláris explozíva — palato-
veláris spiráns képviselőiről, hiszen a *ð* szóelején rendkívül ritka volt, vö. COLLINDER,
CompGr. 61—2, a *ɣ* pedig nem is fordult elő ilyen pozícióban, vö. COLLINDER: i. m.).
A finn-permi ágon belül kettős megfeleléssel rendelkező **-ð-*, **-ð'* helyett DÉCSY (UJb.
41: 65—6) *t ~ l*, *t ~ l'* váltakozással számol: „One would also have to ask the question
whether there was any difference between the alternating and not-alternating *l*-sounds
in Finno-Ugric” (28). RAUN az explozívák és spiránsok viszonyáról szóló eszmefuttatást
azzal fejezi be, hogy megjegyzéseket fűz HALLAP Единичные и двойные смычные в
финно-угорских языках (SFU 5: 89—102) című cikkéhez.

2. Affrikáták — szibilánsok. Az affrikátákat elméletileg három csoportra lehet
osztani: affrikálódott zárhang (így STEINITZ, I. FgrKons. 37), „zárhang + homorgán
réshang”, valamint zárhanggal kezdődő réshang. Az affrikátá alkotóelemei valamennyi
esetben egy szótaghoz tartoznak, ez viszont csak akkor lehetséges, ha az egyik elem a
másikhoz képest domináns; ilyen az első és a harmadik eset, rendszerint azonban csak az
utóbbit szokták affrikátának tekinteni. A gyakorlatban elég nehéz ezt a három variációt
egymástól elválasztani.

Az uráli alapnyelvben szókezdő helyzetben nem fordult elő mássalhangzó-kap-
csolat, így „explozíva + spiráns” sem, egy olyan szegmentum viszont, amelyben a do-
mináns zárelem mellett kísérő spiránselem is jelentkezett vagy fordítva — lévén e *y*
fonéma — előfordulhatott. Egyébként az affrikáták egyik vagy másik eleme a fejlődés
folyamán eltűnhet: egyes nyelvekben az affrikáták folytatóiként szibilánsokat találunk,
a finnen pedig a *-č-* helyén *-t-*. Általános érvényű az a szabály, hogy szókezdő helyzetben
kisebb a variációs lehetőség, mint szóbeljében. Vannak olyan nyelvek, amelyek inkább az
affrikátákat kedvelik, mások pedig a szibilánsokat. A *-č-*-nek a finnen ismeretes kettős
-t-, *-h-* képviselőlet végsősoron TOIVONEN (FUF 19: 253, 255) véleményéhez csatlakozva
magyarazza meg RAUN (32): a *-t-* az affrikátá, a *-h-* az *-š-* folytatója.

RAUN a zöngés affrikáták esetleges feltevését elutasítja, a geminátá affrikátákat
illetően pedig úgy vélekedik, hogy ilyenek legfeljebb morfémahatáron keletkezhettek
-t-č- realizációjaként. Az uráli vagy finnugor alapnyelv affrikátáinak számára vonatkozó
kérdésre adott tradicionális válasz: kettő, mégpedig egy palatalizált meg egy kakuminális.
TOIVONEN (FUF 19: 246—8, 257) felvetette annak a lehetőségét, hogy két palatalizált
(*č*, *č'*) és egy semleges affrikátá is volt. Két palatalizált affrikátá rekonstruálására azonban
semmi szükség, a nem palatalizált affrikátá közelebbi minősítése pedig már azzal a
problémával függ össze, hogy (az affrikátáktól és spiránsoktól eltekintve) a „retroflex”
vagy a „kakuminális” számít-e ősi megkülönböztető jegynek (l. alább). A mai uráli
nyelvek affrikátáinak, azok fonetikai jellemzőinek ismeretében arra a következtetésre
jutott RAUN (34—5), hogy a kakuminalitást egyelőre — amíg a kérdést újra meg nem
vizsgálják — csak fonetikai, nempedig fonematikus jegynek kell tekinteni. Az affrikáták
és szibilánsok egymáshoz való viszonyát illetően STEINITZ (FgrKons. 26) megkoekázta
azt a feltevést, hogy az *š* és a *č* disztribúciója kiegészítő volt. RAUN ehhez hozzáteszi (36),
hogy szótagvégi helyzetben szibiláns, szóbeljében szótagkezdő helyzetben pedig affri-
kátá lehetett. A szótagnál nagyobb egységeken iniciais pozícióban főleg szibilánsok
fordulnak elő. A finn-permi kor előtti nyelvállapotban RAUN szerint nehéz egymástól
elkülöníteni a szóbeljei **-š-t* és **-č-t*. A finnen meglehetősen általános *s ~ h* váltakozást
az *s* és *š* egy korábbi komplementáris disztribúciójára kívánja visszavezetni, elvetve az

ősfinnre feltett $s \sim z$ ($> s \sim h$) váltakozást. RAUN (38) az uráli alapnyelvet illetően az alábbi módon képzi el az affrikátát és szibilánsok disztribúcióját: *s-.*š-.*s.*š-.*ç-.*š, *š-.*ç-.*s. Kétségtelenül érdekes ez az elképzelés, de bizonyára meggyőzőbb volna, ha RAUN etimológiai anyagon igyekezett volna állításait igazolni. (Véleményünk szerint a tulajdonképpeni tárgyalási szempontokon túlmenően figyelmet érdemel az a körülmény — feltéve, hogy nem értettük félre a disztribúciók pozicionális vázlatát —, hogy RAUN mássalhangzós tövekkel számol, ezzel kapcsolatban l. még GANSCHOW: Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme, SFÜ 7: 239—49.)

3. A retroflexitásnak mint megkülönböztető jegynek a problémája. RAUN előbb sorra veszi, hogy kik számoltak a nem palatalizált dentális mássalhangzók közt kettővel, majd elutasítja E. ITKONENNAK (Suomalais-ugrilaisen kielen-ja historiantutkimuksen alalta 58—9) az osztj. η keletkezésére vonatkozó magyarázatát, miszerint az η a posztalveoláris (eredetileg: kakuminális) $t\check{s}$ (=č) affrikáta melletti kombinatorikus változat volt, majd egyéb pozíciókban is elterjedt; ha ez igaz volna, RAUN szerint (40) sok nyelvben csak az ηg , ηk hangkapcsolatban ismeretes η -nek is el kellett volna különülnie és meg kellett volna szilárdulnia. A probléma eldöntését elősegítheti a megkülönböztető jegyekkel való operálás: a finnugor alapnyelv dentális mássalhangzóinak primér pozíciója minden valószínűség szerint posztalveoláris/veoláris volt, a szekundér pedig posztalveoláris lehetett. A másodlagos mozzanatnak nem kellett az illető nyelvekben pontosan egyidejűleg vagy egyező módon megjelennie, s ez esetben nincs különösebb okunk arra, hogy a finnugor alapnyelvet illetően számoljunk vele. STEINITZ (FgrKons. 37) a finnugorra a t , δ , s — t , δ , $\check{s}$ — t , δ' , $\check{s}$ sorokat rekonstruálta. A t és az $\check{s}$ csak mint a feltételezett kakuminális affrikáta alkotóelemei jelennek meg, a δ feltevése pedig minden alapot nélkülöz. Arra sincs továbbá okunk, hogy az * t és az * η esetében általánosabbnak tekintsük a másodlagos jegyet, mint a *č-ében. TOIVONENNAK a két nem palatalizált affrikátára vonatkozó feltevése azt jelenthette volna, hogy a primér és szekundér affrikáták distinktív koegzisztenciában léteztek volna, ami azonban a primér és szekundér artikuláció egzakt leírását követelné meg, s ez lehetetlennek látszik. Ilyesminek a feltevése aligha kecsegtet némi valószínűséggel is, a mai nyelvek ugyanis nem ismernek három affrikátás rendszert, ezért rekonstruálni is felesleges ilyen, no meg a nem palatalizált affrikáta nehezen szabályba foglalható, tarka képviselőit két affrikátából kiindulva még nehezebb volna levezetni. Másrészt pedig a szekundér artikuláció arra szolgál, hogy az „éles (SHARP) — lapos (PLAIN)” oppozíció lapos tagját kiemelje, anélkül azonban, hogy distinktívvá válna. Az a tény pedig, hogy egyelőre nincs megnyugtató módon tisztázva az osztj. l , η eredete, nem teszi szükségessé, hogy ilyen fonémákkal a finnugor alapnyelv hangállományának rekonstruálásakor számoljunk.

II. Problems of Number and Grouping of Proto-Finnic Dialectes (45—98). A kötet legterjedelmesebb tanulmánya a mai finnségi nyelvek (nyelvjárások) egymással való összetartozását, ősfinn előzményeiket, kialakulásukat szeretné megvilágítani. Egyáltalán nem könnyű eldönteni az egymáshoz olyan közel álló nyelvek esetében, mint a nyelvcsaládunk legnyugatibb csoportját alkotó finnségi nyelvek, hogy önálló nyelvek-e vagy valamennyien egy nyelv nyelvjárásainak tekintendők-e. SETÄLÄ például nyolc, KETTUNEN csak négy ősfinn törzssel számolt. Hogy e problémák megoldásához közelebb jussunk, RAUN fonológiai, morfoszintaktikai és lexikai szempontok alapján igyekszik vallatóra fogni a finnségi nyelveket. Ennek eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A nyelvcsoporthoz tartozó problémáit csak egy, az egész nyelvterületet felölelő nyelv- atlasz segítségével lehetne megnyugtató módon tisztázni. A finnségi nyelveket bizonyos sajátosságok alapján két nagy csoportra lehet osztani: északkeleti (finn, karjalai, aunusi, lüd, vepsze) és délnyugati (észti, liv, vót). Az északkeleti csoport egységesebb, ami persze nem azzal magyarázható, hogy egységet alkotva vált el a délnyugati csoportbeli nyelvektől, hanem fejlődésük során szorosabb kapcsolatban álltak egymással, azt is lehetne mondani, hogy „újragesültek”. A délnyugati csoport tagjai viszonylagos izoláltságban fejlődtek, kivételt csak a kodaveri észti és a vót jelent. Különösen kaálonyos, hogy az észttel több közös vonást mutató délnyugati finn nyelvjárás (vö. RAPOLA, Johdatus suomen murteisiin. Helsinki, 1961. 107) a délnyugati csoportra jellemző hangtani sajátosságokat nem ismeri. A finnségi nyelveknek két csoportra történő osztását éppúgy helytelen volna mechanikusan vagy dogmatikusan alkalmazni, mint bármely más tudományos eljárást, állapítja meg RAUN (97).

III. On Semantic Components in Finno-Ugric Comparison (99—121). E tanulmány megírásával RAUNNAK az volt a célja, hogy feltárjon néhány, a fokozásban szereplő morfémák és szemémák közti összefüggést. Azok a morfémák, amelyeknek csak egy formális jelentésük van, a ragozási sorokban jelentkeznek (pl. számszó, esetrag), azok pedig, amelyek poliszémikusak és legfeljebb csak néhány, fonológiai feltételektől függő alternánsuk

van, lexikai morfémák. A képzőmorfémák — a fokozás szuffixumai is ideillenek — az előbbi két kategória között foglalnak helyet, bizonyos fókig azonban a lexikális morfémák felé mutatnak: a képzőknek is csak fonológiai feltételektől függő alternánsaik vannak, jelentéseik viszont sokkal kötöttebbek, mint a lexikális morfémákéi. A melléknévfokozásban három fok: alap-, közép- és felsőfok van. Az alapfoknak nincsen szuffixuma, a középfok vagy morfológiailag, vagy szintaktikailag van jelölve, míg felsőfokról csak akkor beszélhetünk, ha van valami speciális jegye, amely megkülönbözteti a középfoktól. Morfológiai és szintaktikai jegyek kombinálva is szolgálhatnak a közép- és felsőfok jelölésére. A fokozásban két fő szempont játszik szerepet: viszonylagos és abszolút. Mind a közép-, mind a felsőfok kifejez viszonylagos többletet, kifejezhető továbbá a csekély többlet is, ezt leginkább mérsékelt (moderatív) középfoknak nevezhetnénk. Másrészt pedig az általános vagy „abszolút” középfok szembenállhat a viszonylagossal. További fokozatok: diminutív, moderatív, ill. emfatikus és intenzív. Ezután RAUN sora veszi a finnugor nyelvekben a középfok jelölésére használatos szuffixumokat, a felhasznált nyelvi bizonyító anyagot jelentések szerint csoportosítva közli. Ezekből néhányat idézünk: példák az emfatikus ('gyorsan') jelentésre: inkeri *kirempää*: *avatkaa ovi k.* 'open the door, quick!', zürj. *edje-džik*: *med'im e. gortad* 'let's go home, quick!', példák az intenzív jelentésre: vepsze *vahvemb*: *da löüdü v. bezbeñ* 'and find a strong steelyard', osztj. *üžək* 'just here' stb. A megvizsgált szuffixumok jelentéseit az alábbi táblázat foglalja össze (117—8):

diminutív moderatív általános emfatikus intenzív
(„abszolút”)

lapp (<i>b</i>)			+		+
finnségi (<i>mp.</i>)			+		+
magyar (<i>bb</i>)			+		
cseremis (r.k < csuvas)	+	+	+	+	+
votják (<i>gem, ges</i>)	+	+	+	+	+
zürjén (<i>džik</i>)	(+)	+	+	+	+
osztják (<i>žək</i> < zürjén)	+	+	+	+	+
vogul (<i>nuw</i>)	+	+	+	+	+

Megjegyzés: a mordvin nem ismeri a szuffixummal történő fokozást, csak analitikus eszközei vannak e célra.

A fenti jegyek alapján két csoportra oszlanak a rokon nyelvek: a lappban, a finnségiben és a magyarban viszonylag szűk a fokjelek jelentésköre, a többi nyelvben viszont annál nagyobb. Altalánosságban igaz, hogy a középfok összefügg a kicsinyítéssel, valamint affektív, expresszív árnyalattal párosul. A dolgozatot a tárgyalt szuffixumok etimológiai magyarázata zárja.

ALO RAUN professzornak az összehasonlító finnugor nyelvtudomány e három nagyon is különböző területével foglalkozó esszéje sok érdekes gondolatot tartalmaz és hasznos szempontokkal gazdagítja a további kutatásokat.

HONTI LÁSZLÓ

Nyksuomen käsikirja

Toimittanut OSMO IKOLA. Toinen, uudistettu painos. Helsinki, 1971. Oy Weilin + Göös Ab. 416 l.

Az ismertető mű a mai finn nyelvvel, a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókkal ismerteti meg olvasóit. A könyvet a szerzők a nagyközönségnek szánták, ezért magától értetődően a nyelvhelyességi és helyesírási problémák állnak előtérben. Ezt bizonyítja egyébként, hogy — az OSMO IKOLA által írt — legterjedelmesebb fejezet (Suomen kielioippi ja oikeakielisyysopas 9—221) a finn nyelvtant mutatja be és nyelvhelyességi kalauzul is szolgál. Mindenki számára könnyen érthető stílusban szól a szerző — a hangtani részben — pl. a betűkről, a hangokról, a szótagolásról, a kvantitásról, az írás és kiejtés közti különbségekről stb. A szótanban a szófajokat, a paradigmasorokat, a szóképzést mutatja be, illetve itt tárgyaltnak az olyan jellegű kérdések is, mint például a szinonímia és a homonímia, a deskriptív és onomatopoeitikus szavak, az idegen szavak. Kétségesnek tartjuk, hogy az utóbb említett kérdéseknek feltétlenül a szótanban van-e a

helyük. Vajon nem lett volna célszerűbb ezekkel külön foglalkozni? Véleményünk szerint a helyesírásról szóló résznek a szótan és mondatban közé történt beiktatását nehéz lenne megindokolni. . . A nyelvtani fejezet utolsó része világos, könnyen áttekinthető képet ad az egyes mondatrészekről, a mondatábrák szerkezetekéről, a vonzatokról, a szórendről stb. Szükség esetén az egyes pontokhoz nyelvhelyességi kérdésekben eligazító, tanácsokat tartalmazó alpontok csatlakoznak.

A nyelvtant stilisztikai vázlat (Tyyliopin perusteita 222—47, PÄIVI RINTALA), nyomdatechnikai ismereteket közlő és korrektúrajeleket bemutató fejezet (Kirjapainotietoutta kirjoittajille 248—56, KAARINA VISAKANTO), a finn nyelvre vonatkozó válogatott bibliográfia (Suomen kieltä koskevaa kirjallisuutta 257—70, OSMO IKOLA) követi.

Az ALHO ALHONIEMI által összeállított idegen szavak jegyzéke (Sivistyssanasto 273—351) nemcsak értelmezi a felvett szavakat, hanem közli eredetüket is, valamint a kevésbé meghonosodottak kiejtését is.

A nyelvtani és a stilisztikai fejezet használatát szó- és tárgymutató (Kieli- ja tyyliopillinen sana- ja asiahakemisto 358—98, OSMO IKOLA) könnyíti meg. A földrajzi nevek jegyzékébe (Paikannimiä 399—409, OSMO IKOLA) finnországi és külföldi nevek egyaránt bekerültek, ha írásmódjuk, kiejtésük problematikus volta ezt szükségessé tette. Hasznos, hogy közli, külső vagy belső helyhatározórag járul-e az egyes városnevekhez, illetve ha mindkettő lehetséges, melyik az elfogadottabb vagy van-e a két különböző ragos alak között valamilyen különbség, l. pl. *Rovaniemi*. A finben használatos leggyakoribb rövidítések jegyzéke (410—6) vegyesen tartalmaz nemzetközi — pl. *C* = Celsius, *WC* = = engl. *water closet* (vesiklosetti) — és speciálisan finn rövidítéseket — pl. *KHT* = Keskukskauppakamarin hyvääksymä tilintarkastaja [= a Központi Kereskedelmi Kamara által jóváhagyott/kinevezett számlaellenőr], *ula* = ultralyhytaalto [= ultrarövid hullám].

Úgy véljük, hogy a Nykysuomen käsikirja kitűnő ismeretterjesztő és tanácsadó könyv, amelyet haszonnal forgathatnak a finn olvasók, de a más anyanyelvűek finn nyelvi ismereteinek bővítésére és megszilárdítására is kiválóan alkalmas. A nagyvonalakban ismertetett második kiadás kétségtelenül homogénabb feladatok megoldását tűzte ki célul, mint az első (Suomen kielen käsikirja. Helsinki, 1968), bár az anyanyelvük iránt érdeklődő finn olvasók joggal kifogásolhatják, hogy kihagyták az uráli rokonságról és a finn nyelv történetéről szóló rövid fejezeteket.

HONTI LÁSZLÓ

Bereczki Gábor: Cseremisiz (mari) nyelvkönyv

Budapest 1971. Tankönyvkiadó, Finnugor Jegyzetek XIX. 93 l.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Finnugor jegyzetei egyre több finnugor nyelvre terjednek ki. Ezidáig megjelent már néhány kiadásban a finn nyelvtan (SZ. KISPÁL M.—M. NORONEN—F. MÉSZÁROS H., Finn nyelvtan Finnugor Jegyzetek X), nemrég látott napvilágot a mordvin nyelvkönyv (ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral), Finnugor Jegyzetek XIV), az északi-osztják kresztomátia (SZ. KISPÁL M.—F. MÉSZÁROS H., Északi Osztják Keresztomátia, Finnugor Jegyzetek XVIII). A most ismertetendő jegyzetet is figyelembe véve a volgai finnugor nyelveket már új könyvek segítségével tanulmányozhatják a hallgatók. Ugyanez mondható el az obi-ugor nyelvekről is, bár vogul nyelvkönyvet a kar nem adott ki, viszont ott van a KÁLMÁN BÉLA által írt Chrestomathia Vogulica. Nagy szükség lenne a permi nyelvekről írandó jegyzetekre, ugyanígy a finnségi nyelvek másik legjelentősebb tagjának, az észtnek ilyen jellegű feldolgozására is (a gyakorlati észt nyelvkönyv hiánya egyenesen égető). A teljesség kedvéért megemlíthetnők a lapp nyelvtan hiányát, valamint a szamojéd nyelveket, de mivel lappal általában csak a finnugor szakos hallgatók foglalkoznak, a szamojéd család tagjai — legalábbis a nyenyec és a szölkup — pedig HAJDÚ PÉTER Chrestomathia Samoiedica című könyvéből megismerhetők, így ezen könyvek hiánya nem olyan égető, mint a fentebb említett többié.

A BERECKI GÁBOR által írt mari nyelvkönyv egyrészt tehát ebbe a koncepcióba illik bele, s a sorozat egyik tagja, másrészt nagy hiányosságot pótol. Eddig ugyanis nem állt rendelkezésre könnyen megszerezhető és könnyen kezelhető kézikönyv azon hallgatók számára, akik a cseremisiz nyelvvvel kívántak foglalkozni.

Hiányosságot pótol azért is, mert ez az első magyar kísérlet a cseremisiz irodalmi nyelv bemutatására, s ez a kísérlet jól sikerült. Mivel általános jelenség, hogy — a szovjet finnugor nyelvészekén kívül — a finnugor nyelveket nyelvjárások összegének fog-

ják fel, az irodalmi normát pedig figyelmen kívül hagyják, így ez a kísérlet már önmagában is feltétlenül emeli a könyv értékét.

Az irodalmi nyelv leírása feltételezi a fonematikus igényű átirás megteremtését. Hazai szakirodalmunkban a cseremiszi nyelvre nézve ugyancsak e könyvben található az első próbálkozás.

A szerző az előszóban ismerteti, kik számára, milyen célból is készült a könyv: „... A nyelvkönyv célja nem a cseremiszi nyelv gyakorlati elsajátítása, hanem a nyelv rendszerének leíró s részben történeti szempontú bemutatása...” A leíró és történeti szempontú tárgyalás egybekapcsolását gyakorlati szempontok indokolják. Azoknak a magyar szakos hallgatóknak készült, „akik az «Egy kötelező finnugor nyelv» c. kollégium keretében a cseremiszi nyelvvel kívánnak megismerkedni.” A tudatos szövegkiválasztás lehetővé teszi, hogy az első hat lecke segítségével (ennél többre egy rövid félév alatt nem futja az időből) alapjaiban tisztába jöjjenek a cseremiszi nyelvtannal és a lexika finnugor elemeivel, valamint megismerjék, milyen nagyfokú hatást gyakoroltak a cseremiszi szomszédos török nyelvek. A finnugor szakos hallgatók számára a többi kilenc szöveg az első olvasmányok segítségével szerzett ismeretek elmélyítésén kívül lehetővé teszi a cseremiszi irodalmi nyelvvel való mélyebb megismerkedést. A szerző tudatos válogatása alapján mód nyílik arra, hogy betekintést nyerjünk a cseremiszi szépprózába is.

Az előszót követi a 3,5 oldalas bevezetés. Ebben a részben a szerző három fontos kérdést tárgyal.

1. A cseremiszi nyelv helye a többi finnugor nyelv között, viszonya mordvinhoz. Ez utóbbi kérdés kapcsán kifejti ismert nézetét, mely szerint a mordvin és a cseremiszi előzménye nem lehetett valamilyen volgai alapnyelv, mivel a két nyelv erősen különbözik egymástól. „Az utóbbi évek kutatásai mind inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy ami e két nyelvben egyező vonás, az a finn-volgai együttélés idejéből származik...” Viszont a mordvin sokkal több közös vonást mutat a balti-finn nyelvekkel, mint a cseremiszi, s e közös vonások nagy része a cseremiszből teljességgel hiányzik. „Ezeket leglogikusabban úgy magyarázhatjuk, hogy a cseremiszek ősei igen korán kiváltak a finn-volgai közösségből, a mordvinoké viszont még hosszabb ideig benne maradtak, s ekkor fejlődtek ki az említett közös vonások” (uo.).

A szerző ugyanitt általános képet ad a cseremiszekről, rövid történelmi áttekintést ad, ismerteti a cseremiszi nyelvet ért hatásokat.

2. A cseremiszi nyelvjárások; az írás megteremtése, az irodalmi nyelvek; a cseremiszi szépirodalom.

3. A cseremiszi nyelv kutatásának története.

A Bevezetés után következik a Rövidítések jegyzéke, majd a fontosabb Irodalom felsorolása. A Szöveggyűjtemények címszó alatt szereplő művek jegyzékét azóta már kiegészíthetjük a Cheremis Folksongs-szal.

A jegyzet következő fejezete a Szövegek (1—15.). Mint már fentebb említettük, az első 6 szöveg esetében a szerző tudatosan olyan olvasmányokat állított össze, amelyekből megismerhetők a cseremiszi szókészlet legfontosabb finnugor elemei, vagy pedig valamely — ugyancsak fontos — nyelvtani kategória s használata (pl. az 5. szöveg: Cseremiszi találóskérdések, amelyben a számnevek elsajátítására van lehetőség).

A további szövegek kivétel nélkül szépirodalmi alkotásokból vett részletek.

A Nyelvtani vázlat segítségével megismerhető a cseremiszi irodalmi nyelv grammatikai struktúrája (legalábbis az egyik, a mezei mari irodalmi nyelvé). A szerző a jegyzet terjedelme által meghatározott lehetőségekhez mérten részletesen bemutat minden nyelvtani kategóriát, elég bő példamennyiséggel téve őket világossá. A nyelvtani vázlat szerkezetileg két nagy részre oszlik, hangtanra és alak- ill. mondattanra. A szerző még az előszóban megindokolta az alaktani és a mondatnyi fejezetek együtt tárgyalásának okát, a nyelvtani vázlat kis terjedelmére hivatkozva. Másrészt a cseremiszi mondattan esetleges vázolója sok tekintetben szűz terület feltörése lett volna, amit viszont a jegyzet funkciója nem követelt meg. A cseremiszi nyelv szintaxisára, annak legjellemzőbb és legfinnugorosabb jelenségeire az alaktan, főképpen az igenevek tárgyalásakor elég bőséges illusztrációt kapunk. A nyelvtani rész két szerkezeti egysége azonban nincs kellőképpen kihangsúlyozva. Az első egység a Hangtan nevet viseli (tkp. a fonológia, morfológia tartalmával), a következő nagy cím viszont a Névszórágózás, s ezt a Morfológia (vagy Alaktan) más fejezetei követik.

A nyelvtani vázlat terjedelmes képzőtárt is magában foglal, mind az igeképzés, mind a névszó-, valamint a határozószóképzést illetően.

A jegyzet utolsó érdemi része a Szójegyzék. A lehetőségekhez, a jegyzet terjedelméhez képest meglepően nagy anyag gyűlt össze, mintegy 800 szó. A szavak nemcsak a szövegfordítást teszik lehetővé, hanem a hozzájuk fűzött etimológiai megjegyzések

segítségével képet alkothatunk a cseremiszi lexika eredetének fő rétegeiről is. Az etimológiák jó része teljesen új, a korábbi szakirodalomban nem található meg.

A könyvet a Függelék címet viselő fejezet zárja le. Itt olvasható a Szövegek magyar nyelvű fordítása.

A jegyzettel kapcsolatban felmerül néhány apróbb megjegyzés.

1. A jegyzet terminológiája a magyar nyelvészeti tankönyvekéhez igazodik. Mivel ez a terminológia erősen konzervatív, így az eljárás helyessége vitatható. A megoldás az, hogy egységesen át kell térni modern, egyértelmű terminológiára.

2. Mivel a cseremiszi irodalom létezéséről elég keveset tudunk, nem ártott volna legalább a Függelékben néhány mondattal bemutatni azokat az írókat, akiktől az idézetek származnak. Igaz, hogy ezt a munkát irodalmárok hivatottak elvégezni (mint ahogy ez részint meg is valósult, l. Tiszatáj 1972/2., Nagyvilág 1972/1.), vagy legalább az idézett művek címét kellett volna feltüntetni.

3. A szövegeket tartalmazó részben és a nyelvtani vázlatban van egy-két sajtóhiba (a 18. oldalon a 3. sorban *memnan* helyett *menman* áll; a 11. sorban *čurijže* helyett *čurijze*; a 19. oldalon a 13. szöveg 8. sorában *Örmök* helyett *Örmak*, *lu tengeat* helyett *lut tengeat* van; a 20. oldalon a 14. szöveg 24. sorában *pörtonžól* helyett *pörtonžól*, a 25. sorában *koštaš* helyett *kostaš*, a 21. oldali folytatás 6. sorában *wijže* helyett *wijze* olvasható. A 15. szöveg (21. oldal) 12. sorában *surtemže* helyett *surtemze* áll. A nyelvtani vázlatnak a névmásokat tárgyaló részében (35. oldal) a Gen. sorában Pl. 3-ban *munân* áll a *nunân* helyett).

4. A szójegyzékből hiányzik néhány szó (*kol* 'hal', *kolo* 'hús', *poškuđo* 'szomszéd', *šij* 'ezüst', *šošam* 'tavasszal').

A fentebb felsorolt apró hiányosságok azonban nem csökkentik a könyv értékét, s mindezekkel együtt is a cseremiszi nyelvvel ismerkedni akarók megbízható támpontot kapnak kezükbe, amelynek segítségével nyugodtan olvashatják a cseremiszi folklór és szépirodalom alkotásait is.

A mezei cseremiszi irodalmi nyelv leírása tehát megtörtént, várjuk a hegyi cseremiszi irodalmi nyelv hasonló jellegű tárgyalását.

PUSZTAY JÁNOS

Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (magyar szövegek alapján)

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó 406 lap

1. A tudományos módszerként új keletű nyelvstatisztika témakörében — ha csak a magyar anyagot tekintjük is át, ahogy DEME LÁSZLÓ tette (9—13) — a fonémától a stílusstatisztikáig a legkülönbözőbb témaválasztásokat találjuk. E témák szélső határa azonban mindig a mondat. Minthogy a beszédtevékenység nagyobb tagolási egységet (behaviorista terminussal: utterances) is tartalmaz, fölmerül annak szükségessége, hogy a mondatot mint ne legösszetettebb szuperjelet, hanem mint a nagy közlési egységek elemét tegyük vizsgálat tárgyává (391).

Mi azonban a mondat? Világos, hogy egy másirányú megközelítés szempontjából szükségképpen más, mint amit a hagyományos mondatmeghatározások elmondhattak: ha a nagyobb szerkezeti egység, mint szerkesztemény (mondjuk: utterance) elemként zárja magában a mondatot, akkor a nagyobb egység törvényszerűen az, ami az alkotóelem legáltalánosabban. Igaz, ez a felfogás egy gyanús mellékösvényen a semmibe taszíthatja a mondat fogalmát, de a mondatnak egy új felfogási lehetősége DEME könyvében végig ott dereng. Kár, hogy — egyébként gyakorlatiasan — vizsgálatai számára elégségesnek ítéli a konkrét mondatok felismerését (15).

2. A mondatot a szerző — statisztikai vizsgálatában — tehát a tágabb értelemben vett beszéd egységének tekinti, s mint közlési alapegységek keresi szerkezeti sajátságait, ezek gyakorisági mutatói által (Módszertani rész: a mondat szerkezetéről és elemzéséről, 19—117). Ez az alapegység a nyelvhasználat alaprétegében, az aktualizált, vagyis éppen funkcionáló mondatban van. A mondat így funkcionálisan a beszédműben (a beszéd legmagasabb egységében) kommunéma, konstrukcionálisan annak „láncszemnyi egysége”. Történetileg: a téma és réma egységéből kifejlődött (azaz a mondat egységéből fölépült) mondat egység mint a beszédmű nagyobb konstruktuma. A mondat egység konstrukcionálisan zárt egység, de több (grammatikai, logikai és közömbös) viszony-

fajta tagolja. Szerkesztettségük (elemek csatlakozási rendje) és szinteződésük (a részeknek az egészben való függése) gyakorisági mutatók segítségével tárható fel. A mondatban mindkét aspektus egyszerre érvényesül, leírásuk tehát mindkét tényező jelzését megkívánja (45—72). A mondat egység megsokszorozódásával eljutunk a mondategészhez (összetett mondat)hoz). A mondategész szinteződési fokozatok tagolják, a tagmondatok viszonyai, ezeknek az elemeknek kapcsolódási érvénye pedig a tömbösödésben jut kifejezésre (73—90). Mondat egység és mondategész között átfedések és elhatárolási nehézségek merülhetnek fel (90—117). A vizsgálatok egysége okából a szerző — szükségesen — abszolutizálja rendszerét (117).

Vizsgálatainak anyagát egyenként 100 000 betűhelynyi korpusz adja, hat homogén műfajból (Tüzetes rész: a mondat egyes szerkezeti jellemzői, s ezek gyakorisága, 119—370). Ha az elméleti keret adva van, akkor meg lehet határozni, melyik változat (típus) milyen részletezettségű jellemzésben milyen várható értékkel fog rendelkezni (ez az elvi valószínűségi mutató — a nagyobb felől a kisebb egység felé haladva — a korlátozott faktoriálisok szabályszerűségét mutatja, l. A vizsgálat anyaga és szempontjai, 119—136).

Azok a következők, amelyek a konkrét számítási eljárásokból adódnak, kétfélék. Egyrészt jelzik az egyes vizsgált jelenségek érvényességének mértékét (a jelenség előfordulási mutatóinak megadásával), valamint nyelvi törvényszerűségeket állapítanak meg, vagyis sor kerül az adatok tágabb összefüggésekben való értelmezésére. Így például: megtudjuk, hogy a közlő prózában az egy- illetve kéttagú mondatok részaránya úgy viszonylik egymáshoz, mint 129,4 : 100 (A mondatösszettség vizsgálata és a szerkesztettség mutató keresése, 136—161, vö. 142). Ezekre az alapadatokra DEME LÁSZLÓ később olyan következtetéseket épít föl, hogy a fejtegető prózában a szerkesztettség törvényszerűen bonyolultabb, mint a közlő (147). Egy következő lépésben megtudjuk, hogy a különbség mértéke 100 : 111 (ugyancsak 147).

Ugyanez az eljárás érvényesül az anyag kapcsolódási viszonyainak fölmérésében is (A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése, 161—186), azzal az eltéréssel, hogy itt a vizsgálat némely eredménye tagadó megfogalmazású, amennyiben „a kapcsolásformák fajtánkénti megoszlásából nem lehet egy közös mutatószámot kialakítani” (185). Szintén fontos megállapításra bukkanunk a mélységi mutatók elemzésekor (A szinteződés vizsgálata és a mélységi mutató keresése, 186—221): „a mondatösszettségnek, a tagmondatok számának növekedésével... egyre kisebb az egy-szintű megoldási képletek száma” (198), vagyis összefüggés áll fenn a statisztikai paraméterek különféle (itt a terjedelmi mutatók és a bonyolultsági mint formai mutatók) között is, s nemcsak a paraméterek egymás közötti, azonos szinten levő viszonyában találunk kölcsönös feltételezettséget.

Némileg váratlanul éri az olvasót a következő fejezet (A tömbösödés vizsgálata és a tagoltsági meg a zsúfoltsági mutató keresése, 221—43) egy új kategóriája, a tömb fogalma. Ez a mondategész és a mondat egység közötti átmeneti nagyságrend, de tartalmi—logikai tényező, amint (a sajnos a 394. lapra csúszott) meghatározásból kitetszik. Ennek mutatószámai tehát a szöveg egy fajta logikai tömörségét jellemzik. Ehhez kapcsolódik egy következő, fogalmi kategóriát figyelembe vevő részlemezés: a (tag)mondatok a fogalomszók száma szerint, mégpedig a tagmondatoknak az összetett mondaton belüli sorszáma szerint (A mondatterjedelem vizsgálata és a telítettségi mutató keresése, 244—369). A konstrukcionális és a tartalmi (fogalmi) momentumok összefüggésbe hozása a következő fontosabb törvényszerűségeket mutatja meg a mondatról: a szétszóródás törvényét, amely szerint a tagmondatok számának növekedésével nő a tagmondat típusok megterheltségének egymástól való eltérése; a kiegyenlítő dődsét, tehát hogy a tagmondatok számának növekedésével ezeknek hosszúsága hajlamos mutat a kiegyenlítődségre, vagyis minél több tagmondat van az összetett mondaton belül, annál rövidebbek az egyes tagmondatok; végül pedig az a megállapítás adódik, hogy a terjedelmi mutatók korpuszonként specifikusan eltérnek.

A vizsgálatok lehetősége ezzel nem zárult le. Mihelyt tovább haladunk a fogalmi vonalán, a mondaton innen a glosszematikai, a mondaton túl a textológiai kategóriájához jutunk el. Ezzel nemcsak a szempontok száma, hanem az összefüggések lehetősége is megsokszorozódik (371—90). E kérdések azonban már túl vannak a mű gondolatkörének partjain, s mint üdvözlendő kérdéskérdések és majdan önálló kutatási témák mutatkoznak. A kötetet az eredmények összefoglalása (391—99), egy magyarázó zárás (400—2), valamint a mutatók regisztere rekeszti be (403—6).

3. Igen fontos és örömdetes kísérlet a Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Míg a mondat korábban a nyelvtisztika számára a legmagasabb egység

volt, DEME LÁSZLÓ munkájában a mondat a beszédmű makrokozmoszának bolygónyi alegységévé válik, s másutt absztrakt arculatának olyan konkrét és markáns vonásait mutatja meg, amelyekben a tényleges és legvalóságosabb nyelvhasználat törvényszerűségeit ismerjük meg. Új kutatások új horizontján körülpillantva — a munka érdemeinek újbóli hangsúlyozása mellett — méginkább szükséges olyan *s a j á t o s á g o k r a*. felhívni a figyelmet, amelyek mélyen *é r i n t h e t i k* az ilyen természetű *v i z s g á l a t o k é r v é n y é t*.

Statisztikai vizsgálatok első kérdése mindig a *m i n t a v é t e l*. Megfontolandó, hogy beszédmű-specifikumok elemzéséhez a legszerencsésebb volt-e a szerző választása (a szépirodalmi részekből kimaradtak a párbeszéddek; túlteng az ideológiai szak- és brosúrirodalom). A statisztikai vizsgálatok legfontosabb kérdése pedig a *r e l e v a n c i a*. A nyelvtudomány számára kidolgoztak — általánosan elfogadott — olyan formulát, amelyik lehetővé teszi a hibahányadok meghatározását. A $\delta = \frac{u_a}{\sqrt{N \cdot p}}$ képlet (l.

Frumkina: Sztatyziszticeszkije metodü izucsenyija leksziki, Moszkva 1964; Königová: K voproszu o sztatyziszticeszkoj vüborke v lingviztike, in: Prague Studies in Mathematical Linguistics, Prága 1966, 113—21 stb.) értelmében nem tekinthetők relevánsnak azok az adatok, amelyek negyvennél kisebb előfordulásúak. Ennek alapján DEME LÁSZLÓ adatai nagy hányadban inkább csak első tájékoztatások. Kétség fér néha a vizsgálati szempontok megfogalmazásához is: a telítettség alapja a fogalomszók képviselője. Ám ha mint nemfogalmi kirekesztjük például a kötőszót, miért számít az összetett igealak két fogalomszónak (*adta volna*, elvált igekötők l. 244)? Nem bizonyos, hogy mindenki számára megkönnyíti a megértést az excentrikusan egyedi szakszörögtonzések sokasága; nem következetes a statisztikai terminus technicusok használata (a *szóráson* rendszeren *szóródást* kell értenünk, a *megterheltségen relatív frekvenciát* stb.). Lehetőség lett volna több matematikai statisztikai mutató kiszámítására is (*módusz, medián* stb.), melyek további érdekes tanulságokat szolgáltathattak volna.

Az, hogy mennyi új tanulság ígérkezik egy műben, mindennél jobban mutatja, mennyire szükség volt az illető munkára.

SZENDE TAMÁS

Фонетика, фонология и грамматика

Moszkva, 1971. Наука 390 l.

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete méltó keretet talált a nagy szovjet nyelvész, ALEKSZANDR ALEKSZANDROVICS REFORMATSZKIJ 70. születésnapjának megünneplésére. Egy 46 cikket tartalmazó emlékkönyvet adott ki, amely cikkek azoknak a fő nyelvészeti területeknek a kérdéseit fejtegetik, amelyekkel a kiváló nyelvész a legtöbbet foglalkozott és foglalkozik ma is.

A szerkesztői bevezetés után két neves kortárs nyelvész, R. I. AVANYESZOV és M. V. PANOV méltatja REFORMATSZKIJ-t a szenvedélyes, és következetesen mindig újat kereső kutatót, a szigorú, de humánus tanárt, a fiatal nyelvésznemzedék odaadó nevelőjét. Az életrajzírók az új tendenciák iránt fogékony moszkvai iskola nyelvészei között is kiemelkedő helyet biztosítanak REFORMATSZKIJ-nak, aki az absztrakciók régióiban sem feledkezett meg soha arról, hogy a nyelv konkrét társadalmi valóság. Munkásságán vörös fonalként húzódik végig a szerteágazó témákat egybeszővő vezérelv, a nyelvi tények rendszerszerűsége, a nyelvnek mint rendszernek a tanulmányozása, amely a szovjet nyelvészetben fortunátóvi hagyomány.

Mintegy a méltatás biztosítékai gyanánt a következő néhány oldalon megtaláljuk REFORMATSZKIJ kiadott és kiadatlan műveinek (könyvek, cikkek, tanulmányok, hozzászólások, előadások) jegyzékét. Elég egy pillantást vetni erre a jegyzékre, hogy azonnal képet alkossunk munkásságának gazdagságáról nemcsak mennyiségi, hanem minőségi vonatkozásban is. Apró részletkérdésektől a nyelvtudomány alapkérdéseig igen széles skálán fejtette ki tudományos tevékenységét, amely főként a fonetika, fonológia és grammatika területére irányul, de egyformán otthonosan mozog a nyelvészet egyéb területein is. Ezt a kitekintést az állandóan szem előtt tartott vezérelv diktálja, amely megköveteli a más területekkel való per tangens foglalkozást.

A munkatársak és tisztelők által írott tanulmányok nagy része tematikailag a REFORMATSZKIJ által művelt három fő nyelvészeti területhez tartozik. Innen a kötet címe is. De éppen, mivel a kutató érdeklődési köre határtalan, külön fejezetként szerepel-

nek a kötetben a költői nyelvvel és a stilisztikával foglalkozó írások. Ugyancsak külön fejezetben gyűjtötték össze a szerkesztők azokat a cikkeket, amelyek az előbb említett négy fejezet egyikébe sem sorolhatók be. A szükségszerű heterogeneitás (általános és konkrét kérdéseket tárgyaló cikkek, egy vagy több nyelvet érintő diakrón vagy szinkrón szempontú cikkek stb.), melyek rendszerezését nehezíti, hogy sorrendjüket a szerzők nevének a kezdőbetűje határozta meg) mellett az írásokat egységbe foglalja a kötet szándéka — méltóképpen megünnepelni a nagy nyelvész születésnapját — és ebből a szándékból adódóan az ünnepeelt tudományos eredményeinek és gondolatainak mottóul vagy kiindulópontul választása. Szinte nem találkozzunk olyan tanulmánnyal, amely ne tartalmazná ilyen vagy olyan formában REFORMATSZKIJ megállapításait.

Az emlékkönyv szerzői között sok, Magyarországon is ismert kortárs szovjet nyelvész találunk, de nem hiányzik a kötetből ROMAN JAKOBSON amerikai nyelvész cikke sem, sőt olvashatjuk egy magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes cikkét is.

Az első fejezet (Fonetika, 26—83) élén egy általános jelentőségű cikk áll, amely a grammatikai egységek hierarchikus rendszerének és a beszéd fonetikai szerveződésének a kapcsolatát deríti ki, illetőleg pontosabbá teszi a már meglévő eredményeket. *Összehasonlító* fonetikai vizsgálatok eredményeiről olvashatunk a laterális mássalhangzók a dagesztáni nyelvekben és Az ajakhangok úgynevezett palatalizációja néhány albán és balkáni román nyelvjárásban című cikkeken. A fejezetben található többi cikk az orosz nyelvet veszi vizsgálat alá. Így például GRIGORJEV cikkéből megtudjuk, hogy a szóvégi mássalhangzó + likvida kapcsolatban egyes költőknél a likvida szótagképző értékkel, másoknál pusztán mássalhangzó értékkel használatos. Sőt, gyakran a kétféle értékkel való használat ugyanazon költőnél is keveredik. Egy kísérlet eredményeiről tudósít BONDARKO és SZVETOZAROVA, amelyet az orosz hangsúlytalan szótagok észlelésének felmérésére folytattak. NYIKOLAJEVA azt kutatja, hogy vajon a kölesönvett szavakban (ahol az orosz szavakra érvényes pozitív hangsúlyozási szabályok nem hatnak) a hangsúly helyét nem valamiféle tisztán fonetikai elvek határozzák-e meg a szó szerkezetétől függően (A hangsúly helye és a szó fonetikai szerkezete). Az eredmények igazolják a kutató hipotézisét. FRUMKINA és VASZILJEVICS pszichometrikus módszerekkel próbálták objektív adatokat nyerni az orosz hármas betűkapcsolatok (trigrammák) kiejthetőségéről. Adataikat a hármas betűkapcsolatok típusai valamint objektív és szubjektív gyakoriságuk kombinált vizsgálatából kapták.

A Fonológia fejezetében (82—163) is vannak általános fonológiai kérdéseket és konkrét fonémákat tárgyaló, egy vagy több nyelvet érintő írások. Újabban megfigyelt jelenség a mai orosz nyelvben az /n/ fonéma veláris (a légyszájpadlason nyelvháttal képzett) ejtése. Ez sok esetben fakultatív variánsa a szabályos dentalveoláris hangnak, de bizonyos helyzetekben (olyan hangkapcsolatok előtt, amelyekkel az oroszban nem lehet szót kezdeni) kötelező jelleggel érvényesül — mondja AVANYESZOV. Egy másik cikkben ez esik a hosszú orosz sziszegő hangokról, amelyek sokféle pozicionális, időtől, tértől és szociális feltételektől függő variáns formájában valósulnak meg. A morfémahangsúly kérdéséről ír GINZBURG. Az *összehasonlító* kutatások még akkor is értékes eredményt nyújtanak, ha nem rokon nyelvekről van szó. Erre példa VACHEK munkája, aki az angol történeti fonológia által kiderített törvényeket a cseh nyelvre alkalmazva az ősehs nyelv hosszú magánhangzójának a kérdését igyekszik megoldani. Megállapítja, hogy az angolhoz hasonlóan a cseh diftongusok is hosszú monoftongusok eredményei. Olvashatunk egy a Jenyiszej-menti dialektusokban megfigyelhető tendenciáról, amely abban áll, hogy a hátulképzett szájhangok torokhangúsodnak, illetőleg gégeréssel képződnek. *Általános* fonológiai kérdéssel öt cikk foglalkozik. VINOGRADOV a prágai iskola archifonéma-elméletét bírálja, és felállítja saját elméletét a hiperfonémákról. ZSURAVIJOV a fonológiai oppozíció „erejét” próbálja megkeresni, és arra ad választ, hogy miben is rejlik ez az „erő”. Eszerint annál „erősebb” a fonológiai oppozíció, minél több a benne résztvevő korrelatív párok száma és minél több helyzetben érvényesül. Fonémák, szindémák és „közbülső” képződmények címmel olvashatjuk KACNYELSZON figyelmet érdemlő írását, amelyben a szupraszegmentális (a fonémasort összekötő) elemeket szindémának nevezi és úgy határozza meg, hogy az a ritmikai-hangsúlyozásbeli kontúr és a vele kapcsolódó határjelek egysége, alapvető funkciója pedig a szegmentumok integrálása. A fonéma és a szindéma között a szerző szerint egy sor „közbülső” képződmény (pl. a mozgó hangsúly) található, amelyeknek már értelemkülönböltető funkciójuk is van. A szerző a cikk megírásakor nyilván az a szándék vezérelte, hogy a megkülönböltető funkcióval rendelkező prozódiai jegyeket elválassza azoktól, amelyeknek valóban csak az elhatárolás a funkciója, ezért „rangban” nem érik utól az előbbieket. A Fonéma vagy megkülönböltető jegy című cikkben a szerző két egymást követő betű (pl. <on>) egy vagy két fonéma voltának eldöntése kapcsán rávilágít arra, hogy a megkülönböltető jegyeket csakis

etimológiai helyzetekben lehet kimutatni. Ennek a cikknek az állításait alapozza meg más oldalról SZTEBLIN-KAMENSZKIJ. A fejezet utolsó cikkében az orosz nyelv szóvégi fonémáinak eloszlásáról valamint a különböző szóvég-típusok és a szó grammatikai vagy lexikai hovatartozása közötti összefüggésről van szó.

A Grammatika című fejezet (163–312) meglehetősen heterogén, mégis lehet az írásokat bizonyos szempontok szerint csoportosítani. *Összehasonlító* grammatikai kutatásokról adnak számot az alábbi cikkek: Az igeszemlélet az orosz és a bolgár nyelvben. Ez a cikk különösen érdekes a szlavisztikával foglalkozó magyar nyelvészek számára, lévén az igeszemlélet az orosz nyelv egyik sarkalatos és bonyolult kérdése. A birtokos képzők eredetének kérdéséhez a török és uráli nyelvekben című tanulmány szintén a történeti összehasonlító módszer eredményességét bizonyítja. Szinkrón összehasonlítással tettek kísérletet a kaukázusi nyelvek közötti tipológiai párhuzamok megállapítására (Strukturális-tipológiai párhuzamok a kaukázusi nyelvekben). A fordítás kapcsán derült ki, hogy a nyelvek közötti materiális egyezés nem feltétlen jelent funkcionális egyezést is. Ezt a kérdést veti fel az orosz -izm és a német -ismus közötti viszonylatban REVZIN. Egy konkrét főnévi eset, a hímnemű részeshatározó eset alakjainak történetéhez ad hozzá FILIN a keleti szláv nyelvek részeshatározó eseteit összevetve. *Szintaktikai* problémák kifejtésére többen is törekedtek. A szintaktikai interferencia egy típusáról című tanulmány az orosz és a francia nyelv közötti interferencia néhány esetét tárgyalja. A japán nyelv tipológiai szintaxisából című cikk szerzője a jelzős összetételeket vizsgálja, kontrasztív alapként az orosz jelzőket figyelembe véve. Az aktualitás sürgette annak a kérdésnek az áttekintését, hogy milyen esetben álljon a tárgy az orosz mondatban, ha az ígét tagadjuk, ugyanis a kötelező birtokos eset helyett tendenciává kezd válni a tárgyeset használata. Idevehető még a mondathangsúly írásbeli kifejezésének módjairól szóló cikk, amely igen áttekinthetően, pontokba szedve veszi sorra a különböző kanonikus és nem kanonikus eljárásokat. *Általános* grammatikai jelentősége van A szóalakító rendszer analízisének egységei és a mező fogalma című írásnak, továbbá az ismert nyelvész, MELCSUK cikkének, amely azt a nagyon is létező problémát tárgyalja, hogy milyen eljárást válasszunk a nyelvek leírására akkor, amikor egy-egy jelenség többféle, egyaránt helyes interpretációt tesz lehetővé (A leírás kiválasztásának kérdéséhez a morfológiai döntések különbözősége esetén). Egy-egy részletkérdést tárgyalnak az alatt felsorolt cikkek: A többes szám birtokos eset végződése közötti morfológiai és morfonológiai összefüggések a mai orosz nyelvben, A szakkifejezéseként használt ige- és névelő adjektívációjának kérdéséhez, A gót nyelv főképző elemeinek morfológiai státuszáról, valamint A szuahéli nyelv különböző típusú morfémáinak szótagszerkezetéről. Az analitikus melléneveket összefoglaló cikk a nyelvi alakulat rugalmasságát és a nyelvészeti közfelfogás rugalmatlanságát példázza. A 'ne' a szláv nyelvekben a tagadás univerzáléja, az oroszban azonban néhány más jelentése is lehet. Ezeket foglalja össze N. TOLSZTOJ. A fejezetet A tő és a ragok az orosz igében című cikk zárja.

A stilsztika és a költői nyelv kérdéskörét három cikk érinti (312–333). Az elsőben arról van szó, hogyan élnek a költők a tradícióval és hogyan alakítják azt a kor szükségleteinek megfelelően (A költői hagyomány kérdéséhez). A Mit mondhat néhány számadat a most divatos matematikai módszerrel állapít meg bizonyos stílusbeli változásokat Puskin költészetében. A harmadik cikk abból indul ki, hogy vannak az irodalmi nyelv történetében olyan periódusok, amelyekben különböző, egymással kapcsolatba nem hozható jelenségek léteznek együtt, s ezeket nehéz egy egységes stilsztikai rendszer keretében tárgyalni. A csak egyik vagy másik irányzat abszolutizálásából és a többi figyelmen kívül hagyásából eredő hibákra figyelmeztet a cikkíró (A XVIII. század végi orosz irodalmi nyelvben együtt létező stilsztikai rendszerekről).

Mint már említettük, az Általános rész címet viselő utolsó fejezetben (333–387) olyan cikkek kaptak helyet, amelyek szervesen nem illenek bele a tárgyalt fejezetek egyikébe sem, viszont beletartoznak REFORMATSZKIJ érdeklődési körébe. Rögtön a fejezet elején egy kapitális fontosságú kérdést találunk, Mit tanulmányoz a nyelvtudomány? A választ, hogy miért szükséges ezt a látszólag mindenki számára evidens kérdést újból tisztázni, megtaláljuk a cikkben. ZINDER A nyelvi jel feltételes jellege és motiváltsága címmel Saussure néhány megállapításának ellentmondásait veszi célba, hogy feloldja azokat. A transzkripció (fonetikai átírás) kapcsán érdekes fejtegetést olvashatunk a hangtípusról, illetőleg a fonémáról LEONTYEV tollából. MELNYIKOV arról ír, hogy minden nyelvben létezik egy vezető grammatikai tendencia, amely meghatározza a nyelv alakulását. A kiváló magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes, egyre több szakembert foglalkoztató általános jeltani jelentőségű problémát fejteget, ez pedig a különböző nyelvi és nem nyelvi rendszerek keveredése és eltérései a filmszinkronizálás során. A gyakorlati transzkripció morfológiai aspektusa címmel a helynevek és más tulajdonnevek átírá-

sával kapcsolatban kapunk értékes instrukciókat. Az emlékkönyvet JAKOBSON cikke zárja, amelyben a nyelvészeti szakkifejezések kialakulásának körforgásáról ír, valamint arról, hogy a körforgás folytán az eredet gyakran homálybavész és ebből számtalan, a lényegét érintő tévedés származik.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Fonetika, fonológia és grammatika című cikkgyűjteménnyel igen értékes kézikönyvet, az ismeretek tárházát kapták kézhez a szakemberek, különösen a szlavisták, mert több szempontból is bő hasznot hajthat. Elsősorban azért, mert szinte minden nyelvész megtalálhatja benne az őt érdeklő cikket, sokaknak pedig ötletet adhat további vizsgálódásokhoz és kedvet újabb területekhez. Bizonyára lesznek, akik módszertani problémáik megoldását keresvén jutnak el ehhez a gyűjteményhez. A cikkek gazdag bibliográfiát közölnek a lapalji hivatkozásokban, ami szintén segítségére lehet a forrásmunkát kereső olvasónak. A kötet forrásmunka-kézikönyv jellegét erősíti az a tény, hogy éppen a témák és megközelítések heterogenitása miatt folyamatos olvasásra nem alkalmas. Külön érdekessége, hogy néhány, Magyarországon kevésbé tanulmányozott nyelvvel foglalkozó írást is tartalmaz. Az emlékkönyv végére érve az a benyomásunk, hogy a szerkesztők vállalkozása sikerrel járt.

KASSAI ILONA

Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás

Nyelvtudományi Értekezések 72. sz. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 101. l.

Már régóta érezzük, hogy igen hiányzanak a korszerű nyelvjárású monográfiák, vagyis teljes nyelvjárású leírások, amelyek egy-egy falu vagy kisebb vidék teljes nyelvi rendszerét (hangtani rendszer, alaktan, szóképzés, mondat) adják. Egy ilyen monográfia megírása nagy szakértelmet kíván, és több év áldozatos munkáját jelenti. A nagy számú, de nagyon különböző értékű adatközlések mellett a századfordulón megjelent monográfiák hiányosak és nagyrészt elavult módszerekkel dolgoznak. Még így is értékesek, mert ma már nyelvjárástörténetnek vehetők. De ezekből sincs kellő mennyiségű, és legtöbbször az illető nyelvjárás fonémarendszere sem elemezhető ki teljes biztonsággal. Még kevesebb gondot fordítanak az alaktani jelenségekre, a mondaton meg gyakorlatilag mindegyikből hiányzik. Az alaktani hiányok egy részét pótolja ugyan a debreceni és a kolozsvári iskola (Csúry Bálint, Szabó T. Attila és tanítványai), de a mondatonig ők sem jutottak el.

Az egész nyelvterületre kiterjedő magyar nyelvatlasz jelentőségét nem kell külön kiemelni, hiszen ez hangtani, alaktani és lexikológiai szempontból viszonylag sűrű hálózatával, megbízható, szinkron és ö s s z e h a s o n l í t h a t ó adattömegével többek közt olyan hatalmas és értékes szintézis megírását tette lehetővé, mint éppen az ismertető szerző közelmúltban megjelent műve (A mai magyar nyelvjárások rendszere, 1971). Mégis, mivel a Nyelvatlasz a legképzettebb nyelvjárású gyűjtők minden idejét és energiáját igénybe vette egy évtizeden át, egyesekét pedig tovább is, hazai dialektológiánk adós maradt az utóbbi évtizedekben a modern szemléletű, teljességre törekvő nyelvjárású monográfiákkal. Jelent meg ugyan néhány, főképp egyes hangtani jelenségeket (pl. *ö-zés*, *i-zés*) egy-egy nyelvjáráson bemutató jelenség-monográfia, de ezek nem pótolhatják egy nyelvjárás hangtanának, fonémaállományának és az egyes fonémák megterhelési arányának teljes leírását.

Ezért is örömmel vehetjük IMRE SAMU nyelvjárású monográfiáját a felsőöri nyelvjárásról. Keresve sem lehetett volna jobb személyt találni e munka megírására. A szerző maga is Felsőőr szülőtte, már egyetemi hallgató korában írt számos kisebb-nagyobb tanulmányt szülőfaluja nyelvjárásáról. Ugyanakkor ő a Nyelvatlasz egyik munkatársa és ő gyűjtötte föl a nyelvatlasz anyagát Lőrincze Lajossal együtt Felsőőrön, Alsóőrön és Óriszigeten.

Bevezetőjében (3–7) a felsőöri magyar nyelvszigetről ad tájékoztatást. A Hangtan c. fejezet (8–59) a legerjedelmesebb. Ebben leírja a hangrendszert, az egyes fonémáknak és változatainak hangszínét és gyakoriságát. Hasonlítás alapul a köznyelv beszélt változatát használja fel, de gyakran utal a közeli nyugatdunántúli nyelvjárásokra is. A magánhangzókat igen bőven és részletesen tárgyalja, tanulságos összehasonlítás táblázatokat ad gyakoriságukról a köznyelvben, a három felsőöri vidéki faluban és néhány nyugatdunántúli kutatópontra (48). A mássalhangzók tárgyalása rövidebb, minthogy néhány lényeges eltéréstől (l-ezés, dzs-zés stb.) a mássalhangzórendszerben kisebb

az eltérés a köznyelvtől. Érdekes és meggyőző módon bizonyítja a felsőöri és a pápai mérsékelt *j*-zés összefüggését.

Az alaktani fejezet (60—78) részletesen bemutatja a tótant, megemlíti a névszó- és igeragozásnak a köznyelvtől eltérő vonásait és vázlatosan felsorolja a képzőket. Itt is arra törekszik, hogy a köznyelvtől eltérő sajátságokat emelje ki. Mondattant nem ad sajnós, csak néhány megjegyzéseket. Reméljük, hogy ezt majd külön tanulmányban teszi közzé, hiszen más aligha tudja ezt a feladatot elvégezni helyette. Nagyobb terjedelmű magnetofonra fölvetett szöveg beszerzésére — reméljük — lesz még alkalma. A szókészletről szóló fejezet (81—90) első sorban a nyelvjárás nagy számú német jövevényszavával foglalkozik. A tanulmány végén néhány lapnyi igen tanulságos szöveget olvashatunk (91—6).

Tekintve, hogy magam is a nyugati végeken születtem, és magam is végeztem Felsőőr vidékén nyelvi gyűjtést 1936 nyarán, valamennyire én is ismerem ezt a sajátos nyelvjárású magyar nyelvszigetet. Sajnos elég tekintélyes szöveg- és szótári gyűjtésem félig feldolgozott állapotban elpusztult a második világháború végén. Csak rövid jelentésem (MNY. 33: 56—7) és néhány száz szótári adatom maradt meg (növénynevek és kiegészítések a földművelés szókinéséhez: uo. 345—8 és 38: 215—20), ami még kézírataim elpusztulása előtt megjelent.

Érthető, hogy a szerző a hangjelölés egysége és a közlés felelőssége szempontjából csak saját (és Lőrincze Lajos) feljegyzéseit veszi alapul. Előszavában azonban utalhatott volna az eddigi Felsőőr-vidéki kisebb adatközlésekre, de legalább VARGA IGNÁC ifjúkori, nem is éppen rossz gyűjtésére (NyF. 9). Varga Ignác a gyűjtést 1902-ben végezte, dolgozata a következő évben jelent meg, így szinte nyelvjárástörténeti munkának számít. A korábbi művek megemlégtetésének mellőzése miatt az olvasó mindenképpen téves következtetésre jut: vagy arra, hogy ez a nyelvjárás eddig teljesen ismeretlen volt, vagy arra, hogy a szerző nem ismeri a korábbi irodalmat. Bővebben nem is kellett volna velük foglalkozni, hiszen sem terjedelemben, sem a följegyzés pontosságában nem közelítik meg a szerző anyagát. Ugyanitt említhette volna meg saját korábbi tanulmányait, amelyek szöveg közben idéz néhány helyen.

Nem látom megnyugtatónak, hogy az *oa* (*ua*) és az *ēe* (*je*) hangokat csak az *a* ill. *e* fonémák változatának tartja. Ezek nem tetszőleges változatok, hiszen a nyelvjárásban nincs **acci* vagy **maq*. Nem is hangtanilag kötött változatok mert az, hogy főleg hangsúlyos helyzetben fordulnak elő, még nem szól fonéma-voltuk ellen. Akkor volna kötött változat, ha diftongus lenne *m i n d e n a* hangsúlyos helyzetben. Már az a tény, hogy „bizonyos morfémákban következetesen jelentkezik, másokban viszont nem jelenhet meg” (10), arra mutat, hogy az *oa* és *ēe* két külön fonéma, akkor pedig az *a* ill. *e* változatok. Mivel ezek sem nem szabad, sem nem kötött változatok, akkor hát nem is változatok, hanem önálló fonémák. Az, hogy az *oadzsoniut* mellett *keriēkadzs*, az *oaz* mellett *akkor* alak is van, az még nem szól fonéma volta ellen, csak olyan kétirányú fejlődés, mint a *meg-* és a *mögé*. Az olyan hang, amely bizonyos morfémákban kötelező, másokban megengedhetetlen, még akkor is fonéma, ha nem tudunk minimális párt kimutatni. Ilyen nincs az *ü* és *ű* közt sem, mégsem szokás kétségbevonni az *ű* fonéma voltát. Az sem lehet érv fonéma voltuk ellen, hogy polifonemikus értékben gyakran előfordulnak, hiszen a legtöbb magánhangzónak lehet ilyen szerepe a felsőöri nyelvjárásban.

Mielőtt kisebb megjegyzéseimet megtenném, megemlítek néhány sajtóhibát (ha valamelyik nem az lenne, akkor felkiáltójelet kellett volna tenni utána zárójelben): 12. l. a. 1. s. a „vokalizálódott” szó törlendő. — 32. l. a *töüt* helyesen *tüüt* (öl megf.). — 36. i) „hetfő”. — 37. b) *nyjēnnyē*. — 62. f) analófiás. — 74. k) *segített* (vö. 76 *segit*). — 80. g) nem különösebben gyakoribbak. — 85. l. 1. s. f. *guglikupf* (a 82. lapon helyesen *gugliuhupf*) — 89. *winkli* — 90. 94. l. 4. s. f. *srátjli* (h. *srájli*). — 100. l. a. 9. s. *szemēt* (h. *szēmēt*). Kisebb megjegyzéseim a következők:

17. A *nyj. v: nyj. b* tárgyalása ill. megemlégtése a mássalhangzókról szóló fejezetbe kívánkozik. — 18. Általában — nagyon helyesen — megadja a tájszavak köznyelvi jelentését, de a *plúcstojás* szót alig hiszem, hogy másutt ismernék. — 19—24. Nagyon sikerült rész a szótágazó *l* elemzése. Ez is mutatja, hogy egy jelenség milyen különféle változásokon mehet keresztül. Az *l* változása rendkívül bonyolult szabályok és kivételek szövevénye. — 28. c) és d) A *nyj. kehi, kehīs* alakok tévesen kerültek ebbe a csoportba, mert köznyelvi alakjuk *keh* ill. *kehēs*. A *kehe* előfordul ugyan mellékalkaként az ÉrtSz.-ban, de a *kehēs* csak egészen ritka tájszó lehet, én is csak *kehēs* alakban ismerem. Ez persze semmit sem változtat azon, hogy a felsőöri nyelvjárásban az *eki, kefi, fejszi* stb. tőcsoportba tartozik. A *kehi* tehát inkább az r) csoportba sorolandó, a *kehīs* pedig a c)-be. — 33. Az írott nyelvben természetesen nem beszélhetünk *ē* fonémáról, de én sem rekeszteném ki sokunkat a köznyelvet beszélők sorából, csak azért, mert megkülönböztetjük az *ē*

fonémát. A fejezet egyébként nagyon jó. — 37, 45, és 47. A *pëtti, biësti, tiëndli* és a *spogr-hëet* a helyi német kiejtést tükrözi, mert az érintkező bajor-osztrák nyelvújrásban az *r* ilyen hangtani helyzetben vokalisztikus színezetű, nagyon eltér a magyar *r*-től. — 38. A kny. *a*: nyj. *á* megfelelésre kellett volna egy nem *aj* hangkapcsolatos példát is felvenni. — 39. f) Talán meg lehetett volna említeni, hogy nyelvtörténeti szempontból a *hod* alak az eredeti, vö. *Hodos, Hodász*. — 42. c) A *trójli* hogy kerül az *wo*-megfelelések közé? — 44. h) Melyik alak a *süögel*? Ha a köznyelvi *süvegel* megfelelése, akkor a nyj. szabályai szerint csak a *süögül* forma volna várható (vö. 19). Ha meg nem sajtóhiba, felkiáltó jellel kellene jelezni, hogy egy részben köznyelviesült megoldás.

Valahol a magánhangzókról szóló fejezetben lehetett volna egy bekezdést szentelni a magánhangzóharmóniának a köznyelvinél nagyobb kiterjeszkedésére (főleg összetett és képzett szavakban), mint *dölöktüönnap, ödben, napastig, cice* stb., és az ellenkezőjére is.

51. 3. bek. A *mihel* ~ *mihée* mindkét megoldása *l*-ező, tévesen került a *mil* ~ *mij*, *bival* ~ *bivaj* változatok csoportjába. — 56. A *pugyëlláris* szóban a szó elején nem történt zöngétlenülés, mert a szó a latin *pugillaris*-ből való, és a régi magyarban a 19. sz.-ig csak *p-s* adataink vannak. — 57. Az *asszont* kiejtés köznyelvi? Talán annak is lehetne minősíteni, bár az *asszont* szerintem „köznyelvibb”. A *kuccsináhw* viszont szerintem — ami a *cs*-t illeti — köznyelvi ejtés.

60. 70. A tótani fejezet kitűnő. Nagyon részletesen és egyben szemléltetően mutatja be a nyelvújrás elég bonyolult és a köznyelvtől igen eltérő viszonyait. — 73–4. Jó lett volna megemlíteni néhány *-ik* végű igét, amely a kijelentő mód jelen idő egyes sz. 3. személyében ikes ott, ahol a köznyelvben a puszta *tó* áll vagy fordítva. — 75–8. A képzők csoportosítása legalább szófaj szempontjából (deverbális, denominális) növelte volna az áttekinthetőséget. — 80. Érdekes az inkongruenciára felhozott példamondata. Ez ugyanis véletlenül teljesen a vogul kongruencia-szabályokhoz igazodik (számnévi jelzős egyes számban álló alanyhoz többes számú állítmány): *jemëntek kiët-három szomszid*.

81. Örömmel értesülünk róla, hogy a szerző előkészítette kiadásra tájszógyűjteményét is. A felsődéri nyelvsziget szókészlete nemcsak nagy számú német jövevényszava miatt tér el jelentősen a köznyelvtől, hanem nagyon sok benne a sajátos belső keletkezési vagy a köznyelvtől eltérő módon képzett tájszó. — 83. A *slampëtt* és a *slájm* a nyugati Dunántúlon is széles területen ismert. A *tölmër* tájszó némileg hasonlít az azonos jelentésű német *Tölpel* szóra. Nem származhat esetleg ennek nyelvújrási változatából? (Disszimiláció magyarázná az *l > r* változást, de az *m > p*-re nem tudok magyarázatot, bár fonetikailag ez a változás gyakori.) — 84. A *srátti* szót ismerem Bősárkányból és Rábecapiról. — 85. Az alantasabb köznyelvben is közismert a *prézli*, a *fuszekli*, a *sterc* pedig nyugaton. — 86–90. Hasonlóan alantasabb köznyelvinek érzem a következőket: *rëkli*, *strimfli*; *cíha*, *dözni*, *eszácjg*, *kászli*, *sámëlli* (gyakoribb a *sámli*) 87), *spápj*, *staniëli*, *pítli*, *suoder*, (88) *srót*, *cëlli*, *dëpuo*, *fájrunt* (gyakoribb a *fájront*), (89) *stempli*, *stiglic*, *stikli*, *rámul*, *slingül*, *spriccül*, (90) *srëg*. Csak azokat soroltam fel, amelyeknek hangtani megoldása azonos a köznyelvivel tekintetbe véve a szabályos hangtani megfeleléseket (nyj. *ë*, *ug*, *ie*, *-ül* ~ *el*, *e*, *ó*, *é*, *-el*).

Azért terjeszkedtem ki bírálatomban egészen apró részletkérdésekre is, mert remélem, hogy a szerző ezzel a monográfiával nem fejezte be a felsődéri nyelvújrás korszerű bemutatását, hanem ezt követi rövidesen a már nagyjából készen álló szójegyzék, később pedig a nyelvújrás mondattana is. Így a továbbiak során esetleg néhány megjegyzésemet fel tudja használni.

IMRE SAMU monográfiájának nemcsak azért örülhetünk, mert dialektológiánk egy értékes művel lett gazdagabb, hanem talán azt is remélhetjük tőle, hogy e tanulmány nyomán megindul nyelvújrási irodalmunkban a korszerű nyelvújrási leírások sorozata.

KÁLMÁN BÉLA

Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 435 l.

I. A „Nyelvészeti tanulmányok” című sorozat 12. köteteként jelent meg ez a monográfia, amely eredeti kidolgozásában kandidátusi értekezés volt, s mint ilyet a szerző 1963-ban védte meg.

Az előttünk levő könyv bevezető részében először a *mondatszó* fogalmát határozza meg KELEMEN: „*Ta g o l a t l a n m o n d a t s z ó n a k* vagy röviden *m o n d a t s z ó n a k* az alábbiakban olyan szót nevezek, amelynek jellemző tulajdonsága az,

hogyan vagy kizárólag, vagy elsősorban egyszavas tagolatlan mondatként, vagy egyszavas tagolatlan tagmondatként, esetleg több szavas »egytagú«, »monorém« mondat vagy tagmondat fő szavaként (a kötőszók, határozószók, »módosító« szavak leválasztása után megmaradó »mondatmag«-ként) használjuk... A *mondatszó* elnevezéssel azon az elvi alapon élek, hogy az e fogalom körébe tartozó »szavak«-nak legfőbb közös sajátosága a »mondat«-, ill. »tagmondat«-értékűség» (11). — E meghatározásból az is következik, hogy szerzőnk nemcsak az alanyi és állítmányi részből álló, kettős tagolású mondatot tartja *mondat*-nak, hanem szerinte a tagolatlan mondatok is beletartoznak a *mondat* fogalmába. Viszont nem tekint minden egyszavas mondatot (vagy szómondatot) egyszerűsmind mondatszőnek. A definíció után éppen ezt a minuciózus különbségtevést okolja meg, igyekszik meghúzni a határokat.

A fogalom jelölésére használt műszók áttekintése kis szótörténeti cikkekből áll, s az eddigi magyar nyelvteni irodalomban használt műszavak kritikai értékelése után ismerteti a mondatszók kapcsolatos kérdések történetét az ókori görög grammatikusoktól a legújabb korig. A dolgozat fő részében foglalkozik a mondatszók tipizálásával, mondattani, szintaktikai jellemző sajátoságaival; külön részben tárgyalja a szótoni és a hangtani sajátosságokat, és külön részt szentel annak a kérdésnek, hogy milyen helyet foglalnak el a mondatszók a nyelvi rendszerben.

2. A tartalom eme vázlatos áttekintése után a részletekkel kapcsolatos észrevételeimet sorolom fel.

Következetlenséget látok abban, hogy a mondatszók tipizálásával foglalkozó rész I. fejezetében (Kifejező érték szerinti tipizálás az egyik alcím „Az általános érzelme-kifejező *mondatszók*” (46), a másik viszont „A szűkebb szerepkörű érzelme-kifejező *indulat-szók*” (48), annál is inkább, minthogy az eddigi műszóhasználat kritikája során ezt írja az ÉrtSz. gyakorlatával kapcsolatban: „Az *Értelmező Szótár* az érzelme-kifejező, valamint az érzelme- és vágykifejező tagolatlan mondatszók jelölésére megtartja a magyarban hagyományossá vált *indulatszó* elnevezést... az akaratkifejező és a gondolati vonatkozású... mondatszók jelölésére a *mondatszó* elnevezést használja. Következetesebb lett volna az *indulatszók*at is a *mondatszó* elnevezés alá foglalni, az *indulatszót* és a többi alcsoportot pedig kiegészítő szófaji megjelölésként közölni, de ez gyökeresebb szakítást jelentett volna a hagyományos *indulatszó* elnevezéssel, ezért a szerkesztőség a kompromisszumos megoldást választotta” (24). — Ez a kompromisszum él itt tovább?

Fontosnak tartom a gyermeknyelvi mondatszók kapcsolatos megállapításait (94—7), illetőleg azt a megjegyzését, amely arra utal, hogy a gyermeknyelvvvel kapcsolatos vizsgálódások szinte a legújabb időkig mellőzték „a gyermek-, ill. dajkanyelv sajátos szavainak vizsgálatában azt a megkülönböztetést, amelynek alapján elválaszthatók a szorosabb értelemben vett mondatszók a mondatszói és névszói értékkel, valamint a mondatszói és igei értékkel használt szavaktól” (97).

A mondatszók etimológiai tipizálása című fejezetben (100 kk.) két-két, egymást keresztező szempontot vesz tekintetbe: egyrészt megkülönbözteti a belső keletkezésű és más nyelvből átvett mondat-szavakat, másrészt az elsődleges és másodlagos mondat-szavakat. Úgy látom, itt valóban szempontkereszteződésről van szó. Azt megokoltnak látom, hogy a belső keletkezésű — tehát a magyar nyelv külön életében, illetőleg a magyar nyelvben keletkezett — mondatszók kapcsolatos külön beszél az elsődlegesekről és a másodlagosokról (az első típusba tartozik pl. a *jaj!*, *hehehe!*, *hihih!*; a másodikba az *árgyélsut!*, *igen*, *nem* stb.), de a jövevényelemekkel kapcsolatban ez a megkülönböztetés már nem megokolt. A magyar átlagos beszélő számára az *agyó!*, a *hapták!*, a *curikk!* éppen olyan elemezhetetlen, elsődleges mondat-szó (az *ámen*, *alleluja*, *hozsánna* szavakkal együtt), mint a *papatyi-papatyi!* vagy a *hess!* és az *ühüm*.

A mondatszók mondattani, szintaktikai jellemző sajátosságainak tárgyalása során (109 kk.) fontos megállapítása szerzőnknek, hogy bár a mondatszók legfőbb mondattani jellemzői a mondatértékűség és a tagmondat-értékűség, mégis van köztük sok olyan, amelynek a mondatba beleolvadó használata is kifejldött. Ennek átmeneti típusait is külön vizsgálja, majd külön foglalkozik a vonzattal járó mondatszók (a *pá magának!*), az állítmányszerű használat (már a *pá magának!* típusban is az állítmány szerepköréhez közeledik a *mondatszó*). Lényegében tér el ettől a jelzőként való használat, mert a mondatszók alapján véve csak mint idézetjelzők fordulnak elő; ebben a szerepben pedig alkalmilag bármely szót, szórészt vagy szókapcsolatot, esetleg egész mondatot használhatunk. Ilyen jellegű szerepben egyéb mondatrészként is előfordulhatnak a mondatszók; pl. alanyként: „A *csuhaj!* *indulatszó*”; tárgyként és határozóként: „A *csálét* a *csá-elébből* származtatjuk”; birtokos jelzőként: „A *haj* kiejtés attól függ, milyen érzelme kifejezésére használja a beszélő”. — Fontos megállapítást tesz szerzőnk a mondatszók mondatje-lentéstani sajátosságairól is (127).

Az értekezés leghosszabb része a mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyalja. Itt is csak az egyes problémák részleteivel kapcsolatos egyetértő vagy bíráló megjegyzéseimet teszem szóvá.

A homonímia kérdéskörével kapcsolatban például feltétlenül helyeselhető az a megállapítás, hogy az érzelmekifejező *ó!* és az *ó* melléknév, a *hő!* mondatszó és a *hő* főnév vagy melléknév, az érzelmekifejező *fúj!* ~ *fűj!* és a *fűj* ige hangalakjában, tényleges kiejtésében jelentős különbségeket állapíthatunk meg: a beszélt nyelvben a mondatszók hangalakja változékonyabb, a melléknév, a főnév, az ige hangalakja megállapodottabb ugyanabban a földrajzilag vagy társadalmilag meghatározott nyelvi közösségben is. Ez a különbség természetesen csak a beszélt nyelvben fogható meg és mérhető le, de hát a nyelv elsősorban a beszélt nyelv.

Az ikerítéssel keletkezett mondatszók között említi szerzőnk a *hókus-z-pókusz*t, s azt állítja, hogy német vándordíjakok alkották (152). Hozzánk ez valószínűleg a németből került (így, ebben a formában az egész, tehát nem magyar ikerítés!), de az egyáltalán nem biztos, hogy német vándordíjakok alkották. Legkorábról az angoltól mutatható ki (vö. TESz.), s ha nem is abszolútizálhatjuk az időrendet, ez mégis jelenthet valamit. Én különben ezt a szót az ikerítéssel keletkezett magyar mondatszók közé nem is vettem volna fel. Ez abba a problémakörbe tartozik, amelyről fentebb szóltam, hogy ti. a jövővelemeket nem lehet vagy nem kell tovább kategorizálni a mondatszók között sem.

Igen tanulságos a képzéssel magyarázható mondatszókkal foglalkozó fejezet (200 kk.). Itt csak az a kérdés, hogy valóban képzésnek tekinthetjük-e „A *-nye* toldalékokkal magyarázható indulatszók” keletkezését (az *ajnye!*, *ejnye!*, *hinnye!* stb.-félékről van szó). Mint Kelemen maga írja, „A *-nye* szórész etimológiailag azonosítható a *ne!* (~ *ni!* ~ *né!*) mutató mondatszóval, de ez az összefüggés ma már nem él a beszélők nyelvérvékében” (200). Az etimológiára vonatkozó megjegyzést el is fogadom, és éppen ezért én inkább összetételeket, mint képzéseket látok ezekben a szavakban. Kissé másként áll a dolog a *-sza*, *-sze* toldalékkal magyarázható akaratkifejezők és érzelmekifejezők esetében. Ezekkel kapcsolatban csak azt sajnálom, hogy e nyelvi elem eredetére vonatkozóan nem foglal egyértelműen állást, illetőleg az a nem egészen egyértelmű állásfoglalás, amely az eddigi irodalom alapján ezt a partikulát osztják és finn elemekkel hozza összefüggésbe, aligha helyes. A magyar *-sza*, *-sze* stb. nemigen van genetikusan kapcsolatban az osztják *-sá* és a finn *-s* partikulával.

Egyébként a legvilágosabban képzett alakulatoknak a mondatszók között a becéző képzőkkel alakult akaratkifejezők látszanak (a *hécске!*, *héká!*-félék tartoznak ide és még számos szintén hasonló kicsinyítő képzős állathívó szó). Sok esetben azonban a számba vehető 49 képző, képzőbodor, képzőszerű elem (234–80) valóban csak „képzőszerű elem”. Hogy valóban képző vagy csupán képzőszerű elem-e a *csibe*, *koca*, *liba*, *ruca* stb. végső magánhangzója, azt szerintem aligha lehet eldönteni. De még a világosnak látszó esetekben is számolhatunk azzal, hogy a becéző, kicsinyítő képző „nem közvetlenül az állathívogatóhoz, hanem az állathívogatóból lett vagy egyéb eredetű állatnévhez járult, s a becéző állatnevet használták fel állathívogató (ritkábban állatkergető) szóként” — mint maga Kelemen írja (280).

A mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyaló rész IV. fejezete a mondatszók és egyéb szófajú szavak összetapadásával foglalkozik (298–302), az V. pedig a mondatszókból képzett más szófajú szavakkal. Ez a fejezet etimológiai és szótörténeti szempontból is igen jelentős (303–80). Például az *ah!* ~ *ah!* ~ *á!* ~ *a!* indulatszóból fejlődött *áhit*, *áhitatos* ~ *ájtatos* családja több mint egy ívet (304–20) tölt meg. De ebben a fejezetben találkozunk szokincsünknek olyan egyéb fontos elemével is, mint például a *jajgat*, *óhajt*, *csútt*, *hajráz* ~ *hajrázik*, *hajszol*, *hesseget*, *nógat*, *noszogat*, *uszít* stb. — Itt meg kell jegyeznem, hogy a *hahotál*: *hahota* esetében (331–2) mégis valószínűbb a szláv származtatás: elsődleges az ige, abból elvonás a *hahota*. Szóképzéstani nehézségek miatt kevésbé valószínű az a szerzőnk által képviselt felfogás, hogy a *haha*, *hahaha* indulatszóból, mondatszóból *-ta* becéző-kicsinyítő képzővel keletkezett a *hahota*, vagy pedig egy **hahakál* > **hahokál*-ból jött volna létre a *hahotál*. — A *pulyka* eredetével kapcsolatban (365–8) legvalószínűbbnek látom azt a feltevést, amely szerint hangutánzó eredetű állathívogató szó származéka (mint például a *csirke*), és szerintem aligha érdemel tüzetesebb vizsgálatot olasz és francia kapcsolat esetleges lehetősége.

Az értekezés befejező része „A mondatszók helye a nyelvi rendszerben” címet viseli. Ebből különös nyomatékkal emelem ki azt a gondolatot, hogy a mondatszók természetes kapcsolatban vannak az érzelme- és akaratkifejezők egyéb ősi eszközeivel, így például a kifejező mozgásokkal, taglejtésekkel. Erre ugyan már A. Noreen rámutatott, de ő sem emelte ki a mondatszók és kifejező mozgások együttes használatát. Pedig „Az élő nyelvben is megfigyelhetjük, írók is leírják a kifejezésnek azt a módját, amikor

mondatszós és kifejező mozgás együtt jelentkezik a beszédben, mondatszós és kifejező mozgás kölcsönösen támogatják egymást, s a kifejezést szemléletesebbé, érzékelhetőbbé teszik” (389). Arany, Mikszáth, Krúdy, Kosztolányi, Móricz műveiből hoz példákat. — Fontos megállapítása Kelemennek ez is: „A nyelv különféle változatai, rétegei közül a mondatszós elsősorban a beszélt nyelvben jelentkeznek. Itt tanulmányozható legbiztosabban sokféle vonatkozásuk, komplex természetük. Az irodalmi nyelvbe csak lassanként jut be egy részük, főleg az érzelemkifejezők, az akaratkifejezőknek személyhez szóló része, továbbá a kérdők és felelők egy része; kisebb arányban a hangutánzók; legkisebb mértékben az állathívogatók” (390). Ezt a megállapítást a szótörténeti-etimológiai munkákkal foglalkozó kutatók a legteljesebb mértékben igazolni tudják. Az imént említett *pulyka* esetében például az állathívogató, amelyből a legvalószínűbben magyarázható a szó, csaknem 250 évvel később került lejegyzésre, mint maga a főnév, de ez a helyzet a *koca* esetében is (l. TESz.) még akkor is, ha csupán a már kétségtelen adatot vesszük tekintetbe.

3. KELEMEN JÓZSEF értekezése első a maga nemében a magyar nyelvtudományi munkák között. Deák Istvánnak 1936-ban megjelent kis tanulmánya a magyartudományról még előzménynek sem tekinthető ehhez a hatalmas műhöz. Összeállításához, az anyag nagy részének számbavételéhez kétségtelenül nagy segítséget jelentett szerzőnk számára a tény, hogy az ÉrtSz. valamennyi ebbe a szófaji csoportba sorolható szócikkét ő írta meg. De ezenkívül is óriási forrásanyagot dolgozott fel, s a vonatkozó hazai és külföldi irodalom összegyűjtése, kiértékelése teljes egészében az ő egyéni munkája, az ÉrtSz.-ban végzett tevékenységétől teljesen független teljesítménye. Az anyag célszerű és világos elrendezése, a táblázatok és grafikonok igen nagy mértékben elősegítik használatát, igen nagy segítséget adnak ehhez a részletes mutatók is.

PAPP LÁSZLÓ

A Müncheneri Kódex 1466-ból

Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt

Szerkesztette: NYÍRI ANTAL Munkatársak: BODNÁR FERENC, PÁLFALVI ETELKA, RÁCZ ENDRE, VELCSOV MÁRTONNÉ, VÉGH JÓZSEF MIHÁLY
Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 402 l.

Örömmel üdvözljük az 1942-ben megindult, középkori magyar nyelvű kódexek kiadását tartalmazó Codices Hungarici sorozat újabb darabját, a NYÍRI ANTAL szerkesztette Müncheneri Kódexet. Vele a sorozat VII. kötete látott napvilágot, az 1942-es Jókai-kódex és Apor-kódex, az 1944-es Guary-kódex, majd — több évet kihagyással — az 1960-ban megjelent Példák könyve 1510. és Birk-kódex 1474, valamint az 1967-i kiadású Cornides-kódex után. A sorozat valamennyi darabját örömmel köszönheti a tudományos világ, hiszen ezek régi kódexeink hasonmását, illetőleg hasonmását, betűhű olvasatát és latin megfelelőjét is tartalmazó kiadások, tehát általuk korszerű kritikai forráskiadványok kerülnek a kutatók kezébe, lehetővé téve régi nyelvünk és irodalmunk sokoldalú tanulmányozását.

Különösen örvendetes a MK megjelenése e sorozatban, egyrészt azért, mivel eredetije külföldön van (jelenleg a Bajor Állami Könyvtár kéziratárában — nem a Müncheneri Egyetemi Könyvtárban), ezáltal az itthon levőknél is kevésbé hozzáférhető, másrészt pedig azért, mert — a Bécsi Kódexszel együtt — „nemcsak a nyelvtudomány különféle ágai, hanem az irodalomtudomány, sőt a művelődéstörténet és a tudománytörténet számára is egyik legfontosabb XV. századi emlékünknél” (vö. IMRE SAMU; NyK. 62: 163, 70: 263).

A MK jelentőségét, kiadásának fontosságát és szükségességét már régen felismerték: a Döbrentei-féle Régi Magyar Nyelvmelékek sorozatban (III. kötet 1842.) — paleográfai hű kiadványban — meg is jelent. A hibás szerkesztési elveken nyugvó Nyelvmélektár (VOLF GYÖRGY — I. Bp. 1874.) kötetei után az Akadémia Új Nyelvmélektárt indít, amelyben a nyelvmelékeket paleográfiai hűséggel adják közre, lehetőleg a megfelelő latin szöveggel együtt, hasonmások bő közlésével, szójegyzékkel. A MK e sorozat VI. kötetében jelent volna meg. Erre azonban nem került sor. Az Akadémiának e tervéből csak MÉSZÖLY GEDEON Bécsi Codex kiadványa valósult meg 1916-ban, de ennek is csak az első füzetje jelent meg.

A MK fakszimile kiadásával kapcsolatos adósságot FARKAS GYULA törlesztette, amikor 1958-ban Wiesbadenban közzétette a MK fényképét, a kritikai kiadással kapcsolatosat pedig DÉCSY GYULA, aki 1966-ban, a kódex keletkezésének 500. évfordulójára kiadta annak betűhű szövegét (mindketten bevezető tanulmánnyal).

NYÍRI ANTAL és munkatársai körülbelül ebben az időben fejezték be a most megjelent kiadvány előkészítését, amit 1960-ban kezdtek meg a Farkas-féle fényképkivonat alapján. Munkájuk lektorálása 1968 augusztusában történt meg. (Meg kell jegyeznünk, hogy NYÍRI ANTAL 1963 végén Münchenben volt, és ott összehasonlította a Farkas-féle kiadványt és a munkaközösség által leírt szöveget az eredeti kézirattal. Tapasztalatait a NéprNyud. X. [1966.] kötetében [39—54] írta meg).

Az 1971 végén megjelent kódexben a 75 lapos Bevezetőt és Függelékét követi a MK naptára (a naptárkerékekkel együtt), majd a négy evangélium betűhű magyar szövege a párhuzamos latinnal.

NYÍRI ANTAL — alapos, sokoldalú, de különösen a vitatott kérdéseket kiemelő és elemző — bevezetőjében hat fejezetben foglalja össze mondanóját. Szól röviden nyelvemlék-kiadványainkról, a jelen kiadvány előkészítéséről, a kéziratról és másolóról (nem ismételve a már publikált és közismert tényeket, csak az újabb eredményeket). Részletesen elemzi a kódex *è*, *e* és *é* betűi hangértékének és paleográfiai sajátosságainak vitatott kérdését. Állításainak bizonyosságául a BK és a MK valamennyi kezétől származó részből egy-egy lapnyi fényképmásolatot közöl betűhű szöveggel, mellékelve a szövegek olvasatát is. Végezetül a MK helyesírásáról és rövidítéseiről szól, valamint megjegyzéseket fűz a Bécsi és a Münchener Kódexből közölt szövegek olvasatához. Az ezt követő Függelékben VÉGH JÓZSEF MIHÁLY a magyar és a párhuzamos latin szöveg részletes, alapos egybevetését, összehasonlítását adja.

A Bevezetőben tárgyalt kérdések közül néhány vitatottat emelek ki a továbbiakban.

Először is azt, hogy miért volt szükség a kódex 1966-i Décsy-féle kiadásának megjelentése után egy évvel (mert e munka már akkor készen volt) újra közzé tenni emiatt nyelvemlékünköt.

NYÍRI indoka tömör: „mert a Décsy-féle MK teljesen el van hibázva” (11). Ezt az egyértelmű kritikát alapos megokolás, a hibáztatott kiadásnak — szükséges mértékig részletes — bírálata követi. A hibák között a következők szerepelnek: Décsy elhagyja a kódex elején levő naptárt, naptárkeréket és a vasárnapi betűket, holott ezt is Németi György másolta, s e résznek nyelve, helyesírása is azonos a MK nyelvvel és helyesírásával. Emellett a naptári rész fontos dokumentum a MK alapkézirata, az elveszett Huszita Biblia keletkezési idejének megállapítása szempontjából is. Hiányzik a szövegből ezenkívül Márk prólogusa és a kódex végi kolofon (bár ezeket Décsy a bevezetőben közli). Félreérthetően vannak írva az egyes levelek élőfejei (11). Ezeknél is súlyosabb hibának tartja NYÍRI az eredeti kézirat helytelen olvasásából fakadó tévedéseket. Például: Décsynél 9rb 18: „Jo”, helyesen: „Zo”; 63rb 8: „azāneat”, helyesen: azāneiat”, és — jegyzi meg NYÍRI — jegyzetben meg kellett volna említeni, hogy az *i* betű az *e* és az *a* közé van beszúrva. Ez hangtani szempontból fontos javítása a másolóknak. — Az alábbi szövegekritikai megjegyzést is valótlannak tartja NYÍRI: 66ra 37: „... ok a hegről lezallattoc”. A hozzáfűzött jegyzet: „Sic statt lezallottac” (Der MK 73). — „Ez a hibáztatott lezallattoc» nem a *leszall* ige múlt idejű igealakja, illetve nem a lezallottac» helyett van, mint Décsy véli, hanem: -tt- képzős, többes 3. személyragos határozói igenév” (12).

A Décsy-féle MK másik lényeges hibájának tartja NYÍRI az *e*-féle betűk jelölését, ami annak következménye, hogy Décsy tagadja az *è* betűk meglétét a BK-ben és a MK-ben.

Míndezek a hibák — írja NYÍRI — „megfosztják Décsy kiadványát a betűhű közlés rangjától”, ezért volt szükséges az újabb közzététel.

A mostani új kiadás szükségességének indoklása átvezet a következő problémához, vitapponthoz, amelynek a Bevezetés egy teljes fejezetét szenteli NYÍRI (valamint több kódexlapnyi fényképet), és amelyre más kérdésekkel összefüggésben is sokszor kitér. Ez pedig a BK és MK *è*, *e* és *é* betűinek léte és azok hangértéke.

A hazai kutatók szerint a két kódex *è* betűje nyílt rövid *e* és nyílt hosszú *ē* hangot jelöl, *e* és *é* betűje pedig a zárt rövid *ē*-t és a hosszú *é* hangot. NYÍRI ANTAL és munkaközössége is ezt az álláspontot képviseli, ennek alapján közli a MK szövegét. A Bevezetésben részletesen bizonyítja állítását.

Nyilvánvalóan igaz az a megállapítása, hogy a MK vizsgálatát, helyesírási, nyelvtörténeti és egyéb elemzését nem lehet a BK-től függetlenül végezni. A két kódex ugyanis azonos őskéziratnak, a Huszita Bibliának egymáshoz közeli időből való másolata. Az *e*-féle hangok vizsgálatakor is tekintettel kell lenni mindkét kódexre, ahogy ezt már JÁSZAY PÁL, a MK első kiadásának előkészítője tette (RMNy. III. Észrevételek IX.). Vele ért egyet ebben a kérdésben NYÍRI.

Példákat hoz mindkét kódexből, amelyekben a nyílt rövid *e*-t *è* betű jelöli a szó-tőben, toldalékok előtt és toldalékokban. Pl. a *be*, *de*, *ez* szavakban, az *-et* főnévképzőben, a *-het* ige képzőben stb. Az *è* betű ezenkívül a nyílt hosszú *ē*-nek is jele. Mielőtt erre példákat

hozna, alaposan (hangtörténetileg, alaktörténetileg, nyelvjárástörténetileg) bizonyítja az *e* fonéma XV. századi létét. KÁROLY SÁNDOR (A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban) is idézi, aki a XV. századra *füge : fügēt* (i. m. 147) tóváltakozást tesz fel (később lett zártabb az *e* : *fügēt*), ami azt jelenti, hogy a kódexbeli *fügēt* szó *e*-je csak nyílt hosszú *e* hangot jelölhet. Pl. BK: *fügè, fügèt*, MK 26vb 20: *figèt* = *figèt* és 61va 9: *figèkèt* = *figèkèt* (az *ü* helyetti *i* Németi György *i*-zö nyelvjáráására mutat — erről még röviden szölok).

Vizonylag sok olyan példát hoz NYÍRI, amelyekben következetesen használja nemcsak a BK másolója, hanem a Münchener Kódexé is az *e* jelet a nyílt *e* és *e* jelölésére. Ugyanakkor — az egész kódexet tekintve — a BK teljesen következetes jelölése mellett a MK-nek ez a jelölése nem kivétel nélküli (sokszor elmarad a betű fölüli az ékezet, vagy tévedésből pont kerül a helyére stb.). Ennek ellenére ez a jelölés a MK-ben is általánosnak mondható, és „nem szabad rábátni a következetlenség bélyegét”.

A két kódex összevetése, helyesírásának együttes vizsgálata annak megállapítását is lehetővé teszi, hogy a BK jobban megőrizte az őskézirat eredeti hangállapotát, valamint érthetőbbé teszi a MK-ben található bizonyos következetlenségeket, eltéréseket, például az *e* betű használatával és tévesztésével kapcsolatban is. Ennek magyarázata az lehet, hogy Németi György, a MK legnagyobb részének másolója nem azt a nyelvjárást beszélte, mint ami az elveszett eredeti kézirat nyelvjárása volt. Itt is az történt, hogy a másoló sok helyen belevitte a kódexbe saját *i*-zö — az *e* ~ *e*-t nem ismerő — nyelvjárást (pl. BK: *füge* ~ MK: *figèkèt* ~ Apork: *fige*; BK: *üvölt* ~ MK: *ivölt* — általában — ~ Apork: *üvölt* ~ *ivölt* stb.). — A kódex eredetijében az is megfigyelhető, hogy néha a kódexíró észre is veszi az *e*-féle betűk írásában elkövetett tévedését, és ki is javítja. Ilyen javítás eredménye pl. a 27va 25 gölekezeteket (jav.: gölekezeteket) — ahol az *e* kettős ékezte úgy keletkezett, hogy Németi az *e* betűt javította *e*-re.

A másik vitatott kérdés az *e* betű paleográfiai jellege. NYÍRI ANTAL azt bizonyítja, hogy az *e* ékezetes, melléklejes betű (2—3 tollvonással íródott), és nem külön — ékezet nélküli — betűforma (fényképeket is közöl ennek szemléltetéséül).

Ezen elveknek megfelelően közli a munkaközösség az *e*-féle betűket, a pontosságra annyira ügyelve, hogy ha bizonytalan a másoló írása és az illető betűt *e*-nek is meg *e*-nek is lehet olvasni, akkor ezt a betűt kurzív *e*-vel közlik.

A kódex másolóival kapcsolatos eddigi ismereteinket kiegészíti az új kiadás. A MK-et eddig két kéz írásának tartották. NYÍRI ANTAL pontos, figyelmes, alapos munkával egy harmadik kéz írását is elkülönítette. Ez a kéz másolta a kódex 21vb 26—30. sorait (49—51. lapon ennek fényképét is láthatjuk). Németi György írása (I. kéz) után sorrendben ezt tekinthetjük II. kéznek, az eddig II.-nak nevezett kezet pedig III.-nak. A II. kéz fontosságát az adja meg, hogy következetesen jelöli a nyílt *e* és *e* hangot *e* betűvel, a III. kéz írása pedig (amely az *e* betűk jelölésében a legkövetkezetlenebb és általában is gyakorlatlan másolóra vall) egyrészt azért jelentős, mert szövegében az *e* betűk ékezte egyértelműen külön áll a betű testétől (ami a betű ékezetes jellegét bizonyítja), másrészt azért, mert ez a másoló is a maga nyelvjárásan ír néhány szót, amelyek hangtanilag elütnek a BK és a MK megfelelő szavainak hangalakjától. (Pl. BK: *csuda*, MK I. keze: *csuda*, III. keze: *csoda*). Ez pedig még inkább „megerősíti azt a megállapítást, hogy a MK I. kezének *ü*, *ivölt*, *gyóji* hangalakú szavai Németi Györgynek, az I. kéznek a nyelvjárási sajátosságait tükrözik a BK *ü*, *ivölt*, *gyóji* hangalakú szavaival szemben, melyek az elveszett alapkézirat hangtani sajátosságait őrzik; a BK-nek ezen szavaihoz hasonlóan a MK-ben is előtűnik az *ü*-vel hangzó *ü*, *ivölt*, igazolván ezzel azt a tényt, hogy ezek az őskéziratbeli hangalakot mutatják, nem a Németi György nyelvjárást” (21).

NYÍRI ANTAL a Farkas-féle kiadványt alaposan összevetette az eredeti szöveggel, aminek eredményeiről az elég nagyszámú, a kutató számára igen hasznos lapalji jegyzet tanúskodik. Ezek a másoló által végzett piros vagy fekete tintás javításokról, helyesbítésekről stb. tájékoztatnak.

A munkaközösség nagyon szép kódexkiadása a párhuzamos latin szöveggel és a jegyzetekkel igen hasznos, jól használható kutatási anyagot biztosít a nyelvész és egyéb szakember számára. NYÍRI kiadási és szerkesztési elveinek teljesen megfelel a kódexkiadvány — az eredetihez a lehetőségig hű szöveg közzétételével. Az előző kiadások fogyatékoságai hiányoznak belőle, ugyanakkor azok értékeit hűen őrzi.

Mindemellett a kutató számára nem nélkülözhető a Farkas-féle fényképkidadás (de az eredeti kódex sem), mert abban utánanézhethet a számára kétséges adatoknak. A bizonytalan olvasatú helyekre a kódex kiadói mindig felhívják a figyelmet, igyekezve ezzel is pontosabbá, igazabbá, szövegéből tenni a kiadványt.

Az egyes lapok szövege kéthasábos: a baloldalon a magyar, a jobb oldalon a latin megfelelő található. A MK megfelelő latinjaként (mivel pontosan azt a szöveget, amelyből

az 1400-as évek elején Bálint és Tamás a bibliát magyarra fordította, nem ismerjük) a munkaközösség a *Novum Testamentum* Merk-féle kiadását használta. A magyar és a latin szövegben is — egyes helyeken — ritkított betűvel szedett szavakat vagy több szóból álló kifejezéseket találunk. Ezek a magyar és a latin szöveg tüzetes összehasonlításának eredményeképpen megállapított eltéréseket tartalmazzák. Előfordul ugyanis, hogy a latin szöveg egyes részei hiányoznak a magyar fordításból (ezek a latin „szöveg-többletek” ritkított betűsek), vagy a magyar szövegben van némi többlet, kiegészítés a latinhoz képest. Ezen eltérések száma nem nagy, okai pedig többfélék. Egyrészt a két nyelv közötti szerkezeti és egyéb különbségekben keresendők, (pl. többször hiányzik a latin *vocativus* magyar megfelelője; talán fordítási nehézségek miatt — hiszen a magyar esetrendszerben nincs meg a *vocativus* —, vagy a megszólítás főlsleges volta miatt: az ige ugyanis kifejezheti a megszólítást stb.), másrészt és főként pedig fordítási vagy másolási hibákban. Több helyen pontosan kimutatható, hogy a latin szöveg azonos mondatvégei miatt a fordítók eltévesztették a fordítandók rendjét, vagy az őskézirat másolója tévesztett sort a magyar szöveg azonos mondat- vagy sorvégei miatt (60). A különbözőségekre mindenütt jegyzet hívja fel a figyelmet. Az eltérések alapos összevetése (ami VÉGH JÓZSEF MIHÁLY tollából a *NéprNyud.* 12: 69—80 és 13: 77—86 kötetében is megjelent) azt bizonyítja, hogy a magyar mellett közölt latin szöveg teljes joggal tekinthető megfelelő szövegnek.

Még egyszer köszöntjük a NYÍRI ANTAL vezette munkaközösség — külsejében is izléses — szép, szövegű kódexkiadványát, és várjuk a folytatást, a kódex magyar—latin és latin—magyar szójegyzékét. Együttal azt is várjuk, hogy ez a kitűnő kiadvány újabb lendületet ad a kódex további nyelvi, nyelvészeti feldolgozásának is, hiszen ezen a téren (amit a kódexkiadvány 73—5. lapján közöt irodalomjegyzék is jól szemléltet) elég sok még a hiányosság.

MÁTAI MÁRIA

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY—RÓNA—TAS ANDRÁS: A permii nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai [Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian]	281
KISS JENŐ: A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben [Die Eingliederung entlehnter Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen]	299
BAKOS FERENC: Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez [Nouvelles contributions à l'histoire des anciens éléments roumains du hongrois]	335
KOVÁCS FERENC: Tudománytörténet, voluntarizmus [History of Science, Voluntarism]	349

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁROLY SÁNDOR: Megjegyzések a mondattan kérdéseire [Remarks on Syntactic Problems]	381
PUSZTAY JÁNOS: A nyenyec nyelv hangsúlyának történetéhez [Ударение русских заимствований в ненецком языке]	395
MÁRK TAMÁS: Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben [Untersuchungen im sölkupischen Phonemsystem]	407
HAZAI GYÖRGY: Harsányi-Nagy Jakab latinbetűs török szövegei [Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift]	417
K. PALLÓ MARGIT: A MSzFE és a TESz <i>árt</i> , <i>ölt</i> és <i>int</i> szócikkeihez [Contribution aux verbes hongrois: <i>árt</i> , <i>ölt</i> , <i>int</i>]	427

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

HAJDÚ PÉTER: Papp István 1901—1972	435
TELEGDI ZSIGMOND: <i>Deme László</i> , Az általános nyelvészet alapjai	439
BERECZKI GÁBOR: A magyar szóképzés finnugor elemei II.	454
HONTI LÁSZLÓ: <i>Alo Raun</i> , Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics	456
HONTI LÁSZLÓ: Nykysuomen käsikirja	460
PUSZTAY JÁNOS: <i>Bereczki Gábor</i> , Cseremis (mari) nyelvkönyv	461
SZENDE TAMÁS: <i>Deme László</i> , Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata	463
KASSAI ILONA: Фонетика, фонология и грамматика	465
KÁLMÁN BÉLA: <i>Imre Samu</i> , A felsőbri nyelvjárás	468
PAPP LÁSZLÓ: <i>Kelemen József</i> , A mondatszók a magyar nyelvben	470
MÁTAI MÁRIA: A Münchener Kódex 1466-ból	473

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VII. 4. — Terjedelem: 17,50 (A/5 ív)
73.73850 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

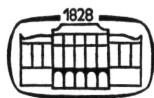
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST